VIII

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ БОТАНІКИ

ФЛОРА УРСР

Том VIII

Редактори тома

доктор біологічних наук проф. М. І. КОТОВ,
кандидат біологічних наук А. І. БАРБАРИЧ

Опрацювали:

А. І. Барбарич, О. Д. Вісюліна, Д. М. Доброчаєва, Є. Д. Карнаух,
М. В. Клоков, М. І. Котов

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1957

Друкується за постановою вченої ради Інституту ботаніки Академії наук Української РСР

Редакційна колегія:

академік АН УРСР *Д. К. Зеров* (відповідальний редактор), доктор біологічних наук проф. *М. І. Котов*, доктор біологічних наук проф. *М. В. Клоков*, доктор біологічних наук *О. Д. Вісюліна*, кандидат біологічних наук *А. І. Барбарич* (секретар).

ВІД РЕДАКЦІЇ

У VIII томі «Флори УРСР» вміщено продовження опису дводольних рослин, саме початок підкласу вторинно-покривних від родини грушанкових до родини вербенових включно. Всього в цьому томі описано 17 родин, 88 родів і 290 видів, в тому числі 257 дикорослих (з них чотири гібридних) і 33 культивованих види.

В зв'язку з передачею із складу РРФСР до складу УРСР Кримської області, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 року, ми починаємо публікувати у VIII томі «Флори УРСР» відомості про флористичний склад Кримської області.

Том ілюстровано 99 рисунками і однією картою ботаніко-географічних районів УРСР (з Кримом), виготовлених художником С. С. Янчуком. Деталі будови квітки або плода подані у збільшеному розмірі.

В роботі по підготовці VIII тома до друку подали допомогу О. І. Романова і І. Д. Стеценко.

В I—VII томах «Флори УРСР» ряд прізвищ колекторів гербаріїв української флори наводився в скороченому вигляді. Починаючи з VIII тома прізвища колекторів наводитимуться повністю. Вважаємо потрібним дати тут повністю прізвища тих колекторів, які раніше наводились скорочено:

1. Акінф. — І. Я. Акінфієв
2. Андрж. — А. Л. Андржієвський
3. Бесс. — В. Г. Бессер
4. Бордз. — Є. І. Бордзіловський
5. Вас.-Як. — С. М. Васильєв-Яковлев
6. Вержбіцьк. — А. Ф. Вержбіцький
7. Висоцьк. — Г. М. Висоцький
8. Гродз. — М. К. Гродзінський
9. Гроссг. — О. А. Гроссгейм
10. Залеськ. — К. М. Залеський
11. Ілліч. — С. О. Іллічевський
12. Клеоп. — Ю. Д. Клеопов
13. Клок. — М. В. Клоков
14. Кюзл. — П. К. Козлов
15. Кот. — М. І. Котов
16. Лавр. — Є. М. Лавренко
17. Лінд. — Є. А. Ліндеман
18. Лонач. — О. О. Лоначевський
19. Монтр. — В. В. Монтрезор
20. Пач. — Й. К. Пачоський
21. Підопл. — М. М. Підоплічка
22. Рог., Рогов. — О. С. Рогович
23. Семенк. — Ю. М. Семенкевич
24. Траутф. — Р. Є. Траутфеттер
25. Черн. — В. М. Черняєв
26. Шир. — Г. Г. Ширяєв
27. Шмальг. — І. Ф. Шмальгаузен
28. Шост.-Дес. — Н. А. Шостенко-Десятова.

Підклас II. **Вториннопокривні — Metachlamydeae** Engl.

Квітки звичайно з чашечкою і спайнопелюстковим віночком; у деяких видів віночок роздільнопелюстковий, іноді відсутній.

ПОРЯДОК **ВЕРЕСОЦВІТІ — ERICALES** LINDL.

Квітки двостатеві, чотиричленні або п'ятичленні, правильні. Тичинок звичайно вдвоє більше, ніж часточок віночка, рідше їх стільки ж; тичинки прикріплені до краю підматочкового диска. Віночок спайнопелюстковий, надрізаний на п'ять, рідше на чотири лопаті чи зубці або ж роздільний. Маточка з 4—5 (рідко 2) плодолистків; зав'язь верхня або нижня, багатогнізда, з численними насіннєвими зачатками; стовпчик простий. Насінина дрібна.

РОДИНА **CVI. ГРУШАНКОВІ — PYROLACEAE** LINDL.[1]

Квітки правильні, поодинокі або в китицях чи зонтиках. Чашечка п'ятироздільна, при плодах залишається. Віночок глибокоп'ятироздільний. Тичинок вдвоє більше, ніж часток віночка. Пиляки їх відкриваються на вершку дірочками або поперечною щілиною. Маточка одна з б.-м. ясно виявленим стовпчиком, рідше стовпчик мало помітний. Зав'язь верхня, чотири- п'ятигнізда. Плід — коробочка з численним дрібним насінням, розкривається 4—5 стулками або поздовжніми щілинами посередині гнізд. — Багаторічні трав'янисті рослини або напівкущики з шкірястими зеленими листками, які частково перезимовують.

До родини грушанкових належать 4 роди приблизно з 20 видами, розселеними в північній півкулі, здебільшого в бореальній області.

У флорі СРСР родина репрезентована 4 родами з 12 видами; з них у флорі УРСР зустрічаються 4 роди з 7 видами.

---

1. Квітка одна, на верхівці стебла . . . . . **626. Одноквітка — Moneses** Salisb.
— Квіток більше, зібрані на верхівці стебла зонтиком або китицею . . 2.
3. Квітки зібрані зонтиком . . . **625. Зимолюбка — Chimaphila** Pursh.
— Квітки зібрані китицею . . . . . 3.

---

[1] Опрацював А. І. Барбарич.

3. Квітки зібрані в однобічну китицю. При основі зав'язі знаходиться блюдцеподібний підматочковий диск з 10 зубчиками . . . . . **624. Рамішія — Ramischia** Opiz

— Квітки в китиці спрямовані в різні боки. Підматочкового диска нема . . . . . **627. Грушанка — Pyrola** L.

Рід **624. Рамішія — Ramischia** Opiz

Opiz, Seznam (1852) 82.

Квітки зібрані в однобічну китицю. Тичинки прикріплені до підматочкового десятизубчастого диска, який виділяє мед. Стовпчик виступає з віночка. Коробочка розкривається знизу вгору. — Невеличкі багаторічні трав'янисті рослини.

До цього роду належать 2 види. Один вид — *R. secunda* (L.) Garcke, поширений в Євразії, зустрічається і в УРСР; другий вид — *R. obtusata* (Turcz.) Freyn. поширений в Арктиці і Сибіру.

2123 (1). R. secunda (L.) Garcke — **Рамішія однобока.** Стебло 10—15(20) *см* завв. Листки довгасто-яйцевидні або еліптичні, загострені, дрібно-зубчасто пилчасті, трохи жорсткуваті (деякі з них перезимовують) на черешках, які майже вдвоє коротші від пластинок; пластинки 1,5—5 *см* завд., 1—3,5 *см* завш. Квітки зібрані в однобічну китицю, горизонтально відхилені на коротких квітконіжках, 4—7 *мм* завд., дзвониковидні, з ланцетовидними приквітками. Частки чашечки трикутно-яйцевидні, дрібнозубчасті, в 4—5 разів коротші від пелюсток. Віночок зеленуватобілий, 4—5 *мм* завд. і 3—5 *мм* завш., з дрібнозазубреними пелюстками. Стовпчик прямий, з широкою п'ятилопатевою приймочкою, видається з віночка. Зав'язь куляста, оточена десятизубчастим диском. Коробочка поникла, з опуклими стулками. ♃. Цв. VI—VII.

Garcke, Fl. Deutschl., ed. IV (1858) 222. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 608. Н. Буш во Фл. СССР, XVIII, 16.

— *R. secundiflora* Opiz, Seznam (1852) 82. — *Pyrola secunda* L., Sp. pl., ed. I (1753) 396. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 188. — *Actinocyclus secundus* Klotzsch. in Monatsb. Acad. Berl. (1857) 14.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 104, I, II, 1—5. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 10.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2590! Fl. Polon. exsicc., № 212, Герб. русск. фл., № 574! Busch, Marcow., Woron., Fl. Cauc. exsicc., № 290! Fl. Hung. exsicc., № 67!

У хвойних (соснових, ялинових), мішаних (дубово-соснових, грабово-соснових, буково-смерекових), почасти листяних (букових) лісах. В гірських лісах поширена на висоті до 1325 *м* н. р. м. — Нерідко або звичайно зустрічається в Карпатах, Прикарпатті, Росточчі-Опіллі, на Поліссі, у східній частині Лівобережного Лісостепу, рідше в середньому Наддніпров'ї, Правобережному і Західному Лісостепу, в Криму в горах

Рис. 1. Рамішія однобока — *Ramischia secunda* (L.) Garcke.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — плід.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, хр. Свидовець (!!, Гринь!, Малиновський!), Богдан (Гринь!, Косець!), Усть-Говерля (Комендар), під Туркулем (Комендар). — Дрогобицька обл.: Славський рн, Лавочне (Пачоський); Східні Бескиди (Волощак). — Станіславська обл.: Чорногора — Менчульська полонина, Погорілець, Бербенеска, над Чорним Черемошем (Запалович); Яремчанський рн, Микуличин (Реман), Яблуниця (Волощак), Вороненко (Пачоський); гори Чивчинські (Волощак). — Чернівецька обл.: Путильський рн, Селятин (Косець!), Усть-Путила (!!), Верхній Яловець (Котов!). — **Пр.Л.** Дрогобицька обл.: окол. Дрогобича (Коцюба і Турчинський); Стрийський рн, Задеревач (Костинюк і Вечорек). — Станіславська обл.: Перегінський рн, Осмолода (Волощак); Печеніжинський рн, Печеніжин (Врублевський), Великий Ключів (Рацiборський); окол. Коломиї (Яхно, Фойгель). — Чернівецька обл.: Вижницький рн, Іспас (Рацiборський); Глибоцький рн, Кам'янка (Косець!); Дубівка (Орехова!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: окол. Львова (Коцюба і Турчинський); Яворівський рн, Шкло (Кроль); Івано-Франківський рн, смт. Івана Франка, Ставки (Кроль), між Домажиром і смт Івана Франка (Мондальський). — Дрогобицька обл.: Миколаївський рн, Розвадів (Пачоський). — **З.П.** Волинська обл.: Головнянський рн, Гуща (Барбарич А. та О.!, Косець!); Старовижівський рн, Замшани (Барбарич А. та О.!); Овадніський рн, Верба (Пачоський); Володимир-Волинський (Рогович, Пачоський); Устилуг (Рогович); Луцьк (Рогович, Пачоський); Ківерці (Барбарич А. та О.!); Цумань (Барбарич А. та О.!). — Ровенська обл.: Володимирецький рн, Городець (Барбарич А. та О.!); Клеванський рн, Оржів, Рудо-Красна (Барбарич А. та О.!). — Хмельницька обл.: Полонський рн, Полонне (Тишецький), Майдан-Лабунь (Кучерява). — Житомирська обл.: окол. Житомира (Рогович, Лаговський); Олевський рн, Олевськ (Пачоський), Журжевичі (Барбарич А. та О.!); Довбиський рн, Діброва, Калинівка, В'юнки, Любарська Гута, Кам'яний Брід (Барбарич А. та О.!). — **П.П.** Житомирська обл.: Коростенський рн, Ушомирське л-во (Бурчак-Абрамович); Чоповицький рн, Шершні (!); Коростишів (Совинський). — Київська обл.: Чорнобильський рн, Зорин (Рогович); Димерський рн, між Вахівкою і Рихтою (Барбарич А. та О.!), Мануїльськ (Рогович, Барбарич А. та О.!); Києво-Святошинський рн, Пуща-Водиця (Васильєв-Яковлев, Симоненко!, !!, Липа!), Боярка (Якубовський, Окснер, Оксіюк, Д. Зеров); Васильківський рн, Дзвонкове (Котов!); Фастівський рн, Веприкське л-во (Гродзінський). — **Л.П.** Чернігівська обл.: окол. Чернігова (Невадовський, Іллічевський!); Ріпкинський рн, Кам'янка (Пачоський); Добрянський рн, Олександрівка (Барбарич А. та О.!), Добрянське л-во (Погребняк, Кожевников); Городнянський рн, Гніздище (Левіна!); Городня (Рогович); Туничівський рн, Пекурівка (Левіна!); Семенівський рн, Костобобер (!!); Холминський рн, Старогутське л-во (Погребняк); Сосницький рн, Бондарівка (Попович); Михайло-Коцюбинський рн, Ковпита, Навози (Д. Зеров!); Остерський рн, Сорокошицьке л-во (Погребняк), Сорокошичі (Барбарич А. та О.!, Левіна!), Косачівське л-во (Вершковський, Барбарич А. та О.!), Остерське л-во, Карпиловська дача, біля Виповзова (Вершковський, Барбарич А. та О.!); Ніжинський рн, Зруб (Ракочі). — Київська обл.: Вищедубечанський рн, Дубечанське л-во (Погребняк, !!), Новосілки на Десні (Ракочі, Котов!); Броварський рн, Літки (Сележинський), Бровари (Рогович); окол. Києва — Дарниця (Погребняк), Микільська слобідка (Окснер!). — Сумська обл.: Ямпільський рн, Марчихіна Буда (Барбарич А. та О.!), між ст. Свеса та р. Івоттю (Спригін); Шосткинський рн, Собицьке л-во (Погребняк, Кожевников). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Нестерівський рн, Полянське л-во (Косець); Лопатин (Реман, Коцюба, Турчинський). — Ровенська обл.: Червоноармійський рн, Сестрятин (Пачоський); Вербський рн, Смига (Котов!). — **З.Л.-С.** Станіславська обл.: Коршівський рн, Лісна Слобідка (Рацiборський, Врублевський). — Тернопільська обл.: Мельнице-Подільський рн, Нивра (Слендзінський, Ленц). — Хмельницька обл.: Сатанівський рн, Іванківці, Сатанівська лісова дача (Бурчак-Абрамович); Віньковецький рн, Женишківці (Балковський). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Летичівський рн, між Вербкою і Майданом-Вербецьким (Котов, Козлов), Вербка (Котов!). — Житомирська обл.: Бердичівський рн, Катеринівка (Харкевич!). — Вінницька обл.: Уланівський рн, Сальниця (Левіна!), окол. Вінниці, Михайлівка (Янковський); Калинівський рн, Калинівка, Гущинське л-во, Медведівська лісова дача (Кожевников); Турбівський рн, Вінницьке л-во, Турбівська лісова дача (Кожевников). — Київська обл.: Миронівський рн, Маслівка (!); Обухівський рн, Козин (Монтрезор); окол. Тараща (Гродзінський). — Черкаська обл.: Канівський рн, Михайлівка (Оксіюк!); Черкаський рн, Черкаське л-во (Постригань!), берег Ірдиня, коло Вовчої Гатки, між Дніпром та Ірдинем (Д. Зеров!), Білозір'я (Гродзінський!); окол. Сміли (Тржебінський!); Чигиринський рн, Кожарки (Д. Зеров, Постригань!), Гущівка (Пачоський, Д. Зеров). — Кіровоградська обл.: Ново-Георгіївський рн, Чаплище (Постригань!), по р. Тясмину в долишній течії (Пачоський). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Малодівицький рн, Ладовщина (!). — Київська обл.: окол. Переяслава-Хмельницького (Рогович, Пачоський). — Черкаська обл.: Золотоніський рн, Вільхи (!). — Полтавська обл.: Лубни (Шмальгаузен); окол. Полтави (Стахорський, Іллічевський!). — Сумська обл.: Хотінський рн, Іволжанський (Залеський); Краснопільський рн, Низи (Залеський); Улянівський рн, Піщаний (Залеський), Бобрик (Ширяєв); Лебедин (Ширяєв); Охтирський рн, Доброславівка, Климентове (Угринський). — Харківська обл.: Краснокутськ (Таліев); Харківський рн, окол. Харкова (Черняєв, Савенков, Наливайко); між Лизогубівкою і Васищевим (Козлов!); Жихар (Черняєв, Савенков, Котов, Козлов!); Мерефа (Наливайко, Лавренко, Котов); Зміївський рн, Мохнач (Ширяєв, Козлов), Коропові хутори (Клоков, Лавренко), Чугуївський рн, Чугуїв (Ширяєв), Малинівка (Висоцький). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Таліев, Котов, Лавренко). — Ворошиловградська обл.: Лисичанський рн, Серебрянка (Гринь!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Савинський рн, Гороховатка (Клоков!); Балаклія (Карзов!).— **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, окол. Ялти (Зеленецький!), біля болота Кара-Голь (Грабовський!), г. Могабі (Весньовська!), Тузляр (Козлов!), північний схил г. Ай-Петрі (Таліев!), на підйомі з Гурзуфа на Гурзуфське Сідло, висота від 700 до 1100 *м* (Оксіюк!, Котов!); Алуштинський рн, Кримський заповідник, Центральна котловина (!!, Зеленецький!, Поплавська, Котов!), Велика Поляна (Поплавська), по берегу р. Качі (Поплавська), правий берег р. Алми (Поплавська), г. Чучель (Поплавська), Узень-Башська ущелина (Ваньков!), Демир-Капу (Ваньков!), Бабуган-яйла (Таліев, Поплавська, Невструєва), схили Чатир-дага (Грабовський!, Поплавська, Чернова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Ниж.-Дон., Заволж., Крим; Кавказ: всі райони; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: всі райони; Далек. Схід: Зее-Бур., Уссур., Сах., Удськ., Охот., Камч.; Серед. Азія: Дж.-Тарб., Тянь-Шан. (центр. район).

Загальне поширення. Північна і Середня Європа до Іспа-

нії, Середньої Італії, Болгарії, північна частина Малої Азії, Західний і Східний Сибір, Північна Монголія, Північний Китай (Джунгарія, Манчжурія), Корея, Японія, Гренландія, Північна Америка (на південь до Каліфорнії і північної частини штату Мічіган).

Господарське значення. В листках рамішії міститься в середньому близько 8% танідів на абсолютно суху речовину (дані Інституту ботаніки АН УРСР та Українського інституту шкіряно-взуттєвої промисловості, 1953—1954 рр.).

Рід 625. Зимолюбка — **Chimaphila** Pursh

Pursh, Fl. bor.-amer., I (1814) 300.

Квітки зібрані на верхівці стебла зонтиком. Тичинкові нитки в нижній частині розширені, з кілем на зовнішньому боці. Пиляки з двома виростами (ріжками), відкриваються на вершку дірочками. Стовпчик дуже короткий; приймочка майже сидяча, в обрисі п'ятикутно-округла. Зав'язь оточена при основі диском у вигляді шкірястого рубчика. Коробочки прямостоячі, розкриваються зверху вниз гладенькими з країв стулками. — Багаторічні рослини.

До цього роду належать 6 видів, поширених в помірній зоні північної півкулі, почасти в субтропіках Японії. В СРСР ростуть 2 види, з них один вид — *Ch. umbellata* (L.) Nutt., поширений в Голарктиці, зустрічається і в УРСР, а другий — *Ch. japonica* Miq. — на Далекому Сході, в Японії і Кореї.

2124 (1). Ch. umbellata (L.) Nutt. — **Зимолюбка зонтична.** Стебло розгалужене, 8—25 *см* завв., виходить з повзучого кореневища, піднесене. Листки вічнозелені, шкірясті, довгасто-яйцевидні або ланцетовидні, при основі клиновидні, по краях пилчасто зазублені, 2—4 *см* завд. і 0,6—1,2 *см* завш., зверху темнозелені, блискучі, знизу блідозелені, на короткому черешку 3—5 *мм* завд., розміщені на стеблі кільчасто. Квітки в кількості (2)3—6, зібрані зонтиком на довгих, коротко опушених квітконіжках 1,5—3 *см* завд., пониклі. Частки чашечки округло-яйцевидні, тупі, торочкувато-війчасті, майже в чотири рази коротші від пелюсток. Віночок рожевий, широко розкритий, з оберненояйцевидними, ввігнутими, по краях коротковійчастими пелюстками 5—6 *мм* завд. Пиляки фіолетові з червонуватими ріжками. Приймочка п'ятикутна, сидяча. Коробочка сплюснуто-куляста, опушена, 3—5 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VII.

Nutt., Gen. North-Amer. pl., I (1817) 274. Барбарич у Визи. росл. УРСР, 608. Н. Буш во Фл. СССР, XVIII, 17.

— *Pyrola umbellata* L., Sp. pl., ed. I (1753) 396. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 188. — *P. frutescens* Gilib., Fl. lithuan., V (1786) 195.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 105, IV, V, 1—4. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 9.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2586! Герб. русск. фл., № 575!

Рис. 2. Зимолюбка зонтична — *Chimaphila umbellata* (L.) Nutt.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — плід.

Здебільшого у соснових, борових, рідше в мішаних, на заході також у букових лісах. — Зустрічається на Розточчі, в Поліссі, в борах середнього Наддніпров'я, Лівобережного Лісостепу та на півночі Донецького Лісостепу (по р. Півн. Дінцю).

Пр.Л. Дрогобицька обл.: Старосамбірський рн, Тарнавка (Котуля). — Чернівецька обл.: Вашківецький рн, Бережниця (Горохова). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Брюховецький рн, окол. Львова (Вайс, Труш, Коцюба і Турчинський), Кожичі (Волощак); Івано-Франківський рн, смт Івана Франка (Кроль), між смт Івана Франка і Домажиром (Мондальський), Буда (Котуля), Ставки (Волощак); Яворів (Волощак); Немирівський рн, Завадів (Волощак); Краснянський рн, Митулин, Майдан-Гологірський (Кульчинський, Мотика); Олеський рн, Черемошня (Труш); Золочів (Труш); Поморянський рн, Новосілки (Мотика). — **З.П.** Волинська обл.: Заболоттівський рн, біля кордону з БРСР (Барбарич А. та О.!); Киверцівський рн, Киверцівське л-во (Барбарич А. та О.!); Цумань (Вандас); Луцьк (Роговнч); Володимир-Волинський (Рогович, Пачоський). — Ровенська обл.: Дубровиця (Пачоський); Володимирецький рн, Городець (Барбарич А. та О.!); Клесівський рн, Ясногірка (Мельничук); Рокитнянський рн, Сновидовичі (Рогович). — Хмельницька обл.: Славутський рн, Крупець (Кучерява, Морозова); Полонне (Тишецький у Пачоського). — Житомирська обл.: окол. Житомира (Рогович, Лаговський у Пачоського); Баранівський рн, Явненське л-во (Барбарич А. та О.!); Довбиський рн, Биківка (Барбарич А. та О.!). — **П.П.** Житомирська обл.: Коростенський рн, Лісовщина (Шварцман!); Малин (Пачоський); Радомишльський рн, сільськогосподарська дослідна станція; Чоповицький рн, Шершні (Шварцман!); Андрушівський рн, Івниця (Годе у Пачоського); Корнин (Гродзінський). — Київська обл.: Чорнобильський рн, Дитятківське л-во (Барбарич А. та О.!); Димерський рн, Руднянське л-во (!!); окол. Києва (Семенкевич!, Соколовський!), Пуща-Водиця (!!, Симоненко!, Васильєв-Яковлев); Києво-Святошинський рн, Боярка (Якубовський); Васильківський рн, Дзвонкове (Семенкевич!); Фастівський рн, Веприк, Ярошівка (Гродзінський). — **Л.П.** Сумська обл.: Шосткинський рн, Собицьке л-во (Погребняк). — Чернігівська обл.: Грем'яцький рн, Бучки (Пачоський); Холми (Харкевич!), Старогутське л-во (Погребняк); Щорський рн, Сновське л-во (Погребняк); Городнянський рн, Гніздище (Дзюбенко!); Тупичівський рн, Невкля (Дзюбенко!), Пекурівка (Левіна!), Добрянський рн, Добрянка, Олександрівка (Барбарич А. та О.!), Добрянське л-во (Погребняк); Сосницький рн, Прогони (Левіна!); Чернігівський рн, окол. Чернігова (Іллічевський); Михайло-Коцюбинський рн, Навози (Д. Зеров!); Остерський рн, Сорокошичі, схил другої тераси Дніпра до болота Видра (Левіна!), Сорокошицьке л-во (Погребняк), Новий Завод (Барбарич А. та О.!), Косачівське л-во (Вершковський!), Остерське л-во біля Виповзова (Вершковський!, Фомін). — Київська обл.: Вищедубечанський рн, Жукинська лісова дача (Фомін!), Дубечанське л-во (Погребняк, Кожевников, !!); Броварський рн, Літки (Сележинський), Бровари (Рогович), окол. Києва, Дарниця (Цингер, Погребняк, !!). — **В.Л.-С.** Ровенська обл.: Вербський рн, Смига (Котов!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Мельнице-Подільський рн, Нивра (Слендзінський, Лентц). — **П.Л.-С.** Житомирська обл.: Бердичівський рн, Катеринівка (Харкевич!). — Черкаська обл.: Черкаський рн, Черкаси (Постриґань), великий сосновий масив між Дніпром та Ірдинем (Д. Зеров!), поблизу Руської Поляни (Д. Зеров!); Смілянський рн, Сміла, дуже рідко (Тржебінський!), Білозір'я (Гродзінський!); Чигиринський рн, Чигирин (Пачоський, Д. Зеров!), Кожарки (Д. Зеров!), Гущівка (Пачоський, Д. Зеров). — Кіровоградська обл.: Ново-Георгіївський рн, Чаплище (Постриганы!), поблизу кол. хут. Бірки (Пачоський). — Ровенська обл.: Ровно (Рогович). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: окол. Переяслава-Хмельницького (Пачоський, Рогович). — Черкаська обл.: Золотоніський рн, Хрести (!). — Полтавська обл.: окол. Полтави (Стахорський, Іллічевський). — Сумська обл.: Краснопільський рн, Низи (Залеський); Лебединський рн, Лебедин (Ширяєв), Михайлівка (Ширяєв, Лавренко, Зоз), Межиріч (Таліев), Маськи (Залеський), Чернеле (Ширяєв); Улянівський рн, Бобрик (Таліев); Охтирський рн, Доброславівка (Угринський). — Харківська обл.: Харківський рн, окол. Харкова, Покотилівський бір (Наливайко), Жихар (Черняєв, Савенков, Козлов!); Мерефа (Черняєв, Угринський, Лавренко, Котов!); Зміївський рн, Мохнач (Ширяєв), Мохначанське л-во (Козлов), Коропові хутори (Клоков, Лавренко); Чугуївський рн, Чугуїв (Ширяєв), Нова Покровка (Лавренко, Козлов). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Лисичанський рн, Серебрянка (Гринь!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Балаклія (Карзов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволж., Урал; Зах. Сибір: Обськ. (на південь від 59,5°), Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс. (дуже рідко); Далек. Схід: Удськ., Сах.

Загальне поширення. Південь Норвегії і Швеції, Фінляндія, Німеччина, Швейцарія, Австрія, Чехословаччина, Угорщина, Румунія (Трансільванія), Польща, середня смуга Європейської частини СРСР, Західний Сибір, Далекий Схід (пониззя Амуру, Сахалін), Північна Японія, Північна Америка (від Ново-Шотландії до Британської Колумбії і Мексики).

Господарське значення. В надземній частині зимолюбки міститься близько 7% танідів на абсолютно суху речовину (дані Інституту ботаніки АН УРСР, 1953 р.).

Рід 626. Одноквітка — Moneses Salisb.

Salisb. ex A. Gray, Nat. Arr. Brit. Pl., II (1821) 403.

Квітка одинична, поникла, на верхівці стебла. Пиляки з двома виростами (ріжками), відкриваються на верхівці дірочками. Стовпчик з п'ятироздільною приймочкою, довший за тичинки. Коробочка прямостояча. — Невеличкі багаторічні трав'янисті рослини.

До цього роду належить тільки один вид, поширений в помірній зоні північної півкулі і в Арктичній області.

2125 (1). M. uniflora (L.) A. Gray — **Одноквітка звичайна.** Стебло просте, 5—10(15) *см* завв. Листки зібрані в нижній частині стебла, округло-яйцевидні або майже округлі, шкірясті, по краях зарубчасто-пилчасті, при основі клиновидно звужені, з пластинкою 0,8—2 *см* в діаметрі і черешком, що майже дорівнює пластинці. Квітка на верхівці стебла одинична, під час розцвітання поникла, пізніше піднесена. Частки чашечки яйцевидно-округлі, по краю війчасті, майже втроє коротші від пелюстків. Віночок широко відкритий, білий, 15—20 *мм* у діа-

Рис. 3. Одноквітка звичайна — *Moneses uniflora* (L.) A. Gray.

1 — рослина з квіткою; *2* — рослина з плодом; *3* — квітка.

метрі, пелюстки яйцевидні. Стовпчик прямий, довший за тичинки, з п'ятироздільною приймочкою, втроє ширшою за стовпчик. Коробочка прямостояча, куляста, до 6—8 *мм* у діаметрі. ♃. Цв. VI—VII.

A. Gray, Man. Bot. N.U.St., ed. I (1848) 273. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 608. Н. Буш во Фл. СССР, XVIII, 14.

— *Pyrola uniflora* L., Sp. pl. (1762) 569. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 187. — *Moneses grandiflora* Salisb. in S. F. Gray, Nat. Arrang. Brit. pl., II (1821) 403. — *M. verticillata* Schur in Verh. Sieben b. Ver. Naturw., II (1851) 170. — *M. brevicaulis* Schur in Verh. Sieben b. Ver. Naturw. IV (1853) 49, X (1859) 139. — *M. uniflora* Alef. in Linnaea, XXVIII (1856) 72.

Рисунки: Reïchenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 105, I, II, III. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 9.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2591, Fl. Polon. exsicc., № 213! Герб. русск. фл., № 372в! Herb. fl. Cauc., № 341! Fl. Cauc. exsicc., № 71! Герб. фл. СССР, № 3093. Герб. фл. УРСР, I (1934) 80!

У соснових, ялинових, мішаних, почасти листяних (буково-грабових) лісах на вологих місцях; в гірських лісах піднімається до висоти 1500 *м*, місцями доходить до субальпійської смуги. — Нерідко зустрічається в Карпатах і Прикарпатті, рідше на Розточчі і Західному Поліссі, зовсім рідко на Правобережному і Лівобережному Поліссі та в Криму.

К.Л. Закарпатська обл.: Воловецький рн, Бескиди, г. Пікуй (Гюкель), по дорозі з г. Пляй до Воловця (Малиновський!); Рахівський рн, хр. Свидовець, г. Близниця (Барбарич А. та О.!, Гринь!), Родняньскі Альпи, Піп Іван (Хржановський!), г. Неніска (Запаловіч), Богдан (Косець!, Харкевич!), Луги (Доброчаєва!), Чорногора: півд.-захід. схил г. Петрос (Барбарич А. та О.!, Брадіс!), півд.-захід. схил г. Говерля (Котов!, Доброчаєва!, Білик!), півд.-захід. схил г. Брескул (Гринь!), Біло-Тисянське л-во (Комендар). — Дрогобицька обл.: Східні Бескиди (Гюкель); Турківський рн, Головеське (Крупа). — Станіславська обл.: Горгани — г. Хом'як, г. Сивуля (Реман), Рокита (Слендзінський), Братківська (Запаловіч), долина р. Ломниці та її притоки від верхів'я до Перечінського (Волощак), Чорногора: Брескул, Шурин, Погорілець, Менчул, Гаджина, Говерля, Скорушний, Смотрич, Погорівка, Микуличин, Гомуль, Земська і Туркульська полонини (Запаловіч), Клазіура Козмеська (Пачоський), Яворник, Бистрець (Реман), Крента (Слендзінський); Чивчинські гори: над р. Черемошем, під Балтагулом, під Чивчином, Руський Діл (Запаловіч), г. Чивчин (Міндерова!); Кутський рн, Білоберезка (Котов!). — Чернівецька обл.: Путильський рн, Плоска, Селятин (Косець!), Верхній Яловець (Котов!); Вижницький рн, Розтоки (Котов!). — **Пр.Л.** Дрогобицька обл.: окол. Дрогобича (Турчинський); Стрийський рн, Лисовичі (Костинюк і Вечорек). — Станіславська обл.: Болехівський рн, Поляниця (Волощак); Рожнятівський рн, Луги (Фотиюк); Печеніжинський рн, Молодятин (Фойгель); окол. Коломиї (Яхно); Жаб'ївський рн, Яблуниця (Волощак). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: окол. Львова (Намисловський, Раціборський); Вінники (Вейс); Яворів (Волощак); смт Івана Франка (Намистовський, Рупперт); Бобрикський рн, Романів (Густавич); Золочів (Клебер у Гербіха); Краснянський рн, Скварява (Коцюба і Турчинський); Олеський рн, Черемошня (Труш). — **З.П.** Волинська обл.: Ратнівський рн, Сільце (Барбарич А. та О.!); Володимир-Волинський (Рогович, Пачоський); Устилуг (Рогович); Овадніський ри, Блаженик (Пачоський); окол. Луцька (Рогович); Ківерці (Мохлінська). — Ровенська обл.: Дубровицький рн, Дубровиця (Пачоський), Бережниця (Мацко, Барбарич А. та О.!); Сарненський рн, Сарни,

Цепцевичі (Мацко): Клесівський рн, Клесів, Томашгород, Чабель, Селище (Мацко); Рокитнянський рн, Блажеве, Остки, Борове, Будки-Боровські, Карпилівка, Кисоричі, Дерть, Сновидовичі (Мацко); Березнівський рн, Балашівка, Ленчин (Мацко); Соснове (Мацко, Барбарич А. та О.!); Деражнянський рн, Великий Стидин (Мацко, Барбарич А. та О.!); Корецький рн, Сторожів (Мацко); Тучинський рн, Пустомити (Мацко); Клеванський рн, Клевань, Оржів (Мацко). — Житомирська обл.: Олевський рн, Олевське л-во (Воробйов!); Довбиський рн, Дібровка (!!). — **П.П.** Житомирська обл.: Коростишів (Совинський). — Київська обл.: Бородянський рн, Бородянська лісова дача (Кожевников!); Києво-Святошинський рн, Боярка (Цингер), Біличі (Васильєв-Яковлев!), Горенка, Святошино (Семенкевич!), Пуща-Водиця (Дубовик!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: окол. Чернігова (Сварчевський!); Комарівський рн, Берестовець (Лукашев); Носівський рн, Мрин (Гродзінський!). — Київська обл.: Вищедубечанський рн, Ошитківська лісова дача (Вершковський); Броварський рн, Літківське л-во (Сележинський), Бровари (Роговичъ); окол. Києва — Дарниця (Монтрезор, Бочаров, Ракочі, Семенкевич, Муравйов), Нікольське л-во (Вершковський). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Лопатин (Коцюба і Турчинський). — Ровенська обл.: Вербський рн, Смига (Котов!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Гусятинський рн, Постолівка (Шафер). — **П.Л.-С.** Тернопільська обл.: Кременецький рн, окол. Кременця (Шмальгаузен). — Ровенська обл.: Ровенський рн, окол. Ровно (Федосєєв, Мацко), Біла Криниця (Панек). — Житомирська обл.: Бердичівський рн, Катеринівка (Харкевич!). — Черкаська обл.: Черкаський рн, Руська Поляна. — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харківський рн, окол. Харкова, Основа (Калениченко, 1826), Жихар (Черняев, 1817). Пізніше в окол. м. Харкова не знаходили. — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, в горах над Ялтою (Станков), по р. Уч-Кошу (Станков!), над Гурзуфом, вище шосе (Альбрехт!); Алуштинський рн, Кримський заповідник, під г. Роман-Кош (Ваньков!), Центральна котловина (Богомаз!).

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Євр. (о-в Колгуєв), Чук., Анад.; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволж., Урал; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: всі райони; Далек. Схід: Зеє-Бур., Уссур., Удськ., Сах., Охот., Камч.; Серед. Азія: Дж. Тарб., Тянь-Шан. (район Алма-Ата).

Загальне поширення. Північна і Середня Європа до Піренейських гір, гір Середньої Італії, Югославії, Болгарії, вищезгадані райони СРСР, Північна Монголія, Китай (Шенсі, Джунгарія, Кашгарія), Північна Японія, Північна Америка, від Аляски до Лабрадору, Гренландія.

Рід **627. Грушанка — Pyrola** L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 396.

Квітки зібрані в китицю на верхівці стебла і спрямовані в різні боки. Частини оцвітини глибокоп'ятироздільні. Пиляки з дуже короткими ріжками. Стовпчик прямий або зігнутий, довший за віночок або не видається з нього. Коробочки пониклі, краї стулок негладенькі. —

Багаторічні трав'янисті рослини з цілокраїми або злегка зубчастими листками, які звичайно і взимку залишаються зеленими.

До цього роду належать 20 видів, поширених здебільшого в помірній зоні північної півкулі. В СРСР ростуть сім видів, з них в УРСР — чотири види.

---

1. Віночок лише трохи відкритий, майже кулястий. Тичинкові нитки прилягають до стовпчика. Стовпчик короткий, прямий або лише злегка зігнутий . . . . . 2.
— Віночок широко відкритий, з відігнутими пелюстками. Тичинкові нитки відігнуті від стовпчика. Стовпчик довгий, скривлений і відігнутий донизу . . . . . 3.
2. Частки чашечки трикутно-яйцевидні, довжина їх не перевищує ширини, при основі щільно прилягають до віночка. Стовпчик коротший за віночок, без розширеного кільця під приймочкою . . . . . **(1). Г. мала. — P. minor** L.
— Частки чашечки яйцевидно-ланцетні, довжина їх перевищує ширину при основі, верхівки відігнуті. Стовпчик трохи довший за віночок, з розширеним кільцем під приймочкою, більш широким, ніж приймочка, або рівним їй . . **(2). Г. середня — P. media** Swartz.
3. (1). Частки чашечки широко яйцевидні, в 3—4 рази коротші від зеленуватобілих пелюстків . . . . . **(3). Г. зеленоцвіта — P. virescens** Schweigg.
— Частки чашечки яйцевидно-ланцетні і лише вдвоє коротші від білих або білорожевих пелюстків . . . . . **(4). Г. круглолиста — P. rotundifolia** L.

2126 (1). P. minor L. — **Грушанка мала.** Рослина (6)10—20(24) *см* завв., з незначною ребристістю. Листки скупчені у верхній частині укороченого стебла, шкірясті, овальні, широко еліптичні або округлі, невиразнозарубчасті; пластинки їх (2)2,5—4(6) *см* завд. і 2,5(4) *см* завш., черешок такої ж довжини, як пластинка, або коротший. Квітки пониклі, зібрані в кількості 5—22 в досить густу китицю, коротші від квітконіжок; приквітки перетинчасті, ланцетні. Частки чашечки трикутно-яйцевидні, притиснені до віночка, довжина їх не перевищує ширину при основі, в 3—4 рази коротші від пелюстків. Віночок блідорожевий або білий, кулястий, 3—5 *мм* завд. і 6—7 *мм* завш. Пиляки тичинок з малопомітними ріжками. Стовпчик, як і тичинки, прямостоячий, коротший від зав'язі, не видається з віночка, без потовщення під приймочкою. 4. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 396. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 187. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 609. Н. Буш во Фл. СССР, XVIII, 13.

— *Amelia minor* Alef. in Linnaea, XXVIII (1856) 25.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 104, III, IV, 6—11! Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 8.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2588! Fl. Polon. exsicc., № 211! Герб. русск. фл., № 425!. Busch, Marcow., Woron., Fl. Cauc. exsicc., № 239!

У хвойних (соснових, ялинових), мішаних, почасти листяних (букових, грабових) лісах. У гірських лісах поширена на висоті до 1200 *м* н. р. м. — Нерідко зустрічається в Карпатах, Прикарпатті, Росточчі-Опіллі, на Поліссі, у східній частині Лівобережного Лісостепу, зрідка в Правобережному Лісостепу, зокрема в середньому Придніпров'ї, рідко в Криму.

К.Л. Закарпатська обл.: Великоберезнянський рн, Чорноголова (Харкевич!); Воловецький рн, Східні Бескиди (Попов!); Рахівський рн, хр. Свидовець, г. Близниця (Хржановський!, Барбарич А. та О.!, Гринь!), Біло-Тисянське л-во (Комендар), г. Труфонець (Клястерський і Пресля). — Дрогобицька обл.: Східні Бескиди (Волощак). — Станіславська обл.: Яремчанський рн, Яблуниця, Микуличин (Волощак); Чорногора: Погорілець, Томнатик, Кострица, Бистриця, берег потоку Скорушного і Чорного Черемошу (Запаловіч). — Чернівецька обл.: Путильський рн, Плоска, Селятин (Косець!); Вижницький рн, Розтоки (Котов!). — **Пр.Л.** Дрогобицька обл.: окол. Дрогобича (Турчинський). — Станіславська обл.: Болехів (Костинюк і Вечорек); Перегінський рн, Осмолода (Волощак); окол. Коломиї (Яхно); Яблунівський рн, Космач (Рациборський). — Чернівецька обл.: Вашківецький рн, Вивіз (Горохова!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Брюховецький рн, окол. Львова (Мондальський!), Брюховичі (Верхратський, Рациборський), Дубляни (Пачоський!); Яворівський рн, Шкло (Волощак); Івано-Франківський рн, Ставки (Кроль); Перемишляни (Фотинюк); Золочівський рн, Лядське л-во (Косець!); Олеський рн, Гута-Верхобужівська (Мондальський). — Дрогобицька обл.: Миколаївський рн, Розвадів (Пачоський). — **З.П.** Волинська обл.: Ратнівський рн, Сельце (Барбарич А. та О.!); Старовижівський рн, Замшани (Барбарич А. та О.!); Володимир-Волинський (Рогович, Пачоський); Устилуг (Рогович, Пачоський); Ківерці (Барбарич А. та О.!); ст. Цумань (Барбарич А. та О.!). — Ровенська обл.: Дубровицький рн, Березниця (Мацко); Сарненський рн, окол. Сарн (!!), Цепцевичі (Мацко); Клесівський рн, Клесів (!!), Томашгород, Чабель, Селище (Мацко); Рокитнянський рн, окол. Рокитного (!!), Карпилівка, Борове, Дерть, Кисоричі, Блажеве (Мацко), Остки, Будки-Боровські, Сповидовичі (!!); Дераженянський рн, Великий Стидин (!!); Березнівський рн, Ленчин, Балашівка (Мацко); Соснівський рн, Губків (Барбарич А. та О.!); Тучинський рн, Пустомити (Мацко); Клеванський рн, Грабів (Мацко); Корецький рн, Корець (Мацко), Сторожів (!!). — Хмельницька обл.: Полонне (Тишецький у Пачоського). — Житомирська обл.: Олевський рн, Олевськ (!!), ст. Пост Дров'яний (Котов), Рудня-Радовільська, Лопатичі, Собичине, Голиші; Городницький рн, Городниця, Забаро-Давидівка (!!); Ярунський рн, Красилівка (!!), Суховоля (!!); Ємільчинський рн, Болярка (!!); окол. Новоград-Волинського (!!); Володарсько-Волинський рн, Олександрівка (Зикеєв!); Довбиський рн, Биківка, Дібровка (!!); Житомирський рн, окол. Житомира (Тишецький у Пачоського). — **П.П.** Житомирська обл.: Андрушівський рн, Івниця (Годе у Пачоського); Коростишів (Совинський, Гродзінський!). — Київська обл.: Чорнобильський рн, Дитятківське л-во (!!); Києво-Святошинський рн, Сирець (Семенкевич!, !!), Боярка-Будаївка (Цингер), Ірпінь (Єлін!), Горенка (Семенкевич!); Васильківський рн, Дзвонкове (Семенкевич!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Новгород-Сіверський (Рогович); Холми (Харкевич!); Городнянський рн, Хотівля (Харченко!), Петрівка (Левіна!); Добрянський рн, Ловинь (!!); Чернігівський рн, окол. Чернігова (Неводовський!); Михайло-Коцюбинський рн, Пакульське л-во (Кожевников!); Остерський рн, Новий Завод (!!). — Київська обл.: Вищедубечанський рн, Старосілля, Новосілки на Десні (Котов!); Броварський рн, Семиполки (!!), Літківське л-во (Сележинський!), окол. Києва, Рибне озеро (Липський!, Базилевич!, Д. Зеров!). — Сумська обл.: Конотопський рн, Гнилиця (!!); Шалигинський рн, Чернове (Левіна!); між с. Зазірки Глухівського рну і с. Локня Кролевецького рну (Спригін); Кролевецький рн, Грузнянське л-во (!!); Ямпільський рн, Марчихіна Буда (!!); Середино-Будський рн, Жихове (!!). — **В.Л.-С.** Волинська обл.: Іваничівський рн, Будятичі (Липський у Пачоського). — Львівська обл.: Лопатин (Реман). — Ровенська обл.: Вербський рн, Пирятин (Пачоський), Смига (Котов!). — Тернопільська обл.: Кременець (Котов!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Бучач (Слендзінський); Гримайлівський рн, Волиця (Шафер), Крутилів (Реман); Теребовлянський рн, Сади (Гринь!); Мельнице-Подільський рн, Ниврa (Ленц, Слендзінський). — Хмельницька обл.: Сатанівський рн, Іванківці (Бурчак-Абрамович!); Віньковецький рн, Пстрашівка, Бебехи, Подолянське (Балковський). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: окол. Ровно (Мацко, Федосеєв); Мізоцький рн, Нова Мощаниця (!!). — Хмельницька обл.: Летичівський рн, Вербка (Котов!). — Вінницька обл.: Уланівський рн, Сальниця (Левіна!); Калинівський рн, Калинівка, Гущінське л-во, Медведівська лісова дача (Кожевников); Турбів (Левіна!); Липовецький рн, Вахнівка (Лавренко і Левіна). — Київська обл.: окол. Білої Церкви, Томилівська лісова дача (Гродзінський). — Черкаська обл.: Канівський рн, окол. Канева, заповідник (Котов!); Михайлівка (Оксіюк!); Городищенський рн, окол. Мліева, берег болота Ірдинь (Д. Зеров!); Сміла (Тржебінський!); окол. Чигирина (Пачоський, Д. Зеров!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Конотопський рн, Сарнавщина (Левіна!); Краснопільський рн, Низи, в долині р. Псла (Залеський); окол. Сум (Черняєв); Хотінський рн, Іволжанський (Залеський); Улянівський рн, Бобрик (Ширяєв); Лебедин (Таліев, Ширяєв, Лавренко); Тростянець (Залеський); Охтирський рн, Доброславівка (Угринський). — Харківська обл.: окол. Богодухова (Засядка); Харківський рн, окол. Харкова (Черняєв, Наливайко), Жихар (Черняєв, Ширяєв), Мерефа (Павлович); Чугуївський рн, окол. Чугуєва (Ширяєв). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Лисичанський рн, Серебрянка (Гринь); Станично-Луганський рн, ст. Вільхова (Постригань!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Привольне (Ваньков!); Ялтинський рн, Гурзуфське сідло на перевалі; Алуштинський рн, Кримський заповідник, г. Демир-Капу (Ваньков!), Чучельське л-во (Ваньков!).

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Європ., Н. Зем.; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Прибалт., Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Бессараб., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Ниж.-Дон., Заволж., Крим (гори), Урал; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Даур., Лен.-Кол.; Далек. Схід: Уссур., Удськ., Охот., Камч., Командорські о-ви, Сах.; Серед. Азія: Тянь-Шан.

Загальне поширення. Північна і Середня Європа до Північної Іспанії, Італії і Болгарії, Східна Європа, Мала Азія, гори Середньої Азії, Сибір, Японія, Гренландія, Північна Америка.

2127 (2). P. media Swartz — **Грушанка середня.** Рослина 10—25(28) *см* завв. Листки округлі або округло-овальні, злегка зарубчасті, шкірясті, зосереджені у верхній частині укороченого стебла; пла-

стинки їх (2)2,5—4(5,5) *см* завд. і 2,5—3,5 *см* завш.; черешок такої ж довжини, як пластинка, або коротший. Квітки пониклі, зібрані в кількості 4—8 в китицю з рідкими квітками; приквітки ланцетні. Частки чашечки яйцевидно-ланцетні або яйцевидно-трикутні, загострені, з відігнутими верхівками, довжина їх у півтора раза перевищує ширину при основі. Віночок рожевий або білий, напівкулястий, 6—8 *мм* завд. і близько 8 *мм* завш. Пиляки тичинок з малопомітними ріжками. Стовпчик майже прямостоячий, злегка зігнутий вниз, трохи видається з віночка, вгорі розширений в кільце під приймочкою. ♃. Цв. VI—VII.

Swartz in Vet., Acad. Stockh. handl. (1904) 257, fig. 7. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 187. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 609. Н. Буш во Фл. СССР, XVIII, 12.

— *Amelia media* Alef. in Linnaea, XXVIII (1856) 30.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 103, II, 3—4! Фл. Юго-Востока, VI, № 550. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 7.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 273! Герб. фл. СССР, № 3092!

У соснових, ялицево-ялинових, мішаних і листяних (дубових, букових) лісах. — Зустрічається дуже рідко в Прикарпатті, Поліссі, Західному Лісостепу та Криму.

Пр.Л. Дрогобицька обл.: окол. Дрогобича (Турчинський); Сколівський рн, Горішнє (Костинюк і Вечорек); Стрийський рн, Лисовичі (Костинюк і Вечорек). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: окол. Львова (Коцюба, Турчинський, Врублевський); Івано-Франківський рн, окол. смт Івана Франка (Кроль), Залісся (Кроль). — **П.П.** Київська обл.: Васильківський рн, Дзвонкове, урочище Кладова (Семенкевич!). — **Л.П.** Київська обл.: Вища Дубечня (Фомін). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Броди (Раціборський). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Підгаєцький рн, Рудники (Слендзінський). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: окол. Харкова (Черняєв). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Привольне (Ваньков!); Алуштинський рн, Кримський заповідник, г. Чучель (Ваньков!), г. Чатирдаг (Грабовський!); Центральна котловина, Бабуган-яйла (Зеленецький).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Урал, Прибалт., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Волзьк.-Дон., Крим (гори); Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Схід. Закавк.;. Зах. Сибір: Обськ. (від 60°), Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс.

Загальне поширення. Північна і Середня Європа, Болгарія, вищезгадані райони СРСР.

2128 (3). P. virescens Schweigg. — **Грушанка зеленоцвіта.** Рослина 10—30 *см* завв., темночервона, ребриста. Листки зосереджені в нижній частині стебла, округлі або широко еліптичні, майже цілокраї або віддалено дрібнозубчасті, шкірясті, темнозелені, пластинка 1,5—2,5 *см* в діаметрі, довжина її б.-м. дорівнює довжині черешка. Квітки пониклі, в кількості 2—9 зібрані в китицю з рідкими квітками. Приквітки і квітконіжки трохи коротші за квітку. Частки чашечки широко яйцевидні, притиснуті до віночка, коротко загострені, в чотири рази коротші від пелюсток. Віночок зеленуватий, широко розкритий,

1—1,5 *см* в діаметрі; пелюстки яйцевидні, ввігнуті. Пиляки з дуже короткими оранжовими ріжками. Стовпчик довший за віночок, донизу відігнутий, з кільцевидним потовщенням під приймочкою. ♃. Цв. VI—VII.

Schweigg., Specimen. Fl. Erlang., I, Add. (1804) 154. Н. Буш во Фл. СССР, XVIII, 9.

— *P. chlorantha* Swartz in Vet. Acad. Stockh. handl. (1810), 190, tab. 5. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 187. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 609. — *Thelaia chlorantha* Alef. in Linnaea, XXVIII (1856) 41.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 103, I, 1—2! Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 7.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2589! Герб. русск. фл., № 1482!

Здебільшого у соснових, борових (досить зволожених), значно рідше в мішаних, грабових, а на заході також у букових лісах. — Спорадично зустрічається в Прикарпатті, Росточчі, на Поліссі, в борах середнього Наддніпров'я, на сході Лівобережного Лісостепу, на півночі Донецького Лісостепу (по р. Дінцю) та в Криму (соснові, рідше букові ліси).

Пр.Л. Дрогобицька обл.: Стрийський рн, Задеревач (Костинюк і Вечорек); Жидачів (Густавич). — Станіславська обл.: Коломийський рн, між Трачем і Кропивищем (Раціборський). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Івано-Франківський рн, між смт Івана Франка і Домажиром (Мондальський); Брюховецький рн, Бірки (Кроль, Коцюба, Турчинський), Брюховичі (Верхратський); Краснянський рн, окол. Майдана-Гологірського (Кульчинський, Мотика); Олеський рн, Гута-Верхобужівська (Мондальський).— Тернопільська обл.: Кременець (Котов). — **З.П.** Волинська обл.: Ковель (Рогович); Овадніський рн, Верба (Пачоський); Луцьк (Рогович!). — Хмельницька обл.: Полонне (Тищецький). — Житомирська обл.: Житомир (Лаговський); Олевський рн, Олевськ (Рогович), Рудня-Радовельська (Д. Зеров!). — **П.П.** Житомирська обл.: Радомишльський рн, Кримок (Бельке); Коростишів (Совинський). — Київська обл.: Чорнобильський рн, Зорин (Рогович), Дитятки (Рогович), окол. Києва, Межигірське л-во (Семенкевич!), Пуща-Водиця (Шмальгаузен, Семенкевич!); Києво-Святошинський рн, Біличі (Синиченко), Боярка-Будаївка (Цингер, Семенкевич!, Д. Зеров!); Васильківський рн, Дзвонкове (Семенкевич!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Чернігів (Рогович); Холминський рн, Старогутське л-во (Погребняк); Михайло-Коцюбинський рн, Пакульське л-во (Кожевников); Остерський рн, Косачівське л-во (Вершковський), Сорокошицьке л-во біля Окунинова (Вершковський), Остерське л-во, біля Виповзова (Вершковський, !!). — Київська обл.: Вищедубечанський рн, Ошитківська лісова дача (Вершковський), Чернинська лісова дача (Вершковський); Новосілки на Десні (Ракочі!); Броварський рн, Літківське л-во, Димерська дача (Сележинський!); окол. Києва, коло Рибного озера (Д. Зеров!), Дарниця (Ракочі), Нікольське л-во (Вершковський). — **З.Л.-С.** Станіславська обл.: Коршівський рн, Лісна Слобідка (Раціборський). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Городищенський рн, окол. Мліева, берег болота Ірдинь (Д. Зеров). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Суми (Черняєв); Лебединський рн, Чернеле (Ширяєв, Залеський, Лавренко, Зоз). — Харківська обл.: Харківський рн, окол. Харкова (Черняєв, 1828; Наливайко, 1894), Жихар (Черняєв, 1854), Мерефа (Угринський, Лавренко); Богодухів (Черняєв); Зміївський рн, Мохнач (Ширяєв), Коропові хутори (Кар-

зов); окол. Чугуєва (Ширяєв). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Ширяєв); Яма (Котов). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янський рн, окол. Куп'янська (Котов); Савинці (Залеський). — Ворошиловградська обл.: Кремінський рн, Кремінна (Котов, Клоков). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Куйбишевський рн, Щасливе (Ваньков!); Ялтинський рн, над Сімеїзом (Петунников!), Ай-Петрі (Смирнов!, Ваньков!, Станков!), над Яузларом (Ваньков!), біля болота Кара-Голь (Грабовський!), біля водопаду Учан-Су (Грабовський!), г. Могабі (Весньовська!), Нікіта (Франтц!, Станков!), над Гурзуфом (Ваньков!, Станков!), Гурзуфське сідло на висоті 800—900 *м* (Котов); Алуштинський рн, Кримський заповідник, Центральна котловина (Невструєва, !!, Котов!), г. Демир-Капу (Ваньков!), над р. Алачуком (Ваньков!).

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Євр.; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Бессараб., Волзьк.-Дон., Ниж.-Дон., Заволж., Крим (гори); Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Камч.

Загальне поширення. Північна і Середня Європа до Середньої Іспанії, Північної Італії, північної частини Балканського півострова, вищезгадані райони СРСР, Мала Азія (північна частина), Північна Америка.

2129 (4). P. rotundifolia L. — **Грушанка круглолиста.** Рослина 10—40 *см* завв., тупо-гранчаста. Листки прикореневі в розетці, округлі або яйцевидно-округлі, невиразнозарубчасті або майже цілокраї, при основі іноді злегка серцевидні, на верхівці тупі, темнозелені; пластинка листка (2)3,5—6 *см* завд. і 2,5—5,5 *см* завш.; черешки довші від пластинки, рідше вони майже дорівнюють їй або навіть трохи коротші. Квітки пониклі, зібрані по (10)15—20 в багатоквіткову китицю, широко дзвониковидні, на квітконіжках, які довжиною майже дорівнюють квіткам; приквітки приблизно такої ж довжини, як і квітконіжки, або трохи довші, перетинчасті, ланцетовидні. Частки чашечки яйцевидно-ланцетні, загострені, з відігнутими вниз верхівками, вдвоє коротші від пелюсток. Віночок білуватий, широко розкритий, 15—20 *мм* в діаметрі; пелюстки ввігнуті, тупі, 6—9 *мм* завд. Тичинки відігнуті на один бік віночка. Стовпчик відігнутий донизу, на верхівці з кільцеподібним потовщенням під приймочкою. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 396. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 187. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 609. Н. Буш во Фл. СССР, XVIII, 10.

— *Thelaia rotundifolia* Alef. in Linnaea, XXVIII (1856) 60.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 102, I, 1—2. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 6. Маевский, Фл. ср. пол. Европ. ч. СССР, VIII вид., рис. 154.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 117. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2587! Fl. Polon. exsicc., № 210! Fl. Hung. exsicc., № 770!

У соснових, мішаних, почасти листяних (грабових, дубово-грабових) лісах, на злегка вологих місцях, в горах на заболочених луках, на

Рис. 4. Грушанка круглолиста — *Pyrola rotundifolia* L.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — частина стебла з плодами.

висоті до 1000 *м*, місцями доходить до субальпійської смуги. — Спорадично зустрічається в Карпатах, Прикарпатті, Росточчі, на Поліссі, в борах середнього Наддніпров'я, у Волинському Лісостепу, на заході Правобережного і Західного Лісостепу та на сході Лівобережного Лісостепу.

К.Л. Закарпатська обл.: Воловецький рн, Бескиди, г. Пікуй (Гюкель); Рахівський рн, хр. Свидовець, біля Ясині (Клястерський і Пресля, Харкевич!). — Дрогобицька обл.: Нижньо-Устріцький рн, Устріки (Кнапп). — Станіславська обл.: Яремчанський рн, Микуличин (Врублевський). — Чернівецька обл.: Путильський рн, Верхній Яловець (Котов!). — **Пр.Л.** Дрогобицька обл.: окол. Дрогобича (Труш, Турчинський, Коцюба); Трускавець (Котов!); окол. Самбора (Гюкель). — Станіславська обл.: Станіславський рн, окол. Станіслава (Реман, Ломницький, Яхно), Рибне (Турчинський); Рожнятівський рн, Луги (Фотинюк); Надвірнянський рн, Лоєва (Іваницький); Ланчинський рн, Верхній Майдан (Раціборський); Печеніжинський рн, Печеніжин (Слендзінський, Врублевський), — Чернівецька обл.: Вижницький рн, Іспас (Раціборський); Вашківецький рн, Бережниця (Горохова). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: окол. Львова (Труш, Коцюба, Турчинський); Краковецький рн, Нагачів (Кроль); Яворівський рн, Старичі, Шкло (Кроль); окол. смт Івана Франка (Волощак, Раціборський); Щирецький рн, Соколівка (Густавич); Підкамінський рн, Пеняки (Реман). — **З.П.** Волинська обл.: Головнянський рн, Гуща (!!, Косець!); Любомль (!!); Старовижівський рн, Замшани (!!); окол. Ковеля (Рогович); Рожище (Пачоський); Цумань (Вандас); Киверцівський рн, Киверці (Мохлінська, !!), Улянівка (Мацко); Овадніський рн, Верба (Пачоський, !!); Володимир-Волинський (Рогович, Пачоський); Устилуг (Рогович); окол. Луцька (Рогович). — Ровенська обл.: Степанський рн, Велике Вербче (!!); Соснівський рн, Губків (!!); Клеванський рн, Костянтинів (Вандас), Грабів (Панек). — Хмельницька обл.: Полонне (Тишецький у Пачоського). — Житомирська обл.: Олевський рн, Рудня-Радовільська (Д. Зеров!); Новоград-Волинський (Шмальгаузен); окол. Житомира (Рогович, Лаговський, Копачевська, !!); Чуднівський рн, Пилипівка (Гринь!). — **П.П.** Житомирська обл.: Овруцький рн, Гладковичі (Харкевич!); між с. Могильня Коростенського рну і с. Білка Барашівського рну (Бурчак-Абрамович). — Київська обл.: Чорнобильський рн, Дитятки, Зорин (Рогович); Києво-Святошинський рн, Межигірське л-во, Біличі (Семенкевич!), Святошино (Д. Зеров!, !!, Котов!), Пуща-Водиця (Васильєв-Яковлев, Муравйов!, Д. Зеров!, Гринь!, Михайличенко!, !!), Горенка (Матюшенко), Боярка (Якубовський), Ірпінь (Муравйов!); Васильківський рн, Дзвонкове (Семенкевич!, Котов!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: окол. Новгород-Сіверського (Рогович); Ріпкинський рн, Кам'янка (Пачоський); Холминський рн, Старогутське л-во (Погребняк); Куликівський рн, Дроздівка (!!, Левіна); окол. Борзни (Неводовський!); Остерський рн, Остерське л-во (Фомін), Сорокошицьке л-во (Погребняк); Козелецький рн, Пилятин (Ракочі!); Ніжинський рн, Зруб (Ракочі, !!), Бобрик (Михайловський). — Київська обл.: Вищедубечанський рн, Дубечанське л-во (Вершковський, Погребняк), Ошитківська і Чернинська лісові дачі (Вершковський); Броварський рн, Літківське л-во (Сележинський!); окол. Києва, коло Рибного озера (Лазаренко!), Дарниця (Монтрезор!, Погребняк, !!, Котов!). — Сумська обл.: окол. Глухова (Львов!), між с. Зазірки Глухівського рну і Локнею Кролевецького рну (Спригін); Конотопський рн, в долині р. Хоменки (Спригін); Ямпільський рн, Марчихина Буда (!!). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Броди (Верхратський, Раціборський); Лопатин (Реман). —

З.Л.-С. Станіславська обл.: Тлумацький рн, Палагичі (Мондальський). — Тернопільська обл.: Великоборківський рн, Лозова (Слендзінський); Золото-Потіцький рн, Костільники (Слендзінський); Мельнице-Подільський рн, Нивра (Слендзінський, Ленц). — Хмельницька обл.: Сатанівський рн, с. Іванківці, Сатанівська лісова дача (Котов); Віньковецький рн, Женишківці, Подолянське, Тополівка (Балковський!). — **П.Л.-С.** Тернопільська обл.: Шумський рн, Жолобки (Мацко). — Хмельницька обл.: Меджибізький рн, Головчинці (Єлін), Западинці (Котов); Летичівський рн, між Вербкою і с. Майдан-Вербецьким (Котов, Козлов). — Житомирська обл.: Бердичівський рн, Катеринівка (Харкевич!). — Вінницька обл.: окол. Вінниці (Білозір!, Янковський!); Калинівський рн, Медведівське л-во (Кожевников, Гринь!); Жмеринка (Шмальгаузен). — Київська обл.: Ржищів (Гринь!). — Черкаська обл.: Городищенський рн, окол. Млієва, берег болота Ірдинь (Д. Зеров!). — Кіровоградська обл.: «Чорний Ліс» між Цибульовим Єлисаветградківського рну і Новою Водяною Знам'янського рну (Гринь!, Котов!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Краснопільський рн, Низи (Залеський); Лебединський рн, Лебедин (Ширяєв), Кулики, Маськи (Залеський), Михайлівка (Ширяєв); Улянівський рн, Бобрик (Ширяєв); Охтирський рн, Доброславівка, Хухра, Климентове (Угринський). — Харківська обл.: Харківський рн, окол. Харкова (Черняєв, Наливайко, Угринський), Жихар (Наливайко, Савенков), Мерефа (Угринський, Наливайко, Лавренко); Богодухівський рн, Гути (Шидловський); Краснокутськ (Таліев!); Зміївський рн, Мохнач (Ширяєв); Чугуївський рн, Малинівка, Чугуєво-Бабчанське л-во (Висоцький). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: окол. Дніпропетровська, сосновий ліс на р. Самарі (Акінфієв).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Прибалт., Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Ниж.-Дон., Заволж.; Урал, Крим (гори, рідко); Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. Закавк.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Даур.; Серед. Азія: Арало-Касп. (півн.), Прибалх. (схід), Дж.-Тарб., Тянь-Шан., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Північна і Середня Європа до Середньої Іспанії, Середньої Італії, Болгарії, Східна Європа, Західний і Східний Сибір, Північна Монголія, Північний Китай, Гімалаї, Японія, Гренландія, Північна Америка.

Господарське значення. В надземній частині грушанки круглолистої міститься 5,5% танідів на абсолютно суху речовину (дані Українського інституту шкіряно-взуттєвої промисловості, 1954 р.).

РОДИНА CVII. МОНОТРОПОВІ — MONOTROPACEAE (NUTT.) LINDL.[1]

Частки оцвітини чотиричленні, рідше п'ятичленні. При плодах віночок залишається. Тичинок вдвоє більше, ніж часток віночка або чашечки, з нирковидними пиляками, які розкриваються боковою щілиною. Маточка з товстим стовпчиком і заглибленою лійкоподібною приймочкою, при основі з медоносним підматочковим диском, між зубчиками

[1] Опрацював А. І. Барбарич.

якого прикріплені тичинки. Зав'язь верхня, не повністю чотири- п'ятигнізда, бо перегородки, розвинені внизу, не досягають її верхньої частини. Коробочка розкривається 4—5 стулками. — Безхлорофільні, сапрофітні рослини з лускоподібними листками.

До родини монотропових належать 8 родів приблизно з 10 видами, розселеними в північній півкулі, здебільшого в Північній Америці. У флорі СРСР родина представлена 2 родами з 2 видами; з них у флорі УРСР поширений 1 рід з 1 видом.

Рід 628. Під'ялинник — **Hypopithys** Adans.

Adans., Fam., II (1763) 443.

Квітки правильні, зібрані в китицю, яка до цвітіння зігнута верхівкою донизу, а після цвітіння випростовується, причому кінцеві квітки в китиці мають по 5, решта квіток — по 4, рідко по 6 чашолистків і пелюсток. Тичинок відповідно 10—8; пиляки нирковидні, розкриваються щілиною. Зав'язь сидить на десятизубчастому підматочковому диску. Стовпчик потовщений до верху, з лійковидною, зовні по краю опушеною приймочкою.

До роду *Hypopithys* Adans. належить тільки один вид.

2130 (1). H. monotropa Crantz — **Під'ялинник звичайний.** Вся рослина гола або опушена у верхній частині. Стебло з листками, соковите, м'ясисте, безхлорофільне, в живому стані блідожовтувате, при висушуванні чорніє, пряме, 15—30 *см* завв. Листки чергові, лусковидні, яйцевидно-довгасті, сидячі, 5—15 *мм* завд. і 3—9 *мм* завш. Квітки зібрані у китицю, циліндрично-дзвониковидні. Чашолистки довгасто-ланцетні, загострені, до основи звужені, трохи коротші від пелюсток. Віночок циліндрично-дзвониковидний, білуватий або світложовтий, з довгастими, розширеними вгорі пелюстками, 11—13 *мм* завд., 2,5—4 *мм* завш. Тичинки і маточка трохи коротші за віночок. Коробочка куляста. ♃. Цв. VI—VII.

Crantz, Instit., II (1766) 467. Е. Бобров во Фл. СССР, XVIII, 21.

— *H. multiflora* Scop., Fl. carniol., ed. 2, I (1772) 285. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 189. — *H. multiflora* var. *hirsuta* Ledeb., Fl. Ross., II, 934. — *H. multiflora* var. *glabra* Ledeb., ц. м. — *H. glabra* DC., Prodr. VII, 2 (1839) 780. — *Monotropa hypopithys* L., Sp. pl., ed. I (1753) 387. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 609. — *M. fragrans* Gilib., Fl. lithuan., II (1781) 191. — *M. hypopithys* var. *hirsuta* Roth., Tent. Fl. Germ., II, 1 (1789) 462. — *M. hypopithys* var. *glabra* Roth., ц. м. — *M. hirsuta* Hornem., Dansk. oeconom. Plant., ed. 3, II (1837) 179. — *M. multiflora* (Scop.) Fritsch., Excurs. Oesterr. (1897) 26. — *M. hypophegea* Wallr., Schedulae Crit., I (1822) 1911. — *M. glabra* Bernh. ex Reichenb., Fl. Germ. excurs. (1830—1832) 411.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 101, I—V, 1—14,a — *hirsuta* Roth; VI, VII, b — *glabra* Roth. Федченко и Флеров, Фл. Европ. России, рис. 596. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, II. Маевский, Фл. ср. полос. Европ. ч. СССР, VIII видання, рис. 155.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 677!

У хвойних (соснових, ялинових), мішаних і листяних (дубових, букових, грабових, дубово-грабових) лісах, переважно в свіжих умовах місцевиростання. В гірських лісах поширений на висоті до 1230 *м* н. р. м. — Зрідка зустрічається в Карпатах і Прикарпатті, Росточчі, Поліссі та в лісостепових районах, а також в Криму.

К.Л. Дрогобицька обл.: Турківський рн, Ясениця (Гюкель). — Станіславська обл.: Чорногора, Кострица, Скорушний, Мала Маришевська, Лемський ліс — var. *hirsuta* (Западалович), Пожижевська, Козневська (Вільчинський); Яремчанський рн, Микуличин (Реман). — **Пр.Л.** Дрогобицька обл.: Дрогобицький рн, Трускавець (Котов!); Стрийський рн, Задеревач (Костинюк і Вечорек). — Станіславська обл.: Вигодський рн, Новоселиця (Гюкель); Перегінський рн, Камінь (Фойгель). — Чернівецька обл.: Глибоцький рн, Кам'янка — var. *glabra* (Косець!); Чернівецький рн, Валя Кузьмина — var. *glabra* (Косець!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: окол. Львова (Томашек); Яворівський рн, Шкло (Кроль); Івано-Франківський рн, між Ставками і Лелехівкою (Бессер у Кроля), між Домажиром і смт Івана Франка (Мондальський); Щирецький рн, Соколівка (Густавич); Вінниківський рн, Лисиничі (Труш); Краснянський рн, Майдан-Гологірський (Кульчинський і Мотика), Трудовач (Фотинюк); Золочівський рн, Піярщина (Труш). — **З.П.** Волинська обл.: Щацький рн, окол. Шацька — var. *glabra* (!!); Овадніський рн, Верба (Пачоський); окол. Луцька (Рогович). — Ровенська обл.: Степанський рн, Степань — var. *glabra* (Пачоський); окол. Ровно — var. *glabra* (Федосєєв, Рогович). — Житомирська обл.: Олевський рн, Олевськ — var. *hirsuta* (Рогович), Юр'ївська лісова дача — var. *hirsuta* (Воробйов!); Овруцький рн, Овруч (Монтрезор); Житомирський рн, Зарічани (Копачевська), окол. Житомира — var. *hirsuta* et var. *glabra* (Рогович). — **П.П.** Житомирська обл.: Коростишів (Совинський). — Київська обл.:

Рис. 5. Під'ялинник звичайний — *Hypopithys monotropa* Crantz

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — плід.

Києво-Святошинський рн, Святошино — var. *glabra* (Васильєв-Яковлев!), Пуща-Водиця — var. *glabra* (Оксіюк!), var. *hirsuta* (Лоначевський!, !!). Буча — var. *hirsuta* (Семенцов), Горенка — var. *hirsuta* (Семенкевич!), Боярка — var. *glabra* (Якубовський, Семенкевич!); Васильківський рн, Дзвонкове — var. *glabra* (Семенкевич!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Холмінський рн, Холми — var. *glabra* (Харкевич!); Чернігівський рн, окол. Чернігова — var. *glabra* (Неводовський!); Михайло-Коцюбинський рн, Навози — var. *hirsuta* (Д. Зеров!); Ніжинський рн, Зруб — var. *glabra* (Ракочі!, !!), Кукшин — var. *hirsuta* (!!); Носівський рн, Мрин (Михайловський). — Київська обл.: Вищедубечанський рн, Старосільське л-во (Шалит); Броварський рн, Бровари — var. *hirsuta* (Сварчевський!); окол. Києва, Дарниця — var. *glabra* (Цингер, Ракочі!, Васильєв-Яковлев!, !!). — Сумська обл.: окол. Глухова — var. *glabra* (Рогович). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Сокальський рн, Борки (Томашек); Лопатинський рн, Лопатин (Реман), Вигода — var. *hirsuta* (Косець!); Нестерівський рн, Полянське л-во — var. *hirsuta* (Косець!); Олеський рн, Гута-Верхобужівська — var. *hirsuta* (Косець). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Струсівський рн, Струсів — var. *hirsuta* (Слендзінський); Чортківський рн, Ягільниця — var. *hirsuta* (Гринь!); Скала-Подільський рн, Рудка — var. *hirsuta* (Кузнецова!). — Хмельницька обл.: Ярмолинецький рн, Ярмолинці (Пачоський); Віньковецький рн, Бебехи, Женишківці, Карачіївці, Карижин — var. *glabra* (Балковський); Кам'янець-Подільський рн, Цибулівка (Круцкевич); Староушицький рн, Привороття — var. *glabra* (Косець!); між Шатавою Дунаєвецького рну і Гуменцями Кам'янець-Подільського рну — var. *hirsuta* (Кузнецова!). — Вінницька обл.: Барський рн, Барське л-во — var. *glabra* (Гринь!); між Ободівкою Ободівського рну і Баланівкою Бершадського рну — var. *glabra* (Балковський); Муровано-Куриловецький рн, Березова — var. *hirsuta* (Кузнецова!); Чернівецький рн, Пилипи-Борівські — var. *glabra* (Кузнецова!). — Чернівецька обл.: Хотинський рн, між с. Рухотином і х. Блищадь — var. *glabra* (Косець). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Летичівський рн, Марківці — var. *glabra* (Гринь!); Деражнянський рн, Черешенька — var. *hirsuta* (Котов), Шпичинці — var. *hirsuta* (Козлов). — Вінницька обл.: Вороновицький рн, Комарів — var. *glabra* (Балковський); Немирівський рн, Воробіївка (Гринь, Михайличенко); Брацлавський рн, Грабовець — var. *glabra* (Балковський); Шпиківський рн, Шпиків (Котов); Гайсинський рн, Куна (Котов). — Київська обл.: Ставищенський рн, Сніжки — var. *hirsuta*. — Черкаська обл.: Звенигородський рн, Звенигородка — var. *hirsuta* (Підоплічка); Смілянський рн, Сміла (Тржебінський); Чигиринський рн, Кожарки — var. *glabra* (Д. Зеров!), Гущівка (Пачоський). — Кіровоградська обл.: Ново-Георгіївський рн, по р. Тясмину в долишній течії (Пачоський). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Ічнянський рн, Ічня — var. *glabra*. — Черкаська обл.: Гельмязівський рн, Прохорівка — var. *glabra* (Котов!); Золотоніський рн, Вільхи — var. *glabra*. — Полтавська обл.: окол. Полтави (Стахорський). — Сумська обл.: Путивльський рн, Путивль — var. *hirsuta*; Лебединський рн, окол. Лебедина — var. *glabra* (Ширяєв!, Лавренко і Зоз!); Тростянецький рн, Смородине — var. *glabra* (Котов!); Охтирський рн, Климентове — var. *glabra* (Угринський). — Харківська обл.: Богодухівський рн, Богодухів — var. *glabra* (Котов); Харківський рн, окол. Харкова — var. *hirsuta* (Наливайко), Куряж — var. *glabra* (Наливайко), var. *hirsuta* (Ширяєв!), Мерефа — обидві різновидності (Козлов!); Жихар — обидві різновидності (Котов!), Покотилівка (Савенков), Безлюдівка (Угринський); Дергачівський рн, Пересічне (Тимофєєв); Зміївський рн, Мохнач (Ширяєв), Задонецькі хутори (Котов, Гребеньова); Ізюмський рн, окол. Ізюма (Горницький, Котов!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Ананьєв, Манжура), Баннівське — var. *glabra* (!!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янський рн, окол. Куп'янська — var. *glabra* (Клоков!); Балаклійський рн, Балаклія, Пришиб — var. *glabra* (Карзов!). — Ворошиловградська обл.: Кремінський рн, окол. Кремінної, між р. Красною та р. Дінцем (Клоков). Ново-Глухівська лісова дача (Клоков, Лавренко). — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, по р. Самарі (Акінфієв). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Зуйський рн, Красногорське — var. *glabra* (Андреєв!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Куйбишівський рн, Куйбишівський лісгосп (Гринь!), Соколине на схилах Сююр-Кая — var. *hirsuta* (Станков!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн. окол. Ялти, біля водопаду Учан-Су — var. *glabra* (Станков!), Балан-Кан біля р. Уч-Кошу — var. *glabra* (Станков!), г. Могабі — var. *glabra* (Висньовська!), Яузлар — var. *hirsuta* (Ваньков!); Алуштинський рн, Кримський заповідник, Центральна котловина (Котов!), берег р. Алми (Поплавська), біля Великої Поляни (Поплавська), схили Чатир-дага — var. *glabra* (Чернова!); Білогірський рн, Карабі-яйла, г. Каратау — var. *glabra* (Привалова, Макарова!), Тирке-яйла — var. *glabra* (Привалова, Карташова!); Старо-Кримський рн, Щебетівка (Сарандінакі).

В УРСР зустрічаються:

Var. **glabra** Roth. — Рослина гола.

Roth., Tent. Fl. Germ., II (1788) 462.

Var. **hirsuta** Roth. — Рослина з опущеними квітконіжками, пелюстками, тичинками і маточкою та з війчастими приквітками.

Roth., Tent. Fl. Germ., II (1788) 462.

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл. (південь), Лад.-Ільм., Прибалт., Дв.-Печ. (південь), Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволж., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ. (південь), Верх.-Тоб., Ірт., Алт. (захід); Схід. Сибір: Анг.-Саян., Лен.-Кол. (південь), Даур.; Далек. Схід: Зеє-Бур., Уссур., Удськ., Сах.; Серед. Азія: Дж.-Тарб. (район Джарбента).

Загальне поширення. Західна Європа від середньої частини Англії та Скандінавського півострова до середньої частини Іспанії, Італії та Греції, центральні і південні райони Європейської частини СРСР, Сибір, Мала Азія, Північний Китай (Манчжурія), Корея, Японія, Північна Америка (від Канади до Мексики).

РОДИНА CVIII. ВЕРЕСОВІ — ERICACEAE DC.[1]

Квітки правильні або майже правильні, поодинокі або в китицях чи зонтиках. Чашечка звичайно п'ятилопатева або роздільна, рідше чотирилопатева або суцільна, здебільшого залишається коло плода. Віночок зрослопелюстковий або надрізаний на 5, рідше на 4 лопаті чи зубці, іноді вільнопелюстковий. Тичинок здебільшого вдвоє більше, ніж пелюсток, рідше їх кількість збігається. Пиляки двогнізді, іноді

[1] Опрацював А. І. Барбарич.

з двома шиловидними придатками; гнізда відкриваються отвором на верхівці або щілиною. Маточка з нитковидним стовпчиком і суцільною, голівчастою або чотири- п'ятилопатевою приймочкою. Зав'язь верхня, (2)4—5-гнізда, біля основи з тупозубчастим диском, у виїмках якого прикріплені тичинкові нитки. Плід — багатонасінна коробочка, яка розкривається стулками, або малонасінна костянка.

Представники нашої флори — це здебільшого кущі, кущики та півкущики, звичайно з черговими суцільними листками. В Криму до складу родини входять також невеликі дерева, наприклад суничне дерево (*Arbutus* L.). У частини наших видів листки залишаються зеленими і на зиму (рододендрон). Вересові поширені по всій земній кулі. До їх складу входить близько 80 родів і понад 1000 видів. Більша частина видів зустрічається переважно в субтропіках Азії, Америки, Африки та Європи. Частина видів широко представлена в циркумполярній бореальній області північної півкулі. Величезні площі вкриті вересняками (*Calluna vulgaris* (L.) Hill., *Erica tetralix* L.). На торфових болотах і в мокрих типах лісів значно поширено багно (*Ledum palustre* L.). Рододендрони (*Rhododendron* L.) піднімаються досить високо в гори.

У флорі СРСР родина вересових представлена 22 родами з 68 видами, з них у флорі УРСР — 8 родами з 10 видами.

Деякі види з родини вересових використовуються як лікарські, інсектисидні та технічні рослини.

---

1. Віночок не опадає, чотирироздільний, дзвониковидний. Чашечка довша за віночок, віночкоподібна, з рожевофіолетових плівчастих листочків, залишається разом з віночком. Тичинок 8. Листки дрібні (1,5—2,5 *мм* завд.), черепитчасто розташовані чотирма рядами . . . . . **636. Верес. — Calluna** Salisb.
— Віночок після відцвітання відпадає. Чашечка коротша за віночок . . . . . 2.
2. Пиляки з ріжкоподібними чи шилоподібними придатками, рідше без придатків, тоді квітки у пазухах листків . . . . . 3.
— Пиляки без придатків. Квітки на верхівці стебла та його гілок . . 6.
3. Плід — ягодовидна костянка . . . . . 4.
— Плід — коробочка . . . . . 5.
4. Плід — костянка, зовні горбочкувата. Дерево з досить великими овальними листками . . . . . **634. Суничник — Arbutus** L.
— Плід — костянка з гладенькою поверхнею, борошниста. Півкущик з невеликими, довгасто-оберненояйцевидними листочками . . . . . **635. Мучниця — Arctostaphylos** Adans.
5. Квітки білуваторожеві, зібрані в небагатоквіткові щиткоподібні китиці. Квітконіжки в кілька разів довші, ніж віночок. Листки знизу білі. Кущик з тонким червонобурим сланким стеблом і висхідними гілками . . . . . **632. Андромеда — Andromeda** L.

— Квітки білі, в однобоких, вкритих листям гронах. Квітконіжки коротші, ніж віночок. Листки знизу зелені, дрібно-зарубчасто пилчасті. Прямостоячий розгалужений кущик . . . . . **633. Хамедафне — Chamaedaphne** Moench
6 (2). Віночок роздільнопелюстковий. Квітки в зонтиковидних і щитковидних суцвіттях. Дуже пахуча рослина . . . . . **629. Багно — Ledum** L.
— Віночок зрослопелюстковий . . . . . 7.
7. Листки супротивні. Віночок рожевий, п'ятинадрізний, лійковидний. Пиляки без придатків . . **631. Наскельниця — Loiseleuria** Desv.
— Листки чергові. Віночок п'ятироздільний, з широким відгином, частки якого звичайно довші за трубочку; трохи неправильний, лійковидний . . . . . **630. Рододендрон — Rhododendron** L.

ПІДРОДИНА I. RHODODENDROIDEAE DRUDE.

Плід — коробочка, що розкривається по перегородках, нерідко крилата, з нещільно прилягаючою оболонкою. Віночок після відцвітання відпадає; пиляки без придатків.

Рід 629. Багно — Ledum L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 391.

Чашечка п'ятизубчаста, невелика. Віночок вільнопелюстковий. Тичинок 10 або 5, з тупими пиляками, гнізда яких відкриваються на верхівці дірочками. Зав'язь п'ятигнізда. Плід — багатонасінна коробочка, яка розкривається знизу вгору на 5 стулок через розклеювання перетинок. — Невеличкі кущі.

До роду *Ledum* L. належать вісім видів, поширених в Європі, Північній Азії і Північній Америці. В СРСР ростуть три види, а в УРСР — один вид.

2131 (1). L. palustre L. — **Багно звичайне.** Розгалужений кущ з гілками, вкритими замолоду рудуватою повстю, 0,5—1(1,5) *м* завв., із сильним різким запахом. Листки з лінійною пластинкою на короткому черешку, на верхівці тупуваті, (1)2—4(6) *см* завд. і 0,3—0,5(0,7) *см* завш., із загорнутими вниз суцільними краями і помітним жилкуванням, зверху темнозелені, блискучі, знизу вкриті рудуватою повстю, шкірясті, на зиму залишаються. Квітки в кількості 20—30 зібрані на кінцях гілочок зонтиковидними щитками; квітконіжки до 1,5 *см* завд., у 2—3 рази довші за віночок, вкриті рудуватими волосками. Чашолистки мають вигляд коротких закруглених зубців. Віночок білий, з п'ятьма оберненояйцевидними, тупими, швидко опадаючими пелюстками, 0,5—0,7 *см* завд. і 0,3—0,4 *см* завш. Тичинок 10, трохи довших за віночок, з тичинковими нитками, війчастими при основі. Коробочки

Рис. 6. Багно звичайне — *Ledum palustre* L.

1 — верхня частина рослини; *2* — квітка; *3* — листок зверху; *4* — листок знизу; *5* — плід; *6* — насінина.

довгасто-овальні, вкриті залозками, 0,4—0,7 *см* завд. і близько 0,3 *см* завш., звисають в різні боки на дуговидно загнутих квітконіжках. ♄. Цв. V—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 391. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 186. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 610. Е. Буш во Фл. СССР, XVIII, 28.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 109 (1160), fig. I, II, 1—2. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 14.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 272! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1355! Herb. norm., № 5292! Fl. Polon. exsicc., № 209! Fl. Hung. exsicc., VIII, 771! Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 623!

У соснових, рідше дубово-соснових лісах, в мокрих типах умов місцевиростання, на болотах з торфовими грунтами, в заростях жерепу і водянки чорної, в полонинах у субальпійській зоні. — Поширене острівками в північній частині Полісся, подекуди в південній його частині, в Росточчі-Опіллі, зрідка в Прикарпатських лісах і Карпатах.

Зак.Л. Закарпатська обл.: окол. м. Мукачева (Контний). — **К.Л.** Станіславська обл.: Горгани, г. Правіж під Тарницею (Волощак), г. Кігола (Трамплер). — **Пр.Л.** Станіславська обл.: Долинський рн, окол. Долини, торфовище Струнятин (Іваницький), Дебелівка (Раціборський); Вигодський рн, Новоселиця (Віндакевич); Рожнятівський рн, Верхній Струтинь, торфовище над. р. Чечвою (Віндакевич, Кочвара, Лоячковський, Кулеча, Мондальський, Мотика); Станіславський рн, окол. Станіслава (Яхно); Солотвинський рн, Кривець (Сродон); Надвірнянський рн, Зелена (Мельничук), долина струмка Зеленица (Лоячковський); окол. Коломиї (Фойгель). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Брюховицький рн, окол. Львова, Брюховичі (Раціборський); Немирів (Кроль, Врублевський); Яворів (Волощак); Івано-Франківський рн, Жорниська (Раціборський); Золочівський рн, часто (Реман). — **З.П.** Волинська обл.: на північ від лінії Любомль, Ковель, Колки б.-м. звичайно, південніше зустрічається окремими острівками; окол. Ковеля (Рогович); Голобський рн, Кашівка (!!); Колківський рн, Граддя (!!); Володимир-Волинський (Рогович, Пачоський); Овадніський рн, Верба, Блаженик (Пачоський); Луцьк (Рогович); Киверці, кілька кущів (!!); Цумань (Вандас). — Ровенська обл.: на північ від лінії Великий Стидин Деражнянського рну — Рокитне Костопільського рну — Соснове, б.-м. звичайно, південніше зустрічається окремими острівками; Клеванський рн, Оржів (Панек); Олександрійський рн, Рубче (Панек); Тучинський рн, Пустомити (Мацко); Соснівський рн, Соснове, Маринин (Мацко), Губків (Панек); Корецький рн, Корець, Сторожів (Мацко). — Хмельницька обл.: Березділський рн, Малий Правутин (Кучерява, Морозова); Славутський рн, Міньківці, Хоровиця, Крупець, Іванівка, Михельське і Лютарське л-ва (за лісовпорядчим звітом); Хуторське л-во біля с. Хутора, зрідка (за лісовпорядчим звітом), Голицьке л-во, поодиноко (!!); Ізяславський рн, Радошівка (Кучерява, Морозова); Плужнянський рн, від Дорогощі до с. Дертки (!!); Шепетівський рн, північні околиці Шепетівки (!!, Сирота!), Климентовицьке і Малеванське л-ва (за лісовпорядчим звітом); Полонський рн, Полонне (Тишецький), Буртин (Кучерява, Морозова), Полонське л-во (за лісовпорядчим звітом); Гриців ський рн, Новоселиця (Кучерява, Морозова). — Житомирська обл.: на північний захід від лінії Городниця Городницького рну — Білокоровичі Олевського рну — Норинськ Овруцького рну — на захід і далі на північ від Словечансько-Овруцького кряжа — на північ від р. Ужу до Кагановичів, б.-м. звичайно; південніше зустрічається окремими острівками; Ємільчинський рн, ст. Рихальськ (!!); Барашівський рн, Киселівка (Бурчак-Абрамович); Ярунський рн, Суховоля, Красилівка,

Івановицька лісова дача (за лісовпорядчим звітом); Новоград-Волинська мр., Владин (!!), Чижівка (!!); Федорівська лісова дача (за лісовпорядчим звітом); Баранівський рн, Явне (!!, Сирота!), Баранівське л-во (за лісовпорядчим звітом); Довбиський рн, Дібровка, Калинівка, Костянтинівка, Голубин, Мар'янівка, В'юнки (!!), Шереметів (!!, Сирота!); Житомирський рн, окол. Житомира (Рогович, Лаговський, Д. Зеров!, !!), Дениші (Коначевська); Троянівський рн, по р. Кощу (Шварцман). — **П.П.** Житомирська обл.: Овруцький рн, Ігнатопіль (!!); Народицький рн, Народицьке, Базарське, Клещовське, Закучилівське л-ва (за лісовпорядчим звітом); Лугинський рн, Лугинська лісова дача (!!, Сирота!); Коростенський рн, Ушомирське л-во (Бурчак-Абрамович); Чоповицький рн, Шершні (Шварцман); Малинський рн, Малинське л-во, Пинязевицьке л-во (за лісовпорядчими звітами); окол. Коростишева (Рогович). — Київська обл.: Кагановицький рн, зрідка у Вільчанському, Яковецькому, Грезельському, Котовському і Раденському л-вах (за лісовпорядчими звітами); Чорнобильський рн, зрідка у Шепеліцькому, Товстоліському, Корогодському, Дитятківському, Опочицькому л-вах (за лісовпорядчими звітами); Димерський рн, зрідка у Мануїльському і Дніпровському л-вах (за лісовпорядчими звітами); Києво-Святошинський рн, Пуща-Водиця (Васильєв-Яковлев), Горенка (Семенкевич). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Добрянський рн, Сновське л-во (Погребняк), Старі Яриловичі; Городнянський рн, Гніздище, Лютіж (Левіна); Щорський рн, Нові Боровичі (Левіна); Холми (Харкевич!); Остерський рн, Сорокошицьке л-во (Вершковський), Сорокошичі, болото Видра (Левіна!, !!), Косачівське л-во (Вершковський, !!), Косачівка (Левіна!), Лошакова Гута (Левіна), Остерське л-во (Вершковський), окол. Остра, болото Шахова (Ракочі); Ніжинський рн, Зруб (Михайловський). — Київська обл.: Вищедубечанський рн, Воропаївське, Старосільське л-ва (Вершковський), Ошитківська лісова дача, болото Мохове (Вершковський); Броварський рн, Рибне озеро (Д. Зеров), окол. Броварів (Рогович). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Радехівський рн, Радванці (Шафер); Нестерівський рн, Сопошин (Коцюба, Турчинський). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Ровно (Мацко); Мізоцький рн, окол. Нової Мощаниці, Гурбівська лісова дача (!!).

Поширення по СРСР. Арктика: Анад., Чук.; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Волзьк.-Дон.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: всі райони; Далек. Схід: Удськ., Охот., Сах., Уссур., Камч.

Загальне поширення. Північна і Середня Європа: Ісландія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Німеччина, Австрія, Чехословаччина, Румунія (Трансільванія), Югославія (Сербія), вищезгадані райони СРСР; Монголія (північ), Китай (Манчжурія), Корея (північна частина), Японія, Північна Америка, Гренландія.

Господарське значення. Рослина з міцним, одуряючим запахом, який в місцях її масового зростання в безвітряну жарку погоду може викликати головний біль. Містить в собі отруйне ефірне масло золотистожовтого кольору з різким запахом; вихід його із квіток і листя, за даними аналізів, проведених в Інституті ботаніки АН УРСР, становить 0,60—0,66% на суху вагу. В рослині є також певна кількість танідів. Аналіз листків і гілок рослини, зібраних в Плужнянському районі Хмельницької області, дав такі показники (в % на абсолютно суху речовину за даними Інституту ботаніки АН УРСР, 1952 р.): танідів — 7,39, нетанідів — 12,13, розчинних — 19,52 при доброякісності 37,86.

Багно звичайне отруйне для худоби. Має обмежене застосування в медицині (гомеопатії, тибетській медицині); в народній медицині використовується як антиревматичний засіб. У побуті його вживають також як засіб проти шкідливих комах.

Рід 630. Рододендрон — Rhododendron L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 392.

Квітки поодинокі або в зонтиковидних суцвіттях. Чашечка маленька, п'ятироздільна або п'ятизубчаста. Віночок лійкоподібний, дзвониковидний або колесовидний, з п'ятинадрізаним, не зовсім правильним відгином і вузькою трубочкою. Тичинок 10 або 5, неоднакової довжини, з дуговидно зігнутими нитками; пиляки відкриваються на верхівці двома дірочками. Зав'язь верхня, 5(10)-гнізда. Плід — шкіряста або дерев'яниста багатонасінна коробочка, яка розкривається розклеюванням перетинок між стулками. — Кущі з простими, черговими, вічнозеленими або опадаючими листками.

До роду *Rhododendron* L. належить понад 400 видів. Ареал його охоплює помірну смугу північної півкулі: Лапландію, гори Європи, «волинський» острів на поліській низовині Європейської частини СРСР, Кавказ, Сибір, Камчатку, гори Малої Азії (і взагалі Близького Сходу), Гімалаї, Китай, Японію, США (включаючи Аляску), Лабрадор, а також високогірні райони тропіків: острови Ява, Суматра, Борнео, Нова Гвінея, Філіппінські і острови в Австралії. По кількості видів цього роду перше місце посідають Китай і Японія — 280; за ними йдуть Малайський архіпелаг — 62, Гімалаї — 46, Близький Схід — 46, Північна Америка — 17, Європа — 4, Сибір — 3, арктичні райони — 2, Австралія — 1.

В СРСР ростуть 19 видів, з них в УРСР — 2 види.

В оранжерейній і грунтовій культурах відомі численні гібридні сорти рододендронів з різноколірними квітками (білими, жовтими, червоними, рожевими, фіолетовими та ін.), які різняться також і формою віночка. Крім гібридних сортів, в грунтовій культурі можна зустріти такі рододендрони, як кавказький (*Rh. caucasicum* Pall.), золотистий (*Rh. aureum* Georgi), даурський (*Rh. dahuricum* L.) (останні два з Сибіру). Культура рододендронів зосереджена поки що здебільшого в ботанічних садах, проте її слід використати значно ширше.

---

1. Квітки жовті або оранжові. Листки тонкі, м'які, на зиму опадають, довжина їх перевищує 5 *см*. Високий кущ . . . . . **(1). Р. жовтий — Rh. luteum** Sweet.
— Квітки пурпурові. Листки шкірясті, на зиму залишаються зеленими, довжина їх не перевищує 2 *см*. Низенький кущик . . . . . **(2). Р. східнокарпатський — Rh. Kotschyi** Simk.

2132 (1). Rh. luteum Sweet — **Рододендрон жовтий,** азалія понтійська. Кущ з прямостоячими, в молодому стані опушеними гілками, 1—2(2,5) *м* завв. Листки з еліптичною або довгасто-ланцетною пластинкою на короткому, (2)6—10 *мм*, черешку, 7—10 *см* завд. і 2—3 *см* завщ., гострокінцеві, з країв вийчасті, з обох боків розсіяно опушені, зелені, зрідка сизі, тонкі, на зиму опадають. Квітки на довгих залозисто-опушених квітконіжках, зібрані в густі зонтиковидні суцвіття на кінцях торішніх гілок. Чашечка п'ятироздільна з лінійно-ланцетними залозисто-опушеними частками близько 3 *мм* завд. Віночок трубчасто-дзвониковидний, 3—4 *см* завд., зовні залозисто-опушений, жовтий; трубочка його трохи коротша від часток відгину; тичинки і стовпчик видаються з віночка. Зав'язь п'ятигнізда. Коробочка циліндрично-довгаста, до 2 *см* завд., вкрита волосками. ♄. Цв. $^2/_2$V—$^1/_2$VI.

Sweet, Hort. Brit., ed. 2 (1830) 343. Е. Буш во Фл. СССР, XVIII, 57.

— *Rh. flavum* G. Don., Gen. Syst., III (1834) 847. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 185. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 611; в Бот. журн. АН УРСР, X, 2, 55 (з картою поширення). — *Rh. ponticum* Schreb. ex DC., Prodr. VII, 2 (1839) 718, pro syn., non L. — *Azalea pontica* L., Sp. pl., ed. I (1753) 150. — *Azalea pontica* var. *autumnalis* C. Koch in Linnaea, XVII (1843) 281. — *Azalea flava* Hoffmsg., Verz. Pflanzenkult. Nachtr., II (1826) 62. — *Anthodendron ponticum* Reichenb. in Mössler, Handb. Gewächsk., 2 Aufl., I (1827) 309.

Рисунки: Pall., Fl. Ross., II (1788) 51, tab. 69. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 108 (1159), fig. I, 1—4. Sub *Anthodendron ponticum* Reichenb., Macko, Rocznik Wołyński, II (1931), tab. III (кольорова з різними формами квіток). Барбарич у Визн. росл. УРСР, рис. 311.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 627!, 2031! Fl. Cauc. exsicc., № 189! Герб. фл. УРСР, № 911

У дубово-соснових лісах, у вологих і мокрих, рідко у свіжих типах умов місцевиростання.

В УРСР росте в основному в східній частині Західного Полісся, саме в північно-східній частині Ровенської області і в північно-західній частині Житомирської області. Це острівне місцезнаходження: «поліський», або «волинський», острів більш ніж на тисячу кілометрів віддалений від меж основного ареалу на Кавказі і в Малій Азії. В межах цього острівного місцезнаходження рододендрона жовтого ми відрізняємо площу суцільного поширення та облямовуючу її смугу розсіяного поширення.

З.П. Межа суцільного поширення (за П. А. Тутковським) йде починаючи від с. Сновидовичі Рокитнянського рну Ровенської обл. на захід до с. Єльне і Томашгороду Клесівського рну, далі на південь через Вири і Чабель Клесівського рну, Ленчин і Балашівку Березнівського рну, Бистричі, Соснове, Губків, Більчаки Сосновського рну до Городниці Житомирської обл.; від Городниці на північний схід через Дубники (трохи на схід) і Велику Глумчу Городницького району, Рудню-Іванівську Ємільчинського рну, Держанівку Олевського рну, Миколаївку Ємільчинського рну (трохи на південь), Великий Дивлин, Жеревці Лугинського рну до Старих Великників Словечанського рну; звідси на північний захід через Листвин, Антоновичі, Городець Словечанського рну до Рудні-Хочинської Олевського рну; звідси на південний захід до с. Юрове Олевського рну; далі на захід до с. Собичине Олевського рну і с. Сновидовичі Рокитнянського рну Ровенської обл. Межі розсіяного поширення рододендрона (встановлені за даними Стецького, Якубчука, Куксіна, Барбарича та лісовпорядчих звітів) проходять починаючи від Біловижа на захід через Залав'я і Блажеве на х. Зіньків Рокитнянського рну, далі на північний захід

Рис. 7. Рододендрон жовтий, азалія понтійська — *Rhododendron luteum* Sweet.

1 — гілочка з плодами; *2* — квітка; *3* — плід; *4* — насінина.

до північно-західної околиці Єльне Клесівського рну; звідси на південь (трохи на схід від Клесова) на Вири Клесівського району; далі в напрямі на Тинне по правому берегу р. Случу; звідси на Бистричі Сосновського району; далі по лівому берегу р. Случу на захід від м. Соснове; звідси на південний схід до південних околиць с. Гранне та сс. Устя і Сторожів; далі на південний схід до Суховолі та північних околиць с. Дідовичі Ярунського рну Житомирської обл.; далі на схід до ст. Вершниця, Ужачина і Теснівки Новоград-Волинської мр; звідси на північ через Бобрицьку Болярку, Киселівку в напрямі на Верби, Симони, Бастову Рудню Барашівського рну; далі на північний схід через ст. Яблонець, Білку Барашівського рну на Сантарку, Ушомир, Могильню Коростенського рну; звідси на північний захід в напрямі на Лугини; далі на Липники Лугинського рну, Старі Велідники Словечанського рну, через Городець, північні околиці Бігуні Словечанського рну, Рудню-Хочинську, Собичине Олевського рну до Біловижа Рокитнянського рну Ровенської обл. Невеличкі острівки на північ від головного «волинського» острова. — Ровенська обл.: Дубровицький рн, Бережниця (Мацко); Рокитнянський рн, х. Йосипівка, 4 *км* на південь від с. Березове (!!). — Житомирська обл.: Словечанський рн, Ясенець (Куксін), Теклівка (Бурчак-Абрамович). Острівки на захід від головного «поліського» острова. — Ровенська обл.: Дераżнянський рн, Великий Стидин (Мацко); Тучиїський рн, Пустомити (Мацко); Межиріцький рн, Невірків, Совпа (Стецький). Острівки на південь від головного «поліського» острова. — Хмельницька обл.: Полонне (Пачоський). — Житомирська обл.: Новоград-Волинська мр, Немильня, Яворівка (!!); Довбиський рн, Кам'яний Брід (!!), Дібровка, Довбиш (!!, Терещенко), Дорогань (!!, Бурчак-Абрамович), Биківка, Білка (Бурчак-Абрамович), В'юнки (!!, Терещенко), Володарсько-Волинський рн, Писарівка, Теренці (Бурчак-Абрамович); Житомирський рн, Соколова Гора, лівий берег Кам'янки, Давидівка (Бурчак-Абрамович); Червоноармійський рн, Соснова Болярка (Бурчак-Абрамович). Острівки на схід від головного «поліського» острова. — Житомирська обл.: Овруцький рн, Овруч (Рогович), Ігнатопіль (!!, Бурчак-Абрамович).

Примітка. Є. Л. Вольф у праці «Изменчивость понтийской азалии — *Rhododendron flavum* Don. (*Azalea pontica* L.)», (Известия Главного бот. сада СССР, XXVI (1927), 563—575) на матеріалах досліджень численних живих екземплярів рододендрона жовтого (в колекціях Головного ботанічного саду в Ленінграді і дендрологічного саду Ленінградського лісного інституту) показує, в якій мірі варіює цей вид. У окремих екземплярів варіюють ріст, забарвлення, форма, нервація та опушення листків, забарвлення, форма і розміри квіток, причому варіювання останніх відбувається незалежно від варіації вегетативних органів. У праці Вольфа описано 7 варієтетів, 10 форм, 1 підформа, 29 варіантів і 4 систематичні одиниці за буквеним позначенням.

Досліджені екземпляри були почасти з Кавказу, почасти з України. Найбільше описаних систематичних одиниць припадає на кавказьких представників виду; із семи встановлених автором варієтетів лише один зустрічається на Україні.

У нашому розпорядженні не було достатнього матеріалу, шоб розібратися у всіх формах рододендрона жовтого, які ростуть на Україні. Розв'язання цього питання — це завдання наступних дослідників. В даній обробці ми наводимо лише один варієтет, саме var. *glaucum*, який ми зібрали біля м. Лугини Житомирської області:

Var. **glaucum** E. Wolf. з сизозеленими листками.

Є. Л. Вольф в Извест. Гл. бот. сада СССР, XXVI, 6 (1927) 563.

З.П. Житомирська обл.: Олевськ (Куксін); Лугіни (!!, Сирота).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр. (крім українських місцезнаходжень, є ще три місцезнаходження на території БРСР, найбільш північне з яких знаходиться по лівий бік р. Прип'яті, біля

південно-східного берега оз. Князь); Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Схід. Закавк. (найчастіше в Західному Закавказзі).

Загальне поширення. Польща (два острівних місцезнаходження в Сандомірській пущі коло м. Волі Заріцької під Лежайським, на лівому березі р. Сану і коло м. Туробіна, майже на 50 *км* на південь від Любліна); СРСР («поліський острів» і Кавказ); північна частина Малої Азії.

Господарське значення. Рослина отруйна: вівці і кози отруюються нею на пасовищах. Вона має також інсектисидні властивості. В народній медицині використовується для лікування корости як у тварин, так і (зрідка) у людей. Листки придатні для дублення шкіри. Вміст дубильних речовин в листках рододендрона жовтого з УРСР, за даними Українського н.-д. інституту шкіряно-взуттєвої промисловості та Інституту ботаніки АН УРСР (1952, 1955 рр.), коливається в середньому в межах 8—13% на абсолютно суху речовину, при доброякісності 30—42%. На основі хімічно-технологічного аналізу було зроблено висновок, що листки рододендрона жовтого можуть бути використані як дубильний матеріал, придатний для виробництва шкіри юхтового і твердого типів. Квітки рододендрона жовтого — важлива сировина для виробництва ефірних масел. При екстракції петролейним ефіром вихід масла коливається від 0,15 до 0,17 (0,25) % в залежності від того, коли збирали квітки. Максимальний вихід масла досягається при зборі квіток до 9 год. ранку за соняшної погоди. За даними аналізів, проведених в Інституті ботаніки АН УРСР методом перегонки з водяною парою, вихід ефірного масла становив в середньому 0,17%. Ефірне масло, одержане з рододендрона жовтого, знаходить застосування в парфюмерній промисловості — для виготовлення мила і духів вищої якості. Великі зарості рододендрона жовтого на українському Поліссі, які займають понад 100 000 *га*, повинні бути ефективно використані для потреб народного господарства.

2133(2). Rh. Kotschyi Simk. — **Рододендрон східнокарпатський.** Низенький розгалужений кущик, 10—40 *см* завв. Листки з еліптично-яйцевидними пластинками, (0,8) 1—1,5 (2) *см* завд., 0,5—0,7 *см* завш., на коротких (1—3 *мм*), зверху жолобчастих черешках; по краю злегка широко зарубчасті, із залозками між зубцями, трохи загнуті донизу; зверху темнозелені, зморшкуваті, з ясно виявленим жилкуванням, знизу густо вкриті округлими ржавими лусочками; чергові, шкірясті, на зиму залишаються зеленими. Квітки в кількості 3—10 зібрані в зонтиковидні китиці на кінцях гілок, квітконіжки темнокоричневі, усаджені світлозеленими залозками, близько 1,5 *см* завд., при плодах до 3,5 *см* завд. Частки чашечки залозисті, лопатковидні, тупі, темночервоні, 1—1,5 *мм* завд. Віночок 1—2 *см* завд., до половини надрізаний на яйцевидні, тупі частки, пурпурнофіолетовий, зрідка білий, всередині і зовні часто опушений. Тичинки в кількості 5 знаходяться у трубочці віночка; нитки тичинок знизу опушені. Стовпчик дорівнює зав'язі. Коробочка еліптична, 0,4—0,6 *см* завд. ♄. Цв. $^{2}/_{2}$V—VII.

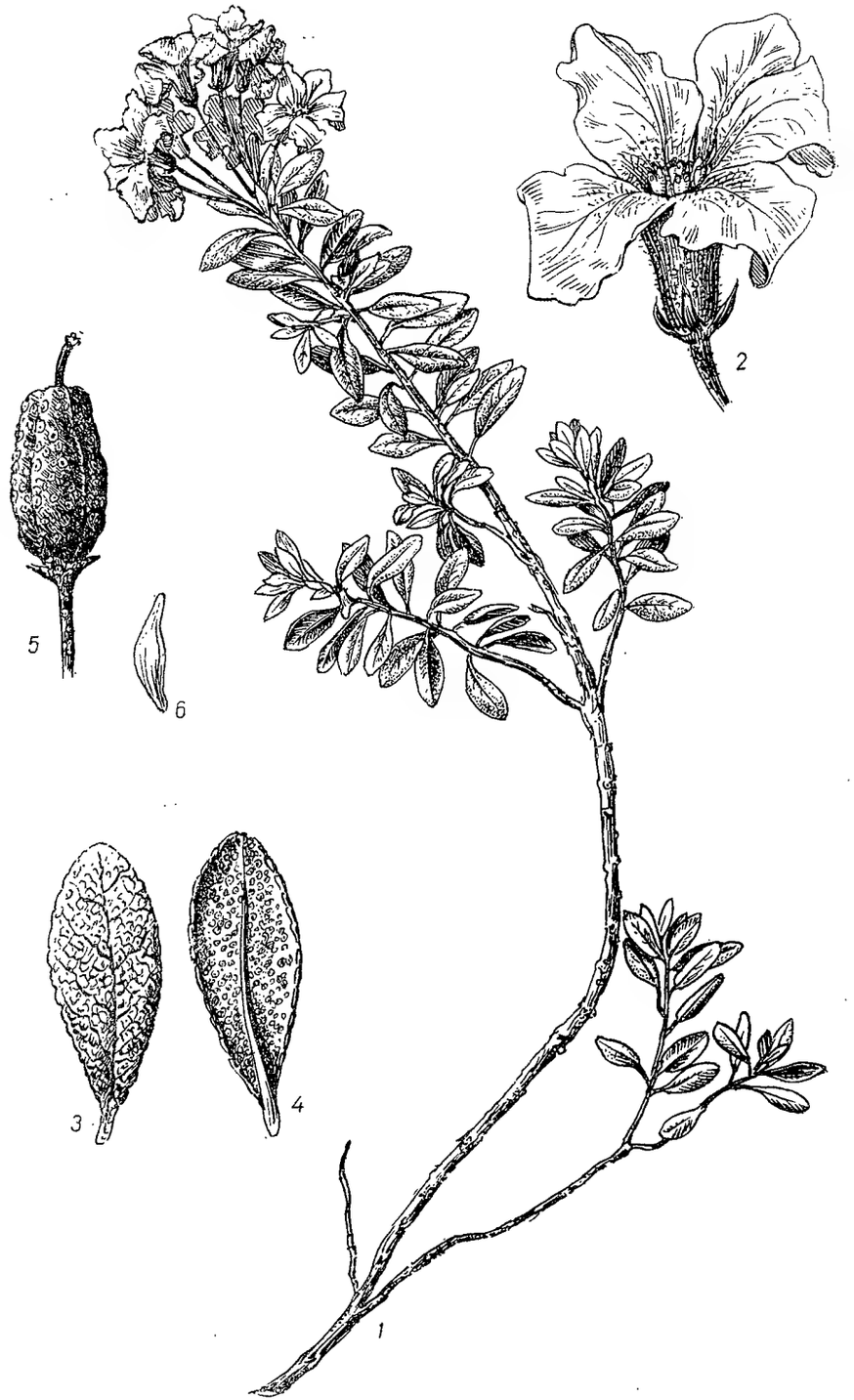

Рис. 8. Рододендрон східнокарпатський — *Rhododendron Kotschyi* Simk.
1 — гілочка з квітками; *2* — квітка; *3* — листок зверху; *4* — листок знизу; *5* — плід; *6* — насінина.

Simk., Enum. Fl. Transsylv. (1886) 389. Javorka, Magyar Fl., 800. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 611. Е. Буш во Фл. СССР, XVIII, 44.

— *Rh. alpinum* Lerchenfeld in Ziegl., De re silv. (1806) 30, nom. nud. — *Rh. hirsutum* Baumg., Enum. stirp. Transsylv., I (1816) 336, non L. — *Rh. myrtifolium* Schott et Kotschy in Flora, IX (1851) 17, non Lodd.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 106, II, III, (sub *Rhododendron myrtifolium* Schott et Kotschy). Визн. росл. УРСР, рис. 312. Харкевич в Ботан. матер. гербар. Бот. ин-та АН СССР, т. XIV (1951) 67.

Видані зразки: Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 252 (sub *Rhododendron myrtifolium* Schott et Kotschy).

На субальпійських і альпійських луках, місцями між заростями жерепу на висоті 1345—2050 *м* н. р. м. — Характерна для Східних Карпат, звичайна на Чорногорі, в Родненських Альпах, Свидівці, рідше в Горганах і Чивчинських горах.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, Родненські Альпи, г. Піп Іван Мармарошський (Западалович, Клястерський, !!, Брадіс!, Косець!, Гринь!), гори Жербань, Неніска, Петрос (Западалович); хр. Свидовець, г. Близниця (з пурпурнофіолетовими і зрідка білими квітками) (Вільчинський, Клястерський, !!, Гринь!, Брадіс!, Зап'ятова!, Косець!), г. Труфанець (Вільчинський, Федорович, Клястерський), Крачунівська і Стерешорська полонини (Клястерський); Чорногора: г. Піп Іван Чорногорський, західний схил (Хржановський, М. Попов, !!), г. Говерля, західний схил (!!, Котов!, Косець!, Білик!, Гринь!, Доброчаєва!, Комендар!), г. Брескул, західний схил (Гринь!), г. Бербенескул з пурпуровофіолеговими і зрідка білими квітками (Доброчаєва!); г. Петрос, західний схил (Малиновський!). — Станіславська обл.: Горгани: г. Синяк, рідко (Фойгель, Волощак), г. Сивуля; Чорногора: Говерля (Залевський, Западалович, Пачоський, Коцюба, Турчинський, Намисловський, Катіна!), г Гаджина (Западалович, Коцюба, Турчинський), г. Піп Іван (Западалович, Фойгель, Коцюба, Турчинський, Врублевський), г. Брескул (Хмелевський, Намисловський, Врублевський, Козій), г. Шпиці (Фойгель, Коцюба, Турчинський, Намисловський, Козій, Комендар!), г. Даньцер (Намисловський, Козій), г. Петрос (Западалович, Пачоський, Намисловський), г. Дземброня (Реман, Фойгель, Западалович), г. Туркул (Западалович, Раціборський, Врублевський), г. Пожижевська (Хмелевський, Намисловський), гори Гомул, Томнатик, Зарослик, Погорілець, Козмеська, Смотрич, Бербенеська (Западалович), г. Марошевська велика полонина (Фойгель), г. Малий Козел (Хмелевський), г. Кізли (Намисловський); Перегінський рн, Ясень; Яремчанський рн, Ворохта; Косівський рн, Яворів; Троядські гори, Трояга, Станулюї (Западалович).

Поширення по СРСР. Карпати.

Загальне поширення. Середня Європа, СРСР (Східні Карпати), Румунія (Трансільванські Альпи), Болгарія.

Господарське значення. Листя і гілки рододендрона східнокарпатського, зібрані в Станіславській області (1954), містять в собі 12% танідів на абсолютно суху речовину.

ПІДРОДИНА II. **PHYLLODOCEOIDEAE** (DRUDE) E. BUSCH.

Плід — коробочка, що розкривається по перегородках. Віночок правильний, дзвониковидний; пиляки без придатків.

Рід 631. Наскельниця — Loiseleuria Desv.

Desv. in Journ. de bot., III (1813) 35.

Чашечка п'ятироздільна, віночок лійковидно-дзвониковидний або кулястий, надрізаний, з п'ятьма лопатями. Тичинок п'ять, з округлими пиляками, які розкриваються поздовжньою щілиною. Зав'язь двочотиригнізда. Плід — коробочка, що розкривається стулками. — Невеличкі кущики.

До роду *Loiseleuria* Desv. належить лише один аркто-альпійський вид.

2134 (1). L. procumbens (L.) Desv. — **Наскельниця лежача.** Низенький, сланкий, розгалужений, густо улиснений кущик, 10—45 *см* завд. Листки з вузько-еліптичними пластинками, 0,3—0,8 *см* завд. і 0,1—0,3 *см* завш., на коротких (1—2 *мм*), зверху жолобчастих і здебільшого опушених черешках, цілокраї, із загнутими вниз краями, зверху блискучі, темнозелені, знизу білуваті від густої повсті, з широкою середньою жилкою, супротивні, товсті, шкірясті, на зиму залишаються зеленими. Квітки в кількості 2—5 зібрані в зонтиковидні китиці на кінцях гілок; квітконіжки 0,3—0,6 *см* завд., при плодах 0,8—1 *см* завд. Частки чашечки яйцевидно-ланцетовидні, гострувати, червонуваті, як і квітконіжки. Віночок 4—5 *мм* завд., вдвоє довший за чашечку, від третини до половини надрізаний на яйцевидні, гострувати частки, рожевий, зрідка білий. Тичинки з плоскими гладенькими тичинковими нитками, коротші за віночок. Маточка такої ж довжини, як тичинки, з голівчастою приймочкою. Коробочка еліптична, 3—4 *мм* завд. ♄. Цв. VI—VII.

Desv. in Journ. de bot., I (1813) 35. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 611. Е. Буш во Фл. СССР, XVIII, 62.

— *Azalea procumbens* L., Sp. pl., ed. I (1753) 151. — *Chamaeledon procumbens* Link, Enum. pl. hort. berol., I (1821) 211. — *Rhododendron procumbens* Wood, Classb. (1845) 236. — *Chamaecistus procumbens* Kuntze, Rev. gen., II (1891) 388.

Рисуики: Pall. Fl. Ross., I, tab. 70, f. 2, A, B, C. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 108, II, 5—10 (sub *Azalea procumbens* L.). Визн. росл. УРСР, рис. 313.

Видані зразки: Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 862!

На полонинах субальпійської та альпійської смуг Східних Карпат, на висоті 1640—2000 *м* н. р. м. в розколинах скель в Чорногорі.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, хр. Чорногора, г. Бербенескул (Доброчаєва!, Брадіс!), г. Говерля, на південному схилі (Комендар!), г. Петрос, західний схил (Малиновський!), г. Піп Іван, західний схил (Котов), хр. Свидовець (Домін). — Станіславська обл.: хр. Чорногора, г. Піп Іван (Реман, Комендар!), г. Говерля (Пачоський, Кульчинський), г. Петрос (Пачоський), г. Бербенеска (Реман, Слендзінський, Вільчинський), г. Шпиці (Реман, Слендзінський, Западович, Ліліенфельдовна, Вільчинський. Козій), г. Томнатек (Слендзінський, Западович, Клястерський), г. Дземброня (Реман), г. Козячі Улоги (Западович), г. Гаджина (Западович).

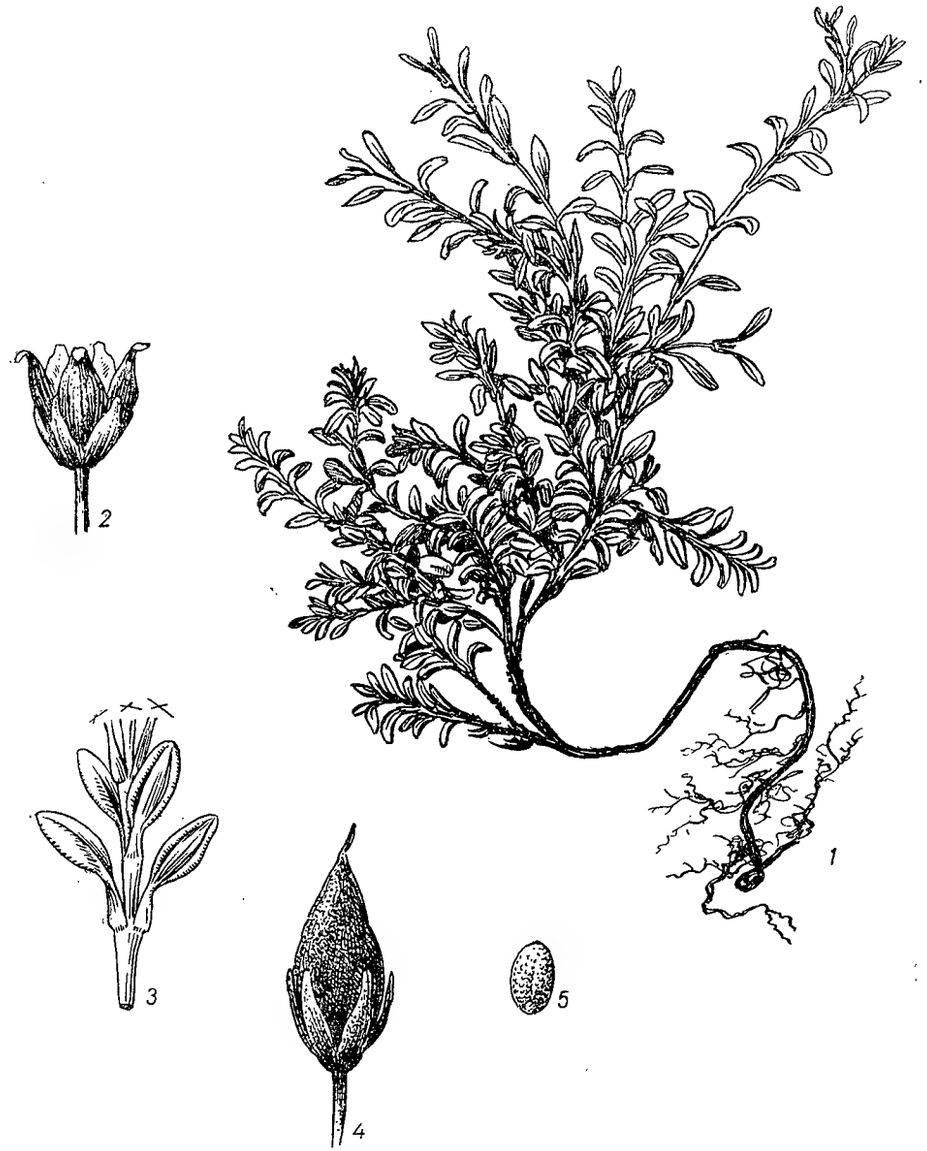

Рис. 9. Наскельниця лежача — *Loiseleuria procumbens* (L.) Desv.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — частина гілки; *4* — плід; *5* — насінина.

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Євр., Нов. Зем., Аркт. Сибір, Чук., Анад.; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Верх.-Дністр. (Карпати); Схід. Сибір: Лен.-Кол., Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Камч., Охот., Зее-Бур., Удськ., Сах. (Сахалін і Курильські острови).

Загальне поширення. Північна Європа від Ісландії до північної частини Шотландії, Норвегії, Швеції, Фінляндії, в горах Середньої Європи: від Піренеїв до Карпат; вищезгадані райони СРСР, Монголія, Японія, Північна Америка (від Аляски до Лабрадору, на південь по горах до 54°), Гренландія.

ПІДРОДИНА III. ANDROMEDEDOIDEAE (DRUDE) E. BUSCH.

Плід — куляста або сплюснуто-куляста коробочка, що складається з 4—5 стулок з перегородками. Віночок чотири- п'ятироздільний, довгасто-яйцевидний або глечиковидний; пиляки з придатками.

Рід. 632. Андромеда — Andromeda L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 393, p. p. quoad sp., № 3.

Чашечка п'ятироздільна. Віночок яйцевидний, з п'ятьма вигнутими назовні зубчиками. Тичинок 10, з війчастими, до основи розширеними нитками; гнізда пиляків на верхівці несуть шиловидні відігнуті назад придатки і відкриваються великими дірочками при основі цих придатків. Зав'язь п'ятигнізда. Плід — багатонасінна коробочка, яка розкривається п'ятьма стулками; перетинки прикріплені до середини стулок. — Невеликі кущі.

Монотипний рід, поширений в північній помірній зоні і в арктичних зонах обох півкуль.

2135 (1). A. polifolia L. — **Андромеда білоповстиста.** Невеликий кущик, 15—30(40) *см* завв., із гладеньким, тонким, мало розгалуженим, сланким стеблом і висхідними гілками. Листки з довгасто-ланцетними або ланцетно-лінійними на коротких черешках пластинками із загорнутими вниз суцільними краями і помітним жилкуванням, зверху блискучі, зелені, знизу синюватобілуваті від воскової поволоки, на квітучих гілках 1,5—3,5 *см* завд. і 0,2—0,7 *см* завш. (на інших гілках ширші), шкірясті, на зиму залишаються зеленими. Квітки звисаючі, в кількості 2—5 (до 30) зібрані в щитковидні китиці або майже зонтики на кінцях торішніх гілок; квітконіжка в 4—5 раз довша за віночок, червона, як і чашечка, 1—1,5 *см*, при плодах до 3 *см* завд. Чашечка в 4—5 раз коротша за віночок. Віночок глечиковидний, рожевий, близько 6 *мм* завд., в середині опушений. Тичинки вдвоє коротші за віночок, з темночервоними пиляками і майже рівними їм придатками. Стовпчик трохи коротший за віночок. Коробочка прямостояча, майже куляста або оберненояйцевидна, 0,3—0,6 *см* завд. ♄. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 393. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 184. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 612. Е. Буш во Фл. СССР, XVIII, 74.

— *A. rosmarinifolia* Gilib., Fl. lithuan., I (1781) 3. — *A. grandiflora* hort. ex Steud., Nomencl. bot., ed. 2, I (1840) 88, p. p. — *Polifolia montana* Nakai, Trees and shrubs Jap., 1 (1922) 55.

Рис. 10. Андромеда білоповстиста — *Andromeda polifolia* L.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — тичинка; *4* — гілка з плодами; *5* — насінина.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 110, I, 1—4. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 19. Маевский, Фл. ср. полосы Европ. ч. СССР (1954), рис. 151.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 776! Fl. Polon. exsicc., № 546.

У соснових, рідше в дубово-соснових лісах, у мокрих типах умов місцевиростання, на торфових болотах, в горах на оліготрофних сфагнових болотах. Поширена в північній частині Полісся, острівками подекуди в південній частині Полісся, Росточчі-Опіллі, Прикарпатті і зрідка в Карпатах.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, окол. Ясині, на високому березі Чорної Тиси (Брадіс!, Комендар!). — Дрогобицька обл.: Турківський рн, Горішній Дзвиняч (Кнапп). — Станіславська обл.: хр. Горгани, під Тарницею (Волощак); Яремчанський рн, Ворохта (Лоячковський, Хмелевський, Крупа, Козій), Микуличин (Крупа); Жаб'ївський рн, Жаб'є (Козій). — **Пр.Л.** Станіславська обл.: Вигодський рн, Новоселиця (Віндакевич); Рожнятівський рн, Верхній Струтинь (Віндакевич, Кульчинський, Мондальський, Мотика, Кочвара). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Брюховецький рн, Завадів (Волощак); Івано-Франківський рн, смт Івана Франка (Рупперт, Рацiборський, Мондальський, Кочвара, Батко), Ставки (Волощак); Яворівський рн, Шкло (Рацiборський). — **З.П.** Волинська обл.: на північ від лінії Любомль—Ковель—Колки, б.-м. звичайно, південніше зустрічається окремими острівками; Мацеївський рн, Вижвовська лісова дача (Полуєктова); окол. Ковеля (Рогович); Голобський рн, Кашівка (!!); Володимир-Волинський (Рогович); Овраднівський рн, Верба (Пачоський); Цумань (Вандас). — Ровенська обл.: на північ від лінії Великий Стидин Дераженського рну — Рокитне Костопільського рну — Соснове, б.-м. звичайно; південніше зустрічається окремими острівками; Дераженський рн, Постійне (!!); Клеванський рн, окол. Клевані (!!, Брадіс!); Олександрійський рн, Рубче (Панек); Тучинський рн, Пустомити (Мацко); Соснівський рн, окол. с. Соснове (Мацко); Корецький рн, Сторожів (Мацко). — Хмельницька обл.: Славутський рн, Славутська лісова дача (Кожевников); Полонський рн, Полонне (Тишецький), Буртин (Кучерява). — Житомирська обл.: на північний захід від лінії Городниця — Білокоровичі Олевського рну — Норинськ Овруцького рну — на захід і далі на північ від Словечансько—Овруцького кряжа — на північ від р. Ужу до Кагановичів, б.-м. звичайно, південніше зустрічається окремими острівками; Ярунський рн, Суховоля, Красилівка; окол. Новограда-Волинського (Рогович); Довбиський рн, Костянтинівка (!!), Биківка (!!, Сирота!); окол. Житомира (Лаговський). — **П.П.** Житомирська обл.: Коростенський рн, Ушомирське л-во (Бурчак-Абрамович); Коростишівський рн, окол. Коростишева (Рогович). — Київська обл.: Кагановицький рн, Кагановичі (Рогович). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Щорський рн, Сновське л-во (Погребняк); Боровичі (Левіна); Тупичівський рн, Великий Листвин, болото в заплавині р. Смячу (Попович!), Бурівка, Мамон, болото в заплавині р. Крюковця (Левіна!); Ріпкиинський рн, окол. м. Ріпки; Остерський рн, Сорокошичі, болото Видра (Левіна); Ніжинський рн, окол. Ніжина, х. Шурша, мохове болото (Ракочі). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Радехівський рн, Радванці (Тишецький, Жмуда); Кам'янсько-Бузький рн, Полоничиа (Косець).

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Євр., Полярн. Урал, Аркт. Сибір, Анад., Чук.; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Прибалт., Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Дон., Заволж.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: всі райони; Далек. Схід.: Зее-Бур., Уссур., Удськ., Охот., Сах., Камч.

Загальне поширення. Північна і Середня Європа (на півдні в горах) до Франції, Швейцарії, Австрії; вищезгадані райони СРСР, Монголія (північна частина, долина р. Бейкхему), Гренландія (зах. частина), Північна Америка від Аляски до Ньюфаундленду.

Рід **633. Хамедафне — Chamaedaphne** Moench

Moench, Meth. pl. (1794) 457.

Чашечка п'ятироздільна, при основі з двома приквітками, залишається при плодах. Віночок яйцевидно-глечиковидний, з п'ятьма злегка відігнутими зубчиками. Тичинок 10, з гладенькими, трохи зігнутими і розширеними до основи нитками і пиляками, гнізда яких продовжені зверху в трубчасті ріжки і не мають інших придатків; ріжки відкриваються зверху дірочкою, через яку висипається пилок. Зав'язь п'ятигнізда. Плід — багатонасінна коробочка, яка розкривається п'ятьма стулками з перетинками, прикріпленими до середини стулок. — Невеличкі кущі.

Монотипний циркумполярний рід.

2136 (1). Ch. calyculata (L.) Moench — **Хамедафне чашкова.** Невеличкий прямостоячий кущик 15—50 *см* завв. Молоді гілки, листки (переважно знизу) і чашечка вкриті прикріпленими на середині лусочками. Листки з довгасто-еліптичними або ланцетними на коротких черешках пластинками з краями, злегка загнутими і дрібнозубчастими, коротко загострені, 1,5—3,5 *см* завд. і 0,5—1,5 *см* завш., зверху темно-зелені, знизу ржавого кольору, шкірясті, на зиму залишаються зеленими. Квітки звисаючі, на коротких квітконіжках, зібрані в кутках верхніх дрібніших листків на верхівках гілок в однобічну китицю. Частки чашечки довгасто-яйцевидні, загострені. Віночок білий, близько 0,6 *см* завд., в 3—4 рази довший за чашечку, в середині гладенький. Тичинки коротші за віночок, з червонуватими пиляками. Стовпчик майже дорівнює віночку. Коробочка сплюснуто-куляста, близько 0,3 *см* завд. ♄ Цв. V—VI.

Moench, Meth. pl. (1794) 457. Е. Буш во Фл. СССР, XVIII, 76.

— *Lyonia calyculata* Rchb., Fl. Germ. excurs. (1830—1832) 414. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 608. — *Cassandra calyculata* D. Don. in Edinb. new phil. Journ., XVII (1834) 158. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 184. — *Andromeda calyculata* L., Sp. pl., ed I (1753) 394. — *Daphnidostaphylis Fendleriana* Klotzch. in Linnaea, XXIV (1851) 80.

Рисунки: Pall., Fl. Ross., 1, 2, tab. 7z. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 1161, f. 1—14 (sub *Cassandra calyculata* Don.). Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 19.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 423!, 826! sub *Cassandra calyculata* Don. Герб. фл. СССР, № 3095!

На сфагнових болотах, в заболочених соснових лісах, на купинах. — Дуже рідко зустрічається у східній частині Західного Полісся.

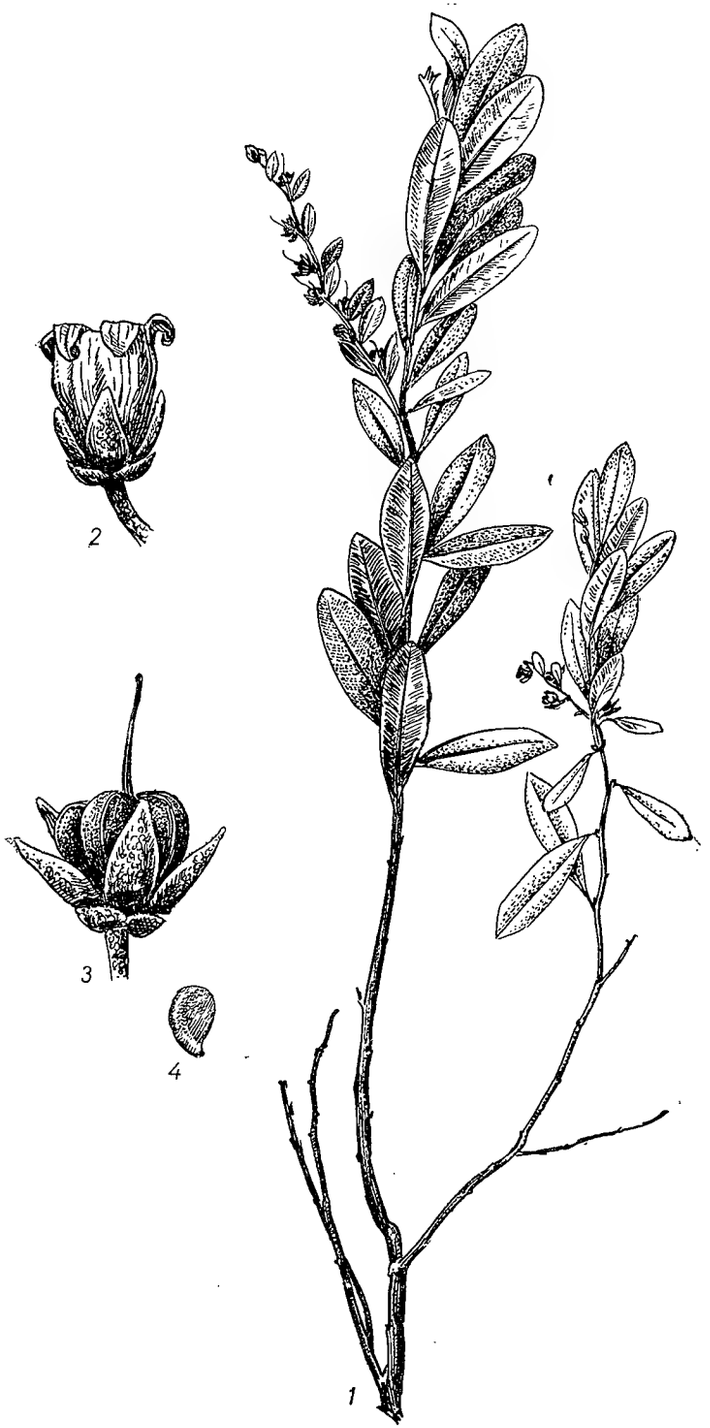

Рис. 11. Хамедафне чашкова — *Chamaedaphne calyculata* (L.) Moench.

1 — гілочка з квітками; *2* — квітка; *3* — плід; *4* — насіннна.

З.П. Ровенська обл.: окол. м. Сарн, болото Чемерне, східна частина (Доктуровський); болото Сира Погоня між с. Єльне Клесівського рну і Вежицею Рокитнянського рну (Брадіс). — Житомирська обл.: Олевський рн, Озряни, Озерянське болото (Д. Зеров!); окол. Новограда-Волинського (Бессер); Овруцький рн, Гладковичі (Котов!).

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Євр., Анад.; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Урал, Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволж. (північ); Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: всі райони; Далек. Схід: Зее-Бур., Уссур., Удськ., Сах., Охот., Камч.

Загальне поширення. Скандінавський півострів, Польща, вищезгадані райони СРСР, Манчжурія, Японія (північна частина), Північна Америка.

ПІДРОДИНА IV. **ARBUTOIDEAE** (DRUDE) E. BUSCH.

Плід — костянка або ягода. Віночок яйцевидний або глечиковидний, після цвітіння відпадає; пиляки з придатками.

Рід 634. Суничник — **Arbutus** L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 395.

Чашечка п'ятилопатева, після цвітіння залишається. Віночок глечиковидний чи кулясто-яйцевидний, з п'ятьма відгорнутими зубцями, після цвітіння відпадає. Тичинок 10; пиляки з двома тонкими придатками, гнізда їх відкриваються зверху. Зав'язь п'ятигнізда, рідше чотиригнізда, з багатьма насіннєвими зачатками. Плід — ягодоподібна, куляста костянка з горбочкуватою поверхнею. — Дерева або кущі, листя на зиму залишається зеленим.

До роду *Arbutus* L. належить близько 27 видів. Більшість їх зосереджена в Північній Америці (близько 18 видів, зокрема у Мексиці близько 14 видів). Менше видів росте в країнах Середземномор'я, на Канарських островах, о-ві Мадейра та в деяких інших місцях. В СРСР і зокрема в УРСР один вид росте дико, а один — культивується.

---

1. Листки яйцевидні до еліптично-довгастих, цілокраї або з країв зубчасті. Квіткова волоть залозисто-опушена . . . . . **(1). С. дрібноплідний — A. andrachne** L.
— Листки еліптично-довгасті, при основі загострені, на верхівці гостро-зубчасті. Квіткова волоть гола . . . . . **(2). С. великоплідний — A. unedo** L.

2137 (1). A. andrachne L. — **Суничник дрібноплідний.** Дерево до 5(12)*м* завв., здебільшого знизу розгалужене, із зігнутими гілками і гладенькою яскравочервоною, сірою або світлозеленою корою (в залеж-

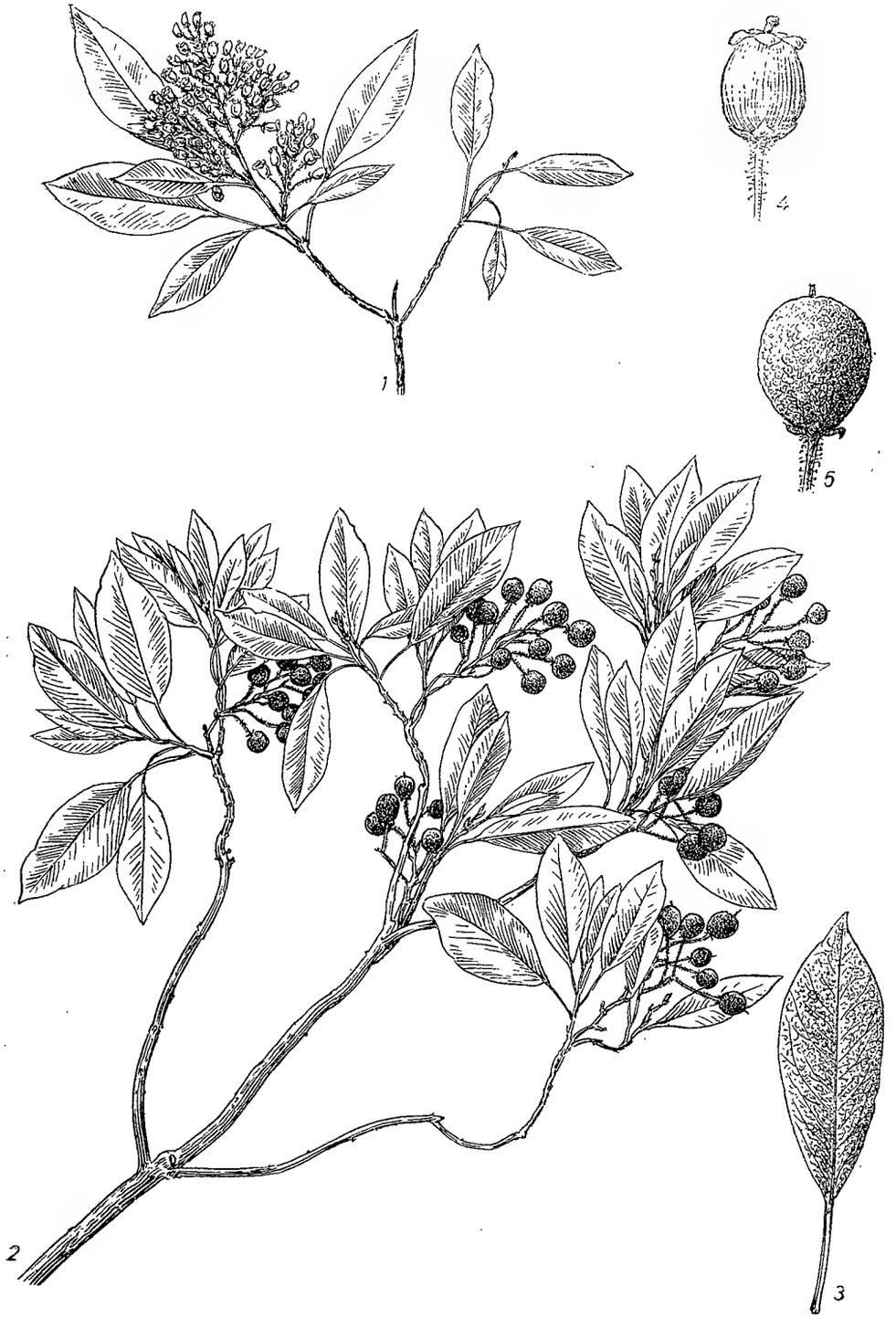

Рис. 12. Суничник дрібноплідний — *Arbutus andrachne* L.

1 — гілка з квітками; *2* — гілка з плодами; *3* — листок; *4* — квітка; *5* — плід.

ності від пори року). Верхній дуже тонкий шар кори, який весною набуває красивого червоного кольору, на початку липня починає злущуватися сірими стрічками. З-під цієї кори виступає молода зелена кора, яка поступово знову (до зими) стає червоною. Деревина тверда, щільна, біла. Листки шкірясті, зимуючі, яйцевидні або овальні до еліптично-довгастих, тупі, іноді на верхівці загострені, цілокраї або з країв зубчасті (var. *serratifolia* (O. Kuntze) Kusn.), знизу сизуваті, на черешках 1,4—3 *см* завд. Квітки на коротких квітконіжках, 2—5 *мм* завд., в пазухах лускоподібних приквітків зібрані у верхівкові залозисто-опушені волоті, до 10 *см* завд. Чашечка з п'ятьма округло-яйцевидними лопатями. Віночок зеленуватобілий або жовтуватобілий, 4,5 *мм* завд., з короткими зубцями, під відгином перетягнутий. Ягодовидні костянки кулясті, від 0,4 до 1 *см* у діаметрі, сітчасто-зморшкуваті, червонувато-сранжові чи оранжові, тверді, їстівні, але несмачні. ♄. Цв. III—IV; пл. VI—VII.

L., Sp. pl. (1762) 566. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 183. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, I (1901) 37.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 928.

В розколинах приморських скель, серед розріджених насаджень пухнастого дуба та ялівця, на урвищах. Піднімається в гори до висоти 380 *м*. — Зустрічається розсіяно на Південному березі Криму від мису Айя до Алушти.

Півд.Кр. (захід). Кримська обл.: Балаклавський рн, мис Айя (Смирнова!), долина Ласпі (Левіна!), Батиліман (Ваньков!, Левіна!); Ялтинський рн, Алупка (Сирейщиков!, Смирнова!, Котов!); Сімеіз (Петунников!, Котов!), Кореіз (Смирнова!, Котов!), Гаспра (Смирнова!), Ялта (Зеленецький!, !!), Нікіта (Зеленецький!, Ваньков!, Вульф!, !!), Данилівка (Станков!, Дзевановський!), мис Аю-даг (Котов!, Оксіюк!, !!), вершина г. Ай-Ніколь (Смирнова); Алуштинський рн, г. Кастель (літературні вказівки).

Культивується в паркових і присадибних насадженнях по Південному берегу Криму.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (Південний берег); Кавказ: Зах. Закавк. (лише біля Піцунди і по р. Бзибі). Культивується подекуди на Чорноморському узбережжі Кавказу та в Тбілісі.

Загальне поширення. Східне Середземномор'я, Греція, Мала Азія, Сірія, Палестина, вищезгадані райони СРСР. Культивується в Західній Європі і в Америці.

Господарське використання. Культивується як декоративна і медоносна рослина. Листки містять в собі близько 7%, а кора — близько 5% танідів (за даними Українського інституту шкіряно-взуттєвої промисловості, 1955 р.).

2137[1] **(2). A. unedo** L. — **Суничник великоплідний.** Дерево до 10(12) *м* завв., із зморшкуватою сірою корою, яка не злущується, як у суничника дрібноплідного, і з твердою деревиною. Листки еліптично-

Рис. 13. Суничник великоплідний — *Arbutus unedo* L.

1 — гілка з плодами; *2* — листок; *3* — плід.

довгасті, до кінців звужені, 5—10 *см* завд., 1,8—3,5 *см* завш., на черешках 0,4—1,5 *см* завд., голі, шкірясті, зверху темнозелені. Квітки на коротких квітконіжках, 2—3 *мм* завд., в пазухах лускоподібних приквіток, зібрані у верхівкові голі волоті, близько 5 *см* завд. Чашечка з п'ятьма трикутними лопатями. Віночок білий або рожевий (var. *rubra* Ait.), 6—10 *мм* завд., з короткими зубцями, під відгином стягнутий. Плоди кулясті, схожі на суницю, 1,5—2 *см* в діаметрі, при достиганні червоні, горбочкуваті. Цв. X—XI. Плоди достигають через рік, одночасно з наступним цвітінням.

L., Sp. pl. (1753) 395. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, I (1901) 36.

— *A. serratifolia* Salisb., Prodr. stirp. (1796) 288. — *Unedo edulis* Hoffmsg. et Link., Fl. Portug., I (1809) 415.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 116, I—II, 1—9!

Видані зразки: Fl. Graec., № 489.

Культивується на Південному березі Криму від Тесселі до Алушти в садах і парках як декоративне дерево.

Півд.Кр.(захід). Кримська обл.: Балаклавський рн, Тесселі (Воїнов); Ялтинський рн, Мшатка, Сімеїз, Алупка, Міскор, Кореїз, Гаспра, Кастрополь, Харакс, Ялта, Гурзуф, Артек (Воїнов); Алуштинський ри, Карасан, Кипарисне, Бондаренкове, Алушта (Воїнов).

Поширення по СРСР. Лише в культурі. Європ. ч.: Крим (Південний берег); Кавказ: Зах. Закавк. (Сочі, Сухумі, Батумі), Схід. Закавк. (Тбілісі, Апшеронський пів-в, росте за умов штучного зрошення).

Загальне поширення. Середземномор'я від Португалії на схід до Малої Азії через всю Південну Європу і Північну Африку. Ізольовано в Південно-Західній Ірландії. Культивується також в Північній Франції, Південній Швейцарії, Південному Тіролі, Америці.

Господарське значення. Культивується як декоративне дерево. Плоди як сирі, так і у вигляді варення їстівні; бродінням можна одержати спиртові вироби. Кора застосовується у медицині.

Примітка. В Нікітському ботанічному саду відзначено гібриди *Arbutus andrachne* L. × *A. unedo* L. = *A. andrachnoides* Link. (*A. hybrida* Ker., *A. serratifolia* Lodd.). Це дерево з червоною корою, але більш темною, товстішою і шершавою, ніж у *A. andrachne* L., а також з яскравіше виявленою зубчастістю листків. Культивується в Західній Європі і в Америці.

Рід. **635. Мучниця — Arctostaphylos** Adans.

Adans., Fam., II (1765) 165.

Чашечка п'ятироздільна, з широкими напівокруглими або трохи загостреними частками. Віночок яйцевидний, з п'ятьма відгорнутими назовні зубчиками. Тичинок 10, з поширеними при основі нитками; гнізда пиляків відкриваються на верхівці дірочками, від кожного гнізда відходить спрямований донизу нитковидний придаток. Зав'язь п'ятигнізда, верхня. Плід костянкоподібний з 1—5 кісточками. — Дрібні кущики.

До роду *Arctostaphylos* Adans. належить близько 18 видів, які ростуть в Європі, Північній Азії і Північній Америці. В СРСР, зокрема в УРСР, росте один вид.

2138 (1). A. uva-ursi (L.) Spreng. — **Мучниця звичайна.** Дрібний приземкуватий кущик з лежачим розгалуженим стеблом, вкритим темнобурою корою, 0,3—1(2) *м* завд.; молоді гілки опушені. Листки з довгасто-оберненояйцевидними пластинками на коротких черешках, цілокраї, на верхівці тупі, до основи звужені, 1—2,5 *см* завд. і (0,3)0,4—0,8(1) *см* завш., в молодому стані по краю злегка опушені, з обох боків зморшкуваті від вдавлених сітчастих жилок, зверху блискучі, темнозелені, знизу блідніші, шкірясті, на зиму залишаються зеленими. Квітки в пониклих китицях на верхівках гілок; квітконіжки коротші за квітки, при основі з трьома опушеними приквітками, з яких один довший, а два коротші. Чашолистки широко яйцевидні, тупі, з країв коротковійчасті. Віночок глечиковидний, до 0,5 *см* завд., білий або блідорожевий. Тичинки майже вдвоє коротші за віночок, з темно-червоними пиляками; придатки майже дорівнюють пилякам; стовпчик трохи коротший за віночок. Костянкоподібний плід кулястої форми, близько 0,8 *см* в діаметрі, червоний, мучнистий. ♄. Цв. V—VI.

Spreng., Syst. veg., ed. 16, II (1825) 287. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 183. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 612. Е. Буш во Фл. СССР, XVIII, 83.

— *A. officinalis* Wimm. et Grab., Fl. Siles., I (1827) 391. — *Arbutus uva-ursi* L., Sp. pl., ed. I (1753) 395. — *Arbutus acerbus* Gilib., Fl. lithuan., I (1781) 5. — *Uva-ursi procumbens* Moench, Meth. pl. (1794) 470.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 116, III, 10—11! Визн. росл. УРСР, рис. 313. Маевский, Фл. средн. полосы Европ. ч. СССР, VIII вид., рис. 152.

Видані зразки: Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 1252! Fl. Finland. exsicc., № 315.

У соснових лісах, на сухих піщаних грунтах, рідше в мішаних лісах. — Зустрічається спорадично, невеличкими острівками на Поліссі.

З.П. Волинська обл.: Шацький рн, Кошари, Смоляри-Світязькі (!!, Косець!); Головнянський рн, Опалин, Забужжя (!!); Заболоття (!!); Ратне (!!); окол. Любомля (!!); окол. Володимира-Волинського (Рогович). — Ровенська обл.: Зарічнянський рн, Неньковичі (!!); Володимирецький рн, Городець (!!); Сарненський рн, Страшеве (!!), між ст. Страшеве і Доротичами (!!); Клесівський рн, Крута Слобода (!!); окол. Костополя (Мельничук!); окол. Ровно (Рогович).— Житомирська обл.: Олевський рн, Олевськ (Рогович), Рудня-Замисловицька (Д. Зеров!); Городницький рн, Велика Цвіля (!!); Барашівський рн, Рудня-Білківська, Яблунець (Бурчак-Абрамович); Новоград-Волинська мр, Владин (!!); Довбиський рн, верхів'я р. Тні (Бурчак-Абрамович); Баранівка (!!), Віцентове (!!); окол. Житомира (Лаговський). — **П.П.** Житомирська обл.: Народицький рн, Грезля, Давидківське л-во (за лісовпорядчим звітом), біля гирла р. Буку (!!); Коростенський рн, Лісовщина (Пачоський), Ушомирське л-во (Бурчак-Абрамович); Чоповицький рн, Шершні (Шварцман); Малинський рн, Пинязевицьке л-во (за лісовпорядчим звітом), Федорівка (Семенкевич), Іршавське л-во, поблизу Білого Берега, Ірша (за лісовпорядчим звітом). — Київська обл.: окол. Чорнобиля (Рогович, Монтрезор, Зорін); Іванківський рн, Рудня-Тальська, Феневицьке л-во (за лісовпорядчим звітом); Димерський рн, Мануїльськ (Рогович), Рудянське л-во (!!); Бородянський рн, Тетерів (!!, Карнаух!), ст. Спартак (Харкевич!); Києво-Святошинський рн, Боярка (Цингер!, Якубовський), Пуща-Водиця (Васильєв-Яковлев, Д. Зеров!); Васильківський рн, Сподарець, Плесецьке (Семенкевич!); Обухівський рн, Витяно-Трипільська лісова дача (Монтрезор!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Михайло-Коцюбинський рн, Навози (Д. Зеров!);

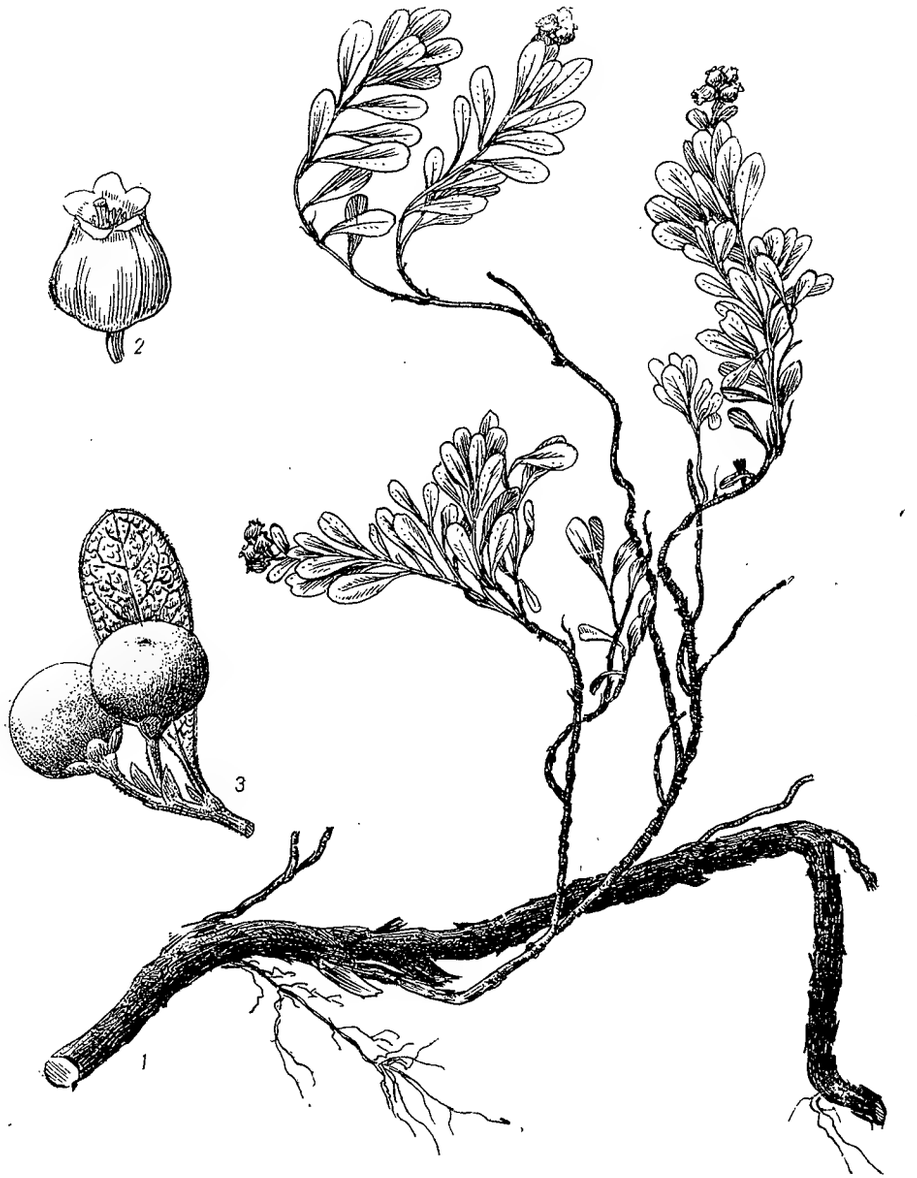

Рис. 14. Мучниця звичайна — *Arctostaphylos uva-ursi* (L.) Spreng.

1 — гілка з квітками; *2* — квітка; *3* — гілка з плодами.

Добрянський рн, Олександрівка (!!); Остерський рн, Косачівка (Левіна, !!). Сорокошицьке л-во (Погребняк), Карпилівка, Сапанова Гута (!!), Остерська лісова дача (Фомін!). — Київська обл.: Вищедубечанський рн, Лебедівка, Воропаївське л-во (за лісовпорядчим звітом), Жукинська лісова дача (Фомін), Новосілки на Десні (Ракочі). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Радехівський рн, Радванці (Реман, Шафер).

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Євр.; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Урал; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: всі райони; Далек. Схід: Зее-Бур., Удськ., Сах., Охот.

Загальне поширення. Північна і Середня Європа (на півдні в горах) від Ісландії, Шотландії і Скандінавського пів-ва до Середньої Іспанії та Італії, Югославії і Болгарії, вищезгадані райони СРСР, Гренландія, Північна Америка.

Господарське значення. В листках мучниці міститься до 3,5% і більше глюкозид-арбутину; в меншій кількості містяться метиларбутин, флавонол, ереколін і дубильні речовини. В організмі людини глюкозид-арбутин розкладається під впливом ферменту арбутази на глюкозу і гідрохінон. Тому листя мучниці у вигляді відвару прописують як протигнильний і в'яжучий засіб при катарах сечового міхура, сечопровідних шляхів, при кровотечах з нирок. Арбутин і особливо флавонол мають також сильні діуретичні властивості. Листки мучниці входять до складу сечогінних засобів (чаїв). Для медичних потреб їх збирають під час цвітіння рослини в травні — червні. За даними аналізів, проведених в Українському н.-д. інституті шкіряно-взуттєвої промисловості (1952, 1953), в листках мучниці міститься від 15,5 до 21,7% танідів на абсолютно суху речовину, при доброякісності 33—43%. На підставі хімічно-технологічного аналізу можна зробити висновок, що листки мучниці являють собою добрий дубильний матеріал, придатний для виробництва м'якої і твердої шкіри.

Листками мучниці разом з галунами можна забарвлювати шкіру в темнозелений, а разом із залізним купоросом — у сірожовтий кольори.

Раніше, коли заростів мучниці було значно більше, листки її застосовувались в дубильній промисловості для вироблення сап'яну.

Листки і молоді гілки мучниці можуть бути також використані як сировина для одержання гідрохінону — важливого продукту в фотографічному процесі.

В зв'язку з великим значенням мучниці як сировини для народного господарства треба ставити питання про штучний підсів її під пологом лісу, особливо на місцях з порушеним трав'яним покривом.

ПІДРОДИНА V. ERICOIDEAE DRUDE

Плід — коробочка. Віночок дзвониковидний, після цвітіння залишається; пиляки з придатками при основі.

Рід 636. Верес — Calluna Salisb.

Salisb. in Trans. Linn. Soc., VI (1802) 317.

Чашечка чотирироздільна, забарвлена, плівчаста, віночкоподібна, довша за віночок і разом з ним залишається біля плода. Віночок чотирироздільний, дзвониковидний. Тичинок 8, при основі пиляків вони лінійні, зубчасті, придатки звернені вниз; гнізда пиляків загострені, розкриваються поздовжньою щілиною. Зав'язь чотиригнізда. Плід — коробочка, що розкривається чотирма стулками, які відламуються від перетинок. — Низенький кущик.

До роду *Calluna* Salisb. належить лише один атлантичний вид.

2139 (1). C. vulgaris (L.) Hill — **Верес звичайний.** Розгалужений низький кущик, 0,3—0,6(1) *м* завв., з густо улисненими гілочками. Листки дрібненькі, сидячі, супротивні, коротко лінійно-ланцетні, тупі, при основі стріловидні, тісночерепитчасто розміщені в 4 ряди, тригранні, зверху злегка жолобчасті, знизу тупо-кілевидні, 1,5—2,5 *мм* завд. Квітки по 5—15, виходять з кутів листків, зібрані на молодих гілочках в однобічні китиці; короткі, 2—3 *мм*, квітконіжки при основі з чотирма яйцевидними, трав'янистими, з країв війчастими приквітками. Чашолистки лілові, ліловорожеві, зрідка білі, лискучі, жорсткі, ввігнуті, тупуваті, довгасто-еліптичні, 3—4 *мм* завд. Віночок дзвониковидний, до половини і більше надрізаний, на чверть або на половину коротший від чашечки, такого ж забарвлення, як і чашечка; пелюстки довгасто-яйцевидні, тупі. Стовпчик довший за чашечку. Коробочка опушена. ♄. Цв. $^2/_2$ VII—IX.

Hill, Brit. Fl., ed. 2, I (1808) 114. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 185. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 614. Е. Буш во Фл. СССР, XVIII, 88.

— *Erica vulgaris* L., Sp. pl., ed. I (1753) 352. — *E. glabra* Gilib., Fl. lithuan., I (1781) 3. — *Calluna erica* DC. in Lam. et DC., Fl. Fransç., ed. 3, III (1805) 680.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 111 (1162), fig. II, 7—11. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 20. Маевский, Фл. сред. пол. Европ. ч. СССР, VIII вид., рис. 153. Визн. росл. УРСР, рис. 314.

Видані зразки: Герб. фл. УРСР, I (1934), № 82! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2593! Fl. Hung. exsicc., I, № 68! Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 53! Pl. Polon. exsicc., № 152!

У соснових, рідше дубово-соснових лісах (борах і суборах), здебільшого у вологих типах умов місцевиростання. Особливо буйно розвиваються зарості вересу на порубах і гарях. Рідше можна зустріти верес на краях торфових боліт, на других піщаних річкових терасах (в лісостепових районах). У горах по узліссях і пасовищах піднімається до верхньої межі лісу, на полонини. — Дуже поширений на Поліссі, в меншій мірі в лісовій смузі Карпат, Росточчі-Опіллі, зрідка в суміжних районах Лісостепу.

К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П. Звичайно. — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Кам'янсько-Бузький рн, вздовж дороги з Незнанева до Кам'янки-Бузької (Труш); Бродівський, Пониковицький, Лопатинський рни, над р. Стирем (Реман). — **З.Л.-С.** Станіславська обл.: Городенківський рн, Олієво-

Корнів (Стобецький), Снятинський рн, Потічок, окол. Снятина (Стобецький). — Тернопільська обл.: Збаразький рн, окол. Збаража (Маєвський); Борщівський рн, окол. Борщева (Стобецький); Заліщики (Стобецький). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Мізоцький рн, Нова Мощаниця, Святе (!!); Острозький рн, Теремне, Батьківці, Лебеді (!!). — Житомирська обл.: Бердичівський рн, друга тераса р. Бугу, Турбівська лісова дача (Левіна!, Кожевников, Янковський). — Вінницька обл.: Калинівський рн, Медведівська лісова дача (Кожевников). — Київська обл.: Таращанський рн, окол. Таращі (Пачоський). — Черкаська обл.: Канівський рн, окол. Михайлівки, правий берег р. Росі (Котов!); Городищенський рн, окол. Мліева, біля болота Ірдинь (Д. Зеров); Смілянський рн, Білозір'я, схили до болота (Д. Зеров); Чигиринський рн, Кожарки (Д. Зеров), схили до болота Ірдинь (Д. Зеров). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Бориспільський рн, Старе, береги сфагнового болота (Дубовик); Баришівський рн, Коржі, піщані горби біля сфагнового болота (Пачоський, Миколаєв); Березанський рн, окол. Березані (Клопотов!); Переяслав-Хмельницький рн, окол. Переяслава-Хмельницького (Пачоський), Стовпяги (Пачоський). — Чернігівська обл.: Малодівицький рн, від Малої Дівиці на схід (Іллічевський), Буди (Іллічевський); Ічнянський рн, окол. Ічні, Гужівка (Порецький!). — Черкаська обл.: Гельмязівський рн, Келеберда (Котов), Сушки (Шмальгаузен); Золотоніський рн, Чапаєвка (Білик), Вільхи (!); Ірклиївський рн, Скородистик (Котов, Карнаух, Кузнецова!). — Полтавська обл.: Котелевський рн, Милорадове (Стахорський), Велика Рублівка (Наумов). — Сумська обл.: Лебединський рн, окол. Лебедина (Залеський, Ширяєв), Кулики (Ширяєв), Маськи, Межиріч (Залеський); Улянівський рн, Бобрик (Ширяєв); Охтирський рн, Хухра (Угринський). — Харківська обл.: Краснокутський рн, окол. Краснокутська (Засядко), між с. Мурафе і Краснокутськом, Натальївське л-во (Медведев); окол. Богодухова (Калениченко); Золочівський рн, Соснівка, по р. Лопані, на узліссях (Павлович).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Прибалт., Дв.-Печ., Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволж.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян.

Загальне поширення. Майже вся Європа, за винятком Сардинії, Сіцілії, південної частини Балканського пів-ва, степової зони Європейської частини СРСР, Криму і Кавказу; Західний Сибір (спорадично); північна частина Малої Азії (Лазістан), Північна Африка (Марокко), Азорські о-ви, Гренландія, Північна Америка (Атлантичне узбережжя).

Господарське значення. Верес відомий як медоносна рослина середньої якості. Проте великі зарості цієї рослини на Поліссі, пізнє її цвітіння, коли більшість рослин уже відцвіла або відцвітає, свідчать на користь застосування вересу як медоносної рослини, можливо з вивозом пасіки на великі його масиви. Верес як декоративну рослину можна було б використати для озеленення міст. Він вживається також на зимові букети.

Зразки листків і гілок вересу, зібраних у Чернігівській, Київській, Житомирській, Ровенській, Хмельницькій, Львівській і Дрогобицькій областях, були проаналізовані в Українському н.-д. інституті шкіряно-взуттєвої промисловості (1952, 1954). Наслідки аналізів показали, що

вміст танідів у листках і гілках вересу становить від 1,3 до 3,43% на абсолютно суху речовину. На підставі даних, одержаних під час аналізів і спостережень, в Українському інституті шкіряно-взуттєвої промисловості прийшли до таких висновків. Верес як дубильна рослина не являє інтересу в зв'язку з низьким вмістом в ньому дубильних речовин, малою доброякісністю і важкістю проведення екстрагування. При екстрагуванні вересової дубильної сировини утворюються крохмалеподібні згустки і слиз, які забивають трубки і не дають розчину стікати.

РОДИНА СІХ. БРУСНИЧНІ — VACCINIACEAE LINDL.[1]

Квітки правильні, зібрані в китицю, або по 2—3 вкупі, або ж поодинокі; чашечка зростається із зав'яззю, на верхівці чотири- п'ятизубчаста; віночок зрослопелюстковий, чотири- п'ятизубчастий або роздільно чотирипелюстковий, після цвітіння відпадає. Тичинок 8—10, вдвоє більше, ніж часток віночка; прикріплені тичинки до країв підматочкового диска; гнізда пиляків витягнуті зверху в трубочку і відкриваються вгорі дірочками; спаєвище їх звичайно з двома шиловидними придатками. Зав'язь нижня, чотири- п'ятигнізда, з численними насіннєвими зачатками; стовпчик нитковидний, з маленькою приймочкою. Плід — багатонасінна ягода.

Представники нашої флори — це кущики та півкущики, звичайно з черговими суцільними листками. У частини наших видів листки залишаються зеленими і на зиму (брусниця, журавлина).

Брусничні поширені у помірних і субтропічних областях північної півкулі (під тропіками в горах); до їх складу входить близько 20 родів і понад 100 видів. У соснових і мішаних лісах циркумполярної бореальної області північної півкулі великі площі вкриті чорницею (*Vaccinium myrtillus* L.) і почасти брусницею (*V. vitis idaea* L.).

У флорі СРСР родина брусничних представлена 2 родами з 9 видами, у флорі УРСР — 2 родами з 5 видами. Ці види використовуються як харчові і лікарські рослини.

---

1. Віночок зрослопелюстковий, дзвониковидний, глечиковидний або кулястий. Кущики або півкущики з прямими або висхідними стеблами . . . . . **637. Брусниця. Чорниця. Буяхи — Vaccinium** L.
— Віночок роздільнопелюстковий, з частками (чотирма), загнутими вниз. Півкущики з тонкими нитковидними сланкими стеблами . . . . . **638. Журавлина — Oxycoccus** Adans.

Рід. 637. Брусниця. Чорниця. Буяхи — Vaccinium L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 349.

Чашечка чотири- п'ятизубчаста, рідше суцільна, без зубців. Віночок дзвониковидний або глечиковидний, зрослопелюстковий, з 4—5 част-

[1] Опрацював А. І. Барбарич.

ками відгину. Тичинок вдвоє більше, ніж часток (8—10), вони прикріплені навколо надматочкового диска. Гнізда пиляків видовжені вгорі в трубочку і відкриваються на кінці дірочками. Спаєвище на спинці звичайно з двома шиловидними додатками. Зав'язь нижня, чотири-п'ятигнізда; стовпчик нитковидний із суцільною маленькою приймочкою. Плід — багатонасінна ягода. — Невеличкі або дрібні кущики з спірально розташованими суцільними листками і квітками, зібраними в небагатоквіткові китиці.

До роду *Vaccinium* L. належить понад 100 видів, поширених у помірних і субтропічних областях північної півкулі (під тропіками в горах), а також за полярним колом. Найбільш вони поширені в помірній зоні Північної Америки та в горах Центральної і Південної Азії. Невелика кількість видів знайдена в помірній зоні південної півкулі.

В СРСР ростуть 7 видів, з них в УРСР — 3 види.

Такі види, як буяхи високорослі (*Vaccinium corymbosum* L.) та буяхи низькорослі (*Vaccinium pennsylvanicum* L a m.) впроваджуються в Північній Америці в культуру. Буяхи високорослі впроваджуються в культуру також в Німеччині (близько 75 *га*), випробовуються в Голландії (в 1953 р. посаджено 0,6 *га*). Доцільно випробувати їх в культурі і у нас на Поліссі.

---

1. Листки шкірясті, на нижній поверхні крапчасті, на зиму залишаються зеленими. Ягоди червоні . . . . . **(3). Брусниця — V. vitis-idaea** L.
— Листки перетинчасті або тонкошкірясті, на зиму опадають. Ягоди чорні або сині . . . . . 2.
2. Листки з країв дрібно-пиловидно зубчасті. Гілки гостроребристі. Ягоди чорні . . . . . **(1). Чорниця — V. myrtillus** L.
— Листки цілокраї або невиразнозубчасті. Гілки округлі. Ягоди сині . . . . . **(2). Буяхи — V. uliginosum** L.

2140 (1). V. myrtillus L. — **Чорниця.** Низенький розгалужений кущик 15—40(60) *см* завв., з гостроребристими голими гілками. Листки з яйцевидною, еліптичною або яйцевидно-еліптичною пластинкою, коротко загострені, дрібно-пилчасто зубчасті, на дуже коротких черешках, майже сидячі, (0,8)1—2,5(4,2) *см* завд. і (0,3)0,5—1,5(3) *см* завш., зверху світлозелені, зісподу блідніші, голі або по жилках розсіяно короткоопушені, тоненькі, на зиму опадають. Квітки на коротких квітконіжках, поодинокі, в пазухах листків, 0,4—0,6 *см* завд. Чашечка у вигляді вузенького майже суцільного краю, до 0,1 *см* завш. Віночок кулясто-глечиковидний, з відвернутими зубцями, зеленуватобілий з рожевим відтінком. Тичинок 10, з короткими нитками і двома шиловидними придатками на спаєвищі. Зав'язь п'ятигнізда. Ягода куляста, до 1 *см* в діаметрі, чорна, із синюватосизуватою поволокою. ♄. Цв. V—VI.

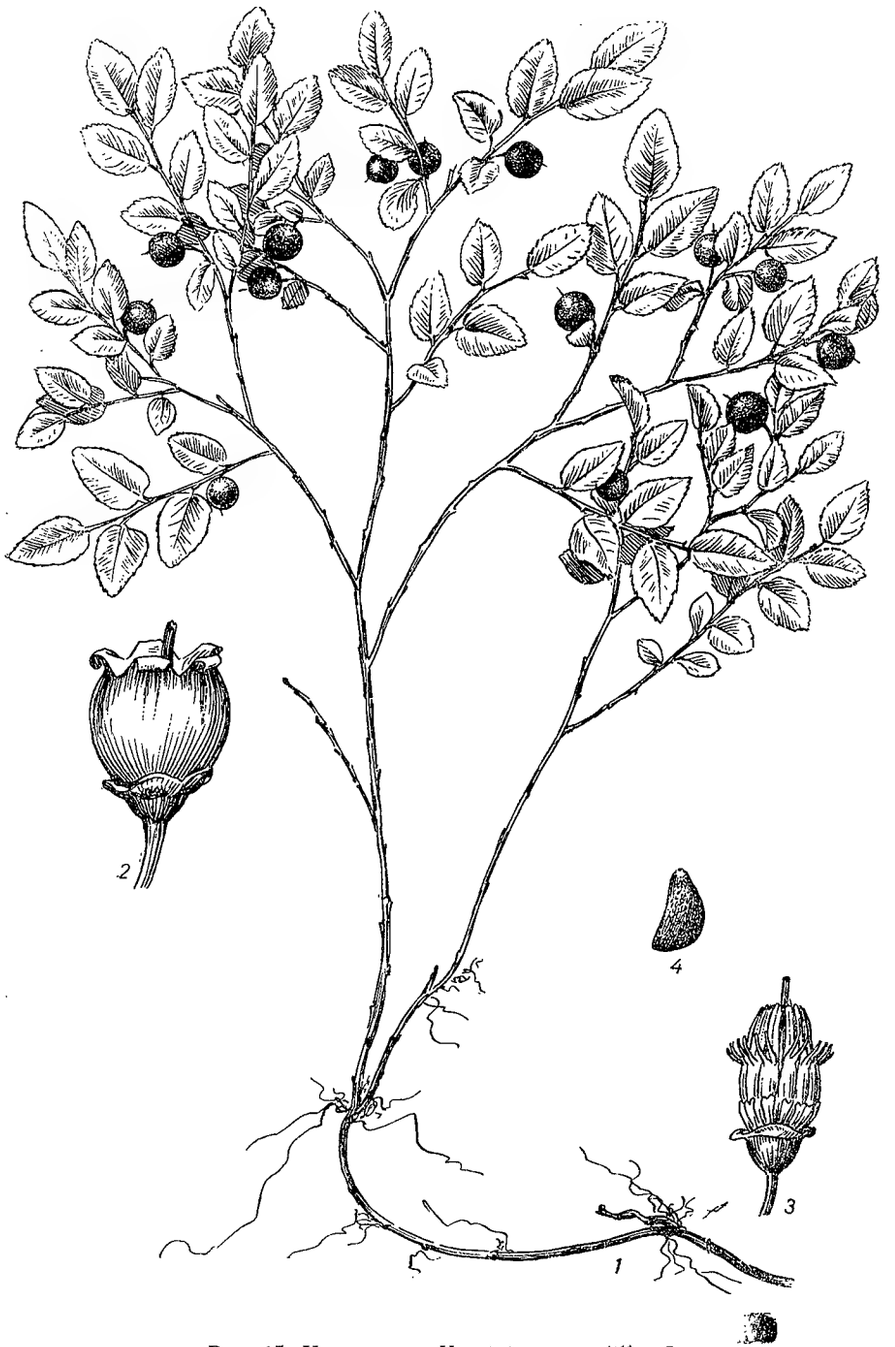

Рис. 15. Чорниця — *Vaccinium myrtillus* L.

1 — загальний вигляд рослини з плодами; *2* — квітка; *3* — внутрішня частина квітки без віночка; *4* — насіннина.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 349; Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 181. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 613. Е. Буш во Фл. СССР, XVIII, 97.

— *Myrtillus niger* Gilib., Fl. lithuan., I (1781) 4.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tabl. 118, I, II, 1—7! Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., 15.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2029, a, в, c! Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 864!

У хвойних (соснових, ялинових) і в мішаних лісах Полісся, у вологих і мокрих (на купинах, біля стовбурів дерев) типах умов місцевиростання, в листяних (букових, грабових, дубових) лісах, в ялицево-ялинових лісах карпатських схилів, в заростях жерепу, водянки чорної на карпатських полонинах, місцями до самих гірських вершин. Рослини на полонинах значно менших розмірів, ніж на рівнині (стебло близько 10 *см* завв.).

Значно поширена в Карпатах, Росточчі-Опіллі, на Поліссі, у Волинському Лісостепу, в західній частині Західного Лісостепу, зрідка у східній частині Лівобережного Лісостепу.

К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П. Звичайно. — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Радехівський рн, Радванці (Шафер); Кам'янка-Бузька (Труш). — Ровенська обл.: Червоноармійський рн, Сестрятин (Пачоський). — **З.Л.-С.** Станіславська обл.: Більшовці (Вердак); Чернелиця (Врублевський). — Тернопільська обл.: окол. Тернополя, острівками (Маєвський, Кульчинський); Збараж, часто (Реман); Скалат (Реман); Теребовля, часто (Реман); Чортків, острівками (Кочвара, Кульчинський); Борщів (Реман); Заліщицький рн, Заліщики, часто (Реман), Зелений Гай (Гаєвський), між Зеленим Гаєм і с. Івано-Золоте, схил до Дністра (Гринь!).— **П.Л.-С.** Ровенська обл.: окол. Ровно (Федосеев). — Хмельницька обл.: окол. Проскурова і Летичева (Шмальгаузен). — Вінницька обл.: Калинівський рн, Медведівська лісова дача (Кожевников); Турбів (Кожевников). — Житомирська обл.: Бердичівський рн, Катеринівка, дуже рідко (Харкевич!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Краснопільський рн, Низи, Низівський бір, в долині р. Псла (Залеський); Лебединський рн, Межиріч (Залеський). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: по берегах Орелі (Вощинников у Сидорова).

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Євр., Аркт. Сибір.; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Волзьк.-Кам., Карпати, Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволж.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: Єніс., Лен.-Кол. (у верхній течії Лени), Анг.-Саян., Даур.

Загальне поширення. Північна і Середня Європа (на півдні в горах) від Ісландії і Скандінавського пів-ва до Середньої Іспанії та Італії, південної частини Балканського пів-ва (Македонія), Мала Азія (північна частина), вищезгадані райони СРСР, Монголія (північна частина), Північна Америка.

Господарське значення. Ягоди чорниці використовуються як харчовий продукт і лікарський засіб. За даними аналізів, проведених в Інституті ботаніки АН УРСР, ягоди чорниці містять в собі 5,59% (на сиру речовину) моноцукрів і мають загальну кислотність (є лимонна і яблучна кислоти) по яблучній кислоті 0,50%. Крім того, вони містять близько 7% дубильних речовин, а також пектинові речовини. В медицині використовуються з лікувальною метою, у вигляді киселю, компоту або водного настою (чаю). Ягоди чорниць застосовуються як в'яжучий засіб завдяки значному вмісту танідів при гострому і хронічному розладах органів травлення. Ягоди чорниці йдуть також на виготовлення варення, сиропів, соків, вина, начинки для конфет, на забарвлення білих вин і безалкогольних напоїв. В насінні ягід чорниці міститься до 30% жирної висихаючої олії. В листках міститься міртиллін, який діє подібно до інсуліну, і тому листки чорниці знаходять застосування в медицині. За даними аналізів, проведених в Інституті ботаніки АН УРСР (1952, 1954), в листках чорниці міститься від 7 до 12% з лишком танідів на абсолютно суху речовину. Чорниця — добрий медонос.

2141 (2). V. uliginosum L. — **Буяхи,** лохина. Дуже галузистий кущ, 30—60(100) *см* завв., з округлими гілками, в молодому стані опушеними. Листки з оберненояйцевидною або еліптичною пластинкою, тупі, цілокраї, іноді з трохи загнутими краями, 0,8—2,5(4) *см* завд. і 0,5—1,5(2) *см* завш., зверху світлозелені, знизу блідіші, синьозелені, голі або на жилках трохи опушені; цілком розвинені листки трохи шкірясті, на зиму опадають. Квітки на квітконіжках, що дорівнюють їм або трохи довші, поодинокі або по дві, сидять на верхівках торішніх гілочок. Чашечка п'ятироздільна, з п'ятьма короткими напівокруглими зубцями. Віночок яйцевидно-глечиковидний, з відвернутими зубцями, білий, з блідорожевим відтінком, близько 0,5 *см* завд. Тичинок 8—10, з ширшими при основі нитками і двома шиловидними придатками на верхівці спаєвища. Зав'язь звичайно чотиригнізда. Ягода овальна або куляста, (0,8)1—1,2(1,5) *см* завд., синя, з восковою поволокою. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 350. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 181. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 613. Е. Буш во Фл. СССР, XVIII, 96.

— *Myrtillus uliginosus* Drej., Fl. excurs. (1938) 147.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 117, III, IV, 5—9; Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 15.

Видані зразки: Герб. русск. фл., 1524! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2592! Fl. Polon. exsicc., № 206! Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 865!

У соснових, рідше в дубово-соснових лісах, у мокрих типах умов місцевиростання, на болотах з торфяними грунтами; в горах на полонинах в субальпійській і альпійській зонах, місцями до самих гірських вершин. Рослини на полонинах значно менших розмірів (стебло 5—10 *см* завв.), ніж на рівнині. — Поширені в Карпатах, Росточчі-Опіллі, північній частині Правобережного Полісся, острівками зустрічаються подекуди і в південній частині Полісся.

К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П. Звичайно. — **Л.П.** Чернігівська обл.: між с. Ріпки Ріпкинського рну і Лоєвом у БРСР (Роговић). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Лопатин (Реман, Раціборський, Намистовський).

Var. **Gilibertii** Racib. з тонкими, при основі війчастими листками і білорожевим віночком квітки.

Raciborski, Zapiski florystyczne in Sprav. Kom. Fiz., XXII (1888) 129.
К.Л. Станіславська обл.: Чорногора — г. Смотрич (Слендзінський).

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Євр., Н. Зем., Аркт. Сибір., Чукот., Анад.; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Волзьк.-Дон. (Пензенська обл., Городище); Кавказ: Зах. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: всі райони; Далек. Схід: Камч., Охот., Зеє-Бур., Удськ., Уссур., Сах. (Сахалін і Курильські о-ви).

Загальне поширення. Північна і Середня Європа (на півдні в горах) від Ісландії, Скандінавських країн до Середньої Іспанії та Італії, Південної Болгарії, Мала Азія (північна частина), вищезгадані райони СРСР, Монголія (хр. Танну-Ола), Манчжурія, Північна Корея, Японія, Гренландія, Північна Америка.

Господарське значення. Ягоди споживаються як харчовий продукт у свіжому вигляді, а також використовуються для виготовлення варення, вина і для сушки. За даними аналізів, проведених в Інституті ботаніки АН УРСР, в ягодах буяхів міститься 5,18% моноцукрів, а загальна кислотність (лимонна, яблучна і щавелева з переважою перших двох) по яблучній кислоті становить 1,03% на суху речовину.

Наявність в ягодах буяхів чималої кількості вітаміну С посилює їх значення як антицинготного засобу, особливо для північних районів. В цьому відношенні ягоди буяхів вигідно відрізняються від ягід чорниці і брусниці. В насінні буяхів, яке становить 1,45% від ваги сирих ягід, міститься до 30% жирної олії. В листках буяхів виявлено понад 10% танідів на абсолютно суху речовину (дані Інституту ботаніки АН УРСР, 1952 р.).

2142 (3). V. vitis-idaea L. — **Брусниця**. Маленький вічнозелений сланкий кущик, 10—20(28) *см* завв., з округлими коротко опушеними гілками. Листки з оберненояйцевидною або еліптичною пластинкою, на верхівці тупі або трохи виїмчасті, цілокраї або з неясно зарубчастими краями, загнутими вниз, гладенькі або при основі трохи опушені, зверху темнозелені, блискучі, знизу світліші, з темними крапчастими ямочками, (0,5)1,5—2,5(3,5) *см* завд., (0,6)1—1,5(1,8) *см* завш., на коротких черешках, шкірясті, на зиму залишаються зеленими. Квітки у верхівкових густих китицях. Квітконіжки короткі, червонуваті, з опушеними з країв приквітками. Чашечка у вигляді чотирьох трикутних зубців. Віночок дзвониковидний, з 4—(5) зубчиками, загнутими назовні, білий або блідорожевий, 0,5—0,6 *см* завд. Тичинок 8(10), з білоопушеними нитками; спаєвище пиляків без придатків. Стовпчик трохи довший за віночок. Зав'язь чотиригнізда. Ягода майже куляста, яскравочервона, до 0,8 *см* у діаметрі. ♄. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 351. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 181. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 613. Е. Буш во Фл. СССР, XVIII, 100.
Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 117, I, 1—4. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 16.
Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1481. Fl. Polon. exsicc., № 207!

У хвойних (соснових, ялинових) і мішаних лісах Полісся, в свіжих, почасти вологих типах умов місцевиростання; в листяних (букових), ялицево-ялинових лісах карпатських схилів, в заростях жерепу, водянки чорної на карпатських полонинах, місцями доходить до самих гірських вершин; в південних острівних місцезнаходженнях, в соснових борах на перехідних до болота місцях, на грузьких місцях. Рослини на полонинах значно менших розмірів (стебло близько 5 *см* завв.), ніж на рівнині. — Поширена в Карпатах, Росточчі-Опіллі, на Поліссі і зрідка подекуди в суміжних місцях лісостепових районів.

К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П. Звичайно. — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Радехівський рн, Радванці (Шафер); Кам'янка-Бузька (Труш); Нестерівський рн, Сопошин (Коцюба, Турчинський). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Заліщицький рн, Зелений Гай (Кочвара, Гаєвський, Шафер). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Калинівський рн, Медведівська лісова дача (Гринь!).— Київська обл.: Обухівський рн, Трипілля (Шмальгаузен). — Черкаська обл.: Черкаський рн, між Дніпром та Ірдинем (Д. Зеров); окол. Сміли (Тржебінський!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Улянівський рн, Бобрик (Ширяєв); окол. Сум (Черняєв); Краснопільський рн, Низи, Низівський бір в долині р. Псла (Залеський); Лебединський рн, окол. Лебедина (Лавренко і Зоз), Маськи (Залеський), Чернеле, Михайлівка (Ширяєв), — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: по берегах Орелі (Вощинников у Сидорова); Новомосковський рн, Вільне (Акінфієв); по берегах р. Самари між Новомосковськом і Павлоградом (Акінфієв).

Поширення по СРСР. Арктика: Чук., Анад.; Європ. ч.: всі райони, крім Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Даг., Зах. Закавк., Схід. Закавк. (рідко); Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Обськ., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур., Єніс., Лен.-Кол.; Далек. Схід: Камч., Охот., Удськ., Зеє-Бур., Уссур., Курильські о-ви.

Загальне поширення. Північна і Середня Європа (на півдні в горах) від Ісландії, Скандінавських країн до Франції, Північної Італії, Південної Болгарії, вищезгадані райони СРСР, Монголія (північна частина), Манчжурія, Північна Корея, Японія, Гренландія, Північна Америка.

Господарське значення. В ягодах брусниці, за даними аналізів, проведених в Інституті ботаніки АН УРСР, міститься 6,3% моноцукрів, 0,2% дицукрів на суху речовину; загальна кислотність (в основному лимонна — близько $\frac{4}{5}$ всіх кислот, яблучна — близько $\frac{1}{5}$ з домішкою винної, саліцилової, борної і бензойної по Муррі) по яблучній кислоті дорівнює 2,4% на суху речовину. Наявність бензойної кислоти (0,035—0,095%) обумовлює можливість тривалого зберігання ягід у свіжому стані. Вітамін С міститься в невеликій кількості. Вико-

ристовуються ягоди в свіжому (переважно) і в моченому вигляді як приправа до їжі, а також для виготовлення варення, начинки для конфет, пастили, повидла, мармеладу, желе, соків, квасів, сиропів, екстрактів. В насінні брусниці міститься до 30% жирної олії. З лікарською метою використовується переважно листя брусниці, зібране під час цвітіння. Воно містить в собі глюкозиди, арбутин, флавонол, значну кількість дубильних речовин і застосовується як сечогінний та в'яжучий шлунковий засоби у вигляді водного настою (чаю). В народній медицині листя брусниці використовується при лікуванні подагри і ревматизму.

Рід 638. Журавлина — Oxycoccus Adans.

Adans., Fam. pl., II (1763) 164.

Чашечка чотирироздільна, з короткими тупими частками. Віночок роздільночотирипелюстковий, колесовидний, з відігнутими назад пелюстками. Тичинок 8. Спаєвище пиляків без придатків. Зав'язь нижня, чотиригнізда; стовпчик нитковидний. Плід — багатонасінна ягода. — Сланкі кущики з тонконитковидними пагонами і листками, які на зиму залишаються зеленими.

До роду належать 4 види, поширені в помірних областях північної півкулі.

В СРСР і зокрема в УРСР ростуть 2 види. Журавлина великоплідна (*Oxycoccus macrocarpus* Pers.) дико росте в Північній Америці, де починаючи з першої половини XIX ст. вона впроваджена в культуру. Доцільно випробувати її в культурі і у нас на Поліссі.

---

1. Листки 8—12 *мм* завд. Частки чашечки з країв війчасті. Ягода велика, 10—12(15) *мм* у діаметрі . . . . . **(1). Ж. чотирипелюсткова — O. quadripetalus** Gilib.
— Листки дрібніші, 3—6 *мм* завд. Частки чашечки без війок. Ягода дрібніша, 5—10 *мм* у діаметрі . . . . . **(2). Ж. дрібноплідна — O. microcarpus** Turcz.

2143 (1). O. quadripetalus Gilib. — **Журавлина чотирипелюсткова.** Сланкий кущик з тонконитковидними, в молодому стані опушеними пагонами, 15—60(100) *см* завд., з відлегло розташованими листками. Листки з яйцевидно-ланцетною, рідше майже яйцевидною пластинкою на короткому черешку, загострені, при основі злегка серцевидні, із загнутими донизу цілісними краями, 0,8—1,2(1,5) *см* завд. і 0,3—0,4(0,6) *см* завш., зверху темнозелені, блискучі, знизу білуваті від воскової поволоки, шкірясті, на зиму залишаються зеленими. Квітки поникші, на довгих опушених квітконіжках, розташовані на кінцях торішніх гілок по 1—4(6). Квітконіжки з двома лінійними приквітками, до

3,5 *см* завд. Чашечка чотирироздільна, з короткими, тупими, до 1 *мм* завд., війчастими з країв частками. Віночок чотирипелюстковий, колесовидний, із загнутими назад пелюстками, світлопурпурового або рожевого кольору, близько 0,5 *см* завд. і близько 0,2 *см* завш. Тичинок 8, з короткими війчастими нитками, без придатків на спаєвищі. Зав'язь чотиригнізда. Ягода куляста, темночервона, близько 1(1,5) *см* в діаметрі. ♄. Цв. V—VI.

Gilib., Fl. lithuan., I (1782) 5. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 614. Е. Буш во Фл. СССР, XVIII, 103.

— *O. palustris* Pers., Syn. pl., I (1805) 419. — *O. oxycoccus* (L.) Mac. M. in Bull. Torr. Bot. Club., 19 (1892) 15. — *Vaccinium oxycoccus* L., Sp. pl., ed. I (1753) 351, ex parte. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 181.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 118, VI, 12 (sub *Oxycoccos vulgaris* Pers.). Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 17.

Видані зразки: Герб. фл. СССР, № 3097! Fl. Polon. exsicc., № 208! Fl. Hung. exsicc., IX, № 865! Pl. Polon. exsicc., № 247! Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 863!

На оліготрофних торфових, сосново-сфагнових і осоково-сфагнових болотах, в мокрих березово-соснових і мокрих соснових лісах, у вільшатниках із сфагнумом, в горах на оліготрофних сфагнових або ялиново-сфагнових болотах, на торфовищах на висоті до 1800 *м* н. р. м. — Поширена здебільшого на Західному Поліссі, зрідка в Карпатах і Прикарпатті, Росточчі-Опіллі, Правобережному і Лівобережному Поліссі та у північно-східній частині Лівобережного Лісостепу.

Зак.Л. Закарпатська обл.: окол. м. Мукачеве (Контний). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Рахівський рн, хр. Свидовець, Близниця (Клястерський і Пресля, Гринь!), окол. Ясині, болото Чорне Багно, на високому березі Чорної Тиси (Брадіс!, Комендар!). — Станіславська обл.: Горгани, г. Кігола (Трамплер), Правич під Тарницею (Волощак), долина р. Мшани, торфовище Мушкела Перша (Люблінеровна), долина р. Молодої, торфовище Мушкела Друга (Люблінеровна); хр. Чорногора — коло Швиці (Волощак), Пожижевська (Запалович, Козій), на схід від Зарослька (Запалович), Шурин (Мондальський), Брескул, Зарослък, Кізі Улоги (Козій), Чивчинські гори, гг. Балталон (Запалович), Поляниця (Козій); Яремчанський рн, Ворохта (Запалович, Крупа, Козій), Микуличин (Крупа); Жаб'ївський ри, Жаб'є, Зелена (Козій), Явірник, в долині Чорного Черемошу (Запалович). — **Пр.Л.** Станіславська обл.: Вигодський рн, Новоселиця (Віндакевич); Рожнятівський рн, Великий Струтинь (Віндакевич, Мондальський, Кулеча, Мотика); Перегінський рн, Осмолода, в долині Ломниці (Гринь); окол. Станіслава (Яхно); Солотвинський рн, Кривець (Сродон); Надвірнянський рн, Зелена (Мельничук); Яблунівський ри, Космач (Слендзінський), Верхній Березів (Вайгель); Косівський рн, Яворів (Слендзінський). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Брюховецький рн, Білогорща (Труш); смт Івана Франка (Реман, Мондальський, Косець, Малиновський); Яворів (Волощак), Шкло (Грохмалицький і Шафер); Немирів (Кроль); Бобркський рн, долини рр. Боберки, Кривулі (Густавич). — **З.П.** Волинська обл.: Шацький рн, берег озера Світязь (!!), Смоляри-Світязькі (!!), Мельники, коло озера Пясечно (Толпа); Головнянський рн, Опалин (Косець); Заболоттівський ри, окол. Заболоття, берег озера Тур (!!), біля кордону з БРСР (!!); Ратнівський рн, Сільце (!!); Камінь-Каширський рн, Верхи, болото Липовське (!!), Пнівне (Брадіс!); Любешівський

рн, Дольськ (!!); Старовижівський рн, Замшани (!!, Брадіс!); Ковель (Рогович); Голобський рн, Кашівка (Брадіс!), Володимир-Волинський (Рогович, Пачоський); Овруцький рн, Верба (Пачоський); Луцьк (Рогович); Цумань (Вандас). — Ровенська обл.: Висоцький рн, Заморочене (!!), Озера (Брадіс!); Дубровицький рн, Дубровиця (Пачоський), Бережниця (Мацко); Володимирецький рн, Воронки (!!); Сарненський рн, х. Орлівський, болото Чемерне (Доктуровський), Тутовичі, болото Гнище (Доктуровський), ст. Немовичі, болото Веприк (Доктуровський), окол. Сарн, Цепцевичі (Мацко); Клесівський рн, Клесів (Доктуровський), Єльне, Крута Слобода (!!), Ломськ (Брадіс!), Селище, Чабель (Мацко), Томашгород, болото Погоня Сехівська (Брадіс), між с. Єльне Клесівського рну і Вежицею Рокитнянського рну, болота Погоня, Вежицько-Єльнецька і Сира Погоня (Брадіс); Рокитнянський рн, між Дроздином і Березовим, болото Підхорче (Брадіс), Остки, Дерть, Карпилівка, Борове, Будки-Боровські, Блажеве, Кисоричі, Сновидовичі (Мацко); Березнівський рн, Балашівка, Ленчин (Мацко); Костопільський рн, Маща (Мельничук); Дераженянський рн, Великий Стидин (Мацко); Клеванський рн, окол. Клевані (!!), Оржів (Панек); Олександрійський рн, Рубче (Панек); Тучинський рн, Пустомити (Мацко); Соснівський рн, Соснове, Маринин (Мацко), Губків (Панек), Грушівка (Брадіс!); Корецький рн, Корець, Сторожів (Мацко). — Хмельницька обл.: Славутський рн, Міньківці, Хоровиця, Іванівка (Кучерява; Морозова); Плужнянський рн, Дертка (!!); Ізяславський рн, Радошівка (Кучерява, Морозова) Лютарецьке л-во (за лісовпорядчим звітом); Шепетівський рн, Червоний Цвіт (!!, Сирота!); Полонський рн, Полонне (Тишецький), Буртии (Кучерява, Морозова). — Житомирська обл.: Олевський рн, Рудня-Радовільська (Доктуровський), Рудня-Замисловицька (Д. Зеров), Замисловичі (Д. Зеров), урочище Шебедиха (Д. Зеров), Лопатичі (Пачоський), ст. Пост Дров'яний (Котов, Косець), Озеряни, урочище Шевцева Нива (Д. Зеров), в усіх лісництвах у значній кількості (за лісовпорядчими звітами); Словечанський рн, Усове (Д. Зеров); Лугинський рн, Дивлинське і Городищенське л-ва (за лісовпорядчими звітами); окол. Овруча (Рогович); Городницький рн, окол. Городниці (!!), Дзержинське, Городницьке, Бронницьке л-ва (за лісовпорядчими звітами); Ємільчинський рн, Глумчанське, Гноїнське, Ємільчинське л-ва (зрідка) (за лісовпорядчими звітами); Ярунський рн, Хижівка (!!), Суховоля, Красилівка, Івановецька лісова дача (за лісовпорядчим звітом); Новоград-Волинський (Рогович); Довбиський рн, Дібровка, Калинівка, Костянтинівка (!!), Биківка, Шереметів (!!, Сирота!); окол. Житомира (Лаговський). — **П.П.** Київська обл.: Чорнобильський рн, Чорнобиль, Дитятки (Монтрезор), Горностайпіль (Совинський), Корогодське, Опачицьке л-ва (за лісовпорядчими звітами); Димерський рн, Дніпровське, Мануїльське л-ва (за лісовпорядчими звітами); Києво-Святошинський рн, Святошино (Семенкевич!, Хмаладзе, Котов, Васильев-Яковлев!), Ірпінь (Соколовський!), Біличі (Шмальгаузен, Семенкевич!), Романівка (Рогович), болото Імшане (Семенкевич!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: окол. Новгорода-Сіверського (Рогович); Холминський рн, Холми (Харкевич!); Щорський рн, Сновське л-во (Погребняк), Нові Боровичі (Левіна); Городнянський рн, Хрипівка (Попович), Петрівка, Гніздище, Стара Рудня (Левіна), Жабчичі (Подоляк); Тупичівський рн, Смяч (Левіна), Тупичів, болото Замглай (Левіна), Великий Листвин, болото в заплавині р. Крюкова (Трухман), Політрудня, болото в заплавині р. Смячу (Попович); Добрянський рн, Старі Яриловичі; Сосницький рн, Кудрівка (Попович); Чернігівський рн, Количівка; Ріпкинський рн, Кам'янка (Пачоський); Козелецький рн, Пилятии (Ракочі); Остерський рн, Косачівка, Сорокошичі (Левіна); Ніжинський рн, Зруб (Михайловський). — Київська обл.: Броварський рн, Бровари (Максимов, Котов), Рибие озеро (Монтрезор!, Шмальгаузен, Д. Зеров, Семенкевич!), Світильня (Вершковський); окол.

Києва, Микільська слобідка (Шмальгаузен). — Сумська обл.. Конотопський рн, Сарнавщина, Лисогубівський (Левіна). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Лопатин (Реман). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: окол. Ровно (Мацко); Мізоцький рн, Нова Мощаниця (!!), Острозький рн, Батьківці (!!). — Тернопільська обл.: Шумський рн, Стара Гута (!!). — Житомирська обл.: Бердичівський рн, Катеринівка, у вільшняку на сфагновому болоті (Харкевич!). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Малодівицький рн, Буди (Іллічевський, Порецький). — Київська обл.: Бориспільський рн, між Кийловим і Старим (Дубовик), Старе (Дубовик), болото по р. Карані (Левандовський, Дубовик); Березань (Клопотов). — Сумська обл.: Улянівський рн, Бобрик (Ширяєв); Сумський рн, окол. Сум, долиина р. Псла (Ширяєв); Синівський рн, Будник (Ширяєв); Лебединський рн, окол. Лебедина (Ширяєв); Охтирський рн, окол. Охтирки (Залеський). — Полтавська обл.: Котелевський рн, Велика Рублівка (Наумов). — Харківська обл.: Дергачівський рн, Гаврилівка, сфагнове болото (Черняєв, Савенков, Котов, Лавренко, Федоровський), між Гаврилівкою і Пересічним, долина р. Уди (Лавренко); Харківський ри, окол. Харкова, Основа, Журавлине болото (Черняєв, Наливайко, Тимофеєв, Савенков, Котов, Лавренко!), Безлюдівка (Ширяєв), між Безлюдівкою і Васищевим (Черняєв), Васищеве (Куксін).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: всі райони; Далек. Схід: Камч., Сах.

Загальне поширення. Північна і Середня Європа (на півдні в горах) від Ісландії (рідко) до Франції, Швейцарії, Австрії, Угорщини, вищезгадані райони СРСР, Північний Китай, Північна Корея, Північна Японія, Гренландія, Північна Америка.

Господарське значення. В ягодах журавлини, за даними аналізів, проведених в Інституті ботаніки АН УРСР, міститься 5,98% моноцукрів, 0,35% дицукрів на сиру речовину; загальна кислотність по яблучній кислоті дорівнює 2,45% на суху речовину. Наявність вітаміну С надає ягодам антицинготних властивостей, а наявність лимонної і бензойної кислот забезпечує тривале збереження ягід.

Ягоди і сік з них широко використовують в харчовій промисловості для виготовлення мармеладу, желе, сиропів, морсу, квасів, соків, сухих киселів, вина та журавлиного екстракту, тобто соку, упареного до густоти меду. Екстракт може зберігатися в пляшках роками. Віджаті ягоди йдуть на виготовлення пектину та органічної фарби.

2144 (2). O. microcarpus Turcz. — **Журавлина дрібноплідна.** Порівняно з журавлиною чотирипелюстковою це більш дрібна рослина. Сланкий кущик з більш тонкими пагонами, 10—30(50) *см* завд. Листки з довгасто-яйцевидною, більш загостреною, на короткому черешку пластинкою 0,3—0,6 *см* завд. та 0,1—0,2(0,3) *см* завш. Квітки здебільшого по 1, рідше по 2—3 на кінцях торішніх гілок. Квітконіжки майже голі, 1,5—2,5 *см* завд., з 2 лінійними приквітками, які сидять в нижній половині квітконіжок. Чашолистки здебільшого з країв голі, близько 0,5 *мм* завд. Віночок пурпуровий або рожевий, з пелюстками, 0,3—0,4 *см* завд.

Рис. 16. Журавлина дрібноплідна — *Oxycoccus microcarpus* Turcz.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — гілка з плодом; *4* — насінина.

і 0,1—0,15 *см* завш. Ягода куляста, темночервона, 0,5 -1 *см* в діаметрі. ћ. Цв. V—VI.

Turcz. ex Rupr. in Beitr. z. Pflanzenk. Russ. Reich., IV (1845) 56. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 614. Е. Буш во Фл. СССР, XVIII, 104.

— *O. palustris* Pers. *β. pusillus* Dunal in DC., Prodr., VII (1839) 577. — *O. pusillus* Nakai in Tokyo Bot. Mag., XXXI (1917) 577; in Fl. Sylv. Kor., VIII (1919) 52. — *Vaccinium microcarpum* Schmalh. в Труд. СПБ общ. естествоисп., II (1871) 149. — *V. oxycoccos* L. *β. microcarpum* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II (1897) 182. — *V. oxycoccos* L. var. *microcarpum* Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс. (1911) 728.

Рисунки: Фл. Сиб. и Дальн. Вост., III, 104, *a*, е. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 17.

Видані зразки: Герб русск. фл., № 573! Герб. фл. СССР, № 3096!

На оліготрофних болотах. — Зрідка у Східних Карпатах на висоті до 1800 *м* н. р. м. та у Західному Поліссі.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, окол. Ясіні, болото Чорне Багно, на високому березі р. Чорної Тиси (Брадіс!, Комендар!). — Станіславська обл.: Рожнятівський рн, Верхній Струтинь (Мондальський); Солотвинський рн, Кривець (Сродон); Яремчанський рн, Ворохта (Козій); Жаб'ївський ри, Зелена (Козій), Жабʼє (Козій); Чивчинські гори (Мондальський). — **З.П.** Волинська обл.: Заболоттівський рн, Краска (!!, Брадіс!); Ратнівський рн, окол. Горники (Брадіс, !!); Камінь-Каширський рн, Верхи (Брадіс, !!). — Ровенська обл.: Зарічнянський рн, Борове (Брадіс!); Висоцький рн, Заморочене (Брадіс!, !!), Озерськ, болото Морочно (Брадіс!); болото Сира Погоня між Єльиим Клесівського рну і Вежицею Рокитнянського риу (Брадіс); Рокитнянський рн, Карпилівка, болото Потикичі (Брадіс); Березнівський рн, Антонівка (Толпа). — Житомирська обл.: Олевський рн, болота в окол. ст. Пост Дров'яиий (Котов!, Косець!), Перга, болото Великий Мох (Д. Зеров!), Озеряни, болота Озерянське, Гвоздь і Михіеве (Д. Зеров!), Хочине, болота Довге і Похоронка (Д. Зеров!).

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Євр., Аркт. Сибір; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Волзьк.-Кам., Заволж., Карпати, Верх.-Дніпр.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: всі райони; Далек. Схід: Камч. (півд.), Сах.

Загальне поширення. Норвегія, Швеція, Фінляндія, СРСР (вищезгадані райони), Корея.

ПОРЯДОК **PRIMULALES** LINDL.

Квітки п'ятичленні, рідко чотири- восьмичленні, двостатеві, тичинки розташовані супротивно часткам віночка, прикріплені до його трубочки або в зіві, іноді з стамінодіями. Частки віночка і чашечки зрослі, дуже рідко вільні, іноді віночка немає. Плодолистки супротивні чашолисткам. Зав'язь верхня, нижня або напівнижня, одногнізда, зародок маленький.

До складу цього порядку входять чотири родини. Представники двох із них ростуть в СРСР (Primulaceae та Plumbaginaceae), представники інших двох — в тропіках (Theophrastaceae та Myrsinaceae).

РОДИНА СХ. ПЕРВОЦВІТНІ — PRIMULACEAE VENT.[1]

Квітки з приквітками або обгорткою при основі зонтиків, зрідка сидячі, правильні, двостатеві, часто різностовпчикові (гетеростильні) і тому диморфні. Чашечка 4—5—7-зубчаста або роздільна, при плодах залишається. Віночок зрослопелюстковий, рідше майже до основи роздільний, з б.-м. довгою трубочкою і б.-м. виразним відгином, 4—5—7-лопатевий або роздільний, іноді віночка немає. Тичинок 5, вони знаходяться в трубочці або в зіві віночка, розміщені проти часток відгину, вільні або скріплені нитками в кільце; іноді тичинки чергуються з стамінодіями, які мають форму зубців або лусочок. Зав'язь верхня, рідко напівнижня, одногнізда, має центральний насіннєносець і звичайно численні насіннєві зачатки; стовпчик простий, приймочка голівчаста. Плід — багатонасінна коробочка. Насіння кутасте, з маленьким прямим зародком, який міститься в білку насінини. — Трав'янисті рослини, рідше півчагарники (іноземні рослини). Листки прості, прикореневі або також і стеблові, цілокраї, лопатеві, зубчасті або гребінчасто розсічені. Стебла прості або розгалужені, часто рослини без стебла, з безлистою стрілкою і навіть з прикореневими квітконіжками. Підземні частини різноманітні: корені, кореневища і бульби.

Родина складається з 29 родів і близько 800 видів, поширених переважно в північній півкулі; багато видів росте в горах. Деякі види ростуть в тропіках і в південній півкулі.

Значна кількість видів цієї родини цвіте весною. Запилюється здебільшого комахами, у деяких видів має місце гетеростилія. Серед первоцвітних дуже багато красивих декоративних рослин. Деякі види, наприклад первоцвіт, багаті на вітамін С.

---

1. Водяна рослина з гребінчасто розсіченими листками і безлистим стеблом, яке виступає з води і несе грониовидне суцвіття . . . . . **643. Плавушник — Hottonia** L.
— Наземні рослини з суцільними листками . . . . . 2.
2. Зав'язь напівнижня, зросла при основі з чашечкою. Листки в прикореневій розетці і в нижній частині стебла. Квітки зібрані в грono, з білим п'ятироздільним віночком . . . **644. Північниця — Samolus** L.
— Зав'язь верхня, вільна . . . . . 3.
3. Стебло улиснене . . . . . 8.
— Стебла безлисті, іноді з великими приквітками; всі листки прикореневі . . . . . 4.
4. Лопаті віночка відігнуті назад. Листки серцевидні. Квітки поодинокі, досить великі . . . . . **652. Цикламен — Cyclamen** L.
— Лопаті віночка прямостоячі або горизонтальні . . . . . 5.

---

[1] Опрацювала Є. Д. Карнаух. М. І. Котов доповнив матеріалами по Кримській області.

5. Лопаті дзвониковидного віночка по краю бахромчасто надрізані. Листки округло-серцевидні, шкірясті . . . . . **642. Сольданела — Soldanella** L.
— Лопаті віночка цілокраї або трохи виїмчасті . . . . . 6.
6. Трубочка віночка видовжена, довша за відгин. Віночок жовтий, рідше червонуватий або ліловий, зовсім рідко білий . . . . . **639. Первоцвіт — Primula** L.
— Трубочка віночка коротка, коротша за відгин . . . . . 7.
7. Віночок лійковидно-дзвониковидний, пурпуровий, близько 10 *мм* в діаметрі. Листки великі, округло-серцевидні . . . . . **641. Кортуза — Cortusa** L.
— Віночок колесовидний, білий або рожевий, більш дрібний. Листки не ширше 1 *см* . . . . . **640. Переломник — Androsace** L.
8 (3). Віночка нема. Чашечка блідорожева. Квітки дрібні, поодинокі, сидячі в кутках супротивних або кільцево розміщених листків . . . . . **649. Молочка — Glaux** L.
— Оцвітина подвійна. Чашечка зелена . . . . . 9.
9. Листки у верхівковому кільці. Квітки білі, на довгих ніжках, які виходять з середини кільця. Частин чашечки і віночка, а також тичинок 7. . . . . **647. Одинарник — Trientalis** L.
— Листки рівномірно розміщені по стеблу або зближені при його основі . . . . . 10.
10. Віночок близько 1 *мм* завд., коротший за чашечку, чотири- п'ятироздільний. Дрібний однорічник з яйцевидними листками . . . . . **651. Недорісток — Centunculus** L.
— Віночок 4—5 *мм* завд., перевищує чашечку, п'яти- семироздільний . . . . . 11.
11. Однорічники. Квітки червоні, сині або білуваті . . . . . 12.
— Багаторічники. Квітки жовті або світложовті . . . . . 13.
12. Віночок білуватий, дрібний, 0,6—0,7 *мм* завд. . . . . **648. Астролінум — Asterolinon** Hoffmsg. et Link.
— Віночок червоний або синій, 4,5—6 *мм* завд. . . . . **650. Курячі очка — Anagallis** L.
13 (11). Квітки дрібні, в густих гронах, які виходять з пазух листків, грона на довгих ніжках. Листки ланцетні, сидячі . . . . . **646. Кизляк — Naumburgia** Moench
— Квітки досить великі, на довгих квітконіжках, в кінцевих волотях або поодинокі, в пазухах листків. Листки з короткими черешками . . . . . **645. Вербозілля — Lysimachia** L.

Коліно **1. Primuleae** Reichenb. Лопаті відгину віночка суцільні або двороздільні, зрідка по краю дрібнозубчасті. Зав'язь верхня. Коробочка відкривається не стулками, а розтріскується з верхівки. Листки в прикореневій розетці.

Рід 639. Первоцвіт — **Primula** L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 205.

Чашечка трубчаста, дзвониковидна або лійковидна, залишається при плодах, п'ятизубчаста. Віночок з довгою трубочкою, в зіві розширений, з плоским або лійковидним відгином, дуже рідко дзвониковидний; лопаті відгину суцільні або двороздільні. Тичинки розміщені в зіві з дуже короткими нитками, пиляки тупі; зав'язь верхня. Стовпчик нитковидний з голівчастою приймочкою. У багатьох видів помітна різностовпчастість (гетеростилія), причому у довгостовпчикових квіток стовпчик звичайно дорівнює по довжині трубочці віночка, а в короткостовпчикових — половині довжини трубочки. Насіннєві зачатки численні на вільних центральних насіннєносцях. Коробочка куляста або циліндрична, багатонасінна, розкривається 5—10 зубчиками. Насіння з спинки плоскувате, з черевного боку — опукле. — Багаторічні трави, рідше монокарпічні рослини, з коротким кореневищем, з листками, зібраними звичайно в зонтиках на безлистій стрілці. Листочки обгортки звичайно вузькі, ланцетні, іноді при основі мають горбок або невеликий вушковидно-мішковидний придаток.

Рід налічує близько 500 видів, які ростуть по всій земній кулі, але головним чином в помірних зонах і в альпійському поясі гір.

Види роду *Primula* широко культивуються в садах як декоративні рослини. Найбільш поширені в культурі *P. obconica* Hance (Китай), *P. sinensis* Lindl. (Китай), *P. floribunda* Wall. (Гімалаї), *P. vulgaris* Huds. (Південна Європа, Кавказ), *P. veris* L. (Європа), *P. denticulata* Smith. (Гімалаї), *P. auriculata* L. (Європа).

Багато видів містить в собі в значній кількості вітамін С.

---

1. Рослини дрібні, до 5 *см* завв., з рожевими або рожевофіолетовими квітками. Чашечка з округлими частками, без ребер . . . . . **(8). П. дрібненький — P. minima** L.
— Рослини більші . . . . . 2.
2. Квітки блідобузковорожеві. Листки з нижнього боку, а іноді і вся рослина, вкриті борошнистозеленуватою поволокою . . . . . **(7). П. Галера — P. Halleri** J. E. Gmel.
— Квітки жовті, рідше пурпурові. Листки без борошнистої поволоки . . . . . 3.
3. Квіткової стрілки немає. Квітки на квітконіжках, численні, виходять прямо з кореневища . . . . . 4.
— Квіткова стрілка є . . . . . 5.
4. Квітки жовті . . . . . **(1). П. звичайний — P. vulgaris** Huds.
— Квітки рожеві або білуваті . . . . . **(2). П. Сибторпа — P. Sibthorpii** Hoffmsg.
5 (3). Віночок з увігнутим відгином, з трубочкою, яка значно перевищує діаметр відгину. Суцвіття однобічне . . . . . 6.
— Віночок з широким плоским відгином, по діаметру майже дорівнює трубочці або навіть перевищує її. Суцвіття з квітконіжками, не схиленими в бік . . . . . 7.
6. Чашечка під час цвітіння вузька, циліндрична, розростається тільки при плодах. Листки раптово звужені в черешок, з коротко еліптичною пластинкою. Коробочка такої ж довжини, як і чашечка . . . . . **(3). П. весняний — P. veris** L.
— Чашечка під час цвітіння дзвониковидно здута. Листки з б.-м. поступово звуженою в черешок довгасто-яйцевидною пластинкою. Коробочка майже в два рази коротша за чашечку . . . . . **(4). П. великочашечковий — P. macrocalyx** Bunge.
7 (5). Листки поступово відтягнуті в черешок, з довгасто-клиновидною основою . . **(5). П. полонинський — P. poloninensis** (Domin) Fed.
— Листки раптово звужені в черешок, з короткоклиновидною основою . . . . . **(6). П. високий — P. elatior** (L.) Hill.

Підрід **1. Primulastrum (Duby) Schott.** — Чашечка трубчасто-циліндрична або дзвониковидна. Суцвіття звичайно багатоквіткові, зонтиковидні.

Секція **1. Euprimula** Schott. Чашечка в поперечнику виразнокутаста. Насінина велика, кутаста, зовні крапчасто-горбкувата. Листки зморшкуваті, знизу часто повстисті. — Рослини б.-м. волосисті.

Ряд **1. Acaules** Fed. Стрілки надзвичайно вкорочені; квітконіжки відходять ніби безпосередньо від кореневища, довгі, тонкі; віночки дуже великі порівняно з короткою трубочкою і широким відгином, пурпурові, жовті, білі і проміжних відтінків.

2145 (1). P. vulgaris Huds. — **Первоцвіт звичайний.** Кореневище коротке, з великою кількістю бурих, товстуватих, шнуровидних коренів. Прикореневі листки довгасто-оберненояйцевидні, довгасті або яйцевидні, б.-м. звужені в крилатий черешок, разом з яким становлять 5—25 *см* завд. і 2—6 *см* завш., тупі, зверху голі, знизу тільки по жилках, іноді по всій поверхні, шершаві, неправильно дрібно-тупо зубчасті або зарубчасті, черешки дуже короткі, широко перетинчасто-крилаті. Листочки обгортки знаходяться при основі листків розетки. Квітки на квітконіжках виходять прямо з кореневища і трохи перевищують листки. Чашечка 1—2 *см* завд., трубчаста, гранчаста, до 1/3 надрізана, з ланцетними гострими часточками по жилках, коротко опушена, як і квітконіжки. Віночок світложовтий, з оранжовими плямами в зіві, 2,5—3,5 *см* в діаметрі, з широким відгином і з широкими двороздільними частками; у довгостовпчикових квіток стовпчик дорівнює трубочці віночка або трохи коротше її, у короткостовпчикових — він дорівнює половині трубочки. Коробочка яйцевидна, коротша за чашечку. Насінина 2—2,5 *мм* в діаметрі, куляста або неправильнояйцевидна, бура, дрібнобугорчаста. ♃. Цв. III—IV.

Huds., Fl. Angl., ed. I (1762) 70. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3, 1743. Гроссгейм, Фл. Кавк., III, 207. Ан. Федоров во Фл. СССР, XVIII, 135.

— *P. acaulis* Jacq., Miss. I (1778) 158. Ledeb., Fl. Ross., III, 10. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 196, р. р. Кузнецов в Матер. фл. Кавк., IV, 76, 503. Романова у Визн. росл. УРСР, 710. — *P. veris* var. *acaulis* L., Sp. pl., ed. I (1753) 143.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 50, fig. 2 et 3, Hegi, ц. м., Taf. 208, Fig. 3; Fig. 2740—2742.

Видані зразки: Герб русск. фл., № 122. Fl. Cauc. exsicc., № 164. Domin et Krajina, Fl. čechoslov. exsicc., № 279.

На лісових галявинах, на Поліссі дуже рідко, в горах і передгір'ях Карпат рідко, в Криму звичайно.

Пр.Л. Станіславська обл.: Рожнятівський рн, Князівка (Пригородський!); Коломия (Любаревський!). — Чернівецька обл.: Вижницький рн, Ростоки (Березовська!), Вишенка (Березовська!). — **Зак.Л.** Закарпатська обл.: Іржавський рн, Довге (Харкевич!). — **З. П.** Хмельницька обл.: Шепетівський рн, Шепетівка (Троїцький); Полонне (Роговіч). — **П. П.** Житомирська обл.: окол. Житомира (Роговіч!, Монтрезор!, Липський!, Копачевська!, Барбарич!, Панек!); окол. Коростишева (Совиський). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Севастопольський рн, Севастополь, долина р. Бельбеку, в лісі (Стевен); Балаклавський рн, Фруктове (Пурінг), Орлине (Пачоський!); Куйбишевський рн, Куйбишево (!!); Бахчисарайський рн, окол. Бахчисарая, окол. ст. Сюрень, Дачне на р. Качі (!!); Сімферопольський рн, Сімферополь (Стевен, Гольде!, Радде, В. Андреєв!, Зеленецький, Левандовський), Сімферопольське л-во, Бешуйська лісова дача (Неуструєв!); Білогорський рн, Голованівка-Красноселівка (Доброчаєва!); Судацький рн, Судацьке л-во (Таліев!), ліс в долині Курбанської (Сарандінакі!), г. Ечки-даг (Сарандінакі!), Шебетівка (Сарандінакі!); Старо-Кримський рн, г. Агармиш (Циріна!, Таліев!). — **Г. Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, на яйлі над Узундою (Васильєв), Байдарська яйла (Чернова); Ялтинський рн, Ай-Петрі (Арсеньєв, Вульф!, Таліев!, Чернова!, !!, Доброчаєва і Барбарич!), Васильївська яйла (Чернова), Нікітська яйла (Федосєєв!, Чернова!), Гурзуфське Сідло (!!, Чернова), над Ялтою (Станков!), біля водоспаду Учан-Су (!!), Кримський державний заповідник, Грушова Поляна (!), Ялтинське л-во (Станков!, !!); Уч-Кош (Стаиков); Алуштинський рн, Чатир-даг (Савенков!, Буш, Вульф!, Поплавська), Кримський державний заповідник (Левандовський!, Таліев!, Поплавська, Вульф!, !!), г. Бабуган-яйла (Буш, Неуструєва!, Поплавська, !!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, мис Айя і долина р. Ласпі (Станков!); Ялтинський рн, Кизилташ-Краснознаменка (Васильєв!), Ліваділя (Гольде!), Ялта (Зеленецький), Оріанда (Кондратьев!, Гольде), Массандра (Гольде, Ширяєв!, !!); Алуштинський рн, Малий Маяк (Кальє), долина Улу-Узень над Карабі-яйлою (Васильєв!), Сонячногорське (Станков!), Генеральське у підніжжя г. Тирке, водоспад Джар-Джур (Станков!); Судак (Таліев).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Крим; Кавказ: Зах. Закавк.

Загальне поширення. Південна і Середня Європа.

Господарське значення. Культивується місцями як декоративна рослина. Одна з найбільш ранніх весняних рослин.

2145 (1) × 2147 (3). P. vulgaris Huds. × **P. veris** L. — **Первоцвіт звичайний × Первоцвіт весняний.** Квітки наближаються до *P. vulgaris* Huds., відрізняючись лише більш інтенсивножовтим кольором і дрібнішим віночком; розмір середній між цими двома видами. Суцвіття — зонтик з більш короткою стрілкою, ніж у *P. veris* L. Квітконіжки окремих квіток значно довші, ніж у *P. veris* L., дорівнюють половині стрілки з квітками або коротші за неї. У деяких екземплярів, крім зонтиків, є ще по одній або кілька окремих квіток, які виходять безпосередньо з прикореневої розетки листків, на довгих тонких квітконіжках; діаметр віночка у цих квіток більший, ніж у квіток в зонтику. ♃. Цв. IV.

— *P. acaulis (L.)* Jacq. × *P. officinalis* (L.) Jacq. Троицкий в журн. Русск. бот. об., 16, 2—3 (1931) 252. — *P. variabilis* Goupil in Mem. Soc. Linn. Par., III (1825) 248.

На лісових галявинах Полісся, дуже рідко, разом з батьками.

З. П. Хмельницька обл.: Шепетівський рн, Шепетівка (Троїцький).

2145 (1) × 2148 (4). P. vulgaris Huds. × **P. macrocalyx** Bunge.— **Первоцвіт звичайний × Первоцвіт крупночашечковий.** Кореневище косе. Листки ланцетно-овальні, до основи звужені, опушені коротким пушком. Суцвіття 9—20 *см* завв., на ніжці. Квіток 8—20. Чашечка 18—20 *мм* завд., опушена, з вузько трикутними частками, наполовину коротшими, ніж трубочка віночка, зверху наполовину розширена. Віночок яскравожовтий, з трубочкою 10—20 *мм* завд. і пластинкою 8—12 *мм* завд. ♃. Цв. IV.

Привалова в Изв. Крымск. отдел. Географ. общ. СССР, 3 (1954) 45.

— *P. acaulis* (L.) Jacq. var. *genuina* Pax. × *P. officinalis* (L.) Jacq. var. *macrocalyx* (Bunge) C. Koch. Васильев в журн. Бот. общ., 14, I (1929) 10. — *P. acaulis* (L.) Jacq. var. *caulescens* Kusnezov в Мат. фл. Кавк., IV, I (1901) 80.

На галявинах і гірських луках в Криму, дуже рідко, разом з батьками.

Передг. Кр. Кримська обл.: Сімферопольський рн, Привільне (Пурінг). Білогорський рн, Голованівка — Красноселівка (Доброчаєва, Барбарич!). — **Г. Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Бабуган-яйла, Кримський державний заповідник (Траншель, Поплавська), Карабі-яйла (Васильєв!), Тирке — Демерджі-яйла (Привалова). — **Півд. Кр.** Алуштинський рн, Малий Маяк (Стевен).

Примітка. Кримська рослина відрізняється від *P. macrocalyx* Bunge дрібнішим розміром чашечки, вузькішими частками та багатоквітковим суцвіттям. Від *P. vulgaris* Huds. вона відрізняється довшою ніжкою суцвіття і дрібнішим віночком.

2146 (2). P. Sibthorpii Hoffmsg. — **Первоцвіт Сибторпа.** Дуже близький до *P. vulgaris* Huds. Кореневище коротке, з бурими шнуровидними коренями. Листки оберненояйцевидні, з довгасто-клиновидною основою, яка переходить в крилатий черешок, звичайно в 3 рази коротший, ніж пластинка, мало опушені, переважно знизу по жилках. Квітконоси відходять від основи розеток. Квітки 2,5—4 *см* в діаметрі, рожеві, пурпурові або блідопалеві. Чашечка трубчаста, по жилках кутастогранчаста; віночок з короткою трубочкою, звичайно майже дорівнює по довжині чашечці. ♃. Цв. III — $^1/_2$ IV.

Hoffmsg., Verzeichniss d. Pflanzenkulturen (1824) 189. Федоров во Фл. СССР, XVIII, 137.

— *P. vulgaris* Huds. *subsp. Sibthorpii* (Hoffmsg.). W. W. Sm. et Forrest in Not. Roy. Bot. Gard. Edinb., XVI, 92. — *P. acaulis* Pax var. *Sibthorpii* Pax in Engl., Bot. Jahrb., X (1889) 181. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, 78, 503. —

Рис. 17. Первоцвіт звичайний х Первоцвіт крупночашечковий — *Primula vulgaris* Huds. x *P. macrocalyx* Bunge.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — чашечка.

P. acaulis var. *rubra* Sibth. et Smith., Fl. Graec., II (1813) 70. — *P. vulgaris* Huds. var. *rubra* Станков—Талиев, Опред. высш. раст. Европ. ч. СССР (1949) 730. — *P. amoena* var. *Sibthorpii* C. Koch. in Limnaea, XVII (1843) 307.

Рисунки: Фл. СССР, XVIII, 137, табл. V, рис. 2.

Видані зразки: Dörfler, Herb. norm., № 3867. Герб. фл. СССР, № 43, № 3099, № 3930. Fl. Cauc. exsicc., № 43. Fl. Graeca exsicc., № 330.

В гірських лісах, на галявинах в Криму.

Передг. Кр. Кримська обл.: Балаклавський рн, Фруктове (Пурінг), Байдарські Ворота (Арсеньєв); Куйбишевський рн, Каралез (Андреєв). — **Г. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрі (Арсеньєв), по дорозі з Ялти на Ай-Петрі (!!, Савенков). — **Півд. Кр.** Ялтинський рн, Ореанда (Траншель, Кондратьєв), Нікіта (Стевен), Нікітський ботанічний сад (Станкові), окол. Ялти (Траншель, Пачоський, !!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Зах. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Греція, Крим, Кавказ, Мала Азія.

Примітка 1. Ан. О. Федоров у «Фл. СССР» (т. XVIII) не наводить цієї рослини для Криму, але вказує для нього два близьких види: *P. vulgaris* Huds. і *P. Komarovii* A. Los. Причому зазначає щодо останньої: «Від спорідненого виду *P. vulgaris* найкраще відрізняється квітками з ароматом і зубцями чашечки, які досягають відгину віночка. Певно, являє собою константну форму з гібридного циклу *P. vulgaris* × *P. Sibthorpii*». В ключі для визначення видів *Primula* (стор. 121—122) Ан. О. Федоров пише, що квітки у *P. Komarovii* A. Los. білі, а у *P. vulgaris* Huds. — жовті. В зібраних нами в Криму по дорозі на Ай-Петрі 13 квітня 1932 р. екземплярах квітки були рожеві, червонуваті, білі, палеві та інших відтінків. Ан. О. Федоров у «Фл. СССР» (т. XVIII, 138, в примітці до *P. Sibthorpii* Hoffmsg.) пише: «Відрізняється від *P. vulgaris* Huds. майже тільки забарвленням віночків і ареалом, зосередженим в Греції, Малій Азії і південно-східному Закавказзі».

На етикетці до № 3099 *Primula Sibthorpii* Hoffmsg., виданій в Herb. Fl. URSS., О. Лозинська пише: «Вид, описаний з Греції, поширений на Кавказі і в Криму».

Примітка 2. В Криму часто зустрічаються гібриди *P. vulgaris* Huds. × × *P. Sibthorpii* Hoffmsg. з різним забарвленням квіток. Одним з таких гібридів є *P. Komarovii* A. Los., описана в Изв. АН СССР (сер. VII, 2 (1938) 301). Вона має кореневище з кількома окремими розеткамн і білими квітками, пахучими, 2,5—3,5 *см* в діаметрі (Ан. О. Федоров у Фл. СССР, XVIII, 137). Ця рослина вказана для Криму (окол. Нікітського саду) і Кавказу (Передкавказзя, Західне Закавказзя).

Ряд **2. Veres** Fed. Стрілки високі. Квітки в суцвітті, часто однобічні, віночок завжди жовтий, з довгою трубочкою; діаметр відгину помітно менше, ніж довжина трубочки віночка, відгин увігнутий; чашечка трубчаста, під кінець дуже часто розростається, іноді широко дзвониковидна вже на початку цвітіння.

2147 (3). P. veris L. — **Первоцвіт весняний.** Кореневище косе, з численними білуватими шнуровидними коренями. Квіткові стрілки 10—30(40) *см* завв., опушені. Листки разом з черешками 5—15 *см* завд. і 3—7 *см* завш., збільшуються після цвітіння, яйцевидні або яйцевидно-довгасті, тупі на верхівці, раптово звужені у вузький крилатий черешок, зарубчасті або нерівномірно вигризено-зарубчасті по краю, зморшкуваті, опушені або майже голі. Суцвіття звичайно однобічне. Листочки обгортки 2—7 *мм* завд., лінійно-ланцетні, гострі, опушені; квітконіжки 3—20 *мм* завд., волосисті. Чашечка п'ятигранна, опушена при цвітінні,

Рис. 18. Первоцвіт весняний — *Primula veris* L.

1 — загальний вигляд; *2* — листок; *3* — плід (передній чашолисток зрізаний); *4* — насінина.

трубчасто глечиковидно-дзвониковидна, часто до верхівки б.-м. розширена, 8—16 *мм* завд., до $^1/_3$ розсічена на трикутні, гострі зубці; при плодах здута, іноді широко дзвониковидна. Віночок яскравожовтий, всередині з оранжовими плямами, при основі часток майже дорівнює чашечці з вигнутим нешироким відгином, 0,8—1,2 (1,5) *см* в діаметрі, з оберненосерцевидними виїмчастими частками; у довгостовпчикових квіток стовпчик дорівнює трубочці віночка, у короткостовпчикових — половині її довжини. Коробочка яйцевидна, коротша, ніж чашечка, або дорівнює їй по довжині. Насінина короткоовальна, гранчаста, горбочкувата з поверхні. ♃. Цв. IV—V.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 142. Ан. Федоров во Фл. СССР, XVIII (1952) 145. — *P. officinalis* (L.) Hill., Veg. Syst., VIII (1765) 25. Jacq., Misc. Austr., I, 159. Ledeb., Fl. Ross., III, 8. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 195, р. р. Романова у Визи. росл. УРСР, 710. — *P. veris* var. *officinalis* L., Sp. pl. (1753) 142.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1090, 1106. Маевский, Фл. сред. пол. Европ. ч. СССР (1954), рис. 157.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1373! Герб. русск. фл., № 1029! Fl. Polon. exsicc., № 244!

На узліссях, лісових галявинах. — Звичайно в лісових і лісостепових районах, рідше в північно-східних районах Степу УРСР.

Пр. Л. Станіславська обл.: Надвірнянський рн, Пнів (Косець!). — Чернівецька обл.: Вижницький рн, Чорногузи (Артемчук!). — **З.П., П.П., Л.П., З.Л.-С., И.Л.-С., Л.Л.-С.** Звичайно. **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Первомайський рн, Мигія (Доброчаєва!). — **Л.З.-Л. С.** Харківська обл.: Куп'янський рн, Моначинівка (Клоков), Гусинка (Котов).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Причорн., Крим., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Дон., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Південна і Середня Європа. В Європейській частині СРСР до Волги.

Господарське значення. Цінна вітаміноносна рослина. Листки її містять 5—6% вітаміну С в перерахуванні на абсолютно суху вагу. Коріння первоцвіту використовується як добрий відхаркувальний засіб, причому препарати коріння виявляються нетоксичними. Коріння містить 5—10% сапоніну, глюкозид-примверин і примулаверин. Коріння первоцвіту по величині гемолітичного індексу (від 7000 до 8000) майже не поступається перед корінням сенеги. В останній час у виробництві з'явився ряд нових патентованих препаратів первоцвіту, рекомендованих для застосування як відхаркувальний засіб замість сенеги та іпекакуани.

Раніше вживали віночки квітки первоцвіту (*Flores Primulae veris*) у вигляді чаю як потогінний засіб і при простудних захворюваннях: від кашля та ін. Тепер вони зовсім не використовуються.

Крім того, в квітках первоцвіту виявлений лізацин, який має властивість вбивати бактерій. Листки первоцвіту використовують для виготовлення деяких страв (наприклад, борщів).

Декоративна рослина, в садах культивується у вигляді численних форм; є також гібридні форми.

2148 (4). P. macrocalyx Bunge — **Первоцвіт великочашечковий.** Кореневище косе, з великою кількістю буруватих або білуватих шнуровидних коренів. Вся рослина вкрита коротким, помітним пушком. Листки зморшкуваті, яйцевидно-довгасті, неясно дрібно-зарубчасто зубчасті. 3—15 *см* завд. і 2—7 *см* завш., поступово, рідше раптово звужені в крилатий і часто зубчастий черешок, клиновидно розширений догори, дорівнює по довжині пластинці або коротше її. Стрілка 10—40 *см* завш., з 3—15 квітками, найчастіше схиленими в один бік. Листочки обгортки ланцетно-лінійні, 4—10 *мм* завд., з зеленою середньою жилкою. Квітконіжки 4—21 *мм* завд., під час цвітіння загорнуті в один бік, при плодах випнуті догори і помітно видовжені. Чашечка здута до цвітіння, особливо сильно розширюється при плодах, 10—18 *мм* завд., широко дзвониковидна, на $^1/_3$ або менше надрізана на трикутні гострі зубці. Віночок жовтий, всередині з оранжовими плямами при основі часток відгину; трубочка віночка дорівнює чашечці, ввігнута, не більше 1 *см* в діаметрі, частки відгину майже округлі, на верхівці виїмчасті. Коробочка овальна, коротше чашечки майже в 2 рази. ♃ . Цв. V—VI.

Bunge in Ledeb., Fl. alt., I (1829) 209. Федоров во Фл. СССР, XVIII, 146. — *P. veris* M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 137, non L. — *P. veris subsp. macrocalyx* (Bunge) Ludi in Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V (1927) 1753. — *P. officinalis* var. *macrocalyx* (Bunge) C. Koch in Linnaea, XVII (1843) 307. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV (1901) 81, 504.

Рисунки: Фл. СССР, XVIII, 146, табл. V, рис. 3, 3а.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1371. Герб. русск. фл., № 1121. Fl. Cauc. exsicc., № 165. Герб. фл. СССР, № 3744!

В лісах, на узліссях серед чагарників, в Кримській області рідко.

Передг. Кр. Кримська обл.: Балаклавський рн, Байдарські Ворота (Арсеньєв); Білогорський рн, Голованівка — Красноселівка (Доброчаєва та М. Попов!); Старо-Кримський рн, Старий Крим, г. Агармиш (Талієв!, Цирі-на!); між Сімферополем і Алуштою (Стевен). — **Г. Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, г. Карабі-яйла (Вульф!), г. Демерджі-яйла (Вульф!, Котов!), г. Тирке (Вульф), г. Чатир-даг (Вульф!), г. Бабуган-яйла (Поплавська!), г. Роман-Кош (!!), Кримський державний заповідник (Поплавська, !!), Генеральське (Таліев!); Ялтинський рн, г. Ай-Петрі (Зайцев!), Ялтинська яйла (Доброчаєва, М. Попов і Барбарич!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волзьк.-Кам., Заволж., Крим; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Обськ. (південь); Схід. Сибір: Анг.-Саян. (захід); Кавказ: всі райони.

Загальне поширення. Південь і південний схід Європейської частини СРСР, Сибір, Кавказ, Північний Іран.

Господарське значення. Свіжі і висушені листки містять в собі багато вітаміну С.

Ряд **3. Elatiores** Fed. Стрілки високі; квітки в зонтичному суцвітті, з квітконіжками, спрямованими вгору; віночок жовтий, з трубочкою, яка

Рис. 19. Первоцвіт великочашечковий — *Primula macrocalyx* Bunge.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — плід; *4* — насіинна.

довжиною майже дорівнює ширині плоского відгину; чашечка трубчаста, під час цвітіння вузька, при плодах трохи здута.

2149 (5). P. poloninensis (Domin) Fed. — **Первоцвіт полонинський.** Стрілки прямі, 10—22 (25) *см* завд., в два рази або більше перевищують листки, опушені довгими білими і густими волосками. Листки довгасто-еліптичні або яйцевидно-еліптичні, до 15 *см* завд. і 5—6 *см* завш., зарубчасто-зубчасті, опушені головним чином знизу по жилках довгими шорсткими волосками, міцні, густосітчасто-жилчасті, з боковими жилками, які відходять від середньої жилки майже під прямим кутом, поступово або іноді раптово відтягнуті в ширококрилатий і великозубчастий черешок, без серцевидної основи, більш короткий, ніж пластинка. Квітки в зонтичному суцвітті в кількості 5—10; чашечка коротка, до 1 *см* завд. і 0,5 *см* завш., вже під час цвітіння трохи здута, пізніше здуто-дзвониковидна; квітки великі, жовті, до 0,2 *см* в діаметрі; трубочка віночка на $^1/_3$ довша за чашечку; частки відгину неглибоковиїмчасті; листочки обгортки буруваті, ланцетні; при основі розширені, в 3 рази коротші за квітконіжки, які досягають 1 *см* завд. Плід — коробочка, майже дорівнює зубцям чашечки. ♃. Цв. VI.

Fed. in Addenda Fl. URSS, XVIII (1952) 754.

— *P. elatior* (L.) Hill. var. *carpatica* f. *poloninensis* Domin in Veda Prir., XI (1930) 421 et in Domin et Krajina, Fl. Čechoslov., exs., № 285. — *P. carpatica* Попов, Растит. и флора Карпат (1949) 222. Романова у Визн. росл. УРСР, 710, non Fuss.

В субальпійській зоні Карпат на гірських кам'янистих схилах і луках.

К. Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, Ясиня, Свидовець, на вершині г. Близниця на вис. 1800 *м* (Косець!, Хржановський!, Барбарич!, Грині, Брадіс!, Зап'ятова!, Попов!), г. Петрос (Попов sub nomine *P. carpatica* Fuss!, Гринь!), Говерля (Білик!, Брадіс!, Гринь!, Зап'ятова!, Комендар!), г. Піп Іван Мармароський (Гринь!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати). Загальне поширення. Ендем Карпат.

2150 (6). P. elatior (L.) Hill. — **Первоцвіт високий.** Кореневище косе, з великою кількістю буруватих шнуровидних коренів. Квіткові стрілки 10—40 *см* завв., прямі, опушені звичайно зверху. Листки разом з черешками досягають 5—20 *см* завд. і 2—7 *см* завш., яйцевидні, еліптичні або довгасті, округлі, звичайно раптово звужуються в крилатий черешок, зарубчасто-дрібнозубчасті, по краю зморшкуваті, з виступаючими знизу і вдавленими зверху жилками, зверху трохи опушені або майже голі, знизу, особливо по жилках, більш опушені; черешки звичайно по довжині майже дорівнюють пластинці з крилами: перетинчастими, зубчастими або вушковидно-зубчастими. Суцвіття — зонтик з 5—15 квітками на квітконіжках, 5—20 (40) *мм* завд., слабоволосистих; листочки обгортки 3—5 *мм* завд., лінійні, з відтягнутою верхівкою, волосисті. Чашечка 7—15 *мм* завд., трубчаста, з п'ятьма ребрами, опушена, з загостреними ланцетними зубцями, що доходять майже до її половини. Віночок світложовтий, всередині з більш темною плямою

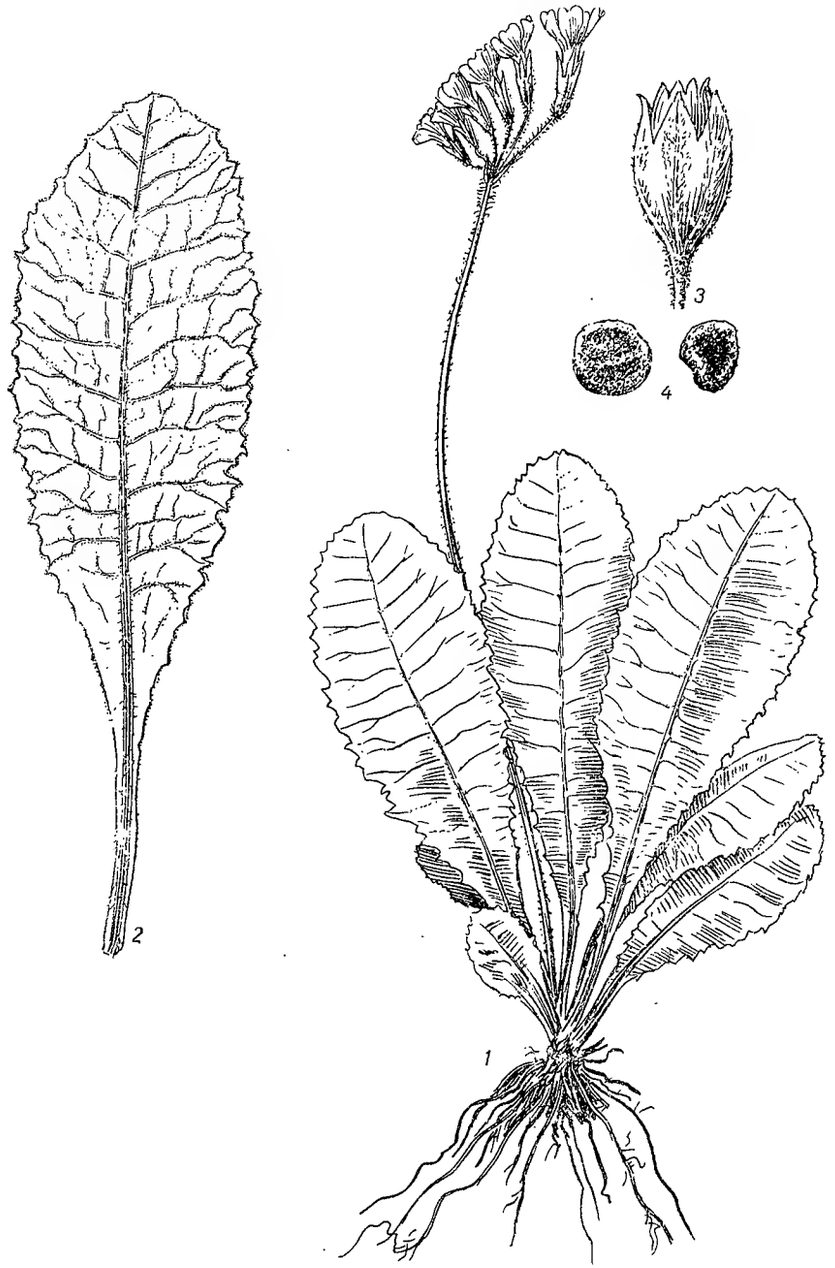

Рис. 20. Первоцвіт полонинський — *Primula poloninensis* (Domin) Fed.

1 — загальний вигляд; *2* — листок; *3* — чашечка; *4* — насінина.

при основі часток відгину, трубочка його трохи довша за чашечку, з широким відгином до 2 *см* в діаметрі і плоскими оберненояйцевидними частками. У довгостовпчикових квіток стовпчик майже дорівнює тру-

Рис. 21. Первоцвіт високий — *Primula elatior* (L.) Hill.

1 — загальний вигляд; *2* — листок; *3* — квітка; *4* — плід.

бочці віночка, у короткостовпчикових — половині довжини трубочки. Коробочка видається з чашечки, короткоциліндрична. Насінина 1,5 *мм* в діаметрі, темнокоричнева або чорна, на поверхні з дрібними горбочками. 4 . Цв. V.

Hill. in Veg. Syst., VIII (1765) 50. Ledeb., Fl. Ross., III, 9, p. p. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 195, p. p. Романова у Визн. росл. УРСР, 710. Ал. Федоров во Фл. СССР, XVIII, 150.

— *P. veris* var. *elatior* L., Sp. pl. (1753) 143. — *P. elatior* var. *genuina* Pax in Engl., Bot. Jahrb., X (1889) 178.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 1090. Ludi in Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, taf. 208, fig. 1; fig. 2743—5, 2714 u. 2736a.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1368!, Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 871. Degen., Fl. Hung. exsicc. (Sine numero). Domin et Krajina, Fl. Čechoslov. exsicc., № 283!, № 284!, Герб. русск. фл., № 3738.

В лісах, на узліссях, серед чагарників. — У західних районах.

К. Л. Дрогобицька обл.: Ужгородський рн, окол. с. Горяни (Чопик!).— Закарпатська обл.: Великоберезняиський рн, Ужок, Ужоцький перевал (Чопик!), Люта (Косець!); Перечиииський рн, Плішка (Чопик!), Тур'ї Ремети (Гринь!); Хустський рн, Данилове (Гринь!); Рахівський рн, Ясиня (Брадіс, Зап'ятова!), Туркул (Комендар!). — Чернівецька обл.: Вижницький рн, Шепіт (Котов!), Путильський рн, Селятин (Барбарич). — **Пр. Л.** Дрогобицька обл.: Трускавець (Котов!). — Станіславська обл.: Перечинський рн, Осмолода в долині р. Лониці (Гринь!). — **Р.-О.** Львівська обл.: окол. м. Івана Франка (Д. Зеров!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Ланівецький рн, Вижгородок, Вербовець (Шмальгаузен!). — Хмельницька обл.: Сатанів по р. Збручу (Рогович!); Ярмолинці (Шмальгаузен!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр. Загальне поширення. Південна і Середня Європа.

Ряд **4. Longiflorae** Fed. Листки знизу дуже білоборошнисті, поступово відтягнуті в ширококрилатий черешок або сидячі. Чашечка довгасто-циліндрична; трубочка віночка дуже видовжена, як і відгин, темно-фіолетова. Квітконіжки коротші за чашечку.

2151 (7). P. Halleri J. S. Gmel. — **Первоцвіт Галера.** Кореневище коротке, з пучками білуватих коренів. Рослина гола, з жовтуватоборошнистою поволокою. Листки 4—8 *см* завд. і 10—15 *мм* завш., довгасто-оберненояйцевидні, еліптичні або оберненоланцетні, з тупою верхівкою і клиновидною основою, сидячі або звужені в крилатий черешок, цілокраї або дрібнозубчасті, зверху зелені, знизу густо жовтуватоборошнисті, з ясно виділеною досить товстою середньою жилкою і тонкими, ледве помітними боковими жилками. Квіткова стрілка до 2 *мм* завт. і 8—18 *см* завд., видовжується при плодах до 30 *см*, під верхівкою злегка жовтуватоборошниста, зонтик з 2—12 квітками. Листки обгортки 5—10 *мм* завд., вузько-ланцетні, гострі, при основі з невеликими вушками, жовтуватоборошнисті; квітконіжки 5—10 *мм* завд., при плодах видовжуються до 2 *см*, прямі, борошнисті. Чашечка 8—12 *мм* завд., трубчаста або трубчасто-дзвониковидна, з п'ятьма виступаючими жилками, фіолетового

кольору, з ланцетними зубцями, що дорівнюють по довжині трубочці. Віночок фіолетовий, з довгою трубочкою, до 2—3 *см* завд., перевищує чашечку в 2—3 рази, з широким плоским відгином до 2 *см* в діаметрі, частки відгину оберненосерцевидні, розділені на дві лопаті глибокою виїмкою. Коробочка циліндрична, дорівнює по довжині чашечці або трохи довша за неї. ♃. Цв. V—$^1/_2$VI.

J. F. Gmel. in Onomatolog. botan. complet., VII (1775) 407. Ан. Федоров во Фл. СССР, XVIII, 181.

— *P. longiflora* All., Fl. Pedem., I(1785) 92, t. 39, f. 3. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3, 1758. Szaf., Kulcz., Pawłowsk., Rosl. polsk., 465. Polivka, Domin, Podpera, Klič k úplné květené repub. Československ., 392. Романова у Визн. росл. УРСР, 710. — *Aleuritia longiflora* Opiz in Berchtold Oekon. Techn. Fl. Böhm., II, 2 (1838—1839) 196.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 1092. Hegi, ц. м., fig. 2755. Фл. СССР, ц. м., таб. VII, рис. 8.

Видані зразки: Fl. Polon. exsicc., № 245!, Fl. exsicc. Austro-Hung., № 908! Fl. Čechoslov. exsicc., № 190.

На полонинах в Карпатах, зрідка.

К. Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, г. Свидовець, на вершині г. Близниця (Гринь!), г. Петрос (Комендар!). — Станіславська обл.: Жаб'ївський рн, г. Говерля, 1660—1715 *м* (Западович).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. Гори Середньої і Східної Європи: Західні і Східні Альпи, Карпати, гори Кроації, Боснії, Албанії, Південної Сербії і Болгарії.

Господарське значення. В Європі культивується з 1918 р. як декоративна рослина.

Підрід **2. Auriculastrum** Schott. — Листки в бруньках загорнуті на верхню поверхню пластинки, шкірясті або трохи м'ясисті, пізніше зовсім плоскі. Чашечка коротка, округло-бокальчаста. Коробочка майже куляста, коротша за чашечку. Суцвіття малоквіткове або квітки поодинокі. Віночок в зіві із зморшками або без них, голий або залозистий. Рослини майже завжди без опушення, крім середини віночка.

Секція **2. Chamaecallis** Schott. — Чашечка коротка, з широкими округлими зубцями. Віночок в зіві залозисто-опушений. Коробочка округла; квітки поодинокі або по дві. Стрілки дуже короткі, звичайно коротші від листків. Листки клиновидні, на верхівці великозубчасті, шкірясті. Рослини голі, утворюють міцні подушки.

2152 (8). P. minima L. — **Первоцвіт дрібненький.** Кореневище коротке, товсте, розгалужене, вкрите бурими волокнистими залишками відмерлих листків, особливо численних при основі розеток. Рослина дрібненька, 3—5 (7) *см* завв., листки 0,5—3 *см* завд. і 0,3—0,8 *см* завш., блискучі, майже шкірясті, міцні, клиновидні або оберненотрикутні, з витягнутим гострозубчастим верхнім краєм, поступово відтягнуті в неясно виражений черешок, в розетках у вигляді щільних подушок.

Квіткова стрілка коротка, часто коротша від листків, з 1—2 квітками; обгортки складаються з 1—2 лінійних тупуватих листочків. Квітконіжки дуже короткі, при плодах виростають до 5 *мм* завд. Чашечка трубчаста, 6—9 *мм* завд., до половини надрізана на вузькі зубці, округлі або гострокінцеві, опушена сидячими залозками. Віночок рожевий або рожевофіолетовий, з білою трубочкою, яка виступає з чашечки, 5—11 *мм* завд., і лійковидним зівом, в зіві залозистий; відгін плоский, лопаті оберненояйцевидні, з глибокою середньою виїмкою. Коробочка 3—5 *мм* завд., майже наполовину коротша за чашечку. ♃. Цв. VI—VII.

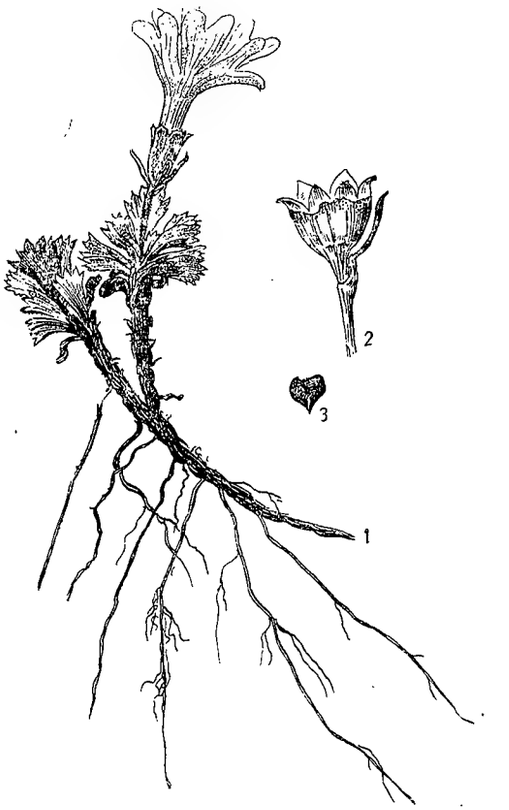

Рис. 22. Первоцвіт дрібненький — *Primula minima* L.

1 — загальний вигляд; *2* — чашечка; *3* — насінина.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 143. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3. 1782. Szaf., Kulcz., Pawłowsk., Rosl. polsk. (1924), 465. Романова у Визн. росл. УРСР, 711. Ан. Федоров во Фл. СССР, XVIII, 201.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 110, Hegi, ц. м., Taf. 209, Fig. 7; Fig. 2782, 2785, 2707d u. 2720c.

Видані зразки: Pl. Polon. exsicc., № 84! Fl. Hung. exsicc., № 70! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1391!

На кам'янистих галявинах у субальпійській та альпійській смугах Карпат.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, г. Піп Іван Чорногорський (Котов!, Доброчаєва!, Косець!, Комендар!), г. Піп Іван Мармароський (Гринь!), Балтазул (Комендар!, Харкевич, Соколовський!). — Станіславська обл.: Жаб'ївський рн, Чорногора (Западович).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. Гори Середньої Європи: Татри, Судети, Балканський півострів, Карпати, Трансільванські Альпи і гори Північної Італії.

Рід **640. Переломник — Androsace** L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 141.

Квітки п'ятичленні, дрібні. Чашечка п'ятилопатева, дзвониковидна або майже куляста. Віночок блюдцевидний або лійковидний, трубочка

його дорівнює чашечці, зів звужений, з дуже коротким або майже недорозвиненим валиком; тичинки розміщені в трубочці віночка; нитки їх дуже короткі; пиляки тупі; стовпчик не довший за трубочку віночка. Коробочка округла зверху, до основи розкривається 5 (рідше 6—8) стулками. — Трави, що утворюють пухкі або щільні подушкоподібні дернини. Листки зібрані в прикореневу розетку. Квіткова стрілка безлиста, несе квітки, розміщені на верхівці зонтиком або поодинокі, при основі квітконіжки розміщені приквітки.

Рід налічує 100 видів, поширених переважно в Євразії та в горах Центральної і Східної Азії, на Кавказі та в Альпах, а також в Північній Америці і поодиноко на Вогняній Землі.

У флорі СРСР налічується 33 види, з них в УРСР — 5 видів.

---

1. Білувато-мохнатий багаторічник з неплідними пагонами, які несуть розетки цілокраїх листків . . . . . 2.
— Однорічники або дворічники без неплідних пагонів, із зубчастими листками . . . . . 3.
2. Листки до верху гострувáті. Стрілки з довгими, відлеглими, білими, блискучими волосками . . . . . **(1). П. кримський — P. taurica** Ovcz.
— Листки до верху тупуваті. Стрілки майже шорстко-волохаті, з довгими, білуватими, майже пониклими волосками . . . . . **(2). П. Козо-Полянського — P. Koso-Poljanskii** Ovcz.
3 (1). Віночок більший за чашечку, білий. Рослини короткопухнасті від розгалужених волосків . . . . . **(4). П. північний — P. septentrionalis** L.
— Віночок коротший за чашечку . . . . . 4.
4. Приквітки майже однакової довжини з квітконіжками або довші за них. Квітконіжки коротші за стебло . . . . . **(5). П. Турчанінова — P. Turczaninovii** Freyn.
— Приквітки в багато разів коротші за квітконіжки. Квітконіжки при плодах видовжені, майже дорівнюють стеблу . . . . . **(3). П. видовжений — P. elongata** L.

Секція **1. Chamaejasme** C. Koch. Багаторічники, які утворюють б.-м. міцні дернинки. Листки яйцевидні, еліптичні або лінійні, сидячі.

Підсекція **Villosae** Hand.-Mazt. Листкові розетки сіруваті від білих волосків, які вкривають листки і їх кінці; листки ланцетні, видовжено-ланцетні або лінійні. Суцвіття з 3—10 квітками.

2153 (1). A. taurica Ovcz. — **Переломник кримський.** Рослини шовковисті, зелені, з відлеглими блискучобілими волосками. Кореневище утворює великі, пухкі дернини з численними ниткоподібними, розгалуженими, повзучими по землі пагонами, частина з яких неплідна, а частина — викидає по квітковій стрілці. Листки в плоских розетках,

зовнішні — 3—4 *мм* завд., ланцетні або довгасто-ланцетні, гострувáті, внутрішні — до 9—12 *мм* завд., лінійно-язичкові, поступово звужені до основи, загострені, з краю та на кінці шовковисто-волохаті; у безплідних розетках зовнішні листки від лінійно-ланцетних до лінійних, загострені,

Рис. 23. Переломник кримський — *Androsace taurica* Ovcz.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — листок.

7—14 *мм* завд. і 0,5—1,4 *мм* завш., знизу по всій поверхні притиснуто-волосисті, на кінчику з китичкою волосків; пагони цього року червонуваті, з розсіяними притиснутими волосками, до 2,5—3 *см* завд. Стрілки видовжені, 5—8 *см* завд., з довгими, відлеглими, пониклими волосками, 2—4-квіткові; приквітки ланцетно-еліптичні, гострувáті, притиснуто-волохаті, 5—6 *мм* завд. і 1,5 (2) *мм* завш., коротші за квітконіжки. Квітконіжки 8—10 *мм* завд., з притиснутими волосками. Чашечка до середини, а іноді й більше, роздільна, притиснуто-волосиста; зубці ланцетні, відгин віночка до 7 *мм* завд., в зіві б.-м. добре помітний валик. ♃. Цв. V—VI.

Овчинников во Фл. СССР, XVIII (1952) 730.

— *A. villosa* M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 137, III, 132. — Steven, Verz. taur.-Halbinsel Wildwach. Pfl. (1857) 247. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 197, р.р. Кузнецов в Мат. фл. Крыма, IV, I, 121, 513. Вульф, Растит. вост. яйл Крыма (1925) 160. Чернова, Растит. покров запад. яйл Крыма в Труд. Гос. никитск. бот. сада, XXV, 3 (1931) 169.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 427!

На вапняках в горах Криму, нерідко.

Г. Кр. Кримська обл.: Балаклавський рн, Колгоспне, на яйлі над Узунджею (Васильєв!); Ялтинський рн, г. Ай-Петрі (Талієв!, Андреєв, Чернова, М. Попов, Доброчаєва, Білик, Барбарич!, Котов!, Бойчук!), Васильївська яйла (Чернова), на вершині г. Аутка (Базинер!), Нікітська яйла (Чернова, Федосєєв!, Гольде, Котов!), Гурзуфська яйла (Станков!, !!, Котов!, Чернова); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, г. Бабуган-яйла (Буш, Зеленецький, Поплавська, Оксіюк!, Котов), г. Роман-Кош (Поплавська, Котов!, !!, Довганецький!), г. М. Чучель (Поплавська, !!, Котов!), г. В. Чучель (Вульф!, Поплавська, !!), хребет Веселий (Поплавська, !!, Котов!), г. Чатир-даг (М. Біберштейн, Стевен, Зеленецький, Вульф!, Савенков!, Буш, Пачоський!, Барбарич і Доброчаєва!, Котов!), Демерджі-яйла (Вульф!, Олексієнко!, Котов!), Долгоруківська яйла (Вульф!), Карабі-яйла (Вульф!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.
Загальне поширення. Ендем Криму.

2154 (2). A. Koso-Poljanskii Ovcz. — **Переломник Козо-Полянського.** Рослини сіруватозелені, м'яко пухнасто-волохаті від довгих відлеглих членистих волосків. Кореневище утворює великі пухкі дернини з численними нитковидними, розгалуженими, повзучими по землі пагонами, що несуть на кінці листкові розетки, частина яких неплідна, а частина — випускає по квітковій стрілці. Листки сидячі, 3—10 *мм* завд. і 1—2 *мм* завш., в густих розетках, видовжені або лінійно-ланцетні, цілокраї, по краю війчасті, особливо на нижньому боці, з довгими волосками, спрямованими догори (на верхівці ніби закінчуються пучком), і з випнутою знизу середньою жилкою. Зовні листки 5—6 *мм* завд. і до 2 *мм* завш., майже довгасто-ланцетні, внутрішні до 14—17 *мм* завд., 1,2 *мм* завш., лінійні, дуже звужені до основи, знизу і до верху з довгими шовковистими волосками, а по краю, крім того, з м'якими голівчастими волосками. Квіткові стрілки (1) 2—7-квіткові, 3—9 *см* завв., майже шерстисто-волосисті, з довгими, білуватими, майже пониклими волосками. Приквітків 5, лінійно-ланцетні, звичайно під час цвітіння рівні або перевищують квітконіжки. Чашечка дзвониковидна, наполовину надрізана на яйцевидно-ланцетні лопаті. Віночок 6—8 *мм* в діаметрі, білий або рожевий, з оберненояйцевидними частками на верхівці, цілокраїми або трохи виїмчастими, трубочка віночка дорівнює чашечці. Коробочка овальна, майже дорівнює чашечці. ♃. Цв. V—VI.

Овчинников во фл. СССР, XVIII (1952) 227. Маевский, Фл. сред. пол. Европ. ч. СССР (1954) 419.

— *A. villosa* Ledeb., Fl. Ross., III (1847) 17, p. p. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 197. Kozo-Poljanski in Bot. Jahrb., LXIV, 1, 2, 47. Романова у Визн. росл. УРСР, 712.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 427.

На крейдяних відслоненнях по р. Вовчій та по р. Осколу, притоках р. Дінця, зрідка.

Л.З.-Л.С. Харківська обл.: Вовчанський рн, Вовчанськ по р. Вовчій (Черняєв!), Волохівка (Чешко!), Зибин (Чешко!); Дворічанський рн, Дворічна по р. Осколу (Краснов, Бенике, Гринь і Романова!), Миколаївка (Талієв!), Касянівка (Васильєв-Яковлев!), Кам'янка (Лавренко!); біля кордону з РРФСР: Білогорська обл.: Уразово по р. Осколу (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волзьк.-Дон., Ниж.-Дон.
Загальне поширення. Ендем бассейну р. Дону.

Секція 2. **Andraspis** (Duby) C. Koch. Рослини однорічні або дворічні, з однією прикореневою розеткою. Листки еліптичні або ланцетні, сидячі, якщо на черешках, то останні майже дорівнюють пластинці.

Рис. 24. Переломник Козо-Полянського — *Androsace Koso-Poljanskii* Ovcz.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — листок.

Підсекція **Haplorhiza** Ledeb. Рослини однорічні.

2155 (3). A. elongata L. — **Переломник видовжений.** Рослини коротко опушені простими та вилчастими волосками або б.-м. голі, 3—5 (10) *см* завв. Листки в прикореневій розетці довгасто-ланцетні, цілокраї з обох кінців, загострені або іноді на верхівці з кількома тупими зубцями, 5—12 *см* завд. і до 5 *см* завш., вкриті простими, залозистими волосками. Квіткова стрілка одна або їх кілька. Як стрілка, так і квітконіжки опушені розгалуженими волосками з домішкою залозистих. Зонтик 2—8-квітковий, квітконіжки тонкі, різної довжини, під час цвітіння перевищують приквітки, при плодах видовжуються і майже дорівнюють стеблові. Приквітки видовжено-ланцетні або лінійні, загост-

рені, опушені, в кілька разів коротші за квітконіжки, 6—8 *мм* завд.; чашечка п'ятигранна з трикутно-ланцетними загостреними зубцями, рівними трубочці; віночок менше чашечки, білий, в зіві жовтий; коробочка видовжена, відкривається п'ятьма відігнутими назад зубцями, насіння численне, з округлими гранями і горбочкуватою поверхнею. ☉, ☉. Цв. IV—VI.

L., Sp. pl., ed. II (1763) 1668. Ledeb., Fl. Ross., III, 20. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 197. Кузнецов в Матер. фл. Кавк., IV, 1, 136. Романова у Визн. росл. УРСР, 712. Шишкин и Бобров во Фл. СССР, XVIII, 239.

Рисунки: Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 26. Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., рис. 617.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1172!, № 1173! Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 451! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2110!

На полях, горбах як бур'ян, в степовій смузі звичайно, в південній частині Лісостепу і в Криму зрідка.

П. П. Київська обл.: Київ (Шмальгаузен!, Д. Зеров!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський (Шмальгаузен, Роговичі!).— **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Вінниця (Білозір!, Янковський!); Немирівський рн, Мухівці (Гринь!), Сорокотяжинці (Гринь!); Ольгопіль (Пачоський!). — Черкаська обл.: Корсунь-Шевченківський (Підоплічка!); Звенигородський рн, Михайлівка (Підоплічка); Черкаський рн, Софіївка (Кушаневич!); Лисянський рн, Яблунівка (!). — Кіровоградська обл.: Підвисоцький рн, Покотилове (Фінн!); Добровеличківський рн, Добровеличківське л-во (Доброчаєва!). — Одеська обл.: Саврань (Бессер!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Суми (Залеський, Стародуб!); Грунь (Ширяєв). — Харківська обл.: Харківський рн, Харків (Черняєв!, Наливайко!, Котов!), Рогань (Котов!), Мерефа (Котов!); Зміїв (Котов!), Чугуїв (Котов!). — **Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Вознесенськ (Пачоський!). — Одеська обл.: Доманівський рн, Богданівка (Пачоський). — **Л.З.-Л.С., П.З.С., Л.З.С., П.С.** Звичайно. — **Кр. З.-Л.С.** Кримська обл.: Старокримський рн, Планерське (Юнге). — **Г. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрі (Гольде). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Алушта (Доброчаєва, Барбарич!); Судацький рн, Карадаг (Кальє, Сарандінакі).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволж., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк., Тал.; Зах. Сибір: Алт. (?); Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур.

Загальне поширення. Південна частина Середньої і Східної Європи, Середземномор'я, Кавказ, Монголія, Східний Сибір, Японія, Китай.

2156 (4). A. septentrionalis L. — Переломник північний. Рослина короткопухнаста від розгалужено-зірчастих волосків. Листки в густій прикореневій розетці, видовжено-ланцетні або лінійно-ланцетні, до основи звужені, цілокраї, у верхній частині трохи розширені, загострені, зубчасті, голі або дуже коротко опушені простими чи розгалуженими вилчастими волосками. Стрілки прямостоячі, численні, до 10—35 *см* завв., опушені разом з квітконіжками зірчастими, залозистими волосками, пізніше майже голі. Зонтики з 10—25 (30) променями, на тонких квіт-

коніжках, що рівномірно розходяться, нерівної довжини, під час цвітіння досягають 1 *см*, потім видовжуються до 4 *см*, в кілька разів коротші за стрілки. Приквітки дрібні, численні, лінійно-ланцетні, гострі, значно коротші за квітконіжки, до 3 *мм* завд., опушені простими залозистими волосками. Чашечка дзвониковидна, п'ятигранна, зелена, гола, з трикутними зубцями, гострими, коротшими за трубочку. Віночок дорівнює чашечці або трохи перевищує її, білий, з жовтим зівом і з оберненояйцевидними неясновиїмчастими частками і відгином 4—5 *мм* в поперечнику, при плодах опадає. Коробочка майже округла, трохи довша за чашечку, до 4 *мм* завд., розтріскується п'ятьма стулками. Насінина до 0,5 *мм* завд., неправильногранчаста, крапчасто-шорстка. ☉. Цв. IV—VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 142. Ledeb., Fl. Ross., III, 19. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 197. Романова у Визн. росл. УРСР, 712. Шишкин и Бобров во Фл. СССР, XVIII, 240.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, taf. MCX. fig. III—IV Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3, Fig. 2821, 2822, 2818 u. 2820 g, h.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1334!, № 325! Rośl. polsk., № 151!, Fl. Polon. exsicc., № 246! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1395!

На полях, горбках, на піщаних грунтах в Лісостепу.

Р.-О.Л. Львівська обл.: Броди (Реман!). — **Л. П.** Чернігівська обл.: Батуринський рн, Слобідка (Оксіюк!). — **З.Л.-С.** Одеська обл.: між Чубівкою і Котовськом (Пачоський). — **П.Л.-С.** Одеська обл.: Савранський рн, Саврань (Роговичі, Шмальгаузен), Гетьманівка (Доброчаєва!). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Прилуки (Левенець!). — Сумська обл.: Суми (Залеський!); Штепівський рн, Ключинівка (Залеський!); Грунь (Ширяєв!); Краснопільський ри, Верхня Сироватка (Залеський!); Недригайлівський рн, Козельне (Залеський!). — Полтавська обл.: Лубни (Августинович!). — Харківська обл.: Харківський рн, Харків (Черняєв!, Ширяєв!, Котов!), окол. Харкова по р. Немишлі, х. Українка (Котов!), Велика Данилівка (Черняєв!), Люботин (Котов!); Дергачівський рн, Гаврилівка (Черняєв!), Рогозянка, Феськи (Лавренко!); Старосалтівський рн, Писарівка (Чешко!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Ізюм (Горницький).

Поширення по СРСР. Арктика: Чук. (занесено); Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам. Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволж., Причорн., Бессараб., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Даг.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: всі райони; Далек. Схід: Камчат., Охот. (?); Серед. Азія: Дж.-Тарб., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, Балканський півострів, Східна Європа, Кавказ, Іран, Сибір, Середня Азія, Західний Тібет, Японія, Північна Америка.

Секція **3. Megista** Schlechtd. Чашечка при плодах дуже збільшується; приквітки великі. Віночок в зіві голий. Насіння дрібне і численне. Рослини однорічні.

2157 (5). A. Turczaninovii Freyen. — **Переломник Турчанінова.** Рослина пухнасто-волохата від довгих білуватих волосків; квіткова стрілка, крім того, опушена короткими буруватими волосками. Листки

в розетці, еліптичні або майже ромбічні, цілокраї, у верхній половині дрібнозубчасті і звужені в широку черешкову основу, разом з якою досягають 1—5 *см* завд. і 3—20 *см* завш. Стрілок кілька, багатоквіткові, 3—15 *см* завд. Приквітки великі, довгасто-ланцетні, довгасто-оберненояйцевидні, рідше майже ланцетовидні, при основі звужені, на верхівці тупі або коротко загострені, 0,5—1,5 *см* завд. і 3—5 *см* завш., цілокраї, в 2—3 рази коротші за квітконіжки. Чашечка довговолосиста, 5—10 *мм* завд., з напівкулястою трубочкою, глибоко, на $^2/_3$ надрізана на яйцевидно-ланцетні цілокраї зубці. Віночок рожевий або білий, з майже округлими, тупими або трохи виїмчастими частками, майже дорівнює чашечці або трохи довший за неї, з відгином 6—9 *мм* в поперечнику. Коробочка коротша за чашечку, округло-овальна, розкривається п'ятьма стулками; насінина до 2,5 *мм* завд., тригранна. ⊙ . Цв. IV—V.

Freyen. in Osterr. Bot. Zeitschr., XL (1890) 157. Шишкин и Бобров во Фл. СССР, XVIII, 242. Маевский, Фл. средн. пол. европ. ч. СССР, (1954) 419.

— *A. maxima* Ledeb., Fl. Ross., III (1846—1851) 20. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 197. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, I, 137. Романова у Визн. росл. УРСР, 712, non L.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 469! Herb. pl. Asiae Med., № 283.

В Степу, на кам'янистих схилах, гранітах, крейді і як бур'ян в посівах. Звичайно в степовій зоні, в Криму, рідше в Лісостепу, іноді заноситься північніше по залізницях.

П.Л.-С. Київська обл.: Біла Церква (Гродзінський!, Оксіюк!). — Вінницька обл.: Ольгопіль (Пачоський!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Артемівська мр, Часів Яр (Оксіюк!); Харцизьк (Наконечна!). — Ворошиловградська обл.: Ровеньківський рн, Картушине (Гребеньова!); Свердловський рн, Червона Могила (Постриганы!). — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Вознесенськ (Пачоський!). — Дніпропетровська обл.: Кривий Ріг (Пачоський). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Новопековський рн, Закотне (Залеський!); Міловський рн, Стрільцівка, Стрілецький степ (Котов!). — Харківська обл.: Красноград (Іллічевський!). — На південь від лінії Запоріжжя — Сталіно звичайно. — **П.З.С., Л.З.С., П.С., Т.С., Кр.З.-Л.С.** Звичайно. — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, Керч (Вульф), Бондаренково (Вульф), Героївське (Савенков). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Зуйський рн, Верхньо-Курганна (Дзевановський!); Сімферопольський рн, Сімферополь (Траншель), Осьминські дубки (Буш, Дзевановський), Скворцово (Котов!), Свердлово (Козлов); Севастополь, Інкерман (Липський!, Таліев!, Савенков!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Балаклава (Олексієнко, Буш), Фруктове (Пурінг); Бахчисарайський рн, Бахчисарай (Партанський, Траншель, Гольде, Котов!), Дачне (Котов!); Старокримський рн, Старий Крим, г. Агармиш (Таліев, Циріна!). — **Г. Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Байдарська яйла (Чернова), на яйлі над Уздиджею (Васильєв); Ялтинський рн, Ай-Петрі (Вульф!, Чернова, Котов!), Васильївська яйла (Чернова!), Нікітська яйла (Вульф!, Станков!, Чернова, Котов!), Гурзуфська яйла (Вульф!, Чернова, Котов!); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, г. Чорна (Поплавська); Карабі-яйла (Вульф). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Гурзуф (Котов!, Оксіюк!); Судацький рн, Судак (Кальє, Котов!), Новий Світ (Сарандінакі, Котов), між Челками і Лагерним (Котов!, !!), Карадаг (Сарандінакі, Котов!, !!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волзьк.-Кам., Лад.-Ільм. (занесено), Верх.-Волзьк. (занесено), Верх.-Дніпр. (занесено), Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволж., Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: всі райони; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур., Лен.-Кол.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Гарб., Гір.-Турк., Пам.-Ал. (зрідка), Тянь-Шан.

Загальне поширення. СРСР (вказані райони), Монголія.

Примітка. Надзвичайно великі рослини були зібрані В. Голіцинським в 1927 р. в м. Жданові Сталінської області, на глинистих схилах до моря за Найденівською балкою і визначені як *A. maxima* L. var. *austriaca* Kurz. (= f. *dentatocalyx* Ludi). Стрілки у них численні, 15 *см* завв., потовщені. Листки в розетці, оберненояйцевидно-видовжені, з клиновидною основою. Таку саму рослину знайдено також в Одесі (Шестеріков!).

Рід **641. Кортуза — Cortusa** L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 205.

Чашечка дзвониковидна, до середини і глибше п'ятилопатева; віночок лійковидно-дзвониковидний, звичайно глибше середини п'ятинадрізаний, при основі звужений в коротку циліндричну трубочку. Тичинок 5, з короткими нитками, які прикріплені до верхньої частини трубочки віночка і зростаються в кільце; пиляки при основі серцевидні, до верхівки загострені і сходяться між собою; зав'язь яйцевидна; стовпчик нитковидний, виступає з квітки з дрібною голівчастою приймочкою. Коробочка яйцевидна, на верхівці з п'ятьма стулками, багатонасінна. Насінина сплюснуто-куляста. — Багаторічні трави, звичайно опушені. Всі листки прикореневі, раптом звужені в довгий черешок, серцевидно-округлі або нирковидні, лопатево-зубчасті. Стрілки несуть зонтичні суцвіття з нерівними променями. Квітки рожевофіолетові.

Рід представлений кількома близькими видами (до 10), поширеними від Середньої Європи до Гімалаїв, Китаю, Сахаліну і Японії. В СРСР ростуть сім видів, з них в УРСР — один вид.

2158 (1). C. Matthioli L. — **Кортуза Маттіолі.** Рослина пухнасто-шерстиста, 15—35 *см* завв., відхилено рудуватоволосиста. Листки 5—7 *см* в діаметрі, прикореневі, з нирковидно-округлою, неглибокою, 7—9-лопатевою, зарубчасто-зубчастою пластинкою на довгому рудуватоволосистому черешку. Стрілки не більше, як у два рази перевищують листки, з 5—12 квітками, зібраними на верхівці, на тонких, довгих, нерівних квітконіжках до 5 *см* завд. Квітки пониклі. Листки обгортки довгасто-клиновидні, на верхівці надрізано-зубчасті, до 0,7 *см* завд. Чашечка до середини роздільна, з гострими вузько-ланцетними зубцями. Віночок в 2 рази довший за чашечку, лійковидний, рожевофіолетовий, з довгастими тупими частками до 1 *см* в діаметрі. Коробочка яйцевидна. 4. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 144. Ledeb., Fl. Ross., III, p. p. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 194, p. p. Романова у Визн. росл. УРСР, 711. Ан. Федоров во Фл. СССР, XVIII, 248.

— *C. Matthioli* var. *sibirica* Sagorsky et Schneid., Fl. Central.-Carp., II (1891) 383, p. p. Szafer, Kulcz., Pawłowsk., Rosl. polsk., 468. — *C. sibirica* Andrz. apud Besser in Beibl., I, Flora (1834) 22. — *Primula Matthioli* Richter in Természetrajzi Fuzetek, XVII, 3—4 (1894) 189. — *Androsace primuloides* Moench, Meth. Suppl. (1802) 152.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3, 1817, Taf. 216, Fig. 8; 2823 u. 2824.

Видані зразки: Vagner, Fl. d. Marmaros (без номера). Fl. Čechoslov. exsicc., № 80.

В субальпійській смузі серед скель, на вапняках, в лісах, дуже рідко по берегах струмків в Карпатах.

К. Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, Ясиня, Лазацинське л-во, урочище Зимір (Комендар!). — Станіславська обл.: Жаб'ївський рн, Чорногора, Кукуль (Шафер, Кульчинський, Павловський, ц. м.). — Чернівецька обл.: Путильський рн, г. Томнатик (Артемчук!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати), Дв.-Печ., Волзьк.-Кам., Заволж., Верх.-Волзьк. (Московська обл., зрідка).

Загальне поширення. Західна, Середня та Східна Європа.

Коліно **2. Soldanella** (Pax) Fed. Лопаті віночка глибоко надрізано-зубчасті. Коробочка відкривається кришечкою. Частки віночка в брунькозложенні хрестоподібні; зав'язь верхня. — Рослини з листками, зібраними розеткою, і з безлистими стрілками.

Рід 642. Сольданела — Soldanella L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 144.

Стрілки поодинокі або нечисленні, одноквіткові або багатоквіткові. Квітки в зонтиках з лусочковидними приквітками, коротко загострені, часто пониклі. Чашечка п'ятироздільна, з ланцетними або лінійними частками, при плодах залишається. Віночок довший за чашечку, дзвониковидний або лійковидний, в брунькозложенні зморшкуватий, голубий, фіолетовий або білий, в зіві голий і з п'ятьма війчастими лусочками, по краю торочкувато-багатороздільний або розсічений на 10 часток. Тичинок 5, прикріплених в зіві; віночок між лусочками, з дуже короткими нитками; пиляки серцевидно-довгасті, з загостреними виступаючими зв'язниками. Зав'язь верхня, яйцевидна. Стовпчик нитковидний. Приймочка голівчаста; насіннєносець видовжений. Коробочка одногніздa, багатонасінна, довгасто-конусовидна, з видовженим стовпчиком, що залишається при плоді, на верхівці розтріскується на 5—10 зубчиків. Насіння численне, дуже дрібне, майже нирковидної форми з гладенькою або сітчастою шкіркою. — Багаторічні, голі, низькорослі трави з кореневищем, з квітками на стрілці і прикореневими, черешковими, нирковидними або округлими, цілокраїми або округло-зубчастими листками.

Рід налічує 13 видів, які ростуть у високогірних областях Середньої та Південної Європи. В СРСР поширені 2 види, вони ростуть також і в УРСР.

1. Рослина 10—30 *см* завв. На черешках листків залозки довгостебельчасті, 0,5 *мм* завд. Листки в середньому 2—6 *см* завд., по краях вищерблені . . . . . **(1). С. гірська — S. montana** Mikan.
— Рослина 5—20 *см* завв. На черешках листків залозки короткостебельчасті, до 0,2 *мм* завд. Листки в середньому 1—2,5 *см* завд., цілокраї або майже цілокраї . . . . . **(2). С. угорська — S. hungarica** Simk.

2159 (1). S. montana Mikan. — **Сольданела гірська.** Кореневище коротке, косе, вузеньке. Стебло 10—30 *см* завв. Рослина гола, крім квітконіжок і черешків листків, вкритих залозистими волосками: на квітконіжках — 0,1 *мм* завд., а на черешках листків — 0,5 *мм* завд. Листкова пластинка тонкошкіряста, округло-нирковидна, з вузькою, але глибокою виїмкою, 2,5—7 *см* завш., по краях віддалено зубчаста і трохи загорнута. Суцвіття з 3—10 квітками видовжується під час плодоношення. Квітки прямостоячі або пониклі. Віночок фіолетовий, дзвониковидний, 10—17 *мм* завд., до середини або глибше нерівномірно розсічений, з лінійно-ланцетними, часто загостреними кінчиками. В зіві віночка 5 великих глибокодволопатевих лусочок. Тичинки зверху пурпуровочервоні. Коробочка циліндрична, до 12 *мм* завд., відкривається 10 зубчиками. ♃. Цв. V—½VII.

Mikan in Pohl, Tentam. Fl. Bohem., I (1809) 191. Szaf., Kulcz., Pawłowsk., Rośl. polsk., 468, Polivka, Domin, Podpera, Klič k úplné květené republ. Československen., 398. Романова у Визн. росл. УРСР, 711. Смолянинова во Фл. СССР, XVIII, 250, p. p.

— *S. montana* Willd. *subsp. eumontana* Ludi in Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3, 1830.

Рисунки: Hegi, ц. м. Fig. 2825, 2826c, 2827 і 2829e, 2840. Polivka, Domin, Podpera, ц. м.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1359! Fl. Bohem. et Morav. exsicc., № 771.

На субальпійських луках, в лісовій смузі в Карпатах.

К. Л. Звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. Гори Західної Європи (від Піренеїв до Балкан, Карпати).

2160 (2). S. hungarica Simk. — **Сольданела угорська.** Рослина дуже схожа на *S. montana* Mikan., але менша за розміром. Стебло 5—15 *см* завв. Листки майже цілокраї, 1—2,5 *см* завд. Залозки на квітконіжках 0,1 *мм* завд., а на черешках листків 0,2 *мм* завд.; виїмка листків неглибока, з краями, які часто налягають один на одного. Квіткова стрілка з 1—3 квітками. Лусочки в зіві віночка менші, ніж у *S. montana* Mikan. Коробочка до 9 *мм* завд. ♃. Цв. V—½VII.

Simk., Enum. Fl. Transsylv. (1886) 461. Szaf., Kulcz., Pawłowsk., Rośl. polsk., 468. Романова у Визн. росл. УРСР, 711.

— *S. major* Vierhapper, Übers. Art. und Hybrid. Soldan. — Festshr. Aschers. (1904). Polivka, Domin, Podpera, Klič k úplné květené republ. Československen.

Рис. 25. Сольданела гірська — *Soldanella montana* Mikan.

1 — рослина з квітками; *2* — рослина з плодами; *3* — квітка; *4* — плід; *5* — насінина.

(1928) 398. — *S. montana* Willd. *subsp. hungarica* Ludi in Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V. 3, 1830. — *S. montana* Smoljaninova во Фл. СССР, XVIII (1952) 250, p. p. non Mikan.

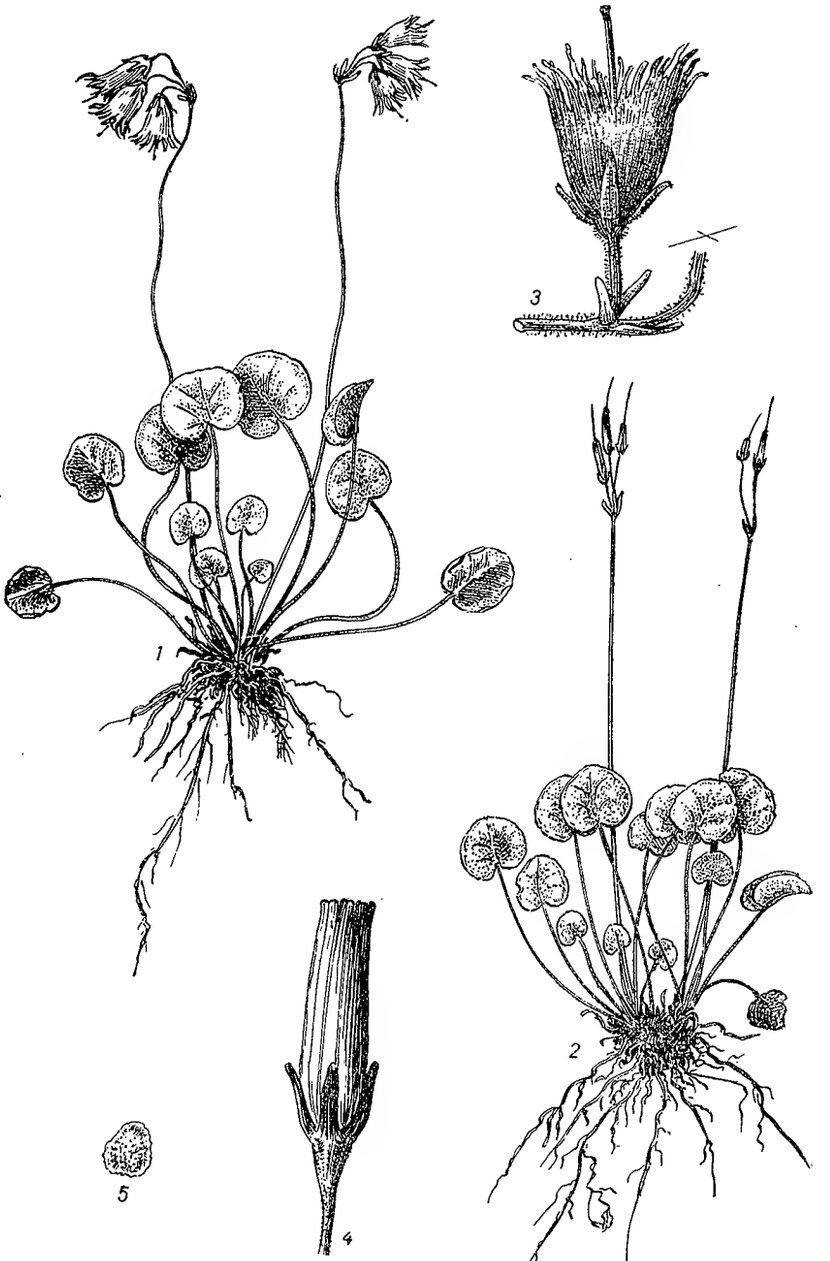

Рис. 26. Сольданела угорська — *Soldanella hungarica* Simk.

1 — рослина з квітками; *2* — рослина з плодами; *3* — квітка; *4* — плід; *5* — насінина.

Рисунки: Hegi, ц. м., fig. 2826b, 2825, 2827h і 2829d.

На субальпійських і альпійських луках, вище верхньої межі лісу в Карпатах.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, часто; Чорногора (Котов!, Доброчаєва!, М. Попов!, Брадіс!, Гринь!, Комендар!), г. Свидовець (Гринь!, Барбарич!, Брадіс!), г. Піп Іван Мармароський (М. Попов!, Брадіс!, Зап'ятова!), Туркул (Комендар!). — Станіславська обл.: Жаб'ївський рн, Говерля (Катіна!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати). Загальне поширення. Гори Європи: Східні Альпи, Карпати (Баб'я Гора, Татри, Горгани, Чорногора) і Східні Балкани.

2159 (1) × 2160 (2). S. montana Mikan. × **S. hungarica** Simk. Зустрічається часто в місцях спільного зростання в Карпатах.

Коліно **3. Hottonicae** (Reichenb.) Endl. Лопаті віночка цілокраї; віночок колесовидний, частки його в брунькозложенні хрестоподібні. Коробочка розтріскується по стулках; зав'язь верхня. — Рослини з гребінчасто-пірчасто розсіченими листками і суцвіттями на довгих ніжках.

Рід 643. Плавушник. — Hottonia L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 145.

Квітконіс прямий, довгий, піднімається над водою; міжвузля однакової товщини або здуті. Суцвіття гроновидні, квітки в кільцях, правильні, диморфні (гетеростильні), на квітконіжках. Чашечка глибоко-п'ятироздільна, залишається при плодах, дорівнює по довжині трубочці віночка або довша за неї; віночок колесовидний, з короткою трубочкою, відгин плоский, частки його оберненояйцевидні; тичинок 5, вони прикріплені до трубочки віночка, з дуже короткими нитками; пиляки видовжені; зав'язь яйцевидна; приймочка тупувата, насіннєносець кулястий; стовпчик довгий, нитковидний. Коробочка куляста або яйцевидна, розкривається п'ятьма поздовжніми щілинами, з'єднаними зверху і знизу. Насіння численне, овальне, майже кутасте. — Багаторічні водяні рослини із зануреними у воду кільцевими, пірчасто і гребінчасто надрізаними або розсіченими листками.

Рід складається з двох видів. Один з них, *H. palustris* L., росте в Європі (включаючи СРСР) і в Малій Азії, другий — *H. inflata* Ell. — в Північній Америці.

2161 (1). H. palustris L. — **Плавушник болотний.** Стебло членисте, косо висхідне, звичайно занурене у воду. Листки на стеблі в кільцях, в кількості 2—6, при основі довгого квітконоса, зібрані розеткою, гребінчасто і пірчасто розсічені на вузькі, гострі, лінійні частки, голі, яскраво-зелені, 8—20 *см* завд. Квіткове стебло поодиноке, безлисте, під час цвітіння видовжується до 50 *см* завв., на верхівці разом з квітконіжками і чашечкою залозисто-пухнасте. Суцвіття гроновидне, складається з 3—10 кілець, квіток по 3—6 в кільцях, великих, диморфних (гетеростилія), на довгих квітконіжках, відвернутих донизу, 3—18 *мм* завд., залозисто-опушених; приквітки при основі кілець лінійні, 6—10 *мм* завд., чашечка ланцетно-лінійна, по довжині дорівнює трубочці віночка,

3—6 *мм* завд., до 3/4 п'ятироздільна на лінійні, вузькі (1 *мм* завш.) частки, залозисто-опушені, при плодах залишається. Віночок колесовидний, з короткою трубочкою, 10—13 *мм* завд., білуватий, рожевий або ліловий, в зіві жовтий, відгин плоский, 1,5—2 *см* в діаметрі, частки його оберненояйцевидні або видовжені до 7—8 *мм* завд. і 4—5 *мм* завш., тупі; стовпчик нитковидний, 5—6 *мм* завд.; приймочка маленька, притуплена, насіннєносець кулястий. Коробочка яйцевидна, 4—5 *мм* завд. і 3—4 *мм* завш., із стовпчиком, який залишається при плоді, розкривається п'ятьма стулками, при основі і на верхівці з'єднаними. Насіння кулевидне, дуже дрібне, кутасте, насінна шкірка з дуже дрібними сосочками. ♃. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 145. Ledeb., Fl. Ross., III, 7. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 194. Романова у Визн. росл. УРСР, 712. Смолянинова во Фл. СССР, XVIII, 252.

— *H. millefolium* Gilib., Fl. lithuan., I (1781) 33.

Рисунки: Фл. юго-востока Европ. ч. СССР, № 560. Маевский, Фл. сред. пол. Европ. ч. СССР (1954) 420, рис. 158.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 121! Fl. Hung. exsicc., № 391!, Fl. exsicc. Austro-Hung., № 623! Fl. Polon. exsicc., № 243!

В мілководних водоймах і рівчаках. — Звичайно в Поліссі, рідше в Лісостепу; зрідка в степовій смузі в заплавинах великих річок: Дністра, Дніпра та Дінця.

З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С. Звичайно. — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Ровно (Федосеєв). — Вінницька обл.: Турбівський рн, Турбів (Янковський!). — Київська обл.: Білоцерківський рн, Біла Церква (Гродзінський!). — Черкаська обл.: Смілянський рн, Сміла (Тржебінський!); Чигиринський рн, Кожарки (Д. Зеров!). — **Л.Л.-С.** Звичайно. Найбільш південні місцезнаходження. Полтавська обл.: Полтава (Цингер!, Іллічевський!). — Харківська обл.: Зміїв (Котов!); Чугуїв (Клоков і Котов!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Ворошиловград (Лавренко!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Ізюм (Горницький!). — Сталінська обл.: Слов'янський рн, окол. Святогорська, гори Артема (Котов!). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Акінфієв, Срединський!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Біляївка (Климентьєв!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Кам'янсько-Дніпровський рн, Іванівка (Козлов!). — Херсонська обл.: Голопристанський рн, Гола Пристань (Пачоський!), Кардашинка (Пачоський, Козлов), Збур'ївка (Пачоський); Цюрупинський рн, Козачі Лагері (Прянишников).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Причорн., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Скандінавія (Швеція), Атлантична, Середня і Східна Європа, Середземномор'я (Північна і Середня Італія, Франція), Мала Азія.

Коліно **4. Samoleae** Reichenb. Віночок дзвониковидний, з короткою трубочкою, суцільними частками і п'ятьма лусковидними стамінодіями між ними; лопаті віночка в брунькозложенні хрестоподібні; зав'язь напівнижня. Коробочка розтріскується стулками. — Трави з улисненими стеблами і верхівковими гроновидними суцвіттями.

Рід 644. Північниця — Samolus L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 171.

Квітки дрібні, в багатоквіткових гронах або щитках на верхівках пагонів, правильні, білі, на квітконіжках, з приквітками. Чашечка п'ятироздільна, при плоді залишається, трубочка її біля основи або до середини зростається з зав'яззю. Віночок п'ятироздільний, майже дзвониковидний, з короткою трубочкою; відгин колесовидний, з виїмчастими частками; тичинок 5, з короткими нитками, прикріплені вони до трубочки віночка напроти його часток; пиляки яйцевидно-серцевидні, в зіві знаходяться шиловидні або язичкові стамінодії в однаковій кількості з тичинками, які чергуються з частками віночка; зав'язь напівнижня, куляста; стовпчик короткий; приймочка притуплена або голівчаста; насіннєві зачатки численні, напіванатропні. Коробочка одногнізда, багатонасінна, яйцевидна або куляста, розкривається на верхівці п'ятьма стулками. Насіння численне, округле або кутасте. — Багаторічні рослини, голі, листки чергові, нижні інколи в прикореневих розетках, лінійні, видовжені, лопатковидні або оберненояйцевидні, цілокраї.

Рід складається з 17 видів, з яких 9 ростуть в приморських країнах південної півкулі (Південна Америка, Австралія і Капська область), 6 — в Північній Америці, 1 — в Мексиці і 1 — в північній півкулі, в тому числі в СРСР.

2162 (1). S. Valerandi L. — **Північниця Валеранда.** Рослина гола, голубуватозелена. Стебла 10—50 *см* завв., в кількості 1—8, прямостоячі, звичайно розгалужені, округлі або злегка ребристі. Листки 2—10 *см* завд. і 1—2 *см* завш., цілокраї; стеблові листки чергові, майже сидячі або короткочерешкові, оберненояйцевидні, рідше довгасто-лопатеві, тупі, цілокраї; листки прикореневої розетки звужені в криластий черешок, довгасто-лопатеві, 5—20 *мм* завд. Квітки дуже дрібні, в довгих верхівкових і пазушних гронах, 8—20 *см* завд., на тонких квітконіжках, 5—15 *мм* завд., вище середини колінчасто зігнуті, з дрібним, лінійно загостреним приквітком в місці вигину. Чашечка 1,5—3 *мм* завд., дзвониковидна, п'ятироздільна до $^1/_3$ висоти на широко яйцевидні, загострені частки, гола. Віночок 3—4 *мм* завд., п'ятироздільний, білий, більший за чашечку, трубочка його дуже коротка, дорівнює по довжині чашечці, відгин колесовидний, 3—4 *мм* в діаметрі, частки його округло-оберненояйцевидні, тупі, дрібновиїмчасті; стамінодії шиловидні, в кількості 5, розміщені між частками відгину; тичинок 5; пиляки серцевидні, великі, зав'язь напівнижня. Коробочка куляста або яйцевидна, одногнізда, багатонасінна. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl. (1753) 443. Ledeb., Fl. Ross., III, 31. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 202. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, I, 143. Романова у Визн. росл. УРСР, 714. Смолянинова во Фл. СССР, XVIII, 254.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3, 1875, Fig. 2875 і 2876.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 285!, № 2032! Herb. fl. Asiae Med., № 285! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1356!

Рис. 27. Північниця Валеранда — *Samolus Valerandi* L.

1 — загальний вигляд; *2* — загальний вигляд дрібної рослини; *3* — квітка; *4* — чашечка; *5* — плід.

На вологих луках, біля берегів в причорноморських районах степової області і на Південному березі Криму.

П.З.С. Одеська обл.: Кілійський рн, Вилкове (Шмальгаузен!, Липський!, Романова!, Котов!); Біляївський рн, Маяки, в гирлі р. Дністра (Пачоський, Шестериков). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Карасьов!, Кржижевський!, Федосєєв). — Херсонська обл.: Бериславський рн, Берислав (Пачоський, Шмальгаузен). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Солено-озерна лісова дача (Пачоський); Скадовський рн, острів Джарилгацький (Дзевановський); Ново-Троїцький рн, Василівка (Порецький!). — Миколаївська обл.: Очаківський рн, Кінбурнська коса (Прянишников!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Алупка (М. Біберштейн, Стевен), Карасан (Оксіюк!), Ялта (Стевен), між Нікітою та Данилівкою (Зеленецький, Федосєєв!), Гурзуф, скеля Генуя (Потебня!); Судак (Липський).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Причорн., Крим; Кавказ: всі райони; Серед. Азія: Тянь-Шан., Сир-Дар., Пам.-Ал., Гір.-Туркм.

Загальне поширення. Західна Європа (за винятком півночі), Західне і Середнє Середземномор'я, Мала Азія, Іран, Індія, Гімалаї, Китай.

Коліно **5. Lysimachiae** Reichenb. — Віночок з короткою трубочкою, часто колесовидний, частки його в брунькозложенні скручені; зав'язь верхня. Коробочка відкривається стулками. — Трави з улисненими стеблами. Листки супротивні, кільцеві і чергові.

Рід 645. Вербозілля — Lysimachia L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 146.

Чашечка глибоко-п'ятироздільна. Віночок підматочковий, майже колесовидний або дзвониковидний, майже до основи п'ягироздільний, з цілокраїми або зубчастими частками. Тичинок 5, вони коротші за віночок, з довгими нитками, які прикріплені при основі віночка і зростаються в нижній частині; пиляки видовжені; зав'язь округла або яйцевидна, стовпчик нитковидний, приймочка голівчаста, тупа. Коробочка яйцевидна або куляста, розкривається п'ятьма стулками. — Трави з цілокраїми, черговими, супротивними або кільцевими листками.

Із 60 видів, що поширені переважно в помірних і субтропічних смугах північної півкулі, в СРСР ростуть 11, в УРСР — 5 видів.

---

1. Квітки поодинокі, в пазухах листків . . . . . 2.
— Квітки в гронах, волотях або в пазушних кільцях . . . . . 3.
2. Стебло лежаче. Листки з короткими черешками, яйцевидно-округлі, при основі трохи серцевидні. Віночок 16—20 *мм* завш. . . . . **(1). В. лучний чай — L. nummularia** L.
— Стебло висхідне. Листки яйцевидні, загострені, майже сидячі. Віночок 8—12 *мм* завш. . . . . **(2). В. гайове — L. nemorum** L.

3 (1). Віночок рожевий, 6—8 *мм* завд. Квітки в китицях . . . . . **(6). В. сумнівне — L. dubia** Soland.
— Віночок жовтий . . . . . 4.
4. Квітки в волотевому суцвітті. Частки чашечки по краю червонобурі. Віночок по краю незалозистий . . . . . **(5). В. звичайне — L. vulgaris** L.
— Квітки в пазушних кільцях. Частки чашечки по краю волохато-пухнасті, зелені. Віночок по краю залозисто-війчастий . . . . . 5.
5. Листки яйцевидно-ланцетні або ланцетні, гострувати, майже сидячі. Квіткові кільця 2—4-квіткові; квітконіжки короткі . . . . . **(3). В. крапчасте — L. punctata** L.
— Листки яйцевидно-довгасті, з черешком до 10 *мм* завд., тупуваті. Квіткові кільця багатоквіткові; квітконіжки досить довгі . . . . . **(4). В. кільчасте — L. verticillaris** Spreng.

Секція **1. Nummularia** (Gilib.) Klatt. Квітки пазушні, жовті, на б.-м. довгій квітконіжці; віночок з невеликою трубочкою, частки його яйцевидні, залозисті, донизу розширені, зростаються між собою; приймочка залозиста. Листки супротивні. Стебла сланкі.

2163 (1). L. nummularia L. — Вербозілля лучний чай. Рослини голі. Стебло повзуче, тонке, лежаче, у вузлах місцями вкорінюється, до 30—(50) *см* завд. Листки супротивні, на дуже коротких (2—5 *мм*) черешках, яйцевидно-округлі або округло-овальні, іноді злегка серцевидні, тупі або загострені, цілокраї, з дуже дрібними, бурими, крапчастими залозками, 9—25 *мм* завд. і 5—20 *мм* завш. Квітки пазушні, поодинокі, на квітконіжках, дорівнюють листкам або трохи довші за них. Чашечка до основи розділена на яйцевидно-трикутні, загострені частки 6—10 *мм* завд. і при основі 4—8 *мм* завш. Віночок 18—30 *мм* в поперечнику, жовтий, з темними крапками і рисочками і з дрібними прозорими залозками, на коротких ніжках, розділений до основи на оберненояйцевидні частки, в 2—3 рази довший за чашечку. Тичинкові нитки в 2,5 рази коротші від часток віночка, тільки при основі зростаються між собою і вкриті дрібними залозками. Коробочка розкривається п'ятьма стулками. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 148. Ledeb., Fl. Ross., III, 28. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 200. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, I, 156. Романова у Визн. росл. УРСР, 713. Штейнберг во Фл. СССР, XVIII, 257.

— *Nummularia repens* Gilib., Fl. lithuan., I (1781) 29.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3, Taf. 212, Fig. 3, 2857. Маевский, Фл. сред. пол. Европ. ч. СССР (1954) 420, рис. 159.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 576! Fl. Polon. exsicc., № 241!

Між чагарниками в лісах і на заплавних луках. — Звичайно в лісових і лісостепових районах. На півночі Степу, крім посушливого півдня, де зрідка зустрічається по долинах річок, рідко в Криму.

Зак. Л., Пр. Л., Р.-О.Л., З. П., П. П., Л. П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С. Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** Звичайно на північний схід від р. Дінця;

зрідка в басейні р. Самари. — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Акінфієв); Новомосковськ по р. Самарі (Котов!, Віленський). — **П.З.С.** По долинах річок зрідка. — Одеська обл.: по р. Дунаю; Кілійський рн, Вилкове (Липський, Романова!); по р. Дністру; Біляївський рн, Біляївка, Троїцьке (Климентьєв); Одеса, Горобчанська коса (Шестериков). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Федоров, Опперман!). — Херсонська обл.: по р. Дніпру; Херсонський рн, Тягинка (Пачоський). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя (Дементьєв), окол. Запоріжжя, Великі Кучугури (Свистунова!). — Херсонська обл.: Голопристанський рн, Гола Пристань, Збур'ївка (Пачоський). — **Кр. Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Стевен).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична, Середня і Східна Європа, Західне Середземномор'я, Мала Азія, Японія (занесено), Північна Америка.

Господарське значення. Раніше використовувалась як лікарська рослина для лікування ран і пухлин. Листки і квітки вживаються як сурогат чаю. Листки вживаються як барвники.

Секція **2. Lerouxia** (Mérat) Endl. Квітки поодинокі, пазушні, до верху стоячі; віночок колесовидний, жовтий; тичинкові нитки вільні; пиляки відвернуті донизу. Коробочка має п'ять стулок, з яких кожна розпадається на дві або несе два чи три зубці. Листки супротивні. Залозисте опушення відсутнє.

2164 (2). L. nemorum L. — **Вербозілля гайове.** Рослина гола. Стебло з двома плоскими супротивними борозенками, тонке, до 40 *см* завд., висхідне, інколи лежаче, звичайно розгалужене. Листки супротивні, яйцевидні, 2—2,5 (3,5) *см* завд. і 1—1,5 *см* завш., цілокраї, гострі або тупі, на невеликих черешках (2,5 *мм* завд.), з нижнього боку нерідко з чорними крапками. Квітки поодинокі, пазушні, на квітконіжках, звичайно довших за листки і при плодах відвернутих донизу. Чашечка до основи розділена на лінійно-шиловидні загострені частки, коротші за віночок. Віночок 8—12 *мм* завш., оранжовожовтий, майже до основи розділений на округло-яйцевидні тупі частки; нитки тичинок коротші за віночок, прикріплені до основи часток віночка, цілком вільні. Коробочка спрямована донизу, округла, розкривається п'ятьма стулками, з яких кожна розпадається на дві стулки і несе два або три зубці. Стовпчик нитковидний, дорівнює тичинкам. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1735) 148. Ledeb., Fl. Ross., III, I, 28. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 200. Романова у Визн. росл. УРСР, 713. Штейнберг во Фл. СССР, XVIII, 258.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII (1855), tab. MLXXXIV, fig. 1. Hegi., Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3, 1854, Taf. 212, Fig. 4 u. Fig. 2858. Фл. СССР, XVIII, табл. XIV, рис. 2.

В ялинових і букових лісах, по схилах гір в Карпатах, зрідка.

Рис. 28. Вербозілля гайове — *Lysimachia nemorum* L.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — частина стебла з листками в місці прикріплення черешків листка.

К.Л. Закарпатська обл.: Перечинський рн, Лумшур у полонині Рівна (Косець!, Чопик!); Рахівський рн, Устерицьке л-во (Гринь!), полонина Свидовець, г. Близниця (Домін, Гринь!, Косець!, Ігошина), Туркул (Комендар!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати). Загальне поширення. Скандінавія, Середня і Атлантична Європа, Західне і Східне Середземномор'я, Африка.

Секція **3. Verticillatae** R. Knuth. Всі квітки в кільцях або в малоквіткових гронах, сидять в пазухах верхівкових листків, утворюючи довге верхівкове улиснене гроно.

2165 (3). L. punctata L. — **Вербозілля крапчасте.** Кореневище з короткими підземними пагонами. Рослини б.-м. мохнато залозисто-пухнасті. Стебло чотиригранне або ребристе, пряме, трохи розгалужене, 30—100 *см* завд. Листки до 7 *см* завд. і до 3,5 *см* завш., по 3—5 в кільці, нижні супротивні або чергові, широко ланцетні або серцевидно-яйцевидні, до основи звужені, загострені, цілокраї, з нижнього боку біля краю чорнокрапчасті, війчасті, сидячі або на дуже короткому черешку. Квітки в пазушних кільцях по 2—4, на коротких квітконіжках, рідше в кільцево розгалуженому суцвітті, дорівнюють листкам або трохи їх перевищують; частки чашечки лінійно-ланцетні, загострені, опушені, з відстовбуреними волосками на поверхні і війчастим краєм, вдвоє коротші за віночок. Віночок жовтий, при основі оранжовий, частки його яйцевидні, гострі, по краях залозисто-війчасті; тичинки вдвоє коротші, ніж віночок, нитки їх мають залозки, знизу розширені, а з середини зростаються в трубочку, яка оточує зів. Стовпчик нитковидний, з голівчастою приймочкою. Коробочка коротша за чашечку, 4 *мм* завд. 4. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 147. Ledeb., Fl. Ross., III, 28. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 199, р. р. Романова у Визн. росл. УРСР, 713. Штейнберг во Фл. СССР, XVIII, 260.

Рисунки: Reichenb., Icon. botan., XI, tabl. 1804. 2861. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., IV, 137.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2108! Fl. Bohem. et Morav. exsicc., № 479.

На вологих луках, у вологих лісах, по берегах річок і озер, в парках. В Закарпатті часто, на правобережжі Дніпра дуже рідко.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Великоберезнянський рн, Мочар біля підніжжя хребта Яворник (Котов і Доброчаєва!); Мукачівський рн, Мукачеве (Гринь, Ігошина), Завидове (Ігошина), Грибівці (Ігошина), Шелестово (Лопушихіна!); Свалявський рн, Обава (Ігошина); Виноградів (Білик!, Ігошина); Хустський рн, Іза (Гринь!), Крайникове (Ігошина). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кременець (Монтрезор!, Шмальгаузен). — **П.П.** Житомирська обл.: Житомир, в парку (!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Віньковецький рн, Тополівка (!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Летичівський рн, Снітівка (Котов!). — Вінницька обл.: Вінниця (Шмальгаузен). — Київська обл.: Біла Церква, парк Олександрія (Гродзінський!, Балковський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт. (Калінінградська обл.), Верх.-Дністр. (Карпати), Серед.-Дніпр., Бессараб.

Загальне поширення. Середня Європа (Австрія, Угорщина, УРСР), Атлантична Європа, Західне Середземномор'я, Балканський півострів (Греція).

2166 (4). L. vertilicillaris Spreng. — **Вербозілля кільчасте.** Кореневище з короткими підземними пагонами. Вся рослина волохато-залозисто пухнаста. Стебло прямостояче, 30—100 *см* завв., трохи розгалужене. Листки по 3—5 в кільці, яйцевидно-довгасті, тупуваті, на довгих (1—2 *см*) черешках, з нижнього боку м'яко опушені. Квітки на досить довгих квітконіжках, які при плодах видовжуються, розміщені в пазухах листків багатоквіткового напівкільця, рідше у волотювато розгалуженому суцвітті. Частки чашечки ланцетно-лінійні, по краях незабарвлені. Віночок жовтий, частки його яйцевидні, по краях залозисто-війчасті. Ніжки тичинок зрослись між собою майже наполовину. В іншому схожа на *L. punctata* L. 4. Цв. VII—VIII.

Spreng., Fl. Hal. Mant. (1807) 36. Штейнберг во Фл. СССР, XVIII, 263. — *L. verticillata* M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 141. Романова у Визн. росл. УРСР, 713. — *L. punctata* L. var. *verticillata* (M. B.) Boiss., Fl. or., IV (1879) 9. Кузнецов в Матер. фл. Кавк., IV, I, 149. — *L. punctata* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 199, р. р.

На вологих місцях у лісах, серед чагарників в Донецькому Лісостепу та в гірських місцях Криму.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Артемівська мр, Артемівськ (Лавренко!), ст. Часів Яр (Оксіюк!); Горлівська мр, Горлівка (Страшко!), балка Красний Яр (Підоплічко!); Слов'янський рн, Слов'янськ (Лавренко!), Краснопілля (Гринь і Доброчаєва!); Авдіївський рн, ст. Ясинувата (Котов!, !!), Авдіївка Перша (Котов!, !!); Сталінська мр, радгосп «Лагері» (Котов!); Катиківський рн, окол. ст. Розсипне, Грабова балка (Лавренко!, Котов!, !!); Сніжнянський рн, Леонтьєв Байрак (Лавренко!, Котов!), Саур-Могила (Лавренко!, Котов!, !!); Селидівський рн, Мемрик (!), Лісівка (!), Курахівка (!); Харцизький рн, Харцизьк — Зуївка (Котов!, !!); Мар'їнка (Страшко!); Дебальцівська мр, Дебальцево (Клоков!). — Ворошиловградська обл.: Ворошиловград — Успенка (Лавренко!); Іванівка (Постригань!); Ровеньківський рн, Шляхтине (Гребеньова!); Свердловський рн, Червона Могила (Гринь і Романова!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Волноваський рн, Старо-Гнатівка (Котов!), ст. Андріївка, граніти над Кальміусом (!); Амвросіївський рн, Амвросіївка (Лавренко!), Свистуни (!). — **Кр. Л.-С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Сімферополь (Стевен, Зеленецький), Краснолісся (Котов!), Сімферопольський лісгосп, Бешуйське л-во (Неуструєва); Балаклавський рн, Фруктове (Левандовський!); Старо-Кримський рн, Старий Крим (Зеленецький). — **Г. Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Чатир-даг (Таліев!, Кузнецов, Гольде, Котов!), Кримський державний заповідник, Султанська дача (Поплавська, Котов!), біля Алуштинського шосе (Поплавська, Котов!), Джерджі (Котов!), біля Чучельського перевалу (Поплавська); Ялтинський рн, Буюрнус — по дорозі на Гурзуфське Сідло (Котов!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Алупка (Зеленецький), Ялта (Станков!), Судацький рн, Судак (Паллас, Васильєв), окол. Кара-дага, Кизильтаська долина, Армутлуцький ліс (Сарандінакі), Кара-даг (Таліев, Котов!).

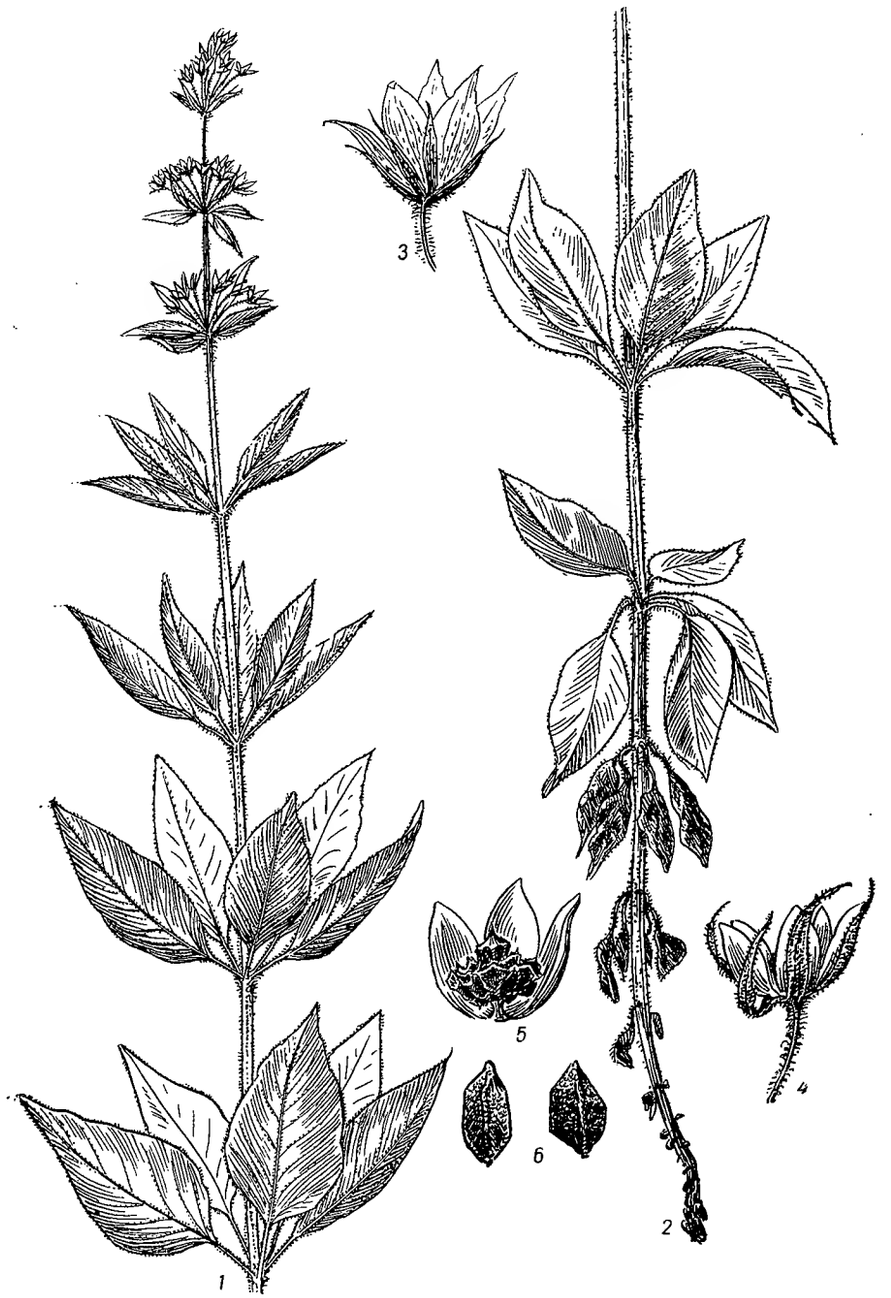

Рис. 29. Вербозілля кільчасте — *Lysimachia vertilicillaris* Spreng.

1 — верхня частина рослини; *2* — нижня частина рослини; *3* — квітка; *4* — плід з чашечкою; *5* — плід; *6* — насінина.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: всі райони.

Загальне поширення. Донецький кряж, Крим, Кавказ, Мала Азія, Іран.

Секція 4. **Lysimatrum** Endl. Квітки повні; віночок утворює коротку трубочку; нитки тичинок знизу розширені і зростаються в трубочку, до якої входить і зав'язь; частки віночка цілокраї; тичинки, частки чашечки, листки, стовпчик і зав'язь б.-м. залозисті. Листки супротивні або кільцеві. Коробочка з п'ятьма стулками.

2167 (5). L. vulgaris L. — **Вербозілля звичайне.** Кореневище повзуче, з довгими підземними пагонами, 2,5 *м*. Стебло просте або розгалужене, 50—120 *см* завв., прямостояче, тупо-чотиригранне, вкрите м'якими волосками з домішкою залозистих. В нижній частині замість листків стебло несе бурі лусочки. Листки 5—10 *см* завд. і 1—5 *см* завш., супротивні або по 3—4 в кільці, з короткими черешками до 3 *мм*, довгасто-ланцетні або яйцевидно-ланцетні, загострені до основи, округлі, цілокраї, рідше слабо хвилястозарубчасті, зверху усіяні темними просвічуючими залозками, з нижнього боку блідозелені і б.-м. волохато-опушені. Квітки зібрані невеликими волотистими верхівковими суцвіттями в кутках листків; квітконіжки залозисто-опушені, по довжині дорівнюють квіткам. Частки чашечки ланцетовидні або яйцевидно-ланцетовидні, довго загострені, голі, з темночервоною смугою і по краях коротковійчасті. Віночок яскравожовтий, 20—23 *мм* в поперечнику, з невеликою трубочкою, з довгасто-яйцевидними тупими частками до 10 *мм* завд. і 0,5 *мм* завш., на внутрішній поверхні з короткими залозками; тичинки однакової довжини з стовпчиком, в два рази коротші за віночок, нитки їх залозисті, до основи розширені і зростаються в трубочку, яка включає зав'язь. Коробочка куляста, із стовпчиком, який залишається при плоді. Насінина світлокремова. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 146. Ledeb., Fl. Ross., III, 27. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 199. Романова у Визн. росл. УРСР, 713. Штейнберг во Фл. СССР, XVIII, 266.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII (1855), taf. 1086. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3, Taf. 212, Fig. 2, Fig. 2862 до 2864. Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., 738. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 24.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 929! Fl. Cauc. exsicc., № 190! Fl. Hung. exsicc., № 250! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2925! Fl. Bohem. et Morav. exsicc., № 860!

На вологих місцях, серед чагарників, на болотах і по берегах річок і озер. — В Карпатах, в Криму, по північному Причорномор'ї зрідка, в інших районах звичайно; відсутня в полинковому Степу.

Зак. Л. Звичайно. — **К.Л.** Закарпатська обл.: Ужгородський рн, Анталовецька Поляна (Чопик!); Перечинський рн, Тур'я Поляна (Доброчаєва!, Котов!); Свалявський рн, Росош, г. Башка (Косець!); Воловець (Хржановський!). — **Пр. Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С., Л.З.-Л.С.** Звичайно. — **П.З.С.** Одеська обл.: Біляївський рн, Маяки по р. Дністру (Шестериков). — Миколаївська обл.: окол. Мико-

лаєва, по р. Бугу (Пачоський!, Опперман!). — Херсонська обл.: по р. Дніпру; Бериславський рн, Качкарівка (Пачоський!), Милове (Пачоський); Херсон (Рябков!); Микольське по р. Інгульцю (Дика!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Запоріжжя, по р. Дніпру (Грунер, Сабадир). — Херсонська обл.: Голопристанський рн, Нижньодніпровські піски, Челбаська, Буркутська і Іванівська арени (Пачоський, Лавренко і Порецький!), Гола Пристань (Пачоський), Солено-озерна лісова дача (Пачоський), Буркути (Дзевановський); Скадовський рн, острів Джарилгацький (Дзевановський).— **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, Керченський півострів, мис Тархан (Вульф). — **Кр. Л.-С.** Кримська обл.: Севастополь (Семенкевич); Куйбишевський рн, берег р. Бельбеку (Федосеєв); Сімферополь (Зеленецький).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони; Кавказ: Передкавк., Даг., Захід. Закавк., Півд. Закавк.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Лен.-Кол.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Вся Європа, Північна Африка, Мала Азія, Сибір до р. Лени, гори Середньої Азії, занесено в Північну Америку.

Примітка. Вказівки для Криму наведені за літературними даними і, можливо, помилкові, бо в гербаріях цих рослин ми не бачили.

Секція **5. Ephemerum** (Reichenb.) Endl. Суцвіття — верхівкова китиця. Квітки рожеві або білуваті. Тичинки прикріплені біля основи часток віночка і б.-м. зрослися з ним. Залозки розміщені порізному, звичайно червоні. Коробочка розкривається п'ятьма стулками. Листки чергові або супротивні.

Підсекція **Spicatae** P. Knuth. Суцвіття завжди являє собою багатоквіткову китицю, але є також і бокові китиці. Стебло пряме.

2168 (6). L. dubia Soland. — **Вербозілля сумнівне.** Рослина гола. Стебла прямі, прості або гіллясті, 30—50 *см* завв., улиснені. Листки 4—7 *см* завд., чергові або майже супротивні, цілокраї, довгасто-лінійні; нижні тупі, верхні гострі, біля основи звужені в черешок, 5—25 *мм* завд. Квітки в довгих китицях. Квітконіжки дорівнюють чашечці, біля основи з лінійними, однаковими по довжині приквітками. Чашечка дзвониковидна, з довгастими, тупуватими частками, близько 3 *мм* завд., з білою облямівкою, по краях вкритими залозками, і з червоними, а потім темними рисками на поверхні. Віночок рожевий, 6—8 *мм* завд., дзвониковидний, в два рази довший за чашечку. Тичинки прикріплені біля основи віночка, нитки їх теж вкриті залозками. Коробочка 3—3,5 *мм* завш., куляста, з нитковидним стовпчиком, який залишається при плодах, дорівнює довжиною часткам чашечки. Насінина чорна, чотиригранна. ☉, ☉. Цв. VII—VIII.

Soland. in Ait., Hort. Kew, I (1789) 199. Ledeb., Fl. Ross., III, 26. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 199. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, I, 146. Штейнберг во Фл. СССР, XVIII, 264.

Видані зразки: Herb. fl. Asiae Med., № 152.

Бур'ян біля канав, у вологих місцях.

Кримська обл.: Крим (герб. Бессера!). Після нього цю рослину ніхто не знаходив.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: всі райони; Серед. Азія: Пам.-Ал., Тянь-Шан. (зах.).

Загальне поширення. Балканський півострів, Крим, Кавказ, Мала Азія, Іран.

Рід 646. Кизляк — Naumburgia Moench

Moench, Meth. Suppl. (1802) 23.

Часток чашечки, віночка і тичинок по 6—7, рідше 5; чашечка і віночок дзвониковидні, глибоко, майже до основи, розсічені на довгі вузькі частки; між частками віночка нерідко розміщені невеликі зубчики. Тичинки голі, з довгими нитками, прикріплені при основі віночка. Коробочка округла, з нечисленним насінням, розкривається до основи стулками. — Трави із супротивними листками і густими гронами дрібних, жовтих, з червонуватобурими крапками квіток на квітконіжках, які виходять з пазух верхівкових листків.

2160 (1). N. thyrsiflora (L.) Reichenb. — **Кизляк болотний.** Кореневище довге, повзуче, випускає підземні пагони. Стебло прямостояче, просте, 30—60 *см* завв., верхня частина негусто, переважно у вузлах, а також листки на нижньому боці вкриті рудуватими, довгими, сплутаними волосками. Листки 5—10 *см* завд. і 0,5—2,5 *см* завш., сидячі, супротивні, рідше по 3—1 у кільцях, ланцетовидні, довгозагострені, цілокраї, з дрібними червонуватими крапками; в нижній частині стебла листки замінюються буруватими перетинчастими лусочками. Квіткові грона 1,5—3 *см* завд., такої ж довжини, як квітконоси, разом з якими вони коротші за листки в 2—4 рази. Квітконіжки коротші, ніж квітки. Приквітки лінійні, загострені, довші в 2 рази за квітконіжки; частки чашечки ланцетовидно-лінійні, гострі, близько 2—2,5 *мм* завд. і 0,75 *мм* завш. Віночок світложовтий, з лінійно-ланцетними тупими частками, 5—6 *мм* завд. і 0,5 *мм* завш., вкритими, як і чашолистки, дрібними червонуватими крапками; тичинки довші за віночок або дорівнюють йому, трохи коротші за стовпчик. Коробочка куляста, зверху вкрита червонуватими крапками. 4. Цв. V—VII.

Reichenb., Fl. Germ. excurs. (1830) 410. Ledeb., Fl. Ross., III, 25. Романова у Визн. росл. УРСР, 713. Штейнберг во Фл. СССР, XVIII, 269.

— *Lysimachia thyrsiflora* L., Sp. pl., ed. I (1753) 147. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 199. — *Nummularia thyrsiflora* O. Ktze, Rev. Gen., I (1891) 358. — *Naumburgia guttata* Moench, Meth. Suppl. (1802) 23.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, 28, tab. 44, fig. II, Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3, Taf. 212, fig. 1; fig. 2859, 2860, 2724м. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 23.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 70! № 576! Austro-Hung., Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 1254! Fl. Polon. exsicc., № 240! Schulz, Herb. norm., № 204!.

На болотах, біля берегів у неглибоких водоймах. — В Поліссі і Лісостепу.

З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С. Звичайно. — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Хмельницький (Козлов!); Ружичнянський рн, Олешин (Козлов!); Летичівський рн, Летичів (Котов!). — Вінницька обл.: Літинський рн, Літин (Шмальгаузен); Вінниця (Білозір!, Левіна!). — Київська обл.: Переяслав-Хмельницький (Пачоський!); Біла Церква (Гродзінський!); Миронівський рн, Козин (Монтрезор!). — Кіровоградська обл.: верхів'я р. Інгульця (Котов!); Ново-Георгіївський рн, Табурище (Рябков!). — **Л.Л.-С.** Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янськ (Клоков!, Котов!, Лавренко!); Зміївський рн, озеро Лиман (Лавренко!); Вовчанський рн, Вовчанськ (Угринський!). — Ворошиловградська обл.: Кремінський рн, Ново-Глухівське л-во (Сукачов). — Дніпропетровська обл.: окол. Дніпропетровська і Новомосковська (Акінфієв).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Прибалт., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: всі райони; Далек. Схід: Камчат., Зее-Бур., Удськ., Уссур., Сах. (Курильські острови); Серед. Азія: Прибалх.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня Європа, північна і середня частини Східної Європи, Монголія, Японія, Китай, Північна Америка.

Рід **647. Одинарник — Trientalis** L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 344.

Квітки на довгих квітконіжках виходять з пазух кілець верхівкових листків. Чашечка і віночок майже до основи семи-, рідше п'яти- або дев'ятироздільні. Віночок білий, колесовидний, плоский. Тичинок 7 (рідше 5 або 9), з довгими нитками, при основі зростаються в плівчасте кільце; пиляки лінійні, тупі; зав'язь куляста, стовпчик нитковидний, приймочка тупа. Коробочка куляста, розкривається п'ятьма стулками. Насінина дрібна, плоска, на поверхні сітчаста. — Багаторічні трав'янисті рослини, стеблові листки чергові, верхівкові більші за розміром, кільцеві, довгасто-оберненояйцевидні і коротко загострені.

Рід складається з 4 видів, поширених в Європі, Азії і Північно-Західній Америці; в СРСР ростуть 2 види, з них в УРСР — 1 вид.

2170 (1). T. europaea L. — **Одинарник європейський.** Рослини голі, кореневище б.-м. тонке, 1,5—2 *мм* завт., буре, з численними довгими нитковидними підземними пагонами, на кінці з бульбочковидними потовщеннями. Стебло голе, частіше залозисто-опушене у верхній частині, 10—20 *см* завв., тонке, прямостояче, просте. Нижні листки в кількості 1—3 (іноді їх нема), дрібні, 3—7 *мм* завд., 1—2 *мм* завш., лусочковидні, середні — 1—1,5 *см* завд., 0,5—0,8 *см* завш., оберненояйцевидні, оберненоовальні або еліптичні, тупі; верхні листки великі, 2—6,5 (7) *см* завд. і 1—2,5 *см* завш., зближені на кінці стебла кільцем або розеткою, нерівні, довгасто-еліптичні або широколанцетні, загострені, звужені при основі в короткий черешок, майже цілокраї або ледве зубчасті у верхній частині. Квітки поодинокі або в кількості 2—4 на квітконіжках 3,5—5 *см* завд., тонких, нитковидних, голих у верхній частині і б.-м. за-

лозистих у пазухах верхніх листків. Чашечка здебільшого семи-, рідше п'яти- або дев'ятироздільна, 4 *мм* завд., майже в два рази коротша за віночок; частки чашечки ланцетно-лінійні або лінійні, 3,5 *мм* завд. і 0,5—0,7 *мм* завш., гострі, після відцвітання розчепирені. Віночок білий, колесовидний, майже до основи семи-, рідше п'яти- або дев'ятироздільний, 7,5—8,5 *мм* завд., 1,3—1,8 *мм* завш., з овальними або еліптичними гострокінцевими, 7—8 *мм* завд. і 5 *мм* завш. частками. Тичинок 7, рідше 5 або 9; пиляки оранжові, округло-еліптичні; маточка з кулястою зав'яззю, 0,7—1 *мм* в діаметрі, стовпчик 3,5—5 *мм* завд., в 5 раз перевищує зав'язь, має голівчасту приймочку. Коробочка одногнізда, багатонасінна, 3 *мм* в діаметрі, розкривається п'ятьма стулками, відігнутими донизу. Насінина майже яйцевидна, дрібненька, близько 1 *мм* в діаметрі, на поверхні сітчаста. ♃. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 344. Ledeb., Fl. Ross., III, 24. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 200. Романова у Визн. росл. УРСР, 713. Горшкова во Фл. СССР, XVIII, 270.

— *T. alsinaeflora* Gilib., Fl. lithuan., I (1781) 31.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3, 1861, taf. 211, fig. 4; fig. 2865—2868. Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., рис. 623. Сырейщиков, Илл. фл. Моск. губ., III, 22.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 374!, 2175! и № 2176! Герб. фл. УРСР, I, № 83, Rośl. polsk., № 246! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 905!

У лісах і серед чагарників. — Звичайно на Поліссі, зрідка в Карпатах і дуже рідко в Лісостепу.

К.Л. Закарпатська обл.: Перечинський рн, полонина Лютинська Голиця (Гринь!); Рахівський рн, Свидовець і підніжжя г. Близниця (Ігошина). — **З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С.** Звичайно. — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Калинівський рн, Гущинське л-во (Кожевников!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Конотопський рн, Сарнавщина (Лавренко!). — Харківська обл.: Харків (Черняєв!, Палович!), окол. Харкова; Барвінківський рн, Рижове (Гаврилов!).

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Євр., Н. Зем., Аркт. Сибір; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Алт.; Схід. Сибір: всі райони; Далек. Схід: Камч., Охот., Зее-Бур., Удськ., Уссур., Сах.

Загальне поширення. Арктика, Скандінавія, Атлантична, Середня і Східна Європа, Сибір до Камчатки і Берінгової протоки, о-в Сахалін, Китай, Японія, Манчжурія, Північна Корея, Північна Монголія, Уранхайська земля, Північна Америка.

Рід **648. Астеролінум — Asterolinon** Hoffmsg. et Link.

Hoffmsg. et Link., Fl. Portug., I (1809) 332.

Дрібні трав'янисті однорічні рослини, звичайно гіллясті від основи. Листки супротивні, сидячі, лінійні або яйцевидні. Квітки поодинокі, дрібні, в пазухах листків. Чашечка залишається при плодах, до основи п'ятироздільна, з шиловидно-ланцетними, загостреними відігнутими част-

ками. Віночок дрібний, в 3—4 рази коротший за чашечку, з короткою трубочкою і колесовидно-дзвониковидним, п'ятироздільним відгином. Тичинок 5, вони прикріплені до основи віночка; пиляки серцевидні, тупі; маточка з кулястою зав'яззю, нитковидним стовпчиком і дрібною голівчастою приймочкою. Коробочка куляста, з п'ятьма стулками. Насінина дрібна, майже куляста.

До роду належать два види, поширені в Середземномор'ї і в Абіссінії. З них в СРСР поширений один вид, який росте також і в УРСР — в Кримській області.

2171 (1). A. linum-stellatum (L.) Hoffmsg. et Link. — **Астеролінум зірчастий.** Рослина дрібна, 1—5 (7) *см* завв. Стебло тонке, пряме або від основи багаторозгалужене. Листки дрібні, 5—6,5 *см* завд. і 1,2—1,7 *см* завш., майже плівчасті, супротивні, ланцетні, сидячі, гострі, з краю б.-м. шорсткуваті. Квітки по одній на дрібних, 1,5—2 *мм* завд., пазушних квітконіжках, коротші, ніж чашечка, наполовину пониклі або дуговидно зігнуті. Чашечка майже до основи п'ятироздільна, 2—2,5 *мм* завд., в 3—4 рази довша за віночок, часточки її лінійно-ланцетні, 1,5—2 *мм* завд., і 0,5—0,7 *мм* завш., зірчасто розчепірені, загострені, після відцвітання відхилені. Віночок білуватий, 0,6—0,7 *мм* завд., з короткою, 0,2 *мм* завд., яйцевидною трубочкою і глибоко-п'ятироздільним колесовидно-дзвониковидним відгином з широко оберненояйцевидними, 0,4—0,5 *мм* завд., частками, зверху зубчастими. Коробочка куляста, 1,5—2 *мм* завд., майже на $^1/_4$ коротша за чашечку, жовтувата, гладенька, майже до основи п'ятистулчаста. Насінина дрібна, 1,2 *мм* завд. і 0,7—1 *мм* завш., овальна або куляста, темнокоричнева. ⊙. Цв. III—IV.

Hoffmsg. et Link., Fl. Portug., I (1809) 333. Ledeb., Fl. Ross., III, I, 29. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, I, 157. Горшкова во Фл. СССР, XVIII, 272. — *Lysimachia Linum-stellatum* L., Sp. pl. (1753) 211.

Рисунки: Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., 739, рис. 624.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1783!

На схилах і кам'янистих місцях, рідко на Південному березі Криму.

Півд. Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, Сімеїз, у підніжжя г. Кошка та в Лименській долині (Гольде!, Траншель).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Схід. Закавк. (Баку).

Загальне поширення. Середземномор'я, Мала Азія, Іран, Північна Африка.

Коліно **6. Glauceae** Fed. Віночка немає. Чашечка віночковидна, забарвлена. Коробочка відкривається стулками; зав'язь верхня, квітки майже сидячі, розміщені в кутках трохи м'ясистих листків Стебло розгалужене.

Рід **649. Молочка — Glaux** L.

L., Sp. pl. (1753) 207.

Квітки поодинокі, на коротких квітконіжках або майже сидячі, пазушні. Чашечка пелюстковидна, забарвлена, дзвониковидна, п'ятилопатева; віночка немає. Тичинок 5, з довгими нитками, що сидять при основі чашечки проти проміжків, між її лопатями і серцевидно-яйцевидними пиляками, прикріпленими спинкою до пилякових ниток.

Маточка з кулястою залозистою зав'яззю, нитковидним стовпчиком і голівчастою приймочкою. Коробочка куляста або яйцевидно-куляста, з нечисленним насінням, з п'ятьма стулками. Насінина довгаста, майже трикутна. — Багаторічники з супротивними листками.

Рід складається з одного виду, поширеного в помірних і субтропічних країнах північної півкулі.

2172 (1). G. maritima L. — **Молочка приморська.** Кореневище близько 2 *мм* завш., вкрито бурими яйцевидними лусочками з підземними повзучими пагонами. Рослини сизуватозелені, трохи м'ясисті, голі, 5—20 *см* завв., з простягнутим або прямостоячим стеблом і густо улисненими гілками. Листки 0,5—1,5 *см* завд. і 1,5—4,5 *мм* завш., ланцетні, яйцевидно-ланцетні або видовжені, цілокраї, при основі звужені, на верхівці загострені, сидячі, з розсіяними бурими крапчастими ямками, нижні — супротивні, верхні — чергові. Квітки поодинокі, сидячі або на коротких, 0,3—0,7 *мм* завд., квітконіжках в пазухах листків. Чашечка віночковидна, дзвониковидна, блідорожева, червонувата або майже біла, 3—5 *мм* завд. і 2 *мм* завш., з яйцевидними, тупими, глибокороздільними лопатями. Тичинок 5, нитки їх голі, трохи коротші, ніж чашечка, або дорівнюють їй; маточка з яйцевидною, кулястою або овальною, 1,3—1,5 *мм* завд. і 1—1,7 *мм* завш., коричневою, залозистою, одногніздою зав'яззю, нитковидним стовпчиком, 2,7—3 *мм* завд., що майже дорівнює тичинкам, і голівчастою приймочкою. Коробочка куляста або кулясто-яйцевидна, 3 *мм* завд., загострена, гладенька, матова, коричнева або бура, одногнізда, небагатонасінна, з п'ятьма стулками. Насінина видовжена, еліптична або овальна, 1 *мм* завд. і 0,8 *мм* завш., з одного боку плоска, з другого — опукла, майже трикутна, темнокоричнева, майже чорна, дрібногорбочкувата. ♃. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 207. Ledeb., Fl. Ross., III, 23. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 201. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, I, 158, 520. Романова у Визн. росл. УРСР, 714. Горшкова во Фл. СССР, XVIII, 274.

Рисунки: Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., рис. 625. Фл. юго-вост., VI, фиг. 563.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 518! Herb. fl. Asiae Med., № 440. Woronow et Schelkownikow, Herb. fl. Cauc., № 283! Fl. Austro-Hung. exsicc., № 866! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2109! Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 1253!

На солонцях і засолених луках, в південній частині Лісостепу і степовій смузі.

П.Л.-С. Черкаська обл.: Мокрокалигірський рн, Витязеве, Ярошівка (Підоплічка!). — Одеська обл.: Саврань (Шмальгаузен!, Монтрезор!). На північ від лінії Черкаси — Сміла — Кіровоград звичайно. — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький рн, Хоцьки (Шмальгаузен), Стовпяги (Пачоський!), Переяслав-Хмельницький (Монтрезор!, Пачоський!);

Баришівський рн, Бзів (!). — Черкаська обл.: Ірклiївський рн, Скородистик (Котов!, !!); Золотоніський рн, Піщане (Котов!), Кропивна (!). — Полтавська обл.: Гребінківський рн, Корніївка (Порецький); Лубни (Августинович, Іллічевський!, Котов!, !!); Хорол (Монтрезор!); Зіньків (Д. Зеров!); Полтава (Іллічевський!); Диканський рн, Надежда (Монтрезор!). — Харківська обл.: Харків (Наливайко!, Черняєв!, Котов!); Дергачівський рн, Дергачі (Лавренко!), Кулики (Опперман!), Рогозянка (Лавренко!); Зміївський рн, окол. Зміїва (Лавренко!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янськ (Черняєв!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Солонянський рн, Антонівка Перша (Давидич!); П'ятихатський рн, Саксагань (Шмальгаузен). — **Л.З.-Л.С.** На північ і на північний схід від р. Дінця в Харківській і Ворошиловградській областях, звичайно. — Харківська обл.: Красноград (Цингер!, Котов!). — Дніпропетровська обл.: Новомосковськ (Котов!). — Сталінська обл.: Старо-Бешівський рн, Роздольне (Котов!); Жданов (Котов!); Першотравневий рн, Білосарайська коса (Котов!, !!). — **П.З.С.** Звичайно. — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Гола Пристань (Пачоський!), Збур'ївка (Пачоський!), Солено-озерна лісова дача (Исполатьев!); Новомаячківський рн, Олешки (Пачоський!). — **П.С.** Кримська обл.: Червоно-Перекопський рн, Сиваш (Левандовський).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Прибалт., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволж., Верх.-Дністр., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Тал.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: Удськ., Уссур., Сах. (і Курильські острови); Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Гір.-Туркм., Сир-Дар., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична, Середня і Східна Європа, Сибір, Кавказ, Іран, Індія, Гімалаї, Середня Азія, Монголія, Тібет, Японія, Китай, Північна Америка.

Коліно **7. Anagallidae** Reichenb. Віночок з короткою трубочкою, іноді коротший за чашечку, частки його в брунькозложенні закручені. Коробочка відкривається кришечкою; зав'язь верхня. — Трави з улисненими стеблами.

Рід **650. Курячі очка — Anagallis** L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 148.

Квітки поодинокі, на довгих квітконіжках, в пазухах листків, чашечка до основи п'ятироздільна з відхиленими ланцетними або шиловидними частками. Віночок колесовидно-дзвониковидний або колесовидний, з дуже короткою трубочкою, яка іноді майже не розвинена, з п'ятироздільним відгином; тичинок п'ять, вільних, рідше б.-м. зрослих, прикріплених до основи віночка, з бородатими, рідше голими нитками; пиляки б.-м. еліпсоїдальні, тупі; маточка з кулястою зав'яззю, нитковидним стовпчиком і тупою приймочкою. Коробочка куляста, плівчаста, багатонасінна, розтріскується впоперек. Насінина дрібна, з тильного боку плоска, спереду конусовидна. — Однорічні невеликі рослини з цілокраїми листками, сидячими або на коротких черешках.

Рід складається з 25 видів, поширених по всій земній кулі. З них 2 види поширені майже по всій земній кулі, головним чином завдяки

діяльності людини, 15 — ростуть в Тропічній Африці від Трансвааля і Мадагаскара до Абіссінії, 5 — в західній частині Середземномор'я, 2 — в Південній Америці, 1 — по всій південній півкулі, проникаючи на півночі в південну частину США і до Гімалаїв.

---

1. Віночок яскравочервоний, оранжовочервоний або цегляcточервоний, частки його майже оберненояйцевидні, дрібнозалозисто-війчасті . . . . . **(1). К. о. польові — A. arvensis** L.
— Віночок голубий, частки його майже овальні, зубчасті . . . . . **(2). К. о. голубі — A. coerulea** Schreb.

2173 (1). A. arvensis L. — **Курячі очка польові.** Рослини голі, часто багатостеблові. Стебло чотиригранне, короткокрилате, розпростерто-розгалужене, 8—25 *см* завв. Листки сидячі, супротивні (рідше по три), яйцевидні або довгасто-яйцевидні, 0,6—1,5 *см* завд. і 0,2—0,8 *см* завш., тупуваті, цілокраї, знизу з чорними крапками. Квітки поодинокі, в кутках листків, на ніжках, 1,2—1,4 *см* завд., перевищують покривні листки або дорівнюють їм, при плодах майже відвернуті і значно видовжені. Чашечка 3,5 *мм* завд., коротша за віночок, частки її ланцетні, загострені, по краях плівчасті. Віночок яскравочервоний, 4,5—5 *мм* завд., колесовидний, з майже до основи п'ятироздільним відгином, з овально-яйцевидними, 5,5 *мм* завд. і 2,7 *мм* завш., тупими частками, по краю тонкозалозисто-війчастими; тичинок 5, з короткими нитками, майже в три рази коротших за віночок, бородатих; маточка з кулястою, 0,8 *мм* завд., зав'яззю, нитковидними, 1,5 *мм* завд., стовпчиком і тупою приймочкою. Коробочка куляста, плівчаста, багатонасінна, 3,5 *мм* завд., розтріскується впоперек. Насінина яйцевидно-тригранна, 1,3 *мм* завд. і 0,8 *мм* завш., дрібнокрапчасто-горбочкувата, матова, темнокоричнева, майже чорна. ☉. Цв. IV—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 148. Романова у Визн. росл. УРСР, 714. Горшкова во Фл. СССР, XVIII, 276.

— *A. latifolia* L., Sp. pl. (1753) 148. — *A. phoenicea* Scop., Fl. carn., ed. 2, I (1772) 139. — *A. arvensis* var. *phoenicea* Ledeb., Fl. Ross., III (1846—1851) 29. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 201. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, 1, 159, 521. — *A. phoenicea β carnea* Ledeb., ц. м., 30. — *A. phoenicea* var. *carnea* C. Koch in Linnaea, XXIII (1850) 606.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, 27; tab. 1082 Сорн. раст. СССР, III, рис. 342, 343. Фл. юго-вост., VI, рис. 564.

Видані зразки: Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 253! Fl. Polon. exsicc., № 561! Fl. Bohem. et Morav. exsicc., № 1072. Herb. norm., № 4483.

Бур'яни на полях по краях доріг і біля жител. — По всій УРСР.

Зак. Л., К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С. Звичайно. — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Прилуки (Дубовик!, Левенець!).— Сумська обл.: Охтирський рн, Чупахівка (Шкорбатов!). — Полтавська обл.: Чорнухинський рн, Мокіївка (Михайловський!); Лубни (Іллічевський!, Котов!, !!). — Харківська обл.: Харків (Котов!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Сніжнянський рн, Андріївка (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Хар-

ківська обл.: Куп'янськ (Васильєв-Яковлєв!). — Сталінська обл.: Першотравневий рн, Ялта (Котов!), Жданов (Котов!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Кілійський рн, Вилкове (Липський!, Котов!, Доброчаєва); Ренійський рн, Рені, Плавні (Липський!, Котов!); Одеса (Шестериков, Пачоський!). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Пачоський). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Свистунова!, Лавренко!); Голопристанський рн, Збур'ївка (Пачоський), Солено-озерна лісова дача (Пачоський), Прогної (Пачоський). — **Кр. З.-С.** Кримська обл.: Феодосія (Сарандінакі). — **Кр. Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Олексієнко, Таліев). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Балаклава (Олексієнко). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Алупка (Граффі, Гольде, Таліев!), Ялта (Гольде, Левандовський), Ліваділя (Кондратьєв), Массандра (Траншель), Магарач (Пачоський!, Станков!), Сімеіз (Тутковський!, Котов!), Краснокаменка (Котов!), Гурзуф (Зеленецький, Котов!, Савенков!); Алуштинський рн, Сонячногорське (Васильєв), Алушта (Резцова!, Котов!, Олексієнко!, Таліев!), Рибальче (Рудзький); Судацький рн, Кара-даг (Сарандінакі).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Дв.-Печ. (Соловецькі о-ви), Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Верх.-Дністр., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Тал.; Серед. Азія: Прибалх., Гір.-Туркм., Аму-Дар., Сир-Дар., Пам.-Алт., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична, Середня і Східна Європа, Середземномор'я, Кавказ, Мала Азія, Середня Азія, Індія, Гімалаї.

Господарське значення. Бур'ян і отруйна рослина, яка містить в собі анагаліссапонін.

2174 (2). A. coerulea Schreb. — **Курячі очка голубі.** Рослини голі, 5—25 *см* завд. Стебла в значній кількості, чотиригранні, короткокрилаті, часто розпростерті, розгалужені, висхідні. Листки супротивні, зрідка по три в кільцях, сидячі, яйцевидні або довгасто-яйцевидні, 1—1,5 *см* завд. і 0,4—0,8 *см* завш., гострокінцеві, темнозелені, знизу з крапчастими чорними залозками. Квітки поодинокі, на довгих, 1,5—2 *см* завд., квітконіжках, в пазухах листків, при плодах відвернуті; чашечка 4,5—5 *мм* завд., трохи коротша за віночок; чашолистки 3,5—4 *мм* завд. і 1 *мм* завш., ланцетні, гострі, по краю плівчасті, цілокраї. Віночок голубий, колесовидний, 5—6 *мм* завд., з майже до основи п'ятироздільним відгином, частки якого овальні, 3,5—3,8 *мм* завд і 1,7 *мм* завш., тупі, по краю зубчасті, пелюстки по краю опушені; тичинок 5, з короткими бородатими нитками, 2,5—3 *мм* завд.; маточка з кулястою зав'яззю, нитковидним стовпчиком і тупою приймочкою. Коробочка куляста, плівчаста, 3,5 *мм* завд., жовтувата, багатонасінна, насінина майже чорна, матова. ♃. Цв. V—VIII.

Schreb., Spicil. Fl. lips. (1771) 5. Романова у Визн. росл. УРСР, 714. Горшкова во Фл. СССР, XVIII, 277.

— *A. latifolia* C. A. Mey., Verzeichn. Pfl. (1831) 113, non L. — *A. arvensis* L. var. *coerulea* Ledeb., Fl. Ross., III (1846—1851) 30. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 201. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, 1, 160, 522. — *A. arvensis subsp. coerulea* (Schreb.) Schinz. et Keller in Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3 (1927) 1870.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 1082. Hegi, ц. м., V, 3, 1870.

Видані зразки: Fl. exsicc., Austro-Hung., № 1357! № 1691. Fl. Bohem. et Morav. exsicc., № 967. Herb. norm., № 4485. Fl. exsicc. Palaestinae, № 274!

Бур'ян на південному заході і півдні.

З. П. Житомирська обл.: Довбиський рн, Калинівка (Барбарич!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, окол. Кам'янця-Подільського, Зіньківці (Монтрезор!). — Вінницька обл.: Крижопільський рн, Савчине (Котов!); Могилів-Подільський (Пачоський); Тростянецький рн, Красногірка (Котов!); Піщанський рн, Батрацьке (Котов!), Загнітків (Котов!). — Одеська обл.: Кодима (Шмальгаузен!); Котовськ (Котов!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Звенигородський рн, Козацьке (Підоплічка); Умань (Шмальгаузен). — Київська обл.: Ставищенський рн, Красилівка (Шмальгаузен). — Вінницька обл.: Бершадський рн, Кошаринці (Котов!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Харцизький рн, Зуївка (Страшко!). — **Л.З.-Л.С.** Запорізька обл.: Осипенківський рн, Осипенко (Котов), Трояни (Алексєєв!); Приморський рн, Зеленівка (!). — Сталінська обл.: Жданов (Котов!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Ізмаїл (Липський!, Котов!), Болград (Доброчаєва!) Роздільнянський рн, Лиманське (Романова!); Кілійський рн, о-в Кислицький (Доброчаєва); Одеса (Шестериков, Шмальгаузен); Біляївський рн, Яськи (Опперман!). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Опперман!). — **Кр. З.С.** Кримська обл.: Євпаторія (Зеленецький). — **П.С.** Кримська обл.: ст. Таганаш (Зеленецький). — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, Керч (Чучкевич, Пачоський!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Зеленецький, Левандовський, Чучкевич). — **Кр. З.Л.-С.** Кримська обл.: Феодосія (Сарандінакі!). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Балаклава (Свистунова!, Андрєєв); Севастополь (Коржинський, Таліев, Баженов, Семенкевич!, Федосєєв); Бахчисарайський рн, Бахчисарай (Зеленецький), окол. Бахчисарая, с. Дачнівка на р. Качі (Кульков, Котов!), Качі-Кален (Буш); окол. зал. ст. Сюрень (Котов!); Куйбишевський рн, Куйбишево (Котов!); Зуйський рн, Зуя (Котов!); Старокримський рн, Старий Крим, г. Агармиш (Зеленецький). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Алупка (Таліев!, Котов!), Краснокаменка (Котов!), Ялта (Левандовський, Траншель, Гольде, Зеленецький), Карасан (Оксіюк!), Магарач (Пачоський!), Гурзуф (Оксіюк!, Котов!), Фрунзенське (Пачоський); Судацький рн, Судак (Савенков!, Котов!), Кара-даг (Котов!, !!); Алуштинський рн, Алушта (Зеленецький, Пачоський!), Генеральське (Таліев!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр.; Бессараб., Причорн., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Тал.; Зах. Сибір: Алт. (г. Сарим-Сакти); Далек. Схід: Камч. (Мільківське дослідне поле); Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Гір.-Туркм., Аму-Дар., Сир.-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Атлантична, Середня і Східна Європа, Середземномор'я, Мала Азія, Середня Азія, Північна Америка.

Примітка. До цього виду належать рослини, помилково визначені Маршалем Біберштейном (M. B., Fl. taur.-cauc., I, 143) із Керчі як *A. Monelli* M. B. Для Криму теж помилково наводиться *A. tenella* L. = *Lysimachia tenella* L. (у Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3, 1871).

Рід 651. Недорісток — Centunculus L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 116.

Квітки поодинокі, верхівкові, майже сидячі або на коротких квітконіжках, пазушні. Чашечка глибоко-чотирироздільна, з ланцетними частками. Віночок дрібний, глечиковидно-колесовидний або чашоподібний, майже кулястий, глибоко-чотирироздільний (рідше п'ятироздільний), коротший за чашечку; тичинок чотири, з короткими голими нитками, прикріпленими до основи віночка; пиляки еліптичні; зав'язь округла, стовпчик нитковидний, приймочка голівчаста. Коробочка куляста, шкіряста, одногнізда, багатонасінна, розкривається кришечкою впоперек. Насінина дрібна. — Маленькі однорічні трав'янисті рослини з густо улисненим стеблом і черговими листками.

Рід налічує 3 види, які ростуть в Європі, Малій Азії і Північній Америці; з них в СРСР росте 1 вид.

2175 (1). C. minimus L. — **Недорісток найменший.** Рослина гола, 3—10 *см* завв. Стебло тонке, прямостояче або розпростерте, просте або розгалужене, б.-м. густо улиснене. Листки чергові, яйцевидні або округло-яйцевидні, 2,5—6 *мм* завд. і 2—2,5 *мм* завш., цілокраї, на верхівці загострені, майже сидячі або з дуже коротким черешком (0,5 *мм* завд.). Квітки дрібні, знаходяться в кутках листків на коротких, 0,5 *мм* завд., квітконіжках. Чашечка 2,5—3 *мм* завд., з вузькими лінійно-ланцетними загостреними частками. Віночок білий або рожевий, глечиковидно-колесовидний або чашоподібний, майже в 2 рази коротший за чашечку, з розширеною, майже здутою або кулястою трубочкою, 0,6—0,8 *мм* завд. і 0,6 *мм* завш., з ланцетними, загостреними, 0,6—0,7 *мм* завд. і 0,3 *мм* завш., частками; тичинок 4, з короткими, 0,2 *мм* завд., голими нитками, втроє коротших за частки віночка; пиляки серцевидні або еліптичні, повернуті до середини; маточка з округлою зав'яззю, нитковидним стовпчиком і голівчастою приймочкою. Коробочка куляста, плівчаста, жовтувата, 1,5—1,7 *мм* завд., розкривається кришечкою впоперек. Насіння численне, дрібне, трикутне або майже яйцевидне, дрібно- і тонкобородавчасте, темнокоричневе. ☉. Цв. V—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 116. Ledeb., Fl. Ross., III, I, 30. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 202. Романова у Визн. росл. УРСР, 714. Горшкова во Фл. СССР, XVIII, 278.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3, 1873, Taf. 211, fig. 6. Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., рис. 627; Фл. юго-вост. Европ. ч. СССР, № 565. Маевский, Фл. сред. пол. Европ. ч. СССР, № 238.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 69! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1358!

По краях боліт, на піщаних дюнах, на вологих пісках.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременець (Шмальгаузен). — **З.П.** Житомирська обл.: Житомир (Пачоський). — **П.П.** Київська обл.: Київ (Шмальгаузен, Семенкевич!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Борзнянський рн (Лукашов!). — Київська обл.: Бровари (Монтрезор!).— **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кременець (Бессер!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький (Пачоський!, Шмальгаузен!). — Черкаська обл.: Гельмязівський рн, Прохорівка (Котов!). — Полтавська обл.: Оболонь (Семенкевич!); Кременчуцький рн, окол. Кременчука (Лавренко!), Потоки (Пачоський!); Полтава (Іллічевський!). — Сумська обл.: Суми (Черняєв). — Харківська обл.: Харків (Черняєв, Лавренко!, Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янський рн, окол. Куп'янська (Клоков і Котов!), Оливівка (Клоков!); Зміївський рн, Лиман (Лавренко!). — Полтавська обл.: Карлівка (Шмальгаузен!).— Дніпропетровська обл.: Покровський рн, Велико-Михайлівка (Сидоров).— **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Збур'ївка, Гола Пристань, Солено-озерна лісова дача (Пачоський).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм. (Псков), Верх.-Волзьк., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволж., Причорн., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Скандінавія, Атлантична, Середня і Східна Європа, Середземномор'я, Балканський пів-в, Мала Азія, Північна Америка.

Примітка. Віночок звичайно чотири-, але іноді і п'ятироздільний. М. І. Котовим 28. VIII 1940 р. (!) були зібрані у великій кількості рослини з п'ятироздільним віночком біля Прохорівки, Гельмязівського району, Черкаської області.

Коліно 8. **Cyclaminae** Reichenb. Pax in Engl. Віночок з відвернутими назад частками відгину. Коробочка відкривається стулками; зав'язь верхня. — Трави з прикореневими листками і безлистими стрілками або одноквітковими прикореневими квітконіжками, з кореневищем або бульбами.

Рід 652. Цикламен — Cyclamen L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 145.

Чашечка дзвониковидна, п'ятироздільна. Віночок з короткою, майже кулястою трубочкою і п'ятироздільним відвернутим відгином; тичинок 5, прикріплених до основи трубочки віночка; пиляки ланцетні, загострені, майже завжди заховані в трубочці. Зав'язь одногнізда, насінненосець майже кулястий; стовпчик нитковидний, насіннєві зачатки численні. Коробочка куляста або яйцевидна, багатонасінна, розкривається спочатку на верхівці, потім по всій довжині 5—8 напіввідвернутими зубчиками. Плодоніжки спірально згорнуті, тому коробочки лежать на землі. Насіння напівкулясте, кутасте. — Багаторічні трави з майже кулястою, б.-м. приплюснутою бульбою, нирковидними, округлими або яйцевидними листками, завжди з серцевидною основою і поодинокими пониклими квітками. Середземноморський рід складається з 55 видів, які ростуть в горах, переважно на узбережжях Середземного, Чорного і південної частини Каспійського морів. В СРСР поширені 8 видів, з них в УРСР 2: один вид росте в Криму, а другий в умовах відкритого грунту культивується на Правобережжі і інколи дичавіє (*C. europaeum* L.).

В кімнатній і оранжерейній культурах поширені гібридні форми *C. persicum* Mill.

Господарське значення. Всі види цикламенів декоративні, багато з них вже давно широко ввійшло в культуру. Всі цикламени отруйні. Діючим началом є сапонін-цикламен складу $C_{56}H_{96}O_{27}$ і сапонін-цикламіретин $C_{28}H_{46}O_4$. Отрута по-різному діє на тваринні організми.

---

1. Цвіте восени. Бульби вкриті пробкоподібним шаром . . . . . (1). **Ц. європейський — C. europaeum** L.
— Цвіте весною. Бульби вкриті короткими волосками, вкорінюються середньою частиною . . . . . (2). **Ц. Кузнецова — C. Kusnetzovii** Kotov et Czernova.

2175[1] **(1). C. europaeum** L. — **Цикламен європейський.** Рослина 15 *см* завв., з приплюснуто-кулястою бульбочкою на кінці короткого або видовженого кореневища; бульбочка 1,5—3 *см* в поперечнику, вкорінюється по всій поверхні. Листки прикореневі, здебільшого вічнозелені, з серцевидною або округлою, при основі глибоко виїмчастою, цілокраєю або рідко зубчастою пластинкою на довгому черешку, 12—20 *см* завд. Квітки великі, пазушні, поодинокі, на квітконіжках, майже рівних листкам або в 1,5 раза довших за них. Чашечка глибокороздільна на широко яйцевидно-трикутні, гострі по краю, зубчасто-залозисті частки. Віночок карміновочервоний, частки його яйцевидні або видовжені, в 3—4 рази довші за трубочку, а відігнута частина пелюсток — 2,5—3,5 *см* завд. ♃. Цв. VIII—X.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 145. Котов, Адвентивна рослинність на Україні, у Віснику природознавства (1929) 273. Романова у Визн. росл. УРСР, 709. Победимова во Фл. СССР, XVII, 282.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3, 1844, tab. 211, fig. 3; fig. 2843b, f. l. c. 2845c, 2846a, b, 2849, 2851—2853.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 25971 Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 866.

Розводиться в садках і інколи дичавіє.

З.Л.-С. Хмельницька обл.: Дунаєвецький рн, Михайлівка (Маковецький). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Біла Церква, парк Олександрія. здичавіле (Оксіюк!).

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення. В горах Середньої Європи (Альпи, Західні і Центральні Карпати), на Балканському півострові.

Господарське значення. Красива декоративна рослина, яку іноді розводять в садках.

2176 (2). C. Kusnetzovii Kotov et Czernova sp. nova in Addenda, VI, p. 521. **Цикламен Кузнецова.** Бульби темнокоричневі, округлі, 2,5—3 *см* завш. та 2—2,5 *см* завд. Рослина 10—16 *см* завв. Листки прикореневі, широко яйцевидні, при основі глибоко виїмчасті, по краях цілокраї або зубчасті, з білими плямами на верхній поверхні, знизу часто фіолетові, 3—3,5 *см* завш. та завд., на довгому черешку, 10—15 *см* завд.

Чашечка глибокороздільна на широко трикутно-загострені частки. Віночок блідорожевий або білий, пахучий, частки його яйцевидні, 10—16 *мм* завд. і 8—10 *мм* завш., звернуті збоку до трубочки, біля основи часток є темнолілова пляма, яка переходить у вигляді трьох смуг у трубочку; на

Рис. 30. Цикламен Кузнецова — *Cyclamen Kusnetzovii* Kotov et Czernova.

1 — загальний вигляд; *2* — віночок; *3* — чашечка.

перегині пелюсток дві білі плями; нитки тичинок біля основи мало розширені; пиляки жовті, на спинці білобородавчасті; стовпчик короткий, схований в зіві квітки; зав'язь куляста, опушена розсіяними червонуватими волосками. Коробочка куляста, до 1 *мм* завш., відкривається 5—8 відгорнутими зубцями. Насінина дрібна, напівкуляста, кутаста. ♃. Цв. II—III, овоч. V—VI.

— *C. coum* M. B., Fl. taur.-cauc., I, 139. Ledeb., Fl. Ross., III, 23. Stev. in Bull. Soc. Natur. Mosc., XXX, II, 326; Verzeichn. taur. Halbins. wildwachs. Pfl.

(1857) 245. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 198. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, I, 163. Победимова во Фл. СССР, XVIII, 286, non Mill.

В чагарниках в Кримській області, рідко.

Кр. Л.-С. Кримська обл.: Білогірський рн, Білогірськ (Стевен), Руське (Чернова, Крилова і Новосельцева!), тип виду, Бурундук (Стевен).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.

Загальне поширення. Ендем Криму.

Примітка. *C. Kusnetzowii* Kotov et Czernova — це вид, проміжний за ознаками між *C. coum* L. та *C. adscharicum* Pobed. Квітки у нього більші за розміром, ніж квітки у *C. coum* L., та пахучі, листки нагадують *C. adscharicum* Pobed. *C. coum* Mill. описано по культурному примірнику невідомого походження, але видова назва вказує острів Кос на архіпелазі Егейського моря. В СРСР *C. coum* Mill., за нашими відомостями, зовсім не росте, але Е. Г. Победімова вказує його, крім Криму (у «Фл. СССР», XVIII, 286), також для Кавказу (Передкавказзя та Західного Закавказзя). Проте, на нашу думку, на Кавказі ростуть зовсім інші види.

Назва цього виду — *C. Kusnetzovii* Kotov et Czernova дана на честь відомого дослідника Кавказу та Криму М. І. Кузнецова.

РОДИНА **CXI. КЕРМЕКОВІ — PLUMBAGINACEAE** LINDL.[1]

Квітки п'ятичленні, правильні, двостатеві. Чашечка не опадає, зрослолиста, з 5 (10) жилками, лійковидна, оберненоконічна або трубчаста, з 5 (10) лопатями чи зубцями, рідко без них, перетинчаста, рідко трав'яниста, при основі пряма або коса. Віночок майже вільнопелюстковий, з п'ятьма пелюстками, лише при основі зрослими між собою, але вище стуленими до відгину в трубку, рідше зрослопелюстковий, з п'ятьма відігнутими лопатями. Тичинки в кількості п'яти супротивні пелюсткам або лопатям віночка; нитки їх при основі розширені і зрослі з основою трубочки віночка або пелюсток, дуже рідко зрослі також між собою, пиляки двогнізді, з паралельними гніздами, прикріплені серединою. Зав'язь верхня, одногнізда, з одним насінневим зачатком; стовпчиків 5, вони або вільні від основи або зрослі по всій довжині; приймочки голівчасті або нитковидно-циліндричні. Плід («мішечок») одногніздий, однонасінневий, з перетинчастою або шкірястою, не приростою до насінини оболонкою; насінина з борошнистим, білим і прямим зародком. — Кущики, півкущики, багаторічні, рідше однорічні трави з черговими, простими листками, часто зібраними в прикореневі розетки. Квітки сидячі або на дуже коротких ніжках, по одній чи по кілька в колосках, рідше в гронах, з плівчасто-трав'янистими приквітками; колоски зібрані в колосовидні, волотисті чи голівчасті суцвіття; квітконосні стебла або квітконоси здебільшого з лусковидними листками, рідко зовсім безлисті.

За «Фл. СССР» (1952), у цій родині нараховується до 15 родів і понад 500 видів, поширених майже по всьому світу, але найбільш

[1] Опрацював М. В. Клоков.

багато представлених в євразіатському Середземномор'ї. Є. Буасьє (1848) наводив відповідно 11 родів і 232 види. Для території Радянського Союзу І. О. Линчевський наводить в XVIII томі «Фл. СССР» 11 родів (з них 4 нових) і 131 вид.

Для УРСР ми наводимо тут 3 роди і 18 дикорослих видів. Незважаючи на невелику кількість видів в українській флорі, критична проробка їх становила великі труднощі. Існуючі в літературі зведення з систематики українських і взагалі східноєвропейських видів родини, включаючи і зведення, поданє у «Фл. СССР» Линчевським, малозадовільні, переважно через те, що автори їх підходили до розв'язання таксономічних завдань з позицій формальноморфологічного методу. Як радив ще Буасьє понад 100 років тому, при обробці видів цієї родини особливо потрібно спостерігати їх у живій природі. Звичайно, розібратися у видах цього роду, поширених на Україні, можна було тільки доповнивши здобуті на місці дані порівняльним вивченням усього видового складу тих природних груп, до яких вони належать.

Види родини мають значення як дубильні і почасти як красильні рослини. Крім того, майже всі вони відзначаються своєрідною декоративністю.

Родину *Plumbaginaceae* Lindl. здавна поділяють на дві природні групи — триби або підродини, з яких на території УРСР зустрічається в дикому стані лише одна. У «Фл. СССР» прийнятий, за Кузнецовим, поділ на дві підродини: *Plumbaginoideae* Kusn. і *Staticoideae* Kusn. Ми залишаємо ці групи, за Буасьє, в ранзі триб (колін).

---

1. Квітконосне стебло просте, безлисте (немає ні зелених, ні бурих лусковидних листків), закінчується щільним голівчастим суцвіттям. Приймочки циліндрично-нитковидні . . . . . **654. Армерія — Armeria** Willd.
— Стебло розгалужене, улиснене (іноді з зеленими і завжди з лусковидними листками); спільне суцвіття звичайно волотисте. Приймочки нитковидні або голівчасті . . . . . 2.
2. Приймочки голівчасті, стовпчики нижче середини ворсинчасті. Гілки суцвіття гранисті і дуже вузько крилаті . . . . . **653. Гоніолімон — Goniolimon** Boiss.
— Приймочки циліндрично-нитковидні, стовпчики голі. Гілки суцвіття круглясті . . . . . **655. Кермек — Limonium** Mill.

Триба **1. Staticeae** Bartl.

Стовпчики до самої основи вільні, приймочки по всій поверхні вкриті дрібними залозками; чашечка без стебельчастих залозок (або з дуже дрібними).

Друга триба — *Plumbageae* Spach характеризується протилежними ознаками: стовпчики (від основи приймочок) зрослі, приймочки

на внутрішньому боці вкриті великими залозками, чашечка вкрита чималими стебельчастими залозками.

Деякі чужоземні види роду *Plumbago* L. з цієї підродини, особливо *P. capensis* Thunb., зустрічаються в культурі як декоративні рослини. Як дубильна і перспективна лікарська рослина певне значення має середземноморська *P. europaea* L., що зустрічається в дикому стані на Кавказі.

Рід 653. Гоніолімон — Goniolimon Boiss.

Boiss. in DC., Prodrom., XII (1848) 632 et Fl. or., IV (1879) 854.

Чашечка лійковидна, плівчаста, з п'ятьма потовщеними, трав'янистими жилками, з вузькою, опушеною, рідше голою трубочкою та б.-м. широким п'ятилопатевим відгином, між лопатями якого іноді розвинені проміжні зубці. Віночок трохи перевищує чашечку, рожево- або пурпуровофіолетовий, рідше білий, майже вільнопелюстковий; пелюстки лише при основі зрослі в кільце, на верхівці неглибоковиїмчасті, в брунькоскладанні (чи перецвівши) загорнуті всередину, нитки тичинок у нижній частині розширені, при основі зрослі з пелюстками і тут залозисті, зрештою голі; стовпчики в числі п'яти, до самої основи вільні, по всій довжині ворсинчасті; приймочки сплюснуто-голівчасті. Плодики у вигляді довгасто-булавовидного мішечка з опадною круглою кришечкою; насінина в плодику одна, майже веретеновидна, чорнувата або темнокоричнева. — Багаторічні рослини з дуже вкороченою, простою, частіше розгалуженою здерев'янілою головною віссю (кореневище, кавдекс) і з кількаразово вилчасто розгалуженими квітконосними стеблами; зелені листки зібрані в прикореневих розетках, цілокраї, шкірясті; стебло лише з лусковидними листками. Квітки в 1—3-квіткових (у наших видів) колосках, зібраних на кінцях гілок у складні колоси; при кожному колоску є покривний лусковидний листок і два приквітки, з яких один (перший внутрішній, або верхній) більш розвинений і звичайно закінчується (у наших видів) трьома трав'янистими вістрями.

М. І. Кузнецов (1902) нараховував 10—12 видів (широких або збірних) у всьому роді, І. О. Линчевський (1952) — до 20. Тимчасом цей рід досить чітко диференційований на географічні раси (види в розумінні Комарова), яких в його складі відомо не менш 30. Вони поширені від Балканського півострова та Алжіру через степові райони Європейської території СРСР, Малу та Середню Азію до Монголії, гірського Передкавказзя і Дагестану. На території СРСР відомо понад 20 видів (географічних рас) цього роду, з них в УРСР зустрічаються 6 видів.

Крім видів, описаних нижче, можна було б на підставі єдиного екземпляру, зібраного ніби в Криму, навести ще *G. elatum* (Fisch.) Boiss. — гоніолімон високий, але ми вважаємо, що його етикетка («Крим, солонці в степах, 1900 р., зібр. Н. Парнаський») сплутана.

Поза тим цей вид і деякі інші східні види іноді зустрічаються в аматорській культурі як декоративні рослини. З шести українських видів цього роду п'ять поза територією УРСР не зустрічається чи в усякому разі не відомі з певністю, а шостий — *G. tataricum* (L.) Boiss. теж є східнопонтичним степовим ендемом. Таким чином, процент ендемічності в цьому роді для української флори надзвичайно високий. З наведених для України видів роду ми виключаємо *G. rubellum* (Gmel. jun.) Klok. як наведений помилково (замість *G. orae-syvashicae* Klok.).

Всі наші види, за системою О. І. Линчевського (Фл. СССР, XVIII), належать до другої секції роду *Tricuspidaria* Lincz. та її другої підсекції *Stenocalyx* Lincz., поділеної автором на два ряди. *G. elatum* (Fisch.) Boiss. віднесений до першої секції *Unicuspidaria* Lincz.

Господарське значення. Деякі види роду, переважно східні, а з наших — *G. tataricum* (L.) Boiss., зрідка зустрічаються в культурі як декоративні рослини. Вони відзначаються невибагливістю і мають своєрідний вигляд. Але на Україні ми поза ботанічними садами видів цього роду в культурі не бачили. Наші види містять у корінні таніди, але в невеликій кількості; як дубильні рослини вони досі не використовуються.

---

1. Прикореневі листки довгасто- або лінійно-ланцетні, рідше видовжено-еліптичні, до 4—14 *мм* завш. (у різних видів), по краях дрібновійчасті або також і на поверхні опушені дрібними волосками. Гілки суцвіття з малопомітними або вузькими крильцями до ±0,5 *мм* (дуже рідко до 1 *мм*) завш.; колоски одноквіткові, рідше почасти двоквіткові; покривні листки колосків до 2,5—4,5 *мм* завд. . . . 2.
— Прикореневі листки еліптичні або почасти оберненояйцевидні, рідко широко довгасто-ланцетні, до 25—35 *мм* завш., по краях невійчасті, на поверхні завжди голі. Гілки суцвіття виразно крилаті, з крильцями 0,5—1,5 *мм* завш.; колоски 1—3-квіткові; покривні листки колосків до 6—7 *мм* завд. . . . . 5.
2. Трубочка чашечки цілком гола . . . . . **(6). Г. Бессерів — G. Besserianum** (Schult.) Kusn.
— Трубочка чашечки густоволосиста . . . . . 3.
3. Прикореневі листки лінійно-ланцетні до вузько-лінійних, здебільшого згорнуті краями до середини, 0,5—4,5 *мм* завш. в розгорнутому вигляді, до 1,5 *мм* завш. в згорнутому вигляді, на поверхні голі і позбавлені вапнистих крапок (крапчастих залозок). Квітконосні стебла в нерозгалуженій частині завжди голі; колоски одноквіткові, до самої верхівки колоса розсунуті; покривний листок колоска порівняно дрібний, 2—3,5 *мм* завд. Облігатний псамофіл (росте виключно на річкових пісках) . . . . . **(5). Г. злаколистий — G. graminifolium** (Ait.) Boiss.
— Прикореневі листки довгасто-ланцетні або ж еліптичні, 1,5—12 *мм* завш., плоскі, на поверхні дрібно опушені, рідко майже голі, вкриті

вапнистими крапками. Квітконосні стебла в нерозгалуженій частині дрібнопухнасті, хоча іноді лише при основі; волоски почасти двокваткові, б.-м. зближені, принаймні на верхівці гілок суцвіття; покривний листок колоска 2,5—4,5 *мм* завд. Рослини кам'янистих або засолених грунтів, зустрічаються також на приморських пісках . . . . . 4.

4. Квітконосні стебла 18—50 *см* завв.; прикореневі листки довгасто-ланцетні до майже лінійних, 3—16 *см* завд., 1,5—9 *мм* завш.; гілки суцвіття спрямовані скоса вгору, внутрішній приквіток нерідко несе на верхівці плівчасті лопаті замість бічних вістрів . . . . . **(4). Г. пустельний — G. desertorum** (Trautv.) Klok.
— Квітконосні стебла 3,5—20 *см* завв.; прикореневі листки еліптично-ланцетні, 3—6 *см* завд., 3—12 *мм* завш., гілки суцвіття дуговидно відігнуті назовні та вниз, внутрішній приквіток завжди з трьома вістрями на верхівці . . . . . **(1). Г. сивашський — G. orae-syvashicae** Klok.

5. Стеблові лусковидні листки та покривні листки колосків (усі або принаймні деякі) б.-м. опушені; звичайно також опушені і верхні гілки суцвіття під колосками та приквітки в зеленій частині, нерідко опушене і стебло на більшому чи меншому протязі, іноді до основи. Прикореневі листки до 30 *см* завд. і 3,5 *см* завш., найширші звичайно коло середини пластинки, рідко вище, квітконосні стебла поодинокі або в кількості 2—3, рідко 6—7 (тоді стебло з усіма лусковидними листками опушене), до 60 *см* завв.; покривний листок колоска до 7 *мм* завд. і 3,5 *мм* завш., внутрішній приквіток до 7,5 *мм* завд. і 3,5 *мм* завш., з трьома вістрями, з яких середнє до 3,5 *мм* завд.; вся рослина сизувато- або сизозелена, іноді світлозелена, але не сірувата . . . **(2). Г. татарський — G. tataricum** (L.) Boiss.
— Усі частини рослини, крім трубочки чашечок, цілком голі. Прикореневі листки до 14 *см* завд. і 2,7 *см* завш., найширші біля середини або нерідко вище середини пластинки; квітконосні стебла рідко поодинокі, звичайно б.-м. численні (до 10), до 35 *см* завв.; покривний листок колоска до 6 *мм* завд. і 2,5 *мм* завш., внутрішній приквіток до 6 *мм* завд. і 2 *мм* завш., з трьома вістрями, з яких середнє до 2 *мм* завд.; вся рослина звичайно сіруватозелена і сизувата . . . . . **(3). Г. кримський — G. tauricum** Klok.[1]

Секція **1. Stenocalyx** (Lincz.) Klok. Чашечка вузько-лійковидна, з ланцетними, б.-м. загостреними лопатями. Віночок пурпурово- або рожеволіловий. Внутрішній приквіток звичайно з трьома ланцетно-шиловидними жорсткуватими трав'янистими верхівковими вістрями, але іноді замість бічних вістрів з плівчастими лопатями. Гілки суцвіття гранисті, з 3 (4) вузькими або широкими крильцями на кожному міжвузлі.

[1] Заступає попередній вид на крайньому півдні Лівобережного Злакового Степу, в Присивашші та в Криму.

Найбільш західна група роду, поширена в Північній Африці, на Балканському півострові, в степових і півпустинних районах Європейської частини СРСР і в гірських степах Великого Кавказу.

Наші види секції можна об'єднати в один широкий ряд *Tatarica* Lincz., emend. Klok. або виділити з нього в окремі ряди *Graminifolia* Klok. і *Besseriana* Klok. На території СРСР, крім описаних вище видів, ростуть ще *G. platyplerum* Klok. і *G. caucasicum* Klok. — на Кавказі (ряд *Tatarica* Lincz.), *G. rubellum* (S. G. Gmel.) Klok. — на південному сході Європейської частини СРСР (той же ряд). До ряду *Besseriana* Klok., мабуть, належить ще описуваний нами передкавказький вид *C. glaberrimum* Klok.

2177 (1). G. orae-syvashicae Klok. — **Гоніолімон сивашський.** Сизуватозелена рослина. Корінь товстуватий, кореневище потовщене, догори звичайно розгалужене. Прикореневі листки еліптично-ланцетні, 3—6 *см* завд., 3—12 *мм* завш., до основи поступово звужені в черешок, приблизно рівний пластинці, на верхівці досить швидко звужені і відтягнуті в коротеньке тонке вістря, з країв майже рівні або трохи хвилясті, на поверхні рясно вкриті вапнистими крапками та густо або розсіяно опушені дрібними волосками, рідше майже голі і лише по краях де-не-де дрібновійчасті (f. *glabrescens* Klok.). Квітконосні стебла рідко поодинокі, звичайно в кількості 2—5, прямостоячі, 3,5—20 *см* завв., 1,2—2,5 *мм* у діаметрі, вилчасто розгалужені починаючи від середини або нижче, до першого розгалуження майже циліндричні або гранисті, вище з трьома помітними крильцями до ± 0,5 *мм* завш., на міжвузлях, в нерозгалуженій частині та по нижніх гілках опушені дрібними волосками, рідше (у f. *glabrescens* Klok.) майже голі. Спільне суцвіття розлоге, ширина його часто перевищує висоту всієї рослини, з дуговидно відігнутими назовні та вниз гілками; колоски 1—2-квіткові, зібрані на кінцях гілок у коротенькі і негусті, однорядні або дворядні колоси; покривний листок колоска яйцевидно-ланцетний, (2,5)3,5—4,5 *мм* завд., 2—3 *мм* завш., з ланцетно-шиловидним вістрям, 0,8—1 *мм* завд.; на верхівці і по боках з плівчастою облямівкою, 0,2—0,5 *мм* завд.; зовнішній приквіток довгасто-ланцетний або довгастий, 3,5—5 *мм* завд., 1,2—1,6 *мм* завш., на верхівці з трав'янистим вістрям 0,8—1,2 *мм* завд., з широкоплівчастими краями або (крім середньої жилки та вістря) цілком плівчастий, часто з двома плівчастими вушками обабіч верхівкового вістря; внутрішній приквіток довгасто-еліптичний, 3,5—5,2 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., з плівчастою облямівкою 0,3—0,6 *мм* завш. по боках, на верхівці з трьома трав'янистими вістрями 1—2,1 *мм* завд., з яких середнє перевищує бічні; чашечка 7—8,5 *мм* завд., з дуже коротко опушеною трубочкою і п'ятьма ланцетними, тупуватими лопатями відгину, 2,5—3 *мм* завд., 1,2—1,5 *мм* завш.; віночок пурпуровофіолетовий. Плодики близько 4 *мм* завд., насінина майже веретеновидна, з тупуватим нижнім і відтягнутим верхнім кінцями, 3,5—3,6 *мм* завд., 0,8—0,9 *мм* завш., чорнувата. ♃ . Цв. VI—VIII.

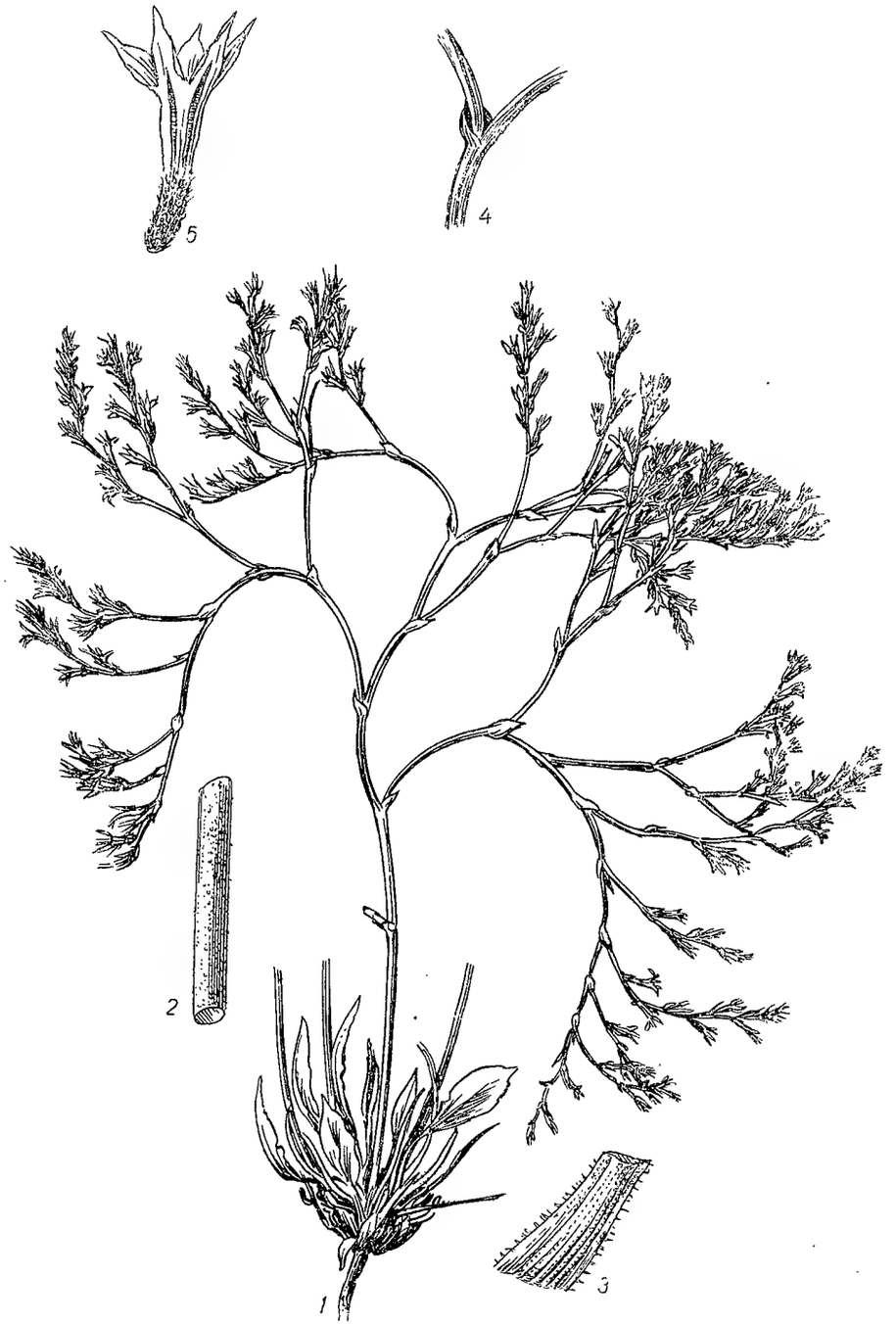

Рис. 31. Гоніолімон сивашський — *Goniolimon orae-syvashicae* Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — опушення стебла в нижній частині; *3* — опушення черешка; *4* — розгалуження в суцвітті; *5* — чашечка.

Klok. in Ind. sem. Horti bot. Charcov. (1927) 6. Клоков у Визн. росл. УРСР (1950) 705.

— *G. tataricum* f. *pumila* Kusn. в Мат. фл. Кавк., IV, I (1902) 199 in observ. (pro max. parte f. *glabrescens*). — *G. tataricum* Линчевский во Фл. СССР, XVIII (1952) 397, quoad f. *pumilum* Kusn. — *G. rubellum* Линчевский, там же, 401, quoad plantas ponticas et tauricas (f. *typica*).

На карбонатних суглинках, рідше на літоральних пісках, переважно серед рослинності полинкового степу. — У Присивашші та в західній прибережній смузі Кримського півострова, розсіяно.

Л.З.С. Запорізька обл.: Якимівський рн, Молоконаський пів-в, уроч. Лсс (Прянишников!). — **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, о-в Чурюк (Левіна!, Котов!), о-в Чурюк-Тюб (Котов, Левіна та Шалит, Прянишников!); Геніческий рн, пів-в Чонгар; ст. Сиваш (Циріна!). — Кримська обл.: Червоно-Перекопський рн, Штурмова (Циріна!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Чорноморський рн, Кострівка (Дзенс-Литовська!) — f. *glabrescens* Klok.; Євпаторійський рн, берег оз. Сасик (Білик!); Жовтневе (Зеленецький!) — f. *glabrescens* Klok. — **Кр. Л.-С.** Кримська обл.: окол. Севастополя (Коржинський!), Трихійський пів-в, на південь від Георгієвського монастиря (Олексієнко!) — f. *glabrescens* Klok.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (Присивашшя), Крим (у північній та західній частинах по сивашському та чорноморському узбережжях).

Загальне поширення. Сивашський, реліктово-півпустинний ендем.

Примітка. Вид цей вперше помічений М. І. Кузнецовим, який приєднав його, на правах особливої форми, до *G. tataricum* (L.) Boiss., мабуть, помилково визнавши цей своєрідний вид за пригнічену модифікацію останнього. Тимчасом *G. tataricum* (L.) Boiss. зовсім не зустрічається на території Криму, а поширена в Криму молода географічна раса *G. tauricum* Klok. помітно відрізняється від нашого виду своїм габітусом, розмірами всієї рослини або окремих її частин і відсутністю опушення на стеблах і листках. В обробці І. О. Линчевського (ц. м.) *G. orae-syvashicae* Klok. поділений наполовину, причому одна невід'ємна частина його залишилась у складі виду *G. tataricum* (L.) Boiss. і відповідно у складі ряду *Tatarica* Lincz., а друга відійшла до виду *G. rubellum* (S. G. Gmel.) Klok. і відповідно до ряду *Rubella* Lincz. До обох частин автором при опрацюванні гербарних колекцій Ботанічного інституту ім. В. Л. Комарова АН СРСР віднесено по однаковій кількості екземплярів. Від *G. rubellum* (S. G. Gmel.) Klok. наш вид відрізняється ще краще, ніж від *G. tauricum* Klok. чи *G. tataricum* (L.) Boiss. s. str., зокрема більш округлою формою листків без виразної кучерявості по краях та більш розвиненими крильцями на стеблі. Наш вид, безперечно, стоїть ближче до *G. tataricum* (L.) Boiss., ніж до *G. rubellum* (S. G. Gmel.) Klok. Ознакою спорідненості між *G. orae-syvashicae* Klok. і *G. tataricum* (L.) Boiss. є ще й те, що обидва вони приблизно однаково варіюють в опушенні від майже голих до густо опушених форм, але у першого переважають опушені, а в другого, навпаки, — оголені форми. Є підстави вважати, що *G. orae-syvashicae* Klok. філогенетично старіший від *G. tataricum* (L.) Boiss.

2178 (2). G. tataricum (L.) Boiss. — **Гоніолімон татарський.** Рослина сизувато- або сизозелена, рідше — світлозелена. Корінь біля шийки 0,5—1,5 *см* завт., кореневище (кавдекс) вкорочене, нерідко розгалужене. Прикореневі листки довгасто-еліптичні, рідше еліптичні або довгасто-

оберненояйцевидні, 2,5—30 *см* завд., 0,5—3,5 *см* завш., найширші коло середини пластинки, рідко помітно вище, до основи поступово звужені в крилатий черешок, коротший за пластинку, рідше майже рівний їй, на верхівці досить коротко загострені і раптово стягнуті в тонке вістря 1—4 *мм* завд., з гострими перетинчастими краями, по краю вгорі іноді засіяні дуже дрібними віечками, звичайно ж голі, на поверхні завжди голі. Квітконосні стебла поодинокі або в кількості 2—3, рідше їх до 6—7, прямостоячі, 10—60 *см* завд., 1,5—5 *мм* завш., розчепірено вилчасто-галузисті, при основі майже циліндричні, вище, до першого розгалуження, з вузенькими або малопомітними крильцями, на гілках з добре розвиненими крильцями, проте вужчими за діаметр гілки, до основи, частіше лише вгорі, опушені дрібними волосками, часто цілком голі; крильця в кількості 2, рідше 3 на междувузлі, по краю рівні, без помітної хвилястості, до 0,5—1,5 *мм* завш. (в залежності від розмірів рослини); стеблові лусковидні листки яйцевидно-ланцетні, до 9—19 *мм* завд., 4—7 *мм* завш., відтягнуто-гостроклнцеві або стягнуті на верхівці в вістря, по краю (крім верхівки) б.-м. широко перетинчасті, на спинці густо або розсіяно опушені дрібними волосками; звичайно опушені всі листки, рідше лише деякі, але на кожній рослині. Спільне суцвіття широко розчепірене; ширина його перевищує довжину, нерідко ширина його перевищує висоту всієї рослини, з б.-м. вигнутими гілками; колоски (1)2—3-квіткові, зібрані на кінцевих розгалуженнях суцвіття в досить густі, іноді рідкуваті дворядні колоси, на кінці колосу нерідко одноквіткові, на початку його звичайно триквіткові; покривний листок колоска яйцевидно-трикутний або ланцетний, 4—7 *мм* завд. і 1,0—3,8 *мм* завш., кілюватий, на верхівці з вузьколанцетно-шиловидним вістрям, 1—2,3 *мм* завд., по краю до вістря з плівчастою облямівкою, 0,5—0,8 *мм* завш., на спинці та по краях опушений дрібними волосками; б.-м. опушені здебільшого всі листки, рідко лише деякі, але на кожній рослині; зовнішній приквіток довгасто-ланцетний, 3—5 *мм* завд., 1—2 *мм* завш., закінчений тонкошиловидним вістрям, 1—1,5 *мм* завд., плівчастий, крім середньої жилки та вістря, по жилці та на вістрі шорстко-пухнастий, рідше голий і гладенький; внутрішній приквіток (перший) в обрисі коротко-довгастий, 4—7,5 *мм* завд., 2—3,5 *мм* завш., закінчений трьома шиловидними вістрями, 1—3,5 *мм* завд., з яких середнє помітно довше за бічні, по краю з плівчастою облямівкою до 0,4—0,8 *мм* завш., що утворює при основі бічних зубців вушка (зубці теж сполучені плівкою до висоти приблизно 0,5—1 *мм*), в зеленій частині трохи шорстко-пухнастий або голий і гладенький, чашечка 7—8,5 *мм* завд., з досить тонкою, дрібноволосистою трубочкою і п'ятьма яйцевидно-ланцетними, тупуватими або гострувато лопатями, 2—2,5 *мм* завд., ± 1,5 *мм* завш., між якими можуть відокремлюватись маловиразні проміжні гострувато зубці; віночок ліловий. Плодики довгасто-булавовидні, 4,5—5 *мм* завд.; насінина майже веретеновидна, 3,1—3,3 *мм* завд., 0,6—0,8 *мм* завш., з відтягнутою верхівкою, темнокоричнева або чорнувата. ♃. Цв. VI—VII.

Boiss. in DC., Prodrom., XII (1848) 632, p. p. (excl. var. var.). Клоков у Визн. росл. УРСР, 705. Линчевский во Фл. СССР, XVIII, 397, p. p. (excl. pl. taur. necnon cauc.).

— *G. tataricum* var. *typicum* et var. *β. puberulum* Trautv. in Bull. Ac. Sc. Pétersb., XIV (1856) 250, 251. — *Statice tatarica* L., Sp. pl., ed. I (1753) 275. — *S. tatarica* var. *a. typica* Rgl. в Тр. Бот. сада, VI, 2 (1880) 388, в прим., p. p. — *S. tatarica α. typica* Trautv. у Шмальгаузена, Фл. ср. и ю. Р., II (1897) 190.

Рисунки: Gmel., Fl. sib., II, tab. 92.

Видані зразки: Герб. фл. СССР, № 3757.

На степах, степових схилах і кам'янистих відслоненнях. — В Лівобережному Злаково-Лучному Степу та в Донецькому Лісостепу нерідко, а також у Лівобережному Злаковому Степу (крім півдня); на Правобережжі дуже рідко.

З.Л.-С. Південне Поділля (Бессер!). — Екземпляри Бессера зібрані, мабуть, десь в околицях Балти. Після нього ніхто цього виду в межах району не знаходив. — **П.Л.-С.** Немає певних вказівок. — **Л.Л.-С.** Зрідка по південній межі району. Вказувалось для околиць Кременчука та Харкова, де тепер, мабуть, не росте. — **Д.Л.-С.** Нерідко. — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Борисова!). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровський рн, Дніпропетровськ (Черняєв!), Сурсько-Покровське (Давидич!); Солонянський рн, Антонівка (Давидич!). — **П.З.-Л.С.** Нерідко по всьому району на неораних степових місцях. — **П.З.С.** Запорізька обл.: Верхньохортицький рн, острів Хортиця (Дементьєв!). — Миколаївська обл.: Варварівський рн, Ново-Богданівка (Пискунов!). — Одеська обл.: Біляївський рн, Березань (Lang et Szovitzs, Herb. ruth., cent. II, № 145!); Одеський рн, лиман Куяльник (Черняєв!). Крім того, є ще екземпляри Пачоського з етикеткою: «Каменецкая балка у Днепра, Херсонская губ., 29. VII 1888, Paczoski». — **Л.З.С.** Нерідко, але на межі з **П.С.** зникає, заміщуючись близьким видом *G. tauricum* Klok. В степах Асканії-Нова зустрічається вже майже виключно *G. tauricum*, а *G. tataricum* (L.) Boiss. представлений лише поодинокими екземплярами. — **П.С.** Дуже рідко. — Херсонська обл.: Геніческий рн, Чонгарський пів-в (Котов!). В Криму не росте.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (лише на півд. сході), Волзьк.-Дон. (у півд. частині), Заволзьк. (півд.), Бессараб. (є екземпляри Бессера з етикеткою «E. Bessarab., Besser»), зібрані, мабуть, в межах сучасної Одеської області), Причорн. (переважно в східній частині), Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Даг. (Дербент).

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР. Східноєвропейський степовий (східнопонтичний) ендем.

Примітка. *G. tataricum* (L.) Boiss. займає в системі проміжне місце між кавказьким видом *G. platypterum* Klok. і кримським *G. tauricum* Klok., відрізняючись від першого більшою редукцією опушення, що, втім, ніколи не доходить до цілковитого зникнення на всій рослині, крім чашечки (як у кримського виду), та багато вужчими крильцями на гілках суцвіття. *G. tataricum* (L.) Boiss. варіює щодо розміру та форми листків, але найбільш мінливе в нього опушення. Рослини з найбільш розвиненим опушенням мають дрібнопухнасте до самої основи стебло, війчасті вгорі по краю прикореневі листки і шорстко-пухнасті на спинці і по краю стеблові та приколоскові лусковидні листочки, приквітки яких також б.-м. опушені. Ми їх відносимо до особливої форми — f. *subcaucasicum* Klok. Вони здебільшого

невисокі (20—35 *см*), часто багатостеблові, з дуже загнутими назовні та вниз гілками. Ця форма особливо часто зустрічається в Донбасі. Рослини з найменш розвиненим опушенням, яке в них помітне лише на деяких покривних листочках колосків, ми відносимо теж до окремої форми — f. *subtauricum* Klok. Вона зустрічається в різних районах і, можливо, пов'язана з засоленими грунтами. Найбільш поширена форма виду (f. *eutataricum* Klok.) характеризується голим стеблом, але б.-м. опушеними покривними листочками колосків і приквітками; в неї звичайно опушені також і гілочки суцвіття під колосками. Відома ще дуже рідка форма цього виду з голими або майже голими трубочками чашечок — f. *pseudo-Besseria-num* Klok. (у Линчевського, ц. м.). На Україні вона досі не знайдена.

2179 (3). G. tauricum Klok. sp. nova in Addenda, VI, p. 521 — **Гоніолімон кримський.** Вся рослина характерно сірозелена, сизувата, цілком гола. Корінь біля шийки 0,5—2 *см* завд., кореневище вкорочене, висхідне, звичайно розгалужене. Прикореневі листки довгасто-еліптичні до еліптичних, нерідко довгасто-оберненояйцевидні до оберненоланцетних, 2,5—14 *см* завд., 4,5—27 *мм* завш., до основи поступово звужені в коротенький, найчастіше видовжений, приблизно рівний пластинці, плоский, крилатий черешок, на верхівці коротко загострені і відразу стягнуті у вістря 1—3 *мм* завд., з гострими білуватими перетинчастими краями, по краях і на поверхні цілком позбавлені опушення, зверху помітно темніші, ніж зісподу. Квітконосні стебла в кількості 1—10, прямостоячі, 15—35 *см* завв., 1,5—3,5 *мм* завт., вилчасто розгалужені починаючи багато нижче середини, при основі циліндричні, тонко ребристо-борозенисті, під першим розгалуженням вузько-криласті, на гілках з добре розвиненими крильцями до 1—1,5 *мм* завш., в кількості 2—3 на кожному межувузлі (ширина крилець, проте, не перевищує діаметра гілки і звичайно менша за нього), на всьому протязі цілком голі і гладенькі; стеблові лусковидні листочки яйцевидно-ланцетні, до 9—18 *мм* завд. і 6—7 *мм* завш., на верхівці стягнуті в лінійно-ланцетне, досить м'яке вістря, по краю з досить широкою перетинчастою облямівкою, так само позбавлені будь-яких слідів опушення і цілком гладенькі. Спільне суцвіття розчепірено-галузисте, з майже прямими або помітно вигнутими гілками; колоски двоквіткові, зібрані на кінцевих розгалуженнях суцвіття в досить густі однобічні колоси; покривний листок колоска яйцевидно-ланцетний, 4—6 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., на верхівці стягнутий у вістря, 1—1,5 *мм* завд., з білуватими плівчастими краями; зовнішній приквіток лінійно-ланцетний, 4,5—6 *мм* завд., 0,8—1,2 *мм* завш., плівчастий, лише по середній жилці, що переходить у зелене вістря 1—1,5 *мм* завд., трав'янистий; внутрішній приквіток довгастий, 5—6 *мм* завд., ± 2 *мм* завш., широко плівчасто-облямований, на верхівці з трьома зеленими трав'янистими вістрями 1—2 *мм* завд.; приквітки та покривні листочки колосків цілком голі; чашечка 7,5—8 *мм* завд., з вузенькою, коротковолосистою (дуже рідко майже голою — f. *glabricalyx* Klok.) трубочкою і п'ятьма трикутно-ланцетними, тупувато загостреними лопатями 2—2,5 *мм* завд., без помітних проміжних зубців між ними; віночок світлоліловий. Плодики довгасті, близько 4 *мм* завд.;

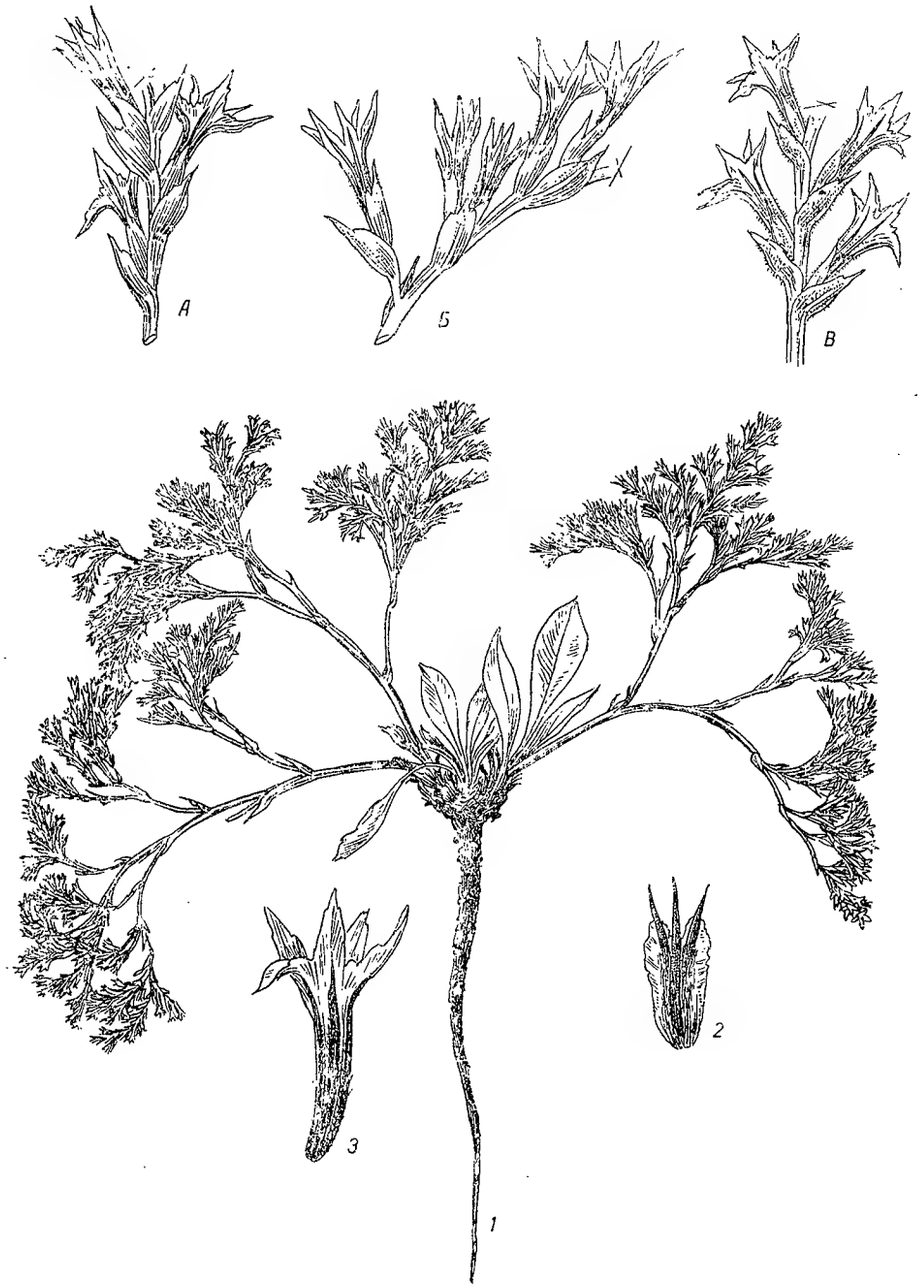

Рис. 32. Гоніолімон кримський — *Goniolimon tauricum* Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — перший внутрішній приквіток; *3* — квітка; *А* — гілочка суцвіття *G. tauricum* Klok.; *Б* — гілочка суцвіття типової форми *G. tataricum* (L.) Boiss. (f. *eutataricum* Klok.); *В* — гілочка суцвіття *G. tataricum* f. *subcaucasicum* Klok.

насінина сплюснуто-веретеновидна, ± 3,25 *мм* завд., чорнувата. ♃. Цв. VI—VII.

— *G. tataricum* Кузнецов в Матер. фл. Кавк., IV, I, с. 190 quoad plantam tauricam (excl. f. *pumila* Kusn.). Линчевский во Фл. СССР, XVIII, 397, pro min. parte (quoad plantam tauricam). — *G. Besserianum* Кузнецов, цит. праця, 202, quoad plantam tauricam.

На полинкових степах, степових і кам'янистих схилах, здебільшого на засолених грунтах. — На крайньому півдні Лівобережного Злакового Степу і в Полиновому Степу б.-м. звичайно, розсіяно по всьому Степовому Криму до передгір'їв.

Л.З.С. Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Пачоський!, Дзевановський!, Порецький!, Лепченко!, Осадча!, Свистунова!, Прянишников!, Котов!, Карнаух!, Гринь!). — Запорізька обл.: Якимівський рн, Кирилівка (Котов!, Білик!), о-в Бірючий (Левіна!, Парнаський, !!), р. Тащенак (Шмальгаузен!). — **П.С., Т.С., Кр.З.-С., К.С., Кр.З.Л.-С.** По всій території районів, звичайно або розсіяно. — **Кр.Л.-С.** Спорадично. — Кримська обл.: Сімферопольський рн, окол. Сімферополя (Зеленецький!, Андреєв!), Свердлове (Козлов!), Живописне (Дзевановський!); Білогорський рн, окол. Білогорська, скелі Ак-Кая (Юнге!, Кальє!, Васильєв!, Вотников!), Південноозерне (Васильєв!). — **Передг. Кр.** Спорадично на заході району. — Кримська обл.: окол. Севастополя, гирло Чорної Річки (!). — **Г. Кр.** Спорадично на сході району. — Кримська обл.: Судацький рн, окол. Щебетівки, Отузька долина (Вучетич і Станков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (тільки на межі з Кримом), Крим (степова частина до передгір'їв).

Загальне поширення. Ендем Степового Криму.

Примітка. *G. tauricum* Klok., мабуть, є молодою географічною расою, що відокремилась безпосередньо від *G. tataricum* (L.) Boiss., яка, в свою чергу, походить від східнокавказької нагірно-степової раси *G. caucasicum* Klok. Схема філогенезу тут намічається така: *G. caucasicum* Klok. → *G. tataricum* (L.) Boiss. (проміжна архаїчна форма — *G. tataricum* f. *subcaucasicum* Klok.) → *G. tauricum* Klok. (проміжна модернізована форма — *G. tataricum* f. *subtauricum* Klok.). Західнокавказька нагірно-степова раса — *G. platypterum* Klok. — походить від *G. caucasicum* Klok. незалежно від *G. tataricum* (L.) Boiss., становлячи паралельний з нею утвір.

2180 (4). G. desertorum (Trautv.) Klok. — **Гоніолімон пустельний.** Темнозелена або сірувата рослина без виразної сизуватості, але з б.-м. виявленим антоціановим забарвленням. Корінь нетовстий, кореневище дуже вкорочене. Прикореневі листки довгасто-ланцетні до майже лінійних, 3—16 *см* завд., 1,5—9 *мм* завш., плоскі, до основи поступово звужені в черешок, приблизно рівний пластинці, на верхівці звужені і відтягнуті в помітне тонке вістря, з обох боків і по краю шорсткопухнасті, дуже рідко голі і лише з країв дрібновійчасті, на поверхні б.-м. рясно, рідше розсіяно вкриті вапнистими крапками. Квітконосні стебла звичайно поодинокі, прямостоячі, 18—50 *см* завв., 1,5—3 *мм* у діаметрі, починаючи від середини або нижче вилчасто розгалужені, до першого розгалуження майже циліндричні або гранисті, вище з по-

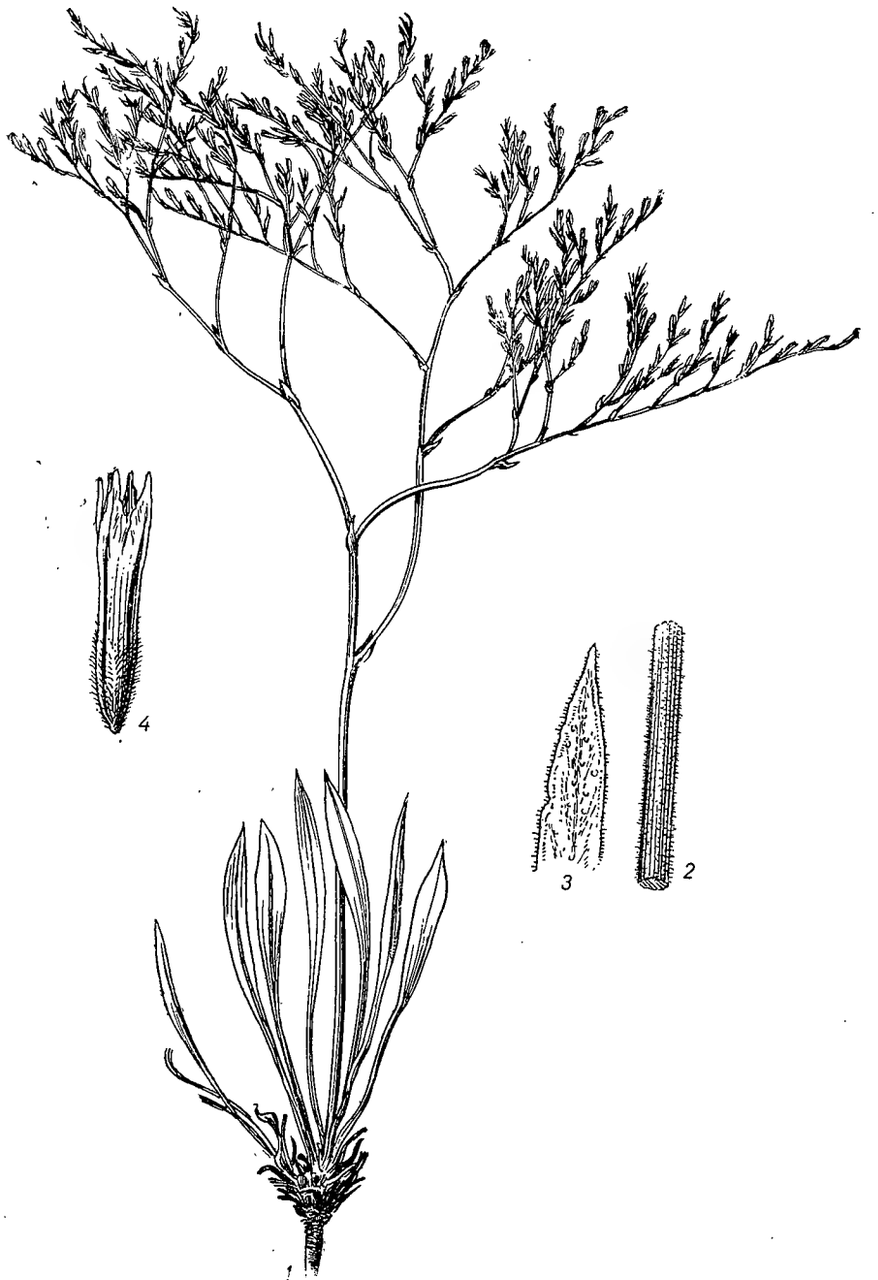

Рис. 33. Гоніолімон пустельний — *Goniolimon desertorum* (Trautv.) Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — опушення стебла в нижній частині; *3* — верхівка листка з опушеним по краю; *4* — чашечка.

мітними, 0,2—1,1 *мм* завш., крильцями на межвузлях, в нерозгалуженій частині шорстко-пухнасті, рідко лише при самій основі ледве опушені, з переривчастим дрібним опушенням також і на верхніх гілочках; стеблові лусковидні листки яйцевидно-ланцетні, до 12 *мм* завд. і 5 *мм* завш., по краю плівчасті, на верхівці відтягнуті в коротеньке трав'янисте вістря, на спинці дрібнопухнасті, рідше голі. Спільне суцвіття густувате або не дуже рідке, з розчепіреними та не відігнутими вниз гілками; колоски одноквіткові або почасти двоквіткові, зібрані на кінцях гілок в однорядні, рідкуваті або дворядні, більш густі колоси; покривний листок колоска яйцевидно-ланцетний, 2,5—4,5 *мм* завд., 1,5—2,5 *мм* завш., на верхівці з шиловидним вістрям 0,5—1,5 *мм* завд., по боках з плівчастою облямівкою 0,2—0,5 *мм* завш.; на спинці часто б.-м. опушений; зовнішній приквіток довгасто- або лінійно-ланцетний, 3,5—5 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш., на верхівці з трав'янистим вістрям 0,5—1 *мм* завд., по боках з плівчастою облямівкою 0,2—0,5 *мм* завш.; внутрішній приквіток довгасто-еліптичний, 3,5—5,5 *мм* завд., 2—3 *мм* завш., з плівчастою облямівкою 0,2—0,7 *мм* завш. по боках, на верхівці з 1—3 трав'янистими вістрями 0,7—2,1 *мм* завд., замість одного або навіть обох бічних вістрів часто розвинені округлі плівчасті лопаті з зеленуватою смужкою посередині; чашечка 8—9 *мм* завд., з коротко- і притиснутоволосистою трубочкою; лопаті відгину чашечки ланцетні, гострувати, 2—3 *мм* завд.; віночок пурпуровофіолетовий. Плодики близько 4,2 *мм* завд., насінина майже веретеновидна, до 3,5 *мм* завд. і 0,5 *мм* завш., чорнувата. ♃. Цв. VI—VII.

Klok. in Ind. semin. Horti botan. Charcov. (1927) 8. Клоков у Визн. росл. УРСР, 706.

— *G. tataricum* var. *ε. desertorum* Trautv. in Bull. Ac. Sc. Pétersb., XIV (1856) 251 et Increm., V, I (1885) 805. — *G. tataricum γ. laxiflorum* Boiss. in DC., Prodrom., XII (1848) 633. — *G. Besserianum* var. *desertorum* Kusn. в Мат. фл. Кавк., IV, I (1902) 265 in observ. — *G. graminifolium* Линчевский во Фл. СССР, XVIII (1952) pro min. parte. — *Statice desertorum* Trautv., Русск. фл., I (1844) 26 et in Mém. biol., II (1856) 17. Ledeb., Fl. Ross., III (1849) 463. — *S. graminifolia* var. *β. desertorum Rgl.* в Тр. Бот. сада, VI, 2 (1880) 388, в прим. — *Limonium desertorum* Ktze., Rev. gen., II (1891) 395.

На кам'янистих і піскуватих степових схилах. — В Злаковому Степу, рідко.

П.З.С. Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Пачоський!); Березнеговатський рн, Яковлівка (Пачоський!). — Запорізька обл.: Верхньохортицький рн, острів Хортиця (Шмальгаузен!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Цюрупинський рн (Черняєв!). — Запорізька обл.: окол. Запоріжжя (Єльяшевич!); Якимівський рн, Охримівка (Ширяєв!), Алтагір на західному березі Молочного Лиману (Шалит!); Мелітопольський рн, Мелітополь (Коржинський!), Мордвинівка (Клоков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн.

Загальне поширення. Понтичний (нижньодніпровський) ендем.

Примітка. Цей вид, як припускав ще М. І. Кузнецов, мабуть, має гібридогенне походження. Деякі його екземпляри дуже наближаються до вузьколистих форм *G. tataricum* (L.) Boiss., інші — до *G. Besserianum* (Schult.) Kusn. Як показує наведена синоніміка, ботанікн досі з певністю відрізняли його від усіх інших видів чи «різновидностей». Ототожнення цього виду у «Фл. СССР» з *G. graminifolium* (Ait.) Boiss. умотивоване І. О. Линчевським тільки тим, що йому «так здається». Кузнецов (ц. м.) наводить з приводу *G. desertorum* (Trautv.) цікаві спостереження М. Федосєєва про те, що цей вид і *G. graminifolium* (Ait.) Boiss. ростуть в околицях Миколаєва на різних ґрунтах і разом не зустрічаються. М. І. Кузнецов вказує також на ряд ознак, за якими можна розрізняти ці види, спираючись на матеріал Федосєєва: «Від *G. graminifol.* форма ця відрізняється загальним габітусом, товстішими гілками і приквітковими лусками, вузько облямованими, до того ж нижня луска хоч і дрібніша, ніж у *G. Besserian.* і *G. Tataric.*, але все ж не така дрібна, як у *G. graminifol.*» (цит. праця, 205 стор.). Кузнецов, таким чином, заперечує можливість віднесення *G. desertorum* (Trautv.), навіть на правах «різновидності», до *G. graminifolium* (Ait.) Boiss., але вважає за можливе приєднати її на таких правах до *G. Besserianum* (Schult.). Беручи до уваги, що М. І. Кузнецов розумів під назвою *G. Besserianum* Nym. в основному *G. rubellum* (S. G. Gmel.) Klok., можна, мабуть, погодитися з тим, що *G. desertorum* (Trautv.) Klok. стоїть найближче саме до останнього виду.

2181 (5). G. graminifolium (Ait.) Boiss. — **Гоніолімон злаколистий.** Блідозелена сизувата рослина, нерідко з б.-м. виявленим антоціановим забарвленням. Корінь 4—25 *мм* завт., кореневище дуже вкорочене і потовщене. Прикореневі листки лінійно-ланцетні до вузько-лінійних, 3—15 *см* завд., 0,5—4,7 *мм* завш., часто б.-м. згорнуті краями всередину і в згорнутому вигляді досягають 0,5—1,5 *мм* завш., до основи дуже поступово звужені в жолобкуватий черешок 0,5—2 *мм* завш. (в розгорнутому вигляді), невиразно відокремлений від пластинки, при самій основі розширені до 2,5—10 *мм* у перетинчасту червонуваторуду або пурпурову піхву, до верхівки поступово звужені і загострені, рідше відтягнуто гострокінцеві, по краях дрібновійчасті з віечками близько 0,1 *мм* завд., на поверхні голі і позбавлені вапнистих крапок. Квітконосні стебла поодинокі або в кількості 2—3, прямостоячі або при самій основі підведені, 25—50 *см* завв., 2—3 *мм* у діаметрі, але при основі потовщені до 4—5 *мм*, в нижній частині циліндричні, тонкоборозністі, вище першого розгалуження гранисті, з ледве виявленими крильцями 0,1—0,5 *мм* завш., в кількості 3 на межвузлі, вилчасто розгалужені починаючи трохи нижче середини, голі або лише в кутах розвилок з малопомітним шорстким пушком, зрідка також з розсіяними дрібними волосками на верхніх гілочках; стеблові лусковидні листки ланцетні або яйцевидно-ланцетні, по краю плівчасті, найнижчі з них 10—15 *мм* завд., 3—4,5 *мм* завш., звичайно брудно-пурпурові. Спільне суцвіття розлоге, рідке, але не надто широке, з різноманітно вигнутими гілками; колоски одноквіткові, б.-м. розсунуті, утворюють на кінцях гілок досить довгі і рідкі однорядні колоси; покривний листок колоска яйцевидно-ланцетний або трикутний, 2—3,5 *мм* завд., 1,5—2,5 *мм* завш., на верхівці з ланцетно-шиловидним вістрям 0,5—1,0 *мм* завд., по боках з плівчастою облямівкою 0,3—0,5 *мм* завш.; зовнішній приквіток довгасто-ланцетний, 2,7—5 *мм* завд., 1,2—1,5 *мм* завш., на верхівці з трав'я-

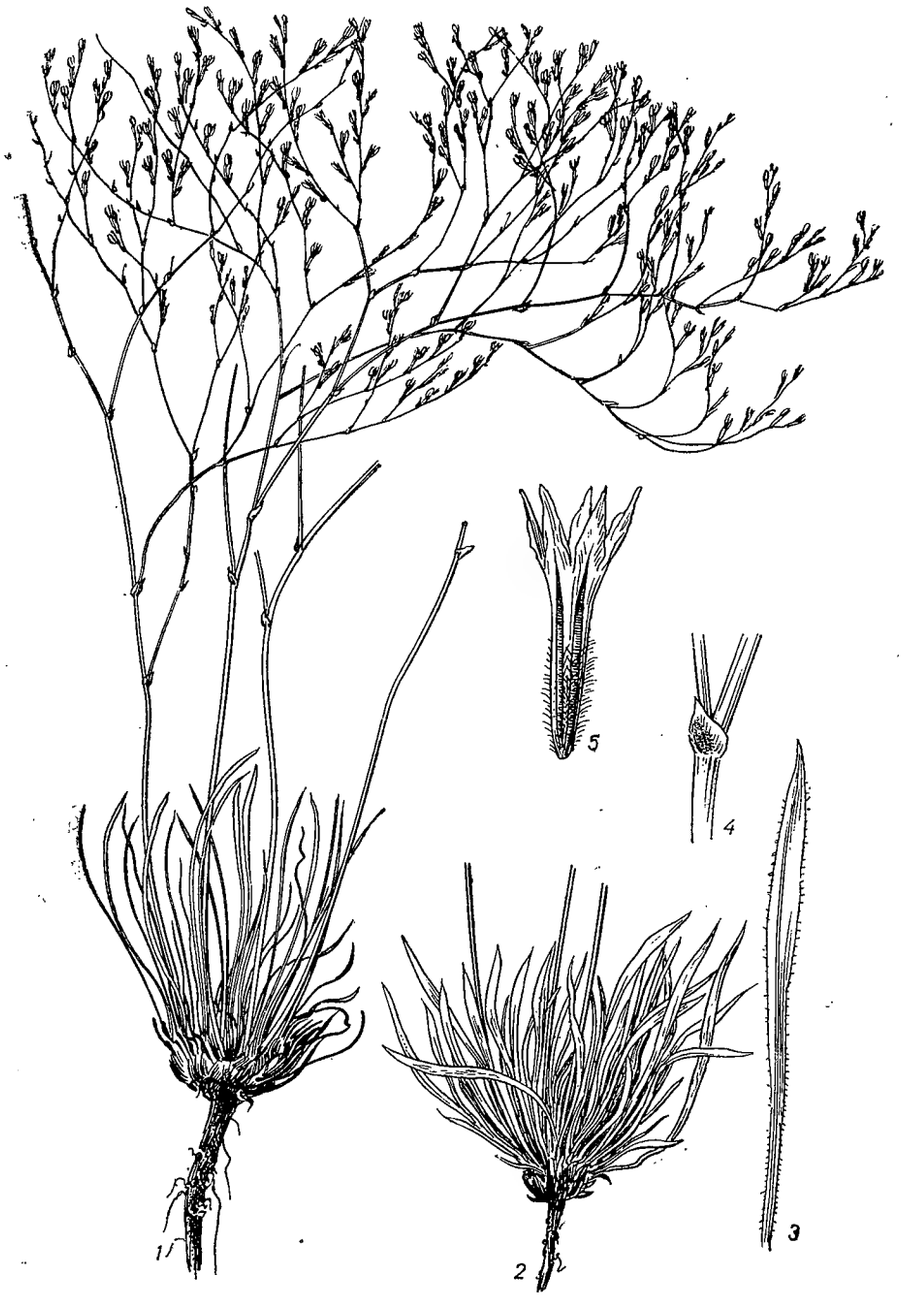

Рис. 34. Гоніолімон злаколистий — *Goniolimon graminifolium* (Ait.) Boiss.

1 — загальний вигляд типової вузьколистої форми; *2* — нижня частина екземпляру широколистої форми; *3* — окремий листок цієї форми; *4* — розгалуження в суцвітті; *5* — чашечка.

нистим вістрям 0,5—1,1 *мм* завд., по боках з плівчастою облямівкою 0,2—0,7 *мм* завш., іноді, крім середньої жилки та вістря, плівчастий; внутрішній приквіток довгасто-еліптичний, рідше оберненояйцевидний, 3,2—6 *мм* завд., 1,8—2,6 *мм* завш., по краях з плівчастою облямівкою 0,3—0,7 *мм* завш., на верхівці з трьома трав'янистими вістрями 0,5—2,5 *мм* завд., б.-м. сполученими плівчастою тканиною, нерідко замість одного чи навіть обох бічних вістрів розвинені плівчасті лопаті з зеленуватою смужкою посередині; середнє вістря завжди помітно перевищує бічні; чашечка 7,5—9 *мм* завд., з мохнато-волосистою тонкою трубочкою та п'ятьма ланцетними, тупувато загостреними лопатями 2—3 *мм* завд., 1,2—1,5 *мм* завш. та б.-м. виявленими проміжними зубцями; віночок світлопурпуровий. Плодики близько 5 *мм* завд., насінина ≒ 3,5 *мм* завд., чорнувата. ♃. Цв. VI—VII.

Boiss. in DC., Prodrom., XII (1848) 633 et Fl. or., IV (1872) 854. Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., 743. Клоков у Визн. росл. УРСР, 706. Линчевский во Фл. СССР, XVIII, 404, excl. syn. Trautv.

— *S. tataricum* var. S *graminifolium* Trautv. in Bull. Ac. Sc. Pétersb., XIV (1856) 252. — *Statice graminifolia* Ait. Hort. Kew. ed. 1, I (1789) 383. Траутфеттер, Русск. фл., I (1844) 22. Ledeb., Fl. Ross., III, I, 463. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 190. — *C. graminifolia* var. *α. typica* Rgl. в Тр. Бот. сада, VI, 2 (1880) 380, в прим. — *Limonium graminifolium* Ktze., Rev. gen., II (1891) 395.

Рисунки: Reichenb., Pl. crit., VIII, tab. 721. Траутфеттер, цит. праця, табл. 9.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 130.

На річкових пісках надзаплавних терас. — Тільки в Злаковому Степу понад Південним Бугом, Інгулом, Інгульцем і Дніпром по обох його берегах.

П.З.С. Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Федосєєв!, Пачоський!, Крижевський!, Карасьов!); Баштанський рн, Мар'ївка (Котов!). — Херсонська обл.: Великоолександрівський рн, Давидів Брід (Котов!). — Запорізька обл.: Верхньохортицький рн, острів Хортиця (Шмальгаузен!, Лавренко!, Клоков!!), Розумівка (Кукуш!), Біленьке, Лиса Гора (Кукуш!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: окол. Запоріжжя біля Кічкас (Шмальгаузен!). — Херсонська обл.: Цюрупинський рн, Цюрупинськ (Траутфеттер!, Черняєв!), кол. Олешківський повіт (Черняєв!), Буркутські плавні (Дзевановський!), Буркути (Котов і Карнаух!), Великі Копані (Прянишников!, Лавренко!), Козачо-Лагерська арена (Косець!), Голопристанський рн, Рибальче (Лавренко!), Рибальче — Іванівка (Клоков !!), Чолбаська арена (!), Кінбурнська коса, Солоно-озерна лісова дача (Панченко, Піддубний!, Савченко!, Гринь!). — Миколаївська обл.: Очаківський рн, Кінбурнська коса (Прянишников!).

Є ще збори В. М. Черняєва з етикеткою «Чапли, 23. VI 1856». Сучасне село Чаплі знаходиться в Дніпропетровському районі, але ми не певні в тому, що ця вказівка стосується до нього. Траутфеттер збирав наш вид в околицях почтової станції Набірикіна («circa stationem Nabirikin») 18. VI 1837, мабуть, десь біля Олешок. Більш загадкова етикетка: «Ex Bessarabia, com. Andrzejowski, a. 1824» на екземплярах виду в загальному гербарії Ботанічного інституту ім. В. Л. Комарова АН СРСР.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (південь), Ниж.-Волзьк. (?).

Загальне поширення. Обмежується вказаними місцезнаходженнями. Принаймні тепер цей вид є нижньодніпровським піщовим ендемом, бо факт сучасного зростання його десь на Волзі не підтверджується.

Примітка. Питання про зростання цього виду на Волзі ще не можна вважати остаточно розв'язаним. Ф. Ф. Лейсле (Фл. юго-востока, VI, 1936, 37) наводить цей вид для колишнього Царицинського повіту (за Тугариновим) і вказує такі місцезнаходження: «П. В. с. Ягодное и с. Олени (Т. П. Гарусев)», а також для околиць Саратова. Ми бачили в Ленінграді екземпляри, які належать до цього виду або надто схожі на нього, з такими етикетками: «*Statice graminifolia*, ex dit. wolg. infer. circa oppidulum Dubowka lecta, a. 1803», «Herb. Fischer. *S. graminifolia*, Volga», «№ 803, Marshal ad Rha fl.». В Києві ми теж виявили екземпляр з етикеткою: «*Statice angustifolia* Marsh. s. 638, Volga». Навряд чи можна припускати, що в усіх наведених етикетках була плутанина. З іншого боку, новіших зборів по цьому виду з Волги немає. Ми вважаємо, що існування цього виду на Волзі, а саме між Саратовим і Сталінградом, цілком можливе. Ще більш імовірним здається нам існування тут не самого *S. graminifolium* (Ait.) Boiss., а дуже схожого на нього вікарного виду. Загальні вказівки щодо цього виду для Криму не підтверджуються.

Цікаво зазначити, що *S. graminifolium* (Ait.) Boiss. культивувався в різних ботанічних садах у нас і за кордоном і в культурі повністю зберігав усі свої ознаки. Ми бачили екземпляри з Дерптського («H. Dorpat, 1827, Hb. Mey.») і Геттінгенського («Herb. Mertens ex horto bot. Gotting., 1810») садів. Цей вид, до речі, і описаний за садовими зразками, вирощеними в Кью з посівного матеріалу, одержаного, мабуть, від акад. Палласа.

2182 (6). G. Besserianum (Schult.) Kusn. — **Гоніолімон Бессерів.** Вся рослина сизуватозелена. Корінь 3—10 *мм* у діаметрі, кореневище висхідне, потовщене, догори часто розгалужене. Прикореневі листки від довгасто-ланцетних до видовжено-еліптичних, 2,5—15 *см* завд., 4,5—14 *мм* завш., до основи поступово звужені в плоский крилатий черешок ± 2 *мм* завш., здебільшого коротший, але нерідко і довший за пластинку, при самій основі розширені в плівчасту, по краях рудуватобуру піхву, до верхівки б.-м. поступово звужені і відтягнуто-гострокінцеві, з майже рівними або трохи хвилястими шорстко-дрібновійчастими краями (вієчки довші і помітніші на черешках), на поверхні голі, вкриті вапнистими білуватими крапками (крапчастими залозками). Квітконосні стебла в кількості 1—6, прямостоячі, 10—35 *см* завв., 1,5—3 *мм* у діаметрі (при основі не потовщені), в нижній частині гранчасті, під першим розгалуженням і вище вузькокрилаті, з трьома крильцями, 0,2—0,6 *мм* завш., на кожному межувузлі, вилчасто розгалужені, починаючи з нижньої третини або чверті, рідше майже від середини, голі або на внутрішньому боці нижніх розвилок шорстко-дрібнопухнасті; стеблові лусковидні листки довгасто- або яйцевидно-ланцетні, відтягнуто-загострені, по краю плівчасті, голі або з малопомітним пушком при основі; найнижчі 7—18 *мм* завд., 3—5 *мм* завш., рудуваті. Спільне суцвіття розлоге (ширина його помітно перевищує висоту всієї рослини), з б.-м. відігнутими назовні та вниз крайніми гілками; зовнішні гілки його нерідко зігзагоподібно вигнуті; колоски одноквіткові, скупчені на кінцевих гілочках у коротенькі, але густі колоси; покривний листок,

колоска яйцевидно-трикутний, 3—4,5 *мм* завд., 1,7—2,5 *мм* завш., на верхівці відтягнутий в ланцетно-шиловидне трав'янисте вістря 0,7—

Рис. 35. Гоніолімон Бессерів — *Goniolimon Besserianum* (Schult.) Kusn.

1 — загальний вигляд; *2* — колосок; *3* — чашечка.

1,2 *мм* завд., по краях з плівчастою облямівкою до 0,4—0,7 *мм* завш., що нерідко утворює під вістрям малопомітні вушка; зовнішній приквіток довгасто- або лінійно-ланцетний, 3,2—4,7 *мм* завд., 1—1,4 *мм* завш.,

майже цілком плівчастий, з зеленуватою середньою жилкою та трав'янистим верхівковим вістрям 0,7—1,5 *мм* завд., під вістрям з б.-м. виявленими плівчастими вушками; внутрішній приквіток коротко-довгастий чи довгасто-еліптичний, 3,7—5 *мм* завд., 1,4—2,1 *мм* завш., по краях з плівчастою облямівкою 0,2—0,5 *мм* завш., на верхівці з трьома трав'янистими вістрями 1—1,7 *мм* завд., з яких середнє перевищує бічні на 0,1—0,4 *мм* або нерідко дорівнює одному з них, при основі бічних вістрів з плівчастими вушками; чашечка 6,5—8 *мм* завд., з цілком голою, досить тонкою трубочкою і п'ятьма довгасто-ланцетними або трикутними, тупуватими чи гоструватими лопатями 2—2,5 *мм* завд., 1—1,2 *мм* завш.; віночок пурпуровофіолетовий. Плодики 4—4,5 *мм* завд.; насінина майже веретеновидна, з тупуватим нижнім і відтягнутим верхнім кінцями, 3,4—3,6 *мм* завд., 0,8—0,9 *мм* завш., чорнувата. ♃. Цв. VI—VII.

Кузнецов в Мат. фл. Кавк. IV, I (1902) 202, pro nomine; Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., 743; Клоков у Визн. росл. УРСР, 706; Линчевский во Фл. СССР, XVIII, 403.

— *G. tataricum β. angustifolium* Boiss. in DC., Prodrom., XII (1848) 633 et Fl. or., IV (1879) 854, p.p. quoad syn. Roem. et Schult. — *G. tataricum* var. *δ. Besserianum* Trautv. in Bull. Ac. Sc., Pétersb., XIV (1856) 251. — *G. tataricum ssp. Besserianum* Nym., Consp. fl. Eur., III (1881) 613, p. p., excl. syn. — *Statice Besseriana* Schult., Syst. veg., VI (1820) 789, in observ.; Ledeb. Fl. Ross., III, 463. — *Statice tatarica* var. *β. Besseriana* Rgl. в Тр. Бот. сада, VI, 2 (1880) 388, в прим.; Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 190, p. p. — *S. graminifolia* Bess., Enum. (1822) 44—45, № 1380, non Ait — *Limonium Besserianum* Ktze., Rev. gen., II (1891) 395.

Видані зразки: Lang et Szovitz, Herb. ruth. cent. I, № 86 (*sub Statice Besseriana* Schult.).

На кам'янистих степах і степових схилах. — В правобережних степових районах нерідко, а також в суміжній частині Лісостепу.

З.Л.-С. Одеська обл.: Красні Окни (Роговичі); Чорнянський рн, Чорна (Шмальгаузен!), Топали (Шмальгаузен!), Цибулівка (Шмальгаузен!), Артирівка (!); Троїцький рн, Мар'янівка (Михайленко!). — **П.Л.-С.** Одеська обл.: Саврань (Роговичі). — Кіровоград (Борківський!, Щеглеєв!). — **П.З.-Л.С., П.З.С.** Нерідко. — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Каховський рн, Каховка (Пачоський!), Зелений Под (!).

Мабуть, до цього виду стосується вказівка І. В. Артемчука про зростання якогось гоніолімона в окол. Новоселиці Чернівецької області.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (півд. захід.), Бессараб. (крім півночі), Причорн. (до Дніпра на захід).

Загальне поширення. Західнопонтичний (тираїсько-бористенський) степовий ендем.

Примітка. Дуже схожа на цей вид рослина, зібрана на Північному Кавказі в окол. Кисловодська Калениченком, а пізніше Акінфієвим (*G. glaberrimum* Klok. ined.). Менш подібні до нього дуже рідкі форми *G. tataricum* (L.) Boiss. і *G. tauricum* Klok. з трубочками чашечок, зовсім без опушення чи майже позбавленими його. Вказівки щодо цього виду для Кримського пів-ва

(Кузнецов, ц. м., та інші автори) не підтверджуються. З ним може бути сплутана форма *G. tauricum* Klok. з майже голими чащечками, яка іноді зустрічається в Криму.

Рід 654. Армерія — Armeria Willd.

Willd., Enum. pl. Hort. berol. (1809) 333, nomen conservandum.

Чашечка лійковидна, з сухоплівчастим п'ятилопатевим відгином. Віночок майже вільнопелюстковий, трохи довший за чашечку, ліловий; пелюстки довгасто-оберненояйцевидні, до основи звужені в нігтик, на верхівці тупі. Тичинки в кількості 5, супротивні пелюсткам і прикріплені до їх основи; стовпчики в нижній частині звичайно волосисті; приймочки нитковидні. Плід однонасіннєвий, з плівчастою оболонкою, що розривається в нижній частині. — Багаторічні рослини з дуже вкороченою головною віссю та цілком безлистими простими квітконосними стеблами; всі листки прикореневі, лінійні; квітки на коротких ніжках з тонкоплівчастими приквітками, зібрані по 1—4 в грона і скупчені на кінці стебла в щільну головку, обгорнуту при основі кількома плівчастими приквітками, з продовженими від їх основи вниз придатками, що, зростаючись, утворюють трубчасту піхву навколо верхньої частини стебла, внизу з одного боку розщеплену.

До роду належить понад 50 видів, поширених у холодній та помірній зонах північної півкулі, а також у Південній Америці. В СРСР зустрічаються 3—4 види, з яких на Україні відомий лише 1 вид.

Види цього роду відзначаються декоративністю, і їх можна іноді зустріти в квітниках.

Наш вид належить до секції *Plagiobasis* Boiss., яка характеризується чашечкою, косою при основі та косо прикріпленою до квітконіжки. Секція ділиться на дві підсекції: *Holotrichae* Boiss. — з трубочкою чашечки, волосистою навкруги, по ребрах (жилках) і між ребрами, і *Pleurotrichae* Boiss. — з трубочкою чашечки, опушеною тільки по ребрах, а між ними голою. Наш вид треба віднести до другої підсекції.

2183 (1). A. elongata (Hoffm.) C. Koch — **Армерія видовжена.** Темнозелена рослина, утворює дерновинки. Прикореневі листки вузько лінійні, до 12—18 *см* завд., 1—2,5 *мм* завш., гострокінцеві або коротко загострені до тупуватих, по краю досить рясно засіяні віечками 0,1—0,2 *мм* завд., на поверхні зверху густо або розсіяно опушені такими ж волосками, зісподу голі або трохи опушені, з однією жилкою або в нижній частині ще з двома малопомітними жилками, при основі розширені до 2,5—5,5 *мм* у плівчасту рудувату піхву з 7 жилками. Квітконосні стебла в кількості 4—12 (і більше), 22—55 *см* завв., 1—2 *мм* у діаметрі, звичайно у 3—5 разів довші за листки, голі. Головки спочатку напівкулясті або сплюснуто-кулясті, на кінець цвітіння майже кулясті, 18—22 *мм* у поперечнику; зовнішні листочки обгортки їх довгасто- або яйцевидно-ланцетні, 7—13 *мм* завд. (без придатків),

2,5—3,5 *мм* завш., поступово звужені до верхівки в гострий кінчик, але без відокремленого вістря, рудуваті, по краю широко плівчасті, в середній частині перетинчасті, придатки їх утворюють трубку, що на 2—2,5 *см* обгортає верхню частину стебла під головкою; внутрішні приквітки біля основи грон оберненояйцевидні, рідше майже еліптичні, 7—9 *мм* завд., 4—6 *мм* завш., плівчасті, сріблястобілі; грона 10—11 *мм* завд., з 2—4 квітками; квітконіжки 0,5—2 *мм* завд., тонкі; чашечка 6,5—7,5 *мм* завд., трубочка її з 10 коротковолосистими реберцями, лопаті відтягнуті на верхівці в остючковидне вістря 0,4—0,8 *мм* завд., віночок помітно перевищує чашечку, ліловий. ♃. Цв. VI—IX.

C. Koch in Flora, VI (1823) 698, Boiss. in DC., Prodrom., XII (1848) 681. Штейнберг во Фл. СССР, XVIII, 410.

— *A. vulgaris* Willd., Enum pl. Horti bot. Berol., I (1809) 333, Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 193, Клоков у Визн. росл. УРСР, 705. — *Statice armeria* L., Sp. pl., ed. I (1753) 274, p. p. — *S. elongata* Hoffm., Deutschl. Fl. ed. 2, I (1800) 150. — *S. armeria* var. *elongata* Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., 1887.

На сухих луках і лісових галявинах. — Тільки в західній частині Української РСР.

Наводиться для **Зак. Л., К.Л., Пр.Л.**, звідкіля матеріалу ми не бачили. — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Яворів (Наконечна!). — **З.П.** Волинська обл.: Любешівський рн, Шлапань (Барбарич!); Камінь-Каширський рн, Сошичне (Барбарич!, Косець!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр.

Загальне поширення. Скандінавія, Середня та Атлантична Європа.

Примітка. Під назвою «*A. elongata*» описуються в літературі та зберігаються в гербаріях зовсім не однакові рослини. Наша рослина не дуже схожа на чеську (див. Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., 454, II) чи на угорську (Fl. Hung. exsicc., 686) рослини, але в усіх ознаках збігається з польською. Польські флористи саме нашу форму вважають за типову *A. elongata* (Hoffm.) Koch s. str. (порівн. друге видання «Rośliny polskie», 1953, 466—467), але вона, здається, не цілком їй тотожня (чи не є це забута *A. purpurea* Koch in Flora, 1823a., 710?!). Опис рослини у Є. І. Штейнберг (ц. м.) мало відповідає нашим екземплярам.

Рід 655. Кермек — Limonium Mill.

Mill., Dict. Abridg., ed. 4 (1754), nom. conserv.

Чашечка лійковидна, оберненоконічна або трубчаста, перетинчаста, в нижній частині (до відгину) з п'ятьма трав'янистими жилками, вгорі звичайно з 5(10)-лопатевим відгином. Віночок довший за чашечку, у наших дикорастучих видів синьофіолетовий; пелюстки лише при самій основі зрослі в кільце, на верхівці відігнуті назовні, в брунькоскладанні (та перецвівши) згорнуті всередину. Нитки тичинок лише при основі зрослі з пелюстками; стовпчики від самої основи вільні, голі, з ниткоподібними приймочками. Плід — оберненояйцевидний перетинчастий мішечок без кришечки, іноді з невеличкою круглою кришечкою. — Багаторічні трави з листками в прикореневій розетці, рідше півкущики з улисненими гілками; квітки по 1—3 в колосках з приквітками, зібраних у рідкі чи густі колоси на круглястих (у наших дикорастучих видів) гілках спільного, звичайно волотистого суцвіття.

Поліморфний і, безперечно, збірний рід, поширений в аридних областях Євразії, Африки, Австралії, Північної та Південної Америки. Найбільша кількість видів зосереджена в Середземноморській (в ширшому розумінні) області. На території СРСР відомо до 50 видів роду, з яких в УРСР росте 11—12.

---

1. Прикореневі листки виїмчасто-лопатеві до пірчасто роздільних; квітконоси і стебла ширококрилаті. Чашечка 10—14 *мм* завд., віночок блідожовтий. Культивується . . . . . **(1). К. виїмчастий — L. sinuatum** (L.) Mill.
— Прикореневі чи стеблові листки цілісні і цілокраї; квітконосні стебла круглясті або гранисті. Чашечка багато коротша, віночок синьофіолетовий. Дикі рослини . . . . . 2.
2. Півкущик з улисненими стеблами, листки вузько лопатковидні. Спільне суцвіття, звичайно переривчасто-колосовидне . . . . . **(12). К. півкущовий — L. suffruticosum** (L.) Ktze.
— Багаторічні трави з прикореневими зеленими листками; квітконосне стебло лише з лусковидними здрібненими листками (дуже рідко в нижній частині з зеленими листками); листки здебільшого еліптичні. Спільне суцвіття волотисте . . . . . 3.
3. Прикореневі листки лопатковидні, до 12 *мм* завш.; стебло в нерозгалуженій частині нерідко з 1—2 або з кількома такими ж листками . . 4.
— Прикореневі листки еліптичні, рідше оберненояйцевидні, ширші; стебла завжди без зелених листків . . . . . 5.
4. Стебло 5—45 *см* завв., звичайно низеньке; в нерозгалуженій частині з 1—2 зеленими листками або зовсім без них. Чашечка 3—3,7 *мм* завд. . . . **(10). К. каспійський — L. caspicum** (Willd.) Gams.
— Стебло 50—60 *см* завв., в нерозгалуженій частині з б.-м. численними зеленими листками. Чашечка 4—4,5 *мм* завд. . . . . **(11). К. дунайський — L. danubiale** Klok.
5 (3). Лопаті чашечки закруглено-трикутні, малопомітні; відгин її звичайно синюватий; трубочка чашечки опушена по всіх п'ятьох жилках або й між ними, рідше лише по двох (тоді вся рослина гола). Солончакові рослини . . . . . 6.
— Лопаті чашечки ланцетні, гострувати, добре помітні; відгин її завжди білуватий; трубочка чашечки опушена, звичайно лише по двох суміжних жилках. Степові рослини . . . . . 10.
6. Прикореневі листки з добре виявленими, довгими, вузенькими, зверху жолобковидними черешками; стеблові лусковидні листки порівняно невеликі (до 2—3,5 *см* завд.). Спільне суцвіття розлоге, широке; колоси рідкуваті або негусті. Приморські, літоральні рослини . . . 7.

— Прикореневі листки з невиразно відокремленими від пластинки, короткими і широкими, зверху плоскими, крилатими черешками або взагалі без помітних черешків; стеблові лусковидні листки більші (до 3—5 *см* завд.). Спільне суцвіття нешироке; колоси звичайно густі. Лучно-солончакові рослини, поширені переважно в річкових долинах 8

7 Прикореневі листки та квітконосне стебло цілком голі; чашечка опушена лише по двох жилках, 4—4,5 *мм* завш. . . . . **(6). К. Мейєра — L. Meyeri** (Boiss.) Ktze.

— Прикореневі листки та квітконосне стебло б.-м. опушені; чашечка опушена звичайно по всіх п'ятьох жилках, дрібніша . . . . . **(5). К. чурюцький — L. czurjukiense** (Klok.) Lavr.

8. Прикореневі листки здебільшого видовжено-еліптичні, до верхівки звужені і загострені, 1—5(8) *см* завш. (їх довжина перевищує ширину в 2,5—5 разів), завжди з обох боків опушені дрібними волосками; квітконосне стебло теж завжди опушене; трубочка чашечки завжди опушена по всій поверхні. Кінцеві гілочки суцвіття часто кільцевидно закручені назад і завжди дуговидно зігнуті. Рослина поширена в басейні Дінця та в східній частині азовського узбережжя . . . . . **(2). К. донецький — L. donetzicum** Klok.

— Прикореневі листки здебільшого еліптичні до майже округлих або почасти оберненояйцевидні, на верхівці закруглені, 1,5—9(12) *см* завш. (їх довжина в 1,5—3 рази перевищує ширину), опушені або голі; квітконосне стебло опушене на всьому протязі чи лише вгорі або голе; трубочка чашечки опушена по жилках або почасти і між ними. Кінцеві гілочки суцвіття часто майже прямі або трохи дуговидно зігнуті. Рослини поширені в басейні Дніпра і далі на захід, а також у північній частині Криму . . . . . 9.

9. Прикореневі листки та квітконосне стебло завжди голі; трубочка чашечки опушена лише по двох жилках. Покривний листок колоска та приквітки в плівчастій частині сріблясто-лискучі; віночок інтенсивно синій. Рослина поширена між Дністром і Південним Бугом . . . . . **(4). К. південнобузький — L. hypanicum** Klok.

— Прикореневі листки опушені з обох боків, рідше майже голі; квітконосне стебло опушене на всьому протязі або принаймні вгорі; трубочка чашечки опушена по всіх п'ятьох жилках або почасти і між ними, дуже рідко лише по двох жилках. Покривний листок колоска та приквітки в плівчастій частині іржавосіруваті чи буруваті, майже не лискучі; віночок фіолетовосиній. Рослина поширена в басейні Дніпра та в північній частині Криму . . . . . **(3). К. замшовий — L. alutaceum** (Stev.) Ktze.

10. Спільне суцвіття дуже розлоге і широке, звичайно кулясте, з нечисленними і малопомітними неплідними гілками; чашечка порівняно дрібна, 3—4 *мм* завд.; прикореневі листки великі, до 60 *см* завд. і 12 *см* завш. . . . . **(9). К. широколистий — L. latifolium** (Sm.) Ktze.

— Спільне суцвіття нешироке, з б.-м. численними і помітними неплідними гілками в нижній частині; чашечка більша, 4—5,5 *мм* завд.; прикореневі листки багато дрібніші, до 20 *см* завд. і 5—7 *см* завш. . . . 11.

11. Прикореневі листки з обох боків та квітконосне стебло на всьому протязі б.-м. густо опушені. Колоски 1—2-квіткові, в рідких або рідкуватих колосах . . . . . **(7). К. сарептський — L. sareptanum** (Becker) Gams.

— Прикореневі листки та квітконосне стебло цілком голі. Колоски 2—3-квіткові, в густих або густуватих колосах . . . . . **(8). К. перетинчастий — L. membranaceum** (Czern.) Klok.

Секція **1. Pteroclados** Boiss. Чашечка лійковидна, з широким відгином, при основі пряма. Квітконосні стебла ширококрилаті. — Багаторічні трави, півкущі і кущі.

Західносередземноморська секція. В СРСР зустрічається лише один вид — у садовій культурі.

2183[1] **(1). L. sinuatum** (L.) Mill. — **Кермек виїмчастий.** Жорстковолосиста рослина до 50—70 *см* завв.; всі листки прикореневі, в обрисі довгасто-лопатковидні, по краю глибоко виїмчасто-лопатеві до пірчастороздільних. Квітконосні стебла майже від основи крилаті, вгорі вилчасто розгалужені; крила широкі, по краю часто хвилясті, на вузлах стебла з видовженими листовидними вузько лінійними виростами. Колоски 3—4-квіткові, скупчені в густі невеликі колоси, з трьома нерівними яйцевидно-ланцетними виростами крил при основі; колоси, в свою чергу, зібрані на кінцях гілок у голівчасто-щитковидні суцвіття. Чашечка 10—14 *мм* завд., з синьофіолетовим рівним (без лопатей) відгином; віночок блідожовтий. ♃. (⊙). Цв. VIII—IX.

Mill., Gard. Dict., ed. 8 (1768) № 6. Линчевский во Фл. СССР, XVIII, 419. — *Statice sinuata* L., Sp. pl., ed. I (1753) 276.

Культивується зрідка як декоративна рослина.

Поширення по СРСР. Тільки в культурі. Вказується для Західного Закавказзя як здичавілий.

Загальне поширення (в дикому стані). Середземномор'я.

Секція **2. Eulimonium** Pax Чашечка з б.-м. косою основою, оберненоконічна, частіше вузько лійковидна. Віночок (у наших видів) синьофіолетовий. Квітконосне стебло та гілки його без крил, круглясті або гранисті; спільне суцвіття волотисте. — Багаторічні трави.

Підсекція **1. Genuina** Boiss. Лопаті чашечки закруглено-трикутні, малопомітні. Гілки суцвіття всі або майже всі квіткоиосні; колоски здебільшого в густих дворядних колосах. Зелені листки еліптичні, широкі, всі прикореневі. — Солончакові рослини.

Ряд **1. Alutacea** Klok. Прикореневі листки звужені до основи в короткі і широкі крилаті черешки або майже сидячі; стеблові лусковидні листки порівняно великі, до 3—5 *см* завд.; спільне суцвіття

нешироке. Рослини б.-м. опушені, рідше зовсім голі, лучно-солончакові, поширені переважно в річкових долинах.

Панонсько-понтичний ряд, поширений від Дунаю до Дону.

2184 (2). L. donetzicum Klok. sp. nova in Addenda, VI, p. 523.— **Кермек донецький.** Сірувато- і сизуватозелена або темнозелена, завжди опушена рослина. Корінь 4—10 *мм* у діаметрі; кореневище помітне, часто догори розгалужене. Прикореневі листки переважно довгасто-еліптичні, рідше еліптичні або видовжено-обернено-яйцевидні, 4—20(40) *см* завд. і 1—5(8) *см* завш. (довжина листка в 2,5—5 разів перевищує ширину), звичайно без певного черешка, але деякі листки в кожній розетці з коротким і широким черешком, до верхівки звужені і звичайно загострені, рідко тупі, закінчені коротеньким вістрям, шкірясті, хоч і не дуже товсті, з обох боків густо або рідкувато опушені коротенькими волосками (переважно зісподу по жилках) та б.-м. рясно вкриті білуватими (від виділених солей) крапчастими залозками. Квітконосні стебла поодинокі або нечисленні (до 4), прямостоячі, 30—80 *см* завв., 2—3 *мм* у діаметрі, розгалужені починаючи нижче, нерідко вище середини, досить густо опушені коротенькими, 0,1—0,3 *мм* завд., волосками; стеблові лусковидні листки довгасто яйцевидно-ланцетні, до 2—5 *см* завд. (найнижчі), на верхівці відтягнуті в тонке вістря, буруватосвітлокоричневі, перетинчасті, на спинці дрібно опушені. Спільне суцвіття порівняно вузьке, з досить короткими, спрямованими скоса вгору головними гілками; кінцеві гілочки суцвіття дуговидно або кільцевидно назад загнуті; колоски 2—3-квіткові, близько 4,5—5,5 *мм* завд., зібрані на кінцевих гілочках у густі, часто дворядні колоси, в свою чергу скупчені на верхівці стебла та головних гілок; покривний листок колоска яйцевидно-ланцетний, 1,5—2,3 *мм* завд., на верхівці стягнутий в дрібне вістря, при основі та по середній жилці, що переходить у вістря, трав'янистий, зрештою плівчастий, на спинці дрібнопухнастий; зовнішній приквіток в обрисі яйцевидний, 1,5—1,7, рідше до 3 *мм* (у f. *longibracteatum* Klok.) завд., плівчастий, з двома тонкими жилками (з яких одна часто майже непомітна) та загнутими по них краями, на верхівці притуплений і неправильно зазублений; внутрішній перший (верхній) приквіток широко яйцевидний або еліптичний, 2,6—3,3, рідше 3,9—4,5 (у f. *longibracteatum* Klok.) завд., трав'янистий, на верхівці з білуватою, часто іржавосірою плівчастою облямівкою, 0,4—0,5 або (у f. *longibracteatum* Klok.) 0,6—0,9 *мм* завш.; на спинці дрібнопухнастий; чашечка вузько-лійковидна, 4—5 *мм* завд., з закруглено-трикутними лопатями, 0,3—0,5 *мм* завд., вгорі нерідко синювата, внизу звичайно рудувата; трубочка її опушена піввідлеглими короткими волосками як по жилках, так і між ними по всій поверхні. Віночок у півтора раза довший за чашечку, фіолетовосиній, не дуже яскравий. ♃. Цв. VII—IX.

— *Statice donetzica* Klok. у Визн. росл. УРСР, 708. — *S. tomentella* auct. fl. ucr. (non Boiss.) p. p. — *Limonium tomentellum* Линчевский во Фл. СССР, XVIII, 440, p. p.

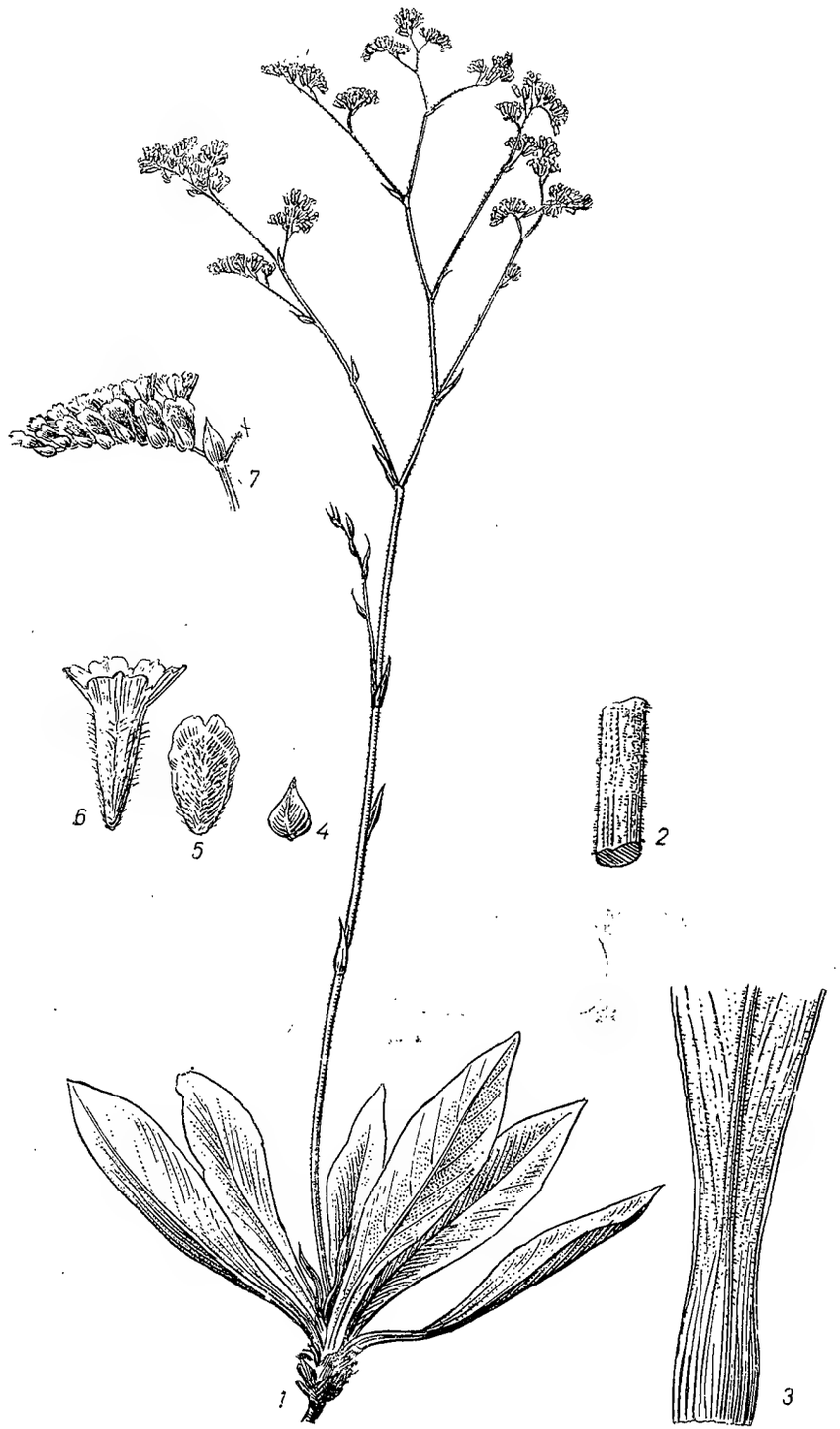

Рис. 36. Кермек донецький — *Limonium donetzicum* Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — опушення стебла; *3* — основа листка; *4* — покривний листок колоска; *5* — приквіток; *6* — чашечка; *7* — гілочка суцвіття.

Видані зразки: Герб. русс. фл., № 1588 b. (sub: *Statice tomentella* Boiss.). Герб. фл. УРСР, № 84 ((sub: *S. tomentella* Boiss.).

В долинах річок на засолених луках, солонцях і солончаках. — Тільки в східній частині Української РСР, переважно в басейні р. Дінця.

Л.Л.-С. В південно-східній частині. — Харківська обл.: Харківський рн, Покотилівка (Савенков!), Мерефа (Козлов!). — **Д.Л.-С.** Нерідко. — **Л.З.-Л.С.** На схід і на північ від Дінця нерідко або звичайно, зустрічається також у приазовській частині по річках Кальчику, Кальміусу і Кринці.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (півд. схід), Волзьк.-Дон. (півд. захід), Причорн. (схід), Ниж.-Дон. (півн. захід).

Загальне поширення. Східнопонтичний ендем.

Примітка. *L. tomentellum* (Boiss.) Ktze. (*Statice tomentella* Boiss.) зустрічається лише в прикаспійських півпустинних районах; він помітно відрізняється від нашого виду виразно черешковими прикореневими листками, багато дрібнішими стебловими лусковидними листками і короткими (±3,5 *мм* завд.) чашечками; в нього також інша форма суцвіття, і він, мабуть, не належить до спільного ряду з нашими понтичними видами, для яких характерні майже сидячі прикореневі листки, видовжені лусковидні листки і довша чашечка (±4,5 *мм*).

Треба зауважити, що *L. tomentellum* (Boiss.) Ktze., подібно до нашого кримського виду *L. czurjukiense* (Klok.) Lavr. не знаходить собі певного місця в системі, займаючи інтерсеріальне положення.

2185 (3). L. alutaceum (Stev.) Ktze. — **Кермек замшовий.** Сіро-зелена, опушена, нерідко майже гола рослина. Корінь звичайно потовшений, 4—20 *мм* у діаметрі. Кореневище вкорочене; прикореневі листки здебільшого еліптичні до майже округлих і почасти оберненояйцевидні, рідше довгасто-еліптичні, 3,5—25(40) *см* завд., 1,5—9(12) *см* завш. (довжина листка звичайно в 2—3 рази перевищує його ширину), до основи звужені, з невиразно виявленим плоским крилатим черешком або майже сидячі, на верхівці закруглені, рідше коротко загострені, закінчені коротеньким тонким вістрям, шкірясті, звичайно товсті, рідко порівняно тоненькі, з обох боків опушені дрібними, до 0,1 *мм* завд., волосками, нерідко голі чи майже голі, без помітних крапчастих залозок, але нерідко засіяні дрібними горбочками. Квітконосні стебла поодинокі, рідше в кількості двох, прямостоячі, 30—80(100) *см* завв., 2—5 *мм* у діаметрі, розгалужені починаючи нижче, рідше вище середини, часто з дуже вкороченими нижніми гілками, б.-м. густо опушені коротенькими, 0,1—0,3 *мм* завд., волосками; на всьому протязі, іноді лише в суцвітті, дуже рідко цілком голі; стеблові лусковидні листки довгасто яйцевидно-ланцетні, 1—4,5 *см* завд. (в нерозгалуженій частині стебла), буруватосвітлокоричневі, перетинчасті, з країв плівчасті, на спинці дрібно опушені, нерідко голі. Спільне суцвіття вузьке або не дуже широке, з головними гілками, спрямованими скоса вгору, кінцеві гілочки суцвіття майже прямі або лише трохи зігнуті; колоски (1)2—3-квіткові, (3,5)4—6 *мм* завд., здебільшого в коротких густих дворядних колосах, скупчених на верхівці стебла та головних гілок, іноді колоси довші, однорядні і рідкуваті, з дещо розсунутими колос-

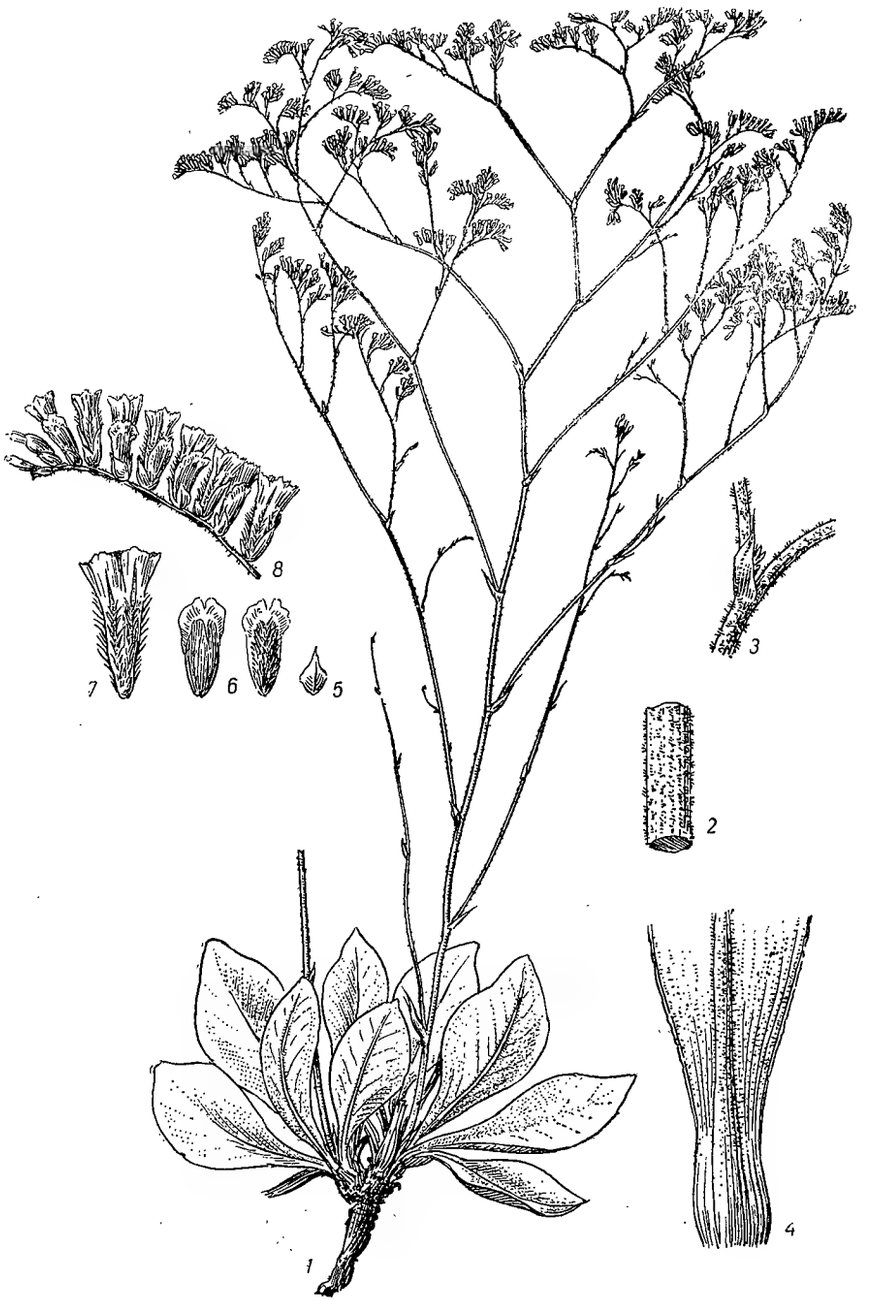

Рис. 37. Кермек замшовий — *Limonium alutaceum* (Stev.) Ktze.

1 — загальний вигляд; *2* — опушення стебла; *3* — розгалуження суцвіття з лусковидним листком; *4* — основа листка; *5* — покривний листок колоска; *6* — приквітки; *7* — чашечка; *8* — гілочка суцвіття.

ками; покривний листок колоска яйцевидно-ланцетний, (1,2)1,5—2,5 *мм* завд., на верхівці стягнутий в дрібне вістря, по середній жилці, що переходить у вістря, трав'янистий, зрештою плівчастий, на спинці, нерідко лише при основі дрібнопухнастий, рідше зовсім голий; зовнішній приквіток в обрисі яйцевидний, (1,5)1,7—2,5 *мм* завд., плівчастий, з двома тонкими жилками і часто з двома зубцями на верхівці; внутрішній перший (верхній) приквіток широко еліптичний, (2,6)2,8—4,5 *мм* завд., трав'янистий, з білуватою, іноді з буруватою плівчастою облямівкою, 0,5—1,0 *мм* завш., на верхівці, на спинці дрібнопухнастий, іноді голий; чашечка вузько-лійковидна, 4—5,5 *мм* завд., з закруглено-три кутними лопатями, 0,3—0,4 *мм* завд., вгорі нерідко синювата; трубочка її опушена по п'ятьох жилках напіввідлеглими волосками до 0,5 *мм* завд., нерідко також і між жилками, але звичайно не по всій поверхні, переважно вгорі, дуже рідко опушення помітне лише на двох-трьох жилках. Віночок фіолетовосиній, у півтора раза довший за чашечку. Плодик довгастий, на верхівці потовщений, з чотирма товстенькими вузькими крильцями, ± 3 *мм* завд.; насінина сплюснуто-веретеновидна, близько 2,5 *мм* завд. і 1,0 *мм* завш., чорнувата. ♃. Цв. VII—IX.

Ktze., Rev. gen. (1891) 396.

— *Statice alutacea* Stev. in Bull. Soc. Nat. Mosc., XXX, I (1857) 367. Клоков у Визн. росл. УРСР, 708. — *S. tomentella* auct. fl. ucr. (non. Boiss.), p. p. — *Limonium tomentellum* Линчевский во Фл. СССР, XVIII, 440, p. p

На солончакуватих луках у долинах річок, на приморських солончаках і серед рослинності полинкового степу (але не на літоральних ракушнякових пісках). — В лівобережних степових і лісостепових придніпровських районах до нижньої течії р. Сули на північ досить звичайно, на південь — до північно-східної частини Криму.

Л.Л.-С. Тільки в південно-західній частині району по річках Сулі, Хоролу, Пслу. — Полтавська обл.: кол. Лубенський пов. (Монтрезор!); Градизький рн, Стовбуваха (Білик!); Оболонь (Білик!); Кременчуцький рн, Кременчук (Лавренко!), Омельник (Білик!). — **П.З.-Л.С.** Тільки по р. Мокрій Сулі. — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровський рн, Селецьке (Давидич!); Солонянський рн, Антонівка (Давидич!). — **Л.З.-Л.С.** В північно-західній частині району, по Дніпру, Орелі, Самарі, Вовчій. — Полтавська обл.: Кобеляцький рн, Павлівка (Монтрезор!), Красне (Білик!); Карлівка (Оксіюк і Зеров!). — Харківська обл.: Зачепилівський рн, Скалонівка (Іллічевський!). — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн (багато пунктів по р. Самарі, !!). — Запорізька обл.: Оріхів (Білик!). — **П.З.С.** Дніпропетровська обл.: Апостолівський рн, Грушівка (Рижутін!). — **Л.З.С.** Нерідко. — **П.С.** Нерідко. З Кримської області відомо чимало місцезнаходжень у Джанкойському та Червоно-Перекопському районах.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (південь), Причорн. (у басейні Дніпра), Крим (північно-східна частина).

Загальне поширення. Понтичний ендем.

Примітка. Цей вид посідає в системі проміжне місце між поширеним далі на схід від нього завжди опушеним видом *L. donetzicum* Klok. і поширеним на захід від нього *L. hypanicum* Klok., позбавленим опушення.

Порівняно з *L. donetzicum* Klok. і *L. hypanicum* Klok. цей вид відзначається збільшеною мінливістю ознак, особливо щодо опушення всієї рослини та форми прикореневих листків. Типова форма виду характеризується помірно опушеними прикореневими листками та квітконосними стеблами; трубочка чашечки опушена в неї по самих жилках, а між ними гола чи майже гола. Така форма найбільш поширена в долинах лівих приток Дніпра; зокрема тільки вона і відома з пониззя Кринки, звідкіля був описаний вид (*Statice alutacea* Stev.). Б.-м. оголені форми зустрічаються в різних частинах ареалу виду, звичайно поруч типової форми, але частіше на північ від р. Самари. Можна відрізнити кілька таких форм, що позначатимуть різні кількісні ступені редукції опушення: 1) f. *glabrifolia* Klok. — прикореневі листки голі або майже голі, стебло рідкувато опушене; трубочка чашечки опушена по всіх п'ятьох жилках або почасти і між ними; 2) f. *glabricaulis* Klok. — як попередня форма, але стебло опушене лише вгорі; 3) *glabella* Klok. — стебло цілком голе, трубочка чашечки опушена лише по двох-трьох жилках. Треба вказати, що ступені редукції опушення на вегетативних частинах, з одного боку, і на чашечці, з другого, часто не повністю збігаються.

Форма прикореневих листків у цього виду та й в інших близьких видів варіює в залежності від умов зволоження. На піщаних островах, що довгий час перебувають під впливом весняної поводі, іноді можна знайти дуже вузьколисті форми, одна з яких була навіть описана М. І. Котовим з пониззя Самари як особливий вид під назвою *Statice oblongifolia* Kotov у Труд. с.-г. ботан., I, 3 (1927) 165. Довжина листків у неї майже в десять разів більша, ніж ширина, листки цілком голі, стебло теж майже голе, але трубочка чашечки опушена по всіх п'ятьох жилках. Пізніше такої форми ні на Самарі, ні в інших місцях ніхто не знаходив, і вона, очевидно, до постійних форм виду не належить.

Ми зараховуємо тут до цього виду і форми, густіше опушені, ніж типова, поширені в Присивашші, на річці Молочній та де-не-де по Самарі. В них чашечка б.-м. густо опушена і між жилками, листки дуже товсті, приквітки нерідко довші. Але не виключена можливість, що сивашська форма полинкового степу належить до окремої південної географічної раси.

2186 (4). L. hypanicum Klok. sp. nova in Addenda, VI, p. 524. — **Кермек південнобузький.** Темнозелена, гола рослина. Корінь звичайно товстий, 10—15 *мм* у діаметрі. Кореневище потовщене, вкорочене, часто багатоголове. Прикореневі листки еліптичні, рідше обернено-яйцевидні або яйцевидні, 3,5—30 *см* завд., 2—10 *см* завш. (довжина листка в 1,5—3 рази перевищує його ширину), до основи клиновидно звужені, без чітко виявлених черешків, майже сидячі, іноді почасти з помітними черешками, на верхівці закруглені, нерідко з мілкою виїмкою, закінчені коротеньким тонким вістрям, грубошкірясті, з обох боків цілком голі, зверху темнозелені, зісподу ясніші, сіруваті. Квітконосні стебла поодинокі або в кількості двох, прямостоячі, 30—75 *см* завв., 3—5 *мм* у діаметрі, розгалужені починаючи звичайно нижче середини, на всьому протязі голі, внизу гладенькі, вгорі шорсткі від дуже дрібних горбочків або сосочків чи майже гладенькі; стеблові лусковидні листки довгасто-ланцетні, 1—3 *см* завд. (в нерозгалуженій частині стебла), світлокоричневі, перетинчасті, голі. Спільне суцвіття нешироке, з головними гілками, спрямованими скоса вгору або помітно відігнутими; нижні гілки його звичайно короткі і неплідні; кінцеві гілочки суцвіття б.-м. зігнуті назовні та вниз; колоски 1—2-квіткові, близько 4,5—6 *мм* завд., звичайно в коротких або дуже коротких густих дворядних колосах, скуп-

чених на верхівці стебла та головних гілок; покривний листок колоска яйцевидно-ланцетний, 1,3—2,0 *мм* завд., на верхівці стягнутий в дрібне

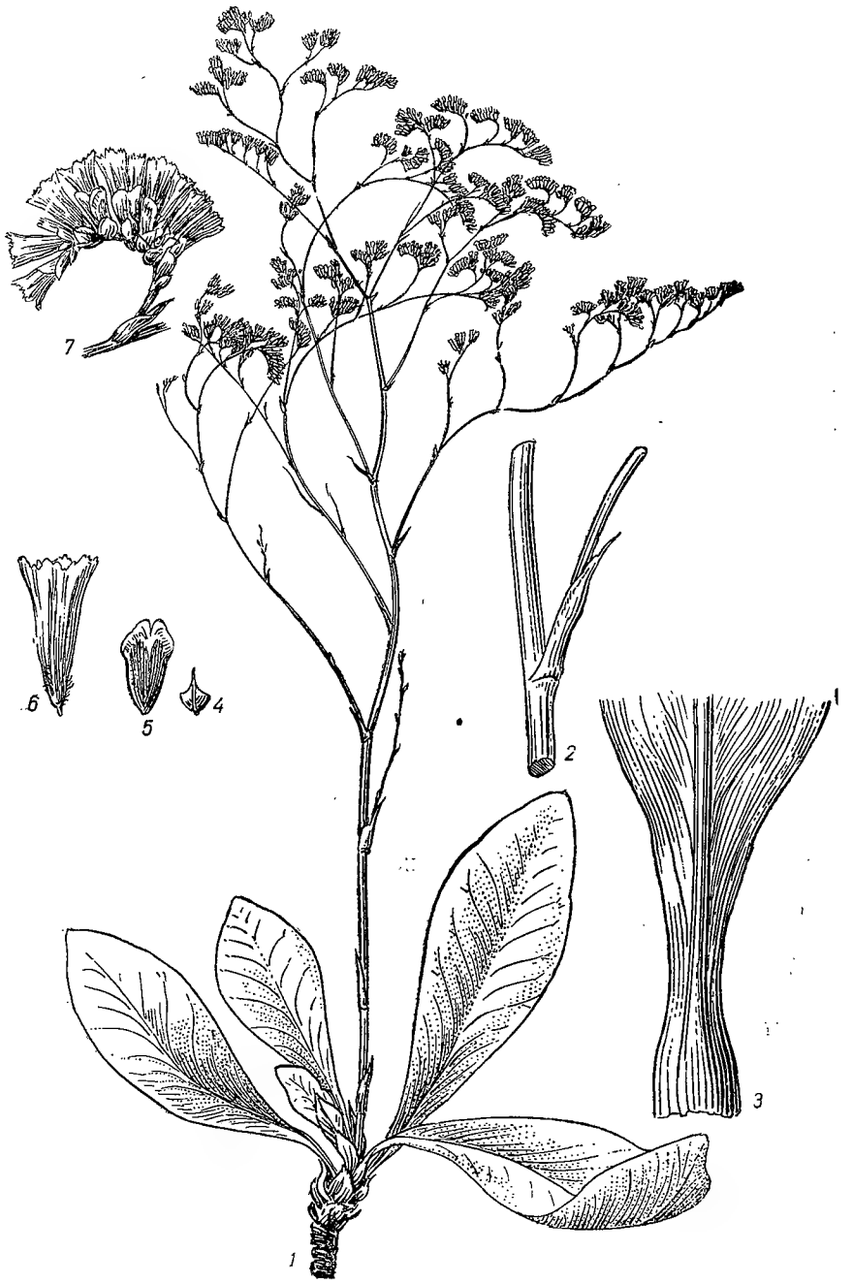

Рис. 38. Кермек південнобузький — *Limonium hypanicum* Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — розгалуження суцвіття з лусковидним листком; *3* — основа листка; *4* — покривний листок колоска; *5* — приквіток; *6* — чашечка; *7* — гілочка суцвіття.

вістря, по середній жилці, що переходить у вістря, трав'янистий, зрешетою плівчастий, на спинці голий; зовнішній приквіток в обрисі широкояйцевидний, 1,7—2,3 *мм* завд., плівчастий, з двома тонкими жилками, на верхівці притуплений чи виїмчастий, звичайно з двома дрібними зубцями; внутрішній перший (верхній) приквіток оберненояйцевидний, 2,4—3,9 *мм* завд., з білуватою плівчастою облямівкою 0,5—1,0 *мм* завш. з закруглено-трикутними лопатями 0,3—0,5 *мм* завд.; чашечка 4—4,5 *мм* завд., вгорі звичайно синювата, нижче білувата, з буруваточервонуватими жилками або при основі зеленувата; трубочка чашечки опушена, звичайно тільки по двох суміжних (внутрішніх) жилках піввідлеглими короткими, до 0,3 *мм* завд., волосками до середини чи вище, рідше при основі, іноді опушена по трьох жилках або з переривчастими волосистими смужками по всіх п'ятьох жилках. Віночок інтенсивно синій, яскравий. ♃. Цв. VII—VIII.

— *L. Gmelinii* Линчевский во Фл. СССР, XVIII, 436, p. p. (quoad plantas bessarabicas necnon ponticas occidentaliores). — *Statice hypanica* Klok. у Визн. росл. УРСР, 706.

На солончакуватих луках і приморських лесових урвищах. — В правобережних степових районах, нерідко.

З.Л.-С. Тільки на крайньому півдні району. — Одеська обл.: Котовський рн. Борщі (гербарій Шмальгаузена!). — **П.Л.-С.** Тільки на південному заході району. — Одеська обл.: Ананьївський рн. Жеребкове (Білик!). — **П.З.-Л.С.** В західній частині району до Південного Бугу на схід, нерідко. — Одеська обл.: Великовradiївський рн, Ново-Михайлівка (Бараненко!); Кривоозерський рн, Криве Озеро (Монтрезор!), на півд. захід від Кривого Озера по р. Кодими (Левіна!), заплава р. Кодими (Левіна!); окол. Первомайська (гербарій Шмальгаузена!). — Миколаївська обл.: Арбузинський рн, Костянтинівка (Пачоський!). — **П.З.С.** В західній і середній частинах району до Південного Бугу на схід, нерідко або звичайно. — Одеська обл.: Одеський рн, окол. Одеси (Павлович!, !!), Атестове, по правому берегу Хаджибейського лиману (!!); Березівський рн, нижче Березівки (Гринь!). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Пачоський!, !!); Варварівський рн, Варварівка — Сливине (Опперман!); Жовтневий рн, Тернівка (Кукуш!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб. (південь), Причорн. (півд. захід).

Загальне поширення. Західнопонтичний ендем.

Примітка. Визначення цього виду за *L. Gmelinii* (Willd.) Ktze. є, звичайно, прикрою помилкою. Останній вид поширений переважно в південно-західній частині Сибіру, звідкіля заходить у східні райони Європейської території СРСР, не переходячи на заході Волги. Від *L. hypanicum* Klok. він відрізняється добре виявленими вузькими черешками прикореневих листків, багато дрібнішими лусковидними стебловими листками, короткими суцвіттями і порівняно дрібними (± 3,5 *мм* завд.) чашечками. Загалом спільне між цими видами тільки те, що вони позбавлені опушення на вегетативних частинах рослини. Належать вони до різних рядів. Разом з нашим видом до складу збірного *L. Gmelinii* (Willd.) Ktze. потрапила і поширена ще далі на захід, у басейні Дунаю, географічна раса ряду *Alutacea* Klok. Ми наводимо тут її опис для порівняння, а також у зв'язку з тим, що не виключена можливість її зростання десь на Закарпатті.

L. hungaricum Klok. — **Кермек угорський.** Темнозелена, гола рослина. Корінь до 10—12 *мм* у діаметрі. Кореневище дуже вкорочене. Прикореневі листки еліптичні, іноді довгасто-еліптичні, 5—21 *см* завд., 1—7,5 *см* завш. (довжина листка здебільшого втроє перевищує його ширину), до основи звужені в широкий крилатий че-

Рис. 39. Кермек угорський — *Limonium hungaricum* Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — розгалуження суцвіття з лусковидним листком; *3* — основа листка; *4* — покривний листок колоска; *5* — приквіток; *6* — чашечка; *7* — гілочка суцвіття.

решок або майже сидячі, на верхівці тупі або закруглені, закінчені дуже коротким вістрям, шкірясті, голі, зісподу трохи ясніші, ніж зверху. Квітконосні стебла поодинокі або в кількості двох, прямостоячі, 25—60 *см* завв., розгалужені починаючи нижче середини, голі і гладенькі, вгорі трохи шорсткі від розсіяних горбочків чи сосочків; стеблові лусковидні листки довгасто яйцевидно-ланцетні, 1,5—4,8 *см* завд. (в нерозгалуженій частині стебла), тонко загострені, буруватокоричневі, голі. Спільне суцвіття нешироке, з головними гілками, спрямованими скоса вгору, кінцеві гілочки суцвіття прямі або ледве зігнуті; колоски 1—2-квіткові, близько 5—6 *мм* завд., в густих або густуватих, дворядних чи почасти однорядних колосах, скупчених на кінці стебла та головніших гілок; покривний листок колоска округло-яйцевидний, 1,7—2,0 *мм* завд., на верхівці з насадженим дрібним вістрям, при основі та по середній жилці трав'янистий, зрештою плівчастий, голий; зовнішній приквіток в обрисі широко яйцевидний, до 2,5 *мм* завд., плівчастий, з двома тонкими жилками (з яких одна багато помітніша за другу), на верхівці дрібно зазублений; внутрішній перший (верхній) приквіток широко еліптичний, 2,5—4,0 *мм* завд., трав'янистий, з іржавобуруватою плівчастою облямівкою до 1,0 *мм* завш., голий; чашечка вузько лійковидна, 4,3—5,0 *мм* завд., з закруглено-трикутними лопатями 0,3—0,4 *мм* завд.; трубочка її опушена лише по двох суміжних жилках нижче середини напіввідлеглими чи майже притиснутими волосками до 0,5—0,6 *мм* завд.; віночок фіолетово-синій. ♃. Цв. VIII—IX.

— *Statice Gmelini* Boiss. in DC., Prodrom., XII, 645, p. p., quoad plantam hungaricam, et auct. fl. Hung., Bohem. et Sloven. (non Willd.).

На солончаках у басейні Дунаю. — В південно-східній частині Середньої Європи (Угорщина, Чехословаччина). Описаний з околиць Будапешта.

Ряд **2. Tomentella** Klok. Прикореневі листки з добре виявленими черешками; стеблові лусковидні листки невеличкі. Квітконосні стебла та прикореневі листки б.-м. опушені. Чашечка 3—4 *мм* завд., з трубочкою, опушеною тільки по жилках або навкруги.

Крім нашого виду, ми зараховуємо до цього ряду ще південно-східний лучно-солончаковий *L. tomentellum* (Boiss.) Ktze. Ряд, імовірно, має гібридогенне походження, сполучаючи ознаки попереднього та наступного рядів. Але не можна вважати виключеним і протилежне припущення, що до цього ряду належать глибокореліктові види, від яких беруть початок і лучні *Alutacea,* і літоральні *Eulimonia.* Останні, в усякому разі, втратили опушення, тимчасом як перші втратили черешки. Спільні предки їх повинні були мати опушені і черешкові листки подібно до сучасних *Tomentella.*

2187 (5). L. czurjukiense (Klok.) Lavr. — **Кермек чурюцький.** Сіруватосизувата, розсіяно опушена рослина. Корінь не дуже товстий (5—10 *мм* у діаметрі). Кореневище потовщене, догори б.-м. розгалужене. Прикореневі листки еліптичні або широко еліптичні, 10—25 *см* завд., 2,5—9,5 *см* завш., до основи клиновидно звужені в коротший, іноді довший за пластинку півциліндричний, зверху жолобчастий черешок, на верхівці з мілкою виїмкою та дрібним кінцевим вістрям, грубошкірясті, на поверхні з обох боків або принаймні зісподу по жилках негусто чи розсіяно опушені дуже дрібними, ± 0,1 *мм* завд., малопомітними волосками. Квітконосні стебла поодинокі або в кількості 2—3, прямостоячі, 25—75 *см* завв., 2—4 *мм* в діаметрі, розгалужені починаючи

Рис. 40. Кермек чурюцький — *Limonium czurjukiense* (Klok.) Lavr.

1 — загальний вигляд; *2* — розгалуження суцвіття з лусковидним листком; *3* — осиова листка з черешком; *4* — покривний листок колоска; *5* — приквітник; *6* — чашечка.

багато нижче середини, на всьому протязі чи принаймні в нерозгалуженій частині негусто опушені дрібними волосками; стеблові лусковидні листки довгасто яйцевидно-ланцетні, 1—2 *см* завд., 4—6 *мм* завш. (в нерозгалуженій частині стебла), на верхівці відтягнуто-загострені, буруватокоричневі, перетинчасті, з країв плівчасті, голі. Спільне суцвіття б.-м. розлоге, досить широке, з невеличкою кількістю здебільшого вкорочених неплідних гілок у нижній частині; колоски двоквіткові, близько 4—4,5 *мм* завд., зібрані на кінцевих гілочках в однорядні або дворядні, рідкуваті і коротенькі колоси; покривний листок колоска широко яйцевидно-ланцетний, 1,2—1,5 *мм* завд., на верхівці стягнутий в дрібне вістря, при основі та по середній жилці, що переходить у вістря, трав'янистий, зрештою плівчастий, голий; зовнішній приквіток в обрисі яйцевидний, 1,7—2,2 *мм* завд., плівчастий, з двома тонкими жилками і широко відігнутими по них краями, на верхівці притуплений або мілко виїмчастий, з двома дрібними зубцями; внутрішній перший (верхній) приквіток широко еліптичний, 2,4—3,9 *мм* завд., трав'янистий, на верхівці з білуватою або рудуватою плівчастою облямівкою, 0,4—0,7 *мм* завш., голий; чашечка вузько-лійковидна, 3,5—4 *мм* завд., при основі зеленувата, в середній частині світлокоричнева з такими ж або темнішими жилками, вгорі звичайно синювата, з широко трикутними тупими лопатями 0,2—0,4 *мм* завд. і вдвое дрібнішими закруглено-трикутними проміжними зубцями; трубочка чашечки опушена по двох суміжних (внутрішніх) жилках до середини піввідлеглими волосками до 0,5 *мм* завд. або також і по інших трьох, але менше. Віночок фіолетовосиній, яскравий. ♃. Цв. VIII—IX.

Lavr. (Лавренко) в кн. Растительный покров СССР, пояснительный текст к Геоботанической карте СССР, II (1956) 669, 671.

— *Statice tschurjukiensis* Klok. в Охор. пам'ят. прир. на Укр., I (1927) 60, у прим. до статті Левіної і Шалита, Клоков у Визн. росл. УРСР, 708.

На полинкових солонцюватих степах з *Artemisia taurica* Willd. та на приморських солончаках. — Майже виключно в Присивашші, де з херсонського боку зустрічається нерідко, а з кримського — звичайно.

Л.З.С. Херсонська обл.: Скадовськ (Победімова!). — **П.С.** В північній (Херсонській) частині району нерідко, в південній (Кримській) звичайно. — Херсонська обл.: Чаплинський рн, Першо-Костянтинівка (!), Строганівка (!), озеро Овер'янівське (Котов!); Ново-Троїцький рн, о-в Чурюк (Левіна!, Котов!), пів-в Тюбек (Левіна!), Молоканський пів-в (Котов!), Громівка — Ново-Покрівка (!), Ново-Миколаївка (!), Василівка (Свистунова!); Сивaський рн, Ново-Михайлівка (Котов!); Геніческий рн, Салькове (!!). — Кримська обл.: Червоно-Перекопський рн, Ново-Олександрівка (Чернова!), Пилипівка — Штурмова (Чернова!), Самониша — Перекоп (Чернова!), Перекоп (Чернова!), Ішунь (Чернова!), Старе Гужине (Чернова!); Джанкойський рн, Джанкой (Зеленецький!), Покоси (Чернова!), Солоне Озеро (Чернова!), Лебедине (Чернова!). — **Кр.З.С.** Біля озера Сасик. — Кримська обл.: Сацький рн, Шовковичне (Циріна!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (тільки в Присивашші), Крим (північ).

Загальне поширення. Південнопонтичний (сивашський) ендем.

Примітка. Цей вид займає проміжне місце між *L. alutaceum* (Stev.) Ktze. з ряду *Alutacea* Klok. і *L. Meyeri* (Boiss.) Ktze. з ряду *Eulimonia* Klok. Ближче він стоїть до останнього виду, відрізняючись від нього, крім наявності опушення, ширшими прикореневими листками та помітно коротшими чашечками. Можливо, він має гібридогенне походження (від обох згаданих видів), що ніби стверджується спостереженням над мінливістю цього виду, більш широколисті екземпляри якого дуже схожі на південну форму *L. alutaceum* (Stev.) Ktze., а більш вузьколисті подібні до звичайного на азовсько-чорноморському узбережжі *I. Meyeri* (Boiss.) Ktze. З іншого боку, *L. czurjukiense* (Klok.) Lavr. зустрічається тільки в ареалі *L. Meyeri* (Boiss.) Ktze., займаючи незначну частину останнього, і до того ж, мабуть, не випадково саме ту, в яку заходить і *L. alutaceum* (Stev.) Ktze. Отже, він зустрічається лише на контакті обох видів. Проте цей вид завжди морфологічно відмінний, при всій його зовнішній подібності, від кожного з них; до того ж його порівняно дрібні чашечки є ознакою, зовсім не властивою чорноморським видам усієї підсекції, але характерною для каспійських видів. *L. czurjukiense* Klok. особливо поширений на кримському боці Присиваша, де він зустрічається багато частіше, ніж *L. alutaceum* (Stev.) Ktze., і росте нерідко в масовій кількості. Гібридогенне походження його можна вважати імовірним, але ніяк не доведеним. Вважати ж його за «свіжий гібрид», безперечно, не можна. З *L. tomentellum* (Boiss.) Ktze. він має небагато спільного. Але обидва види займають не цілком певне, інтерсеріальне положення, чому виникає деяка підозра відносно можливості їх гібридогенного походження.

Ряд **3. Eulimonia** Klok. Прикореневі листки з видовженими і вузькими жолобковидними черешками; стеблові лусковидні листки невеликі, спільне суцвіття часто широке і розлоге, з негустими колосами. Квітконосні стебла та прикореневі листки цілком голі; чашечка різного розміру, опушена звичайно лише по двох жилках або майже цілком гола.

Переважно літоральні рослини, поширені на морських узбережжях в Середземноморській області Євразії та Америки.

2188 (6). L. Meyeri (Boiss.) Ktze., emend. Klok. — **Кермек Мейера.** Сизуватозелена, гола рослина. Корінь 7—20 *мм* у діаметрі, звичайно товстий. Кореневище вкорочене, потовщене, нерідко (але не завжди) догори розгалужене, багатоголове. Прикореневі листки від довгасто-еліптичних до яйцевидно- чи оберненояйцевидно-еліптичних, 8—35 *см* завд., 1,5—7 *см* завш., до основи клиновидно звужені в довгий, звичайно лише трохи коротший за пластинку напівциліндричний, зверху жолобковидний черешок, на верхівці закруглені або мілко виїмчасті, іноді з дрібним кінцевим вістрям (молоді листки завжди з тонким коротеньким вістрям), грубошкірясті, з обох боків цілком голі, зісподу звичайно помітно ясніші (сіріші), ніж зверху. Квітконосні стебла поодинокі або в кількості 2—3, прямостоячі, 30—80 *см* завв., 2—4 *мм* у діаметрі, розгалужені починаючи нижче середини (як виняток вище), на всьому протязі цілком голі; стеблові лусковидні листки довгасто-ланцетні або довгасто яйцевидно-ланцетні, 1—3,5 *см* завд., 4—7 *мм* завш. (в нерозгалуженій частині стебла), поступово загострені, коричнюватобурі, перетинчасті, з країв плівчасті, голі. Спільне суцвіття дуже галу-

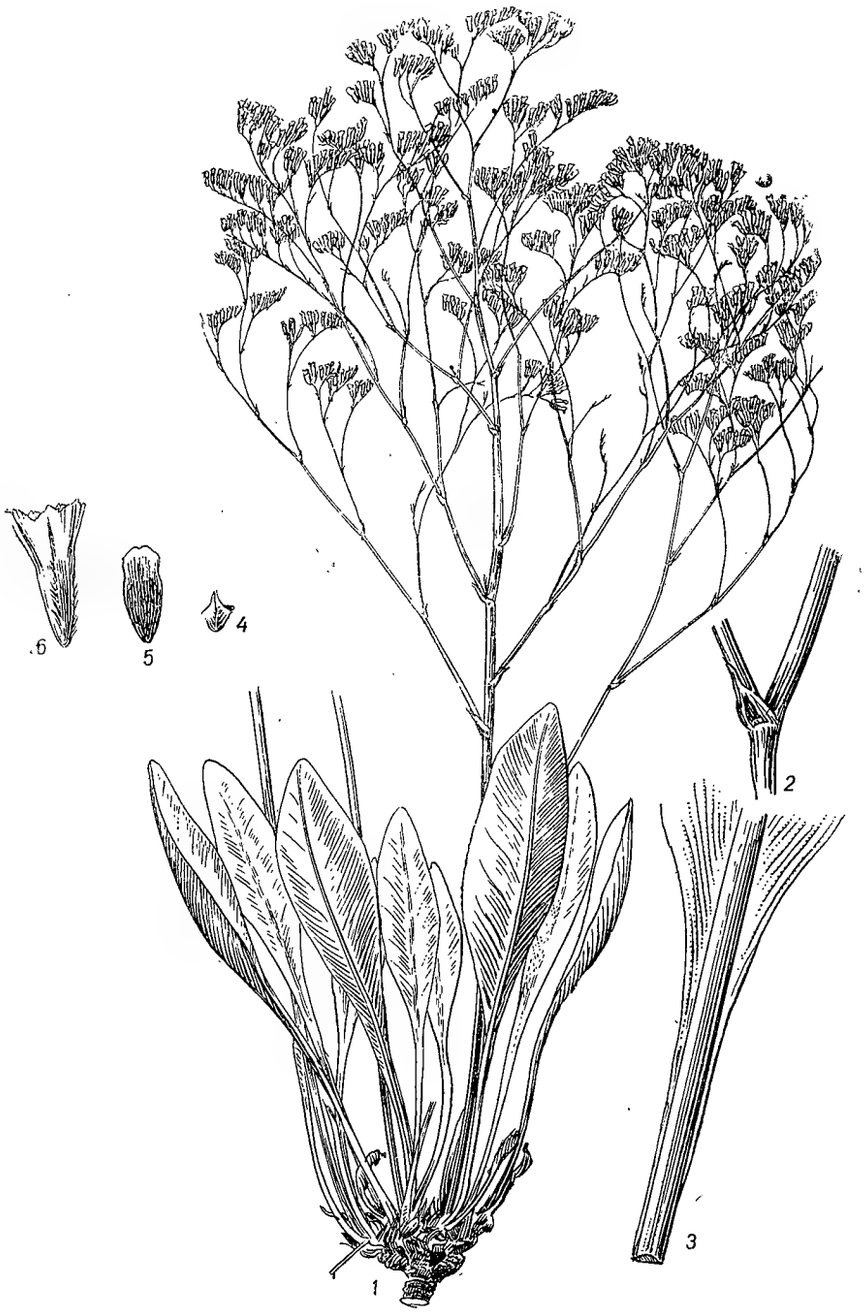

Рис. 41. Кермек Мейєра — *Limonium Meyeri* (Boiss.) Ktze.

1 — загальний вигляд; *2* — розгалуження суцвіття з лусковидним листком; *3* — осиова листка; *4* — покривний листок колоска; *5* — приквіток; *6* — чашечка.

зисте, розлоге, часто майже кулясте, з відігнутими головними гілками; деякі нижні гілки суцвіття неплідні; колоски звичайно двоквіткові, близько 4—5 *мм* завд., зібрані на кінцевих гілочках суцвіття в однорядні або невиразнодворядні, негусті і коротенькі колоси; покривний листок колоска широко яйцевидно-ланцетний, 1,2—2,0 *мм* завд., на верхівці стягнутий в дрібне, часто малопомітне вістря, на спинці трав'янистий, з країв широко плівчастий, голий; зовнішній приквіток в обрисі яйцевидний, 1,8—2,5 *мм* завд., майже цілком плівчастий, з двома тонкими, часто забарвленими зближеними жилками і широко відігнутими по них краями, до верхівки помітно звужений; внутрішній перший (верхній) приквіток широко еліптичний або яйцевидний, 2,5—3,5 *мм* завд., трав'янистий, з білуватою плівчастою облямівкою 0,5—0,7 *мм* завш. на верхівці, голий; чашечка вузько-лійковидна, (3,5)4—5 *мм* завд., при основі зеленувата, вгорі синювата або світлосиня, з широко трикутними, тупими, іноді тупуватими лопатями, 0,3—0,5 *мм* завв., і вдвоє чи втроє дрібнішими або зовсім невиразними проміжними зубцями; трубочка чашечки з блідо забарвленими жилками, опушена при основі та по двох суміжних (внутрішніх) жилках до середини або ще по двох, але коротше (п'ята жилка завжди гола); опушення з піввідлеглих або майже притиснутих волосків до 0,3—0,5 *мм* завд. Віночок у півтора раза довший за чашечку, фіолетовосиній. ♃. Цв. VII—X.

Ktze., Rev. gen., II (1891) 395, Линчевский во Фл. СССР, 439, p. p. — *L. Gmelinii* Линчевский, там же, 436, p. p. — *Statice Meyeri* Boiss. in DC., Prodrom., XII (1848) 845 pro max. parte, Клоков у Визн. росл. УРСР, 708. — *S. Gmelini* var. *γ. laxiflora* Boiss. l. c., p. p., Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 1911, Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, 1, 213, p. p.

По солончаках у літоральній смузі. — По всьому узбережжю Чорного й Азовського морів (крім Південного берега Криму) звичайно, заходить у пониззя Дніпра.

Л.З.-Л.С. По узбережжю Азовського моря, звичайно. — **П.З.С.** По узбережжю Чорного моря, до гирла Дунаю на захід, звичайно або нерідко. — **Л.З.С.** По узбережжю Чорного та Азовського морів звичайно, рідше в пониззі Дніпра. — Херсонська обл.: Цюрупинський рн, Козачо-Лагерська арена (Косець!), Буркутські плавні (Котов!); Голопристанський рн, Гола Пристань (Козлов!), Івано-Рибальча дача (!!). — **П.С.** Звичайно. — **Т.С., Кр.З.С., К.С.** По морському узбережжю, зрідка (певних місцезнаходжень не зазначено). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: окол. Севастополя (!). — **Півд.Кр.** (схід. бер.). Кримська обл.: Судак (!). З західного берега Південного Криму екземплярів ми не бачили.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Крим — всюди на морському узбережжі; Кавказ: Зах. Закавк.

Загальне поширення. Поза межами СРСР зустрічається, мабуть, ще в Румунії. Південнопонтичний ендем.

Господарське значення. Коріння містить у собі в чималій кількості дубильні речовини (за Гроссгеймом, кавказькі рослини цього виду містять у собі від 13 до 15% дубильних речовин на суху вагу). Використовується для дубіння підошовної шкіри.

Примітка. Далі на схід, по каспійському узбережжю та в Арало-Каспійському районі Середньої Азії, замість цього виду в аналогічних умовах росте дуже близький пустинний вид *L. neoscoparium* Klok. (*L. scoparium* Klok., non *Statice scoparia* Willd., *Statice scoparia* auct., haud Willd.), який відрізняється від нашого дрібнішими (±3,5 *мм* завд.) білуватими чашечками та густішими колосами. Обидва види часто плутають в літературі, хоч їх як різні види намагався відрізняти ще Буасьє та й більш старовинні автори. У Линчевського (ц. м.) і *L. Meyeri* (Boiss.) Ktze., emend. Klok., і *L. neoscoparium* Klok. розподілені наполовину між *L. Gmelini* (Willd.) Ktze. і *L. Meyeri* (Boiss.) Ktze. в такий спосіб, що кожен з них одночасно входить до обох останніх видів. Звичайно, після такої операції обидва останні види стали вже зовсім незрозумілі.

Підсекція **2. Hyalolepidea** Boiss. p. p., emend. Klok. Лопаті чашечки яйцевидно-ланцетні, гострувати, добре помітні. Гілки суцвіття в більшій або в меншій кількості неплідні; колоски в негустих або рідкуватих однорядних колосах. Зелені листки еліптичні, чималі, всі прикореневі. Степові європейські рослини.

Ряд **1. Sareptana** Klok. Суцвіття нешироке, з великою кількістю неплідних гілок у нижній частині; чашечки 4—5 *мм* завд.; рослини опушені або голі, з порівняно невеликими листками.

Крім наших видів, сюди належить ще південно-східний *L. Bungei* (Claus) Gamajun.

2189 (7). L. sareptanum (Becker) Gams. — **Кермек сарептський.** Сіруватозелена, б.-м. густо опушена рослина. Корінь 4—9 *мм* у діаметрі. Кореневище дуже вкорочене. Прикореневі листки оберненояйцевидні або еліптичні, 5—20 *см* завд., 2—5 *см* завш., до основи поступово звужені в коротший за пластинку черешок, на верхівці закруглені, часто з помітною виїмкою, звичайно закінчені коротеньким шиповидним вістрям, що продовжує головну жилку, з обох боків опушені купчасто зібраними до майже пучкуватих або розкиданими волосками до 0,5 *мм* завд., густішими і довшими зісподу по жилках, а також засіяні білуватими крапками (крапчастими залозками), зісподу помітно ясніші, ніж зверху. Квітконосні стебла поодинокі або нечисленні (2—3), прямостоячі, 25—50 *см* завв., 1,5—3 *мм* у діаметрі, вилчасто розгалужені починаючи багато нижче середини, б.-м. густо опушені пучкувато скупченими на дрібних горбочках і поодинокими волосками до 0,6 *мм* завд.; стеблові лусковидні листки від довгасто яйцевидно-ланцетних до яйцевидно-трикутних; найнижчі до 11 *мм* завд. і 3—4 *мм* завш., поступово загострені, рудуваті, на спинці перетинчасто трав'янисті, коротковолосисті, з країв плівчасті. Спільне суцвіття розлоге, але не дуже широке і, в усякому разі, не кулясте, з відігнутими або спрямованими скоса вгору гілками; нижні гілки його в більшій або меншій кількості неплідні; колоски 1—2-квіткові, близько 5—5,5 *мм* завд., б.-м. розсунуті, зібрані на кінцевих гілках у рідкі або ріденькі однорядні колоси; покривний листок колоска широко яйцевидно-трикутний, 1—1,5 *мм* завд., при основі трав'янистий, зрештою плівчастий; зовнішній (нижній) приквіток яйцевидний, 1,5—2 *мм* завд., плівчастий, з двома малопомітними жилками при

стеблові та з відігнутими по них краями; внутрішній перший (верхній) оберненояйцевидний, 2,7—3,5 *мм* завд., на спинці трав'янистий, на верхівці з плівчастою облямівкою, 0,7—1,2 *мм* завш.; приквітки та покривний листок колоска цілком голі; чашечка оберненоконічна або вузько-лійковидна, 4,5—5 *мм* завд., з яйцевидно-ланцетними гострувато-тими лопатями, 0,6—0,8 *мм* завд., і довгасто-ланцетними тупуватими дрібними зубцями, 0,2—0,3 *мм* завд.; трубочка її з червонуватокоричневими жилками, що доходять до основи лопатей, опушена напіввідлеглими волосками, звичайно в нижній частині лише по двох суміжних (внутрішніх), рідко по всіх п'ятьох жилках (тоді при основі та вгорі, з перервою посередині). Віночок фіолетовосиній. ♃. Цв. VII—IX.

Gams. apud Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3 (1927) 1880, Линчевский во Фл. СССР, XVIII, 446.

— *Statice sareptana* Becker in Bull. Soc. Natur. Mosc., XXX, 1 (1858) 12, 60, Лейсле во Фл. юго-вост., VI, 40. Клоков у Визн. росл. УРСР, 707.

— *S. intermedia* Czern., Consp. pl. Charcov. (1859) 51 nomen (non Guss.). Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 191 (excl. pl. Podol.). — *S. Gmelini* × *S. latifolia* Kusn. в Мат. фл. Кавк., V, 1 (1902) 215.

Рисунки: Reichenb, Pl. crit., III, tab. 237.

На степах, степових схилах і лесових кручах. — В південній частині Лівобережного Степу та в північних кримських степах, нерідко.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: окол. Сталіно (Липа, !!). — **Л.З.-Л.С.** По азовському узбережжю. — Запорізька обл.: Осипенківський рн, Ново-Петрівка (!). — Сталінська обл.: Першотравневий рн, Юр'ївка (!), Білосарайська коса (!). — **Л.З.С.** В південній частині (на південь до лінії Каховка — Мелітополь) б.-м. звичайно, з північної частини району немає відомостей. — **П.С.** Досить звичайно — **Кр.З.С.** Розсіяно. — Кримська обл.: Сацький рн, Шовковичне (Цириіна!); Жовтневе (Зеленецький!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (схід), Крим (північ.), Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк., Заволзьк. (південь); Зах. Сибір: Верх.- Тоб., Ірт.; Серед. Азія: Арало-Касп. (півд. захід).

Загальне поширення. Чорноморсько-каспійський південно-степовий ендем.

2190 (8). L. membranaceum (Czern). Klok. comb. nova. — **Кермек перетинчастий.** Сизуватозелена, цілком гола (крім чашечки) рослина. Корінь 3—10 *мм* у діаметрі. Кореневище вкорочене, але часто помітне і розгалужене догори. Прикореневі листки еліптичні або почасти оберненояйцевидні, 3,5—20 *см* завд., 1,5—7 *см* завш., до основи звужені в коротенький або видовжений, але коротший за пластинку черешок, на верхівці закруглені або тупі, іноді з мілкою виїмкою, з обох боків без волосків і без білуватих крапок на поверхні, зісподу часто майже такого ж кольору, як і зверху, з тонкими випнутими жилками. Квітконосні стебла поодинокі або в кількості 2—3, прямостоячі або при основі висхідні, 30—75 *см* завв., 1,5—3 *мм* у діаметрі, вилчасто розгалужені починаючи нижче середини (з нижньої третини або недалеко від основи), голі, але де-не-де з дрібними тупими горбочками; стеблові

Рис. 42. Кермек перетинчастий — *Limonium membranaceum* (Czern.) Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — розгалуження суцвіття з лусковидним листком; *3* — листок; *4* — колосок; *5* — покривний листок колоска; *6* — приквіток; *7* — чашечка.

лусковидні листки від довгасто- до яйцевидно-ланцетних, на верхівці досить тонко загострені, з країв плівчасті; нижні 12—25 *мм* завд., 3—5 *мм* завш., верхні дрібні, всі голі. Спільне суцвіття порівняно вузьке і у верхній частині густувате; нижні гілки його неплідні і вкорочені; колоски 2—3-квіткові, близько 5—6 *мм* завд., часто зближені, зібрані на кінцевих гілках у верхній частині суцвіття в досить густі і короткі або в довші і рідкуваті колоси; покривний листок колоска яйцевидно-трикутний, 1—1,5 *мм* завд., на верхівці з вістрям близько 0,2 *мм* завд., при основі трав'янистий, зрештою плівчастий; зовнішній (нижній) приквіток яйцевидний, 1,5—2,5 *мм* завд., плівчастий, опуклий; внутрішній перший (верхній) — оберненояйцевидний, 2,5—3,3 *мм* завд., на спинці трав'янистий, на верхівці з плівчастою облямівкою 0,5—0,8 *мм* завш.; часто під ним є ще кілька плівчастих або трав'янисто-плівчастих дрібніших приквіток; усі приквітки голі; чашечка вузько-лійковидна, 4—5 *мм* завд., з ланцетними гоструватйми лопатями 0,4—0,5 *мм* завд. і здебільшого з проміжними зубцями 0,2—0,3 *мм* завд.; трубочка її з добре помітними червонуватими жилками, що нерідко доходять до середини лопатей, в нижній частині по двох суміжних жилках дрібноволосиста, іноді майже гола. Віночок фіолетовосиній. Плодики близько 3,2 *мм* завд., на верхівці потовщені; насінина майже веретеновидна, близько 2,1 *мм* завд. і 0,6 *мм* завш., темнокоричнева. ♃. Цв. VII—IX.

— *Statice membranacea,* Czern., Consp. pl. Charcov. (1859) 51, Trautv. in АНР, IX (1884) 117 (nomen), Клоков у Визн. росл. УРСР, 707. — *Statice Bungei* auct. nonull. fl. ucr., non Claus. — *Limonium Bungei* Линчевский во Фл. СССР, XVIII, 448, p. p.

В степах, на степових і кам'янистих схилах, відслоненнях кристалічних порід, а також на узліссях і сухих луках, рідше на задернованих пісках, іноді залишається як бур'ян на полях. — В Донецькому Лісостепу, в Правобережному та Лівобережному Степу нерідко або розсіяно; заходить, мабуть, і в південно-східну частину Західного Лісостепу.

Д.Л.-С. Розсіяно по всьому району. — **П.З.-Л.С.** Понад Південним Бугом і на правому березі Дніпра. — Миколаївська обл.: Доманівський рн, Прибужжя (!!). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровський рн, окол. Дніпропетровська (архім. Ніфонт! у Черняєва, Пачоський!, Третьякова!), мис Доброї Надії (Григор'єв!), Сурсько-Покровське, Сурсько-Литовське (Давидич!); Солонянський рн, Антонівка Перша (Постриганы!). — **Л.З.-Л.С.** В південній частині району до р. Самари та р. Вовчої нерідко (крім прибережної смуги); в північно-східній частині розсіяно. — Дніпропетровська обл.: окол. Дніпропетровська по р. Самарі (Липа!); Новомосковський рн, Новомосковськ (Рашгедт!), Орлівщина (Липа); Павлоград (Криштофович!). — Харківська обл.: Лозівський рн, Краснопавлівка (Козлов!); Балаклійський рн, Волохів Яр (Карзов!). — Ворошиловградська обл.: Нова Астрахань (Таліев!); Євсузький рн, Ново-Олександрівка (Котов!); Біловодський рн, Городище (Ширяєв!, Степанов!, Котов!), л-во біля Городища (Ширяевський!), Деркульський степ біля Криничного Яру (Танфільєв!), Данилівка (Танфільєв!). — **П.З.С.** Понад Південним Бугом і Дніпром. — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Постриганы!); Володимирівський рн, Володимирівська лісова дача (Гринь!); Березнеговатський рн, Яковлівка (Пачоський!). — Запорізька обл.: окол. Запоріжжя (Грунер!); Верхньохортицький рн, острів Хортиця (Лоренц!), Біленьке (Кукуш!). — Дніпропетровська обл.: Червоно-Григорівка (!). — Херсонська обл.: Ново-Воронцовський рн, Фирсівка (Пачоський!); Бериславський рн, Качкарівка (Пачоський!); Херсонський рн, Фаліївка — Антонівка (Пачоський!). — **Л.З.С.** Понад Дніпром і р. Молочною. — Херсонська обл.: Цюрупинський рн, Козачо-Лагерська арена (Косець!); Скадовський рн, Ново-Софіївка (Лавренко!). — Запорізька обл.: Мелітопольський рн, Мелітополь (Коржинський!), Бердянська лісова дача на р. Молочній (Білик!), Мордвинівка (Білик!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Ниж.-Дон. (захід).

Загальне поширення. Типовий понтичний ендем, поширений від нижньої течії Південного Бугу на заході до нижньої течії Дону на сході.

Примітка. І. О. Линчевський, слідом за деякими українськими авторами, ототожнює цей вид з *L. Bungei* (Claus) Gamajun., ендемічним для Приволжької горбовини. Але ареал останнього дуже відірваний від ареалу нашого виду, і в морфологічному відношенні обидва ці вікарні види зовсім не тотожні. У нашому розпорядженні був багато повніший матеріал по *L. Bungei* (Claus) Gamajun., ніж той, що зберігається в гербаріях Ботанічного інституту ім. В. Л. Комарова АН СРСР у Ленінграді, а також власні збори. Проте й на ленінградському матеріалі можна переконатися в тому, що обидва види помітно відрізняються формою та розмірами прикореневих листків, приквіток і чашечки. *L. Bungei* (Claus) Gamajun. на зріст нижчий (ленінградські екземпляри з околиць Саратова 20—45 *см* завв.), прикореневі листки в нього з вужчою пластинкою і звичайно довшим за неї черешком (у ленінградських екземплярів листки 6—18 *см* завд., 1,5—3,2 *см* завш.; з черешками, часто помітно довшими за пластинку), на верхівці звичайно глибоковиїмчасті; чашечка помітно коротша, 3,5—4,5 *мм* завд. (або за давнішніми нашими вимірами на іншому матеріалі — 3,25—3,75 *мм*). Добре зібрані екземпляри обох видів відрізняються з першого погляду. Цікаво, що тими ж ознаками *L. Bungei* (Claus) Gamajun. відрізняється і від *L. sareptanum* (Becker) Gams. Усі ці три види складають разом вузький природний ряд *Sareptana* Klok.

Зрідка зустрічаються форми, ніби проміжні між *L. membranaceum* (Czern.) Klok. і *L. latifolium* (Sm.) Ktze., що виникають, певно, внаслідок гібридизації між ними. Вони габітуально більш схожі на останній вид і описані при ньому.

Ряд 2. **Latifolia** Klok. Суцвіття дуже широке, часто кулясте, з невеликою кількістю неплідних гілок; чашечка порівняно дрібна (3—4 *мм* завд.). — Густо опушені рослини з великими прикореневими листками.

До цього ряду можна віднести лише один наш вид.

2191 (9). L. latifolium (Sm.) Ktze. — **Кермек широколистий.** Сіруватозелена, густо опушена рослина. Корінь міцний, 12—25 *мм* завт.; кореневище потовщене, звичайно догори розгалужене. Прикореневі листки великі, спрямовані косо вгору, еліптичні або довгасто-еліптичні, 15—60 *см* завд., 3,5—12 *см* завш., до основи поступово звужені в коротший за пластинку черешок, на верхівці тупі або закруглені, з обох боків густо опушені пучкуватими волосками, розміщеними на горбочках. Квітконосні стебла звичайно поодинокі, прямостоячі, 50—100 *см* завв., дуже галузисті, в нижній частині густо опушені пучкуватими волосками до ± 1 *мм* завд., в верхній частині з рідкішим та коротшим опушенням;

лусковидні стеблові листки довгасто яйцевидно-ланцетні, до 18—24 *мм* завд., 6—8 *мм* завш., рудуватобуруваті, з плівчастою облямівкою. Спільне суцвіття дуже розлоге, з видовженими і дуговидно відігнутими нижніми гілками, часто майже кулясте; колоски 1—3-квіткові, близько 3,5—5 *мм* завд., здебільшого розсунуті, але іноді зближені, зібрані на кінцевих гілках у рідкуваті, іноді густуваті колоси; покривний листок колоска широко яйцевидно-трикутний, 0,8—1,7 *мм* завд., при основі трав'янистий, зрештою плівчастий, на верхівці стягнутий в дрібне вістря близько 0,2 *мм* завд.; зовнішній (нижній) приквіток яйцевидний, 1,2—3 *мм* завд., плівчастий, з двома малопомітними жилками при основі; внутрішній перший (верхній) широко оберненояйцевидний або майже округлий, 2,2—3 *мм* завд., на спинці трав'янистий, на верхівці з плівчастою облямівкою 0,7—1,1 *мм* завш.; приквітки та покривний листок колоска голі; чашечка вузько-лійковидна, 3—4(4,3) *мм* завд., з яйцевидно-ланцетними гострувати ми лопатями 0,4—0,7 *мм* завд., без помітних проміжних зубців; трубочка її в нижній частині червонуватобура або зеленувата з червонуватими (тут і вище) жилками, опушена лише по двох суміжних (внутрішніх) жилках не вище середини часто дуже короткими і малопомітними волосками. Віночок трохи менше ніж удвоє перевищує чашечку, фіолетовосвітлосиній. Плодики довгасті, 3,5—4,2 *мм* завд., на верхівці потовщені і вузьковиїмчасто-чотирикрилі; насінина майже веретеновидна, 2,7—3,3 *мм* завд., 0,9—1,0 *мм* завш., сплюснута, чорнувата, лискуча. ♃. Цв. VII—VIII.

Ktze., Rev. gen., II (1891) 395. Линчевский во Фл. СССР, XVIII, 442. — *Statice latifolia* Sm. in Trans. Linn. Soc., I (1791) 250, Boiss. in DC., Prodrom., XII, 660. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 191. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, 1, 217. Клоков у Визн. росл. УРСР, 707.

На степах, степових схилах і сухих солонцях. — В південній частині Західного Лісостепу, в Донецькому Лісостепу і по всьому Степу розсіяно, заходить у східну частину Гірського Криму та на Південний берег.

З.Л.-С. Одеська обл.: Чорна (Шмальгаузен!); Краснооктянський рн. Красні Окни (Рогович!), Флора (Білик!). — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Первомайськ (Шмальгаузен!); Кривоозерський рн, Березки (Рогович!). — Кіровоградська обл.: Долинська (Пачоський!). — Дніпропетровська обл.: Кривий Ріг (Олексієнко!). — **Л.З.-Л.С.** По всьому району, розсіяно. — **П.З.С.** Одеська обл.: окол. Одеси (Черняєв!). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Опперман!). — Херсонська обл.: окол. Херсона (Рябков!, Котов!); Ново-Воронцовка (Пачоський!). — **Л.З.С.** По всьому району. — **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Громівка (!), Овер'янівка (Котов!), Ново-Миколаївка (!); Генічеський рн, Ново-Дмитрівка (Котов!). — Кримська обл.: окол. Керчі (Кузнецов, ц. м.). — **Кр.З.С.** В східній частині. — Кримська обл.: Кіровський рн, Владиславівка — Фронтова (Вульф і Дзевановський!). — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, Табечицьке озеро (Вульф і Дзевановський!), гора Опук (Вульф і Дзевановський!). — **Кр.З.-Л.С.** В південно-східній частині. — Кримська обл.: Кіровський рн, на схід від Феодосії (Смирнова!); Старокримський рн, Планерське (Гольде!, Смирнова!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: північні околиці Севастополя (Кузнецов, ц. м.). — **Передг.Кр.** Немає відомостей. — **Г. Кр.** В східній частині. — Кримська обл.: Судацький рн, Кара-даг (Станков!, Пункова!, Котов!, Смирнова!, Барбарич і Доброчаєва!). — **Півд.Кр.** (з. б.). — Кримська обл.: Ялтинський рн, Гурзуф — «Ламбат» (Зеленецький!); Алуштинський рн, Кипарисове (Чернова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Заволзьк. (півд. захід), Чорном., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк. (захід), Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Закавк. (в районі Новоросійська).

Загальне поширення. Крім згаданих районів СРСР, зустрічається ще тільки в північно-східній частині Балканського півострова (Болгарія, Румунія). Понтично-західнокаспійський степовий ендем.

Господарське значення. Дубильна рослина з найбільшою серед наших видів танідоносністю. Але її потрібно культивувати для промислових цілей, бо природні запаси її дуже невеликі. Вживається для сухих букетів і взагалі відзначається декоративністю, може бути рекомендована для квітників. За даними проф. В. М. Черняєва (середина минулого сторіччя), коріння цього виду вживали в медицині як засіб проти холери. Можливо, вона і справді має, крім дубильних, ще й лікарські властивості, обумовлені її танідоносністю.

Примітка. *L. latifolium* (Sm.) Ktze. утворює гібриди з іншими видами роду, загалом ще дуже недостатньо вивчені. М. І. Кузнецов, опрацювавши родину Plumbaginaceae в цитованому томі «Материалов для флоры Кавказа», наводить дві такі гібридогенні форми: *Statice Gmelini* × *S. latifolia* Schmalh. (215 стор.) і *S. latifolia* × *S. caspia* Boiss. (218 стор.). Але екземпляри, віднесені до першого гібрида, як виявилось згодом, належать до самостійного і зовсім не гібридогенного виду *Statice sareptana* Becker = *Limonium sareptanum* Ktze., а другий гібрид відсутній у гербаріях. З більшою певністю можна констатувати на українському матеріалі наявність гібрида *Limonium latifolium* × *L. membranaceum*. Ця форма зовнішньо схожа на *L. latifolium* (Sm.) Ktze., але відрізняється голими чи майже голими прикореневими листками та негусто опушеними лише в нижній частині стеблами; листки в неї трохи дрібніші, а чашечки трохи довші, ніж у чистого виду. Від *L. membranaceum* (Czern.) Ktze. вона відрізняється вже наявністю опушення; суцвіття в неї більш розлоге, листки теж більші, а чашечки коротші. За всіма ознаками вона займає проміжне місце між цими видами і зустрічається на контакті їх, тобто разом з обома своїми ймовірними батьками. До цього гібрида ми відносимо екземпляри з такими етикетками: 1. В 4 *км* від ст. Ясенувата, степовий схил, 29.VII 1932, М. Котов. 2. Окол. с. Ясинобродки, лівий берег р. Вовчої, степовий схил між пониззями річок Дурної і Водяної, 5.IX 1932, М. Котов. 3. Сталінська обл.: Володарський рн, заповідник «Кам'яні могили», 4.VIII 1953, Кузнецова. На «Кам'яних могилах» одночасно з цією гібридогенною формою зібрані й *L. latifolium* (Sm.) Ktze. і *L. membranaceum* (Czern.) Klok. Можливі також гібриди між *L. latifolium* (Sm.) Ktze. і *L. sareptanum* (Becker) Ktze., але вони з певністю ще не констатовані і, наприклад, в Асканії-Нова, де обидва види зустрічаються разом, не спостережені. В нашому розпорядженні були колись екземпляри з долини річок Міусу та Кринки, що мали ніби проміжний вигляд між обома цими видами. Ми їх провізорно позначили назвою *Statice maeotica* Klok. (Визн. росл. УРСР, 707), висловивши припущення, що вони, можливо, гібридогенні. Ці екземпляри загинули в Харкові, і щоб остаточно визначити рослину, треба її знов зібрати в згаданих місцях. Ми припускаємо ще існування гібрида між *L. donetzicum* Klok. і *L. latifolium* (Sm.) Ktze., але екземпляри, що їх можна було б віднести до цього гібрида, зберігають загалом природу першого

виду, хоча, звичайно, в домінуванні ознак одного з батьків немає нічого дивного. Характерно, що як у цих випадках, так і в усіх інших, гібридогенні форми кермеків не утворюють цілої гами переходів між батьківськими видами, але б.-м. чітко відрізняються від обох і додержують відносної морфологічної стабільності. Треба гадати, що гібридизація тут відбувається з певним утрудненням і зовсім не при кожному зіткненні здатних до гібридизації видів.

Підсекція **3. Spathulata** Klok. Hyalolepideae Boiss., p. p. Лопаті чашечки закруглено-трикутні, тупі. Гілки суцвіття в більшій чи меншій кількості неплідні; колоски в негустих або рідкуватих однорядних колосах. Зелені листки лопатковидні або оберненоланцетні, невеликі, всі прикореневі, іноді почасти стеблові. Солончакові, переважно азіатські рослини.

Ряд **1. Caspia** Klok. Рослини голі, але з шорстко-бородавчастими стеблами; квітконосне стебло з 1—2 або з кількома зеленими листками в нижній частині.

2192 (10). L. caspium (Willd.) Gams. — **Кермек каспійський.** Сіруватотемнозелена, гола (крім чашечки) рослина з побурілими на час цвітіння листками. Корінь 5—10 *мм* у діаметрі. Кореневище вкорочене, багатоголове. Прикореневі листки лопатковидні чи оберненояйцевидні, 2—6 *см* завд., 3—12 *мм* завш., до основи поступово або майже раптово звужені в черешок, на верхівці закруглені і стягнуті в коротеньке кінцеве вістря, голі. Квітконосні стебла б.-м. численні (7—20 і більше), прямостоячі та почасти при основі косо висхідні, 5—45 *см* завв., здебільшого низенькі, 0,5—1,5 *мм* у діаметрі, дуже галузисті починаючи звичайно трохи вище основи, до самої основи густо вкриті шорсткими конічними горбочками, стебло нерідко несе в нижній частині 1—2 листка, подібних до прикореневих; нижні лусковидні стеблові листки довгасто яйцевидно-ланцетні, з широкою плівчастою облямівкою, тонко загострені, до 10 *мм* завд. і 3 *мм* завш., верхні яйцевидно-ланцетні або яйцевидно-трикутні, дрібні, плівчасті. Спільне суцвіття порівняно вузьке, звичайно з б.-м. великою кількістю нижніх неплідних почленованих гілок; колоски 2—3-квіткові, близько 4 *мм* завд., зібрані на кінцевих гілках, здебільшого у верхній частині суцвіття, в короткі і густі колоси; покривний листок колоска широко яйцевидний, 1,2—1,8 *мм* завд., плівчастий; зовнішній (нижній) приквіток оберненояйцевидний, 1,7—2,7 *мм* завд., плівчастий, з двома малопомітними жилками в нижній частині та з відігнутими по них краями; внутрішній перший (верхній) приквіток оберненояйцевидний, 3—4 *мм* завд., на спинці трав'янистий, на верхівці з плівчастою облямівкою 1—1,5 *мм* завш.; чашечка оберненоконічна, 3—3,7 *мм* завд., з закруглено-трикутними лопатями 0,4—0,5 *мм* завв.; трубочка її внизу по жилках волосиста; віночок фіолетовосиній, неяскравий. Плодики до 3,7 *мм* завд.; насінина циліндрично-веретеновидна, близько 1,4 *мм* завд. ♃. Цв. VII—VIII.

Gams apud Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3 (1927) 1880. Линчевский во Фл. СССР, XVIII, 449.

-- *Statice caspia* Willd., Enum. Horti bot. Berol., I (1809) 336. in adnot., M. B., Fl. taur.-cauc., III, 253. Boiss. in DC., Prodrom., XII, 660. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 191. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, 1, 218. Клоков у Визн. росл. УРСР, 707.

На солончаках. — В південно-східній частині Лісостепу і в північній частині Степу спорадично, в Полиновому Степу і в приморській смузі Злакового Степу звичайно.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Кременчуцький рн, понад Пслом — Омельник, Потоки, Гаражі (Зоз!, Зеров!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янськ (Черняєв!, Лавренко!, !!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, ур. Солоний Лиман на р. Самарі (!!); Павлоградський рн, Карабинівка (Білик!). — Сталінська обл.: Великоновосілківський рн, по р. Вовчій, Багатир (!). — На півдні району, по азовському узбережжю нерідко на всіх косах від Обіточної до Кривої. — **П.З.С.** На півдні району. — Одеська обл.: окол. Одеси (Черняєв!, Ланг і Шовіц!, !!). — Миколаївська обл.: Тилігуло-Березанський рн, Коблеве (Потапенко!); Очаків (Опперман!). — **Л.З.С.** На півдні району по морському узбережжю та в гирлі Дніпра до Голої Пристані, а також по р. Молочній до Мордвинівки, звичайно. — **П.С.** Звичайно. — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Євпаторійський рн, окол. Євпаторії, озеро Сасик (Вульф!, Андреєв!, Зеленецький!), Донузав-озеро (Дойч!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь (Кузнецов, ц. м.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб. (південь), Причорн., Крим (північна частина), Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. Закавк. (північ); Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх. (північ).

Загальне поширення. Згадані райони Радянського Союзу. Вказівки для Середньої та Південної Європи здаються нам сумнівними.

Примітка. Варіює щодо розмірів усієї рослини та кількості неплідних гілок у суцвітті. Більш високорослі форми з малою кількістю неплідних гілок у суцвітті М. І. Кузнецов виділяв в окрему «різновидність» — var. *kimmerica* Lipsky, Мат. фл. Кавк., V, 1 (1902), 219. Вона описана з Анапи, на Україні не зустрічається і становить, мабуть, окрему географічну расу. Кузнецов наводить також гібридну форму — *Statice Gmelini* × *S. caspia* Kusn. (там же, 216 стор.), ближчу за всіма ознаками до *Limonium Meyeri*° (Boiss.) Ktze. Роль *L. caspium* (L.) Gams. в утворенні цієї форми сумнівна.

Західні форми, віднесені до цього виду, потребують перевірки. Вони не одноманітні і, принаймні, почасти не належать до нього. Одну з них, що заходить на крайній південний захід України, ми описуємо далі окремо як особливий вид.

2193 (11). L. danubiale Klok. sp. nova in Addenda, VI, p. 526. — **Кермек дунайський.** Сіруватозелена, гола (крім чашечки) рослина, з побурілими на час цвітіння листками. Корінь до 12 *мм* у діаметрі. Кореневище дуже вкорочене, малопомітне; шийка обкутана численними коричнюватотемнобурими, позбавленими пластинки піхвами; останні від яйцевидно-трикутних до довгасто-ланцетних, 4—20 *мм* завд., 2,5—5 *мм* завш., тупі, з дуже коротеньким кінцевим вістрям, перетинчасті і сітчасто-жилкові, по краю плівчасті; прикореневі листки лопатковидні, до 12 (і більше) *см* завд. і 12 *мм* завш., до основи звужені

в довгий черешок і при самій основі розширені в перетинчасто-плівчасту, рудуватобуру піхву. Квітконосні стебла звичайно поодинокі, прямо-

Рис. 43. Кермек дунайський — *Limonium danubiale* Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — гілочка суцвіття; *3* — чашечка.

стоячі, 50—60 *см* завв., починаючи з другої третини вилчасто розгалужені; в нижній третині улиснені лопатковидними, подібними до прикореневих листками 4—9 *см* завд., 3—10 *мм* завш., і тут гладенькі або майже гладенькі, без горбочків; гілки, особливо верхні, дуже шорсткі від рясних конічних горбочків. Суцвіття розлоге, досить широке, з ве-

ликою кількістю неплідних почленованих гілок у нижній частині; колоски 2—3-квіткові, близько 4,5 *мм* завд., зібрані на кінцевих гілках верхньої частини суцвіття в короткі і густі однорядні колоси; покривний листок колоска широко яйцевидно-трикутний, 1,5—2 *мм* завд., коротко загострений, плівчастий, напівпрозорий, лискучий (як і вся плідна частина суцвіття); зовнішній (нижній) приквіток довгасто-оберненояйцевидний, 2,3—2,5 *мм* завд., плівчастий, при основі з двома малопомітними жилками; внутрішній перший (верхній) приквіток оберненояйцевидний, 3,4—3,8 *мм* завд., на спинці трав'янистий, на верхівці по всьому краю з плівчастою лискучою облямівкою 1—1,5 *мм* завш.; чашечка оберненоконічна, 4—4,3 *мм* завд., з тупо-трикутними до майже півкруглих лопатями близько 0,5 *мм* завв.; трубочка її негусто опушена при основі та вище, по 2—3(4) жилках, короткими, напівпритиснутими волосками. ♃. Цв. VII—VIII.

На приморських пісках. — В Злаковому Степу на крайньому заході.

П.З.С. Одеська обл.: Кілійський рн, Приморське (К. Зеров).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб. (південь).
Загальне поширення. Не з'ясоване.

Примітка. Ця рослина зібрана в значній кількості екземплярів К. К. Зеровим у вказаному пункті на приморських пісках 15.VI 1950 р. Ми бачили подібні до неї екземпляри, зібрані в Північній Італії. Не вважаючи можливим ототожнити описану рослину з кермеком каспійським, ми гадаємо, що вона належить до вікарної західної географічної раси. Ми не знайшли для неї в літературі певної видової назви.

Секція **3. Sarcophyllum** (Boiss.) Lincz. Чашечка оберненоконічна або вузько-лійковидна. Півкущики з улисненими гілками; черешки листків розширені при основі у плівчасту стеблообгорнуту піхву.

2194 (12). L. suffruticosum (L.) Ktze. — **Кермек півкущовий.** Білуватосизий півкущик 15—30 *см* завв., з розгалуженим від основи здерев'янілим стовбурчиком, від полеглих або висхідних розгалужень якого відходять численні видовжені квітконосні та вкорочені неплідні трав'янисті пагони (стебла); квітконосні стебла прямостоячі, прості або вгорі розгалужені; листки скупчені в нижній частині стебел і на неплідних пагонах, довгасто-лопатковидні, 5—25 *мм* завд., 1,5—4 *мм* завш., до основи поступово звужені в черешок, що переходить у розширену піхву з двома довгасто-яйцевидними плівчастими вушками обабіч основи черешка, на верхівці тупі і закруглені, іноді трохи виїмчасті, м'ясисто-шкірясті, голі. Колоски 2—3-квіткові, зібрані густими пучками або кільцями (що складаються з одного або кількох дуже вкорочених сидячих колосків) у верхній частині стебла, утворюють переривчастоколосовидне спільне суцвіття; покривний листок колоска широко яйцевидний, 2,5—3 *мм* завд., на спинці коричневобурий, з широкою білуватоплівчастою облямівкою по краях; перший приквіток схожий на нього, але значно крупніший, широко еліптичний, ввігнутий, 4,5—5 *мм* завд., з ширшою плівчастою облямівкою, внутрішні приквітки майже цілком плів-

частi, багато дрiбнiшi; приквiтки та покривний листок голi; чашечка оберненоконiчна, 3,5—4,5 *мм* завд., бiлувата, з голою трубочкою та з п'ятьма яйцевидно-трикутними, тупими або тупуватими лопатями 0,6—0,7 *мм* завд. i п'ятьма втроє дрiбнiшими за них трикутними промiжними зубцями. ♃. Цв. VII—IX.

Ktze., Rev. gen., II (1891) 396. Линчевский во Фл. СССР, XVIII, 458. — *Statice suffruticosa* L., Sp. pl., ed. I (1753) 276. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 192, Клоков у Визн. росл. УРСР, 707. — *Statice suffruticosa* var. *typica* Trautv. in Bull. Sos. Nat. Mosc., XL, 3 (1867) 95. Кузнецов в Матер. фл. Кавк., IV, 1, 221.

Рисунки: Gmel., Fl. Sib., II, tab. 88, f. 2, 3.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1085.

На солончаках на морському узбережжi. — Переважно в полиновому степу, але рiдко.

П.С. Херсонська обл.: Чаплинський рн, Строганiвка (Левiна!); Ново-Троїцький рн, Овер'янiвське озеро (Котов!), пiв-в Тюбек (Котов!, Бiлик!), Молоканський пiв-в (Котов!), о-в Чурюк (Левiна!, Котов!), Ново-Миколаївка (Котов!), Червоний Сиваш (Бiлик!); Геніческий рн, окол. Геніческа (!!). — Кримська обл.: Червоно-Перекопський рн, Юшунь (Левандовський!), Пилипівка Штурмова (Чернова!), Монастирки (Чернова!), Червоне озеро (Чернова!); Джанкойський рн, Джанкой (Зеленецький!), Лебедине (Чернова!), Солоне озеро (Чернова!), Трудова Олексiївка (Чернова!), ст. Гужине (Чернова!).

Зустрiчається зрiдка також i в iнших ботанiко-географiчних районах по морському узбережжю, але гербарних екземплярiв для пiдтвердження цього факту ми не маємо.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Заволзьк. (південь), Причорн. (південь), Крим (північ), Ниж.-Дон. (схід), Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Схід. Закавк. (схід); Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (південь), Ірт. (південь); Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Киз.-Кум., Кара-Кум., Аму-Дар., Сир.-Дар., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Згадані райони СРСР, Іран, Афганістан, Джунгарія.

Примітка. Українські (в основному сивашські) місцезнаходження *L. suffruticosum* (L.) Ktze. відірвані від загального великого ареалу цього виду. Особливої різниці між нашими та середньоазіатськими екземплярами непомітно, але в останніх, як вказує І. О. Линчевський, нерідко спостерігається опушення на приквітках і чашечці, чого в наших ніби не буває.

ПОРЯДОК **EBENALES** ENGL.

Квітки двопокривні, циклічні, із зрослопелюстковою оцвітиною. Тичинки звичайно розміщені двома колами. Зав'язь верхня або напівнижня, з центральним кутастим насіннєносцем, поділеним на гнізда. — Дерева або кущі з простими листками.

РОДИНА **СХІІ. ЕБЕНОВІ — EBENACEAE** VENT.[1]

Квітки звичайно дводомні, рідше двостатеві або полігамні, 3—7-членні. Чашечка відстає від плода і часто обгортає його. Віночок зрослопелюстковий, опадаючий. Тичинки при основі трубочки віночка чергуються з його частками в такій же кількості, як пелюстки, вдвоє або багато більше; пелюстки при основі зростаються нитками, в маточкових квітках звичайно є тільки стамінодії. Зав'язь верхня, сидяча, поділена не до верху на 2—16 гнізд; стовпчики вільні або при основі зрослі. Плід — м'ясиста або шкіряста ягода. Насінина з великим хрящовидним ендоспермом і прямим осьовим зародком. — Дерева або кущі з важкою і твердою деревиною, із суцільними черговими листками.

Родина складається з 7 родів з 290 видами, які ростуть в тропіках і субтропіках східної півкулі в Південно-Східній Азії, в Індії і на Малайському архіпелазі.

Рід **656. Хурма — Diospyros** L.

L., Gen. pl., ed. V (1754) 1027.

Квітки дводомні, 4—5-, рідше 3- або 7-членні. Чашечка залишається при плодах і трохи розростається. Віночок дзвониковидний або глечиковидний, з відігнутими краями. Тичинок в чоловічих квітках близько 16, рідше 4—8, розміщені вони кількома рядами і зрослі з трубочкою віночка; в жіночих квітках тичинок менше, розміщені вони в один ряд; нитки тичинок короткі; пиляки ланцетовидні, розтріскуються поздовжніми щілинами. Зав'язь 8-, рідше 4—16-гнізда, з поодинокими насіннєвими зачатками; стовпчиків 4 (рідше 1—6), на верхівці дволопатеві. Плід — кулястий, ягодоподібний; насінина в гніздах звичайно поодинока, довгаста, стиснута з боків.

Рід хурма складається з 190 деревних видів, які ростуть в тропічних і субтропічних областях. Кілька листопадних видів поширено в субтропіках і помірному поясі.

В СРСР культивуються три види, один з яких — хурма звичайна (*Diospyros lotus* L.) зустрічається дико в Середній Азії (Дарвизі та деяких інших місцях).

Господарське значення. Хурма дає великі, дуже смачні і поживні плоди, які в свіжому вигляді містять 17—18% цукрів, головним чином глюкозу і фруктозу. Плоди відзначаються низькою кислотністю і високим вмістом вітаміну С. Крім того, в них є каротин і органічні сполуки, які містять залізо. Плоди в недостиглому стані містять в собі також певну кількість танідів — 0,1—1,5%, внаслідок чого вони дуже терпкі і в'яжучі. В стиглих плодах хурми терпкість зникає, і вони стають солодкими і смачними. Білка в хурмі 0,4—0,87%. Плоди хурми в свіжому вигляді, а також сушені використовуються переважно при

[1] Опрацював М. І. Котов.

виробництві спиртних напоїв. В зв'язку з тим, що плоди хурми містять в собі значну кількість вітаміну С, вони мають дієтичне і лікувальне значення. Їх рекомендують вживати при лікуванні цинги і шлункових захворювань. Деревина хурми під назвою ебенового, або чорного, дерева використовується для виготовлення музичних інструментів і меблів. Хурма цінується також як красива декоративна рослина. В субтропічному плодівництві хурма за своїм господарсько-економічним значенням займає друге місце після цитрусових.

———

1. Листки шкірясті, великі, овальні, до 8 *см* завш., з 5—6 парами бокових жилок. Плоди великі, 50—80 *мм* в діаметрі, тупоребристі . . . . . **(1). X. східна — D. Kaki** L. f.
— Листки більш тонкі і довгасті, до 6 *см* завш., з 7—11 парами жилок . . . . . 2.
2. Молоді гілки червонуватокоричневі або сірі, з округлими оранжовими сочевичками і яйцевидними брунь ками. Листки тонкошкірясті, зверху дуже блискучі, по краю війчасті, на тонких черешках, 1,5—2 *см* завд. Квітки жовтуваті . . . . . **(2). X. віргінська — D. virginiana** L.
— Молоді гілки жовтуватокоричневі, або світложовті, з ланцетними білими сочевичками і ланцетовидними брунь ками. Листки міцнопе ретинчасті, зверху слабоглянцеваті, не війчасті, на товстих черешках до 1,5 *см* завд. Квітки жовтувато- або буруваточервоні . . . . . **(3). X. кавказька — D. lotus** L.

2194[1] **(1). D. Kaki** L. f. — **Хурма східна,** х. японська. Дерево 6—15 *мм* завв., з сірою корою і з коричнюватосірими або червонуватими молодими гілками, з округлими сірими сочевичками. Пагони, брунь ки і гілки суцвіть з бархатистим коричневим опушенням. Крона куляста або пірамідальна. Листки чергові, шкірясті, овальні або еліптичні, при основі клиновидно звужені в черешок, загострені доверху, 7—16 *см* завд., 4—8 *см* завш., цілокраї, зверху темнозелені і блискучі, знизу сірозелені, рудувато опушені, особливо по жилках, з міцною головною жилкою і з 5—6 парами бокових, дуже зігнутих вгору жилок, на коротких, 1,5 *см* завд., товстих пухнастих черешках. Перед опаданням листки стають червоними, набуваючи різних відтінків. Квітки чотиричленні, трьох родів: чоловічі, жіночі і двостатеві. Тичинкові квітки розміщені по одній або групами по 3—5, з жовтуватобілим дзвониковидним віночком, тичинок 16—24, прикріплені вони попарно в два кола до основи недорозвиненої зав'язі, але іноді зав'язь досягає нормального розміру і тоді квітка являє собою перехідну від тичинкової до двостатевої. Маточкові квітки значно більші, ніж тичинкові, розміщені по одній з двома приквітками. Чашечка звичайно дорівнює віночку або трохи більша за нього, до 25 *мм* у діаметрі, у маточкових квіток чашечка зовні волосиста, з овальними або широко ланцетними простягнутими частками,

всередині під зав'яззю з широким коричнюватим бархатистим кільцем волосків. Чашечка в міру розвитку зав'язі дуже розростається. Віночок жовтуватобілий, зовні волосистий, в тичинкових квітках бокаловидний, майже вдвоє більше чашечки, в маточкових — широкодзвониковидний, з овальними, загорнутими назовні частками. Пиляки в маточкових квітках здебільшого недорозвинені; стовпчиків у маточкових квітках 4, приймочка дволопатева. Зав'язь велика, чотиригнізда, плоска, в кожному гнізді є несправжня перегородка. Двостатеві квітки зустрічаються рідко і по своїй будові займають проміжне положення між чоловічими і жіночими квітками. Плід — велика м'ясиста ягода 6—8 *см* завд., 4—5 *см* завш., по формі циліндрична, на верхівці — коротко куполоподібна або коротко яйцевидна, при основі з чашечкою, що розростається, часто злегка сегментована, на товстій короткій плодоніжці. Забарвлення м'якіша різне — від прозорожовтого до темночервонобурого або майже чорного. В стиглих плодах м'якоть желеподібна, соковита і солодка, темнокоричнева, кремова або світлооранжова. В плодах знаходиться насіння в кількості 1—10, різне по величині і формі, але в деяких сортів плоди не мають насіння. ♄ . Цв. V; пл. IX—XI.

L. f., Suppl. (1781) 439. Воинов, Парковая растительность Крыма в Записк. Гос. никитск. опытн. бот. сада, XIII, I (1930) 47. Деревья и кустарники в Труд. Никитск. бот. сада, XXII, № 3—4 (1948) 210. Жуковский, Культурн. растения и их сородичи (1950) 434. Бережной, Канцинель, Нестеренко, Субтропические культуры (1950) 428. Грубов во Фл. СССР, XVIII, 477.

Рисунки: Bot. Mag., CXXXIII, tab. 8127. Жуковский, ц. м., рис. 285. Бережной, Канцинель, Нестеренко, ц. м., рис. 138—143. Грубов во Фл. СССР, ц. м., табл. XXIV, рис. 3.

Культивується в парках і садах Південного берега Криму.

Півд. Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, Южне, Алупка, Кастропіль, Ялта, Массандра (Воїнов). В Нікітському ботанічному саду росте з 1819 р. Краще росте в Алупці, Місхорі, Магарачі і в Артеці. Особливо великий екземпляр є в колгоспі «Южне», а також в колгоспі ім. Сталіна Судацького району (Деревья и кустарники, Тр. Никит. бот. сада, ц. м.).

Поширення по СРСР. Тільки в культурі. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Зах. Закавк. по всьому Чорноморському узбережжю від Геленджика до Батумі, Схід. Закавк.; Серед. Азія (Ашхабад, Самарканд).

Загальне поширення. Дико росте в Північному Китаї у листяних лісах. Дуже давно введена в культуру і широко розводиться в країнах Східної Азії, а також в Криму, на Кавказі, в Середній Азії.

Господарське значення. Кращими сортами хурми східної в Криму вважаються сорт Чудовий з високоякісними нетерпкими плодами, які зберігаються довгий час, а також сорти Хіакуме, Зенджи, Двадцятий вік. Плоди хурми східної є одними з кращих столових фруктів. Достигають вони в листопаді знятими і зберігаються (деякі сорти) до березня. Для того щоб плоди були придатні для використання, необхідна особлива техніка їх зберігання і обробки. В цьому напрямі ши-

роко застосовується етилен, під впливом якого плоди гублять таніди, набувають красивого забарвлення, поліпшується їх смак. Терпкі плоди хурми, куплені в крамниці, можна протримати протягом кількох годин в теплій воді (30—40° С), після чого вони загублять таніди. Плоди хурми містять в собі в середньому (на сиру вагу) 9,27—14,79% цукру (переважає глюкоза), 0,33—1,18% білка, 0,41—0,92% лимонної кислоти. Сушені плоди дуже солодкі і смачні; вони споживаються як в сирому вигляді, так і для виготовлення лікерів, вин, цукатів, варення, джему, пастіли, желе та ін. По морозостійкості хурма перевищує майже всі наші субтропічні культурні рослини. Відомо багато сортів хурми, майже всі вони китайського або японського походження. Як декоративна рослина з блискучим темнозеленим листям хурма східна знаходить застосування в зеленому будівництві.

2194[2] (2). D. virginiana L. — **Хурма віргінська,** хурма американська. Дерево з округлою або розлогою кроною, 12—18(30) *м* завв. і до 40—45 *см* в діаметрі, з товстою глибоко розтрісканою темно-сірою або коричневою корою. Молоді гілки з темною червоно- або сіро-коричневою корою і округлими оранжовими сочевичками. Пагони звичайно коротко сіроопушені, іноді гладкі, гілки пониклі, бруньки яйцевидні. Листки темношкірясті, еліптичні або яйцевидні, широко клиновидні або серцевидні, коротко загострені, іноді тупі, 5—12 *см* завд. і 2,5—6 *см* завш., з суцільним, рівним і війчастим краєм, зверху темно-зелені, блискучі, голі, знизу сіруватозелені, опушені, особливо по жилках, іноді голі, з 7—10 парами бокових і чіткою сіткою темних жилок 3—4-го порядків, на тонких черешках, 1,5—2 *см* завд. Квітки переважно дводомні, на коротких опушених квітконіжках, близько 10—12 *мм* завд., звичайно чотиричленні, тичинкові квітки дрібні, розміщені в триквіткових суцвіттях, маточкові квітки великі, поодинокі. Чашечка зелена, зовні волосиста, з ланцетовидними гострими частками, в середині під зав'яззю з жовтим бархатистим кільцем волосків. Віночок жовтувато-зелений або блідожовтий, у тичинкових квіток трубчасто-бокаловидний, у маточкових — дзвониковидний, з округлими, загорнутими назовні частками. Тичинок звичайно 16, волосистих, у маточкових квітках — 8 стамінодіїв. Зав'язь восьмигнізда, на верхівці волосиста, з чотироздільним стовпчиком. Плід — куляста м'ясиста ягода, 2—3,5 *см* в діаметрі, від світлооранжового до червоного забарвлення, з сизою поволокою. ♄ . Цв. IV—V; пл. IX—XI.

L., Sp. pl. (1753) 1057. Britt. a. Br., Ill. Fl. N. Am. (1913) 720. Sargent, Silva of N. Am., VI, 7. Воинов, Парк. раст. Крыма в Зап. Гос. никит. бот. сада, XIII, 1 (1930) 47. Деревья и кустарники, Тр. Гос. никит. бот. сада, XXII, 3—4 (1948) 211. Бережной, Канцинель, Нестеренко, Субтропические культуры (1951) 428. Грубов во Фл. СССР, XVIII, 482. Лыпа, в кн. Озелен. населен. мест (1952) 440.

Рисунки: Sargent, l. c., tabl. 252, 253. Belg. Hort., IV (1854) 118. Грубов во Фл. СССР, XVIII, табл. XXIV, рис. 1.

Видані зразки: Curtis, North American Plants, № 1758.

Зрідка розводиться в ботанічних садах і парках.

П.П. Київська обл.: Київ (Липа). — **Л.Л.С.** Сумська обл.: Тростянецький рн, дендропарк (Щепотьєв). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Липа). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Липа). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Липа). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Южне (Воїнов), Нікітський ботанічний сад (Воїнов, Вульф, Малєєв).

Поширення по СРСР. Лише в культурі. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Зах. Закавк.; Серед. Азія: Гір.-Турк., Аму-Дар., Сир-Дар.

Загальне поширення. Дико росте в лісах і долинах рік у східних штатах США від Конектикута до Айови і від Канзаса до Флоріди. Розводиться в південних районах Європейської частини СРСР, на Кавказі і в Середній Азії.

Господарське значення. Плоди в недостиглому стані терпкі, в стиглому — смачні і сахаристі. За останні роки виведені хороші сорти хурми віргінської, які дають смачні плоди. Сіянці хурми віргінської є звичайною підщепою для хурми східної, але поступаються в цьому відношенні перед сіянцями хурми звичайної. Плоди з дикорослих дерев використовуються також для годівлі худоби. Настої з кори вживаються проти поносу, дизентерії, пропасниці, для полоскання (з галунами) при виразкових захворюваннях горла. Із зелених плодів одержують невицвітаючі чорнила. Хурма віргінська — лісове дерево, дає деревину (з питомою вагою 0,79) високої якості, яка йде на виготовлення дерев'яних частин сільськогосподарських машин, дорогих меблів, токарних виробів. Має велику цінність для озеленення (алеї, групові і лісо-паркові насадження).

Примітка. З усіх наших видів хурма віргінська найбільш морозостійка. Вона рекомендується для застосування в зеленому будівництві по всьому Південному Криму, а також для створення захисних смуг в передгірських і степових районах, в районі Північно-Кримського каналу, для парків і насаджень по його берегах. Але в холодні зими в більш північних районах України хурма віргінська дуже підмерзає (наприклад, в 1939 і в 1940 рр. в Києві, Дніпропетровську і Одесі).

2194[3] (3). D. lotus L. — Хурма кавказька. Дерево до 20(25) *м* завв. і до 35(45) *см* в діаметрі, з округлою кроною і з темносірою розтрісканою корою. Молоді гілки ясножовтуватокоричнюваті або сірі, гладенькі, з білуватими ланцетовидними сочевичками. Бруньки ланцетовидні. Листки перетинчасті, еліптично-довгасті або довгасті, при основі широко клиновидні або округлі, на черешку звичайно гостро відтягнуті, 5—14 *см* завд. і 2,5—6 *см* завш., цілокраї, по краю часто хвилясті, зверху темнозелені, блискучі, знизу сизуватозелені, голі або коротко опушені, з сильною головною і 7—10 парами бокових жилок і неясною тонкою сіткою жилок 3—4-го порядків, на коротких, 1—1,5 *см* завд., товстих, опушених черешках. Квітки майже сидячі, 5—8 *мм* завд., чотири-, зрідка п'ятичленні, маточкові — поодинокі, тичинкові — в триквіткових суцвіттях. Чашечка при плодах дуже розростається, чотири-

лопатева, зелена, зовні волосиста, з широко трикутними гострими частками, в середині з рожевим міцним (бархатистим) кільцем волосків. Віночок жовтувато- або буруваточервоний, в тичинкових квітках бокаловидний і майже втроє довший за чашечку, в маточкових — дзвониковидний, з загорнутими назовні частками; тичинок звичайно 16, волосистих, на коротких нитках, в жіночих квітках — 8 стамінодіїв. Зав'язь 8-гнізда, вгорі волосиста з чотири- шестироздільним стовпчиком. Плід — куляста м'ясиста ягода 1,5—2 *см* в діаметрі, спочатку червонувата, пізніше чорнуватобура з сизуватосинюватою поволокою; в кожному гнізді по одному насіннєвому зачатку. ♄ . Цв. V—VI; пл. X—XI.

L., Sp. pl. (1753) 1057. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 203. Кузнецов в Матер. фл. Кавк., IV, 229. Воинов, Парк. раст. Крыма в Зап. Гос. никит. оп. бот. сада, XIII, I (1930) 47. Гроссгейм, Фл. Кавказа, III, 203, Деревья и кустарники, Тр. Гос. никит. бот. сада, XXII, 3—4, 211. Колаковский, Фл. Абхазии, III, 264. Жуковский, Культурные растения и их сородичи, 433. Бережной, Канцинель, Нестеренко, Субтропические культуры, 427. Грубов во Фл. СССР, XVIII, 481. Лыпа, в кн. Озелен. населен. мест. 440.

— *D. Kaki* L. var. *glabra* DC., Prodr., VIII (1844) 229.

Рисунки: Pall., Fl. Ross., I., tab. 58 et 59. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 1079. Грубов во Фл. СССР, ц. м., табл. XXIV, рис. 2.

Видані зразки: Герб. фл. Росс., № 1784. Fl. cauc. exsicc., № 124!

Розводиться в ботанічних садах і парках.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Ужгород (!!, Липа). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Львів (!!, Липа). — **П.П.** Київська обл.: Київ (Липа). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Липа). — **Кр. З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Южне (Воїнов). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Севастополь (Воїнов), Бахчисарайський рн, Фурманівка на р. Качі (Воїнов). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Щебетівка (Воїнов). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: По всьому берегу Чорного моря (Маршал Біберштейн, Паллас, Стевен, Ледебур, Буасьє, Федосєєв, Кузнецов, Вульф); Ялтинський рн, Нікітський ботанічний сад (Графф, Воїнов, Вульф, !!), Алупка (Талієв!, !!), Южне (Воїнов).

Поширення по СРСР. У здичавілому стані зустрічається: Європ. ч.: Крим; Кавказ: Зах., Схід. і Півд. Закавк., Даг. (півд.), Тал.; Серед. Азія: Гір.-Туркм., Аму-Дар., Сир.-Дар. (Фергана); дико в Пам.-Ал. (Дарваз, Гиссар).

Загальне поширення. Середземномор'я, Балкани, Кавказ, Мала Азія, Курдистан, Іран, Індія, Гімалаї, Японія, Китай.

Господарське значення. До повного достигання плоди дуже терпкі і неїстівні. Після досягнення повної стиглості плоди, вже прибиті морозом, втрачають ці якості і набувають приємного смаку. Плоди містять в собі багато насіння (до 35% ваги висушеного плода). Плоди вживаються в їжу у висушеному вигляді, де інвертний цукор становить до 40,32%. Вони використовуються для виготовлення сиропів, горілки і пастили. Плоди містять в собі 61,0 *мг*% вітаміну С. Сіянці хурми звичайної є найкращою підщепою для хурми східної. Як декоративне дерево добре переносить підрізку. Восени листки забарвлюються

в золотистожовтий колір. Медоносна рослина. Деревина хурми звичайної має цінні технічні якості: міцність, пружність і стійкість проти гниття. Використовують в будівництві, для виготовлення текстильних човників.

Примітка. Батьківщина хурми звичайної — Північно-Східний Китай, звідкіля вона поширювалась в культурі на захід до Іспанії і місцями здичавіла, наприклад в значній кількості в лісах на Кавказі, в Західній Грузії до 500 *м* н. р. м. по середній течії р. Кури і в Талиші, де ростуть майже чисті її зарості, на північних схилах (в Астаринському районі до 1000 *га*, в Ленкоранському районі — мало), розкидано в Закавказзі. В Середній Азії росте в дикому стані в Дарвазі в долині р. Кафірнігану і в інших місцях. В Південному Криму в культурі відома з 1597 р., в Нікітському ботанічному саду — з 1813 р. В Криму витримує температуру до —25°. Потребує вологого грунту. Плодоносить щедро, насіння добре сходить. Спостерігається самосів. В північних районах УРСР вимерзає (наприклад, в Києві), успішніше росте у Львові і цілком стійка в Закарпатській області.

РОДИНА CXIII. МАСЛИНОВІ — OLEACEAE LINDL.[1]

Квітки правильні, двостатеві, рідше одностатеві (рослини дводомні) або різнорідні. Чашечка чотиризубчаста. Віночок зрослолистий, з довгою трубочкою і чотирироздільним відгином; рідше квітки з вільнопелюстковим віночком або без оцвітини. Тичинок 2, прикріплених до трубочки віночка (у квіток, що мають оцвітину). Зав'язь верхня, двогнізда, з двома насіннєвими зачатками у кожному гнізді. Стовпчик з голівчастою або дволопатевою приймочкою. Плід сухий — крилатка чи коробочка, що розкривається стулками, або соковитий — ягода чи костянка; насінина з ендоспермом. — Дерева або кущі, звичайно з супротивними, простими або складними, пірчастими листками, без прилистків. Квітки зібрані гронами, які, в свою чергу, часто утворюють волотисті суцвіття, рідше квітки поодинокі.

Родина маслинових містить в собі 22 роди і понад 400 видів. Представники її поширені в тропічній, субтропічній і помірній зонах земної кулі. В складі флори СРСР в дикому стані зустрічаються представники 6 родів (27 видів), у флорі УРСР — 4 родів.

Господарське значення. Багато представників цієї родини є цінними декоративними деревами і кущами, які широко культивуються. Маслина європейська — *Olea europaea* L. культивується для одержання оливкової олії, яка вживається в їжу та використовується в техніці. Види роду *Fraxinus* дають цінну деревину.

---

1. Листки супротивні або кільчасті . . . . . 2.
— Листки чергові. Кущі з прутовидними гілками і трійчастими листками . . . . . **665. Жасмін — Jasminum** L.
2. Плід — крилатка . . . . . 3.

---

[1] Опрацювала О. Д. Вісюліна.

— Плід — ягода, костянка або коробочка . . . . . 4.
3. Кущі до 3 *м* завв. Квітки двостатеві . . . . . .
. . . . . **658. Фонтанезія — Fontanesia** Labill.
— Дерева. Квітки одностатеві (рослини дводомні) або різнорідні . .
. . . . . **657. Ясен — Fraxinus** L.
4 (2). Плід — ягода або костянка . . . . . 5.
— Плід — двогнізда коробочка . . . . . 8.
5. Плід — ягода. Волоті квіток прямостоячі . . . . . .
. . . . . **660. Бирючина — Ligustrum** L.
Плід — костянка . . . . . 6.
6. Квітки в пазушних гронах або пучках . . . . . 7.
— Квітки в довгих повислих волотях . . . . . .
. . . . . **663. Сніговець — Chionanthus** L.
7. Квітки в гронах, які розміщені в пазухах листків. Листки з нижнього боку серебристо-залозисті . . . . . .
. . . . . **664. Маслина — Olea** L.
— Квітки в пазушних пучках. Листки з нижнього боку голі або коротковолосисті . . . . . **662. Філірея — Phyllirea** L.
8 (4). Квітки з'являються до появи листків, жовті . . . . . .
. . . . . **659. Форзиція — Forsythia** L.
— Квітки з'являються після того як розпустяться листки, фіолетові або білі . . . . . **660. Бузок — Syringa** L.

ПІДРОДИНА **OLEOIDEAE** KNOBL.

Насіннєві зачатки в гніздах зав'язі звичайно висячі. Плоди без перетяжки на верхівці.

Триба I. **Fraxineae** Endl.

Пелюстки вільні, або зрослі лише при основі, або оцвітини зовсім немає. Плід — крилатка.

Рід **657. Ясен — Fraxinus** L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 1057.

Квітки одностатеві (рослини дводомні) або різнорідні, з чашечкою і вільнопелюстковим віночком або без оцвітини. Тичинок дві. Маточка одна; зав'язь двогнізда, приймочка двороздільна. Плід — крилатка. — Дерева. Листки супротивні, непарнопірчасті, рідше цілісні, без прилистків.

Представники цього роду (65 видів) поширені переважно в помірних широтах північної півкулі, лише деякі види заходять у тропіки. В межах СРСР дико ростуть 12 видів, в межах УРСР — 4 види.

Господарське значення. Ясені — це декоративні дерева, які використовуються у зеленому будівництві для створення алей в парках, для посадки вздовж вулиць і по дорогах. Вони мають значення і для лісівництва, бо входять до складу лісових насаджень, зокрема *F. excelsior* L. входить до складу наших широколистяних лісів. Ясені порівняно морозостійкі, світлолюбні, швидко ростуть, достигаючи у 20—30 років повної стиглості; на в'язких глинистих і сухих грунтах вони не ростуть. Дають багату поросль від кореня. Деревина ясенів являє цінність для народного господарства: вона важка, тверда, гнучка, вживається переважно на столярні вироби, зокрема на виготовлення меблів, дає добре паливо.

В УРСР широко культивується кілька видів ясенів.

. . . . . 2.
1. Квітки з оцвітиною . . . . . 5.
— Квітки без оцвітини . . . . . .
2. Оцвітина подвійна, складається з чашечки і віночка . . . . . .
. . . . . **(1). Я. білоцвітий — F. ornus** L.
. . . . . 3.
— Оцвітина проста, чашечкоподібна . . . . . 4.
3. Гілочки голі . . . . . .
— Гілочки опушені . . . . . .
. . . . . **(3). Я. пенсільванський — F. pennsylvanica** Marsh.
4. Листочки яйцевидні, цілокраї або невиразнозубчасті . . . . . .
. . . . . **(2). Я. американський — F. americana** L.
— Листочки ланцетні або еліптично-довгасті, по краю б.-м. зубчасті . .
. . . . . **(4). Я. ланцетний — F. lanceolata** Borkh.
5. Суцвіття волотевидне . . . . . 6.
— Суцвіття гроновидне . . . . . .
. . . . . **(9). Я. вузьколистий — F. angustifolia** Vahl.
6. Листки голі або опушені лише зісподу по головній жилці . . . 8.
— Листки зісподу вкриті рудуватими волосками . . . . . 7.
7. Листки з 2—5 парами листочків . . . . . .
. . . . . **(7). Я. Паліса — F. Pallisae** Wilm.
— Листки з 4—6 парами листочків . . . . . .
. . . . . **(6). Я. сумахолистий — F. coriariifolia** Scheele.
8 (6). З пазухи листка виходить лише одне волотевидне суцвіття . . .
. . . . . **(8). Я. гостроплодий — F. oxycarpa** Willd.
— З пазухи листка виходить кілька волотевидних суцвіть . . . . .
. . . . . **(5.) Я. звичайний — F. excelsior** L.

Секція **1. Ornus** (Neck.) DC. Квітки з чотиризубчастою чашечкою і віночком з чотирьох пелюсток.

2194[4] **(1). F. ornus** L. — **Ясен білоцвітий.** Дерево до 8(15) *м* завв. Кора сіра, на молодих гілках оливкова або коричнюватооливкова. Листки 20—25 *см* завд., з 5—9 листочками; листочки яйцевидні, яйцевидно-довгасті, еліптичні або ланцетні, на верхівці коротко загострені або закруглені, 4—10 *см* завд., 2—4 *см* завш., зубчасті або зарубчасто-зубчасті, на черешках або сидячі; листки зісподу при основі головних жи-

лок часто з пучечками волосків іржавого кольору. Квітки зібрані в прямостоячі, лише на час відцвітання в повислі грона. Чашечка з короткими, до 1 *мм* завд., широко трикутними лопатями. Пелюстки в кількості 4 (рідше 2), при основі трохи зрослі між собою, 7—15 *мм* завд., лінійні, гострі. Крилатка лінійна або ланцетна, 2—3 *см* завд., 0,4—0,5 *см* завш. ♄ . Цв. IV—V; пл. IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 1057. Schneider, Handb. Laubholzk., II (1907) 813. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 335. Васильев во Фл. СССР, XVIII, 488. Лыпа в кн. Озелен. населен. мест (1952) 464.

Рисунки: Engler, Pflanzenr., IV, 243 , 10, Fig. 2, A—E! Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 31. Javorka et Czapody, A Mag. Fl. kepekben, 396, 2705.

Зрідка культивується по парках.

П.П. Київ (!!). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Срібнянський рн, Тростянець (!!). — Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка (Липа, Котов!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Котов!, Липа). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Котов!, Липа!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Нікітський ботанічний сад (!!), Лівадія, в парку (!!).

Поширення по СРСР. Культивується переважно в південних районах.

Загальне поширення. Дико росте в Південній Європі і в Малій Азії. Культивується в Європі, Азії та Америці.

Господарське значення. Дуже посухостійкий вид, найбільш придатний для Криму; в інших областях УРСР підмерзає. Деревина використовується для столярних виробів.

Секція **2. Fraxinaster** DC. Квітки з простою чашечковидною оцвітиною або зовсім без оцвітини.

2194[5] (2). F. americana L. — **Ясен американський.** Дерево до 30(50) *м* завв., з гладенькою сірою корою. Бруньки світлокоричневі, з сизуватою поволокою; лусочки їх розміщені хрестоподібно. Гілки голі, з білуватими сочевичками. Листки 16—35 *см* завд., з (5)7—9(11) листочками; листочки 5—18 *см* завд., 2—9 *см* завш., яйцевидні, цілокраї або невиразнозубчасті, зісподу б.-м. волосисті, з коротенькими, 5—8 *мм* завд., черешками. Квітки одностатеві, з чашечкоподібною оцвітиною; тичинкові квітки зібрані головками, маточкові — боковими вологями. Крилатка лінійна, іноді при основі вузько лопатева, 2—5 *см* завд.; горішки опуклі. ♄ . Цв. IV—V; пл. IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 1057. Schneider, Handb. Laubholzk., II, 824. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 335. Васильев во Фл. СССР, XVIII, 491.

Рисунки: Schneider., l. c., tab. 519, a—b (var. *juglandifolia*).

Культивується в парках і посадках по вулицях і вздовж доріг.

Зак.Л. Ужгород (Липа); Мукачеве (Липа). — **Р.-О.Л.** Львів (Липа). — **П.П.** Київ (!!, Котов!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Дунаєвецький рн, Михайлівка (Кузнецова!). — Вінницька обл.: Чернівецький рн, Моєвське л-во, ур. Більов (Кузнецова!). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Срібнянський рн, Тростянець (!!). — Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка (Котов!, Липа); Полтава (Липа!). — Харківська обл.: Харків (Котов!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Єнакієво (Котов!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: П'ятихатський рн, Грушеватська лісова дача (Якимова!). — Кіровоградська обл.: Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Липа!, Котов!, Грины!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Котов!, Липа); Жданов (Липа). — **П.З.С.** Одеса (!!, Котов!). — Херсонська обл.: Херсон (!!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (!!). — **П.С.** Херсонська обл.: Геніческий рн, Партизани, агромеліоративна лісова дослідна станція (Гринь!).

Поширення по СРСР. Культивується в багатьох районах.

Загальне поширення. Дико росте в Північній Америці.

Господарське значення. Довговічна деревна порода; висотою не поступається перед ясенем звичайним, але більш морозостійка.

Примітка. В УРСР розводять також var. *juglandifolia* Rehd. (in Bail., Cycl. Amer. Hort., II (1900) 607) і *F. juglandifolia* Lam. (Encycl., II (1790) 548), для якої характерні зубчасті листочки.

2194[6] (3). F. pennsylvanica Marsh. — **Ясен пенсільванський.** Дерево до 30 *м* завв. Кора сіра, легко відділяється від стовбура. Бруньки коричнюватожовті. Молоді гілочки разом з черешками листків бархатисто опушені. Листки 10—40 *см* завд., з 5—9 листочками, овальними або довгастими, 4—18 *см* завд., 2—8 *см* завш., цілокраїми або трохи зубчастими, б.-м. шкірястими, сидячими або з короткими черешками. Квітки двостатеві або одностатеві, зібрані волотями, 5—20 *см* завд. Оцвітина чашечкоподібна, зубчаста. Крилатка лінійна, при основі вузьколопатева, на верхівці округла або трохи загострена, 3—7 *см* завд., 0,5—1,2 *см* завш., крила її при основі розходяться. ♄ . Цв. IV, V; пл. IX.

Marsh., Arb. amer. (1785) 95. Schneider, Handb. Laubholzk., II, 825. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 335. Васильев во Фл. СССР, XVIII, 491. — *F. americana subsp. pennsylvanica* Waesmael in Bull. Soc. bot. Belg., XXXI (1892) 109. — *F. pubescens* Lam., Encycl. meth., II (1786) 543.

Досить широко культивується в різних районах УРСР.

Поширення виду по СРСР. Культивується в різних районах, особливо в Європейській частині, Казахстані і на Далекому Сході.

Загальне поширення. Дико росте в Північній Америці, широко культивується в Європі.

Господарське значення. Більш морозостійкий вид, ніж ясен звичайний, швидко росте, добре переносить посуху, але, на жаль, недовговічний.

2194[7] (4). F. lanceolata Borkh. — **Ясен ланцетний.** Дерево 20 (30) *м* завв. Кора світлосіра. Молоді гілочки голі. Листки 10—30 *см* завд., з 3—5 ланцетних або еліптично-довгастих листочків, 5—12 *см* завд., 1—6 *см* завш., по краю б.-м. зубчастих, з коротенькими черешками; зісподу по жилках листочки розсіяно волосисті. Квітки двостатеві

або одностатеві, зібрані волотями, до 15 *см* завд. Оцвітина чашечкоподібна, по краю б.-м. глибоко надрізана. Крилатка лінійна, при основі вузько-лопатева, 2,5—4 *см* завд., 0,4—0,6 *см* завш., на верхівці тупа або виїмчаста. ♄. Цв. V; пл. IX.

Borkh., Handb. Forstbot. (1800) 826. Васильєв во Фл. СССР, XVIII, 490. Лыпа в кн. Озелен. населен. мест, 460.

— *F. pennsylvanica* var. *lanceolata* Sarg., Silv. N. Amer., VI (1894) 50. — *F. viridis* Michx., Hist. arb. for., III (1813) 115, tab. X.

Рисунки: Sarg. l. c., tab. 272. Schneider, Handb. Laubholzk., II, tab. 519, d.

Часто культивується, особливо в південних районах УРСР.

Поширення по СРСР. Культивується в багатьох районах, переважно Європейської частини СРСР.

Загальне поширення. Дико росте в Північній Америці. Широко культивується в Європі.

Господарське значення. Декоративний морозостійкий вид; широко використовується для озеленення.

2195 (5). F. excelsior L. — **Ясен звичайний.** Дерево до 30 *м* завв. або вище. Кора сіра, не відстає від стовбура; на старих стовбурах кора розтріскується; кора молодих гілок зеленуватосіра з білуватими сочевичками. Бруньки чорні або темнобурі. Листки 15—20 *см* завд., з 7—15 листочками; листочки довгасті або ланцетні, загострені, по краю зубчасті, 5—12 *см* завд., 2—3 *см* завш., сидячі, голі, лише зісподу по жилках волосисті. Квітки зібрані в короткі грона, які виходять пучками з пазух торішніх листків; квітки двостатеві і одностатеві, без оцвітини. Крилатка лінійно-ланцетна, 2,5—4 *см* завд., 0,6—1 *см* завш., на верхівці тупа або з виїмкою, гола; насінина сплющена. ♄. Цв. V; пл. IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 1057. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 204. Schneider, Handb. Laubholzk., II, 829. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 336. Лыпа в кн. Озелен. населен. мест, 461. Васильев во Фл. СССР, XVIII (1952) 495.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 31. Фл. СССР, XVIII, 493, табл. XXV, рис. 1. Javorka et Czapody, A Mag. Fl. kepekben, 396, 2706. Маевский, Фл. средн. пол. Европ. ч. СССР (1954), рис. 161.

У листяних лісах (чистих насаджень не утворює). — Поширений в лісових і лісостепових районах і в Криму; крім того, широко культивується по всій УРСР.

Зак.Л., К.Л., Прик.Л., Р.-О.Л. — Зустрічається досить часто. — **З.П., П.П., Л.П., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С.** Звичайно. **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, окол. Феодосії (Сарандінакі!); Старо-Кримський рн, Старий Крим (Цирін а!), Планерське (Буш!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Сімферополь (В. Андреев!). — **П.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Орлине (Зеленецький!). — **Г.К.** Кримська обл.: Ялтинський рн, підйом на Ай-Петрі (А. Смирнова!); Алуштинський рн, Карабі-яйла (Привалова!), садиба держзаповідника (Вульф!), г. Чучелі (Вульф!), держзаповідник (Котов!); Старо-Кримський рн, між Старим Кримом та Щебетівкою Судацького рну (Зеленецький!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Нікітський ботанічний сад (Станков!), Магарач (Станков!), Ялта (Станков!); Судацький рн, Карадаг (Сарандінакі!, Котов!, Барбарич!).

F. spectabilis C. Koch. Крона пірамідальна.

C. Koch, Dendrol., II (1872) 242.

Лише в культурі.

F. pendula Ait. Гілки дугоподібні, повислі.

Ait., Hort. Kew., III (1789) 445.

Лише в культурі.

F. aurea (Pers.) C. Koch. Гілки золотистожовті.

C. Koch, Dendrol., II (1872) 241.
— *Fraxinus aurea* Pers., Synops. pl., II (1807) 604.

Лише в культурі.

F. monophylla Desf. Листки однолисточкові.

Hist. Arb., I (1804) 102.
— **F. simplicifolia** Willd., Berl. Wilde Baumz. (1796) 121.

В парках і садах.

Р.-О.Л. Львівська обл.: Львів (Липа). — **П.П.** Київська обл.: Київ (!!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Біла Церква (Котов!, Липа!), Умань (!!, Липа!, Котов!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харків (Котов!, Липа!). — Полтавська обл.: Полтава (Липа!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Любинський!). — Запорізька обл.: окол. Мелітополя, Бердянське л-во (Липа!). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Липа!, Котов!).

Поширення виду по СРСР. Європ. **ч.: Лад.-Ільм., Прибалт.**, Верх.-Волзьк., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Волзьк.-Дон., Бессар., Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Зах., Півд. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Європа, Кавказ, Мала Азія, Іран.

Господарське значення. Світлолюбна, вимоглива щодо ґрунту деревна порода; пошкоджується весняними заморозками і сильними морозами. В зімкнутих насадженнях починає плодоносити у віці близько 40 років; найінтенсивніше росте від 20 до 40 років, найвищий приріст в товщину дає в період між 40 і 60 роками; в середньому живе до ста років. Введений до асортименту порід для полезахисних лісових насаджень. Деревина міцна, використовується для фанерних і столярних виробів. За літературними даними (Й. Клінге), кора вживається як сурогат хініну та як глистогінний засіб; крім того, вона використовується для дублення, а також для одержання чорної фарби.

2196 (6). F. coriariifolia Scheele — **Ясен сумахолистий.** Дерево до 20 *м* завв., з сірою корою; кора молодих гілочок світлосіра. Бруньки чорні, густо опушені. Листки непарнопірчасті, з 7—13 листочками, ланцетними, еліптичними або видовжено-еліптичними, 4—8,5 *см* завд., 1—3,5 *см* завш., при основі закругленими, на дуже коротеньких опуше-

них черешках, або майже сидячими; на верхівці листочки коротко загострені, по краях дрібнозубчасті, зісподу — вкриті густими, вилчастими, вигнутими, м'якими, рудуватими волосками, зверху голі або з розсіяними жорсткуватими волосками. Квіткові грона розміщені по кілька в пазухах торішніх листків; грона густі, 3—5 *см* завд. Крилатка видовжено-ланцетна, на верхівці трохи розширена, тупувата, іноді трохи виїмчаста, 2,5—3,5 *см* завд.; горішок дорівнює майже половині довжини крилатки. ♄. Цв. IV; пл. VII.

Scheele in Linnaea, XVII (1843) 350. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV (1908) 249. В. Васильев во Фл. СССР, XVIII, 496.

— *F. excelsior* L. var. *coriariaefolia* Boiss., Fl. or., IV (1879) 40.

Рисунки: Schneider, Laubholzk., II, f. 521, I, f. 524, a. Фл. СССР, XVIII, 493, табл. XXV, рис. 8.

У гірських лісах. — Крим.

Кр.-З.С. Кримська обл.: окол. Феодосії (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Схід. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР, Кавказ.

Примітка. Добре відрізняється від *F. excelsior* L. густим опушенням листків з нижнього боку.

2197 (7). F. Pallisae Willm. — **Ясен Палліса.** Дерево до 30 *м* завв. з бурою корою. Молоді гілочки буруваті, густо опушені. Бруньки темнобурі, голі або розсіяно опушені. Листки непарнопірчасті, з 5—11 листочками, ланцетними, еліптичними або видовжено-еліптичними, на верхівці загостреними; бокові листочки сидячі, на коротеньких черешках або майже сидячі, при основі закруглені, непарний верхівковий листочок витягнутий в черешок; по краях листочки гостропилчасті, рідше майже цілокраї; всі листочки з обох боків, особливо зісподу по середній жилці, опушені короткими волосками. Квіткові грона сидять по кілька в пазухах торішніх листків; гілочки суцвіття гладенькі або коротковолосисті. Крилатка еліптично-ланцетна або вузько-ланцетна, в нижній частині вкрита розсіяними волосками. ♄. Цв. IV; пл. VII.

Willm. ex M. Pallis in Journ. Linn. Soc., XVIII (1916) 284. Васильев во Фл. СССР, XVIII, 497.

— *F. holotricha* Prodan, Fl. Roman., ed. II, v. I, p. I (1939) 717, non Kochne.

Рисунки: Prodan, Fl. Roman., ed. II, v. II (1939) 144, tab. XXXIX.

Ліси у плавнях Дунаю.

П.З.С. Одеська обл.: Ренійський рн, вздовж берега р. Векити, в плавнях Дунаю (Борза, Романова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессар.

Загальне поширення. Болгарія, Турецька Фракія, Румунія, плавні Дунаю.

Рис. 44. Ясен Палліса — *Fraxinus Pallisae* Willm.
Гілочка з листками.

Примітка. З території УРСР ми бачили лише гілочку цього ясеня, зібрану О. І. Романовою в Ренійському районі Одеської області. Проте всі листки на цій гілочці мають листочки з виразними черешками.

2197[1] (8). F. oxycarpa Willd. — **Ясен гостроплодий.** Дерево до 15 *м* завв. Кора сіра. Бруньки сіруватотемнобурі. Листки 12—20 *см* завд., з 7—9 листочками, ланцетними або лінійно-ланцетними, 4—7 *см* завд., 0,5—3 *см* завш., тонко загостреними, по краю зубчастими, рідше майже цілокраїми, майже сидячими або сидячими, б.-м. шкірястими. Квітки зібрані на укорочених пагонах пучками, які утворюють волотевидні суцвіття, розміщені по одному в пазухах торішніх листків; квітки двостатеві та одностатеві, без оцвітини. Крилатка еліптична або ланцетна, 2—5,5 *см* завд., 0,4—1 *см* завш., на верхівці тупа або загострена; горішок довший за половину крилатки. ♄. Цв. IV, V; пл. IX.

Willd., Sp. pl., IV, 2 (1805) 1100. Schneider, Handb. Laubhz., II (1907) 833. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV (1907) 239. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 336. Васильев во Фл. СССР, XVIII, 497.

— *F. oxyphylla* M. B., Fl. taur.-cauc., II (1808) 450.

Рисунки: Javorka et Czapody, A Mag. Fl. kepekben, 2707. Фл. СССР, XVIII, 493, табл. XXV, рис. 4, 7.

У лісах. — На півдні Кримської області, в інших районах УРСР поширений лише в культурі.

Кр.З.С. Кримська обл.: Кіровський рн, окол. Феодосії (Сарандінакі).— **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Кореіз, мис Ай-Тодор (А. Смирнова!), Сімеіз (А. Смирнова!, Котов!), Нікітський ботанічний сад (!!, Станков!, Котов!), Гурзуф, підніжжя г. Аю-Дагу (Котов!, !!, Вульф!), Алушта (!!, Барбарич!); Судацький рн, Карадаг (Сарандінакі, Котов!, Сирейщиков!). Крім того, культивується: **П.П.** Київ (Липа). **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Котов!, Липа).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (на півдні), в інших районах лише в культурі; Кавказ: Зах., Схід. та Півд. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Балканський півострів, Крим, Кавказ, Іран, Мала Азія.

Господарське значення. Використовується, як і ясен звичайний, проте більш теплолюбний.

Примітка. К. П. Ігошина наводить *F. oxycarpa* Willd. як дикоростучий для Закарпатської області. На нашу думку, він поширений там лише в культурі.

2198 (9). F. angustifolia Vahl. — **Ясен вузьколистий.** Дерево до 15 *м* завв., з сіруватобурою корою; молоді гілочки зеленуваті, вкриті лише розсіяними волосками, часто майже голі. Бруньки темнобурі, іноді майже чорні. Листки непарнопірчасті, з 3—11 листочками, голими, видовжено-еліптичними, ланцетними або лінійно-ланцетними, загостреними, по краях гострозубчастими, до основи звуженими, 3—12 *см* завд. і до 3 *см* завш. Квіткові грона розміщені по одному в пазухах торішніх листків, довжина суцвіть не перевищує 7 *см*. Крилатка 2,5—4 *см* завд., вузько-ланцетна, у верхній частині розширена; горішок майже дорівнює половині довжини крилатки. ♄. Цв. V; пл. VIII.

Vahl, Ehum. pl. (1804) 52. Schneider, Handb. Laubholzk., II, 833. В. Васильев во Фл. СССР, XVIII, 500.

— *F. oxycarpa* Willd. var. *angustifolia* (Vahl.) Lingelsh. in Engl., Pflanzenr., IV, 343, I, II (1920) 54. — *F. oxyphylla* M.B., Fl. taur.-cauc., II (1808) 450 p.p. *F. Pojarkoviana* V. Vassil. во Фл. СССР, XVIII, 501.

У лісах. — В Криму та в Закарпатті.

Зак.Л. Закарпатська обл.: по берегу р. Латориці коло с. Гейовці (Ігошина); Виноградівський рн, у підніжжя г. Шаланка по берегу р. Боржави (Ігошина). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Орлине (Станков!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрі (А. Смирнова!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Данилівка (Гольде!), Кореіз (А. Смирнова!), Нікітський ботанічний сад (Станков!), Міскор (А. Смирнова!), Сімеіз (Станков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Крим; Кавказ: Зах. та Півд. Закавк.

Загальне поширення. Атлантична та Південна Європа, південь Східної Європи, Кавказ, Іран.

Примітка. Представники цього виду з Закарпаття виділені монографом роду *Fraxinus* В. М. Васильєвим у «Фл. СССР» в окремий вид *F. Pojarkoviana* V. Vassil. Проте вивчення матеріалів з Криму довело, що крилатки з виїмкою на верхівці, у яких довжина горішка не перевищує половини довжини крилатки, часто зустрічаються і у *F. angustifolia* Vahl. Тому ми і відносимо назву В. М. Васильєва до синонімів *F. angustifolia* Vahl.

В садах і парках УРСР зрідка культивуються ще такі види.

1. **Fraxinus Bungeana** DC. — **Ясен Бунге.**

DC. Prodr., VIII (1844) 275.

Походить з Північного Китаю.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка (Котов!, Липа).

2. Fraxinus caroliniana Mill. — **Ясен каролінський.**

Mill., Gard. Dict., ed. VIII (1768), № 6.

Походить з Північної Америки.

П.З.-Л.С. Кіровоградська обл.: Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Липа).

3. Fraxinus nigra Marsch. — **Ясен чорний.**

Marsch., Arbust. Amer. (1875) 51.

Походить з Північної Америки.

Л.Л.-С. Чернігівська обл.: Срібнянський рн, Тростянець (!!). Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка (Котов!, Липа).

4. Fraxinus oregona Nutt. — **Ясен орегонський.**

Nutt., Sylva, III (1849) 59, tab. 99.

Походить з Північної Америки.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка (Котов!, Липа). — Харківська обл.: Харків, Ботанічний сад (Котов!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Котов!, Гринь!).

5. Fraxinus profunda Bush. — **Ясен глибокий.**

Bush in Gard. a For., X (1807) 515.

Походить з Північної Америки.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка (Котов!, Липа). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Котов!, Липа).

6. Fraxinus rotundifolia Mill. — **Ясен круглолистий.**

Mill., Dict., ed. VIII (1768), № 2.

Походить з Південної Європи, Середземномор'я.

П.П. Київська обл.: Київ, Ботанічний сад (!!). — Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка (Котов!, Липа). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Котов, Липа). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (!).

7. Fraxinus rynchophylla Hance. — **Ясен дзьоболистий.**

Hance in Journ. Bot., 7 (1869) 164.

Походить з Далекого Сходу, Японії і Китаю.

Р.-О.Л. Львівська обл.: Львів (Липа). — **П.П.** Київська обл.: Київ (Липа!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка (Котов!, Липа). — Харківська обл.: Харків, парк (Липа).

8. Fraxinus velutina Torr. — **Ясен оксамитний.**

Torr. in Emorys. Rep. (1849) 149.

Походить з Північної Америки.

П.З.-Л.С. Кіровоградська обл.: Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Котов!, Липа).

9. Fraxinus sogdiana Bunge. — **Ясен согдіанський.**

Bunge in Mém. vav. étr. Acad.-Petersb., VII (1854) 390.
— *F. Regelii* Dippel, Laubholzk., 1 (1889) 97. — *F. potamophila* Herd. in Bull. Soc. Nat. Mosc., XLI (1868) 65.

Походить з Середньої Азії.

П.П. Київська обл.: Київ (Липа!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: харківський розсадник (Липа!). — Полтавська обл.: Полтава (Липа!); Глобинський ри, Устимівка (Липа!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Котов!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (!!, Липа!).

Рід 658. **Фонтанезія** — **Fontanesia** Labill.

Labill., Icon. il. Syr., I (1791) 9, t. 1.

Чашечка чотиризубчаста, залишається при плодах. Віночок чотирироздільний, лійковидний. Тичинок дві. Зав'язь двогнізда, рідше тригнізда; стовпчик короткий; приймочка дволопатева. Плід — крилатка.— Кущі з сидячими або короткочерешковими цілісними листками; квітки у волотевидних суцвіттях.

До цього роду належить один вид, поширений в дикому стані в Малій Азії і в Китаї. Часто культивується в південних районах Європи і Азії як декоративна рослина.

2198[1] (1). F. phillyreoides Labill. — **Фонтанезія філіреїподібна.** Кущ до 3 *м* завв. Гілки коричневі або буруватокоричневі; молоді гілочки чотиригранні. Бруньки буруваті. Листки сидячі або на коротеньких черешках, б.-м. шкірясті, еліптичні або ланцетні, до основи і до верхівки звужені і на вершечку загострені, 2—12 *см* завд. (здебільшого 3—4 *см* завд.), 0,5—3 *см* завш., цілокраї або невиразнозубчасті, зверху гладенькі, зісподу по жилках розсіяно опушені. Квітки зібрані у волоті. Чашечка з гострувато зубчиками. Віночок до 1 *см* завд., білий або блідорожевий; лопаті його тупі, до 2 *мм* завд. Тичинки вдвоє перевищують віночок; пиляки великі, до 2 *мм* завд. Крилатка овальна, сплюснена, вузько-крилата, близько 1 *см* завд., із залишком стовпчика на верхівці. ♄. Цв. VI—VII; пл. VIII—IX.

Labill., Icon. pl. Syr., I (1791) 9, t. I. Schneider, Handb. Laubholzk., II, 809. Липа в кн. Озелен. населен. мест, 436.
Рисунки: Lingelsheim in Engler, Pflanzenr., IV, 243, 8, Fig. 1.

Зрідка культивується по парках.

Var. **mediterranea** Lingelsh. Листки лінійні або ланцетні, рідко-яйцевидні, 3—5 *см* завд. Квітки білі, в стислих волотях.

Lingersh. in Engler, l. c., 8.
— *F. phillyreoides* Schneider, Handb. Laubholzk., II (1907) 809.

Зрідка культивується.

Р.-О.Л. Львів (Липа). — **Л.Л.-С.** Харків (Липа), Полтава (Липа). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн. «Веселі Боковеньки» (Липа!).

Var. **Fortunei** (Carr). Koehne. Листки ланцетні, 5—12 *см* завд. Квітки блідорожеві, у розлогих волотях.

Koehne, Dendrol. (1893) 505.
— *F. Fortunei* Carr. in Rev. Hort., XXX (1859) 43. Schneider, Handb. Laubholzk., II, 809. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 335. Липа в кн. Озелен. населен. мест, 436.

Культивується частіше, ніж var. *mediterranea.*

Р.-О.Л. Львівська обл.: Львів, Стрийський парк (Липа). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Дунаєвецький рн, Голозубінський парк (Ремишевський!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Городищенський рн, Мліїв (Липа!);

Умань (Липа!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Полтава (Липа). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Котов!, Гринь!, Липа!). — **Л.З-Л.С.** Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Котов!, Липа!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Липа).

Поширення виду по СРСР. Зустрічається лише в культурі в південних районах.

Загальне поширення. Середземномор'я, Китай.

Господарське значення. Декоративна рослина.

Триба II. **Syringeae** G. Don.

Пелюстки зрослі. Плід — коробочка.

Рід 659. Форзиція — **Forsythia** Vahl.

Vahl., Enum. I (1804) 39.

Квітки гетеростильно-диморфні. Чашечка глибокочотирироздільна. Віночок дзвониковидний, глибокочотирироздільний, жовтий. Тичинок дві, прикріплених до трубочки віночка; нитки їх або дорівнюють трубочці віночка, або коротші за неї, або перевищують її. Зав'язь двогнізда, з численними насіннєвими зачатками в кожному гнізді; стовпчик короткий або довгий; приймочка дволопатева. Плід — коробочка; насінина з одного боку крилата. — Кущі. Листки цілісні або трійчасті. Квітки з'являються до розпускання листків.

Цей рід об'єднує 8 видів, з них 7 видів поширені у Китаї, а 1 — росте на Балканському півострові.

Представники роду широко культивуються як декоративні рослини.

---

1. Квітки світложовті, з зеленуватим відтінком . . . . . (1). **Ф. зелена** — **F. viridissima** Lindl.
— Квітки золотистожовті . . . . . (2). **Ф. плакуча** — **F. suspensa** (Thunb.) Vahl.

2198² (1). F. viridissima Lindl. — **Форзиція зелена.** Кущ 1,5—2,5 *м* завв., із спрямованими вгору гілками. Бруньки буруваті. Гілки б.-м. зеленуваті, чотиригранні. Листки цілісні, вузько- або еліптично-ланцетні, цілокраї або неправильнозубчасті, 4—10 *см* завд., 3—4 *см* завш., гладенькі, на черешках близько 1 *см* завд. Квітки на квітконіжках, 0,6—1 *см* завд. Чашечка чотирироздільна, лопаті її 4—5 *мм* завд. Віночок до 2,5 *см* завд., жовтуватозеленуватий, лопаті його на верхівці трохи відігнуті. Коробочка широко-яйцевидна, загострена, до 1,5 *см* завд. ♄. Цв. IV; пл. VII.

Lindl. in Journ. Hort. Soc., I (1840) 226. Schneider, Handb. Laubholzk., II (1907) 770. Липа в кн. Озелен. населен. мест, 438.

Рисуики: Javorka es Czapody, A Mag. fl. kepekben, 398, 2714.

Зрідка культивується як декоративна рослина.

Р.-О.Л. Львів (Липа). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Київ (!!); Городищенський рн, Мліїв (Липа). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка (Котов!, Липа); Полтава (Липа). — Харківська обл.: Харків (Котов!, Липа). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Гурзуф (!!).

Поширення по СРСР. Культивується в найбільш південних районах СРСР.

Загальне поширення. Походить з Китаю. Культивується в Європі, переважно в південних районах.

Господарське значення. Декоративний кущ (цвіте до з'явлення листків).

2198³ (2). F. suspensa (Thunb.) Vahl. — **Форзиція плакуча.** Кущ до 1,5 *м* завв., з повислими гілками. Гілки невиразногранчасті, коричневі або червонуваті. Бруньки буруваті, гладенькі. Листки цілісні, яйцевидні або яйцевидно-довгасті, 3—10 *см* завд. і 2—5 *см* завш., по краю неправильно зарубчасто-зубчасті, гладенькі, рідше б.-м. опушені; рідше листки трійчасті або трироздільні; черешки 1—3 *см* завд. Лопаті чашечки до 8 *мм* завд., яйцевидно-ланцетні. Віночок лійковидно-дзвониковидний, до 3 *см* завд., золотистожовтий. Коробочка вузько-яйцевидна, загострена, близько 1,5 *см* завд. ♄. Цв. IV, V; пл. VI, VII.

Vahl, Enum. pl., I (1804) 39. Schneider, Handb. Laubholzk., 771. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 336. Липа в кн. Озелен. населен. мест, 438.
— *Syringa suspensa* Thunb., Fl. jap. (1784) 19, t. 3.

Культивується як декоративна рослина досить часто, переважно по ботанічних садах і багатьох парках.

Var. **Fortunei** (Lindl.) Rehder. Листки здебільшого трійчасті.

Rehder in Gartenfl., XL (1891) 397, f. 82. Schneider, Handb. Laubholzk., 771.
— *F. Fortunei* Lindl. in Gard. Chron. (1864) 12.

Зрідка по парках.

Поширення виду по СРСР. Культивується в південних районах СРСР.

Загальне поширення. Дико росте в Китаї.

Господарське значення. Декоративна рослина.

Крім вказаних, в культурі зрідка зустрічаються ще такі форми.

2198² (1) × 2198³ (2). F. viridissima Lindl. × **F. suspensa** (Thunb.) Vahl.

Schneider, Handb. Laubholzk., II (1907) 770.
F. intermedia Zabel. in Gartenfl., XXXIV (1885) 36. Липа в кн. Озелен. населен. мест, 438.

Культивується як декоративна рослина.

F. **europaea** Deg. et Bald. — **Форзиція європейська.**

Deg. et Bald. in Öster. Bot. Zeitschr., XLVII (1897) 406. Schneider, Handb. Laubholzk., 769. Липа в кн. Озелен. населен. мест, 437.

Розводиться в садах і парках.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Ужгород (Липа), Мукачеве (Липа). — **Пр.Л.** Дрогобицька обл.: Трускавець (Липа, Котов). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Львів (Липа).

Рід 660. Бузок — Syringa L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 9.

Чашечка неопадна, короткотрубчаста, з чотирма зубчиками. Віночок з довгою циліндричною трубочкою і чотирироздільним відгином. Тичинки прикріплені до трубочки віночка. Зав'язь двогнізда; стовпчик нитковидний; приймочка двороздільна. Коробочка двогнізда, розкривається двома стулками; насінина сплюснута, з вузенькими крильцями. — Кущі з простими супротивними листками.

До роду належать 28 видів, поширених в Європі і Азії. В межах СРСР ростуть в дикому стані 3 види, в УРСР — лише 1 вид — *Syringa Josikaea* Jacq. f.

Господарське значення. Бузки — дуже цінні декоративні рослини, які широко культивуються в садах і парках.

---

1. Трубочка віночка значно довша за чашечку; нитки тичинок короткі, заховані в трубочці віночка . . . . . 2.
— Трубочка віночка не дуже перевищує чашечку; тичинки висуваються з віночка . . . . . **(6). Б. амурський — S. amurensis** Rupr.
2. Суцвіття розвиваються з верхівкової бруньки . . . . . 3.
— Суцвіття розвиваються з верхніх бічних бруньок . . . . . 4.
3. Пластинка листка зісподу вкрита сосочками . . . . . **(1). Б. гімалайський — S. Emodi** Wall.
— Пластинка листка зісподу гладенька . . . . . **(2). Б. угорський — S. Josikaea** Jacq. f.
4 (2). Листки великі, до 12 *см* завд., широкі . . . . . **(3). Б. звичайний — S. vulgaris** L.
— Листки дрібніші, до 3 *см* завд. . . . . 5.
5. Листки ланцетно-яйцевидні, часто пірчастонадрізані. Волоть невелика . . . . . **(4). Б. іранський — S. persica** L.
— Листки довгасто-ланцетні, цілісні. Волоть велика, розлога . . . . . **(5). Б. китайський — S. chinensis** Willd.

Секція **1. Eusyringa** C. Koch. Трубочка віночка значно довша за чашечку; нитки тичинок короткі, заховані, як і стовпчик, в трубочці віночка.

2198[4] **(1). S. Emodi** Wall. — **Бузок гімалайський.** Кущ до 2 *м* завв. Гілки вкриті сіруватокоричневою або коричневою корою, з сочевичками. Листки довгасто-еліптичні, до основи і до верхівки звужені, 7—10 *см* завд., 3—4 *см* завш., б.-м. шкірясті, зверху темнозелені, зісподу блідніші, вкриті сосочками; черешок 1—1,5 *см* завд. Квітки зібрані верхівковою волоттю, до 10 *см* завд., рожеволилові. Чашечка дзвониковидна, до 2 *мм* завд., трохи опушена, по краю чотиризубчаста. Трубочка віночка вузько-циліндрична, до 9 *мм* завд., лопаті його ланцетні, на верхівці загострені. Коробочка до 1,5 *см* завд., циліндрична, на верхівці звужена і загострена, гладенька, рідше бородавчаста. ♄. Цв. V, VI; пл. IX, X.

Wall., Num. List. (1831), № 2831. Schneider, Handb. Laubholzk., II, 779. Липа в кн. Озелен. населен. мест, 379.

Рисунки: Engler, Pflanzenr., IV, 243, 1, 82, Fig. 3, A і B! Schneider, l. c., Fig. 489, 1—m.

Зрідка культивується.

П.П. Київська обл.: Київ (Липа). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Умань (Липа!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Богодухівський рн, Шарівка, парк (Липа!).

Поширення по СРСР. Лише в культурі.

Загальне поширення. Дико росте в Афганістані, Гімалаях, Тібеті, центральній частині Китаю.

Господарське значення. Декоративна рослина з дуже запашними квітками.

2199 (2). S. Josikaea Jacq. f. — **Бузок угорський.** Кущ до 4 *м* завв. Кора сіра. Молоді гілочки негусто опушені. Листки широко-овальні, на верхівці загострені, при основі округлі або звужені в черешок, голі, 5—12 *см* завд., 2—5 *см* завш.; черешок короткий, близько 1 *см* завд., зверху листки темнозелені, зісподу білуваті, гладенькі. Квітки зібрані негустою верхівковою, до 18 *см* завд., волоттю, лілові. Чашечка коротко-дзвониковидна, близько 2 *мм* завд., з чотирма дрібненькими зубчиками. Віночок вузькотрубчасто-яйцевидний; трубочка його 1—1,5 *см* завд., лопаті відгину гострувати, близько 2 *мм* завд. Коробочка тупа, близько 1 *см* завд., гладенька. ♄. Цв. VI; пл. IX—X.

Jacq. f. in Bot. Zeit. (1831) 57, 399. Prodan, Fl. Roman., ed. II, v. I, p. I (1839) 719. Simonkai, Enum. Pl. transylv., 392. Schneider, Handb. Laubholzk., II (1907) 782. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 336. Липа в кн. Озелен. населен. мест, 376. Васильев во Фл. СССР, XVIII, 504.

Рисунки: Reichenb., Icon. bot., XVII, f. 1049. C. K. Schneider, l. c., 781, Fig. 490, 1—n. Фл. СССР, XVIII, 507, табл. XXVI, рис. 2; fig. 489, p—q. Javorka es Czapody, A Mag. fl. kepekben, 397, 2709.

По чагарниках. — Дико росте лише в Карпатах. Широко культивується в садах і парках.

К.Л. Закарпатська обл.: Великоберезнянський рн, уроч. Млоки (Гринь!), окол. Люти, у долині р. Бистриці (Косець!, Харкевич!, Ігошина), недалеко від с. Підполоззя, у долині р. Латориці (Ігошина).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпати. Розводиться в садах і парках.

Рис. 45. Бузок угорський — *Syringa Josikaea* Jacq. f.

1 — гілочка з листками; *2* — гілочка з квітками; *3* — плід.

Загальне поширення. Дико росте в Угорщині, Карпатах. Широко культивується в садах і парках Європи.

Господарське значення. Декоративна рослина, цвіте пізніше, ніж бузок звичайний, швидко росте, морозостійка; квітки менш запашні, ніж у бузка звичайного.

Примітка. К. Н. Ігошина (Ботан. мат. герб. БИН СССР, т. XIV, 1954) відмічає, що в межах Закарпатської області відомо 20 місцезнаходжень *S. Josikaea*, причому знаходок «12 зроблено по Латориці і її притоках від верхів'їв до Майдану, 6 — по лівобережних притоках Ужу, 2 — у верхів'ях р. Ріки і її притоці Репінке поблизу с. Келечан; стрийські місцезнаходження лежать всього в 8—10 *км* від латорицьких».

2199[1] (3). S. vulgaris L. — **Бузок звичайний.** Кущ 3—7 *м* завв., з буруватосірою корою на старих гілках. Молоді пагони сірі, з буруватими сочевичками; гілки тупочотиригранні, зеленуватокоричневі. Листки яйцевидні, при основі звичайно серцевидні, на верхівці загострені, голі, 5—12 *см* завд., 5—7 *см* завш.; черешок листка 1,5—2,5 *см* завд. Квітки зібрані крупними, до 20 *см* завд., волотями, пірамідальними або майже циліндричними, лілові, рідше білі. Коробочка гостра, гладенька, до 1,5 *см* завд. ♄. Цв. V; пл. IX, X.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 11. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 204. Schneider, Handb. Laubholzk., II, 774. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 336. Лыпа в кн. Озелен. населен. мест, 377. Васильев во Фл. СССР, XVIII, 506.
Рисунки: Javorka es Czapody, A Mag. Fl. kepekben, 397, 2708.

Широко культивується по садах, парках, коло жител. — По всій УРСР.

В культурі зустрічається ряд форм, з яких найчастіше розводяться такі:

Var. **alba** Ait. Квітки білі.

Ait., Hort. Kew., I (1789) 15.

Var. **rubra** Lodd. Квітки пурпуровочервоні.

Lodd. ex Loud., Arb., ed. 2, II (1844) 1209.

Var. **coerulea** Ait. Квітки світлофіолетові, з голубуватим відтінком.

Ait., Hort. Kew., I (1789) 15.

Var. **plena hort.** Квітки махрові, лілові.

Звичайно.

Поширення виду по СРСР. Тільки в культурі, іноді дичавіє.

Загальне поширення. Дико росте на півдні Середньої Європи (Угорщина) і в горах Балканського півострова.

Примітка. У «Фл. СССР» (т. XVIII, 506) помилково вказано на бузок звичайний як на дикорастучу рослину для Верх.-Дністр. (Карпати, мішані чагарникові зарості до висоти 1200 *м*). Це, безумовно, здичавілі екземпляри.

2199[2] (4). S. persica L. — **Бузок іранський.** Кущ 1—2 *м* завв. Кора сіра; гілки округлі, дуговидно зігнуті. Листки ланцетно-яйцевидні, з кли-

новидною основою, 3—6 *см* завд., черешки до 1,2 *см* завд. Квітки зібрані дрібними, небагатоквітковими, 5—8 *см* завд., волотями, лілові. Коробочка до 1 *см* завд., темноруда, гранчаста, на верхівці тупа, з шиловидним загостренням. ♄. Цв. V, VI; пл. VI—VIII.

L., Sp. pl. ed. I (1753) 9. Schneider, Handb. Laubholzk., II, 775. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 336. Лыпа в кн. Озелен. населен. мест, 378. Васильев во Фл. СССР, XVIII, 509.

Рисунки: Schneider, l. c., 772, f. 485, k—s. et f. 486, n—q.

Культивується як декоративна рослина. — Часто в УРСР.

Var. **laciniata** (Mill.) Ait. Листки пірчастонадрізані.

Ait., Hort. Kew. (1789) 15.

— **S. laciniata** Mill., Gard. Dict., ed. 8 (1768), № 3.

Зрідка зустрічається в культурі.

Л.Л.-С. Харківська обл.: Харків (Липа). — Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка (Липа!, Котов!, Катіна). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Котов!, Липа).

Поширення виду по СРСР. Кавказ: Тал. (Ленкорань), здичавіло в Даг. — Культивується переважно в південних районах.

Загальне поширення. Кавказ, Іран, Афганістан, Гімалаї, Тібет.

Господарське значення. Декоративна рослина. Менш морозостійка, ніж бузок звичайний.

2199[3] (5). S. chinensis Willd. — **Бузок китайський.** Кущ 2—3 *м* завв.; гілки його звичайно зігнуті, жовтуваті або сіруватожовтуваті. Листки довгасто-ланцетні або овально-ланцетні, 5—7 *см* завд., 3—4 *см* завш., до основи звужені, на верхівці загострені, майже шкірясті, гладенькі; черешок до 1,5 *см* завд. Квітки зібрані великими волотями, лілові. Чашечка близько 2 *мм* завд., чотиризубчаста. Трубочка віночка циліндрична, 7—8 *мм* завд., лопаті його яйцевидні, тупі або б.-м. загострені. Коробочка гранчаста, на верхівці шиловидно загострена, близько 1 *см* завд. ♄. Цв. V—VI; пл. VII—VIII.

Willd., Berl. Baumzucht (1796) 378. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 337. Лыпа в кн. Озелен. населен. мест, 376. Васильев во Фл. СССР, XVIII, 509.

Рисунки: Schneider, l. c., 772, Fig. 485, n—v.

Часто культивується по всій УРСР.

Поширення по СРСР. Культивується в південних районах.

Загальне поширення. Відомий лише в культурі.

Господарське значення. Декоративна запашна рослина.

Примітка. *S. chinensis* Willd. вважають гібридом між *S. vulgaris* і *S. persica* L. (Schneider, Handb. Laubholzk., II (1907) 774).

Секція **2. Ligustrina** (Rupr.) Maxim. Трубочка віночка не дуже перевищує чашечку; стовпчик і тичинки висуваються з трубочки віночка.

2199[4] (6). S. amurensis Rupr. — **Бузок амурський.** Кущ (рідко дерево) до 8(10) *м* завв. Гілки розчепірені, округлі, вкриті сірою або темнобуруватою корою, з численними білими сочевичками. Листки овальні або округло-овальні, рідше ланцетно-овальні, на верхівці загострені, 6—12 *см* завд., зверху голі, зісподу б.-м. опушені або голі; черешки до 1,5 *см* завд. Квітки білі, зібрані крупними, до 25 *см* завд., волотями, дуже запашні. Чашечка дзвониковидна, по краю неправильночотиризубчаста. Віночок з короткою трубочкою і тупими лійковидно відгорнутими лопатями; тичинки значно виступають з віночка. Коробочка сплюснено-видовжена, на верхівці загострена, до 2 *см* завд., бородавчаста або гладенька; насінина (по дві в кожному гнізді) плоска, крилата. ♄. Цв. VI, VII; пл. VIII.

Rupr. in Bull. Phys.-math. Acad. Petersb., XV (1857) 371. Schneider, Handb. Laubholzk., II, 784. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 337. Лыпа в кн. Озелен. населен. мест, 375.

— *Ligustrina amurensis* Rupr. in Bull. Phys.-math. Acad. Petersb., XV (1857) 371 et in Beitr. Pflanzenk. Russ. Reich., 55. Васильев во Фл. СССР, XVIII, 547.

Зрідка культивується в УРСР.

Р.-О.Л. Львів (Котов!, Липа!). — **П.П.** Київ (!!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Умань (Липа!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Богодухівський рн, Шарівка, парк (Липа). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Липа!).

Поширення по СРСР. Дико росте на Далек. Сході: Зее-Бур., Удськ., Уссур., Сах. (Курильські острови).

Загальне поширення. Далекий Схід СРСР, Північний Китай, Корея, Японія.

Господарське значення. Запашна декоративна рослина. Крім того, іноді по парках УРСР культивуються ще такі види.

S. villosa Vahl. — **Бузок волохатий.**

Vahl., Enum, pl. I (1805) 38. Лыпа в кн. Озелен. населен. мест. 377. Васильев во Фл. СССР, XVIII, 504.

Розводиться в садах і парках по всій УРСР. Всюди росте добре, але підмерзає. Дико росте в Північному Китаї та в Кореї.

Syringa Henryi Schn. — **Бузок Генрі.**

Schn., Monogr. Hort. Lilas et Ligustrina (1901) 8.

Походить з Китаю.

П.П. Київ, Ботанічний сад АН УРСР (Липа). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Срібнянський рн, Тростянець (Липа).

Syringa japonica Decne. — **Бузок японський.**

Decne in Nouv. Arch. Mus. Par. 2, sér. II (1879) 44.

— *Ligustrina japonica* Maxim. in Mél. biol. (1874) 395 pro var. Васильев во Фл. СССР, XVIII, 517.

Походить з Японії.

П.П. Київ, Ботанічний сад АН УРСР (Липа). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Срібнянський рн, Тростянець (Липа).

Syringa pekinensis Rupr. — **Бузок пекінський.**

Rupr. in Bull. Phys.-math. Acad. Pétersb., XV (1857) 371. — *Ligustrina pekinensis* Rupr. in Bull. Phys.-math. Acad. Pétersb., XV (1857) 371. Васильев во Фл. СССР, XVIII, 517.

Походить з Китаю.

П.П. Київ, Ботанічний сад АН УРСР (!!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Умань (Липа!).

Syringa reflexa Schn. — **Бузок зігнутий.**

Schn. in Fedde, Repert. (1910) 80.

Походить з Китаю.

П.П. Київ, Ботанічний сад АН УРСР (!!).

Syringa Zweginzowii Koehne et Lingelsh. — **Бузок Звегінцева.**

Koehne et Lingelsh. in Fedde, Repert., VIII (1910) 9.

Походить з Західної Індії.

П.П. Київ, Ботанічний сад АН УРСР (Липа). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Срібнянський рн, Тростянець (Липа).

Syringa velutina Kom. — **Бузок бархатистий.**

Kom. in Acta Hort. Petr., XVIII (1901) 428.

Походить з Кореї.

П.П. Київ, Ботанічний сад АН УРСР (!!).

Триба III. **Oleineae** Endl.

Пелюстки зрослі. Плід ягодоподібний або костянкоподібний.

Рід 661. Бирючина — **Ligustrum** L.

L., Sp. pl. (1753) 7.

Квітки двостатеві. Чашечка трубчаста, чотиризубчаста, здебільшого коротша за трубочку віночка, неопадна. Віночок лійковидний, з чотироздільним відгином, білий. Тичинок дві, зрослих з трубочкою віночка. Стовпчик нитковидний, з цілісною або б.-м. роздільною приймочкою; зав'язь двогнізда, з двома висячими насіннєвими зачатками в кожному гнізді. Плід — двогніздий, ягодоподібний, з плівчастим ендокарпом або костянкоподібний, з більш щільним ендокарпом. — Кущі або невеликі дерева, з супротивними, цілісними, іноді шкірястими (у вічнозелених рослин) листками. Квітки зібрані у верхівкові, волотевидні або гроновидні суцвіття.

До цього роду належить близько 30 видів, переважна більшість яких поширена в Південно-Східній Азії та на прилеглих до неї островах. В СРСР в дикому стані зустрічаються 4 види, з них в УРСР росте 1 вид.

Господарське значення. Багато видів цього роду поширено в культурі. В СРСР, переважно в оранжерейній культурі, росте понад 10 видів; на Чорноморському узбережжі Криму і Кавказу деякі види культивуються у відкритому грунті.

Примітка. В Кримській області (на Південному березі Криму) зрідка культивується як декоративна рослина *Ligustrum lusitanicum* L.

---

1. Вічнозелене дерево. Листки шкірясті. Плід костянкоподібний, з папероподібним ендокарпом . . . . . **(1). Б. блискуча — L. lucidum** Ait.
— Кущ з опадаючими листками. Плід ягодоподібний, з плівчастим ендокарпом . . . . . **(2). Б. звичайна — L. vulgare** L.

Секція **1. Subdrupaceae** Mansf. — Ендокарп папероподібний; стінки клітин ендокарпа потовщені. Насіння в кількості 1—2.

2199[5] **(1). L. lucidum** Ait. — **Бирючина блискуча.** Вічнозелене дерево, 5—12 *м* завв.; гілки гладенькі, з круглястими сочевичками. Листки овальні, видовжено-овальні або видовжено-еліптичні, 7—18 *см* завд., при основі закруглені, рідше широко-клиновидні, на верхівці тупуваті, края листків загорнуті наниз; черешки 1,5—2 *см* завд.; пластинки листків зверху гладенькі, блискучі. Квітки зібрані волотевидним, пірамідальним суцвіттям, 15—20 *см* завд. Квітки сидячі. Чашечка 1—15 *мм* завд., зубчики її широко-трикутні, голі. Трубочка віночка дорівнює чашечці або перевищує її в 1,5—2 рази; лопаті його ланцетні, на верхівці тупуваті, відігнуті донизу; віночок білуватий; тичинки в 2 рази перевищують трубочку віночка. Плід майже кулястий, близько 8 *мм* в діаметрі. Ц. IIв. VI—VIII.

Ait., Hort. Kew., ed. II, I (1810) 19. Schneider, Handb. Laubholzk., II, 796. Васильев во Фл. СССР, XVIII, 519.
Рисунки: Schneider, l. c., 796, f. 500, l—o; 797, f. 501, k—m.

Культивується на півдні Кримської області — на Чорноморському узбережжі.

Поширення по СРСР. Культивується на Чорноморському узбережжі в Криму і на Кавказі.

Загальне поширення. Походить з Китаю.

Господарське значення. Декоративне вічнозелене дерево.

Секція **2. Baccatae** Mansf. Ендокарп тонкий, плівчастий; стінки клітин ендокарпа тоненькі. Насіння звичайно в кількості 2—4.

2200 (2). L. vulgare L. — **Бирючина звичайна.** Кущ 2—5 *м* завв. Гілки жовтуватосірі, з численними буруватими сочевичками; молоді гілочки коротко опушені. Листки 2—8 *см* завд., ланцетні або довгасто-еліптичні, при основі звужені, на верхівці загострені, б.-м. шкірясті, з коротенькими черешками. Квітки білі, зібрані верхівковими прямостоячими гроновидними суцвіттями, які утворюють волоть до 10 *см* завд.; гілочки суцвіття коротко опушені. Чашечка вдвоє коротша за трубочку віночка; зубці чашечки тупуваті. Частки відгину віночка ланцетні, б.-м. дорівнюють його трубочці. Плід — чорний, ягодовидний, широко оберненояйцевидний або майже кулястий, 6—8 *мм* завд., з червонуватою м'якоттю; насінина тригранна. ♄. Цв. VI—VII; пл. VIII—IX.

L., Sp. pl. (1753) 7. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 205. Schneider, Handb. Laubholzk., II, 862. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 337. Васильев во Фл. СССР, XVIII, 522.

Рисунки: Schneider, ц. м., 799, fig. 503. Javorka es Czapody, A Mag. fl. kepekben, 338, 2712.

У лісах, по чагарниках. — Дико росте в Закарпатті, на півдні Лісостепу і в степовій частині УРСР, переважно по кам'янистих грунтах. Крім того, широко культивується по всій УРСР.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Хустівський рн, Хуст, Княжа Гора (Барбарич!); Берегівський рн, Берегове (Білик!); Ужгородський рн, Ужгород (!), Холмець (Барбарич!); Мукачівський рн, Мукачеве (Гринь!, Білик!). — **З Л.-С.** Тернопільська обл.: Заліщицький рн, Івано-Золоте (Гринь!). — **П.Л.-С.** Кіровоградська обл.: Знам'янський рн, Чорний Ліс (Гринь!, Котов!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Котов!, Барбарич!), окол. Слов'янська (!), Райгородок (Гринь!); Краснолиманський рн, Білогорівка (Зоз!, Котов!); Харцизький рн, Зуївка (Наконечна!), Харцизьк (Котов!); Єнакіївський рн, окол. Єнакієва (Котов!); Авдіївський рн, ст. Ясинувата (Котов!); Катиківський рн, Грабове (Котов!); Селидівський рн, Троїцький (Котов!); Дзержинський рн, Залізне (Олексієнко!). — Ворошиловградська обл.: Ровеньки (Гребеньова!, Котов і Карнаух!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Криворізький рн, Софієво-Гейківка (Котов!, Катіна!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Євсузький рн, Ново-Олександрівський кінний завод (Котов!, Барбарич і Денчик!). — Сталінська обл.: Ждаиов (!); Приморський рн, Кременівка (!); Олександрівський рн, окол. Іванівського (Оксіюк!); Тельманівський рн, окол. Самсонова (Котов і Карнаух!). — **П.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Воронцовський рн, Ново-Воронцовка (Муравйов!). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Крижевський!, Котов!, !!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, коса Тендер в Чорному морі (Левіна!). — **П.С.** Кримська обл.: Джанкойський рн, Полум'яне (!). — **Т.С.** Кримська обл.: Чорноморський рн, Старосілля (Левандовський!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Сакський рн, Саки (Волошинов!), Сизовка (Дейч!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосія (Сарандінакі!); Старо-Кримський рн, Старий Крим (Зеленецький!, Циріна!), Агармиш (Циріна!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, схили по р. Салгіру, уроч. Воронцовська дача (Гринь!), Сімферополь (Андреєв!), Горка (Вульф!); Білогорське (Федоров!, Зеленецький!, Васильев!); Бахчисарайський рн, в долині р. Альми (Зеленецький!, Васильев!); Балаклавський рн, Фруктове (Зеленецький!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Зуйський рн, Красногорське (Андреєв!); Балаклавський рн, Орлине (Зеленецький!), Передове (Барбарич!); Куйбишевський рн, Соколине (Гольде!, Циріна!), Щасливе (Вульф!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, окол. Ялти, на схилах Ай-Петрі (Котов); Алуштинський рн, Чатир-даг (Пожидаєва!), Кримський державний заповідник (Липський!); Судацький рн, Щебетівка (Зеленецький!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Нікітський ботанічний сад (Станков, Іллічевський!), Нікіта (!!), Лівадія (Думаков!), Учан-Су (Федосеєв!), окол. Гурзуфа (Дейч!, Котов!), Ялта (Зеленецький!); Долосси (Котов!); Алушта (Зеленецький!, Станков і Пегова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Закарп., Бессар., Верх.-Дністр., Причорн., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Тал.

Загальне поширення. Південна і Середня Європа, південь Європейської частини СРСР, Кавказ, Мала Азія.

Господарське значення. Декоративна рослина. Добре переносить стрижку і використовується для живоплоту. Деревина застосовується при виготовленні гвіздків для взуття, токарних виробів тощо. З ягід виробляють синю фарбу.

Розмножується насінням, відводками, порослю від пня і кореневими паростками.

Примітка. В культурі по парках і садах зустрічаються декоративні форми: f. *aurea-variegatum* Kirchn. (in Petr. et Kirchn., Arb. (1864) 489) з жовтуватострокатими листками, f. *albo-variagatum* Kirchn. (ц. м.) з білострокатими листками, f. *pyramidale* Dipp. (Dipp., Laubholzk. (1889) 122) з пірамідальною кроною.

Рід 662. Філірея — **Phillyrea** L.

L., Sp. pl. (1753) 7.

Чашечка чотирилопатева. Віночок майже колесовидний, чотироздільний; лопаті його широкі, тупі, черепитчасто налягають одна на одну. Тичинок 2; пиляки майже сидячі, гнізда їх відкриваються збоку. Маточка з коротким стовпчиком; приймочка потовщена, голівчаста. Плід — м'ясиста чорна костянка, кісточка її ламка, з плівчастими стінками. — Дерева і кущі з шкірястими, цілісними, вічнозеленими листками. Квітки білі, зібрані пазушними пучками.

Середземноморський рід *Phillyrea* L. нараховує близько 10 видів. Переважна більшість їх поширена в дикому стані лише в області Середземномор'я. В СРСР в дикому стані зустрічається лише 1 вид і в культурі (на півдні) — кілька видів; в УРСР 2 види поширені в культурі.

Господарське значення. Завдяки декоративним вічнозеленим листкам і білим чималим квіткам види цього роду широко культивуються в Південній Європі. В межах СРСР вони введені в культуру на Чорноморському узбережжі.

1. Гілочки тонко опушені . . . . . (1). Ф. широколиста — **Ph. latifolia** L.
— Гілочки голі . . . . . (2). Ф. вузьколиста — Ph. angustifolia L.

2200[1] **(1). Ph. latifolia** L. — **Філірея широколиста.** Вічнозелений кущ до 5 *м* завв. або деревце до 6 *м* завв., з сіруватою корою. Однорічні та дворічні гілочки, тонко опушені. Листки шкірясті, цілісні, овальні, видовжено-овальні, ланцетні, еліптичні або видовжено-еліптичні, по краях пилчасті, 5—15 *см* завд., короткочерешкові; черешки їх так само, як і гілочки суцвіття тонко опушені. Квітки на коротеньких ніжках, зібрані пазушними пучками. Частки чашечки гостротрикутні. Віночок майже колесовидний; частки його довгасті. Костянка широко-еліптична або майже округла, причому ширина її часто перевищує довжину. ♄. Цв. IV—V; пл. VIII.

L., Sp. pl. (1753) 8. Schneider, Handb., Laubholzk., II, 787. В. Васильев во Фл. СССР, XVIII, 511.
Рисунки: Schneider, ц. м., 786, f. 493, 1—5, f. 494, b—f. Javorka es Czapody, A Mag. Fl. kepekben, 397, 2710.

Поширена в культурі на півдні Кримської області.

Поширення по СРСР. Культивується на Чорноморському узбережжі Кавказу і в Криму.

Загальне поширення. Походить з Середземноморської області.

Господарське значення. Декоративна рослина, придатна для озеленіння районів Південного Криму.

2200[2] **(2). Ph. angustifolia** L. — **Філірея вузьколиста.** Невисокий вічнозелений кущ, 1—2,5 *м* завв., з сіруватою корою; гілки голі. Листки шкірясті, цілісні, вузько-ланцетні або вузько-еліптичні, цілокраї або дрібнопилчасті, голі, 4—8 *см* завд., короткочерешкові. Квітки на коротеньких квітконіжках, зібрані пазушними пучками. Частки чашечки трикутні, тупі. Віночок майже колесовидний; частки його довгасті, тупі. Костянка майже куляста або куляста. ♄. Цв. IV—V; пл. VIII.

L., Sp. pl. (1753) 7. Schneider, Handb. Laubholzk., II, 787. Васильев во Фл. СССР, XVIII, 512. Воинов, Парковая растительность Крыма (1930) 49.
Рисунки: Schneider, ц. м., 786, f. 493.

Поширена в культурі на півдні Кримської області.

Поширення по СРСР. Культивується в Криму, культура можлива на Кавказі.

Загальне поширення. Походить з Західного Середземномор'я.

Примітка. Від *Ph. latifolia* L. помітно відрізняється голими гілочками і вужчими листками.

Рід 663. Сніговець — Chionanthus L.

L., Sp. pl. (1753) 8.

Квітки двостатеві, з оцвітиною. Плід — костянка. — Кущі або деревця. Листки цілісні, цілокраї.

Рід складається з двох видів, які дико ростуть в Америці. В СРСР види цього роду поширені лише в культурі.

2200[3] **(1). Ch. virginica** L. — **Сніговець віргінський.** Кущ або деревце до 10 *м* завв. Листки еліптичні, до 20 *см* завд.; черешки їх до 2,5 *см* завд., опушені. Квітки зібрані волоттю, яка досягає 20 *см* завд. Віночок білий; лопаті його вузенькі. Костянка до 2 *см* завд., голубувата. ♄. Цв. VI; пл. IX.

L., Sp. pl. (1753) 8. Schneider, Handb. Laubholzk., II, 792. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 337. Лыпа в кн. Озелен. населен. мест, 439.
Рисунки: Schneider, l. c., 791, Fig. 497, i—l.

Зрідка культивується в парках.

Р.-О.Л. Львівська обл: Львів, Стрийський парк (Липа). — **П.П.** Київська обл.: Київ, Ботанічний сад університету (Липа!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Глобинський рн, Устимівка (Котов!, Липа!). — Харківська обл.: Харків (Котов!, Липа!).

Поширення по СРСР. Зустрічається лише в культурі.

Загальне поширення. Дико росте в Північній Америці. Культивується переважно в південних районах Європи.

Господарське значення. Декоративна рослина.

Рід 664. Маслина — Olea L.

L., Gen. pl. (1754) 8.

Квітки двостатеві або одностатеві, дводомні. Чашечка коротенька, бокальчаста, короткочотиризубчаста, залишається при плодах. Віночок з короткою трубочкою і чотирма коротенькими, округло-яйцевидними лопатями або віночка немає. Тичинок 2, прикріплених біля основи трубочки віночка; нитки їх коротенькі. Зав'язь двогнізда; приймочка дволопатева, коротенька, тупоголівчаста. Плід — однонасіннєва костянка, з твердою яйцевидною кісточкою та маслянистою м'якоттю. Насінина з м'ясистими сім'ядолями. — Дерева або кущі. Листки супротивні, цілісні, шкірясті. Квітки дрібні, білуваті, зібрані в грона або в пучки, які розміщені в пазухах листків або на верхівках гілок.

Представники цього роду — 32 види, поширені в Середземноморській області, в тропічній та субтропічній Азії, в тропічній Африці, в Австралії та на островах Полінезія, Макаронезія, Нова Зеландія.

В межах СРСР (на Південному березі Криму) культивується лише один вид — *O. europaea* L.

Секція 1. **Euolea** DC. Квітки з віночком, до основи якого прикріплені тичинки.

2200[4] (1). O. europaea L. — **Маслина європейська.** Дерево 5—12 *м* завв. або кущ 1—3 *м* завв., здатне давати численні кореневі паростки. Кора зеленуватосірувата; деревина зеленуватожовта. Листки 5—10 *см* завд., до 2,2 *см* завш., ланцетні, видовжено-яйцевидні або обернено-яйцевидні, цілокраї, короткочерешкові, шкірясті, на верхівці загострені або тупуваті, зверху темнозелені, майже голі, лише з розсіяними, щитовидними, білуватими, зірчастими лусочками, зісподу сріблястосірі або буруватосіруваті від численних лусочок, щитовидних, сріблястобілих або буруватосіруватих. Квітки зібрані гронами на коротших за листки квітконосах, які розміщені супротивно в пазухах листків; при плодах грона пониклі. Квітки з плівчастою чашечкою, зубчики якої дуже дрібненькі. Віночок білуватий або білуватозеленуватий; лопаті його округло-яйцевидні, розпростерті, края їх загнуті всередину. Тичинки з коротенькими нитками, не перевищують віночка; пиляки овальні, двогнізді, розкриваються поздовжніми щілинами. Зав'язь з двома висячими насіннєвими зачатками в кожному гнізді, з яких розвивається здебільшого тільки один; стовпчик короткий, приймочка виїмчаста. Костянка м'ясиста, до 4 *см* завд., сірувата, зеленувата або фіолетова, іноді темнофіолетова, майже чорна; кісточка видовжена, здебільшого однонасіннєва; насінина видовжена, бура. ♄. Цв. V—VI; пл. IX—XII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 8. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 205. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, I (1908) 5. Schneider, Handb. Laubholzk., II, 793. Борисова во Фл. СССР, XVIII, 513.

— *O. sativa* Hoffm. et Link., Fl. Port., I (1809) 388. — *O. oleaster* Hoffm. et Link., l. c., 387.

Рисунки: Федченко и Флеров, Фл. Европ. Росс., 747, рис. 632. Варлих, Русск. лекарств. раст., рис. 73. Монюшко, Маслина и масл. районы СССР, рис. 1. Schneider, Laubholzk., II, 793, Fig. 498, f—l. Javorka es Czapody, A Mag. fl. kepekben, 397, 2711.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 220. Reichenb., Exsicc. № 1189.

Культивується на півдні Кримської області (Ялта, Алупка, Сімеіз, Нікітський ботанічний сад, Алушта).

Поширення по СРСР. Поширена лише в культурі — на південному узбережжі Криму, на Чорноморському узбережжі Кавказу, на Каспійському узбережжі, в Західній Туркменії.

Загальне поширення. Широко культивується в країнах Середземномор'я; батьківщиною маслин вважають Східне Середземномор'я.

Господарське значення. Культивується як олійна рослина. Олія маслини вживається як продукт харчування (під назвою прованської олії), а також використовується в техниці; плоди маслини містять в собі 51,9% олії; в м'якоті плодів маслини в залежності від сорту і умов місцевиростання міститься від 20 до 75% олії; в олії є значна кількість каротину; в опроміненій олії, за Гроссгеймом (Растит. ресурсы Кавказа, 1950), на 100 *г* міститься 20—50 *г* вітаміну Д. В плодах маслини міститься 11,05 *мг*% вітаміну С та 8 *мг*% вітаміну Е. Вживаються також консервовані, мариновані або засолені плоди маслини.

Олія маслини має лікарське значення: вона вживається як профілактичний засіб проти артеріосклерозу.

Примітка. В межах СРСР (в Криму та в Закавказзі — в околицях Гагри) відомі здичавілі екземпляри цього виду. Здичавіла форма (її іноді виділяють як окремий вид *O. oleaster* Hoffm. et Link. або принаймні як форму *O. europaea* var. *silvestris* Rouy — *O. europaea* var. *oleaster* DC.) відрізняється від культурної (*O. sativa* Hoffm. et Link., *O. europaea* var. *sativa* DC.) колючими гілками та дрібними, 1—1,3 *мм* завд., округлими плодами.

ПІДРОДИНА JASMINOIDEAE

Насіннєві зачатки в гніздах зав'язі прямостоячі, дуже рідко висячі. Плоди з перетяжкою на верхівці.

Триба 1. Jasmineae

Плід — ягода.

Рід 665. Жасмін — Jasminum L.

L., Sp. pl. (1755) 7.

Чашечка лійковидна або дзвониковидна, рідше майже циліндрична, на верхівці 4—9-зубчаста або 4—9-лопатева чи роздільна. Віночок цвяшкоподібний, з довгою циліндричною трубочкою та 4—6(12)-роздільним відгином, частки якого черепитчасто налягають одна на одну. Тичинки з короткими нитками, заховані у трубочці віночка; зв'язники пиляків загострені. Зав'язь двогнізда; стовпчик нитковидний; приймочка здебільшого голівчаста, іноді майже дворозділька; в кожному гнізді зав'язі здебільшого 2, рідше 3—4 насіннєвих зачатки. Плід — двонасіннєва або однонасіннєва ягода; насінина з слабо розвиненим ендоспермом. — Кущі, іноді лазячі. Листки трійчасті або непарнопірчасті, рідше прості, опадаючі або вічнозелені. Квітки поодинокі або зібрані в верхівкові небагатоквіткові грона, білі або жовті.

Представники цього роду (близько 200 видів) поширені переважно в тропічних і субтропічних країнах земної кулі.

Господарське значення. Багато видів широко культивується як декоративні рослини.

---

1. Квітки жовті. Листки звичайно трійчасті, рідше з двома або з одним листочком, чергові . . . . . (2). **Ж. кущовий — J. fruticans** L.
— Квітки білі. Листки непарнопірчасті, супротивні . . . . . (1). **Ж. лікарський — J. officinale** L.

Секція **1. Pinnatifolia** DC. Листки супротивні, непарнопірчасті. Квітки білі.

2200 [5] **(1). J. officinale** L. — **Жасмін лікарський.** Кущ 1—2 *м* завв., з тонкими, лазячими, зеленуватими, кутасто-гранчастими гілками. Листки непарнопірчасті, з 5—7 листочками, довгасто-ланцетними, на верхівці загостреними; верхній листочок на довгому крилатому черешку, бокові — сидячі або на коротеньких черешках. Квітки на довгих ніжках, зібрані небагатоквітковими зонтиковидними суцвіттями, запашні. Чашечка бокаловидна, п'ятироздільна; частки її довгі, шиловидні. Віночок білий, цвяшкоподібний, трубочка вузенька, майже в два рази перевищує чашечку; відгин до 5 *см* в діаметрі; лопаті його овальні, загострені. Плід — ягода. Цв. VI; пл. VIII—IX.

L., Sp. pl. (1753) 7. М. В., Fl. taur.-cauc., I, 5; III, 413. Schneider, Handb. Laubholzk., II, 837. В. Васильев во Фл. СССР, XVIII, 524.

Рисунки: Schneider, l. c., 836, f. 526, i-m; 838, f. 527, d-e. Javorka es Czapody, A Mag. Fl. kepekben, 398, 2713.

Зрідка культивується на півдні Криму як декоративна рослина.

Поширення по СРСР. Кавказ: Зах. Закавк., Півд. Закавк. (?); в Криму зустрічається в культурі.

Загальне поширення. Південна Європа, Середземноморська область.

Господарське значення. Декоративний кущ з запашними квітками, які містять в собі ефірне масло, придатне для парфюмерії.

Секція **2. Alternifolia** DC. Листки чергові, трійчасті або пірчасті. Квітки жовті.

2201 (2). J. fruticans L. — **Жасмін кущовий.** Кущ 1—1,5 *м* завв., з голими, гранчастими, зеленуватими, прутовидними гілками. Листки трійчасті, з б.-м. шкірястими ланцетними або оберненоланцетними, голими, по краях коротковійчастими листочками, 12—20 *мм* завд.; бокові листочки сидячі або на коротеньких черешках; верхівковий листочок на довшому черешку, крупніший за бокові; рідше листки з одним або двома листочками. Квітки зібрані небагатоквітковими, переважно 2—8-квітковими напівзонтиками на коротеньких гілочках. Чашечка дзвониковидна, з 5—10-лінійними зубцями, які в 2—3 рази довші за її трубочку. Віночок яскравожовтий, з вузенькою циліндричною трубочкою, яка в 2—3 рази перевищує чашечку, і п'ятироздільним відгином, 15—20 *мм* в діаметрі; лопаті відгину видовжені, на верхівці тупі. Плід — чорна, куляста, 5—8 *мм* в діаметрі, здебільшого однонасіннєва ягода; насінина овально-куляста, сплюснена, 4—6 *мм* завд., чорна. ħ. Цв. VI—VII; пл. VIII—IX.

L., Sp. pl. (1753) 6. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 203. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, 266. Schneider, Handb. Laubholzk., II, 839. В. Васильев во Фл. СССР, XVIII, 524. Javorka es Czapody, A Mag. Fl. kepekben, 398, 2714.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 380!

Рис. 46. Жасмін кущовий — *Jasminum fruticans* L.

1 — гілочка з листками і квітками; *2* — частина листка; *3* — квітка; *4* — гілочка з плодом; *5* — насінина.

На скелях і осипах. — Дико росте в Кримській області. Розводять по садах і парках в Закарпатті та Причорномор'ї.

Т. С. Кримська обл.: Чорноморський рн, Старосілля (Яковкіна!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Старо-Кримський рн, Агармиш (Циріна!); Бахчисарайський рн, Плодове (Барбарич!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Балаклава (Олексієнко!); окол. Севастополя (Пачоський!, Федосєєв!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Гурзуф (Савенков!, Котов!, Оксіюк!), Ялта (!), Чехово (Гольде!), Аю-даг (Станков!), окол. Нікітського ботанічного саду (!!, Барбарич!), Массандра (Котов!, Гольде!), Алупка (А. Смирнова!, Котов!), Ореанда (Станков!), Нікіта (Станков!, !!), Сімеїз (Петунников!, Котов!), Магарач (Федосєєв!), Лівадія (Кондратьєв!), Краснокаменка (Котов!), між Алупкою та Сімеїзом (Сирейщиков!); Судацький рн, Карадаг (Сарандінакі, Котов!, Барбарич!), Судак (А. Смирнова!), Веселе (А. Смирнова!); Алуштинський рн, Алушта — «професорський куток» (А. Смирнова!), Алушта (Андреєв!), Малий Маяк (Оксіюк!).

Розводиться: **Зак. Л.** Закарпатська обл.: Ужгород (Липа), Мукачеве (!). — **П.З.С.** Одеса (Липа, Котов!).

Поширення по СРСР. Дико росте на півдні Європейської частини — Крим; Кавказ: Зах. Закавк.

Загальне поширення. Південна Європа, Крим, Середземноморська область, Західне Закавказзя.

Господарське значення. Декоративний кущ.

Крім того, в УРСР ще зрідка розводиться:

J. nudiflorum Lindl. — **Жасмін раноквітучий.**

Lindl. in Trans. Hort. Soc. London, I (1846) 153. Schneider, Handb. Laubholzk., II, 837. Воинов, Парковая растительность Крыма (1930) 50. Лыпа в кн. Озелен. населен. мест, 216.

— *J. Sieboldianum* BC. in Mus. Bot. Lugd. Bat, 1 (1850) 280.

Кущ 3—5 *м* завв., з прямими дугоподібними зігнутими гілками і опадаючими взимку листочками. Зацвітає в березні.

Декоративний кущ із світложовтими квітками, які розміщені в пазухах листків. Найбільш зимостійкий із жасмінів, що розводяться у нас.

Батьківщина — Китай.

В парках і садах.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Ужгород (Липа), Мукачеве (Липа), Берегове (Липа). — **П.П.** Київська обл.: Київ (Липа). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Липа), ст. Роздільна (Липа).

РОДИНА CXIV. ЛОГАНІЙОВІ — LOGANIACEAE LINDL.[1]

Квітки правильні, звичайно зібрані в півзонтики, волоті або колосовидні суцвіття. Чашечка 4—5-лопатева; віночок 4—5-лопатевий, рідше 8—16-лопатевий, з черепитчастим розташуванням лопатей. Тичинок

[1] Опрацював А. І. Барбарич.

стільки ж, скільки лопатей віночка, звичайно чергуються з ними, рідше редукуються до 1. Зав'язь верхня, 2-гнізда, з багатьма насіннєвими зачатками. Стовпчик з 2, рідше з 4 приймочками. Плід — коробочка, рідше ягода або костянка. — Дерева, кущі або трав'янисті рослини.

У складі цієї родини нараховується понад 30 родів приблизно з 530 видами, поширеними здебільшого в тропічних і субтропічних районах Азії, Африки, Америки і Австралії.

Рід 666. Будлея — Buddleia L.[1]

L., Sp. pl. (1753) 112.

Квітки різноколірні, зібрані в грона, волоті або колосовидні суцвіття. Чашечка 4-лопатева, дзвониковидна. Віночок 4-лопатевий, трубчастий або дзвониковидний. Тичинок 4, стовпчик з дволопатевою приймочкою. Плід — коробочка з 2 стулками, розділеними перегородкою. Чашечка і віночок звичайно залишаються при плоді. Насіння численне, дрібне. — Кущі або дерева з опадаючими або вічнозеленими, короткочерешковими, супротивними, рідше черговими листками, зрідка трав'янисті рослини із зірчастим, залозистим або лусковим опушенням.

До складу цього роду входить до 70 видів, поширених у тропічних, субтропічних і помірних районах Азії, Америки і Південної Африки. Серед них є чимало декоративних кущів, які культивуються заради їх красивих квіток.

2201[1] **(1). B. Davidi** Franch. — **Будлея Давида.** Кущ до 5 *м* завв. (на батьківщині), з розлогими і звисаючими на кінцях гілками. В умовах УРСР протягом вегетаційного періоду виростає до 2—2,5 *м* завв., взимку нерідко відмерзає до рівня снігового покриву і навіть до кореневої шийки, перетворюючись фактично на багаторічник. Листки від яйцевидно-ланцетних до ланцетних, гострокінцеві, при основі клиновидні, дрібнозубчасті, 10—25 *см* завд., зверху темнозелені, знизу білоповстисті. Квітки зібрані у вертикальні або звисаючі колосовидні суцвіття 10—25 *см* завд. Чашечка опушена, з яйцевидними лопатями. Віночок звичайно ліловий, біля краю трубочки віночка оранжовий; трубочка близько 1 *см* завд., гола або зовні злегка опушена. Тичинки прикріплені приблизно на середині трубочки віночка. Коробочка довгаста, 6—8 *мм* завд., гострокінцева. Насіння в наших умовах не утворюється. ♄. Цв. VIII—½X.

Franch. in Nouv. Arch. Mus. Paris, ser. II, X (1887—1888) 65. Rehder, Manual of cultiv. trees and shrubs (1940) 795. А. А. Щербина, Экзотические деревья и кустарники Львова, Львівський держ. унів. ім. І. Франка, Наук. зап., XVI, серія біол., вип. 5 (1949) 21—66. М. М. Гришко, О. І. Соколовський, Ботанічний сад АН УРСР і його колекції (1950) 32. А. Л. Лыпа

[1] Вживаються також назви *Buddleja* або *Buddlea*.

в кн. Озелен. населен. мест (1952) 138—139. З. И. Гаєвая, К вопросу подбора ассортимента пород для озеленения, Науч. зап. Днепропетровского гос. унив., т. 51, сб. работ биол. ф-та, 1955, 147—151.

— *B. variabilis* Hemsl. in Journ. Linn. Soc., XXVI (1889) 120.

Рисунки: Bailey, The standard cyclopedia of horticulture, I (1944) 585, 675.

Розводиться в ботанічних садах і деяких парках як декоративна рослина.

Р.-О.Л. Львівська обл.: Львів (Щербіна). — **П.П.** Київська обл.: Київ (!!, Липа, Гришко, Соколовський). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (!!, Липа). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (!!, Липа).

Var. **magnifica** (Wils.) Rehd. et Wils. Квітки зібрані в густі колосовидні суцвіття. Віночок рожевопурпурний з темнооранжовою плямкою і таким же відігнутим краєм лопатей.

Rehd. et Wils. ex Rehder, Manual of cultiv. trees and shrubs (1940) 796. — *Buddleia variabilis* Hemsl. var. *magnifica* Wils. ex Bailey The standard cyclopedia of horticulture, I (1944) 585.

Р.-О.Л. Львівська обл.: Львів (Щербіна, ц. м.). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Гаєва, ц. м.).

Поширення виду по СРСР. Культивується в УРСР, на Чорноморському узбережжі Кавказу.

Загальне поширення. Дико росте в Китаї. — Культивується в ряді країн, зокрема в США.

Господарське значення. Декоративний кущ; цвітіння починається на початку серпня і триває до половини жовтня (якщо не буває заморозків). У нас є дуже мало декоративних кущів, які б цвіли в кінці літнього і першої половини осіннього періодів. Будлея Давида, період цвітіння якої триває 50—70 днів, до певної міри може заповнити згадану прогалину, особливо в поєднанні з видами леспедеці двокольорної (*Lespedeza bicolor* Turcz.) та індигофери блискучої (*Indigofera splendens* Fecal. et Hiern.) (Гаєва, ц. м.).

Примітка. Крім будлеї Давида, в УРСР зрідка можна зустріти ще й інші види. **Будлея японська** (*Buddleia japonica* Hemsl. = *B. curviflora* Andre) із звисаючим суцвіттям, сіроопушеним зовні віночком блідолілового кольору, зігнутою трубочкою віночка, біля основи якої прикріплені тичинки, відзначена у Києві (Липа, ц. м., Гришко і Соколовський, ц. м.), Дніпропетровську і Одесі (Липа, ц. м.), Ялті (Воинов, Парковая растительность Крыма, Записки Гос. никитск. оп. бот. сада, т. XIII, вып. 1 (1930) 50). **Будлея Ліндлея** (*Buddleia Lindleyana* Fort.) з вертикальним суцвіттям, голим зовні віночком пурпуровофіолетового кольору і зігнутою трубочкою з прикріпленими біля основи тичинками відзначена в Одесі (Липа, ц. м.), Ялті (Воїнов, ц. м.). Перед Великою Вітчизняною війною будлея Ліндлея культивувалась в Ботанічному саду АН УРСР, під час окупації Києва загинула (Липа, ц. м.). **Будлея білоцвіта** (*Buddleia albiflora* Hemsl. = *B. Hemsleyana* Koehne), близька до будлеї Давида (відрізняється від неї лише місцем прикріплення тичинок у трубочці віночка — біля входу в трубочку), відзначена у Львові (Щербіна, ц. м.).

РОДИНА CXV. ТИРЛИЧЕВІ — GENTIANACEAE DUMORT.[1]

Квітки правильні, двостатеві. Чашечка дзвониковидна, 5 (рідше 1—7)-надрізана або роздільна. Віночок дзвониковидний, колесовидний або трубчастий, з 5(рідше 4—7)-роздільним відгином. Тичинок така ж кількість, як і часток віночка; вони чергуються з частками віночка і прикріплені до його трубочки. Маточка складається з двох зрослих між собою плодолистків; зав'язь верхня, одногнізда (рідше двогнізда або майже двогнізда), з 2 або 4 постійними насіннєносцями; стовпчик 1, нитковидний, з голівчастою або дволопатевою приймочкою, рідше стовпчик нерозвинений і приймочка сидяча. Плід — багатонасіннєва коробочка, що розкривається двома стулками; рідше плід не розкривається; насінина з ендоспермом. — Однорічні і багаторічні трав'янисті рослини. Листки здебільшого супротивні, суцільні, рідше чергові, трійчасті. Квітки зібрані верхівковими або пазушними напівзонтиками або гронами, рідше квітки поодинокі.

До складу цієї родини входять 65 родів, які об'єднують близько 800 видів, що поширені по всій земній кулі. В СРСР ростуть 12 родів з 127 видами, в УРСР — 6 родів з 24 видами.

Господарське значення. Серед представників родини тирличевих є цінні лікарські рослини (наприклад, тирлич жовтий, бобівник трилистий, золототисячник). Багато видів тирличів декоративні, придатні для використання в квітківництві.

---

1. Листки сидячі, супротивні . . . . . 3.
— Листки з довгими черешками, чергові, лише верхні листки іноді супротивні . . . . . 2.
2. Листки трійчасті, скупчені при основі квіткового стебла. Квітки зібрані в грона, блідорожеві . . . **668. Бобівник — Menyanthes** L.
— Листки суцільні, округло-глибокосерцевидні, плаваючі. Квітки поодинокі, жовті . . . . . **667. Плавун — Nymphoides** Hill.
3(1). Коробочка майже двогнізда від вдавлених в середину насіннєносців. Віночок цвяшковидний, з довгою трубочкою і п'ятироздільним відгином . . . . . **670. Золототисячник — Centaurium** Hill.
— Коробочка одногнізда. Віночок трубчастий, лійковидний або колесовидний . . . . . 4.
4. Віночок колесовидний, з короткою трубочкою . . . . . 5.
— Віночок трубчастий або лійковидний . . . **671. Тирлич — Gentiana** L.
5. Часток чашечки, віночка і тичинок 6—8; віночок жовтий . . . . . **669. Блайкстонія — Blackstonia** Huds.
— Часток чашечки, віночка і тичинок 4—5; віночок брудножіолетовий або жовтий, з темними плямочками . . . **672. Шверція — Swertia** L.

---

[1] Опрацювала О. Д. Вісюліна.

ПІДРОДИНА **MENYANTHOIDEAE**

Пелюстки в брунькозложенні стулчасті. Оболонка насінини тверда, дерев'яниста.

Рід 667. **Плавун** — **Nymphoides** Hill.

Hill., Brit. Herb. (1756) 77.

Чашечка глибокоп'ятироздільна. Віночок колесовидний, з п'ятироздільним відгином; частки його по краях бахромчасті; зів віночка здебільшого з п'ятьма залозистими лусочками. Тичинки з короткими нитками. Зав'язь одногнізда, стовпчик короткий; приймочка широколопатева. Коробочка яйцевидна або видовжена, не розкривається або розкривається неправильно; насіння численне. — Водяні рослини з повзучими кореневищами, які вкорінюються на дні водойм, і округло-серцевидними плаваючими листками. Квітки зібрані пучками.

До складу цього роду входить понад 20 видів, які поширені в тропічній, субтропічній, частково і в помірній зонах земної кулі. Рід ділиться на 2 секції — *Waldtschmidtia* Wigg. і *Nymphaethe* Griseb. В СРСР поширений лише один вид — *N. peltatum* (S. G. Gmel.) O. Kuntze.

Секція **1. Waldtschmidtia** Wigg. Квітки зібрані пучками. Насінина по краю вузькокрилата і війчаста.

2202 (1). N. peltatum (K. Ch. Gmel.) O. Kuntze. — **Плавун щитовидний.** Рослина з довгим повзучим кореневищем, яке закріплюється на дні водойм. Стебла, що підіймаються на поверхню води, досягають 1,5 *м* завд. Листки шкірясті, вкриті численними дрібними коричнюватими залозками; прикореневі і нижні стеблові листки з довгими черешками; короткі черешки верхніх листків розширяються при основі у піхви. Листки плавають на поверхні води, округло-серцевидні, цілокраї або невиразнозарубчасті. Квітки зібрані 3—5-квітковими пучками. Чашечка з ланцетними частками. Віночок до 3 *см* в діаметрі, глибокоп'ятироздільний, жовтий; частки його оберненояйцевидні, тупі, по краях зарубчасто-війчасті. Тичинок 5, виступаючих з трубочки віночка; пиляки жовті. Коробочка яйцевидна, на верхівці загострена, одногнізда, 2—2,5 *см* завд., багатонасіннева; при достиганні коробочка здебільшого не розкривається, насінина звільняється після загнивання стінок коробочки. Насінина дрібненька, до 6 *мм* завд., широко-еліптична, плоска, по краях негустовійчаста, коричнювата. ♃. Цв. VI—VIII; пл. VIII—IX.

O. Kuntze, Rev. Gen. (1891) 429. Javorka, Mag. Fl., III, 830. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 338. Бобров во Фл. СССР, XVIII, 643.

— *Limnanthemum nymphoides* Link, in Hoffmsg. et Link, Fl. Portug., I (1809) 344. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 312. — *Menyanthes nymphoides* L., Sp. pl., ed. I (1753) 145. — *Schweyckerta nymphoides* C. C. Gmel., Fl. Bad., I, 447. — *Limnanthemum peltatum* S. G. Gmel. in Novi Comment. Ac. Sc. Petrop., XIV (1769) 527.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 1, Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3, 1954, Taf. 214. S. G. Gmel., ц. м., XIV, 527, tab. 17, fig. 2. Javorka. es Czapody, A Mag. fl. kepekben, 403, 2754.

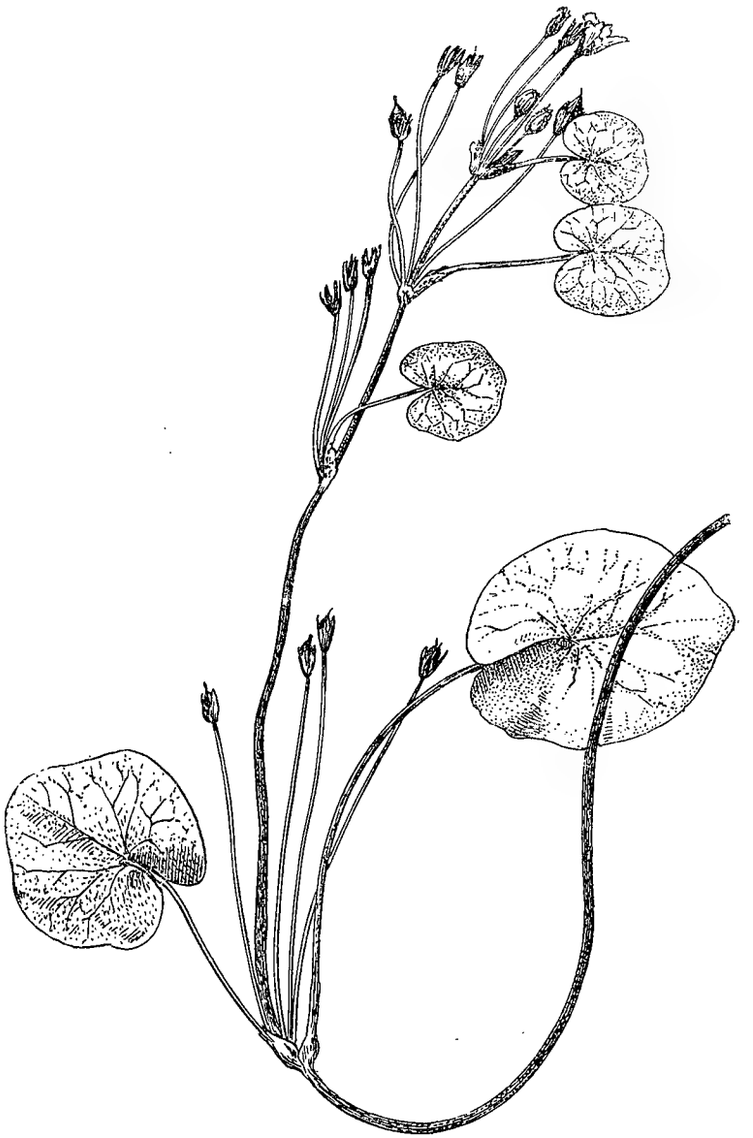

Рис. 47. Плавун щитовидний — *Nymphoides peltatum* (K. Ch. Gmel.) O. Kuntze.

Загальний вигляд.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1120, № 2177 (*sub Limnanthemum nymphoides* Link.), Pl. Polon. exsicc., № 362!

В стоячих водах, в затоках річок. — Переважно на півдні лісостепових районів і в Степу, рідше в лісових районах.

З.П. Житомирська обл.: Олевськ (Рогович); Овруч (Рогович). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Грем'яч (Монтрезор!), Короп (Вакуленко).— **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Тернопіль (Кнапп!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Летичівський рн, Марківці (!); Меджибіж (!). — Вінницька обл.: окол. Вінниці (Лепченко і Вовчанецький!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: окол. Дніпропетровська (Шмальгаузен). — **П.З.С.** Одеська обл.: Кілійський рн, Вилкове, дельта Дунаю (К. Зеров!), лиман Картач (К. Зеров!). — Херсонська обл.: Бериславський рн, Качкарівка (Пачоський!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: окол. Цюрупинська (!!). — Запорізька обл.: Василівський рн, Кінські плавні (Котов!, Лавренко!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Дв.-Печ., Прибалт., Волзьк.-Кам., Заволзьк., Верх.-Волзьк., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Причорн., Бессараб., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Даг., Передкавк., Зах. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: Єніс., Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід.; Зее-Бур., Удськ., Уссур.; Серед.-Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Сир-Дар., Аму-Дар.

Загальне поширення. Атлантична, Південна і Середня Європа, південна частина Східної Європи, Кавказ, Сибір, Середня Азія, Урал, Монголія, Північний Китай, Японія.

Господарське значення. Декоративна рослина, придатна для розведення в ставках по парках.

Рід 668. **Бобівник** — **Menyanthes** L.

L., Sp. pl., ed. II (1762) 208.

Чашечка п'ятироздільна. Віночок лійковидний, п'ятироздільний, всередині бородчасто-волохатий. Тичинок 5, прикріплених до трубочки віночка. Зав'язь оточена залозистим війчастим диском. Стовпчик нитковидний; приймочка дволопатева. Коробочка майже куляста, одногнізда, багатонасіннєва, двостулчаста; насінненосці розміщені вздовж середини стулок. — Багаторічні болотяні рослини з трійчастими черговими листками. Квітки зібрані в грона.

Монотипний рід. Єдиний вид цього роду — *Menyanthes trifoliata* L. поширений в помірній зоні північної півкулі.

2203 (1). M. trifoliata L. — **Бобівник трилистий.** Рослина 15—30 *см* завв., гола. Кореневище циліндричне, довге, повзуче, розгалужене, вкрите лусковидними листочками; від кореневища відходять зближені чергові листки з довгими, при основі розширеними в піхву черешками і квіткові стебла. Листки чергові, трійчасті; листочки їх майже сидячі, оберненояйцевидні, цілокраї або дрібно-нерівномірно зарубчасті, загострені або тупуваті. Квіткова стрілка листків не несе. Квітки зібрані гроновидним суцвіттям. Покривні листки дрібненькі, видовжено-яйцевидні, іноді їх немає. Чашечка з ланцетними, тупуватими частками. Віночок коротко-лійковидний, майже до середини п'ятироздільний; лопаті його відігнуті назад, гоструваті, волохаті; зовні віночок майже білий, з середини рожевий. Тичинок 5, з темнофіолетовими пиляками. Стовпчик нитковидний, з дволопатевою приймочкою. Коробочка 7—13 *мм* завд., яйцевидна або майже округла, одногнізда, розкривається двома стулками. Насіння численне, майже округле або лінзоподібне, сплюснене, гладеньке, близько 2,5 *мм* завш., світлокоричневе. 4. Цв. V—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 145. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 211. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 338. Бобров во Фл. СССР, XVIII, 642.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 2. Визн. росл. УРСР, ц. м., рис. 197. Маевский, Фл. сред. пол. Европ. ч. СССР (1954), рис. 164. Javorka es Czapody, A Mag. fl. kepekben, 403, 2753.

Видані зразки: Pl. Polon. exsicc., № 218!

На болотах, заболочених луках. — Майже по всій УРСР, але в степових районах рідко — лише по долинах річок; відсутня у високогір'ях Карпат, а також у полинковому степу.

К. Л. Закарпатська обл.: Воловецький рн, Верхні Ворота (Білик!); Рахівський рн, Свидовець (Домін). — **З.П.** Волинська обл.: Заболоттівський рн, Краска (Барбарич!), Тур (Пачоський); Шацький рн, Піща (Барбарич!); Ківерцівський рн, Ківерцівське л-во (Барбарич!); Ратне (Барбарич!); Ковельський рн, Несухоїже (Брадіс!); Володимир-Волинський (Пачоський!). — Житомирська обл.: Олевський рн, Рудня-Радовільська (Д. Зеров!). — **П.П.** Житомирська обл.: Радомишль (Оксіюк!); Коростенський рн, Лісовщина (!); Житомирський рн, Крошня (Липський!). — Київська обл.: Києво-Святошинський рн, Святошино (!), Пуща-Водиця (!!, Єлін!), Боярка (Єлін!), Буча (!!), Бучанка (!!), Ірпінь (Семенкевич!, !!), Караваєві дачі (Лебедів!).— **Л.П.** Чернігівська обл.: Куликівський рн, Дроздівка (Левіна!); Новгород-Сіверський (Марусяк!); Борзна (Неводовський!); Остерський рн, Остер (!!), болото Видра (Левіна!); Городнянський рн, болото Замглай (Левіна!), Петрівка (Левіна!); Тупичівський рн, Невкля (Левіна!), Вихвостів (Левіна!); Комарівський рн, Берестовець (Лукашов!). — Сумська обл.: Глухів (Левіна!). — Київська обл.: окол. Києва — Дарниця (Семенкевич!); Броварський рн, болото Плехове (Дубовик!), Рибне озеро (Д. Зеров і Оксіюк!), Гоголів (Оксіюк). — **П.Л.-С.** Житомирська обл.: Бердичівський рн, Райки (!). — Вінницька обл.: Вінницький рн, Сосонка (Левіна!), окол. Вінниці (Брубахер!); Жмеринський рн, Сьомаки (!); Брацлавський рн, Стадниця (!). — Хмельницька обл.: Летичів (Котов!); Меджибіж (Козлов!); Чорноострівський рн, Юхимівці (Козлов!); Хмельницький (Козлов!); Красилівський рн, Западинці (!); Ізяславський рн, Теліжинці (!); Старо-Костянтинівський рн (Морозова!); Грицівський рн, Мала Шкарівка (Морозова!), Новоселиця (Морозова!). — Київська обл.: окол. Києва (!!), Васильківський рн, Дзвонкове (Семенкевич!); Кагарлицький рн, Черняхів (Річицький!). — Черкаська обл.: Корсунь-Шевченківський рн, Комарівка (!); Черкаський рн, болото Ірдинь (!); Звенигородський рн, Козацьке (Підоплічка!). — Кіровоградська обл.: Знам'янський рн, Чорний Ліс, на сфагновому болоті (Котов!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Баришівка (Литвиненко!); Переяслав-Хмельницький (Пачоський!).— Полтавська обл.: Згурівський рн, Безуглівка (Д. і К. Зерови!). — Сумська обл.: Улянівський рн, Бобрик (Ширяєв!); Лебедин (Ширяєв!); Суми (Залеський!). — Чернігівська обл.: Прилуки (Порецький!). — Полтавська обл.: Оболонський рн, Оболонь (Куксін!), Крива Руда (!); Хорол (!); Миргород (!); Лубни (Іллічевський, Августинович!). — Харківська обл.: Зміїв (Лавренко!); окол. Харкова (Наливайко, Ширяєв, Котов!, Лавренко!); Дергачівський рн, Дергачі (Лавренко), Гаврилівка (Котов!, Лавренко). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: окол. Ворошиловграда (Постригань!); Лисичанськ (Клоков!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.:

Куп'янськ (Піскунов!); Ізюм (!). — Ворошиловградська обл.: Кремінна (Лавренко!).

F. **submersa** Glück. Черешки листків видовжені, тоненькі; пластинка їх приблизно вдвоє менша за типову — 3—4 *см* завд.

Глубоководна форма.

Зрідка зустрічається у всіх районах УРСР.

Поширення виду по СРСР. Арктика: Аркт.-Сиб., Анад.; Європ. ч.: майже всі райони, крім крайнього півдня; Кавказ: рідко по всіх районах, в Тал. відсутній; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: всі райони; Далек. Схід: всі райони; Серед. Азія: Дж.-Тарб. (Джунг. Алатау).

Загальне поширення. Європа, Кавказ, Мала Азія, Помірна Азія, Монголія, Сахалін, Японія, Північна Америка.

Господарське значення. Лікарська рослина.

ПІДРОДИНА **GENTIANOIDEAE**

Пелюстки в брунькозложенні скручені. Оболонка насінини тоненька.

Рід **669. Блайкстонія — Blackstonia** Huds.

Huds., Fl. Ang., ed. I (1763) 146.

Чашечка розділена на 6—8 лінійних часток. Віночок колесовидний; відгин його ділиться на 6—8 видовжених часток. Тичинок 6—8, вільних, з лінійними пиляками і нерозширеними нитками. Маточка з одногніздою зав'яззю і нитковидним стовпчиком, що закінчується двома циліндричними приймочками. Плід — тонкошкіряста коробочка, з численним насінням; насінина дрібна, овальна, зморшкувата. — Однорічні рослини з голими прямостоячими стеблами і супротивними цілісними листками. Квітки жовті, зібрані у верхівкове суцвіття.

Невеличкий середземноморський рід, що налічує 5 видів. В складі флори СРСР зустрічається лише один вид — *B. perfoliata* (L.) Huds., поширений на півдні Криму та в Західному Закавказзі.

2204 (1). B. perfoliata (L.) Huds. — **Блайкстонія пронизанолиста.** Рослина гола, сизувата. Стебло прямостояче, нерозгалужене, 10—40 *см* завв. Прикореневі листки довгасті або видовжено-еліптичні, при основі звужені, 15—32 *мм* завд., 6—12 *мм* завш.; стеблові листки трикутно-серцевидні, трикутно-яйцевидні або трикутно-видовженояйцевидні, сидячі, стеблообгортні і зрослі основами, 14—30 *мм* завд., на верхівці загострені. Чашечка 4—5 *мм* завд.; частки її лінійні, на верхівці гоструваті, здебільшого не перевищують $^2/_3$ довжини віночка, рідше майже дорівнюють йому. Віночок колесовидний, 7—10 *мм* завд., жовтий; лопаті його видовжені, тупі. Коробочка 8—10 *мм* завд., еліптична, з численним насінням; насінина овальна, зморшкувата, 0,1—0,2 *мм* завд., темно-коричнева. ☉. Цв. VI—IX; пл. VII—IX.

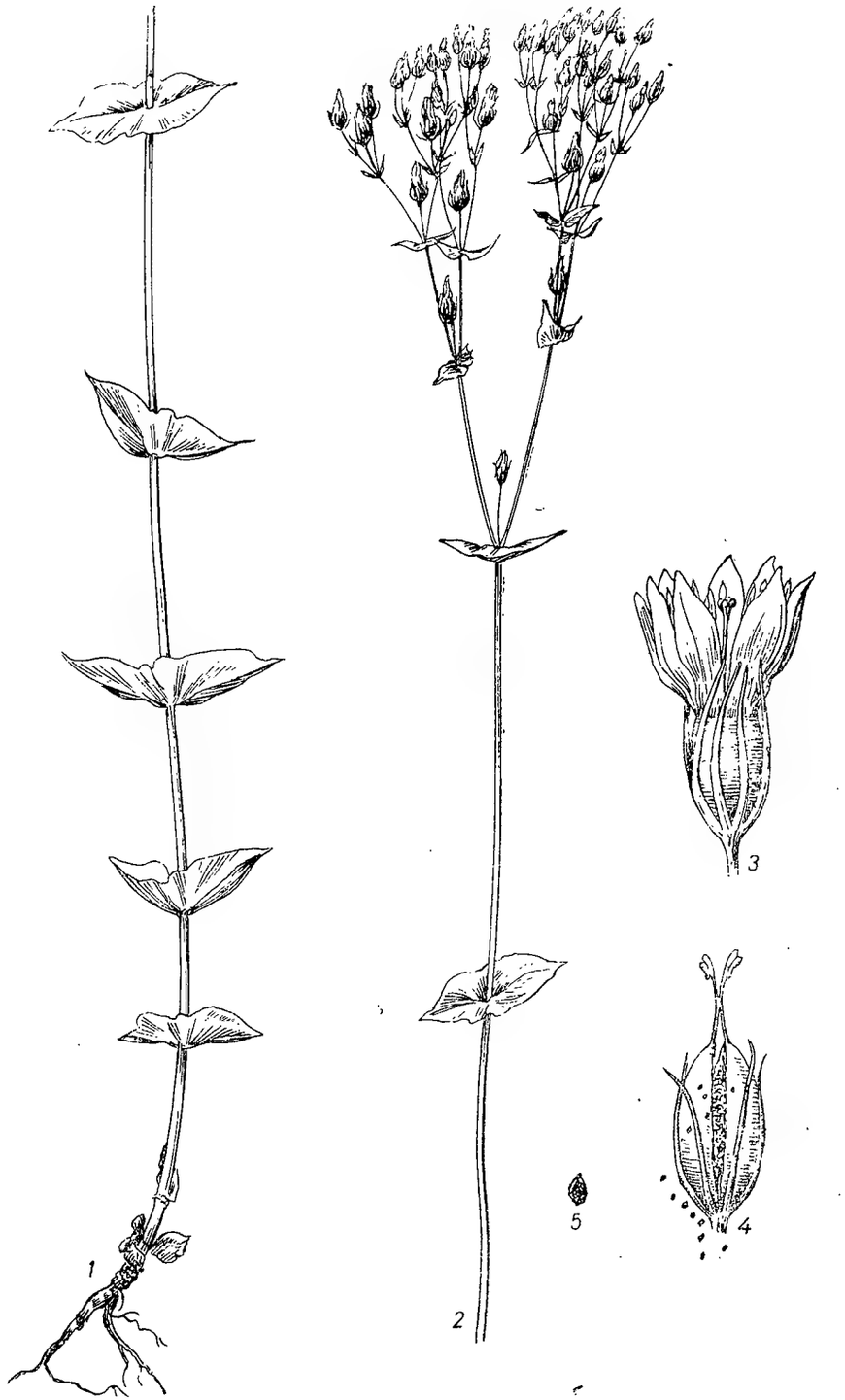

Рис. 48. Блайкстонія пронизанолиста — *Blackstonia perfoliata* (L.) Huds.
1 — нижня частина рослини; *2* — верхня частина рослини; *3* — квітка; *4* — плід, що розкривається (у чашечці); *5* — насінина.

Huds., Fl. angl., ed. I (1762) 146. Гроссгейм во Фл. СССР, XVIII, 536. — *Gentiana perfoliata* L., Sp. pl., ed. I (1762) 335. — *Chlora perfoliata* Willd., Sp. pl., II (1799) 340. — Ledeb., Fl. Ross., III, 52. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 216. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, I (1908) 300.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 19. Фл. СССР, XIII, 531, табл. XXVII, рис. 2. Javorka es Czapody, A Mag. fl. kepekben, 399, 2721.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 375 (*sub Chlora perfoliata* (L.) Willd.).

По вологуватих місцях на луках, по узліссях. – Відома лише з Кримської області.

Півд. Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, Алупка (Стевен!, Зелінецький!, Котов!), Ялта (Левандовський!), Ореанда (Гольде!), Учан-Су (Гольде!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (південне узбережжя); Кавказ: Захід. Закавк.

Загальне поширення. Середня та Атлантична Європа, Середземномор'я.

Рід 670. Золототисячник — Centaurium Hill.

Hill., Fl. lithuan., I (1781) 35.

Віночок цвяшковидний, з п'ятироздільним відгином. Тичинок 5; пиляки після цвітіння скручені. Стовпчик нитковидний, приймочка дволопатева. Плід — майже двогнізда коробочка. — Однорічні або багаторічні рослини з прямостоячими стеблами. Листки супротивні, сидячі. Квітки зібрані напівзонтиками.

До складу цього роду входять 50 видів, які поширені по всій земній кулі, переважно в помірній і субтропічній зонах. В СРСР ростуть 7, в УРСР — 6 видів.

Господарське значення. Серед видів цього роду є цінні лікарські рослини.

---

1. Квітки зібрані простими або розгалуженими колосами . . . . . **(1) З. колосистий — C. spicatum** (L.) Fritsch.
— Квітки у вилчасто розгалуженому суцвітті . . . . . 2.
2. Стебла прості, розгалужені лише в суцвітті . . . . . 3.
— Стебла майже від основи розгалужені . . . . . 5.
3. Чашечка б.-м. дорівнює трубочці віночка . . . . . 4.
— Чашечка майже вдвоє коротша за трубочку віночка . . . . . **(5). З. малий — C. minus** Moench
4. Рослина гола, світлозелена. Квітки 13—15 *мм* завд. . . . . **(6). З. звичайний — C. vulgare** Raf.
— Рослина гострошерстиста від коротеньких волосків. Квітки 10—12 *мм* завд. . . . . **(7). З. болотяний — C. uliginosum** (W. K.) Beck.
5 (2). Віночок яскраворожевий. Стеблові листки тупуваті . . . . 6.
— Віночок білий. Стеблові листки загострені . . . . . **(3). З. Мейєра — C. Meyeri** (Bunge) Druce.

6. Листки густо, часто, черепитчасто прикривають один одного, розміщені на стеблі. Трубочка віночка дуже тоненька. Рослина 15—40 *см* завв. . . . **(4). З. тонкоквітковий — C. tenuiflorum** (Hoffmsg. et Link.) Fritsch.
— Листки розміщені на стеблі негусто. Трубочка віночка під зівом не стоншена. Рослина 5—15 *см* завв. . . . **(2). З. гарний — C. pulchellum** (Swartz.) Druce.

Секція 1. **Spicaria** Griseb. Віночок рожевий. Приймочка трохи дволопатева.

2205(1). C. spicatum (L.) Fritsch. — **Золототисячник колосистий.** Стебла прямостоячі, ребристі, 10—20 *см* завв., лише вгорі розгалужені, густо вкриті листками. Листки до 2 *см* завд., з п'ятьма жилками; нижні листки зібрані розеткою при основі стебла, оберненояйцевидні, з коротенькими черешками; стеблові листки ланцетні або лінійно-ланцетні, загострені, сидячі. Квітки зібрані простими або розгалуженими колосовидними суцвіттями. Частки чашечки неоднакові, найбільша з них довша за коробочку. Віночок рожевий; приймочка трохи дволопатева. ☉. Цв. VI—VIII.

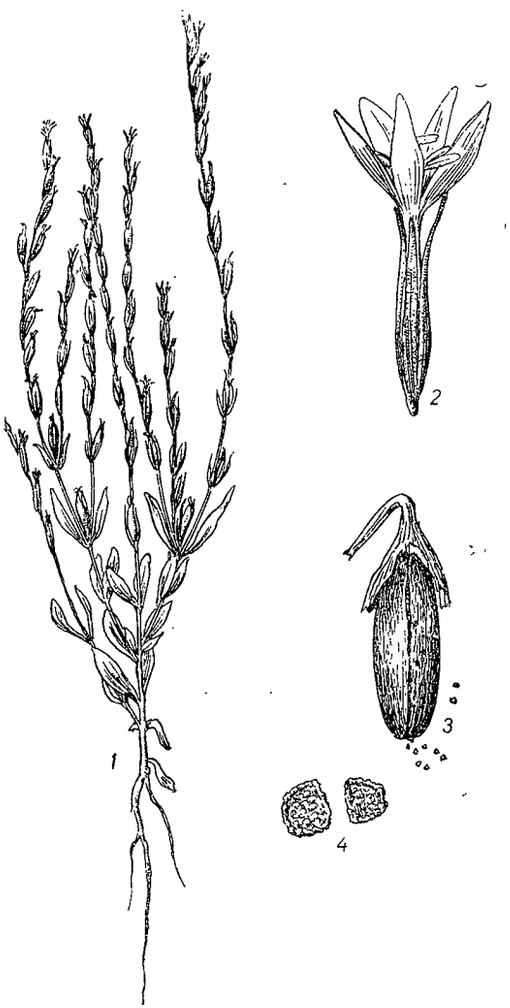

Рис. 49. Золототисячник колосистий — *Centaurium spicatum* (L.) Fritsch.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — стиглий плід у чашечці; *4* — насіннини.

Fritsch. in Mitt. Natur. Wiss. Ver. Wien (1907) 97. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 339. Гроссгейм во Фл. СССР, XVIII, 535.

— *Gentiana spicata* L., Sp. pl. (1753) 230. — *Erythraea spicata* Pers., Syn., I (1805) 283. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 217.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 1061. Фл. СССР, XVIII, 531, табл. XXVII, рис. 1.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1785. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 183.

На приморських солончаках. — Зрідка в південній частині Степу та в Криму.

П.З.С. Одеська обл.: Ренійський рн, Вилкове (К. Зеров!, Романова!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Прогної (Лавренко і Прянишников!), Кінбурська коса (Прянишников!); Скадовський рн, ов Джарилгацький (Іллічевський!); Ново-Троїцький рн, Дмитрівка (Алексєєв!). — Запорізька обл.: Мелітопольський рн, по р. Молочній (!); Великотокмацький рн, Виноградне (Свистунова!). — **П.С.** Херсонська обл.: Сивашський рн, по берегу Оверянівського озера (Котов!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: окол. Феодосії (Сарандінакі). — **Кр.З.-Л.С.** Кримська обл.: Старо-Кримський рн, Планерське (Юнге!). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Севастополь (Шмальгаузен!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Алупка (Гольде!), Гурзуф (Котов!); Алуштинський рн, Малий Маяк (Зеленецький!), між Алуштою і Малим Маяком (Стевен!), між Малореченським і Алуштою (Стевен!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Тал.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Сир-Дар., Тянь-Шан., Пам.-Ал., Кара-Кум., Гір. Туркм.

Загальне поширення. Південна і Південно-Східна Європа, Кавказ, Мала Азія, Середня Азія, Північна Африка.

Секція **2. Euerythraea** Griseb. Віночок рожевий, рідше білий. Приймочка дволопатева. Суцвіття волотевидне або щитковидне.

2206(2). C. pulchellum (Swartz) Druce — **Золототисячник гарний.** Рослина гладенька. Стебло 5—15 *см* завв., гострочотиригранчасте, від основи розчепірено-розгалужене, з відхиленими гілками. Прикореневі листки оберненояйцевидні, з п'ятьма жилками, не утворюють розетки. Стеблові листки довгасті, довгасто-ланцетні, ланцетні, рідше ланцетно-лінійні, загострені. Квітки зібрані напівзонтиками в розвилках стебла і на верхівках гілочок на різній висоті. Чашечка п'ятироздільна, довжиною дорівнює трубочці віночка. Віночок рожевий, близько 1 *см* завд.; частки віночка овальні, тупі. ⊙. Цв. VI—IX.

Druce, Fl. Oxf. (1897) 342. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 339. Гроссгейм, Фл. Кавк., III, 225; во Фл. СССР, XVIII, 528.

— *Erythraea pulchella* Horn. in Fl. Dan., X (1809), tab. 1637. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 216. — *E. ramosissima Pers.*, Syn. pl., I (1805) 283. — *E ramosissima* var. *pulchella* (Fr.) Griseb., Gent. (1839) 145. — *Gentiana pulchella* Swartz in Vet. Acad. Handl. (1783) 85.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVI, tab. 1061. Swartz, l. c., tab. 3, fig. 8, 9.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 376. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2971!

На вологих луках. — Зрідка зустрічається по всій УРСР, крім гірських районів і полинкового степу.

З.П. Волинська обл.: Колківський рн, Колки (Барбарич!); Турійський рн, Новий Двір (Мохлінська); Овадніський рн, Верба (Пачоський!), Блаженик (Пачоський). — Ровенська обл.: Корець (Пачоський). — Житомирська обл.: Житомир (!). — **П.П.** Київська обл.: Київ (Шмальгаузен!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Любецький рн, Любеч (Шмальгаузен!); Остерський рн, Остер (Барбарич!), Виповзів (Вершковський);

Ніжин (Танфільєв!). — Київська обл.: Броварський рн, Требухів (Вершковський!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Смотрицький рн, Нігин (Шмальгаузен!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Черкаський рн (!); Канівський рн, Бучак (!), Канів (Котов!). — **Л.Л.-С.** Черкаська обл.: Гельмязівський рн, Прохорівка (Шмальгаузен!); Золотоноша (!). — Полтавська обл.: Миргородський рн, Миргород (!!), Великі Сорочинці (!!). — Харківська обл.: Харківський рн, окол. м. Харкова (Черняєв!, Наливайко!, Ширяєв!, Котов!, Лавренко!), Хорошеве (Котов!), Мерефа (Котов!); Дергачі (Лавренко!); Золочівський рн, Мала Рогозянка (Лавренко!, Котов!); Нововодолазький рн, Бірки, Рокитне (Котов!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Кривий Ріг (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Звичайно. — **П.З.С.** Одеська обл.: окол. Одеси (Шестериков). — Миколаївська обл.: Тилігуло-Березанський рн, Коблеве (Котов!); Варварівка (!). — Херсонська обл.: окол. Херсона (Пачоський!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Гола Пристань (Пачоський!); окол. Цюрупинська (Пачоський!); Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Пачоський!). — **К.С.** Кримська обл.: Ленінський рн, Рижкове, Арабатська стрілка (Котов). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Євпаторія (Зеленецький!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Білогорськ (Анісімова і Циріна!); Сімферополь, по р. Салгиру (Чугаєвич!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклава (С. Федосєєв!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Алупка (Гольде!), Ліводія (Зеленецький!), Ялта (Пачоський!), Сімеїз (Гольде!), Магарач (Федосєєв!), Гурзуф (Гольде!); Алушта (!); Судацький рн, Карадаг (Сарандінакі!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Причорн., Бессараб., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Півд. і Схід. Закавк., Тал.; Серед.-Азія: Арало-Касп., Прибалх., Тянь-Шан., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Середня і Східна Європа, Кавказ, Західна Азія.

2207 (3). C. Meyeri (Bunge) Druce. — **Золототисячник Мейєра.** Рослина гладенька. Стебло 5—15 *см* завд., здебільшого від основи розгалужене, з відхиленими гілками; межувузля його гострочотиригранчасті. Прикореневі листки не утворюють розетки, оберненояйцевидні; здебільшого з п'ятьма жилками; стеблові листки довгасті або довгасто-ланцетні, рідше ланцетно-лінійні, загострені; верхні листки широко-лінійні, гострі. Квітки зібрані напівзонтиками в розвилках стебла і на верхівках гілочок на різній висоті. Чашечка довжиною б.-м. дорівнює трубочці віночка. Віночок білий, 12—13 *мм* завд.; частки його овальні, тупуваті. Коробочка яйцевидна. ⊙ Цв. VI—IX.

Druce in Rep. Bot. Exch. Cl. Brit. Isles, 1916 (1917) 613. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 339. Гроссгейм, Фл. Кавк., III, 225; во Фл. СССР, XVIII, 529.

— *Erythraea Meyeri* Bunge in Ledeb., Fl. alt., I (1829) 220. — *E. pulchella* β. *albiflora* Ledeb., Fl. Ross., III (1846) 51. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 217. — *E. ramosissima* var. *Meyeri* Kuzn. in Мат. фл. Кавк., IV, I (1903) 270.

Рисунки: Ledeb., Icon. pl. fl. Ross., II (1830), табл. 159!

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2771, 1!

На вологих луках, солончаках. — В степовій частині і в Криму, рідко на півдні Лісостепу.

П.Л.-С. Кіровоградська обл.: Кіровоград (Шмальгаузен!). — **Л.З.-Л.С.** Запорізька обл.: Осипенківський рн (!). — Сталінська обл.: Приморський рн, Кременівка (!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Федосєєв!, Шмальгаузен!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Буркути (Котов!); Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Пачоський!). — **П.С.** Херсонська обл.: окол. Генічеська (!!). — **К.С.** Кримська обл.: Ленінський рн, на схід від Песочного (Крилова, Новосельцева, Чернова!), Рижкове, Арабатська стрілка (Котов!). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Балаклава (С. Федосєєв!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта (Пачоський!), Алупка (Гольде!), Сімеїз (Гольде!); Алушта (Траутфеттер!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Заволзьк., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк. (рідко); Зах. Сибір: Алт.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Тянь-Шан., Сир-Дар., Киз.-Кум., Пам.-Ал., Гір. Туркм.

Загальне поширення. Південно-Східна Європа, Кавказ, Західний Сибір, Середня Азія, Манчжурія.

2208 (4). C. tenuiflorum (Hoffmsg. et Link.) Fritsch. — **Золототисячник тонкоквітковий.** Стебла 15—40 *см* завв., численні, прямостоячі, у верхній частині вилчасто розгалужені, голі; гілки їх спрямовані доверху. Прикореневі листки видовжено-овальні або видовжено-ланцетні, розміщені прикореневою розеткою, на час цвітіння звичайно відмирають. Стеблові листки довгасті або довгасто-овальні, до 4 *см* завд., на верхівці гострувати. Квітки на коротеньких ніжках, з маленькими шиловидними приквітками, зібрані в багатоквіткове, не дуже розлоге суцвіття. Чашечка вузько-трубчаста, 8—10 *мм* завд., не менше як на $^2/_3$ розділена на лінійні або лінійно-шиловидні, по краях зубчасті, на верхівці гострувати частки, коротша за трубочку віночка. Віночок 10—13 *мм* завд.; трубочка його близько 10 *мм* завд., тоненька, над зівом дуже стоншена; відгин віночка рожевий, до 10 *мм* у діаметрі; лопаті його ланцетні або видовжено-ланцетні, гострувати. Коробочка видовжено-лінійна, близько 9—10 *мм* завд., багатонасіннева; насінина трикутно-округла, темнокоричнева. ☉. Цв. VI—X; пл. VIII—X.

Fritsch. in Mitt. Naturwiss. Ver. Wien (1907) 97. Гроссгейм во Фл. СССР, XVIII, 530.

— *Erythraea tenuiflora* Hoffmsg. et Link, Fl. Portug., I (1809) 354. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, I (1908) 284.

Рисунки: Hoffmsg. et Link, l. c., tab. 62.

На вологих приморських пісках. — Відомий лише з Кримської області.

Передг. Кр. Кримська обл.: Балаклава (Андрєєв!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта (Пачоський!), Нікітський ботанічний сад (Станков!), Оползневе (Станков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Передкавк., більшість районів Закавказзя.

Загальне поширення. Середземноморська область: Південна Європа, Кавказ, Мала Азія.

2209(5). C. minus Moench — **Золототисячник малий.** Рослина гладенька. Стебла 15—30 (40) *см* завв., прямостоячі, ребристі (з чотирма ребрами), розгалужуються лише у верхній частині; гілочки їх спрямовані догори. Прикореневі листки довгасто-оберненояйцевидні; стеблові листки широко-ланцетні або ланцетні, 12—30 *мм* завд. Квітки зібрані густими щитковидними суцвіттями; приквітки наближені до основи квіток. Чашечка 4—7 *мм* завд., здебільшого вдвоє коротша за трубочку віночка, рідше лише трохи коротша за неї, трубчаста, з лінійно-шиловидними зубцями. Віночок рожевочервоний, 12—15 *мм* завд. Коробочка вузько-довгаста, близько 10 *мм* завд. ☉. Цв. VI—IX.

Moench, Meth. (1794) 449. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 339. Гроссгейм во Фл. СССР, XVIII, 533.

— *Centaurium umbellatum* Gilib., Fl. lithuan., I (1781) 135. — *Erythraea centaurium* Pers., Synops. plant., I (1809) 283. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 216. — *Gentiana centaurium* L., Sp. pl. (1753) 229, p. p. — *E. turcica* Vel., Fl. Bulg. (1891) 384.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 1061. Визн. росл. УРСР, 339, рис. 198.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2969. Герб. русск. фл., № 930.

На луках, узліссях, галявинах, схилах. — По всій УРСР.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Ужгород (Джанюк-Шишова і М. Попов!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Свалявський рн, Поляна (Барбарич!). — Чернівецька обл.: Вижницький рн, Розтоки (Котов!). — **Пр.Л.** Дрогобицька обл.: Трускавець (Котов!). — **З.П., П.П., Л.П.** Звичайно. — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Сатанівський рн, Турчинці (Котов!); Кам'янець-Подільський рн, Ваннярка (Котов!); Смотрицький рн, Біла (Котов!). — **П.Л.-С.,**

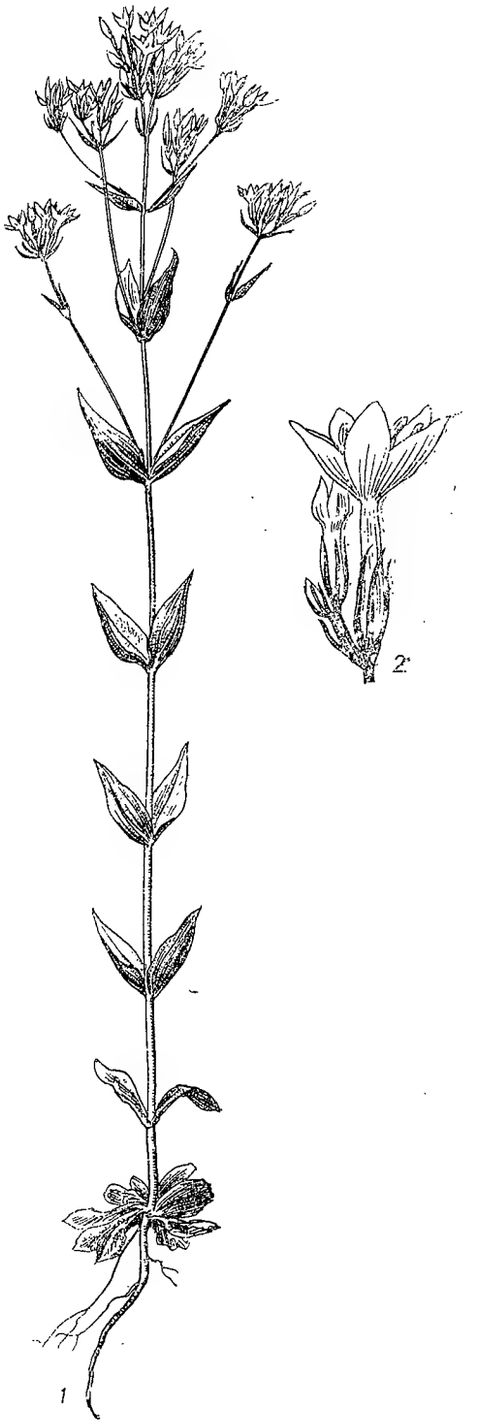

Рис. 50. Золототисячник малий — *Centaurium minus* Moench.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

Л.Л.-С. Досить звичайно. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Котов!). — Ворошиловградська обл.: Свердловський рн, Червона Могила (Залеський!). — **Л.З.-Л.С.** Досить звичайно. — **П.З.С.** Одеська обл.: окол. Одеси (Шестерикова!). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Пачоський!). — Херсонська обл.: Херсон (Пачоський!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Цюрупинський рн, Козаче-Лагерна піскова арена (Косець!); Скадовський рн, о-в Джарилгацький (Іллічевський!, Левіна!). — Запорізька обл.: Мелітопольський рн (Свистунова!). — **П.С.** Херсонська обл.: окол. Генічеська (!!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Сімферополь (Зеленецький!), Перевальне (Ваньков!). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Орлине (Чернова!); Бахчисарайський рн, Партизанське (Крилова!); Зуйський рн, перешийок між Долгоруківською яйлою та Тирке-яйлою (Привалова!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Чатир-даг (!); Судацький рн, Міжріччя (Васильєв!), Щебетівка (!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Алупка (Котов!), Ялта (Зеленецький!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Причорн., Бессараб., Заволзьк., Крим., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: всі райони; Зах. Сибір: Алт. (Барнаул); Серед. Азія: Сир-Дар., Пам.-Ал., Гір. Туркм.

Загальне поширення. Середня і Східна Європа, Кавказ, Західна Азія, Північна Африка.

Господарське значення. Лікарська рослина.

2210 (6). C. vulgare Raf. — **Золототисячник звичайний.** Рослина гола, світлозелена. Стебло просте або лише у верхній частині розгалужене, 15—30 *см* завв. Прикореневі листки лопатковидні або ланцетно-лінійні, зібрані розеткою; стеблові листки лінійні. Квітки 13—15 *мм* завд., зібрані в рідкі напівзонтичні суцвіття. Чашечка майже такої ж довжини, як трубочка віночка, трубчаста, п'ятироздільна. Віночок рожевий, 12—15 *мм* завд. ☉. Цв. VI—VIII.

Raf., Danmarks och Holsteens Fl., II (1800) 72. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 343. Гроссгейм, Фл. Кавказа, III, 225; во Фл. СССР, XVIII, 533.

— *Erythraea linariaefolia* Pers., Synops. pl., I (1805) 283. — Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 216.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 1061. *sub E. linariaefolia* Pers.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 71.

На солонцюватих луках. — Спорадично зустрічається в лісостеповій і степовій частинах УРСР.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Лубни (!); Решетилівський рн, Ісички (!); Лохвиця (Шмальгаузен); окол. Полтави (Іллічевський!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Ворошиловград (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон.; Кавказ: Передкавк. (по Кубані).

Загальне поширення. Середня і Східна Європа.

Примітка. Більшість екземплярів з території УРСР, що їх відносили до цього виду, належить до *C. uliginosum* (W. K.) Beck.

2211 (7). C. uliginosum (W. et K.) Beck. — **Золототисячник болотяний.** Стебла численні, у верхній частині вилчасто розгалужені, прямостоячі, 6—25 *см* завв. Прикореневі листки зібрані густою розеткою, яка зберігається і під час цвітіння, оберненояйцевидні, яйцевидно-ланцетні, лопатеві або видовжено-лопатеві, як і вся рослина, гострошерсткі від коротеньких волосків, 1,5—4 *см* завд.; стеблові листки ланцетні, видовжено-ланцетні або лінійно-ланцетні, 0,5—2 *см* завд. Квітки зібрані у 2—5-квіткове щитковидне суцвіття. Квітконіжки коротенькі, приквітки дрібненькі, вузько-лінійні або лінійно-шиловидні. Чашечка глибокороздільна майже до основи, 7—10 *мм* завд.; частки її вузько-ланцетні або лінійно-шиловидні, на верхівках загострені, гострошерсткі, довжиною б.-м. дорівнюють трубочці віночка. Віночок 10—12 *мм* завд., з білуватою трубочкою 7—10 *мм* завд., та з рожевим відгином 8—10 *мм* в діаметрі, частки відгину широко-ланцетні, трикутно-овальні або широко-овальні, на верхівці притуплені; трубочка віночка при переході у відгин дуже звужена. Коробочка 8—10 *мм* завд., видовжено-лінійна. Насіння численне, кутасто-кулясте, темнокоричневе, дрібнесеньке. ☉. Цв. VI—X; пл. VIII—X.

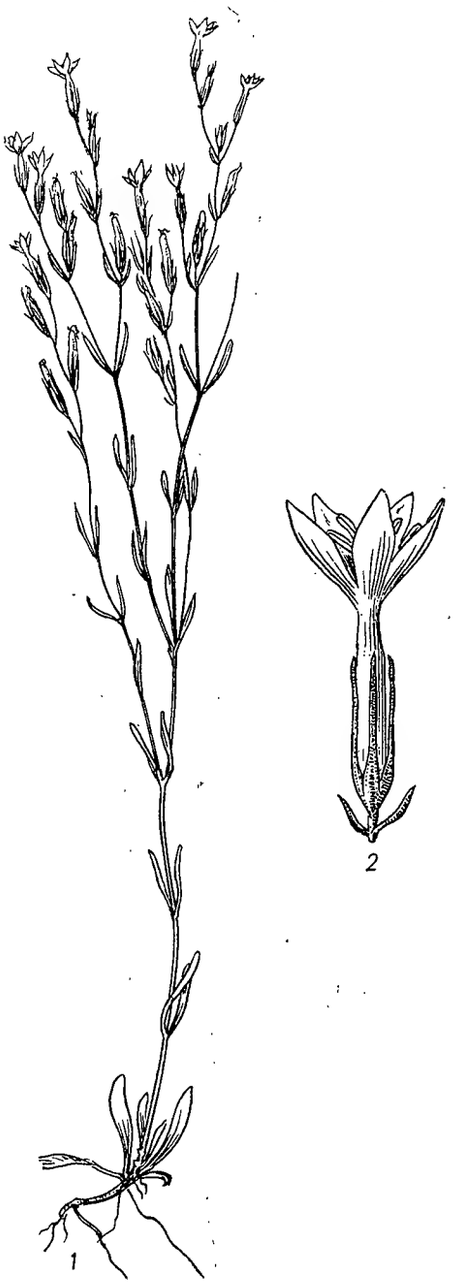

Рис. 51. Золототисячник болотяний — *Centaurium uliginosum* (W. et K.) Beck.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

Beck., Fl. Nied. Österr., II (1893) 935. Гроссгейм во Фл. СССР, XVIII, 534.

— *Chironia uliginosa* W. et K., Icon. et descrp. plant. rar. Hung., III (1812) 287. — *Erythraea uliginosa* Host., Fl. Austr., I (1827) 296. — *E. linarifolia* Neil., Fl. Niederösterr. (1859) 481, non Pers.

Рисунки: W. et K., ц. м., tab. 259. Javorka es Czapody, A Mag. fl. kepekben, 398, 2717.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2970!

По краях боліт, по западинках на пісках, по солонцюватих луках.— Переважно на Лівобережному Поліссі та в Лівобережному Лісостепу.

Л.П. Чернігівська обл.: Ніжин (Лавренко!), Козелець (!); Куликівський рн, Салтиково-Дівиця (Порецький!); Городнянський рн, Петрівка (Левіна!); Тупичівський рн, Бурівка (Левіна!). — Київська обл.: Броварський рн, Рибне озеро (Семенкевич!), Бровари (Шмальгаузен), Літки (Ракочі!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Баришівський рн, Бзів (Зоз!); Бориспіль (Шмальгаузен); Переяслав-Хмельницький (Пачоський!). — Черкаська обл.: Золотоніський рн, Нова Гребля (!!). — Полтавська обл.: Лубни (!). — Чернігівська обл.: Прилуки (!). — Сумська обл.: Лебедин (Ширяєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Причорн., Ниж.-Дон., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Ниж.-Волзьк., Кавказ: Передкавк.; Серед. Азія: Арало-Касп., Кара-Кум. (зах.).

Загальне поширення. Середня, Південна і Південно-Східна Європа, Середня Азія.

Рід 671. Тирлич — Gentiana L.

L., Sp. pl. (1753) 227.

Чашечка 5 (рідше 4—7)-роздільна, дзвониковидна або трубчаста, іноді у вигляді косо згорнутого листка, нагадує піхву. Віночок з 5 (рідше 4—7)-роздільним відгином, лійковидний або дзвониковидний. Тичинки в однаковій кількості з частками віночка і чергуються з ними, прикріплені до трубочки віночка і заховані в ній. Стовпчик здебільшого малорозвинений; приймочки дві, вільні або б.-м. зрослі між собою. Коробочка одногнізда, видовжена, розкривається двома стулками; насіння численне. — Однорічні і багаторічні трав'янисті рослини. Листки супротивні, суцільні, цілокраї, часто при основі зрослі в піхву. Квітки поодинокі або зібрані верхівковими і пазушними напівзонтиками.

До роду *Gentiana* L. належить близько 300 видів, поширених переважно в помірних широтах і в горах північної півкулі, а також в горах Південної Америки і островів — Нової Зеландії, Тасманії, Вікторії. В СРСР ростуть 93 види, в УРСР — 16 видів.

---

1. Віночок з короткою трубочкою і довгими лопатями, жовтий . . . . . **(1). Т. жовтий — G. lutea** L.
— Трубочка віночка довша за його лопаті . . . . . 2.
2. Частки віночка по краю війчасті . . . . . **(12). Т. війчастий — G. ciliata** L.
— Частки віночка без війок по краю . . . . . 3.
3. Зів віночка без торочкуватих лусочок . . . . . 4.
— При основі лопатей віночка є торочкуваті лусочки . . . . . 13.
4. Однорічні рослини. Віночок 15—25 *мм* завд. . . . . 5.
— Багаторічні рослини . . . . . 6.
5. Чашечка по ребрах ширококрилата . . . . . **(11). Т. мішковий — G. utriculosa** L.
— Чашечка некрилата . . . . . **(10). Т. сніговий — G. nivalis** L.

6. Віночок жовтий, з темними крапками . . . . . **(2). Т. крапчастий — G. punctata** L.
— Віночок голубий або фіолетовий (рідко білий) . . . . . 7.
7. Нижні листки зібрані розеткою . . . . . 8.
— Прикореневої розетки листків немає . . . . . 11.
8. Віночок 4—7 *см* завд. . . . **(8). Т. вирізаний — G. excisa** Presl.
— Віночок 2,5—3,5 *см* завд. . . . . 9.
9. Віночок не має відгину; лопаті його прямостоячі . . . . . **(5). Т. зимній — G. frigida** Haecke.
— Віночок з відігнутими лопатями . . . . . 10.
10. Приймочки вільні, лінійні . . . **(7). Т. роздільний — G. laciniata** Kit.
— Приймочки зрослі в б.-м. булавовидні або лійковидні утворення . . . . . **(9). Т. весняний — G. verna** L.
11 (7). Квітки 4-чисельні . . . . **(6). Т. лихоманник — G. cruciata** L.
— Квітки 5-чисельні . . . . . 12.
12. Трубочка віночка довша за чашечку . . . . . **(3). Т. ваточниковидний — G. asclepiadea** L.
— Трубочка віночка по довжині дорівнює чашечці . . . . . **(4). Т. голубий — G. pneumonanthe** L.
13 (3). Зав'язь на плодоніжці . . . . . 14.
— Зав'язь сидяча . . . . . 15.
14. Стеблові листки довгасті або довгасто-ланцетні . . . . . **(13). Т. ранній — G. praecox** A. et J. Kern.
— Стеблові листки яйцевидно-ланцетні . . . . . **(14). Т. карпатський — G. carpatica** Wettst.
15 (13). Стебло з 3—6 міжвузлями . . . . . **(15). Т. язичковий — G. lingulata** C. A. Agardh.
— Стебло з 6—12 міжвузлями . . . . . **(16). Т. пазушний — G. axillaris** (F. M. Schmidt) Murb.

Підрід 1. Eugentiana Kusn.

Чашечка з плівчастою перетинкою між лопатями. — Багаторічні та однорічні рослини.

Секція 1. **Coelanthe** D C. Віночок колесовидний, глибоко розщеплений. Насінина з широким крилом. — Багаторічники.

2212 (1). G. lutea L. — **Тирлич жовтий.** Рослина гола. Корінь потовщений, багатоголовий. Стебло 50—120 *см* завв., прямостояче, нерозгалужене. Листки еліптичні або широко-еліптичні, до 30 *см* завд. і до 15 *см* завш., з 5—7 поздовжніми жилками; нижні листки з короткими черешками, верхні — сидячі, напівстеблообгортні. Квітки на довгих ніжках, зібрані пазушними напівзонтиками, які містять в собі 3—11 квіток; квітконіжки довжиною б.-м. дорівнюють віночку. Чашечка плівчаста, дво- п'ятизубчаста, з одного боку майже до основи надрізана,

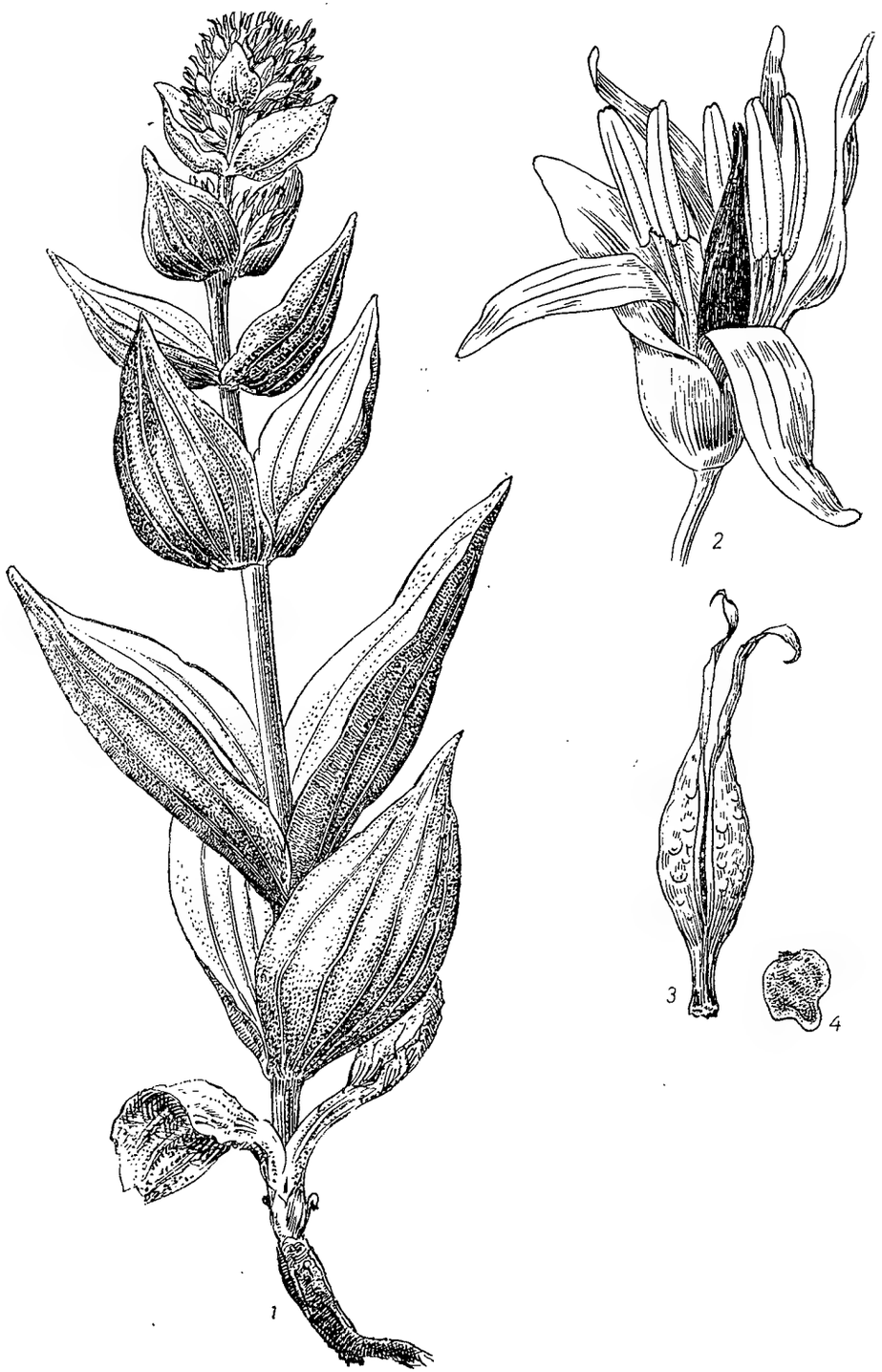

Рис. 52. Тирлич жовтий — *Gentiana lutea* L.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — стиглий плід; *4* — насінина.

коричнюватожовтувата. Віночок 6—7 *см* завд., жовтий, з коротенькою трубочкою і 5—6 лопатями; лопаті віночка вузько-ланцетні, загострені, в кілька разів довші за його трубочку; тичинки з довгими пиляками. Приймочка дволопатева. Коробочка видовжена, до 6 *см* завд., багатонасіннєва. Насінина б.-м. видовжена, по краю з плівчастою облямівкою. ♃. Цв. VI—VIII; пл. VIII—IX.

L., Sp. pl. (1753) 227. Кузнецов, Підрід *Eugentiana* (1894) 9. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 341. Javorka, Mag. Fl., III, 823. Гроссгейм во Фл. СССР, XVIII, 540.

Рисунки: Hegi., Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3, 1986, Taf. 216, 1; 1988, Fig. 2960; 1989, Fig. 2961. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 1059. Варлих, Русск. лекар. раст., III, табл. 75. Javorka es Czapody, A Mag. fl. kepekben, 399, 2722.

На гірських луках — полонинах, в заростях кущів жерепу (*Pinus mughus*). — Карпати.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, Чорногора — Петрос (Зап'ятова!), г. Піп Іван Мармароський (Брадіс і Зап'ятова!, М. Попов).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпати.

Загальне поширення. Гори Південної Європи, Карпати, Балкани, західна частина Малої Азії (Бітійський Олімп, Лідія).

Господарське значення. Дуже цінна лікарська рослина, вживається при лікуванні шлункових захворювань.

2213 (2). G. punctata L. — **Тирлич крапчастий.** Рослина гола. Стебло прямостояче, 30—60 *см* завв., нерозгалужене, при основі з коротенькими, до 2 *см* завд. листками. Стеблові листки еліптичні, яйцевидні або оберненояйцевидні, загострені; нижні листки розміщені кільчасто, по 4—5 в пазухах верхніх листків і на верхівці стебла. Чашечка дзвониковидна, 0,7—1,5 *см* завд., до $^1/_3$—$^1/_4$ надрізана; зубці її ланцетні, прямостоячі. Віночок дзвониковидний, шестироздільний, 25—30 *мм* завд., жовтий або жовтуватобілий, з темними крапками. Коробочка яйцевидна, до основи звужена; насінина близько 2 *мм* завд. ♃. Цв. VII—VIII; пл. VIII—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 227. Кузнецов, Підрід *Eugentiana*, 16. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 341. Szaf., Kulcz., Pawł., Rosl. polsk., 559. Javorka, Mag. Fl., III, 824. Гроссгейм во Фл. СССР, XVIII, 540.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 1056, fig. I, 1—7. Javorka es Czapody, A Mag. fl. kepekben, 399, 2725.

Видані зразки: Fl. Hung. exsicc., № 785! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2179!

На схилах, в чагарниках у субальпійському поясі. — Карпати, в заростях жерепу.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, г. Піп Іван Мармароський (М. Попов!, Косець!), Свидовець (Гринь!); г. Грона (Харкевич); Чорногора (М. Попов!, Гринь!); Близниця (Брадіс!), Менчул (Брадіс і Зап'ятова!); г. Піп Іван Чорногорський (Котов!, Доброчаєва!); Білотиське л-во (Доброчаєва!); Говерля (Котов!, Косець!, Барбарич!, Доброчаєва!, Брадіс і Зап'ятова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпати.

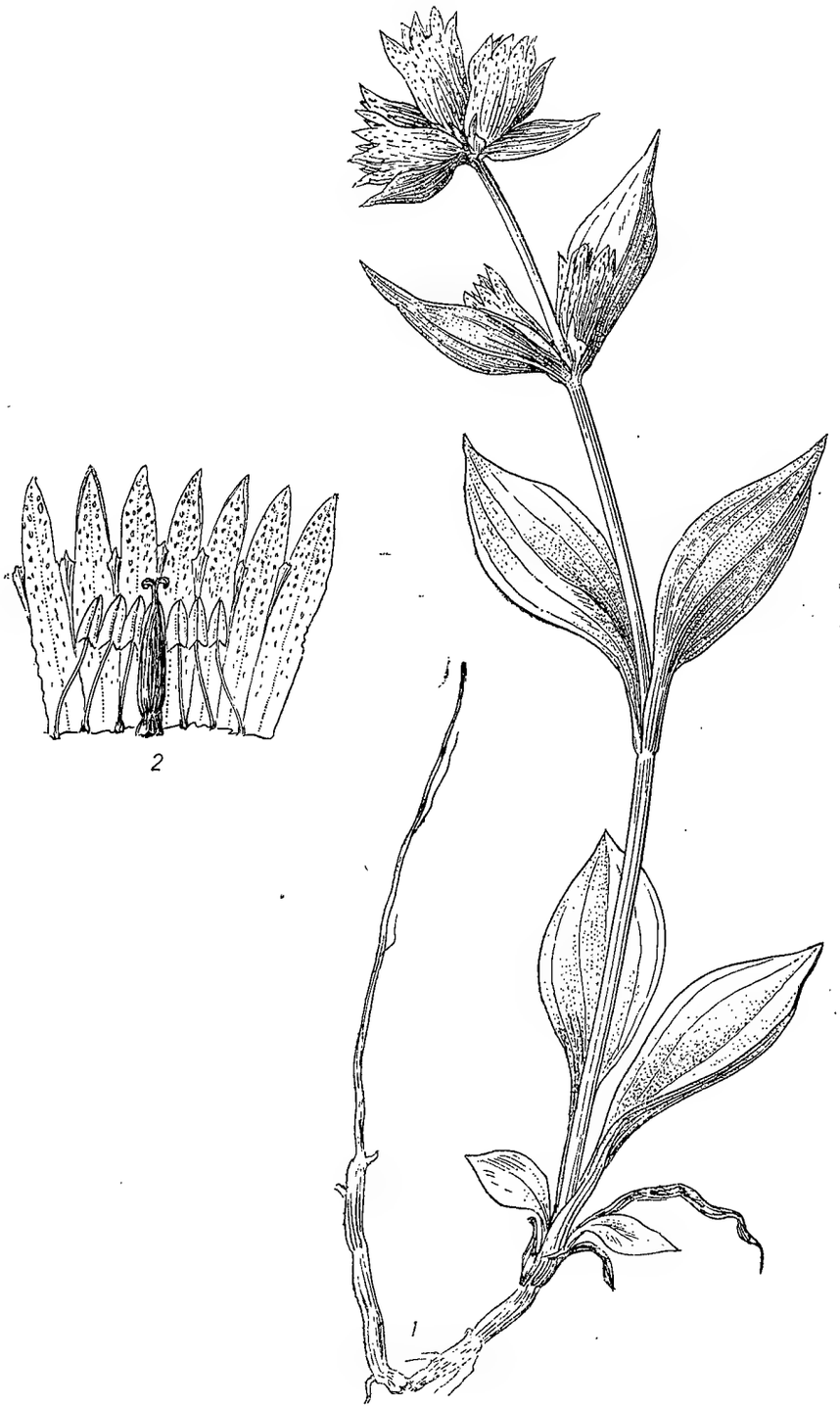

Рис. 53. Тирлич крапчастий — *Gentiana punctata* L.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка в розгорненому вигляді.

Загальне поширення. Гори Середньої Європи, Карпати, Північні Балкани.

Господарське значення. Лікарська рослина; її корені вживаються для виготовлення препаратів, що активізують травлення. Може заміняти тирлич жовтий.

Секція **2. Pneumonanthe** Neck. Складки віночка несиметричні. Насінина здебільшого з крилом, рідко безкрила. — Багаторічники; нижні листки дрібненькі, лусковидні.

2214 (3). G. asclepiadea L. — **Тирлич ваточниковидний.** Стебло 30—60 *см* завв., прямостояче, не розгалужене, густо улиснене. Листки яйцевидні або серцевидно-ланцетні, 5—8 *см* завд. і 3—5 *см* завш., з 5(7) виразними поздовжніми жилками, на верхівці довгозагострені; нижні листки з короткими черешками, верхні — сидячі. Квітки поодинокі або по 2—3 в пазухах верхніх листків. Чашечка майже в три рази коротша за віночок, 10—15 *мм* завд., дзвониковидна; зубці її вузько-ланцетні або лінійні. Віночок 35—50 *мм* завд., дзвониковидний, до основи звужений, з п'ятилопатевим відгином; лопаті його трикутно яйцевидно-ланцетні, загострені; віночок синій, з темнішими плямочками. Коробочка видовжена, до основи звужена, на ніжці; насінина близько 2 *мм* завд., по краю навкруги з широким крилом. ♃. Цв. VIII—IX; пл. IX (X).

L., Sp. pl. (1753) 227. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 213. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk., (1924) 560. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 341. Гроссгейм во Фл. СРСР, XVIII, 543.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 11! Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3, 1971, Taf. 215, Fig. 3; 1998, Fig. 2969, 2970, 2971. Javorka es Czapody, A Mag. fl. kepekben, 400, 2729.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2183! Герб. русск. фл., № 1375!

У лісах, чагарниках, на узліссях, луках. — Росте в районі закарпатських, карпатських і прикарпатських лісів, зрідка зустрічається також в лісах Розточчя та Опілля.

К.Л. Закарпатська обл.: Міжгірський рн, Вучкове (!), Синевир (М. Попов); Свалявський рн, Боршавська полонина, г. Великий Верх (Зап'ятова!); Перечинський рн, полонина Рівна (Котов!, Доброчаєва!, Косець!, Зап'ятова!), Тур'ї Ремети (Котов!); Великоберезнянський рн, х. Яворник (Котов!), окол. Чорноголови (Гринь!); Воловецький рн, Щербовець (Барбарич!); Тячівський рн, Лопухів (Гринь!); Рахівський рн, Кваси (Барбарич!), Кобилецька Поляна (Косець!), Ясиня (Хржановський!), Білий Потік (Гринь!), Свидовець (Гринь!), Богдан (Косець!). — Дрогобицька обл.: Славський рн, Климець (Барбарич!). — **Пр.Л.** Чернівецька обл.: Вижницький рн, Розтоки (Котов!). — Дрогобицька обл.: Трускавець (Котов!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Львів (Szaf., Kulcz., Pawł., ц. м.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпати, Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Гори Середньої і Південної Європи, Карпати.

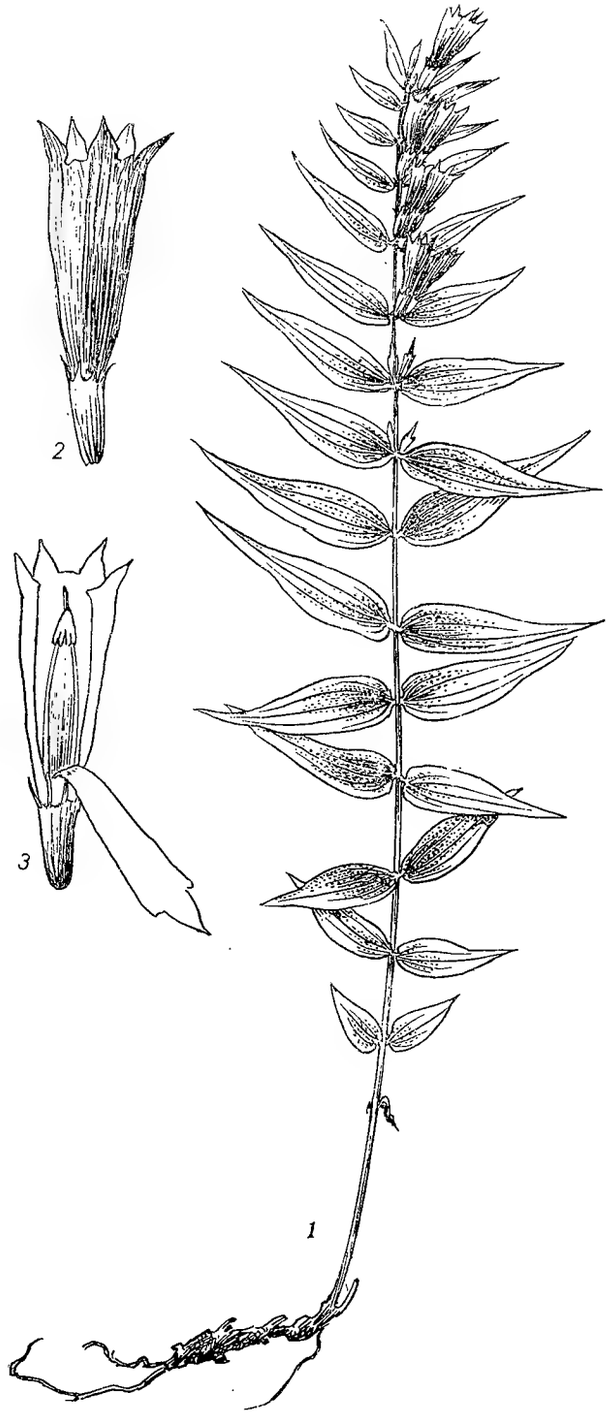

Рис. 54. Тирлич ваточниковидний — *Gentiana asclepiadea* L.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — квітка з відігнутою часткою віночка.

2215 (4). G. pneumonanthe L. — **Тирлич голубий.** Рослина гола. Кореневище потовщене, вкрите лусковидними листками, з пазух яких виходить одне або кілька прямостоячих або висхідних стебел, 15—40 *см* завв. Стебла тупогранчасті, часто не розгалужені. Листки 4—10 *см* завд., вузько-ланцетні, ланцетні, ланцетно-лінійні або лінійні, тупуваті, з однією жилкою; края листків трохи загорнуті наспід, на верхівці листки тупуваті. Квітки прямостоячі, на ніжках до 5 *см* завд., поодинокі, в пазухах листків, утворюють 5—10-квіткове гроно, яке іноді розгалужується. Чашечка дзвониковидна, п'ятизубчаста, 15—20 *мм* завд., з лінійними зубцями, які довжиною дорівнюють її трубочці або довші за неї. Віночок 3—5 *см* завд., дзвониковидно-лійковидний, з п'ятьма яйцевидними частками і п'ятьма проміжними, трикутними, гострими лопатями, яскравосиній, з зеленуватими смужками зовні і краплинками всередині. Пиляки прилягають один до одного; стовпчик розвинений. Коробочка на довгій ніжці, довгасто-ланцетна. Насінина близько 1,5 *мм* завд., лінійна, вузькокрилата, з сітчастою поверхнею. ♃. Цв. VII—IX; пл. IX—X.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 228. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 213. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 341. Гроссгейм во Фл. СССР, XVIII, 547.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 1051. Маевский, Фл. ср. пол. Европ. ч. СССР, 578, рис. 240. Визн. росл. УРСР, ц. м., рис. 199.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 120! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2182! Fl. Hung. exsicc., № 784! Fl. Polon. exsicc., № 215a!, № 215b! Pl. Polon. exsicc., № 360!

На вологих луках, узліссях, чагарниках. — Зрідка по всій УРСР.

К.Л. Закарпатська обл.: Ужгородський рн, г. Маковиця (Ігошина), г. Холмець (Ігошина); Хустський рн, Уза (Білик!); Липча (Ігошина!), г. Тупий Верх (Ігошина). — **Пр.Л.** Дрогобицька обл.: Трускавець (Котов!). — **З.П.** Волинська обл.: Любешівський рн, Дольськ (Барбарич!); Старовижівський рн, Замшани (Барбарич!); Оваднівський рн, Верба, Блаженик, Туропин, Попівка (Пачоський!). — Ровенська обл.: Рафалівський рн, Собіщиці (Барбарич!); Висоцький рн, Золоте (Барбарич!); Дубровицький рн, Нивецьк (Барбарич!); Клесів (Барбарич!); Рокитнянський рн, Кам'яне (Барбарич!). — Житомирська обл.: Житомирський рн, Буда (Барбарич!); Довбиський рн, Ожгів (Барбарич!), Шереметів (Барбарич!), Калинівка (Барбарич!). — **П.П.** Житомирська обл.: Чоповицький рн, Шершні (!); Коростенський рн, Лісовщина (Шварцман!). — Київська обл.: Іванківський рн, Жеревська лісова дача (Барбарич!); Ново-Шепелицький рн, Зимовище (Чорноголовко!); Бородянський рн, Тетерів (!!); Києво-Святошинський рн, Чапаєвка, біля озера Конча-Заспа (Барбарич!). — **Л.П.** Київська обл.: Вищедубечанський рн, Старосілля (Котов!, !!). — Чернігівська обл.: Городнянський рн, Дроздовиця, Петрівка (Левіна!); Тупичівський рн, Петрівка (Левіна!); Ріпкинський рн, Кам'янка (Пачоський); Остерський рн, Сорокошичі (Барбарич, Левіна!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Старосинявський рн, Чехи (Михайленко!). — Вінницька обл.: Турбів (Левіна!), Гайсин (Шмальгаузен!); Брацлав (Шмальгаузен!). — Київська обл.: Тараща (Шмальгаузен!). — Черкаська обл.: Канівський рн, о-в Заріччя (!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Хорол (Шмальгаузен). — Черкаська обл.: Гельмязівський рн, Келеберда (Котов!). — Харківська обл.: Харківський рн, окол. Харкова (Черняєв!, Наливайко!, Ширяєв, Лавренко!, Котов!), Жихар (Черняєв!, Котов!); Нововодолазький рн, Рокитне (Котов!). —

Л.З.-Л.С. Полтавська обл.: Карлівка (Шмальгаузен!). — Харківська обл.: Куп'янськ (Клоков!, Котов!). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Шмальгаузен!). — Ворошиловградська обл.: Нижньо-Дуванський рн, Верхня Дуванка, степ (Котов!).

Var. **minor** Brot. Стебла 4—15 *см* завв., негіллясті.

Пр.Л. Дрогобицька обл.: Трускавець (Котов!).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Верх.-Дністр., Причорн., Ниж.-Дон., Урал (?); Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур.

Загальне поширення. Європа (крім крайньої півночі), Кавказ, Сибір.

Секція **3. Frigida** Kusn. Поверхня насінини вкрита білими плівочками, які утворюють гранчасті комірки. — Багаторічники, рідше однорічники.

2216 (5). G. frigida Haenke — **Тирлич зимній.** Стебла з 1—2 міжвузлями, дуже укорочені, до 7 *см* завд., висхідні, голі, при основі оточені піхвами відмерлих листків. Прикореневі листки численні, лінійно-лопатеві або видовжено-ланцетні, тупі, 2—6 *см* завд.; стеблові листки нечисленні, при основі зрослі в піхву, у верхній частині ланцетні або видовжено-ланцетні, тупуваті. Квітки сидячі, на верхівці стебла поодинокі або по дві. Чашечка дзвониковидна, 1,2—2 *см* завд., з нерівними, здебільшого довшими за її трубочку, ланцетними або трикутно-ланцетними, тупуватими або б.-м. загостреними зубцями. Віночок 25—35 *мм* завд., трубчасто-булавовидний, білуватозеленуватий, з численними фіолетовими точечками; лопаті його широко-яйцевидні, тупі, коротенькі, до 3 *мм* завд.; під лопатями на трубочці віночка помітні темнофіолетові плями. Тичинки вільні. Зав'язь на довгій ніжці; стовпчик коротенький. Коробочка видовжено-яйцевидна; насінина овальна, близько 1 *мм* завд. ♃. Цв. VII—VIII; пл. VIII—IX.

Haenke in Jacq., Coll., 2 (1788) 13, № 6. Гроссгейм во Фл. СССР, XVIII, 560.

— *G. albida* γ. *frigida* (Haenke) Kusn. Підрід *Eugentiana* (1894) 120.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 1050. Domin a Podpera, Klíč k úplné květ. reip. Československ., 519, 802.

Видані зразки: Fl. Polon. exsicc., № 214! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 955!

По кам'янистих місцях і скелях. — Наводиться для Прикарпаття (M. Kuhn).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. Гори Середньої Європи, Карпати.

Примітка. Екземплярів цього виду з території УРСР нам бачити не довелося.

Секція **4. Aptera** Kuzn. Віночок з великими, звичайно симетричними складками. Насінина не має крила по краю. — Багаторічники; нижні листки зібрані розеткою.

2217 (6). G. cruciata L. — **Тирлич лихоманник.** Рослина з товстим кореневищем. Стебла 40—60 *см* завв., прямостоячі або висхідні, голі. Листки довгасто-ланцетні, тупуваті, до 10 *см* завд., 3 (рідше 5)-жилкові, зрослі своїми основами в піхви; піхви у нижніх листків довші, у верхніх — коротші. Квітки здебільшого 4-чисельні, зібрані в пазушні і верхівкові кільця, дуже рідко поодинокі. Чашечка коротко-яйцевидна, не довша за $^1/_3$ довжини віночка, плівчаста, з чотирма лінійно-ланцетними частками, з яких дві супротивні довші за інші. Віночок булавовидно-дзвониковидний, 20—25 *мм* завд., з чотирма яйцевидними частками, у виїмках між якими розвинені чотири дрібненькі ланцетні лопаті; зовні віночок бруднуватоголубий або навіть сірозелений, всередині — голубий. Пиляки вільні. Приймочка сидяча, з двома короткими, прямостоячими, пізніше відігнутими лопатями. Коробочка сидяча; насінина овальна, 1—1,3 *мм* завд., коричнева, безкрила. ♃. Цв. VII—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 334. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 212. Кузнецов в Тр. Петерб. общ. естеств. (1894) 184. Барбарич у Визи. росл. УРСР, 341. Гроссгейм во Фл. СССР, XVIII, 568.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 1052. Javorka es Czapody, A Mag. fl. kepekben, 299, 2733.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 981! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2177!

По узліссях, чагарниках, на сухих луках і схилах. — У південній частині лісових районів, в Лісостепу і в Криму.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, Середнє Водяне, г. Овчиина (Ігошина). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Золочівський рн, Жуличі (Косець!).— Тернопільська обл.: окол. Кременця (Монтрезор!); Бережанський рн, Тростянець (Барбарич), Нараїв (Барбарич). — **З.П.** Волинська обл.: Володимир-Волинський (Монтрезор!); Овраднівський рн, Верба (Пачоський!). — Хмельницька обл.: Полонне (Тишецький). — **П.П.** Житомирська обл.: окол. Житомира (Монтрезор!). — Київська обл.: Васильківський рн, Дзвонкове (Семенкевич); Київ (Фінн). — **Л.П.** Чернігівська обл.: окол. Новгорода-Сіверського (Монтрезор!). — Київська обл.: Бровари (Рогович). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Чортківський рн, Улашківці (Данилевська!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Меджибіж (Монтрезор!). — Вінницька обл.: Немирівський рн, (Гринь і Михайленко!). — Київська обл.: Біла Церква (Гродзінський!); Сквира (Монтрезор!); Богуслав (!). — Черкаська обл.: Умань (Монтрезор!); Звенигородський рн, Козацьке (Підоплічка!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харківський рн, Артемівка, Ржавець (Козлов!), окол. Харкова (Черняєв!, Наливайко!, Котов!), Пісочин (Лавренко!), Рогань (Черняєв!, Котов!), Сороківка (Котов!); окол. Зміева (Лавренко!, Котов!); Нова Водолага (Котов!). — Сумська обл.: Лебедин (Залеський!); Суми (Стародуб!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Чистякове (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: окол. Куп'янська (Клоков!, Котов!), Ізюм (!); Дворічанський рн, Тополі (Котов!). — Ворошиловградська обл.: Міловський рн, Стрілецька цілина (Котов!). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Великоанадольське л-во (Кравченко!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Бахчиса-

райський рн, Нагорне (Пупкова!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Сімферополь (Зеленецький, !!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Зуйський рн, Красногорське (Андреєв!); Білогірський рн, Карабі-яйла (Привалова!). — **Г. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Гурзуфське Сідло (Котов!), г. Роман-Кош (Котов!), Ай-Петрі (Крижевський!, Чернова!, Білик і Углярено!); Алуштинський рн, В. і М. Чучель (Вульф!, Котов!), Бабуган-яйла (Пожидаєва!, Котов!), Тирке-яйла (Привалова!); Алуштинський рн, Чатир-даг (Вульф!, Пожидаєва!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Нікіта (Вульф!), Гурзуф (Станков!, Котов!); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник (Поплавська!, Котов), Алушта (Зеленецький!), Ізобільне (Андреєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк, Причорн., Бессараб., Крим.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах. і Півд. Закавк., Тал.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт.; Серед. Азія: Арало-Касп. (на півночі).

Загальне поширення. Середня і Східна Європа, Кавказ, Мала Азія, Західний Сибір, Середня Азія.

Секція **5. Chondrophylla** Bunge. Складки віночка симетричні, чималі. Насінина безкрила. — Багаторічники або однорічники; нижні листки зібрані в розетку.

2218 (7). G. laciniata Kit. — **Тирлич роздільний.** Рослина дерниста. Стебла численні, 3—8 *см* завд., густо вкриті листками. Листки вузько-ланцетні, загострені або лопатеві, 5—10 *мм* завд., на стеблі черепитчасто прикривають один одного. Квітки 4—6 *см* завд., темнофіолетові, на верхівках стебел поодинокі, внизу оточені верхівковими листками. Чашечка дзвониковидна; лопаті її ланцетні, загострені, приблизно вдвоє коротші за її трубочку, близько 5 *мм* завд. Віночок яйцевидно-дзвониковидний; лопаті його яйцевидні, тупуваті, в 3—4 рази коротші за його трубочку; проміжні лопаті б.-м. округлі, зарубчасті. Нитки тичинок вузько-крилаті; пиляки вільні. Приймочки вільні, лінійні. Коробочка на довгенькій ніжці, видовжена, 5—6 *мм* завд., до основи звужена, на верхівці закруглена, вузько-крилата, виступає з віночка; насінина жовта, з сітчастою поверхнею. ♃. Цв. VII—VIII; пл. VIII—IX.

Kit. apud Kanitz in Verh. zool.-bot. Gesellsch. in Wien, XII (1862) 572. Гроссгейм во Фл. СССР, XVIII, 572.

— *G. Vagneriana* Janka, Oestr. Bot. Zeitschr., XXXV (1885) 109. — *G. pyrenaica* var. *laciniata* Javorka in Sched. ad fl. Hung. exsicc., cent. VIII, № 756. — *G. pyrenaica* Кузнецов в Тр. Петерб. общ. естеств. (1894) 212. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk., 560. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 342, non L.

Рисунки: Javorka es Czapody, A Mag. fl. kepekben, 400, 2731.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 786! Pl. Polon. exsicc., № 361!

На субальпійських і альпійських луках. — У високогір'ї Карпат.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, г. Беребенескул (Доброчаєва!), Ясиня (Барбарич!), г. Шешул (Брадіс і Зап'ятова!), Близниця (Зап'ятова!, Брадіс!, Хржановський!), Свидовець (Брадіс!, Гринь!), Чорногора — Петрос (Хржановський!); Воловецький рн, Великий Верех (Білик!); Свалявський рн, Боржава (Гринь!, Зап'ятова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпати.
Загальне поширення. Ендем Карпат.

Рис. 55. Тирлич роздільний — *Gentiana laciniata* Kit.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка в розгорненому вигляді; *3* — насінини.

Секція **6. Thylacites** Griseb. Віночок з асиметричною складкою, чималий, синій, з точечним візерунком всередині. Насінина безкрила. Багаторічники з укороченими стеблами та прикореневою розеткою листків.

2219 (8). G. excisa Presl. — **Тирлич вирізаний.** Рослина гола, світлозелена, 5—10 *см* завв., з прикореневою розеткою листків. Стебел кілька, нерозгалужених. Прикореневі листки яйцевидні, оберненояйцевидні, еліптичні або еліптично-овальні, до 15 *см* завд. і до 7 *см* завш., до основи звужені, тупуваті або коротко загострені, з виразними поздовжніми жилками, гладенькі; стеблові листки в кількості 1—2 пар, яйцевидні або видовжено-яйцевидні, 1—2 *см* завд. Квітка одна, верхів-

Рис. 56. Тирлич вирізаний — *Gentiana excisa* Presl.

1, 2 — загальний вигляд; *3* — квітка з розгорнутим віночком.

кова. Чашечка яйцевидно-дзвониковидна, 2—3 *см* завд., з яйцевидними або еліптичними, коротшими за трубочку зубцями. Віночок 4—7 *см* завд., лійковидно-дзвониковидний, голубуватосиній, з оливковозеленими плямочками, рідко віночок забарвлений інакше — білий або зеленуватобілий, з п'ятьма коротко загостреними лопатями. Стовпчик розвинений; приймочка у вигляді маленької лієчки. Коробочка видовжена. ♃. Цв. VI—VII.

Presl. in Flora, XI (1828) 265. Гроссгейм во Фл. СССР, XVIII, 583.

— *G. Kochiana* Perr. et Song., in Ann. Soc. Hist. Nat. Savoi (1855) 33. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 560. Javorka, Mag. Fl., 825. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 341. — *G. acaulis* L. *subsp. excisa* Kuzn., Підрід *Eugentiana* (1894) 295.

Рисунки: Hegi., Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3. Javorka es Czapody, A Mag. fl. kepekben, 400, 2727.

Видані зразки: Pl. Polon. exsicc., № 263! Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 872 *sub G. Kochiana* Perr.!

По скелях. — В субальпійському та альпійському поясах Карпат.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, г. Піп Іван Мармароський (Гринь!, М. Попов!), Свидовець (Вільчинський, Гринь!), Близниця (Брадіс!), Говерля (Котов!, Гринь!, Косець!, Білик!), Петрос (Гринь!), Богдан (Доброчаєва!, Барбарич!), Чорногора (Козій!); Тячівський рн, Лопухів (Брадіс і Зап'ятова!), Бустин (Златник!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпати.

Загальне поширення. Піренеї, гори Середньої Європи, Карпати.

Секція 7. **Cyclostigma** Griseb. Віночок з симетричною, округлою або двороздільною складкою. — Багаторічники з укороченими стеблами, рідше однорічники.

2220 (9). G. verna L. — **Тирлич весняний.** Кореневище розгалужене. Стебло укорочене, 1—3 *см* завв. (на час плодоношення до 6 *см* завв.). Прикореневі листки зібрані розеткою, еліптично-ланцетні або ланцетні чи еліптичні, загострені, гоструваті, рідше тупуваті, 7—25 *мм* завд., з трьома жилками; стеблові листки нечисленні (здебільшого 1—2 пари), ланцетні, загострені, 4—15 *мм* завд., при основі зрослі в коротку піхву; верхня пара листків наближена до квітки. Квітка верхівкова, одинична. Чашечка 14—22 *мм* завд., трубчаста, п'ятигранчаста, трохи здута, з вузенькими, близько 1 *мм* завш. крилами або безкрила; лопаті її вузько-ланцетні, загострені. Віночок 30—40 *мм* завд., темносиній, трубчастий; відгин його плоский, лопаті відгину округло-яйцевидні або яйцевидні, тупі, близько 10 *мм* завд.; складки віночка двороздільні. Приймочка довгенького стовпчика лійковидно розширена, по краях зубчасто-ворсинчаста. Коробочка видовжено-ланцетна, доверху звужена; насінина еліптична, 0,5—0,7 *мм* завд. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 228. Knapp, Pflanz. Galiz. u. Bukov., 188. Domin, Podpera, Klič k úplné květ. reip. Československ., 521. Гроссгейм во Фл. СССР, XVIII, 587.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 1048. Domin, Podpera, ц. м., 520, рис. 803.

Видані зразки: Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 457!, № 749!, Fl. Hung. exsicc., № 787!

На гірських луках. — Відомий лише з Карпат.

К.Л. Буковина (Кнапп). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Львів (Кнапп).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати). Загальне поширення. Європа (гори).

2221 (10). G. nivalis L. — **Тирлич сніговий.** Стебла тоненькі, 5—20 *см* завв., здебільшого від основи розгалужені, голі. Прикореневі листки оберненояйцевидні, яйцевидні або округло-яйцевидні, загострені на верхівці, 5—10 *см* завд.; стеблові листки нечисленні, яйцевидно-ланцетні, 5—12 *см* завд., віддалені один від одного. Квітки поодинокі, на верхівках гілочок стебла. Чашечка трубчаста, на верхівці п'ятизубчаста, рідше чотиризубчаста, 8—15 *мм* завд.; зубці її ланцетно-лінійні, загострені, трохи коротші за її трубочку. Віночок синій або темноголубий, трубчастий, 18—26 *мм* завд., на верхівці п'ятилопатевий; лопаті його яйцевидні або яйцевидно-трикутні, на верхівці загострені, в 3—4 рази коротші за трубочку, складки короткі, білуваті. Нитки тичинок тоненькі. Зав'язь сидяча; стовпчик коротенький. Коробочка довгаста; насінина сітчасто-пориста. ♃. Цв. VI—VIII; пл. VII—IX.

L., Sp. pl. (1753) 229. Кузнецов, Підрід *Eugentiana*, 338. Knapp., Pflanz. Galiz. u. Bukov. (1872) 189. Гроссгейм во Фл. СССР, XVIII, 588.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 1049. Javorka es Czapody, A Mag. fl. kepekben, 400, 2700, 32.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1376! Busch, Marcow, Woron., Fl. cauc. exsicc., № 242! Fl. Hung. exsicc., № 782! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2198!

На полонинах. — Наводиться для Галичини та Буковини (Кнапп).

Поширення по СРСР. Арктика: Аркт. Євр.; Європ. ч.: Кар.-Лапл., Верх.-Дністр.; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Півд. та Схід. Закавк.

Загальне поширення. Скандінавія, Арктична, Середня і Атлантична Європа, Карпати.

2222 (11). G. utriculosa L. — **Тирлич мішковий.** Стебло 3—15 *см* завв., голе, тоненьке, просте, частіше від основи розгалужене, досить густо улиснене. Листки яйцевидні або ланцетні, 2—8 *мм* завд., здебільшого з трьома жилками; прикореневі листки зібрані густою розеткою. Квітки поодинокі, на верхівці стебла і його гілок. Чашечка близько 20 *мм* завд., п'ятизубчаста, з крилатою по ребрах трубочкою і трикутними гострими зубцями. Віночок 22—30 *мм* завд., п'ятироздільний, лійковидний; лопаті його яйцевидні, темноблакитні; трубочка віночка трохи довша за чашечку. Стовпчик короткий; приймочка розширена. Коробочка видовжено-яйцевидна. Насінина темнокоричнева, близько 0,1 *мм* завд. ☉. Цв. VI—VIII; пл. VIII—IX.

L., Sp. pl. (1753) 229. Гроссгейм во Фл. СССР, XVIII, 589.

— *G. bucoviensis* Herbich, Selectus pl. rar. Galic. et Bucov. (1836) 10; Fl. Bucov. (1859) 215.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 1049.

Видані зразки: Fl. Hung. exsicc., № 782! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2187!

На скелях і полонинах у субальпійському і альпійському поясах. — Карпати.

К.Л. Карпати буковинські (Гербіх).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпати.

Загальне поширення. Середня Європа, Балканський півострів, Карпати.

ПІДРІД 2. GENTIONELLA KUZN.

Перетинок між лопатями чашечки немає. — Однорічні і дворічні рослини.

Секція 8. **Crossopetalum** Froel. Квітки 4-чисельні; складок між лопатями віночка немає. — Однорічники або дворічники.

2223 (12). G. ciliata L. — **Тирлич війчастий.** Рослина з розгалуженим кореневищем. Стебло 10—30 *см* завв., прямостояче, не розгалужене, голе, ребристе, з вигином, закінчується під час цвітіння однією верхівковою квіткою, рідше кількома одноквітковими гілочками. Листки лінійно-ланцетні, 1—3 *см* завд., на верхівці загострені, з однією жилкою. Чашечка чотирироздільна; лопаті її лінійно-ланцетні, довгозагострені, приблизно вдвоє довші за її трубочку. Віночок 4—5 *см* завд., лійковидно-дзвониковидний, до середини чотирироздільний, голубий або білувато-голубий; лопаті його довгасті, на верхівці зубчасті, по краю, переважно в нижній частині, з довгими торочками; зів віночка голий. Тичинок 4. Зав'язь на ніжці; приймочка сидяча. Коробочка еліптична, на ніжці, майже рівній їй по довжині, значно коротше віночка. ☉. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 231. Herbich, Fl. Bukov., 215. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 214. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 342. Гроссгейм во Фл. СССР, XVIII, 591.

Видані зразки: Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 455!, № 873! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 186! Pl. Polon. exsicc., № 264!

На сухих схилах, узліссях, луках. — Карпати, Розточчя-Опілля і західна частина Лісостепу.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, хребет Чорногора, між Говерлею і Квасівським Менчулом (Барбарич!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Віньковецький рн, Карижин (Балковський!); Сатанівський рн, Іванківці (Котов!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Кагарлицький рн, Липовець (Монтрезор!). — Кіровоградська обл.: Єлисаветградківський рн, Єлисаветградка (Ліндеман!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр.

Загальне поширення. Середня Європа і південна частина Східної Європи, Карпати, Балканський півострів.

Секція **9. Endotricha** Froel. Квітки 5-чисельні, рідше 4-чисельні. Віночок здебільшого з торочкуватим кільцем в зіві. Приймочка сидяча, овально-довгаста. — Однорічні та дворічні рослини.

2224 (13). G. praecox A. et J. Kerner — **Тирлич ранній.** Стебло 10—20 *см* завв., прямостояче, голе, як і вся рослина, на верхівці пірамідально розгалужене, з 3—6 міжвузлями, з яких друге та третє значно довші за інші. Прикореневі листки яйцевидно-лопатковидні або овально-лопатковидні, тупі, 1—2,5 *см* завд.; стеблові листки довгасті або довгасто-ланцетні, 1,5—3 *см* завд., верхівкові листки широко-ланцетні, загострені. Квітки зібрані напівзонтиками на верхівках стебла та його гілочок, утворюючи гроновидну волоть. Чашечка 8—13 *мм* завд., з п'ятьма видовжено-лінійними зубцями, які довші за її трубочку; виїмки між зубцями трубочки тупуваті, рідше гострувати. Віночок лійковидно-дзвониковидний, 20—25 *мм* завд., синій, з жовтуватою трубочкою, рідше білуватий; лопаті його близько 9 *мм* завд., видовжено-яйцевидні, тупі; зів віночка з кільцем численних довгих торочок. Коробочка довгаста, 2—3 *мм* завд., на ніжці; насіння численне, дрібненьке, близько 0,3 *мм* завд., округле, світлокоричневе, гладеньке. ⊙. Цв. VI—VII.

A. et J. Kerner in Verh. zool.-bot. Gesellsch., XXXVIII (1889) 669. Prodan, Fl. Roman., ed. 2, v. I, p. 1 (1939) 726. Гроссгейм во Фл. СССР, XVIII, 602. — *G. Amarella* ε *obtusifolia* Ledeb, Fl. Ross., III (1847—1851) 53.

Рисунки: Domin, Podpera, Klič k úplné kvě. reip. Československ., 522, рис. 808.

На гірських луках. — В Карпатах.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Мукачевський рн, Бескиди (Хржановський!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Рахівський рн, Луги (Гринь!), Богдан (Білик!); Рахів (Білик!), Тячівський рн, Лопухів (Гринь!); Великоберезнянський рн, Люте (Косець!); Воловецький рн, Верхні Ворота (Білик!), Нижні Ворота (Білик!), Скотарське (Білик!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. Гори Середньої Європи, Карпати.

2225 (14). G. carpatica Wettst. — **Тирлич карпатський.** Стебло 10—35 *см* завд., прямостояче, голе, як і вся рослина, звичайно розгалужене, лише іноді з численними, мало розвиненими галузками в пазухах листків; міжвузлів стебла 5—15, причому друге і третє не довші або не набагато довші за інші. Прикореневі листки яйцевидні або яйцевидно-лопатеві, 1—3 *см* завд., зібрані розеткою; стеблові листки яйцевидно-ланцетні або ланцетні, 2—4 *см* завд., загострені. Квітки зібрані гроновидною волоттю. Чашечка 10—15 *мм* завд., з п'ятьма лінійними, довшими за її трубочку зубцями; виїмки між зубцями чашечки гострувати. Віночок лійковидно-дзвониковидний, 17—25 *мм* завд., синій, рідше білуватий; лопаті його близько 8 *мм* завд., яйцевидно-ланцетні, загострені; зів віночка з кільцем численних довгих торочок. Коробочка довгаста, 2—3 *мм* завд., на ніжці; насіння численне, б.-м. округле, дрібненьке, близько 0,3 *мм* завд., гладеньке, світлокоричневе. ⊙. Цв. VIII—IX; пл. IX—X.

Wettst. in Oesterr. bot. Zeitschr., 42 (1892) 4. Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 563. Prodan, Fl. Roman., ed. 2, v. I, p. 1 (1939) 726. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 341.

— *G. praecox* A. et J. Kerner var. carpatica Hegi, Ill. fl. Mitt.-Eur., V, 3 (1927) 2043. — *G. carpaticola* Borb. in Prodan, Fl. Roman., I (1923) 828. Гроссгейм во Фл. СССР, XVIII, 603. Котов в Бот. журн. АН УРСР, XI, 3 (1954) 114. Игошина в Бот. мат. герб. Бот. инст. АН СССР, XVII (1955) 504.

Рисунки: Hegi, ц. м., fig. 3020. Wettst., l. c., Taf. III, fig. 4, 5.

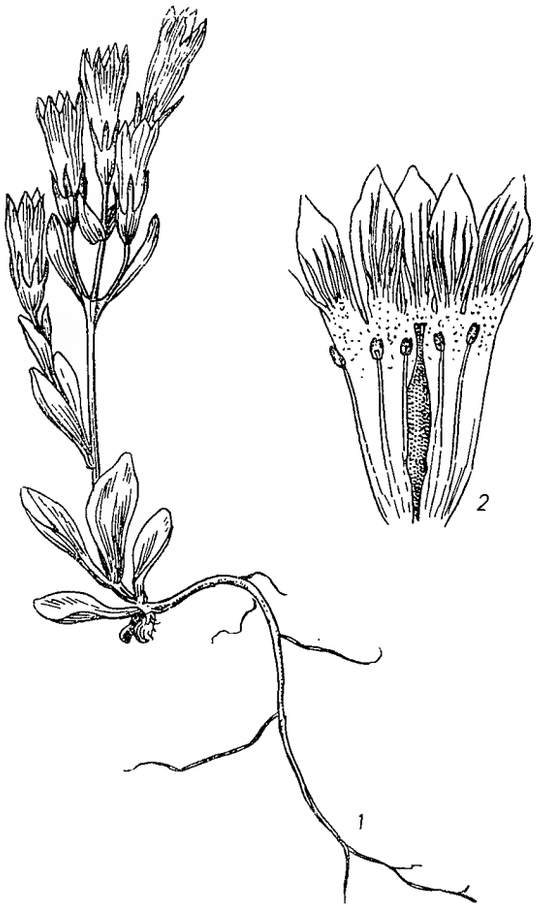

Рис. 57. Тирлич карпатський — *Gentiana carpatica* Wettst.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка з розгорненим віночком.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2189! Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 561, № 460!

На полонинах і луках. — Карпати і Прикарпаття.

К.Л. Дрогобицька обл.: Боринський рн, північний схил г. Високий Верх (Игошина), Славський рн, на полонині між Климцем і Тухолькою (Игошина).— Закарпатська обл.: Свалявський рн, хребет Синяк на вис. 700 *м* (Игошина); Рахівський рн, г. Свидовець (Хржановський!). — **Пр.Л.** Дрогобицька обл.: Трускавець (Котов!).

Рис. 58. Тирлич язичковий — *Gentiana lingulata* C. A. Agardh.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати і Прикарпаття).

Загальне поширення. Гори Середньої Європи, Карпати.

2226 (15). G. lingulata C. A. Agardh — **Тирлич язичковий.** Стебло прямостояче, 5—30 *см* завв., здебільшого з 3—6 міжвузлями, довшими за листки; друге і третє (від основи) міжвузля стебла довші за всі інші. Нижні і середні стеблові листки довгасті, 2—4 *см* завд., на верхівці закруглені, тупі, верхні листки коротенькі, лінійно-ланцетні. Квітки в напівзонтиковидних суцвіттях, які зібрані гроновидно або у вигляді вузької волоті на верхівці стебла. Чашечка п'ятироздільна, з ланцетними лопатями неоднакової довжини; виїмки між частками чашечки гострі. Віночок здебільшого п'ятироздільний (рідко зустрічаються квітки з чотироздільним віночком), 1—2 *см* завд.; трубочка віночка б.-**м.** циліндрична, жовтуватозеленувата, лопаті його лілові або голубуваті. Тичинок 5, зав'язь сидяча. Коробочка яйцевидна. ☉. Цв. V—VI.

C. A. Agardh in Lunds. Phisiogr. Sälskaps Arsberättelse (1825) 29. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 342. Гроссгейм во Фл. СССР, XVIII, 605.

— *G. amarella* L., Sp. pl. (1753) 230, p. p. — *G. amarella* γ *livonica* Led., Fl. Ross., III, Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 214, p. p.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1483!

На луках і болотах. — Карпати, Полісся, Лісостеп.

К.Л. Закарпатська обл.: Перечинський рн, полонина Мала Голиця (Зап'ятова!), Рівна (Ігошина); Рахівський рн, Ясиня (Брадіс і Зап'ятова!); ст. Берлебаш (Барбарич!), у верхів'ях р. Апшиці під Магурою (Ігошина); Великоберезнянський рн, хр. Яворник (Котов!, Доброчаєва!); Воловецький рн, г. Великий Верх (Барбарич!), Боржавська полонина (Брадіс!). — Станіславська обл.: Жаб'ївський рн, Говерля (Катіна!), Шибени (Барбарич!); Яремчанський рн, окол. Ворохти (Катіна). — Чернівецька обл.: Вижницький рн, Підзахаричі (Барбарич!); Путильський рн, Шепіт (Барбарич!). — **П.П.** Київ (Шмальгаузен). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Вінниця (Шмальгаузен). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харківський рн, окол. Харкова (Черняєв), Куряж (Дорофєєв). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Кремінський рн, окол. Кремінної, торфяне болото (Котов!).

F. **albiflora.** Квітки білі.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, г. Менгул Квасівський (Брадіс і Зап'ятова!).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Волзьк.-Дон.; Кавказ: Даг., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс.; Серед. Азія: Прибалх.

Загальне поширення. Північна, Середня і Східна Європа, Кавказ, Сибір.

2227 (16). G. axillaris (F. M. Schmidt) Murb. — **Тирлич пазушний.** Стебло прямостояче, 5—60 *см* завв., звичайно з 6—12 міжвузлями, однакової довжини з листками або коротшими за них. Нижні і середні стеблові листки овально-

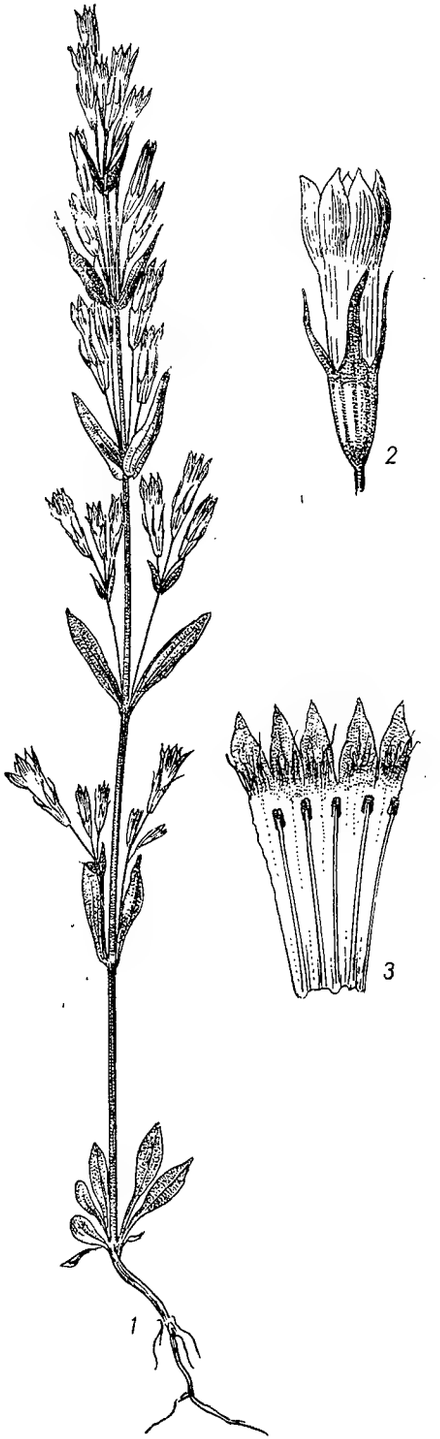

Рис. 59. Тирлич пазушний — *Gentiana axillaris* (F. M. Schmidt) Murb.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — віночок у розгорненому вигляді і тичинки.

ланцетні, на верхівці загострені, 2—3,5 *см* завд.; верхні листки короткі, лінійно-ланцетні. Квітки в напівзонтиковидних суцвіттях, які зібрані вузькою волоттю на верхівці стебла і його гілок. Чашечка п'ятироздільна; частки її ланцетні, майже рівні; виїмки між частками чашечки тупуваті. Віночок п'ятироздільний, 1—2 *см* завд., трубочка його циліндрична, на верхівці трохи здута, білувата, лопаті його червонуватофіолетові або лілові. Тичинок 5. Зав'язь сидяча. Коробочка яйцевидна. ☉. Цв. VII—X.

Murb. in Acta Horti Bergiani, II, № 3 (1892) 20. Барбарич у Визн. росл УРСР, 342. Гроссгейм во Фл. СССР, XVIII, 606.

— *G. amarella* var. *axillaris* Ledeb., Fl. Ross., III, 53. — *G. amarella* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 214 et all. auct. fl. Ucr., p. p. — *G. pratensis* Fröel., Gent. (1796) 88, p. p. — *Hippion axillare* F. M. Schmidt, Fl. Boem., sent., II (1793) 29.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2193! Fl. Hung. exsicc., № 779! Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 458!, № 748!

На луках, по чагарниках, на узліссях. — Лісові райони, переважно Полісся, Лісостеп, південь Кримської області.

Р.-О.Л. Львівська обл.: окол. Львова (Волощак!). — **П.П.** Київська обл.: Києво-Святошинський рн, Микольська Борщагівка (!!), Ірпінь (!!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Короп (!). — Сумська обл.: Глухів (Левіна!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Сквира (Монтрезор!). — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Путивльський рн, Гапонів (Черняєв!), Путивль (Калиниченко!); Конотоп (Левіна!). — Харківська обл.: Харківський рн, Жихар (Черняєв!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Куп'янськ (!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Куйбишевський рн, Ключеве (Ваньков!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Гурзуфська яйла (Чернова!); Алуштинський рн, Чатир-даг (Станков!, Вульф!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Васильївка (Вульф!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Прибалт., Волзьк.-Кам., Верх.-Волзьк., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Крим; Кавказ: Передкавк., Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс.; Серед. Азія: Арало-Каспійськ., Прибалх.

Загальне поширення. Північна, Середня і Східна Європа, Кавказ, Західний Сибір, Середня Азія.

Рід 672. Шверція — Swertia L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 226.

Чашечка глибокоп'ятироздільна. Віночок з короткою трубочкою і чотири- п'ятироздільним відгином; лопаті видовжені. Тичинок 4—5; прикріплені вони до трубочки віночка на різній висоті. Між тичинками і пелюстками розміщуються нектароносні ямочки. Зав'язь одногнізда; стовпчик короткий, іноді майже нерозвинений; приймочка дволопатева або б.-м. голівчаста. Плід — одногнізда коробочка; насінина яйцевидна або майже округла, б.-м. крилата. — Багаторічні або однорічні рослини з супротивними, рідко черговими листками. Квітки зібрані розлогими гроновидними або волотевидними суцвіттями.

До складу роду входять 30 видів, що поширені в Європі, Африці та Америці, головним чином в горах.

В СРСР ростуть 10 видів, в УРСР — 3 види.

---

1. Віночок брудножіолетовий, з темними плямочками. Нектароносні ямочки по краю з торочками, які лише трохи перевищують їх діаметр . . . . . 2.
— Віночок жовтий, з чорнофіолетовими плямочками. Торочки по краю нектароносної ямочки в 4—5 разів довші за їх діаметр . . . . . **(3). Ш. крапчаста — S. punctata** Baumg.
2. Стебло з 2—4 (5) межувузлями. При основі суцвіття 1—3 (4) чергових листки, рідко два найвищих супротивні . . . . . **(2). Ш. альпійська — S. alpestris** Baumg.
— Стебло з 5—8 межувузлів. При основі суцвіття 2—6 пар супротивних листків . . . . . **(1). Ш. багаторічна — S. perennis** L.

Секція **1. Euswertia** C. B. Clarke. Багаторічні трав'янисті рослини з розгалуженим кореневищем; прикореневі листки з довгими черешками.

До цієї секції належать 30 видів, поширених у північній півкулі.

2228 (1). S. perennis L. — **Шверція багаторічна.** Рослина гола. Стебло прямостояче, 15—60 *см* завв., з 5—8 межувузлями, гранчасте, просте, негусто улиснене. Нижні листки яйцевидні або еліптичні, тупі, 4—5 *см* завд. і 1—2 *см* завш., з виразною серединною жилкою, до основи звужені у коротенький черешок, який своєю основою охоплює стебло; стеблові листки звичайно супротивні, вузько-яйцевидні, сидячі, напівстеблообгортні, загострені. Квітки в гроноподібних вузьких волотях. Квітконіжки чотиригранчасті. Чашечка п'ятироздільна, частки її лінійні, загострені. Віночок п'ятироздільний, брудножіолетовий (зрідка жовтозелений), з темними плямочками (при основі зеленуватий або білуватий); частки його ланцетні, загострені, 16—20 *мм* завд.; при основі їх розміщені по дві темножіолетові, оторочковані, відкриті, нектароносні ямочки. Тичинки вдвоє довші за зав'язь. Приймочка сидяча, дволопатева. Коробочка яйцевидна, близько 1 *см* завд., одногнізда, багатонасіннєва; насінина б.-м. округла, близько 2 *мм* в діаметрі, плоска, по краю крилата. ♃. Цв. VII—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 226. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 215. Маевский, Фл. сред. пол. Европ. ч. СССР, 579. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 343. Гроссгейм во Фл. СССР, XVIII, 630.

Рисунки: Маевский, Фл. сред. пол. Европ. ч. СССР, рис. 163.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 181! Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 1257! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 954!

На гірських і рівнинних вологих луках. — Поширена в західній частині УРСР.

Рис. 60. Шверція багаторічна — *Swertia perennis* L.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, Мармароські гори, Петрос (Карпати!). — Чернівецька обл.: Путильський рн, Верхній Яловець (Котов!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Івано-Франківський рн, (Коссць!). — Тернопільська обл.: Кременець (Шмальгаузен!). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Острозький рн, Батьківці (Барбарич!); Мізоцький рн, Гурби (Барбарич!). — Тернопільська обл.: Шумський рн, Кути, Стара Гута (Барбарич!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Середня Європа і західна частина Східної Європи, Балканський півострів.

2229 (2). S. alpestris Baumg. — **Шверція альпійська.** Рослина гола. Стебло прямостояче, 10—30 *см* завв., з 2—4 (5) межувузлями, негусто улиснене, просте, гранчасте. Прикореневі листки еліптичні, тупі, звужені при основі в черешок, який своєю основою охоплює стебло; листки 4—5 *см* завд., з виразною серединною жилкою; стеблові листки яйцевидні, сидячі, напівстеблообгортні, загострені. Квітки в гроноподібних волотях. Квітконіжки гранчасті. Чашечка п'ятироздільна; частки її лінійні, загострені. Віночок п'ятироздільний, бруднофіолетовожовтий, з чорнофіолетовими плямочками; частки його ланцетні або вузько-ланцетні, загострені, 17—18 *мм* завд., з двома фіолетовими, оторочкованими, відкритими нектароносними ямочками при основі; торочки медових ямочок довжиною трохи перевищують діаметр ямочки. Тичинки вдвоє довші за зав'язь. Приймочка сидяча, дволопатева. Коробочка яйцевидна, близько 1 *см* завд., одногнізда, багатонасіннєва; насінина близько 2 *мм* завд., б.-м. округла, плоска, по краю крилата. ♃. Цв. VII—IX.

Baumg., Enum. Stirp. Transsilv., I (1816) 190. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 564. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 343. Javorka, Mag. Fl., III, 890. М. Попов, Очерк. раст. и фл. Карп. (1949) 237.

На вологих скелях, по берегах струмків у альпійському і субальпійському поясах. — Карпати.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, Свидовець, г. Близниця (М. Попов!), Чорногора (М. Попов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпати.

Загальне поширення. Карпати.

2230 (3). S. punctata Baumg. — **Шверція крапчаста.** Рослина гола. Стебло прямостояче, 20—25 *см* завв., негусто улиснене, просте. Прикореневі листки яйцевидні або яйцевидно-видовжені, тупуваті, часто з вістрям на верхівці, при основі звужені в довгий черешок; стеблові листки звичайно чергові, рідше верхні з них супротивні або майже супротивні, довгасті, звужені в коротенький черешок, який б.-м. охоплює стебло. Квітки зібрані гроноподібними волотями. Чашечка п'ятироздільна; частки її лінійно-ланцетні, загострені, приблизно вдвоє коротші за віночок. Віночок п'ятироздільний, жовтий, з чорнофіолеговими плямочками; лопаті віночка видовжено-ланцетні, тупі; нектароносні ямочки

при основі віночка оточені по краю торочками, довжина яких в 4—5 разів перевищує діаметр ямочок. Приймочка сидяча, майже округла. Коробочка одногнізда, близько 1 *см* завд., яйцевидна, багатонасіннєва; насінина плоска, близько 2 *мм* в діаметрі, по краю крилата. ♃. Цв. VII—IX.

Baumg., Enum. Stirp. Transsilv., I (1816) 190. Szaf., Kulcz., Pawl., Rośl. polsk. (1924) 564. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 343. Javorka, Mag. Fl., III (1925) 830.

У субальпійському поясі по заростях вільхи зеленої. — Карпати.

К.Л. Карпати Покутські (Шафер). — **Пр.Л.** Буковина (Продан).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпати, Верх.-Дністр.

Загальне поширення. Гори Угорщини, Румунії (Трансільванія), Югославії (Сербія), Болгарії, Карпати.

Примітка. Характерною ознакою *S. punctata*, яка відрізняє її від *S. perennis*, є черговість листків стебла.

РОДИНА **CXVI. БАРВІНКОВІ — APOCYNACEAE** LINDL.[1]

Чашечка п'ятироздільна, залишається при плодах. Віночок з п'ятироздільним, до розпускання скрученим відгином і звичайно з видовженою трубочкою. Тичинок 5; вони прикріплені до трубочки віночка, виступають з неї або заховані в ній; пиляки звернуті всередину, прилягають до приймочки, іноді зростаються з нею; на верхівці пиляки часто з відростком; пилок порошковидний. Маточок дві, спаяних стовпчиками або зав'язями; в першому випадку зав'язі одногнізді, з постійним насіннєносцем, в другому — зав'язь двогнізда, з осьовим насіннєносцем. Зав'язь верхня або напівнижня, оточена при основі п'ятьма або двома м'ясистими залозками — нектарниками. Стовпчик на верхівці потовщений; приймочка двороздільна. Плід звичайно складається з двох багатонасіннєвих листянок; насінина іноді з пучечком волосків на верхівці. — Дерева, кущі, рідше багаторічні трав'янисті рослини. Листки супротивні або кільчасті, цілісні (часто містять в собі молочний сік), іноді шкірясті, вічнозелені.

Родина налічує 132 роди і понад 1000 видів, переважна більшість яких росте в тропічній зоні. В СРСР поширені 14 видів, які належать до 3 родів, в УРСР ростуть 5 видів з 2 родів.

---

1 Багаторічні трав'янисті рослини або півкущі. В зіві віночка немає виростів . . . . . 2.
— Кущі з великими шкірястими листками. В зіві віночка є розсічені язичковидні вирости . . . . . **675. Олеандр — Nerium** L.
2. Квітки в напівзонтиках, які зібрані верхівковими волотевидними суцвіттями. Віночок дзвониковидно-циліндричний . . . . . **674. Кендир — Apocynum** L.
— Квітки поодинокі, в пазухах листків. Віночок цвяшкоподібний . . . . . **673. Барвінок — Vinca** L.

[1] Опрацювала О. Д. Вісюліна.

ПІДРОДИНА **PLUMIEROIDEAE** SCHUM.

Тичинки не зростаються з приймочкою; пиляки без виростів на верхівці. Насінина не має волосистого чубка.

Рід 673. Барвінок — Vinca L.

L., Sp. pl. (1753) 209.

Чашечка п'ятироздільна, з вузенькими загостреними частками. Віночок в зіві п'ятигранчастий, голий, з довгою трубочкою і з плоским п'ятироздільним відгином. Тичинок 5; нитки тичинок коротші за пиляки; пиляки без хвостикоподібних виростів на верхівці, сходяться над приймочкою, але не зростаються з нею. Маточки зрослися лише стовпчиками; приймочка одна, широка, ворсинчаста, під приймочкою є кільцеподібне розширення; після цвітіння плодолистки розходяться. Плоди — багатонасіннєві листянки, що розкриваються по черевному шву; насінина без чубка волосків. — Півкущі. Листки супротивні. Квітки поодинокі, в пазухах листків.

До складу цього середземноморського роду входять 7 видів, що поширені у Південній і Середній Європі та на півдні Східної Європи, в Передній та Малій Азії. В СРСР ростуть 5 видів, в УРСР поширені 2 диких і 1 здичавілий вид.

---

1. Всі стебла сланкі або висхідні. Листки тоненькі, на зиму опадають . . . . . **(3). Б. трав'янистий — V. herbacea** W. K.
— Квітучі гілочки прямостоячі. Листки шкірясті, вічнозелені . . . 2.
2. Листки яйцевидні або при основі серцевидні, гладенькі, по краях довговійчасті. Неплідні стебла не вкорінюються . . . . . **(2). Б. великий — V. major** L.
— Листки еліптичні, голі, по краях гладенькі. Неплідні стебла вкорінюються . . . . . **(1). Б. малий — V. minor** L.

2231 (1). V. minor L. — **Барвінок малий.** Неплідні стебла лежачі, розгалужені, до 70 *см* завд., по вузлах вкорінюються. Листки короткочерешкові, еліптичні, гострі, рідше тупі, голі, блискучі, шкірясті, зимуючі, 3—7 *см* завд. Квітки поодинокі, в пазухах листків; квітконіжки довжиною дорівнюють листкам або перевищують їх. Частки чашечки 2,5—4 *мм* завд., ланцетні, тупуваті, голі, в кілька разів коротші за її трубочку. Віночок темноголубий, 2,2—2,5 *см* в діаметрі; частки його відгину на верхівці тупо зрізані. Листянки циліндричні, загострені, розкриваються по черевному шву; насінина коричнева, близько 2 *мм* завд., без чубка волосків. ♃. Цв. V—VI.

L., Sp. pl. (1753) 209. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 206. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 343. Победимова во Фл. СССР, XVIII, 647.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 1062. Федченко и Флеров, Фл. Европ. ч. Росс., 762.

Видані зразки: Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 255.

В лісах, переважно в грабових або дубово-грабових. — Росте в основному на Правобережжі, на Лівобережжі рідко.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Ужгородський рн, Лінці (Ігошина), Ужгород (Джанюк!, М. Попов); Виноградівський рн, Виноградів (Білик!), Шаланки (Барбарич!); Мукачівський рн, Ільківці (Котні), Бобовище, Пістрялове (Ігошина), Станове (Косець). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Свалявський рн, долина р. Ждимиру (Гринь!); Хустський рн, Боронява (Гринь!), Хуст (Барбарич!). — **Пр.Л.** Станіславська обл.: Надвірнянський рн, Пнів (Косець!). — Чернівецька обл.: Чернівці (Продан); Сторожинецький рн, Банилів (Косець!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Брюховицький рн, Дубляни (Пачоський); Вінники (Котов!). — **З.П.** Волинська обл.: Володимир-Волинський (Рогович); Овадніський рн, Верба (Пачоський!); Цумань (Вандас). — Ровенська обл.: Степанський рн, Велике Вербче (Барбарич!); Мізоцький рн, Стара Мощаниця (Барбарич!). — **П.П.** Київська обл.: Васильківський рн, Дзвонкове, ур. Кладова (Семенкевич); Києво-Святошинський рн, окол. Києва в Боярському л-ві (Семенкевич!, Єлін!), Голосіево (Барбарич!, Котов!, !!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Ніжинський рн, Кукшин (А. та О. Барбарич!); Комарівський рн, Берестовець (Лукашов!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, окол. Кам'янця-Подільського (Круцкевич!, Кузнецова!, Котов!), Гуменці (Котов!, Кузнецова!), Цибулівка (Кузнецова!), Завалля (Шмальгаузен!), Рихта (Косець!). — Тернопільська обл.: Золотниківський рн, Хатки (Данилевська!); Зборівський рн, Осташівці біля ст. Озерна (Михельсон). — Одеська обл.: Кодимський рн, Смолянка (Гринь!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Вінниця (Балковський!), Іллінці (Котов!, Катіна!); Ободівський рн, Ободівка (Котов!, Гринь!), Буди (Пачоський!). — Хмельницька обл.: Білогірський рн, Степанівка (Барбарич!); Летичівський рн, Козачки (Козлов!), Вербка (Котов!); Меджибізький рн, Ставниця (Козлов!); Стара Синява (Котов!, Козлов!). — Одеська обл.: Саврань (Гринь!); Балтський рн, Лісничівка (Котов!). — Київська обл.: Ставищенський рн, Розкішна (!), Сніжки (!). — Черкаська обл.: Черкаський рн, Будище (Д. Зеров!). — Кіровоградська обл.: Кіровоград (Шмальгаузен). — **Л.Л.-С.** Чернігівська обл.: Прилуки (Левенець!). — Полтавська обл.: Велика Багачка (!!); Пирятин (Шмальгаузен!); Чорнухи (!!); Диканька (Гринь); Миргородський рн, Сорочинці (!!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Борисова!). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Щебетівка (Котов!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Алупка (!!); Судацький рн, Карадаг (Сарандінакі, Котов!), Лагерне (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Серед.-Дніпр., Верх.-Дніпр., Причорн., Бессараб., Верх.-Дністр., Крим; Кавказ: Зах. Закавк. (північ).

Загальне поширення. Середня і Південна Європа, Кавказ.

2231 [1] **(2). V. major** L. — **Барвінок великий.** Неплідні стебла сланкі, до 70 *см* завд.; гілочки їх не вкорінюються; квітконосні гілочки прямостоячі, здебільшого коротші за неплідні гілочки. Листки короткочерешкові, яйцевидні, при основі часто серцевидні, на верхівці загострені, гладенькі, по краях війчасті. Квітки поодинокі, в пазухах верхніх листків; квітконіжки коротші за листки. Частки чашечки коротші або дорівнюють трубочці віночка, лінійні, по краю війчасті. Віночок темноголубий, 25—30 *мм* в діаметрі, частки його ромбічно-оберненояйцевидні. Листянки циліндричні, на верхівці загострені; насінина коричнева, без чубка волосків. 4. Цв. IV—V.

L., Sp. pl. (1753) 209. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 206. Победимова во Фл. СССР, XVIII, 649.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 22.

Видані зразки: Reichenb. exsicc., № 2209.

Культивується в садах, іноді дичавіє (найчастіше в Криму).

П.Л.-С. Волинь (Бессер), Поділля (Ейхвальд). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта (Н. Смирнов), між Місхором і Алупкою (Косинський!), Алупка (Арсеньєв!, Андреєв!), Сімеїз (Петунников!), Нікітський ботанічний сад (!), Ореанда (Пурінг!), Магарач (Пачоський!), окол. Ялти (!), Гурзуф, парк (Ширяєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч. (як здичавіла рослина): Крим; Кавказ: Схід. Закавк.

Загальне поширення. Південна Європа, Північна Африка.

Господарське значення. Декоративна рослина.

2232 (3). V. herbacea W. K. — **Барвінок трав'янистий.** Неплідні пагони сланкі, до 1 *м* завд.; квітконосні гілочки висхідні. Листки короткочерешкові, 3—4 *см* завд.; нижні листки округло-яйцевидні або яйцевидні, листки розміщені вище на стеблі, як і верхні листки, довгасто-яйцевидні або довгасто-ланцетні; всі листки зверху і по краях пухнасто-шорсткі, тоненькі, на зиму опадають. Частки чашечки лінійно-ланцетні, 6—8 *мм* завд., на верхівці загострені, по краях війчасті. Віночок фіолетовий, 2—2,5 *см* в діаметрі, з еліптичними, гострувато-ми частками, 15—18 *мм* завд. Листянки циліндричні, на верхівці загострені, 3—4 *см* завд., часто дуговидно зігнуті; насінина коричнева, циліндрично-довгаста, близько 1 *мм* завд., з поверхні бугорчаста. 4. Цв. III—VI; пл. VI—VII.

W. K., Pl. rar. Hung., I (1802) 8, tab. 9. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 206. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, I (1908) 420. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 341. Победимова во Фл. СССР, XVIII, 649.

Рисунки: W. K., 1, c., 8, tab. 9. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 22.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 827! Fl. Polon. exsicc., № 850! Fl. Hung. exsicc., № 398! Fl. Austro-Hung. exsicc., № 2199! Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 398. A. Callier, Iter. taur. tertium anni 1900, № 670! Fl. čechoslov., № 33!

По чагарниках, у листяних, переважно байрачних лісах. — В лісостепових і степових районах і в лісах Криму.

Л.П. Кол. Чернігівська губ. (Борщов!). — Чернігівська обл.: Ріпкинський рн, Кам'янка (Траутфеттер!). — **З.Л.-С., П.Л.-С.** Звичайно. **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Хорольський рн, окол. Бригадирівки (Шмальгаузен). — Харківська обл.: Харківський рн, Харків (Черняєв!, Котов!, Наливайко), Рогань (Черняєв!, Котов!!); Зміївський рн, окол. Змієва (Шмальгаузен!, Котов!); Нововодолазький рн, Бірки (Котов!, Лавренко). — **Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Кривий Ріг (Харузіна!), окол. Кривого Рога (Котов!); Верхньодніпровськ (Акінфієв). — **Л.З.-Л.С.** Звичайно. — **П. З. С.** Миколаївська обл.: Миколаїв (Федосеєв!, Пачо-

Рис. 61. Барвінок трав'янистий — *Vinca herbacea* W. K.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — вершок листка.

ський!), окол. Миколаєва (!!); Снігурівський рн, Роксандрівка (Пачоський!). — Одеська обл.: окол. Одеси (Траутфеттер!, Пачоський!). — Херсонська обл.: Херсон (Пачоський!); Ново-Воронцовський рн, Анастасіївка (Пачоський!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Мелітополь (Коржинський!), окол. Мелітополя (Пачоський!). — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, у Чокракського озера (Клопотов!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Євпаторія (Дзевановський!); Сакський рн, Скворцово (Білик і Угляренко!), Колодязне (Дойч!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Старо-Кримський рн, Планерське (Гольде!), Старий Крим (Гольде!), Агармиш (М. Буш!, Циріна!); Кіровський рн, окол. Феодосії (Сарандінакі!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Бахчисарай (!), Альма (Гупачі!); Сімферопольський рн, Сімферополь (Исполатов!, Траншель!, Левандовський!, Андреєв!, Галаці!, М. Буш!, !), Сергієвка (М. Попов, Доброчаєва!). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Привольне (Гольде!); Білогорський рн, вздовж дороги на Феодосію (М. Попов, Барбарич, Доброчаєва!); між Щебенівкою Судацького рну і Планерським Старо-Кримського рну (Вучетич!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Кримський державний заповідник (Поплавська!), Центральна улоговина (!); Судацький рн, Судак (Срединський!, Сарандінакі), Карадаг (Сарандінакі!), окол. Карадага (Котов!), Лагерне (Котов і Карнаух!).

Var. **gracilis** Gris. Листки вузько-ланцетні.

Gris., Spic. pl. Rum. et Bith., II, 68.
C. Koch in Linn., XXII, 753.
П.З.-Л.С. Кіровоградська обл.: Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Борисова!).

F. **macrantha** Bordz. Квітки 3,5—4,5 *см* завд.

Bordz. in herb. Победимова во Фл. СССР, XVIII, 650.
Л.З.-Л.С. Полтавська обл.: Карлівка (Бордзіловський!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Карадаг (!).

F. **erecta** Wissjul. Стебла майже прямостоячі.

Півд. Кр. Кримська обл.: Судацький рн, Карадаг (Сарандінакі!).

F. **micrantha** Bordz. Квітки дрібні, 15—20 *мм* завд.

Bordz. in herb. Победимова во Фл. СССР, XVIII, 650.
Л.З.-Л.С. Полтавська обл.: Карлівка (Бордзіловський!).

F. **albiflora** Kusn. Квітки білі.

Kusn. в Мат. фл. Кавк., IV, в. I (1908) 426.
Л.З.-Л.С. Ворошиловградська обл.: Старобільськ (Кузнецов!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Нордман!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Сімферополь (Траншель!).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Волзьк.-Дон., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк., Даг.

Загальне поширення. Середня і Південно-Східна Європа, Кавказ, Мала Азія.

Господарське значення. Іноді розводиться як декоративна рослина.

ПІДРОДИНА **ECHITOIDEAE** SCHUM.

Тичинки зростаються з потовщеною приймочкою; пиляки з хвостикоподібними виростами на верхівці. Насінина на верхівці з волосистим чубком.

Рід 674. Кендир — Apocynum L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 213.

Чашечка глибокоп'ятинадрізна. Віночок з циліндричною або циліндрично-дзвониковидною трубочкою і п'ятироздільним відгином. Тичинки прикріплені до основи віночка з короткими розширеними нитками, сходяться верхівками над маточкою і міцно зчіпляються з потовщеною приймочкою внутрішнім боком пиляків; пиляки видовжені або видовжено-стріловидні; придаток зв'язника плівчастий, гострий. Маточка з двох плодолистків, з'єднаних лише спільною конусовидною приймочкою; зав'язь напівнижня, оточена при основі п'ятилопатевим кільцевидним диском. Плід з двох циліндричних, довгих, тонких, багатонасіннєвих листянок, які розкриваються вздовж по черевному шву. Насінина дрібненька, довгаста, з пучечком довгих тоненьких волосків на верхівці. — Багаторічні трав'янисті рослини або півкущі з цілісними, цілокраїми або трохи зубчастими супротивними, рідко верхніми черговими листками і верхівковими суцвіттями.

До цього третичного роду, види якого поширені в країнах Голарктики — Північній Америці та в країнах Євразії (від Середземного моря до Тихого океану), належать 16 видів.

Примітка. Вудсон (Woodson) in Ann. Missouri Bot. Gard., XVII (1930) 137 в монографічній обробці американських видів роду *Apocynum* L. залишає в складі цього роду лише види, які ростуть в Америці. Щодо євразіатських видів, то Вудсон виділяє їх в окремий рід *Trachomitum* Woodson. Детальне ознайомлення з морфологічними ознаками, за якими Вудсон виділяє рід *Trachomitum*, і перевірка їх на конкретних прикладах довели штучність нової побудови системи роду *Apocynum*, бо ознаки, за якими виділено новий рід, несталі і не являють собою відмінних ознак, які дозволили б розділити чітко морфологічно окреслений третинний рід *Apocynum* L. на два роди.

2233 (1). A. sarmatiense (Woodson) Wissjul. comb. nova. — **Кендир сарматський.** Кореневище розгалужене. Стебло 50—100 *см* завв., прямостояче, рідше при основі висхідне, розгалужене, з буруватою, червонуватою або буруваточервонуватою, на молодих гілочках часто яскравочервоною корою; гілочки стебла висхідні. Листки 3—8 *см* завд., 0,7—2 *см* завш., еліптичні, довгасті, видовжено-еліптичні або видовжено-ланцетні, на верхівці тупуваті або б.-м. загострені, при основі закруглені або б.-м. клиновидно звужені, по краях часто невиразно пилчасто-зазубрені, з короткими, 1—5 *мм* завд., черешками. Суцвіття складається з коротких щитків, які розміщуються на верхівці головного стебла та його гілок і здебільшого зібрані волотевидно. Гілочки суцвіття разом з квітконіжками, приквітками і чашечкою коротко, іноді лише розсіяно

опушені; квітконіжки 1—4 *мм* завд.; приквітки ланцетні або вузько-ланцетні, по краях здебільшого плівчасті, 2—10 *мм* завд. Чашечка з ланцетними, широко-ланцетними, рідше вузько-ланцетними частками, 0,75—2 *мм* завд.; на верхівці частки її тупуваті або б.-м. загострені. Віночок 5—8 *мм* завд., рожевий, з циліндричною трубочкою і овальними тупуватими лопатями відгину, які приблизно вдвоє або втроє коротші за його трубочку. Листянки 10—18 *см* завд., циліндрично-лінійні, на верхівці поступово звужені в шиловидний, іноді загнутий носик, буруваті, вкриті короткими, іноді розсіяними волосками, багатонасіннєві. Насінина дрібненька, 1—2 *мм* завд., довгаста, коричнювата, з пучечками тоненьких білих волосків на верхівці. ♃. Цв. VI—VIII (зрідка ще в IX); пл. VIII—IX.

— *Trachomitum sarmatiense* Woodson in Ann. Missouri Bot. Gard., XVII (1930) 162. Победимова во Фл. СССР, XVIII, 653. — *Apocynum tauricum* Pobed. в Мат. герб. Бот. инст. АН СССР, XI (1949) 130 і *A. Russanowii* Pobed. в Мат. герб. Бот. инст. АН СССР, XI (1949) 129. — *A. sibiricum* Pall. ex R. Br. in Mem. Wern. Soc., I (1809) 68, non Jacq.; Roem. et Schult., Syst. IV (1819) 405. Русанов в Тр. Инст. нов. лубян. сырья, VII (1933) 43. — *A. venetum* L., Sp. pl. (1753) 213, p. p. — *A. syriacum* Gmel., Reise durch Russl., II (1774) 198, 257, nom. nud. — *A. venetum* var. *wolgense* Fischer ex Bèg. et Bel. in Mem. Acad. Lincel, ser. V, IX (1913) 72, nomen.

Рисунки: Ledeb., Icon. pl. fl. Ross., III (1831), tab. 240. Русанов, ц. м., 165, рис. 4 та 14. *sub. A. sibiricum.* Победимова во Фл. СССР, ц. м., 655, табл. XXXV, рис. 4.

Видані зразки: Герб. фл. СССР, № 3457, *sub Apocynum sibiricum* Pall., № 3456, *sub Apocynum Russanovii* Pobed.

По морському узбережжю, по засолених берегах річок і озер. — На півдні степової частини УРСР і в Кримській області.

П.З.С. Миколаївська обл.: Миколаїв (Федосєєв!). — Херсонська обл.: Херсон (Пачоський!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Скадовський рн, о-в Джарилгач (Дзевановський!, Іллічевський!, !!, Победімова!); Голопристанський рн, Кінбурнська Коса, вздовж берега Ягорлицького лиману (Порецький!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: коло Жданова, солонцево-болотисті місця у гирлі р. Кальчику (Вержбіцький!); у дельті р. Кальміусу (!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, окол. Феодосії (Сарандінакі!). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Сцилія коло Балаклави (Федосєєв!), Ласпі (Шмальгаузен!, Б. Федченко!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Судак (Стевен, Шмальгаузен!), Новий Світ коло Судака (Юнге!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волзьк.-Дон., Заволзьк., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Схід. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Південно-Східна Європа, Кавказ.

Господарське значення. Волокно стебел придатне на прядиво. Рослина містить в собі багато каучуку.

Примітка 1. Є. Г. Победімова у «Фл. СССР» наводить для території УРСР три види кендиря — *T. Russanovii* Pobed. (ендем о-ва Джарилгач на Чорному морі), *T. sarmatiense* Woodson та *T. tauricum* Pobed. (ендем Феодосії).

За таблицею для визначення видів, поданою Є. Г. Победімовою у XVIII томі «Фл. СССР», ці види визначаються за такими ознаками:

1. Суцвіття — малоквіткові щитки на верхівках гілок і головного стебла, волотисті суцвіття не розвиваються; кора стебла яскравочервона (о-в Джарилгач) . . . . . **К. Русанова — T. Russanovii** Pobed.
— Суцвіття волотисті, розвиваються звичайно на головному стеблі при повному цвітінні, інколи на верхніх гілках . . . . . 2.
2. Листки еліптичні, рідше довгасті, 3—4,5 *см* завд., 1,5—2 *см* завш., тупі, коротко загострені, частки чашечки 1,5—2 *мм* завд., 0,75—1,2 *мм* завш., тупуваті . . . . . **К. сарматський — T. sarmatiense** Woodson.
— Листки еліптично-довгасті, 4—7 *см* завд., 0,8—1,5 *см* завш., гострі; частки чашечки 2 *мм* завд., 0,5 *мм* завш., гострі . . . . . **К. кримський — T. tauricum** Pobed.

Перегляд гербарних матеріалів по роду *Apocynum* в гербаріях Інституту ботаніки АН УРСР, Нікітського ботанічного саду, Кримського філіалу АН УРСР в Сімферополі та Ботанічного інституту АН СРСР (в тому числі і автентиків Є. Г. Победімової), а також спостереження над представниками цього роду в природі не дають нам підстав погодитись з таким розумінням наших видів кендиря. Детально вивчаючи доступний нам матеріал щодо *A. sarmatiense*, ми встановили, що кожна ознака, характерна для видів *A. Russanovii* та *A. tauricum*, зустрічається і в окремих екземплярів *A. sarmatiense*, якому властивий досить широкий поліморфізм. Так, зокрема, характерні ознаки *A. Russanovii*: небагатоквіткові короткі щитки на верхівках гілок і головного стебла та густа улисненість стебла — дуже часто зустрічаються у сукупності і в окремих екземплярів *T. sarmatiense* як з території УРСР, так і з Дону, Приволжя та Північного Кавказу. Тому ми вважаємо, що виділяти на підставі цих ознак *A. Russanovii* недоцільно, і відносимо цю назву до синонімів *A. sarmatiense*. Слід відзначити також, що в гербарії Інституту ботаніки АН УРСР зберігається екземпляр кендиря з о-ва Джарилгач з добре розвиненим волотевидним суцвіттям. Є. Г. Победімова в «Списке растений Гербария флоры СССР» при № 3457 *Apocynum sibiricum* Pall. зазначає щодо *A. Russanovii*: «Вид цей виник на місці зустрічі західноєвропейського виду *Apocynum venetum* L. із східноєвропейським *A. sibiricum* Pall. і, мабуть, є гібридом між ними; від *A. venetum* він відрізняється рясним плодоношенням, в той час як у *A. venetum* пиляки абортивні». Нам не зовсім зрозуміло, яким чином о-в Джарилгач міг бути місцем зустрічі *A. sarmatiense* (*A. sibiricum*) з *A. venetum*.

Слід відзначити, що в гербарії Ботанічного інституту АН УРСР зберігається гілочка кендиря, знайдена В. М. Сарандінакі 18. VI 1911 р. в окол. Феодосії «на схилі за каплицею Св. Іллі», яка не дає жодних підстав для виділення рослин з цього пункту в окремий вид (що було зроблено Є. Г. Победімовою при встановленні *A. tauricum*).

Примітка 2. Беручи до уваги, що назва *A. sibiricum* була надана Жакеном в 1770 р. виду, який в дикому стані поширений лише в Америці, доводиться з формальних причин замість прийнятої раніше в нашій літературі для кендиря флори СРСР (описаного в 1809 р.) назви *A. sibiricum* Pall. користуватися назвою Вудсона — *A. sarmatiense* (Woodson) Wissjul. За даними досліджень Є. Г. Победімової, з якими ми згодні, назва *A. sarmatiense* є синонімом *A. sibiricum* Pall., і тому за *A. sarmatiense* слід зберігати ареал останнього. Сам же Вудсон, описавши *A. sarmatiense* (під назвою *Trachomitum sarmatiense*) по екземпляру кендиря з південно-східної Європи (можливо з нижньої Волги), вважає, що на території УРСР найбільш поширений з представників цього роду вид *A. venetum* L., який він наводить також для Кавказу і Середньої Азії, цитуючи переглянуті ним гербарні екземпляри з цих районів.

Рід 675. Олеандр — Nerium L.

L., Sp. pl. (1753) 209.

Чашечка глибокоп'ятинадрізна, з лінійно-ланцетними лопатями, при основі яких є численні залозки у середині чашечки. Віночок лійковидний, з вузькою в нижній частині трубочкою і п'ятироздільним відгином; у зіві віночка розміщено супротивно його лопатям п'ять язичкоподібних, на верхівці зубчасто надрізаних виростів. Тичинки прикріплені до середини трубочки віночка, нитки їх язичковидні; пиляки довші за нитки тичинок, стріловидні, при основі з двома виростами; на верхівці пиляки вкриті щетинковидними волосками; тичинки внутрішнім боком щільно зчіпляються з потовщеною приймочкою. Зав'язь з простим стовпчиком, що закінчується тупою приймочкою. Плід з двох листянок, стислих з боків, багатонасіннєвих; насінина з чубком волосків на верхівці. — Кущі, з супротивними, шкірястими вічнозеленими листками; містять у собі білий молочний сік. Квітки рожеві, зібрані верхівковими суцвіттями.

Представники цього роду (близько 10 видів) поширені у субтропічних країнах Азії та в Середземноморській області. Один з видів — *N. oleander* L. — широко культивується у відкритому грунті в Криму, Закавказзі та в південних районах Середньої Азії.

2233[1] (1). N. oleander L. — **Олеандр.** Дуже розгалужений кущ, 2—4 *м* завв., з розчепіреними, спрямованими догори гілками. Листки ланцетні, 10—14 *см* завд., шкірясті, вічнозелені, на верхівці загострені, при основі трохи звужені, короткочерешкові, зісподу опушені, з виступаючою середньою жилкою. Квітки зібрані щитковидними суцвіттями; квітконіжки повстисто-опушені. Чашечка 0,5—0,6 *см* завд., повстисто-опушена. Віночок 4—5 *см* завд., рожевий, з відхиленими частками відгину, близько 4 *см* в діаметрі, зубчасті вирости в середині віночка виступають з зіву. Тичинки з майже вдвоє довшими за нитки пиляками, лінійно-лопатеві. Листянки 14—18 *см* завд. ♄. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 209. Победимова во Фл. СССР, XVIII, 662.
Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 23.

Культивується на півдні Кримської області у відкритому грунті (у найбільш північних районах дуже поширений як кімнатна рослина).

Поширення по СРСР. Культивується в південних районах Криму, Кавказу і Середньої Азії.

Загальне поширення. Походить з Середземноморської області.

Господарське значення. Рослина отруйна, містить в корі та листках кілька глюкозидів. Розводиться як декоративна рослина.

РОДИНА CXVII. ЛАСТОВНЕВІ — ASCLEPIADACEAE LINDL.[1]

Квітки правильні, двостатеві. Чашечка п'ятироздільна, залишається при плодах. Віночок зрослолистий, колесовидний або дзвониковидний, п'ятинадрізний. Тичинок 5; нитки їх звичайно зростаються в трубочку навколо маточки, пиляки двогнізді, щільно прилягають до приймочки; зв'язники здебільшого розширені на верхівці в додатки, які утворюють коронку в зіві віночка; пилок здебільшого злипається і утворює вологуваті маси — полінії, що з'єднуються по дві (з сусідніх пиляків) липкими залозками по кутах приймочки. Маточка з двох вільних плодолистків; стовпчиків два, на верхівці зрослих між собою, що несуть п'ятикутну приймочку. Зав'язей дві, верхніх. Плід — листянка; листянки парні. Насінина з чубком волосків. — Наші представники — трав'янисті багаторічні рослини або кущі. Листки супротивні. Квітки зібрані в пазушні, зонтиковидні або гроновидні суцвіття.

До складу родини входить близько 256 родів і понад 1500 видів, поширених переважно в тропічній смузі земної кулі. В СРСР ростуть 9 родів з 40 видами, з них в УРСР — 4 роди з 13 видами.

---

1. Лопаті коронки в зіві віночка остисті. Кущі з виткими стеблами . . . . . **676. Обвойник — Periploca** L.
— Лопаті коронки тупі. Трав'янисті рослини . . . . . 2.
2. Частки віночка відвернуті, а в брунькозложенні стулчасті . . . . . **677. Ваточник — Asclepias** L.
— Частки віночка розпростерті, а в брунькозложенні скручені праворуч . . . . . 3.
3. Коронка м'ясиста, чашоподібна, з п'ятьма тупими лопатями, без відростків . . . . . **678. Ластовень — Vincetoxicum** Moench
— Коронка плівчаста, чашоподібна, з п'ятьма вузько-ланцетними лопатями і п'ятьма коротшими, супротивними їм відростками . . . . . **679. Цинанхум — Cynanchum** L.

ПІДРОДИНА PERIPLOCOIDEAE K. SCHUM.

Пилкові зерна в тетрадах, прикріплених до ложковидно розширеного тільця з клейким диском при основі; нитки тичинок вільні, пиляки на спинці бородчасті, на верхівці — загострені.

Рід 676. Обвойник — Periploca L.

L., Sp. pl. (1753) 211.

Чашечка п'ятироздільна. Віночок колесовидний; лопаті його розставлені або відхилені, звичайно опушені; лопаті коронки в зіві віночка коротко-остисті. Тичинок 5; нитки їх вільні; пиляки на верхівці з'єднані,

[1] Опрацювала О. Д. Вісюліна.

на спинному боці з борідкою волосків; полінії на верхівці розширені. Приймочка напівкуляста. Листянки циліндричні, гладенькі. Насінина з чубком з волосків. — Виткі кущі.

Представники цього роду (близько 12 видів) поширені в Південній Європі, помірній і субтропічній Азії, на Кавказі і в тропічній Африці. В СРСР росте лише 1 вид.

2234 (1). P. graeca L. — **Обвойник грецький.** Кущ 4—12 *м* завв., з червонуватою, з виразними сочевичками корою, з виткими пагонами. Листки супротивні, 5—10 *см* завд., яйцевидні або яйцевидно-видовжені, коротко опушені, на верхівці загострені або тупуваті, при основі округлі, здебільшого гладенькі. Суцвіття — 2—6-квіткові зонтички, що перевищують верхівкові листки. Частки чашечки яйцевидно-ланцетні, близько 5 *мм* завд., опушені; віночок близько 2 *см* в діаметрі, буруватозеленуватий, з довгастими, близько 1 *см* завд., тупими, при основі і по краях волохатими частками. Листянки 8,5—11 *см* завд., вузько-ланцетні, поступово загострені, гладенькі. Насінина коричнювата, близько 1 *см* завд. ♄. Цв. V—VI.

L., Sp. pl. (1753) 211. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, 433. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю Р., II, 208. Prodan, Fl. Rom., ed. II (1939), т. I, p. 729. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 344. Победимова во Фл. СССР, XVIII, 665.

Рисунки: Pall., Fl. Ross., II, 68, tab. 76. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., B. V, T. 3, 2063, Fig. 3041. Javorka es Czapody, A Mag. Fl. képekben, 404, 2757.

Видані зразки: Herb. Fl. Cauc., № 233! Herb. norm., № 524!

По вологих прибережних місцях. — Зрідка у західному Причорномор'ї; на півдні Кримської області зустрічається, можливо, як здичавіла рослина. Зрідка культивується по садах і парках (на південь від лінії Київ — Харків).

П.З.С. Одеська обл.: Кілійський рн, окол. Вилкова (Борза, Липський!, Романова!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Лівадія (Душаков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Бессараб., Крим (?); Кавказ: всі райони.

Загальне поширення. Південна Європа, південний захід Європейської частини СРСР, Кавказ, Мала Азія.

Господарське значення. Зрідка культивується як декоративна рослина. Кора раніше вживалася в медицині як сильнодіючий засіб при хворобах серця; вона містить в собі глюкозид периплоцин ($C_{26}H_{43}O_{12}$). Рослина отруйна.

Примітка. Екземпляр, зібраний в окол. Одеси, зберігається в гербарії Ботанічного інституту АН СРСР в Ленінграді; для окол. Одеси ця рослина вказана як культурна.

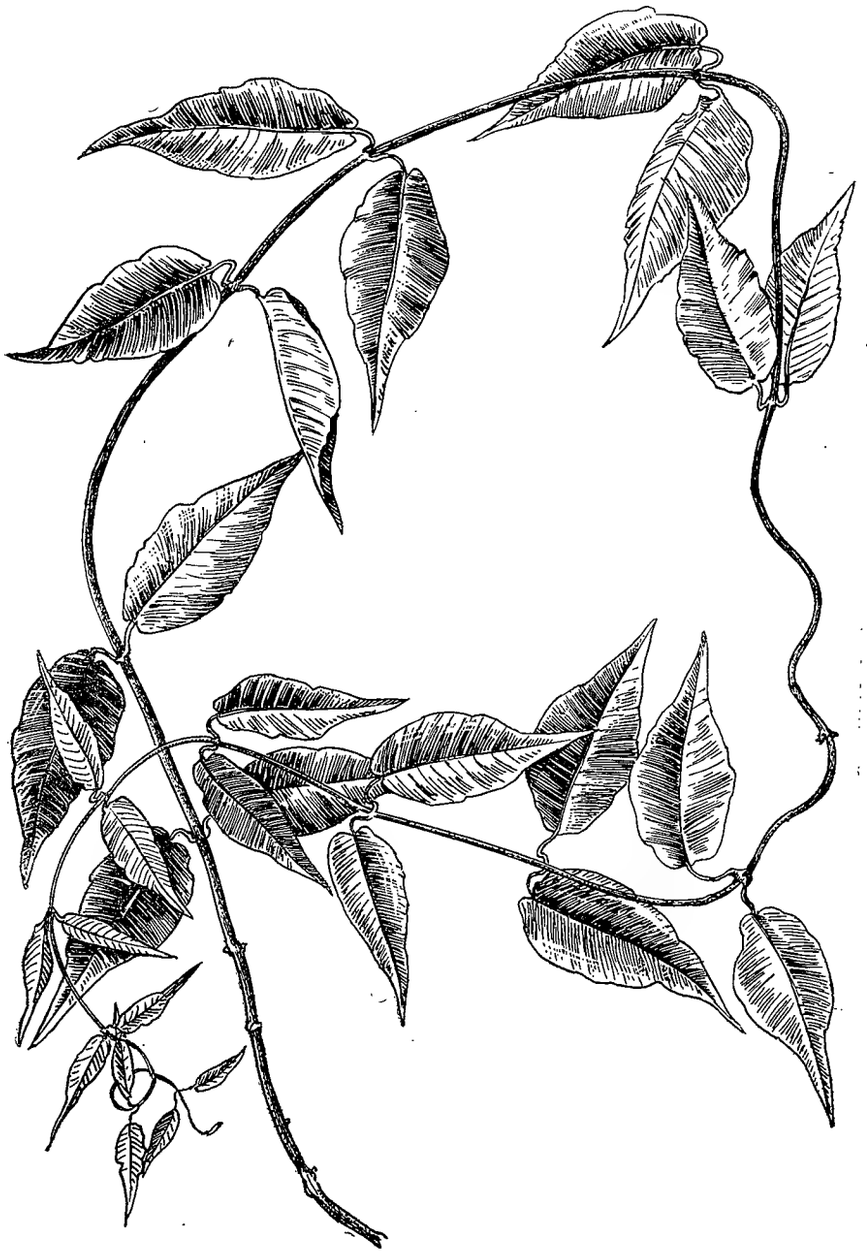

Рис. 62. Обвойник грецький — *Periploca graeca* L.
Гілка з листками.

ПІДРОДИНА CYNANCHOIDEAE K. SCHUM.

Пилкові зерна склеєні в полінії, які прикріплені попарно тяжами до червоних тілець; нитки тичинок зрослі; пиляки на спинці голі.

Рід 677. Ваточник — Asclepias L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 214.

Чашечка глибокоп'ятироздільна. Віночок колесовидний, глибокоп'ятироздільний, з відвернутими частками; в брунькозложенні частки стулчасті. Коронка з п'ятьох вільних ковпачковидних додатків, під якими сидять язикоподібні відростки. Полінії булавовидні, повислі. Приймочка майже плоска. — Трав'янисті багаторічні рослини з супротивними, рідше черговими листками.

До цього роду належить близько 80 видів, які ростуть в Америці (переважно в Північній) і Африці; з них один вид поширений в культурі в Південній Європі, в УРСР і на Кавказі (легко дичавіє).

2235 (1). A. syriaca L. — **Ваточник сірійський.** Рослина з мотузкоподібними, довгими, горизонтальними коренями. Стебло прямостояче, 80—120 *см* завв., вгорі разом з суцвіттям коротко опушене. Листки великі, 10—20 *см* завд., еліптичні або довгасто-еліптичні, на коротких черешках, зісподу сіро повстисто-пухнасті. Квітки брудноружеві, 0,8—1,2 *см* завд., зібрані багатоквітковими зонтикоподібними, пазушними суцвіттями на квітконосах, до 8 *см* завд. Квітконіжки 1,5—2,5 *см* завд. Частки чашечки відхилені, близько 4 *мм* завд., яйцевидні, на верхівці загострені, коротко опушені. Листянки яйцевидні, 8—10 *см* завд., до 3 *см* завш., дуже здуті, сіро-повстисті, з трав'янистими шипиками на поверхні. Насінина яйцевидна, плоска, з широким краєм, коричнева, близько 1 *см* завд., з чубком сніжнобілих волосків. ♃. Цв. VI—IX.

L., Sp. pl. (1753) 214, excl. syn. *Apocynum syriacum* Clus. Победимова во Фл. СССР, XVIII, 670.

— *A. cornuti* Decsn. in DC., Prodr., VIII (1844) 564. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 208. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 344.

Рисунки: Федченко и Флеров, Фл. Европ. ч. Росс. (1910) 763, рис. 652. Фл. СССР, XVIII, 670, табл. XXXVI, рис. 4.

По схилах і трав'янистих місцях. — Зустрічається як здичавіла рослина в лісових і лісостепових районах.

З.П. Волинська обл.: Ратне (Барбарич!). — **П.П.** Київська обл.: окол. Києва (Д. Зеров!, Семенкевич!, !!, Котов!); окол. Чорнобиля (Оксіюк!); біля ст. Фастів (Оксіюк!). — **Л.П.** Київська обл.: Вищедубечанський рн, Старосілля (Котов!); Броварський рн, (!!). — Чернігівська обл.: Остер (Барбарич!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Михайлівський рн, Яськівці (Котов!). — Вінницька обл.: Могилів-Подільський (Монтрезор!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Білогірський рн, Семенів (Кучерява!). — Вінницька обл.: Жмеринка (Гринь!). — Київська обл.: Біла Церква (!); Миронівський рн, Козин (Монтрезор!). — Черкаська обл.: Звенигородський рн, Козацьке (Підоплічка!); Смілянський рн, Велика Яблу-

нівка (Оксіюк!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Бориспільський рн, Воронькік (Оксіюк!). — Полтавська обл.: окол. Полтави (Іллічевський!); окол. Зінькова (Оксіюк!); Глобинський рн, Устимівка (Котов!). — Харківська обл.: окол. Харкова (Наливайко!, Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Вовчанськ (!); Куп'янський рн, Гусинка (Котов!). — Дніпропетровська обл.: по р. Самарі (Еліашевич!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: подекуди культивується в південних районах; поширений також як здичавіла рослина.

Загальне поширення. Походить з Північної Америки.

Господарське значення. Ваточник — каучуконосна і медоносна рослина. В її насінні міститься 19—21% напіввисихаючої олії, яка використовується в техніці, зокрема для виготовлення мила.

Рід 678. Ластовень — **Vincetoxicum** Moench

Moench, Meth. (1794) 717.

Чашечка п'ятироздільна. Віночок колесовидний, глибокоп'ятироздільний, з розпростертими частками; коронка чашоподібна, з 5 м'ясистими тупими лопатями, без відростків. Пиляки прилягають до приймочки; полінії овальні, з'єднані попарно. Маточка з двома вільними зав'язями, одним коротеньким стовпчиком і п'ятикутною потовщеною приймочкою. Листянки багатонасіннєві, видовжені; насінина з чубком з довгих волосків на одному кінці. — Трав'янисті багаторічні рослини або півкущі, часто з виткими стеблами і супротивними листками.

Цей рід налічує понад 100 видів. В СРСР ростуть 27 видів, з них в УРСР — 10.

---

1 Віночок білий, білуватий, жовтуватобілуватий або жовтуватозеленуватий . . . . . 2.
— Віночок буруваточервонуватий, темночервоний або бурий . . . 5.
2. Стебло висхідне, на верхівці звичайно витке. Лопаті віночка яйцевидні, тупі. Листки при основі здебільшого серцевидні . . . 3.
— Стебло прямостояче або висхідне, не витке. Лопаті віночка ланцетні або довгасті. Листки при основі слабосерцевидні, часто б.-м. шкірясті . . . . . 4.
3. Віночок жовтуватозеленуватий, всередині розсіяно опушений . . . . . **(7) Л. Юзепчука — V. Juzepczukii** (Pobed.) Priv.
— Віночок білий, всередині здебільшого голий . . . . . **(8). Л. лікарський — V. officinale** L.
4. Зонтики 2—6-квіткові, розміщені по 1—2 на кожному квітконосі . . . . . **(10). Л. крейдяний — V. cretaceum** (Pobed.) Wissjul.
— Зонтики 5—10-квіткові, розміщені по 2—3 на квітконосі . . . . . **(9). Л. розлогий — V. laxum** (Bartl.) Cr. et Godr.
5 (1). Квітки темночервоні, майже чорні . . . . . 6.
— Квітки бурі або буруваточервонуваті . . . . . 8.

6. Віночок всередині густобілувато опушений . . . . . **(1). Л. виткий — V. scandens** Somm. et Lev.
— Віночок всередині голий або з розсіяними волосками . . . . . 7.
7. Коронка віночка надрізана на 1/3. Стебло 20—80 *см* завв. . . . . **(2). Л. Шмальгаузена — V. Schmalhauseni** (Kusn.) Stank.
— Коронка віночка лише виїмчаста. Стебло 14—20 *см* завв. . . . . **(5). Л. проміжний — V. intermedium** Talicv.
8 (5). Листки 6—8 *см* завд., яйцевидні або еліптичні . . . . . **(6). Л. руський — V. rossicum** Kleop.
— Листки 2—6 *см* завд., широко-яйцевидні або широко-еліптичні. . . 9.
9. Квітки близько 10 *мм* в діаметрі. Верхні листки 4,5—6 *см* завд. Стебло 20—40 *см* завв. . . . . **(3). Л. азовський — V. maeoticum** (Kleop.) Barbarisch.
— Квітки 5—6 *мм* в діаметрі. Верхні листки 2—4 *см* завд. Стебло 8—17 *см* завв. . . . . **(4). Л. малий — V. minus** C. Koch.

2236 (1). V. scandens Somm. et Lev. — **Ластовень виткий.** Кореневище коротке; корені білуваті, шнуровидні. Стебла 70—180 *см* завв., звичайно нерозгалужені, у верхній частині виткі, коротко, розсіяно опушені. Листки 5—14 (16) *см* завд., яйцевидні, видовжено-яйцевидні, яйцевидно-ланцетні або ланцетні, загострені або б.-м. довго відтягнуті на верхівці, лише по краях і жилках коротко, негусто опушені, з коротенькими опушеними черешками. Квітконоси в пазухах верхніх листків, тоненькі, 2—5 *см* завд., коротко опушені, з 2—3 зонтичками квіток на верхівці. Зонтички 6—10-квіткові. Віночок темночервоний, майже чорний, 4—6 (8) *мм* в діаметрі, всередині густобілувато опушений; коронка п'ятилопатева, без проміжних зубчиків; плівчастий придаток пиляків нирковидний. Листянки видовжено-ланцетні, 5—7 *см* завд., на верхівці здебільшого довгозагострені, голі; насінина видовжено-яйцевидна, сплюснена, 3—5 *мм* завд., коричнева, з облямівкою по краю. ♃. Цв. V—VII; пл. VII—IX.

Somm. et Lev. в Тр. Бот. сада, XII (1892) 158. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 345.

— *V. nigrum* Ledeb., Fl. Ross., III (1847) 45. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 209, p. p. — *Cynanchum nigrum* C. A. M., Verz. d. Pflanz. (1831) 117. — *C. scandens* Kusn. в Мат. фл. Кавк., IV, I (1905) 446. — *Antitoxicum scandens.* Победимова во Фл. СССР, XVIII, 680.

Видані зразки: Герб. фл. СССР, № 3760!

У листяних лісах, по узліссях, чагарниках. — Поширений переважно в східній частині УРСР та в Кримській області.

Л.Л.-С. Харківська обл.: Зміївський рн, Зміїв, Коропові хутори (Карзов!, Котов!, Лавренко!). — **Д.Л.-С.** По р. Дінцю нерідко. — Сталінська обл.: Слов'янський рн, окол. Слов'янська (Котов!), Райгородок (Котов!, Гринь!), гори Артема (Ширяєв!, Котов!, Гринь!); Добропільський рн, Панківка (Підоплічка!); Горлівська мр, Бахмутівка (Лавренко!), Авдіївський рн, Авдіївка Перша (Котов і Карнаух!), Ясинувата (Котов!; Карнаух!); Сталіно (Котов!); Сніжнянський рн, Леонтіїв Байрак (Лавренко!);

Рис. 63. Ластовень виткий — *Vincetoxicum scandens* Somm. et Lev.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка зверху; *3* — квітка збоку.

Тімірязівське ліс., ур. Дерезувате (Котов!); Мар'їнський рн, Олександрівка (Клоков!). — Ворошиловградська обл.: Лисичанський рн, Лисичанськ (Котов!), Серебрянка (Оксіюк!, Котов!); Свердловський рн, Провальський степ (Котов!, Постриганы!); Краснодонський рн, Підгірний (Котов!), Попівка (Котов!, Карнаух!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Ізюм (Черняєв!, Залеський!, Котов!); Красноградський рн, Варварівка (Цингер!); Дворічна (Краснов!, Котов!). — Ворошиловградська обл.: Старобільський рн, Лиман (Сова!), Старобільськ (Ширяєвський!), Чмирівка (Мілютін!); Євсузький рн, Ново-Олександрівка (Барбарич і Денчик!). — Сталінська обл.: Амвросіївка (Лавренко!, Гринь!, Котов!); Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Висоцький!, Котов!). — Дніпропетровська обл.: Котовка (Олексієнко!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Ліндеман!). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (!!, Крижевський!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Старо-Кримський рн, Старий Крим (Таліев!), Планерське (!), Агармиш (Циріна!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Тургенівка (Федченко!), Бахчисарай (Буш!), Чуфут-Кале (Котов!); Білогорський рн, Олексіївка (Буш!); Сімферополь (В. Андрєєв!, Олексієнко!, Зеленецький!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Куйбишевський рн, Соколине (Гольде!, Андрєєв!, Станков!, Оксіюк!, Васильєв!, **Ваньков!**), Кріпке (Буш!); Сімферопольський рн, Привольне (Гольде!), Краснолісся (Федченко!, Котов!); Білогорський рн, Мангуп-Кале (Буш!), Орлине (Криштофович!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, г. В. Чучель (Буш, Поплавська, Юзепчук!), Бабуган-яйла (Пожидаєва!, Котов!), Демерджі-яйла (Вульф!, Котов!), Карабі-яйла (Буш!), Чатир-даг (Котов!); Ялтинський рн, Гурзуфське Сідло (Котов!), Ай-Петрі (Станков!, Косинський!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, від Генеральського до Алушти (Федченко!), Малореченське (Буш!), Алушта (Олексієнко!); Ялтинський рн, окол. Ялти (Станков!), Голуба затока (Ганешин!), Ялта (!!); Судацький рн, Карадаг (Сарандінакі!), Судак (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волзьк.-Дон., Ниж.-Дон., Причорн., Крим; Кавказ: всі райони.

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР, Кавказ, Мала Азія.

2237 (2). V. Schmalhauseni (Kusn.) Stank. — **Ластовень Шмальгаузена.** Кореневище коротке, косе, з білуватими шнуровидними коренями. Стебла прямостоячі, 20—80 *см* завв., здебільшого не розгалужені, коротко опушені. Листки 3—10 *см* завд., яйцевидні або яйцевидно-ланцетні, з округлою або б.-м. серцевидною основою, на верхівці б.-м. довгозагострені, верхні листки яйцевидно-ланцетні або видовжено-еліптичні; всі листки, переважно по жилках і по краях, коротко опушені, з коротенькими, до 1 *см* завд., черешками. Квітконоси дорівнюють листкам або трохи перевищують їх, коротко опушені, з 2—3 зонтичками на верхівці; зонтички пазушні, небагатоквіткові. Чашечка з трикутними, на верхівці гострувати ми, коротко опушеними лопатями; віночок темночервоний, всередині голий, відгин його 5—6 *мм* в діаметрі; лопаті віночка видовжені, близько 2 *мм* завд., на верхівці тупуваті; коронка надрізана на $^1/_3$ з п'ятьма широкими, майже округлими лопатями та з п'ятьма дрібненькими зубчиками. Листянки 5—6 *см* завд., на верхівці довгозагострені, голі; насінина коричнева, яйцевидна, по краю з вузенькою облямівкою. ♃. Цв. VI—VII; пл. VIII.

Станков—Таліев, Опр. высш. раст. Европ. ч. СССР (1949) 569.

— *Cynanchum Schmalhauseni* Kusn. в Мат. фл. Кавк., IV, I (1905) 469. — *Vincetoxicum medium*, Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 209, p. p., non Dcne.— *Antitoxicum Schmalhauseni* Pobed. во Фл. СССР, XVIII, 684.

Рисунки: Фл. СССР, XVIII, 685, табл. XXXVIII, II.

По гірських схилах. — Поширений в Кримській області.

Т.С. Кримська обл.: Чорноморський рн, Тарханкутський півострів (Дзенс-Литовська). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Мангуп-Кале (Дзевановський!); Куйбишевський рн, Кріпке (Буш!); Білогорський рн, ур. Каракуш (Гринь!). — **Г. Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, держзаповідник (Юзепчук!), Чатир-даг (Гольде!, Котов!), Демерджі (Котов!); Ялтинський рн, Ай-Петрі (Федченко!). — **Півд. Кр.** Судацький рн, Карадаг (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Передкавк., Даг.

Загальне поширення. Крим, Кавказ.

2238 (3). V. maeoticum (Kleop.) Barbarisch. — **Ластовень азовський.** Кореневище коротке, косе, з шнуровидними білуватими коренями. Стебла 20—40 *см* завв., прямостоячі, прості, коротко опушені, на верхівці не завиваються; верхні міжвузля вкорочені. Листки з короткими черешками, яйцевидні, верхні — видовжено-яйцевидні, 4,5—6 *см* завд., на верхівці б.-м. загострені. Квітконоси короткі, 0,5—1,5 *см* завд., з 1—2 пазушними 2—6-квітковими зонтичками, коротко опушені. Квітки на коротеньких, 1—2 *мм* завд., густо опушених квітконіжках. Чашечка з ланцетними, 2—2,5 *мм* завд., по краях війчастими лопатями. Віночок близько 10 *мм* в діаметрі, буруватий; лопаті його довгасті, 4—5 *мм* завд., на верхівці тупуваті; коронка віночка з п'ятьма широкоовальними лопатями і п'ятьма невеличкими зубчиками між ними. Листянки 4—6 *см* завд., на верхівці загострені, голі. 4. Цв. V; пл. VI.

Барбарич у Визн. росл. УРСР, 395.

— *Cynanchum maeoticum* Kleop. у Вісн. Київськ. ботан. саду, IX (1929).

По кам'янистих і глинястих схилах. — Відомий лише з Приазов'я.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Жданов (!); Будьоннівський рн, Хомутове (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (східна частина).

Загальне поширення. Південний схід Європейської частини СРСР.

2239 (4). V. minus C. Koch. — **Ластовень малий.** Кореневище коротке, косе, з тонкими буруватими шнуроподібними коренями. Стебла 8—17 *см* завв., прямостоячі або при основі висхідні, прості або у верхній частині розгалужені, коротко опушені, густо улиснені. Листки яйцевидні, овально-яйцевидні, 2—4 *см* завд.; нижні листки майже округлі, верхні — видовжено-яйцевидні, яйцевидно-ланцетні або ланцетні; всі листки на коротеньких черешках, по жилках і по краях коротко опушені. Квітки зібрані в пазушні, малоквіткові, на коротеньких ніжках або сидячі

зонтики. Віночок близько 6 *мм* в діаметрі, буруватий, всередині голий; лопаті його довгасто-ланцетні, тупуваті; коронка п'ятичасткова, частки її зростаються сполучною перетинкою майже доверху (іноді ця сполучна перетинка випинається тупим кутом, і тоді коронка невиразно 10-часткова). Листянки на верхівці видовжені, голі. 4. Цв. V—VI.

C. Koch. in Linnaea, XXIII (1850) 590, haud. Клеопов у Вісн. Київськ. бот. саду, IX (1929) 68.

— *Cynanchum minus* C. Koch. in Linnaea, XIX (1847) 27. — *Antitoxicum minus* Pobed. во Фл. СССР, XVIII, 687, p. p.

Цей вид наводився, на нашу думку, помилково, для Сталінської області (замість *V. intermedium* Tal.) і для Криму (замість *V. Schmalhauseni* (Kusn.) Stank.). Екземплярів цього виду з території УРСР ми не бачили.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (?); Кавказ: Півд. Закавк.

Загальне поширення. Південне Закавказзя, Мала Азія, Крим (?).

2240 (5). V. intermedium Taliev. — **Ластовень проміжний.** Стебла прямостоячі, 14—20 *см* завв., коротко опушені. Листки короткочерешкові, яйцевидно-ланцетні або ланцетні, при основі звичайно б.-м. округлі, 5—12 *см* завд. Квітки в пазушних, на коротеньких ніжках або майже сидячих, 3—6-квіткових, коротших за листки зонтиках. Квітконіжки в 1,5—2 рази довші за листки, опушені. Чашечка вдвоє коротша за віночок, з вузько-ланцетними частками. Віночок темночервоний, близько 8 *мм* в діаметрі, всередині голий або з розсіяними волосками; коронка лише виїмчасто 10-часткова, причому 5 часток мають вигляд дрібненьких зубчиків. Листянки видовжено-ланцетні, до 5 *см* завд., на верхівці загострені; насінина коричнева, сплюснена, по краю з вузькою облямівкою. 4. Цв. V—VI.

Талиев в Тр. Харьк. общ. испыт. прир., XXXIV (1900) 251. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 346.

— *Cynanchum intermedium* Клеопов у Вісн. Київськ. бот. саду, IX (1929) 70. — *Antitoxicum intermedium* Pobed. во Фл. СССР, XVIII, 689. — *C. minus* auct. fl. ucr., non Koch.

По відслоненнях крейди, граніту і гнейсів. — Відомий з південного сходу УРСР.

Д.Л.-С. Сталінська обл.: Амвросіївський рн, Білорівка (Котов!), Амвросіївка (Лавренко!, Котов!), Білорівка—Успенка (Лавренко!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Криворізький рн, окол. Кривого Рога, с. Зелене (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Міловський рн, Стрілецький степ (Котов!, !!); Ольгинський рн, Кам'яні Могили (!!). — **П.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Ново-Троїцьке (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Дон., Причорн. (північно-східна частина).

Загальне поширення. Ендем південного сходу Європейської частини СРСР.

2241 (6). V. rossicum Kleop. — **Ластовень руський.** Кореневище коротке, косе, з буруватими шнуровидними коренями. Стебло 60—120 *см* завв., нерозгалужене, вгорі вигинчасте або витке, дворядно опушене. Листки короткочерешкові, яйцевидні або еліптичні, 6—8 *см* завд., загострені, при основі округлі, по краях і по жилках опушені; верхні листки ланцетні. Квітки зібрані зонтиками, які утворюють грановидне суцвіття, зонтики 1—3-квіткові; бокові зонтики на довгих ніжках. Чашечка гладенька; частки її шиловидно-ланцетні. Віночок бурий або червонуватобурий, всередині голий, близько 5 *мм* завд.; коронка з 5 округлими лопатями і 5 дрібненькими зубчиками в проміжках. Листянки ланцетні, на верхівці загострені, гладенькі. ♃. Цв. VI—VII; пл. VIII—IX.

Клеопов у Вісн. Київськ. бот. саду, IX (1929) 67. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 346.

— *V. medium* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 209, p. p. non Dcne — *Antitoxicum rossicum* Pobed. во Фл. СССР, XVIII, 690.

По чагарниках. — Відомий з Тернопільської області (з Кремінця) та з Лівобережного Лісостепу і Степу.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременець, Дівоча гора (Котов!). **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харківський рн, окол. Харкова (Черняєв!), Іванівка — Каразина (Делявінь!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, пойма р. Дніпра нижче Йосипівки (Котов!). — Ворошиловградська обл.: Старобільськ (Шираєвський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Заволзьк., Волзьк.-Дон., Ниж.-Волзьк., Причорн.

Загальне поширення. Південна частина Східної Європи.

2242 (7). V. Juzepczukii (Pobed.) Priv. — **Ластовень Юзепчука.** Кореневище коротке, косе, вкрите довгими шнуровидними білуватими коренями. Стебла 40—60 *см* завв., висхідні, на верхівці виткі, по протилежних гранях коротко опушені. Листки яйцевидні або еліптичні, до 12 *см* завд., при основі серцевидні, на верхівці довго відтягнуті, короткочерешкові, листки по краях і вздовж жилок опушені. Квітки зібрані пазушними 3—5-квітковими зонтиками, які утворюють вузьке, волотеподібне суцвіття. Квітконіжки вдвоє довші за квітки, опушені. Квітки 10—15 *мм* завд. Частки чашечки ланцетні. Віночок жовтуватозеленуватий, 4—5 *мм* в діаметрі, всередині розсіяно опушений; лопаті його яйцевидні, тупі. Коронка з 5 коротенькими тупими лопатями і 5 дрібненькими зубчиками між ними. Пиляки з широким плівчастим придатком. Листянки веретеновидні, голі, близько 5 *см* завд. ♃. Цв. V—VII; пл. VIII.

Привалова в Тр. Гос. Никитск. бот. сада, т. XXVI (1956) 140.
— *Antitoxicum Juzepczukii* Pobed. во Фл. СССР, XVIII, 683.

По букових лісах. — В Криму.

Півд. Кр. Кримська обл.: Алуштинський рн, Демерджі-яйла (Юзепчук!); Державний заповідник (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.

Загальне поширення. Ендем Криму.

2243 (8). V. officinale Moench — **Ластовень лікарський.** Кореневище коротке, горизонтальне, з шнуровидними буруватими коренями. Стебла 50—120 *см* завд., прямостоячі або висхідні, на верхівці вигинчасті або б.-м. виткі; межи вузля стебла з одного боку опушені. Листки яйцевидні, яйцевидно-ланцетні або овальні, при основі б.-м. глибокосерцевидні, на верхівці б.-м. довгозагострені, 5—10 *см* завд.; листки по краях і вздовж жилок опушені. Квітки зібрані пазушними, 1—3-квітковими зонтиками, які утворюють не дуже розлоге волотевидне суцвіття; квітконоси не перевищують листків. Квітки 10—15 *мм* завд., на коротких квітконіжках. Чашечка з вузько-ланцетними загостреними частками. Віночок білий, 8—10 *мм* в діаметрі, голий або з розсіяними волосками всередині, лопаті віночка яйцевидні, тупі; коронка п'ятичасткова, частки її в нижній частині з'єднані проміжними перетинками. Пиляки з округлим плівчастим придатком. Листянки вузько-ланцетні, на верхівці загострені, голі, часто трохи зігнуті. Насінина видовжено-яйцевидна, сплюснена, по краю вузько-плівчасто облямована, бурувата, гладенька. ♃. Цв. VI—VII; пл. VIII.

Moench, Meth. (1794) 317. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 209, p. p. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 345.

— *Vincetoxicum vulgare* Jundz., Fl. lithuan. (1811) 66. Bess., Enum., 11. — *Asclepias vincetoxicum* L., Sp. pl., ed. I (1753) 216. — *Cynanchum vincetoxicum* Pers., Syn., 1, 274, p. p. — *Antitoxicum officinale* Pobed. во Фл. СССР, XVIII, 697. — *A. stepposum* Pobed. во Фл. СССР, ц. м., 709, p. p.

Рисуики: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 1067. Визн. росл. УРСР, 345, рис. 200. Маевский, Фл. ср. пол. Европ. ч. СССР (1954) 434, рис. 166 (*sub Antitoxicum officinale* (Moench) Pobed.).

У соснових, сосново-змішаних і широколистяних лісах, по узліссях, чагарниках. — Звичайна рослина в лісових і лісостепових районах, в степовій частині УРСР зустрічається рідше — переважно по байрачних лісах і чагарниках.

К.Л., Пр. Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С. Звичайно. **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: окол. Кіровограда (Ліндеман!).— Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Олексієнко!); Кривий Ріг (Олексієнко!); Щорсівський рн, Дібровка (Криштофович!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Котовка (Олексієнко!). — Сталінська обл.: Жданов (Висоцький!). — **П.З.С.** Херсонська обл.: Херсон (Ліндеман!). — Запорізька обл.: Мелітополь (Коржинський!).

Var. **volubile** Wissjul. var. nova — Стебло висхідне, до 2 *м* завв., на більшій частині своєї довжини витке (верхівка його дуже довга, завивається навколо інших рослин).

По соснових і сосново-змішаних лісах.

Л.П. Київська обл.: Вищедубечанський рн, Старосілля (!!, Котов). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (!).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Причорн., Волзьк.-Дон., Заволзьк.

Рис. 64. Ластовень лікарський — *Vincetoxicum officinale* Moench var. *volubile* Wissjul.

Загальний вигляд.

Загальне поширення. Європа (крім крайньої півночі).

2244 (9). V. laxum (Bartl.) Gr. et Godr. — **Ластовень розлогий.** Стебло прямостояче або висхідне, 25—75 *см* завв., не витке, коротко опушене. Листки овальні, яйцевидні або яйцевидно-ланцетні чи ланцетні, 5—12 *см* завд., короткочерешкові, при основі б.-м. округлі, рідше невиразносерцевидні, на верхівці б.-м. довговідтягнуті. Квітки зібрані пазушними 5—10-квітковими зонтиками, які розміщені по 2—3 на кожному квітконосі. Квітконіжки дорівнюють квіткам або в 1,5 раза довші за них. Чашечка з вузько-ланцетними, голими або розсіяно опушеними частками. Віночок білуватий або білуватожовтуватий, близько 8 *мм* в діаметрі, всередині голий або з розсіяними волосками; лопаті його ланцетні або довгасті; коронка п'ятилопатева. Листянки близько 5 *см* завд., ланцетні або вузько-ланцетні, на верхівці б.-м. довгозагострені, голі, зеленуваті; насінина коричнева, сплюснена, з вузькою облямівкою по краю. ♃. Цв. V—VII; пл. VII—IX.

Gren. et Godr., Fl. France, II (1850) 480. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 346.

— *V. officinale* Ledeb., Fl. Ross., III (1847—1849) 45, p. p. — *Cynanchum laxum* Bartl. in Koch, Taschenb. (1844) 350. — *Antitoxicum laxum.* Победимова во Фл. СССР, XVIII (1952) 701. — *A. stepposum* Победимова, ц. м., 707, p. p. — *A. tauricum* Pobed., ц. м., 606.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 8741.

По чагарниках, степових схилах, по кам'янистих гірських схилах, на морському узбережжі. — Переважно в лісостепових і степових районах і в Криму.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Мукачівський рн, Лавки (Косець!); Ужгородський рн, Холмець (Барбарич!); Виноградів (Білик!); Берегівський рн, Нове Село (Білик!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Заложцівський рн, Турчин (Гринь!); Чортківський рн, Улашківці (Гринь!), Салівка (Гринь!). — Чернівецька обл.: Хотинський рн, Млинки (Косець!). — Станіславська обл.: Обертинський рн, Гарасимів-Чортовець (Катіна!). — Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Привороття (!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Брацлав (Гагман!). — Одеська обл.: Ананьївський рн, Жеребкове (Котов!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Валківський рн, Гребінники (Андреєв!). — Чернігівська обл.: Прилуки (Порецький!). — Полтавська обл.: Лохвиця (Гагман!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Старобільський рн (Степанов!), Старобільськ (Шираєвський!); Ново-Айдарський рн, Ковпаки (Соколова!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Траутфеттер!, Васильєв!). — **Т.С.** Кримська обл.: Чорноморський рн, Джатульськ (Дзенс-Литовська!). — **К.С.** Кримська обл.: Ленінський рн, Казантип (Васильєв!), Приморський рн, Ново-Миколаївка (Крилова!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Білогорський рн, Білогорськ (Юзепчук!, Васильєв!), перевал з Білогорська на Привітне (Зефіров!); Бахчисарайський рн, Альма (Нестеренков!); Сімферополь (Олексієнко!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Куйбишевський рн, Крінке (Буш!, Андреєв!); Балаклавський рн, Мангуп-Кале (Буш!, Котов!), Орлине (!); Бахчисарайський рн, між Партизанським і Бахчисараєм (Буш!), Білогорський рн, Красноселівка (Пупкова!); Сімферопольський рн, Пожарське (Станков!), Андрусово (Андреєв!), Піонерське (Білик!). — **Г. Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Кримський державний заповідник (Поплавська!,

Рис. 65. Ластовень розлогий — *Vincetoxicum laxum* (Bartl.) Gr. et Godr.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

Котов!), г. М. Чучель (Вульф, Котов!), Карабі-яйла (Буш!), Бабуган-яйла (Котов!); Ялтинський рн, Гурзуфське Сідло (Котов!), Чатир-даг (Федченко!, Вульф!), г. Демерджі (Буш!, Вульф!); Судацький рн, Щебетівка (Котов!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Массандра (Котов!), Гурзуф (!), Алупка (!), Ялта (Станков!), Ласпі (Зеленецький!); Судацький рн, Карадаг (Сарандінакі, Котов!), Судак (Котов!).

Var. **jailicola** (Juz.) Wissjul. comb. nova. Стеблові листки відхилені донизу, б.-м. шкірясті.

— *Vincetoxicum jailicola* Juz. в Бот. мат. герб. Ботан. инст. АН СССР, XIV (1957) 18. — *Antitoxicum jailicola* Pobed. во Фл. СССР, XVIII, 636.

На яйлах. — В Криму.

Г. Кр. Кримська обл.: Алуштинський рн, Демерджі-яйла (Юзепчук і Голубкова!), Чатир-даг (Монюшко!); Ялтинський рн, Ай-Петрі (Голубкова!).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Кам., Волзьк.-Дон., Бессар., Причорн., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Південна та Середня Європа, Кавказ.

2245 (10). V. cretaceum (Pobed.) Wissjul. — **Ластовень крейдяний.** Стебла 20—50 *см* завв., від основи або лише на верхівці розгалужені, рідше прості, по всій довжині коротко опушені, густіше по двох протилежних гранях. Листки яйцевидні або видовжено-яйцевидні, на верхівці гострі або гоструваті, 2—4 (7) *см* завд., по жилках і по краю негусто, коротко опушені, з короткими опушеними черешками. Квіткоси коротші за листки, коротко опушені, здебільшого з 1—2 зонтичками на верхівці; зонтички 2—6-квіткові. Приквітки лінійні, до 1 *мм* завд., опушені. Частки чашечки лінійні, 1,4—1,8 *мм* завд., розсіяно опушені або майже голі. Віночок 6—8 *см* в діаметрі, білуватий; лопаті його 2,5—3 *мм* завд., овальні, тупі, голі, коронка п'ятилопатева, з трикутними, неглибоко надрізаними лопатями, зрідка з 1—2 малопомітними проміжними зубцями. Придаток пиляків нирковидний, плівчастий. Листянки ланцетні, 4—5 *см* завд., на верхівці трохи витягнуті; насінина овальна, коричнева, 3—4 *мм* завд., гола, з вузенькою облямівкою по краю. ♃ Цв. VII; пл. VIII.

Wissjul. comb. nova hoc loco.

— *Antitoxicum cretaceum* Pobed. во Фл. СССР, XVIII (1952) 702. — *Vincetoxicum officinale* auct. fl. Ucr., p. p. — *Cynanchum laxum* auct. fl. Ucr., p. p.

Рисунки: Фл. СССР, XVIII, 699, табл. XXXVIII, рис. 3.

На крейдяних і мергелястих відслоненнях. — На північному сході УРСР в басейні р. Дінця та на другій гряді Кримських гір.

Д.Л.-С. Ворошиловградська обл.: Лисичанський рн, Серебряика (Оксіюк!, Котов!, Лавренко!, Карнаух!); Краснодонський рн, Попівка на р. Донці (Постриганы!, Котов!). — Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Залеський!, Котов!, Ширяєв!), Богородичне (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Балаклея (Карзов!). — Ворошиловградська обл.: Ново-Псковськ (Косець!). Крім того, росте на границі з РРФСР:

Білгородська обл.: Уразово (Котов!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Білогорськ (Котов). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Куйбишево (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волзьк.-Дон., Заволзьк., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР.

Рід 679. Цинанхум — Cynanchum L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 212.

Віночок колесовидний, глибокоп'ятироздільний; коронка плівчаста, п'ятироздільна, з 5 зовнішніми і 5 супротивними їм внутрішніми вузьколанцетними лопатями, чашоподібна; полінії яйцевидні, прикріплені нижче верхівки, повислі; приймочка п'ятикутна. — Багаторічники з виткими стеблами і квітками, зібраними пазушними півзонтиками. Насіння з чубком з волосків.

Невеликий рід з 5 видами, з яких в СРСР зустрічаються 4, а в УРСР — 1 вид.

2246 (1). C. acutum L. — **Цинанхум гострий.** Стебло витке, 1—3 *м* завд., коротко, негусто опушене, іноді майже голе, дуже розгалужене. Листки супротивні, короткочерешкові, серцевидні або яйцевидно-серцевидні, іноді майже нирковидні, на верхівці загострені. Квітки зібрані пазушними, простими або розгалуженими напівзонтиками. Лопаті чашечки яйцевидно-ланцетні, опушені. Віночок білий або рожевий; лопаті віночка довгасті, тупі; коронка щільно прилягає до тичинок. Листянки лінійно-ланцетні, загострені, гладенькі. ♃. Цв. VI—VII; пл. VIII—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 310. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 209. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 345. Победимова во Фл. СССР, XVIII, 715.
Рисунки: Визн. росл. УРСР, 345, рис. 200!

На кам'янистих, піщаних і солонцюватих місцях. — В південній частині УРСР, переважно в літоральній смузі Чорного і Азовського морів, а також вздовж берегів Дніпра, Дінця та їх приток.

Д.Л.-С. Ворошиловградська обл.: Лисичанськ (Котов!); Краснодонський рн, Попівка (Котов і Карнаух!). — Сталінська обл.: Харцизький рн, Нижня Кринка (Степанов!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: окол. Дніпропетровська (Акінфієв). — Запорізька обл.: Осипенківський рн, Бердянська коса (Опперман і Чешко!); Приморський рн, Обіточна коса (Опперман і Чешко!). — Сталінська обл.: окол. Жданова (Опперман!); Першотравневий рн, Білосарайська коса (Опперман і Чешко!, Котов). — **П.З.С., Л.З.С., П.С.** Звичайно. — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, Керч (Чучкевич!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Кіровський рн, окол. Феодосії (Сарандінакі). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Карадаг (Сарандінакі!, Котов!, Сирейщиков!, Вучетич!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Заволзьк., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: всі райони.

Загальне поширення. Південна частина Західної Європи, південна частина СРСР, Кавказ, Північна Африка, Передня Азія, Іран.

Господарське значення. Рослина містить в собі багато каучуку.

ПОРЯДОК **TUBIFLORAE** AGARDH.

Квітки звичайно двостатеві, здебільшого тетрациклічні (з одним колом тичинок). Чашечка з п'яти листочків, звичайно зрослих між собою. Віночок зрослопелюстковий, симетричний, рідше правильний. Тичинок 5, вони чергуються з частками віночка і прикріплені до його трубочки; часто внаслідок редукції тичинок 4 або 2. Маточка з 2—5-гніздою, рідше одногніздою, звичайно верхньою зав'яззю; насіннєві зачатки з одним інтегументом. — Трави або кущі, з черговими або супротивними, рідко редукованими листками.

РОДИНА CXVIII. БЕРЕЗКОВІ — CONVOLVULACEAE JUSS.[1]

Квітки правильні. Чашечка п'ятироздільна або п'ятилиста, рідше чотирироздільна або чотирилиста. Віночок дзвониковидний або лійковидний, п'ятилопатевий, рідше чотирилопатевий, в брунькозложенні складчастий. Тичинок 5, прикріплених нитками до трубочки віночка, з лопатями якого вони чергуються. Маточка одна, при основі її є кільцеподібний диск; зав'язь верхня, цілком або не цілком 2—4-гнізда, з 1—2 насіннєвими зачатками в кожному гнізді; стовпчик 1 з двороздількою приймочкою або стовпчиків 2. Плід — коробочка; насінина з ендоспермом і зігнутим зародком. — Трав'янисті рослини. Стебла звичайно завиваються вліво. Листки спіральні. Квітки поодинокі, в пазухах листків або зібрані в суцвіття.

Родина містить близько 39 родів і приблизно 900 видів, які поширені по всій земній кулі. Основними областями поширення її видів є Мадагаскар, Східна Африка, Канарські острови, Австралія.

1. Рослини з зеленими листками . . . . . 2.
— Рослини з незеленими, лусочковидними, редукованими листками і дрібненькими квітками . . . . . **683. Повитиця — Cuscuta** L.
2. Стовпчик з двома лінійними або еліптичними приймочками . . . 3.
— Стовпчик з однією голівчастою приймочкою. Культивується як декоративна рослина . . . . . **680. Іпомея — Ipomoea** L.
3. Основу чашечки оточують два чималих приквітки . . . . . **681. Плетуха — Calystegia** L.
— Приквітків при основі чашечки немає або вони дрібненькі . . . . . **682. Берізка — Convolvulus** L.

[1] Опрацювала О. Д. Вісюліна.

ПІДРОДИНА I. **CONVOLVULOIDEAE** CHOISY.

Зелені рослини. Зародок прямий або зігнутий; сім'ядолі складчасті.

Рід 680. Іпомея — Ipomoea L.

L., Sp. pl. (1753) 153.

Частки чашечки загострені. Віночок лійковидний, великий, яскраво забарвлений. Приймочка голівчаста. — Однорічні рослини з серцевидними листками; приквітки дрібні, лінійні.

Представники цього роду (близько 30 видів) поширені переважно в тропічній зоні. В СРСР дико ростуть 2 види, в УРСР цей рід зустрічається тільки в культурі.

Примітка. До роду *Ipomoea* належить *I. batatas* (L.) Lam. — батат, багаторічна рослина з крупними, б.-м. видовженими потовщеними бульбами, яка культивується в південних районах СРСР (переважно на Кавказі та в Середній Азії) як овочева рослина завдяки солодким їстівним бульбам, що містять в собі багато крохмалю та цукру. Використовується в їжу, а також іде на виготовлення крохмалю і патоки.

2246 [1] **(1). I. purpurea** (L.) Roth. — **Іпомея пурпурова.** Кручені паничі. Витки рослини. Стебло 2—3 *м* завд., розгалужене, розсіяно волосисте або майже гладеньке. Листки серцевидні, загострені, довгочерешкові, коротковолосисті. Квітки на довгих ніжках, поодинокі або по 2—3 на довгих квітконосах, в пазухах листків. Частки чашечки яйцевидно-ланцетні. Віночок лійковидний, 4—5 *см* завд., червонопурпуровий або синій. Тичинки з голими нитками, коротшими за віночок. Стовпчик з голівчастою приймочкою. Коробочка трохи сплюснено-куляста. ⊙. Цв. VI—IX.

Roth, Bot. Abh. (1787) 27. Григорьев во Фл. СССР, XIX, 5.
— *Convolvulus purpureus* L., Sp. pl., ed. II (1762) 219. — *Pharbitis purpurea* (L.) Voigt., Hort. Suburb. Calc. (1845) 354.
Рисунки: Киселев, Цветоводство (1949) 384, рис. 232, Javorka es Czapody, A Mag. fl. kepekben, 406, 2776a.

Широко культивується по всій Українській РСР як декоративна рослина.

Поширення по СРСР. Поширена по багатьох районах в культурі.

Загальне поширення. Дико росте в Південній Америці.

Примітка. За забарвленням квіток цього виду відрізняють кілька садових форм. Поширені також форми з повними квітками. Квітки іпомеї розкриті лише зранку. Вживається для альтанок, балконів тощо.

Рід 681. Плетуха — Calystegia R. Br.

R. Br., Prodr. Fl. Nov. Holl. (1810) 483.

Чашечка з п'ятьма майже однаковими лопатями; при основі чашечки містяться 2 широких листковидних приквітки, що перевищують чашечку. Віночок лійковидний, 4—5-лопатевий. Тичинок 5, прикріплених

до трубочки віночка. Зав'язь 2—4-гнізда. Стовпчик нитковидний, з 2 еліптичними приймочками. Коробочка б.-м. куляста. — Витки багаторічні рослини, з черговими листками і поодинокими пазушними квітками.

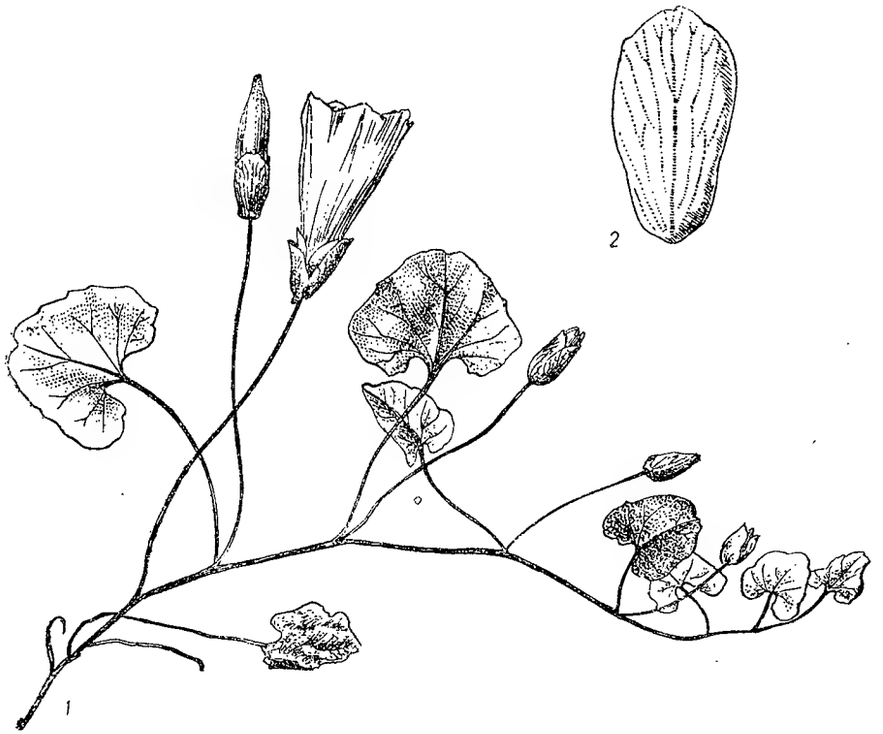

Рис. 66. Плетуха сольданелоподібна — *Calystegia soldanella* (L.) R. Br.

1 — загальний вигляд; *2* — приквіток.

В межах цього роду відомо 10—12 видів, які поширені в помірних і тропічних областях земної кулі. В СРСР ростуть 5 видів, з них в УРСР зустрічаються 3 види.

---

1. Листки нирковидно-серцевидні або нирковидні. . . . . **(1). П. сольданелоподібна — C. soldanella** (L.) R. Br.
— Листки яйцевидно-стріловидні, трикутно яйцевидно-серцевидні. . . 2.
2. Приквітки пухирчасто здуті. Квітки 5,5—8 *см* завд. . . . . **(3). П. лісова — C. silvestris** (Willd.) Roem. et Schult.
— Приквітки не здуті. Квітки 3,5—6 *см* завд. . . . . **(2). П. звичайна — C. sepium** (L.) R. Br.

2247 (1). C. soldanella (L.) R. Br. — **Плетуха сольданелоподібна.** Кореневище повзуче, розгалужене. Стебла лежачі, розгалужені, до 2 *м* завд., голі. Листки нирковидні або нирковидно-серцевидні, трохи м'ясисті, голі, на верхівці виїмчасті, по краях хвилясто-зубчасті, з довгими, довшими за пластинку черешками. Квітконоси одноквіткові, довші за

листки. Приквітки широкі, яйцевидні або еліптичні, 1—8 *см* завд., на верхівці округлі, б.-м. дорівнюють чашолисткам. Віночок рожевофіолетовий, 3,5—5 *см* завд., лійковидно-дзвониковидний, з коротенькими невиразними лопатями. Тичинки значно коротші за віночок; нитки їх в нижній частині розширені, голі, без сосочковидних волосків. Коробочка еліптична, чотиристулчаста, гола, з чотирма насінинами. ♃. Цв. V—VI; пл. VI—VII.

R. Br., Prodr. Fl. Nov. Holl. (1810) 483. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 243. Палибин в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913). Григорьев во Фл. СССР, XIX, 34.

— *Convolvulus soldanella* L., Sp. pl. (1753) 159.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 140, fig. 8—10. Фл. СССР, ц. м., 31, табл. II, рис. 1.

Видані зразки: Busch, Marcow., Woron., Fl. cauc. exsicc., № 72.

На приморських пісках. — На півдні Кримської області.

Півд. Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, Ласпі (Зеленецький!), Нікіта (Стевен!), Сімеїз (Станков!); Судацький рн, у долині Судака (Стевен!), Новий Світ, пляж (Вучетич!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Зах. Закавк.

Загальне поширення. Приморські піски, переважно помірної зони земної кулі.

Примітка. Типовий приморський вид, поширений на піщаних узбережжях морів і океанів всієї земної кулі, крім Арктики.

2248 (2). C. sepium (L.) R. Br. — **Плетуха звичайна.** Кореневище повзуче, розгалужене. Стебло витке, голе, до 3 *м* завд., у верхній частині розгалужене, невиразно тупогранчасте. Листки довгочерешкові, трикутно яйцевидно-стріловидні або яйцевидно-серцевидні, при основі стріловидні, 3—5 *см* завд., на верхівці загострені, рідше тупуваті; нижні лопаті листка тупуваті або загострені, або з 1—2 великими зубцями. Квітки пазушні, поодинокі, на довгих, трохи борозенчастих квітконіжках. Приквітки великі, яйцевидні або серцевидно-яйцевидні, гострі, прикривають чашечку. Лопаті чашечки видовжено серцевидно-яйцевидні або видовжено-яйцевидні. Віночок 3,5—6 *см* завд., лійковидний, білий, рідше блідорожевий. Тичинки коротші за стовпчик; нитки їх при основі розширені; пиляки коротенькі. Приймочка двороздільна, з видовженояйцевидними лопатями. Коробочка куляста, одногнізда (або в нижній частині двогнізда), 2—4-насіннєва. Насінина яйцевидна, близько 5 *мм* завд., гранчаста, чорна, шорстка. ♃. Цв. VI—VIII; пл. VIII—IX.

R. Br., Prodr. Fl. Nov. Holl. (1810) 483. Григорьев во Фл. СССР, XIX, 34. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 242. Палибин в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913). Барбарич, Визн. росл. УРСР, 346.

— *Convolvulus sepium* L., Sp. pl. (1753) 153.

Рисунки: Бур'яни УРСР, 242, рис. 150. Javorka es Czapody, A Mag. fl. kepekben, 406, 2775.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 728!

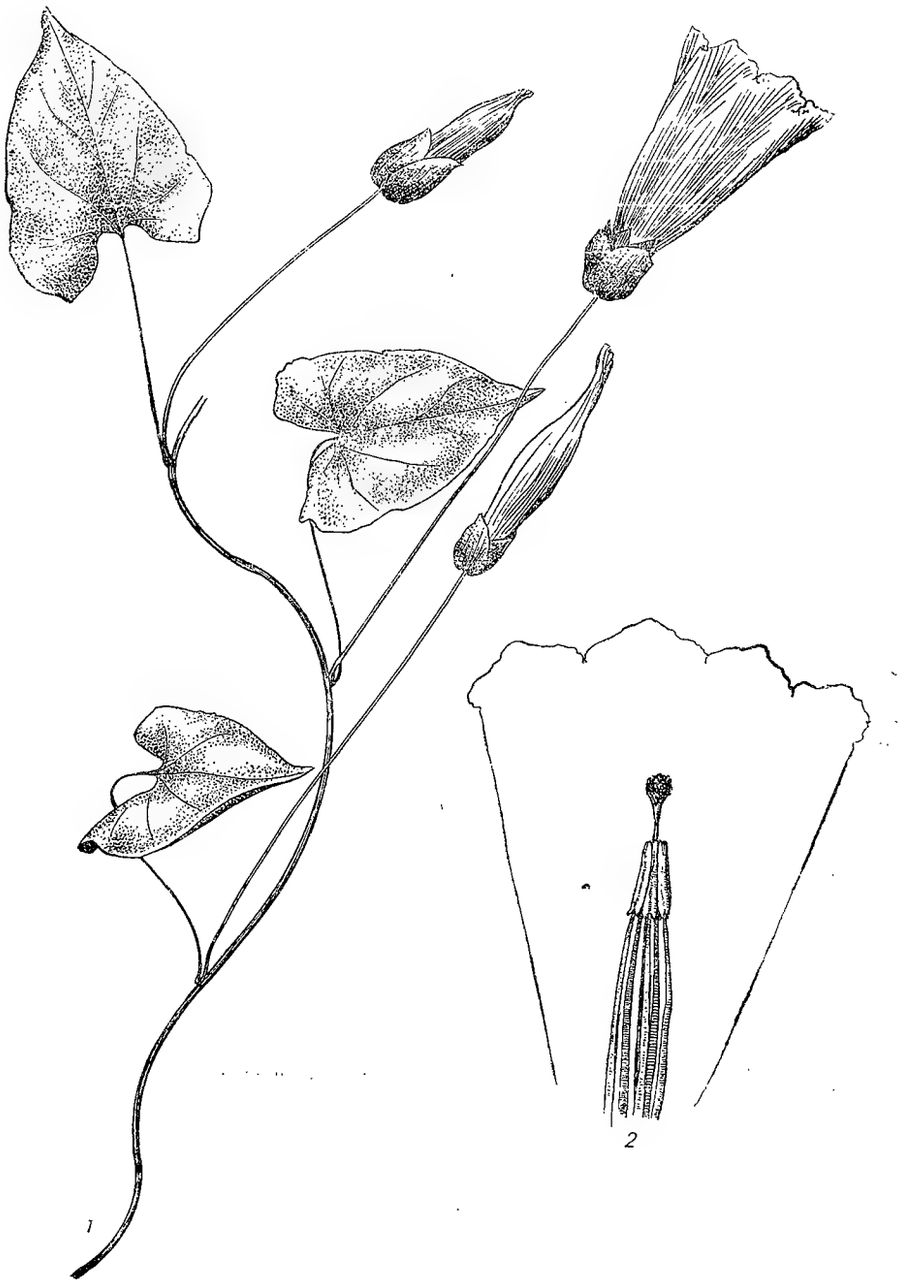

Рис. 67. Плетуха звичайна — *Calystegia sepium* (L.) R. Br.

1 — загальний вигляд; *2* — схема квітки.

На вологих місцях по чагарниках, берегах річок і ставків. По всій УРСР.

F. **colorata** (Lge.) Dörfler. Віночок блідорожевий.

Dörfler in Schedae ad Herb. norm., № 5237.

— *Convolvulus sepium β coloratus* Lange, Handb. i d. danske fl., ed. II (1856) 157.

Видані зразки: Dörfler, Herb. norm., № 5297!

Зустрічається рідко, поряд з типовою формою, яка має білі квітки.

П.Л.-С. Черкаська обл.: Канівський рн, окол. Бучака (!!).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: всі райони, крім північних (Кар.-Лапл., Дв.-Печ.); Кавказ: всі райони; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Даур.; Далек. Схід: Зеє-Бур., Удськ., Уссур.; Сах.; Серед. Азія: всі райони.

Загальне поширення. Європа, Азія (крім півдня), Північна і Південна Америка, Північна Африка, Австралія, Нова Зеландія.

2249 (3). C. silvestris (Willd.) Roem. et Schult. — **Плетуха лісова.** Стебла виткі, 2—4 *м* завд., голі. Листки трикутно-стріловидні, яйцевидно-стріловидні або яйцевидно серцевидно-стріловидні, голі; черешки листків довгі, майже дорівнюють довжині пластинки або принаймні не коротші за її половину; на верхівці листки загострені. Квітконоси довші за черешки листків, одноквіткові. Приквітки широкояйцевидні, 1,5—2,5 *см* завд., пухирчасто здуті. Чашолистки видовжено-яйцевидні або яйцевидні, тупі або загострені, 1,5—2 *см* завд. Віночок білий, 5,5—8 *см* завд., лійковидно-дзвониковидний, з коротенькими лопатями, 5—6 *см* в діаметрі. Тичинки значно коротші за віночок; нитки їх в нижній частині розширені та вкриті сосочками. Коробочка майже куляста, з коротеньким вістрям, чотиринасіннєва; насінина коричнювата. ♃. Цв. V—VIII; пл. VII—IX.

Roem. et Schult., Syst. veget., IV (1819) 183. Григорьев во Фл. СССР, XIX (1953) 35.

— *Convolvulus silvestris* Willd., Enum. Ber. (1809) 202. — *C. sylvaticus* Waldst. et Kit., Pl. rar. Hung., III (1812) 290. — *Calystegia sylvatica* Choisy in DC., Prodr., IX (1845) 439. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 243. Палибин в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913) 11.

Рисунки: Waldst. et Kit., l. c., tab. 261. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 140, fig. 1—7. Фл. СССР, XIX, 31, табл. 2, рис. 3. Javorka es Czapody, A Mag. fl. kepekben, 406, 2776.

По лісах і чагарниках. — Лише в Кримській області.

Кр.Л.С. Кримська обл.: Сімферополь (Зеленецький!); Бахчисарай (Стевен!, Котов!); Білогорськ (Васильєв!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Місхор (Григор'єв!), Ялта (Гольде!), Нікітський ботанічний сад (Станков!, Котов!), Алупка (Федченко!); Лівадія (Кондратьєв); Алуштинський рн, Алушта (Станков і Пегова!), між Малим Маяком і Кастеллю (Станков і Пегова!), між Алуштою та Судаком (Васильєв).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: в більшості районів.

Рис. 68. Плетуха лісова — *Calystegia silvestris* (Willd.) Roem. et Schult.

1 — верхня частина рослини; *2* — листок; *3* — квітка з приквітками; *4* — плід; *5* — насінина.

Загальне поширення. Західна та Південна Європа, на півдні Східної Європи, Кавказ, Середземноморська область, Іран.

Рід 682. Березка — Convolvulus L.

L., Sp. pl. (1753) 153.

Чашечка п'ятилиста. Віночок лійковидний або дзвониковидний, з б.-м. виразним п'ятикутним відгином. Тичинки прикріплені при основі відгину; нитки тичинок при основі часто розширені. Зав'язь одногнізда або двогнізда, чотиринасіннєва; стовпчик нитковидний; приймочка дволопатева, лінійна, яйцевидно-потовщена або плоска. Коробочка двостулчаста, майже куляста, одно- чотиринасіннєва. Насінина гладенька, гола. — Багаторічні трав'янисті рослини, часто з виткими стеблами і спіральними листками. Квітки зібрані одно- або небагатоквітковими зонтиками.

В межах цього роду відомо 180—190 видів, які поширені по всій земній кулі в помірних, субтропічних і тропічних областях. В межах СРСР ростуть 30 видів, з них в УРСР — 7 видів.

---

1. Листки до основи клиновидно звужені. Стебла висхідні, розпростерті або прямостоячі . . . . . 4.
— Листки з серцевидно-стріловидною основою. Стебла виткі . . . 2.
2. Стебла густо, відстовбурчено волосисті . . . . . **(5). Б. волосиста — C. hirsutus** Stev.
— Стебла голі або розсіяно волосисті . . . . . 3.
3. Віночок світложовтий, 25—40 *мм* завд. . . . . **(6). Б. смолоносна — C. scammonia** L.
— Віночок світлорожевий, 15—25 *мм* завд. . . . . **(7). Б. польова — C. arvensis** L.
4 (1). Листки зелені, волохато-волосисті, вузько-ланцетні . . . . . **(1). Б. кантабрійська — C. cantabrica** L.
— Листки густо, притиснено, сріблясто опушені . . . . . 5.
5. Квітки зібрані щільними голівчастими небагатоквітковими суцвіттями на верхівках стебел і їх гілочок . . . . . **(2). Б. кримська — C. tauricus** Juz.
— Квітки в пазушних і верхівкових 1—3-квіткових напівзонтиках. . . 6.
6. Чашолистки здуті, еліптичні, з вістрям на верхівці . . . . . **(3). Б. шовковиста — C. holosericeus** M. B.
— Чашолистки довгасто-ланцетні, з відігнуто-загостреною верхівкою, не здуті . . . . . **(4). Б. лінійна — C. lineatus** L.

Секція 1. **Inermes** Boiss. Півкущі або багаторічні трав'янисті рослини із здерев'янілим лише при самій основі стеблом; гілочки стебел не колючі. Зав'язь, а пізніше і коробочка опушені.

2250 (1). C. cantabrica L. — **Березка кантабрійська.** Корінь веретеноподібний, багатоголовий. Стебла розпростерті, висхідні або прямо-

Рис. 69. Березка кантабрійська — *Convolvulus cantabrica* L.

стоячі, розгалужені, волохато опушені, 20—40 *см* завв. Нижні стеблові листки оберненояйцевидно-видовжені, загострені, при основі звужені в черешок, цілокраї, до 9 *см* завд., верхні — сидячі, ланцетні або лінійно-ланцетні, гострі, цілокраї; всі листки, як і стебла, волохато опушені. Квітки зібрані 1—4-квітковими, верхівковими або пазушними волотевидними суцвіттями; квітконіжки з двома лінійними приквітками; суцвіття на довгих квітконосах. Чашечка волохато опушена; лопаті її широко-ланцетні, загострені. Віночок лійковидний, до 2 *см* завд., рожевий, по лопатях опушений, в 2—3 рази довший за чашечку. Стовпчик повстяно опушений. Коробочка округло-яйцевидна, 6—8 *мм* завд., на верхівці опушена. Насінина яйцевидна, 3—4 *мм* завд., коричнева, коротко опушена або гладенька. ♃. Цв. V—VII; пл. VII—VIII.

L., Sp. pl. (1753) 158. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 245. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 347. Григорьев во Фл. СССР, XIX, 22. Палибин в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913) 24.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 135, fig. 1, Hallier, Fl. Deutschl., tab. 1588. Javorka es Czapody, A Mag. fl. kepekben, 406, 2773.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 164! Herb. norm., № 5196.

На степових схилах, в степу. — Рідко на південному заході степової частини УРСР, частіше в Кримській області.

П.З.С. Одеська обл.: Одеса (Срединський!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Красногвардійський рн, Червоне (Білик і Угляренко!); Сакський рн, Скворцово (Білик і Угляренко!); Бахчисарайський рн, Отрадне (Барбарич і Доброчаєва!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Старо-Кримський рн, г. В. Агармиш (Лукашова!, Циріна!), Старий Крим (Ледебур), Планерське, схил Узун-Сирта до озера Барикол (Котов!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Бахчисарай (Буш!); Сімферопольський рн, Сімферополь (Траутфеттер, Зеленецький!, Пачоський!, Таліев!), Дубки (Андреєв!), Краснолісся (Котов!), між Сімферополем і Білогорськом (Траутфеттер); Білогорськ (Лукашова!); Старо-Кримський рн, Грушівка (Барбарич і Доброчаєва!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Севастополь (Таліев, Малевітіна!), Сапун-гора (Барбарич і Доброчаєва!); Балаклава (Федченко!, Таліев!); Куйбишевський рн, Куйбишево (Котов!), Соколине (Станков!); Зуйський рн, Красногорське (Андреєв!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Сімеїз (Петунников!), Алупка (Сирейщиков!), Ласпі (Буш!, Криштофович!, Григор'єв!), Лівадія (Кузнецов!, Гольде!), Ялта (Гольде!, Котов!), Массандра (Станков!, Грабовський, Котов!), Нікіта (Левандовський!, Зеленецький!, Пожидаєва!, Калужський!, Котов!), Магарач (Базінар!, Гладенко!, Котов!), Гурзуф (Котов!, Станков!, Вульф!); Алуштинський рн Алушта (Федченко!, Котов!, Барбарич і Доброчаєва!), Лучисте (Чернова!); Судак (Федченко!, Левандовський!, Траутфеттер), Новий Світ (Васильєв!), Карадаг (Котов!, Барбарич!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн., Крим; Кавказ: всі райони.

Загальне поширення. Південна і Південно-Східна Європа, Кавказ, Мала Азія, Іран, Північна Африка.

2251 (2). C. tauricus (Bornm.) Juz. — **Березка кримська.** Корень дерев'янистий, дуже розгалужений. Стебло в нижній частині коротко

розгалужене, дерев'янисте, утворює невеличкі дернинки, з численними розетками листків і кількома квітконосними, прямостоячими або висхідними простими або мало розгалуженими стеблами до 25 *см* завв., густо-притиснено шовковистоволосистими, малоулисненими. Листки лінійні або лінійно-ланцетні, до 5 *мм* завш., на верхівці загострені або тупуваті, густо, притисненоволосисті, крім того, ще з відстовбурченими волосками. Квітки нечисленні, зібрані на верхівках стебел та їх гілочок щільними, майже голівчастими суцвіттями, при основі яких є кілька лінійних, б.-м. довгих листків; крім того, в пазухах листків зустрічаються поодинокі квітки. Приквітки лінійно-шиловидні; квітконіжки коротенькі. Чашечка 6—13 *мм* завд.; чашолистки еліптичні або оберненояйцевидні, довгозагострені, густо, переважно відстовбурчено волосисті. Віночок 12—20 *мм* завд., рожевий. Коробочка яйцевидна або майже куляста, 5—6 *мм* завд., б.-м. волосиста. ♃. Цв. V—VI; пл. VI—VII.

Рис. 70. Березка кримська — *Convolvulus tauricus* (Bornm.) Juz.

Juz. в Бот. мат. герб. Бот. инст. АН СССР, XII (1950) 214. Григорьев во Фл. СССР, XIX, 24.

— *C. Calverti* β *tauricus* Bornm. in Beih. Bot. Centralbl., XX, 2 (1906) 181. — *C. Calverti* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II (1897) 244, non Boiss. — *C. triqueter* V. Petr. в Бюлл. Моск. общ. исп. прир., XLIV, 3 (1935) 144, p. p. nec Vahl.— *C. lanuginosus* Ledeb., Fl. Ross., III, I (1847—1849) 88, p. p. non Desr.

Видані зразки: Rehmann, Jaila, № 663 *sub C. triqueter*.

По степах і кам'янистих схилах. — Поширена лише в Кримській області.

Кр.З.Л.-С. Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Плодове (М. Попов, Барбарич, Доброчаєва!), Червоні печери (Котов, Доброчаєва, Барбарич!), Тепе-Кермен (Гольде!, Буш!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Білогорськ (А. Юнге!, Юзепчук!); Сімферопольський рн, коло Сімферополя (Андрєєв!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Тепе-Кермен (Гольде!, Буш!). — **Г. Кр.** Ялтинський рн, Ай-Петрі (Білик і Угляренко!, Котов!); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник (Поплавська, Котов!), Чатир-даг (Котов!), г. Чучель (Поплавська, Котов!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Судак (Радде!).

Var. **sericocephalus** (Juz.) Wissjul. comb. nova. Чашечка густо, притисненоволосиста, крім того, вкрита ще відстовбурченими поодинокими волосками.

— *C. sericocephalus* Juz. в Бот. мат. герб. Бот. инст. АН СССР, XII (1950) 219. Юзепчук во Фл. СССР, XIX, 24. — *C. Calverti* β *elongata* Kusn. in herb.

По степових і кам'янистих схилах. — Поширена в Кримській області.

Кр.З.Л.-С. Кримська обл.: Зуйський рн, Зуя (Траутфеттер), Нова Мазанка (Дойч).

Var. *bracteosus* (Juz.) Wissjul. comb. nova. Приквіткові листки в 3—4 рази перевищують довжину чашечки.

— *C. bracteosus* Juz. в Бот. мат. герб. Бот. инст. АН СССР, XII (1950) 217; Фл. СССР, XIX, 25.

Переважно по кам'янистих місцях на Яйлі.

Г. Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрі (Федоров!); Алуштинський рн, Чатир-даг (Юзепчук!); Балаклавський рн, Байдарські ворота (Григор'єв!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Сімеїз (Скригін).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Крим.
Загальне поширення. Ендем Криму.

Примітка. Вивчення гербарного матеріалу і спостереження в природі примусили нас віднести встановлені С. В. Юзепчуком види *C. sericocephalus* та *C. bracteosus* до різновидностей *C. tauricus*.

2252 (3). C. holosericeus M B. — **Березка шовковиста.** Рослина 10—35 *см* завв., з короткими здерев'янілими пагонами. Квітконосних стебел кілька, висхідних або майже прямостоячих, коротко, притиснено шовковистоволосистих, негусто улиснених. Листки вузько-ланцетні, лінійно-ланцетні, рідше вузько-лопатеві, на верхівці тупуваті або б.-м. загострені, притиснено шовковистоволосисті. Квітки зібрані небагатоквітковими верхівковими суцвіттями або розміщені по одному чи по два на бокових гілочках. Чашолистки зовнішнього кола еліптично-яйцевидні, на верхівці б.-м. загострені, густо, притисненоволосисті, 8—12 *мм* завд., б.-м. здуті; чашолистки внутрішнього кола 6—10 *мм* завд., еліптичні, на верхівці округлі, з довгим вістрям. Віночок 20—30 *мм* завд., лійковидно-дзвониковидний, блідожовтий. Коробочка яйцевидна, близько

Рис. 71. Березка шовковиста — *Convolvulus holosericeus* M B.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — тичинки та маточка.

6 *мм* завд., б.-м. опушена; насіння численне, дрібненьке, чорне. ♃. Цв. V—VII; пл. VI—VIII.

M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 147. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 244. Палибин в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913) 2. Григорьев во Фл. СССР, XIX, 25.
Рисунки: M. B., Cent. pl. rar. ross., I, 24.

На кам'янистих, зокрема крейдяних схилах. — По всій Кримській області.

К.С. Кримська обл.: Ленінський рн, Мисове, мис Казантип (Барбарич і Доброчаєва!). — **Кр.К.С.** Кримська обл.: Сакський рн, Скворцово (Білик і Угляренко!). — **Кр.З.Л.С.** Кримська обл.: Старо-Кримський рн, Планерське, схил Узун-Сирта, біля озера Барикол (Котов!), Планерське (Гольде!); Кіровський рн, між Південним і Орджонікідзе (Барбарич і Доброчаєва!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Миронівка (Андреєв!); Сімферополь (Траутфеттер, Зеленецький!, Таліев!, Андреєв!, Срединський!); Зуйський рн, Ново-Мазанка (!); Білогорськ (Васильєв!). — **Г. Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Щебетівка (Сирейщиков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Зах. Закавк.
Загальне поширення. Крим, Західне Закавказзя, Мала Азія, Іран.

2253 (4). C. lineatus L. — **Березка лінійна.** Корінь стрижневий, багатоголовий. Стебло розпростерте або висхідне, до 25 *см* завд., сірувате, як і вся рослина, від притиснених шовковистих волосків. Листки видовжено-ланцетні або ланцетно-лінійні, загострені на верхівці, з клиновидною основою; черешки нижніх листків довгі. Квітки зібрані 1—3-квітковими напівзонтиками на верхівках гілочок. Чашолистки близько 1 *см* завд., довгасто-ланцетні, при основі плівчасті, на верхівці стягнуті у трав'янисте вістря. Віночок дзвониковидний, близько 3 *см* завд., в 4 рази довший за чашечку, світлорожевий, зовні з п'ятьма притисненоволосистими смужками. Коробочка яйцевидна, притисненоволосиста, близько 8 *мм* завд. Насінина яйцевидна, до 4 *мм* завд., гола. ♃. Цв. VI—VIII.

L., Syst., ed. X (1759) 923. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 244. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 347. Григорьев во Фл. СССР, XIX, 26.
— *C. Besseri* Spreng., Syst. veget., I (1825) 610.
Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 134, fig. IV.
Видані зразки: Callier, It. taur. tert. (1900), № 672! Herb. fl. Asiae. Med., № 289.

На вапнякових і крейдяних відслоненнях, кам'янистих місцях, степових схилах. — Східна частина Лісостепу, Степ, Крим.

Д.Л.-С. Ворошиловградська обл.: Ворошиловград (Таліев!, Котов!); Ворошиловський рн, Веселогорівка (Підоплічка!); Лисичанський рн, Новоселівка (К. Залеський!); Ново-Світлівський рн, окол. Макарового Яра (Постригань!). — Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема, Богородичне (Черняхів!, Залеський!, Котов!, Котов і Карнаух!, Козлов!, Таліев!), Маяки (Котов!), Сулимівка (Котов!, Таліев!, Залеський!); Краснолиманський рн, Закітне (Залеський!, Котов!); Горлівська мр. Горлівка (Олексієнко!); Амвросіївський рн, Білоярівка (Котов!, Лавренко!). — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Троїцький рн, Троїцьке (Котов!), Михайлівка (Котов!, Катіна!). — Дніпропетровська обл.: окол. Кривого Рога (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Покровське (Клоков!, Котов!); Нижня Дуванка (Котов!, Клоков!); Лозно-Олександрівський рн, Никанорівка (Клоков!); Старобільськ (Ширяєвський!, Ширяєв!, Таліев!, Котов!, Залеський!); Біловодський рн, Городище (Ширяєвський!, Ширяєв!, Котов!); Міловський рн, Стрільцівка (Котов!), Стрілецький степ (Лавренко!, Котов!, Залеський!, Краснов!, Карнаух!) Євсузький рн, Ново-Олександрівка, Деркульський степ (Лавренко!, Котов!, Барбарич! і Денчик!). — Пол-

Рис. 72. Березка лінійна — *Convolvulus lineatus* L.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

тавська обл.: Кобеляцький рн, правий берег р. Ворскли (А. Краснов!). — Запорізька обл.: Осипенківський рн, Трояни (!); Пологи (Алексєєв!). — Сталінська обл.: Володарський рн, Мало-Янисоль (!); Будьоннівський рн, Хомутове, степ (Котов і Карнаух!), Самсонове (Котов і Карнаух!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеський рн, Кучургуйський лиман (Котов!). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Опперман!, Котов!). — Херсонська обл.: Ново-Воронцовка (Муравйов!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Мелітопольський рн, Семенівка (Ширяєв!). — Херсонська обл.: Іванівський рн, Романівка (Котов!); Каланчак (Куксін!); Скадовськ (Лавренко і Прянишников!, Куксін!); Голопристанський рн, Гола Пристань (Куксін!), коса Тендер (Левіна!, Прянишников!), о-в Джарилгач (Давидович!), Буркути (Котов!). — **П.С.** Запорізька обл.: Якимівський рн, о-в Бірючий (Котов!, Левіна!). — Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Ново-Миколаївка (Котов!); Геніческий рн, Нова Праця (Алексєєв), Сиваш (!!), пів-в Чонгар (Котов!). — Кримська обл.: Арабатська стрілка (Котов!, Поповичі!). — **К.С.** Кримська обл.: Роздольнянський рн, Бакальська коса (Котов!); Приморський рн, Марфівка (Барбарич і Доброчаєва!), Юраково (Барбарич і Доброчаєва!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Первомайський рн, вівцерадгосп ім. Кірова (Білик і Угляренко!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосія (Сарандінакі!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Білогорськ (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон. (півд. ч.), Заволзьк., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: всі райони; Зах. Сибір: Алт., Верх.-Тоб. (півд. ч.); Серед. Азія: всі райони.

Загальне поширення. Середземноморська область, Південна Європа, південь Європейської частини СРСР, Кавказ, Західний Сибір, Середня Азія, Іран.

Секція **2. Valubiles** Boiss. Багаторічні трав'янисті рослини з виткими стеблами. Зав'язь, а пізніше і коробочка опушені.

2254 (5). C. hirsutus Stev. — **Березка волосиста.** Рослина з густо відстовбурчено-волосистим стеблом, витким, до 1 *м* завд., рідше розпростертим. Листки серцевидно-трикутні, яйцевидно серцевидно-стріловидні, 2—5 *см* завд., опушені відстовбурченими волосками; черешки листків 1,5—4 *см* завд. Квітконоси пазушні, волосисті, 5—8 *см* завд., одно- триквіткові. Чашечка 10—12 *мм* завд.; листочки її видовженоеліптичні або видовжено-ланцетні, вкриті довгими волосками, на верхівці чашолистки загострені. Віночок білий, рідше блідорожевий, 25—40 *мм* завд., по жилках волосистий. Коробочка напівкуляста, волосиста, 6—10 *мм* завд., коротша за чашечку; насіння численне, з поверхні бугорчасте, коричнювате. ♃. Цв. VI—VII; пл. VII—VIII.

Stev in M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 432. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 243. Палибин в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913) 33. Григорьев во Фл. СССР, XIX, 28.

Рисунки: M. B., Cent. pl. rar., tab. 6. Фл. СССР, XIX, табл. 1, рис. 1.

Видані зразки: Fl. exsicc. Palaestinae, № 154!

По степах, як бур'ян по виноградниках і садках. — На півдні Кримської області.

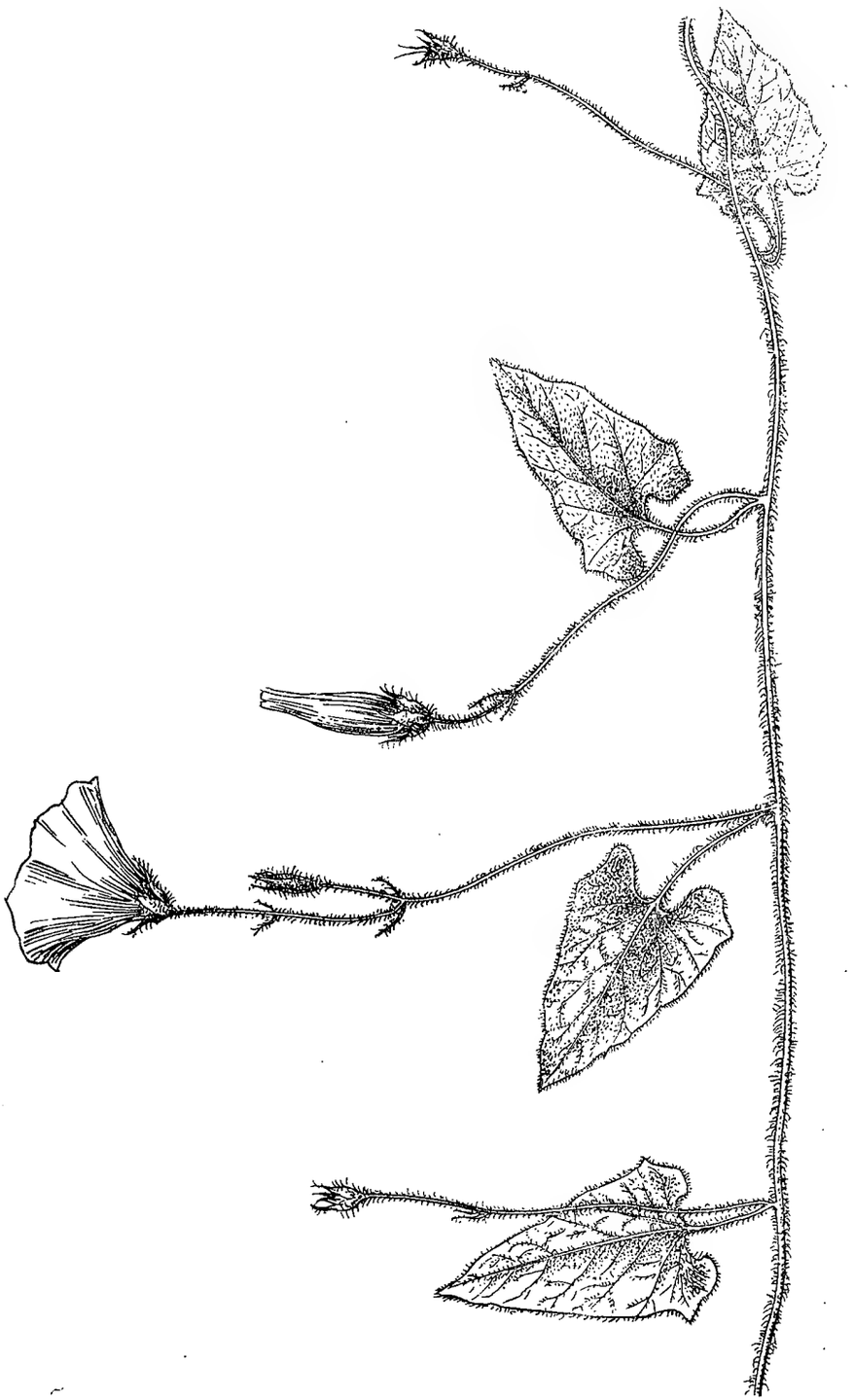

Рис. 73. Березка волосиста — *Convolvulus hirsutus* Stev.

Передг. Кр. Кримська обл.: Севастополь (Жемінель); Херсонес (Сан-Тюлер); Балаклава (Талієв!). — **Г.Кр.** Судацький рн, Лісне (Гольде!). — **Півд. Кр.** Ялтинський рн, Ялта (Стевен!), Гурзуф (Зеленецький!, Гольде!, Котов!), Краснокаменка (Станков!); Алуштинський рн, Алушта (Вульф!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Передкавк. Загальне поширення. Середземноморська область, Іран.

Примітка. Середземноморський вид; місцезнаходження в Криму лежать на північній границі його ареалу.

Секція **3. Scandentia** Boiss. Здебільшого багаторічні трави з виткими стеблами та голими або б.-м. опушеними, при основі серцевидними, стріловидними або списовидними листками. Квітки в невеличких суцвіттях дихазіального типу або поодинокі. Коробочка гола.

2255 (6). C. scammonia L. — **Березка смолоносна.** Стебло трав'янисте, б.-м. витке, 80—150 *см* завв., здебільшого нерозгалужене, гладеньке. Нижні листки з довгими черешками, трикутно-яйцевидні, трикутно-стріловидні або яйцевидно-стріловидні, 5—9 *см* завд.; верхні листки видовжено-трикутні, ланцетні або майже лінійні, при основі серцевидні, списовидні або стріловидні. Квітки на довгих квітконосах, поодинокі, або по дві в пазухах листків, або ж зібрані невеличкими 2—7-квітковими верхівковими суцвіттями. Квітконіжки 5—15 *мм* завд., коротші за чашечку; приквітки трохи шкірясті, вузько-яйцевидні, загострені, по краях зубчасті. Чашолистки яйцевидні, яйцевидно-еліптичні або видовжено-еліптичні, 8—12 *мм* завд., на верхівці тупуваті або виїмчасті, іноді з невеличким вістрям у виїмці; чашолистки зовнішнього кола не менше як на $^1/_3$ коротші за внутрішні; всі чашолистки голі. Віночок 25—40 *мм* завд., світложовтий, зверху по складках червонуватий, голий або зверху з негустими смужками волосків. Зав'язь гладенька. Коробочка широко-яйцевидна, 6—10 *мм* завд., гола. Насінина бугорчаста, коричнювата. ♃. Цв. VI—VIII; пл. VII—IX.

L., Sp. pl. (1753) 153. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 243. Палибин в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1908) 35. Григорьев во Фл. СССР, XIX, 29.

Рисунки: R. Sweet, Brit. Fl. Gard., ser. 2, v. 2, tab. 173.

Видані зразки: Th. Kotschy, Pl. Syr. bor., № 16!.

По узліссях, в заростях кущів. — Лише на півдні Кримської області (між Севастополем і Алуштою).

Передг. Кр. Кримська обл.: Севастополь, Балаклавський рн, Херсонес (Стевен), Орлине (Станков!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, між Байдарськими воротами і Шайтан-Мердвеном (Федченко). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ласпі (Зеленецький!, Стевен!, Буш!, Криштофович!), Сімеїз (Петунников!, Сирейщиков!, Стевен!), Алупка (Ванькова!, Смирнова!), г. Кошка (Петунников!), Ялта (Станков і Пегова!), Сімеїз (Котов!), Голуба затока (Гольде!, Котов!), Ореанда (Левандовський!); Алушта (Срединський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим.

Загальне поширення. Крим, Мала Азія, Східне Середземномор'я.

Рис. 74. Березка смолоносна — *Convolvulus scammonia* L.
1 — частина рослини; *2* — плід у чашечці.

Господарське значення. З коріння цього виду здобувають жовтуватобуру смолу, яка використовується в медицині як сильнодіюче проносне (*Resina Scammonia*).

2256 (7). C. arvensis L. — **Березка польова.** Корені верьовковидні, до 2 *м* завд., дуже розгалужені, з численними додатковими брунь-ками. Стебла звичайно виткі, до 1 *м* завд. Листки довгасто-яйцевидні або довгасто-лінійні, при основі стріловидні, з гострими або тупуватими лопатями; черешки листків довгі, перевищують пластинки. Квітки розміщені по 1—3 на пазушних квітконосах. Приквітки лінійні або лінійно-довгасті. Чашолистки яйцевидно-округлі, по краю плівчасті, тупі, білуватоопушені, з них 3 довших, а 2 коротших (до 5 *мм* завд.). Віночок від 1,5 до 2,5 *см* завд., дзвониковидний, рожевий або білий з рожевими смужками, зовні голий. Коробочка кулясто-яйцевидна, вгорі загострена, гола. Насінина темносіра, дрібнобугорчаста або буруватокоричнювата. ♃. Цв. V—IX; пл. VIII—IX.

L., Sp. pl. (1753) 53. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 243. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 347. Некрасова, Сорные раст. СССР, III, 379. Григорьев во Фл. СССР, XIX, 29.

Рисунки: Сорн. раст. СССР, III, 360, фиг. 349, 350, 351! Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 196, III, 2—11.

На полях, по дорогах, по засмічених і сухих трав'янистих місцях. — По всій УРСР. Звичайно.

F. **sagittatus** Ledeb. Стебло трохи витке, коротко опушене, як і листки; листки широко-ланцетні, довжина їх більше, ніж у 2 рази перевищує ширину.

Ledeb., Fl. Ross., III (1851) 92.
— *C. sagittataefolius* Fisch., Cat. H. Gorenk. (1812) 28 nom. nud.

По сухих схилах. Часто поряд з типовою формою.

F. *multiflorus* Ledeb. Квітки розміщені на квітконосах по 3—7.

Ledeb., l. c., 92.
— *C. arvensis α major* Czern., Консп. раст. Харьк. (1858) 41. Lindem., Fl. chers., II, 11. — *C. arvensis* Bess., Enum. (1822) 43.

З.П. Волинь (Бессер). — **З.Л.-С.** Південна Подолія (Бессер). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Канівський рн, Бучак (!!). — Кіровоградська обл.: окол. Кіровограда (Ліндеман!).

F. **erectus** Ledeb. Стебло висхідне, не витке, 20—40 *см* завв.

Ledeb., Fl. alt., I (1829) 225.

Зрідка по дуже сухих місцях.

П.Л.-С. Черкаська обл.: Канів (!!); Чигирин (!!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Очаківський рн, Парутино (!!).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: всі райони, крім Кар.-Лап.; Кавказ: всі райони; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Зее-Бур., Уссур., Сах.; Серед. Азія: всі райони.

Загальне поширення. Європа, Азія, Північна Африка, Північна і Південна Америка.

Господарське значення. Насіння березки дуже засмічує грунт і насіння таких культур, як пшениця, жито, ячмінь, льон, картопля та городні. Коренепаростковий багаторічник; вегетативно розмножується за допомогою кореневих паростків.

В боротьбі з березкою вживають загальні агротехнічні, а також хімічні заходи, зокрема оприскування її під час цвітіння 12,5%-ним розчином повареної солі.

Сходи березки з'являються пізно навесні.

Примітка. Цей вид дуже легко варіює щодо розмірів листків і стебел під впливом зміни зовнішніх умов.

ПІДРОДИНА II. CUSCUTOIDEAE ENGL.

Рослини незелені. — Зародок не має сім'ядолей і згорнутий спірально.

Рід 683. Повитиця — Cuscuta L.

L., Sp. pl. (1753) 124.

Чашечка п'яти-, рідше чотирилопатева або п'яти-, рідше чотирироздільна. Віночок кулястоподібний, дзвониковидний, трубчастий або яйцеподібний, звичайно 5- або 4-, рідше 3 (до 10)-роздільний; у трубочці віночка під основою тичинок міститься 5, рідше 4(3—10) бахромчастих лусочок. Тичинок стільки ж, скільки лопатей віночка, з якими тичинки чергуються. Маточка одна; зав'язь верхня, двогнізда, з 4 насіннєвими зачатками, стовпчиків 2, вільних або б.-м. зрослих між собою. Коробочка (дуже рідко м'ясиста і нагадує ягодоподібний плід) 2—4-насіннєва, під час дозрівання розкривається поперечною або неправильною щілиною. Насінина гола. — Однорічні незелені рослини без коренів, з нерозвиненими лусочкоподібними незеленими листками, обвиваються ниткоподібними або шнуроподібними стеблами навколо трав'янистих рослин, кущів, рідше дерев і, присисаючись до них особливими присосками (гаусторіями), паразитують на них. Квітки дрібні, зібрані кулястими пучечками або небагатоквітковими гронами.

В межах цього роду налічується понад 100 видів, які поширені в помірних і тропічних широтах усієї земної кулі. В СРСР вказано 36 видів, з них в УРСР ростуть 11 видів.

Господарське значення. Повитиці є дуже небезпечними паразитами на культурних рослинах; в боротьбі з ними вживають такі засоби: 1) контроль і ретельне очищення посівного насіння від насіння повитиці; 2) спостереження за посівами; у випадках з'явлення окремих гнізд повитиці необхідно, не гаючи часу, спалювати їх; 3) контроль за саджанцями і розсадою, що поступають в розсадник; 4) знищення бур'янів по обочинах полів.

Примітка. Насіння повитиці зберігає схожість на протязі кількох років. Крім насіння, повитиця може розмножуватися ще шматками стебел. Велика кількість дрібного насіння (одна рослина дає кілька тисяч штук насінин, а деякі види навіть до 30 000 шт.) і хороша схожість його дозволяють повитиці швидко поширюватись.

---

1. Стовпчиків 2, з цілісними приймочками. Стебло нитковидне . . 3.
— Стовпчик 1, з дволопатевою приймочкою. Стебло шнуроподібне. . . 2.
2. Стовпчик в 3—4 рази довший за приймочку. Трубочка віночка вдвоє довша за чашечку . . . . . **(14). П. хмелеподібна — C. lupuliformis** Krocker.
— Стовпчик такої ж довжини, як приймочка. Трубочка віночка майже дорівнює чашечці . . . . . **(13). П. одностовпчикова — C. monogyna** Vahl.
3 (1). Приймочки голівчасті . . . . . 4.
— Приймочки б.-м. видовжені . . . . . 8.
4. Лусочки в трубочці віночка дрібненькі, з коротенькими бахромками, іноді їх зовсім немає . . . . . **(8). П. південна — C. australis** R. Br.
— Лусочки в трубочці віночка добре розвинені, довжиною б.-м. дорівнюють трубочці віночка . . . . . 5.
5. Квітки 2—3 *мм* завд.; трубочка віночка майже дорівнює чашечці або лише трохи перевищує її . . . . . 6.
— Квітки 3,5—5 *мм* завд.; трубочка віночка в 2—3 рази довша за чашечку . . . . . 7.
6. Частки чашечки округло-яйцевидні, тупі . . . . . **(9). П. польова — C. campestris** Vuncker.
— Частки чашечки на верхівці загострені . . . . . **(10). П. бессарабська — C. bassarabica** Buja.
7. Трубочка віночка майже втроє перевищує чашечку. Лопаті віночка загнуті всередину . . . . **(11). П. запашна — C. suaveolens** Ser.
— Трубочка віночка майже вдвоє перевищує чашечку. Лопаті віночка відігнуті назовні . . . . **(12). П. Гроновія — C. Gronovii** Willd.
8 (3). Стовпчики з приймочками дорівнюють зав'язі або довші за неї . . . . . 9.
— Стовпчики з приймочками коротші, ніж зав'язь . . . . . 12.
9. Лопаті віночка на верхівці з роговидними виростами. Квітки до 1,5 *мм* завд. . . . . **(1). П. біла — C. alba** Presl.
— Лопаті віночка без роговидних виростів на верхівці. Квітки близько 2 *мм* завд. . . . . 10.
10. Стовпчики з приймочками значно довші за зав'язь і пиляки. Лусочки цілісні . . . . . 11.
— Стовпчики з приймочками майже дорівнюють зав'язі. Лусочки на верхівці з помітною виїмкою . . . . . **(4). П. бокальчаста — C. cupulata** Engelm.
11. Суцвіття 8—16-квіткові; квітки майже сидячі . . . . . **(2). П. чебрецева — C. epithymum** (L.) Murr.

— Суцвіття 12—20-квіткові; квітки на помітних ніжках . . . . . **(3). П. конюшинна — C. trifolii** Babingt.
12 (8). Трубочка віночка бочонковидно здута. Стебла не розгалужені . . . . . **(7). П. льонова — C. epilinum** Weiche.
— Трубочка віночка лійковидна. Стебла розгалужені . . . . . 13.
13. Нитки тичинок донизу розширені, довжиною дорівнюють пилякам . . . . . **(6). П. викова — C. viciae** Koch
— Нитки тичинок донизу не розширені, трохи довші за пиляки . . . . . **(5). П. європейська — C. europaea** L.

Підрід I. Cuscuta Engelm.

Маточка з 2 стовпчиками і видовженими приймочками.

Секція **1. Eucuscuta** Engelm. Стовпчик майже дорівнює нитковидним приймочкам або коротший за них. Коробочка розкривається поперечною тріщиною.

2257 (1). C. alba Presl. — **Повитиця біла.** Стебло дуже тоненьке, нитковидне, жовтувате або червонувате, голе, до 2 *м* завд. Квітки білі, дуже дрібненькі, близько 1,5 *мм* завд., сидячі, зібрані у небагатоквіткові, майже кулясті, близько 0,6 *мм* в діаметрі пучечки. Чашечка з широкояйцевидними частками, до 1,5 *мм* завд., на верхівці загостреними. Віночок близько 1,5 *мм* завд., лише трохи перевищує чашечку, глечиковидний; лопаті його еліптичні, на верхівці з відстовбурченими роговидними виростами; лусочки в трубочці віночка еліптичні, майже дорівнюють трубочці, на верхівці б.-м. глибокодвороздільні. Тичинки виступають з трубочки віночка. Стовпчиків 2, лише трохи довших за зав'язь; приймочки нитковидні, червонуваті. Коробочка майже куляста, 1,5—2 *мм* в діаметрі, розкривається поперечною тріщиною. Насінина яйцевидна, близько 0,8 *мм* завд., темносіра, шорстка. ⊙. Цв. VI; пл. VII—VIII.

Presl., Del. Prag. (1822) 87. Бутков во Фл. СССР, XIX, 44.
— *C. epithymum* var. *alba* Engelm. in Transact. Acad., Sc. St.-Lovis., I, 3 (1859) 463. Палибин в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1912) 47.

Паразитує на трав'янистих рослинах. — Відома з Криму.

Кр.Л.С. Кримська обл.: окол. Білогорська (Котов!). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Севастополь (Олексієнко!), Куйбишево (Котов!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Карабі-яйла (Привалова).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк., Крим.

Загальне поширення. Середземномор'я, Балканський півострів, Крим, Мала Азія.

2258 (2). C. epithymum Murr. — **Повитиця чебрецева.** Стебло тоненьке, звичайно червонувате, дуже розгалужене, голе, може досягати кількох метрів завдовжки. Квітки сидячі або на коротеньких ніжках,

дрібненькі, зібрані 8—16-квітковими, кулястими, до 10 *см* в діаметрі пучечками. Чашечка з гострими, яйцевидними лопатями, довжина яких здебільшого дорівнює довжині трубочки. Віночок рожевий або білуватий; трубочка його циліндрична, перевищує чашечку; лопаті віночка (в кількості 5) довжиною дорівнюють його трубочці, загострені, розпростерті; лусочки в трубочці віночка великі, відігнуті всередину віночка, закривають вхід у трубочку. Пиляки висуваються з трубочки віночка. Стовпчиків 2, з нитковидними видовженими приймочками, які висуваються з трубочки віночка; стовпчики довші за зав'язь; приймочки здебільшого коричнюваточервонуваті. Коробочка куляста, близько 8 *мм* в діаметрі, розкривається поперечною тріщинкою. Насінина неправильнокуляста, близько 2 *мм* в діаметрі, світлосіра, шорстко-ямчаста; насінин в коробочці здебільшого 4. ⊙. Цв. VI—VIII; пл. VII—VIII.

Murr. in L., Syst. veg., ed. XIII (1774) 140. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 245. Ганешин в Тр. прикл. бот., генет. и селекц., XVIII, I (1927—1928) 296, рр. Королева в Сор. раст. СССР, III, 386, р.р. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 434. Котт, Карант. сорн. раст., 143. Бутков во Фл. СССР, XIX, 45.

Рисунки: Бур'яни УРСР, 249, рис. 153!, 152! Ганешин, ц. м., 281, рис. 1! Сорн. раст. СССР, III, 352, 1; 353, 1.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1586.

Паразитує на різних рослинах, переважно на трав'янистих, рідше на кущах, іноді на культурних бобових (конюшина, люцерна та ін.). — Зустрічається в багатьох районах УРСР.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Ужгород (М. Попов і Шелестіна). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Хуст (М. Попов); Рахівський рн, Чорногора, біля Ясині (Котов!, М. Попов). — **З.П.** Ровенська обл.: окол. Ровно (Пачоський!). — **П.П.** Житомирська обл.: окол. Житомира (Пачоський!). — Київська обл.: окол. Києва (Семенкевич!, Д. Зеров!, Котов!, Окснер!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Носівський рн, окол. Мрина (Михайловський). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, окол. Кам'янця-Подільського (Круцкевич!), Гуменці (Котов!, Кузнецова!). — Вінницька обл.: Могилів-Подільський (Шмальгаузен!); Ямпільський рн, Северинівка (Кузнецова!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: окол. Богуслава (!!). — Черкаська обл.: окол. Сміли (Тржебінський); окол. Таращі (!!); Канівський рн, Бучак (!!), окол. Чигирина (!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький (Шмальгаузен). — Черкаська обл.: Гельмязівський рн, окол. Решітки (!!). — Полтавська обл.: Лохвицький рн (!).— Харківська обл.: окол. Харкова (Наливайко!, Котов!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: окол. Жданова (!). — Полтавська обл.: Карлівка (Іллічевський!, Котов!). — Харківська обл.: Дворічанський рн, Дворічна (Котов!), Тополі (Котов!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеський рн, окол. Одеси, Крива балка (Шестериков, Гольде). — Миколаївська обл.: Миколаїв (!). — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, г. Опук (Шифферс). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Байдарська яйла (Чернова!); Бахчисарай (Зеленецький). — **Г. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ай-Петрі, Нікітська яйла (Чернова!); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, г. В. Чучель (Котов!, Поплавська!), г. Чорна (Котов!), Бабуган-яйла (Котов!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялта (Федосєєв!, Котов!); Алушта (Левандовський).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Дв.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Верх.-Дніпр., Причорн., Бессараб., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк., Крим; Кавказ: всі райони; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Європа, Азія, Північна Америка.

2259 (3). C. trifolii Babingt. — **Повитиця конюшинна.** Стебло тоненьке, до 1 *мм* завт., розгалужене, червонувате, голе, кілька метрів завдовжки. Квітки на коротеньких ніжках, дрібненькі, зібрані 12—20-квітковими, кулястими, до 12 *мм* в діаметрі пучечками. Чашечка з гострими, яйцевидними лопатями, довжина яких значно перевищує довжину її трубочки. Віночок рожевий або білуватий; трубочка його циліндрична, перевищує чашечку; лопаті віночка загострені, довжиною дорівнюють трубочці, розпростерті; лусочки в трубочці віночка великі, відігнуті всередину, закривають вхід в трубочку. Тичинки виступають з трубочки віночка. Стовпчиків 2, довших за зав'язь; приймочки нитковидні, коричнюваточервонуваті, висуваються з трубочки віночка. Коробочка куляста, 7—9 *мм* в діаметрі, розкривається поперечною тріщиною. Насіння неправильнокулясте, близько 1 *мм* в діаметрі, сіре, дрібногорбочкувате; насінин в коробочці 4. ⊙. Цв. VI—VII; пл. VIII—IX.

Babingt. in Ann. a Mag. Nat. Hist., XIII (1844) 252. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 434. Котт, Карант. сорн. раст., 145. Бутков во Фл. СССР, XIX, 46. — *C. epithymum* β. *trifolii* Babingt., Mon. Br. Botan., 302. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 246. — *C. epithymum* var. *vulgaris* Engelm. in Transact. Acad. Sc. St.-Lovis, I, 3, 461, p.p. Ганешин в Тр. по прикл. бот., XVIII, I, 281, p.p.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 142, fig. IV, 15—16. Javorka ex Czapody, A Mag. fl. kepekben, 405, 2771.

Паразитує на бобових рослинах, часто на посівній конюшині. — Відома з лісових районів і Лісостепу.

З.Л.-С. Вінницька обл.: Томашпільський рн, Касянівка (Котов!); Тульчинський рн, Холодівка (Котов!); Шпиківський рн, Печора (Котов!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Канівський рн, окол. Бучака (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон.; Кавказ: Схід. і Зах. Закавк.

Загальне поширення. Європа, Кавказ.

Примітка. Повитиця конюшинна є одним з найшкідливіших паразитів бобових рослин, зокрема культурної конюшини.

2260 (4). C. cupulata Engelm. — **Повитиця бокальчаста.** Стебла тоненькі, розгалужені, жовтуваторожеві, голі, до кількох метрів завдовжки. Квітки дрібні, сидячі, блідорожеві (майже білі), зібрані щільними клубочками. Чашечка з широко-яйцевидними лопатями, які на верхівці раптово переходять у вузеньке м'ясисте закінчення. Віночок з циліндричною трубочкою, перевищує чашечку; лопаті віночка довжиною дорівнюють його трубочці, загострені, розпростерті; лусочки в трубочці віночка великі, з помітною виїмкою на верхівці, відігнуті всередину, закривають вхід в трубочку. Тичинки майже не висуваються з тру-

бочки віночка. Стовпчиків 2, нитковидних, з видовженими червонуватими приймочками; стовпчики разом з приймочками довжиною б.-м. дорівнюють зав'язі. Коробочка куляста, близько 8 *мм* в діаметрі, розкривається поперечною тріщиною. Насінина неправильнокуляста, понад 1 *мм* в діаметрі, світлосіра, шорстко-ямчаста. ⊙. Цв. VI—VIII; пл. VII—VIII.

Engelm. in Botan. Zeit. (1846) 276. Ганешин в Тр. прикл. бот., ген. и сел., XVIII, 283. Котт, Карант. сорн. раст., 146. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 485. Бутков во Фл. СССР, XIX, 49.

— *C. planiflora* Ten. var. *approximata* Engelm. in Transact. Acad. Sc. St.-Lovis. I, 3 (1859) 465, p.p. — *C. planiflora* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II; 246., non Tenore.

Рисунки: Ганешин, ц. м., 284, рис. 3!

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1585!

Паразитує на різних дикорастучих представниках нашої флори. — Відома з Лісостепу, з степових районів та з Криму.

З.Л.-С. Вінницька обл.: Томашпільський рн, Стіна (Котов!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Тульчинський рн, Тарасівка (Котов!). — Черкаська обл.: окол. Канева (Котов!, !!). — **Л.Л.-С.** Черкаська обл.: Гельмязівський рн, Прохорівка (!!); Золотоніський рн (!!). — Харківська обл.: Харківський рн, окол. Рогані (Наливайко). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Котов!). — Ворошиловградська обл.: Успенка (Лавренко). — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Любашівський рн, х. Богопільського (Шмальгаузен). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: окол. Полтави (Черняєв); Нові Санджари (Шмальгаузен!). — Харківська обл.: окол. Ізюма (Котов!).— Дніпропетровська обл.: окол. Дніпропетровська (Сидоров). — Сталінська обл.: Будьоннівський рн, Хомутове (!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Бородінський рн, Лісне (Котов!). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (!!); окол. Варварівки (!!); Привільнянський рн, Михайлівка (Котов!). — Херсонська обл.: окол. Херсона (!!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, коса Тендер (Левіна!), о-в Джарилгач (Левіна!); окол. Цюрупинська (!!); Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Котов!, !!). — **П.С.** Херсонська обл.; Генічеськ (!); Ново-Троїцький рн, пів-в Чурюк (Котов!). — **К.С.** Кримська обл.: Роздольнянський рн, Бакальська коса (Котов!); Ленінський рн, Мисове, мис Казантип (Доброчаєва і Барбарич!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Євпаторія (Котов!). — **Кр.Л.З.** Кримська обл.: окол. Білогорська, Кара-Куш (Хорват). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Бахчисарай (Котов!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Лучисте (Привалова!), Кримський державний заповідник, г. Чорна, г. В. Чучель, хр. Нижер-Сирт (Поплавська), Ялтинський рн, Ай-Петрі (Чернова).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Причорн., Бессараб., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. та Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Гірськ. Туркм., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Південна, Середня і Південно-Східна Європа, Кавказ, Північна Африка, Західна Азія, Середня Азія.

2261 (5). C. europaea L. — **Повитиця європейська.** Стебло товстувате, у вигляді грубої нитки, розгалужене, червонувате, голе, досягає

кількох метрів завдовжки. Квітки на коротеньких ніжках, зібрані густими кулястими пучечками, 4- або 5-, рідко 3-чисельні; при основі пучечків є невеличкий покривний листочок. Чашечка майже вдвоє коротша за віночок, оберненодзигоподібна, з м'ясистою трубочкою і тоншими, яйцевидними, тупими лопатями. Віночок дзвониковидний, рожевий; лопаті його яйцевидні, тупі, розпростерті, на верхівці трохи загнуті всередину, коротші за трубочку віночка; лусочки в трубочці віночка дрібненькі, з небагатьма бахромками на верхівці, притиснені до трубочки віночка. Тичинки трохи виступають з трубочки віночка; нитки їх донизу не розширені, трохи довші за пиляки. Стовпчиків 2, нитковидних, звичайно коротших, ніж зав'язь; приймочки широко-лінійні, жовтуваті. Коробочка вдвоє довша за чашечку, яйцевидно-куляста, до 3 *мм* завд., приблизно такої ж довжини, як трубочка віночка, чотиринасіннєва, розкривається тріщиною. Насінина яйцевидна або майже куляста, близько 1 *мм* завд., коричнюваточервона або сіруватокоричнювата, іноді майже чорна, шорстко-ямчаста. ⊙. Цв. VI—VII; пл. VIII—IX.

L., Sp. pl. (1753) 124. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 246. Ганешин в Тр. по прикл. бот., ген. и сел., XVIII, I, 285. Барбарич у Визн. росл. УРСР,. 434. Котт, Карант. сорн. раст., 149. Бутков во Фл. СССР, XIX, 52.

Рисунки: Бур'яни УРСР, 251, рис. 155! 156! Визн. росл. УРСР, 434, рис. 250! Маевский, Фл. ср. пол. Европ. ч. СССР (1954) 439, рис. 167. Котт, Карант. сорн. раст., рис. 39.

Видані зразки: Fl. Polon. exsicc., № 753.

Паразитує на різних дикорастучих трав'янистих рослинах (кропиві, хмелю та ін.), іноді на кущах і молодих деревах. — Відома з багатьох районів УРСР.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Ужгородський рн, біля г. Перечин (Джанюк-Шитова!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Рахівський рн, Чорногора біля Ясині (М. Попов). — **З.П.** Волинська обл.: Оваднівський рн, Верба (Пачоський). — **П.П.** Житомирська обл.: окол. Житомира (Пачоський). — Київська обл.: окол. Києва (!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Ріпкинський рн, Кам'янка (Пачоський). — **П.Л.-С.** Київська обл.: окол. Миронівки (!). — Черкаська обл.: окол. Умані (Фінн); окол. Сміли (Тржебінський); Лисянський рн, Яблунівка (!); Черкаський рн, Мошни (!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Баришівка (!). — Черкаська обл.: окол. Золотоноші (!).— Сумська обл.: Охтирський рн (Угринський). — Харківська обл.: Харківський рн, окол. Харкова (Черняєв!, Наливайко!, Котов!), Пісочин (Ширяєв!), Рогань (Черняєв!, Котов!), Артемівка (Козлов!); Зміївський рн, Мохнач (Ширяєв!, Котов!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Слов'яносербський рн (Акінфієв). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: окол. Ізюма (Котов!); окол. Красноград (Соколовський!, Котов!). — Дніпропетровська обл.: окол. Дніпропетровська (Котов!); Новомосковськ (Акінфієв, Котов!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (!); окол. Варварівки (Котов); Жовтневий рн, окол. Баловного (!!). — Херсонська обл.: окол. Херсона (Шмальгаузен, !!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Феодосія (Сарандінакі). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: на *Sambucus ebulus* (Стевен); Судацький рн, окол. Судака, Новий Світ (Васильєв). — **Кр.З.Л.С.** Кримська обл.: Старо-Кримський рн, г. Агармиш (Сарандінакі). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Кримський державний заповідник (Поплавська), Ай-Петрі (Чернова).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Верх.-Дністр., Причорн., Бессараб., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: всі райони; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: всі райони; Далек. Схід: Зее-Бур., Уссур., Сах.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Європа, Азія (на південь до Гімалаїв), Мала Азія, Іран, Західна Індія, Північна Америка (занесено).

Примітка. Цей вид повитиці паразитує на великій кількості видів (до 100), зустрічається і на кущах, і на молодих саджанцях дерев. Насіння проростає через 3—4 місяці; період проростання дуже розтягнутий. Повитиця європейська — найбільш поширений в Європі та Азії вид з усіх представників секції *Eucuscuta*.

2262 (6). C. viciae Koch — **Повитиця викова.** Стебло жовтувате, у вигляді грубої нитки, розгалужене, голе, досягає кількох метрів завдовжки. Квітки на коротеньких ніжках, зібрані густими кулястими пучечками, 4- або 5-чисельні; при основі пучечків є невеличкий покривний листок. Чашечка майже вдвоє коротша за віночок, з м'ясистою трубочкою; лопаті її тонкі, яйцевидні, тупі. Віночок дзвониковидний, світложовтий; лопаті його яйцевидні, тупі, розпростерті, на верхівці трохи загнуті всередину, коротші за трубочку віночка; лусочки в трубочці віночка з рясними довгими притисненими бахромками. Тичинки виступають з трубочки віночка; нитки тичинок донизу розширюються, довжиною дорівнюють пилякам. Стовпчиків 2, нитковидних, звичайно коротших, ніж зав'язь; приймочки широко-лінійні, жовтуваті. Коробочка вдвоє довша за чашечку, яйцевидно-куляста, до 3 *мм* завд., приблизно такої ж довжини, як і трубочка віночка, чотиринасіннєва, розкривається тріщиною. Насінина яйцевидна або майже куляста, близько 1 *мм* завд., коричнюваточервона або темносіруватокоричнювата, шорстко-ямчаста. ⊙. Цв. VI—VIII; пл. VIII—IX.

Koch, Schnitzlein, Schoencheit Allg. Thuring. Gartenzeitung, IV (1845) 128. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 434.

— *C. europaea* L. *subsp. viciae* Ganesch. в Тр. по прикл. бот., ген. и сел., XVIII (1927—1928) 286. Королева в Сорн. раст. СССР, III, 390. — *C. europaea* L. var. *viciae* Engelm. in Transact. Acad. St.-Lovis, I, 3 (1859) 168. Котт, Карант. сорн. растен., 151.

Рисунки: Ганешин, ц. м., 287, рис. 8, а—д, ж—з. Сорн. раст. СССР, III, фиг. 352, 4.

Паразитує на культурній віці, з якої переходить на інші рослини. — Відома з Закарпаття і Лісостепу.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Мукачівський рн, Ільківці (Контні). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Миронівський рн, Козин (!!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: окол. Харкова — Мерефа (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон.

Загальне поширення. Європа, Мала Азія, Північна Африка.

Примітка. Для повитиці викової характерні насінини, з'єднані по дві.

2263 (7). C. epilinum Weiche. — **Повитиця льонова.** Стебло тоненьке, ниткоподібне, просте або лише в нижній частині трохи розгалужене, зеленуватожовтувате. Квітки сидячі, зібрані густими 7—12-квітковими пучечками, близько 10 *мм* завд., майже кулястими; при основі пучечків є невеличкий покривний листочок. Чашечка з широко-яйцевидними лопатями. Віночок жовтуватобілуватий, бочонкоподібний або глечикоподібний, з трикутними гострувато відігнутими лопатями, які вдвоє коротші, ніж його трубочка; лусочки в трубочці віночка дрібненькі, з численними довгими бахромками, притиснені до трубочки віночка. Тичинки майже не виступають з трубочки віночка. Стовпчиків 2, з потовщеними приймочками; довжиною вони б.-м. дорівнюють зав'язі або значно коротші за неї; приймочки широко-лінійні. Коробочка притиснено-куляста, чотиринасіннєва, розкривається поздовжньою тріщиною. Насінини неправильнокулясті, близько 1,5 *мм* в діаметрі, жовтуватосірі або коричнюватосірі, шорстко-ямчасті, часто зростаються по дві. ⊙. Цв. VI—VII; пл. VII—VIII.

Weiche in Archiv Apoth., VIII (1824) 54. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 246. Ганешин в Тр. по прикл. бот., ген. и сел., XVIII, 1, 268. Королева, Сорн. раст. СССР, III, 390. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 434. Бур'яни УРСР, 250. Котт, Карант. сорн. раст., 152. Бутков во Фл. СССР, XIX, 54.

Рисунки: Бур'яни УРСР, 251, рис. 156! Ганешин, ц. м., 280, рис. 7. Королева в Сорн. раст. СССР, III, фіг. 356, 362, 5.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 326!

Паразитує на льоні посівному, рідко на бур'янах. — Відома з лісових і лісостепових районів.

З.П. Житомирська обл.: Житомир (Копачевська!); Олевський рн, Журжевичі (Воробйов!); Баранівський рн, Осова (Терещенко!). — **Л.П.** Київська обл.: Вищедубечанський рн, Старосілля (Котов!). — Чернігівська обл.: Чернігів (Неважовський!); Ніжин (Ракочі!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: окол. Хмельницького (Котов). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Миронівський рн, Козин (Монтрезор!, !!). — Черкаська обл.: окол. Сміли (Тржебінський!); Звенигородський рн, Козацьке (Підоплічка!); окол. Чигирина (!!). — Кіровоградська обл.: Єлисаветградка (Ліндеман!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький рн, В'юнище (Шмальгаузен!). — Полтавська обл.: Лубни (!); Пирятинський ри, Яцини (Барсуков!). — Харківська обл.: Харківський рн, Харків (Наливайко!, Котов!!), Мерефа (Котов), Рогань (Козлов!, Котов!); Нововодолазький рн, Бірки (Котов!, Лавренко!); Зміївський рн, Мохнач (Лавренко!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янськ (Лавренко!); Єнакіївський рн, Ольховатка (Таліев); Авдіївський рн, х. Лозовий (Страшко!). — **В.Л.-С.** Харківська обл.: Ізюм (Горницький!). — Ворошиловградська обл.: Новоастраханський рн, Боровеньки (Ширяєв!); Нижньодуванський рн, Ново-Никанорівка (Пеунов!, Клоков!); Кремінна (Клоков!). — Дніпропетровська обл.: окол. Новомосковська (Акінфієв).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Верх.-Дністр., Заволзьк., Причорн., Бессараб., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур.;

Далек. Схід: Уссур.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Тянь-Шань., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Середня та Східна Європа, Азія, Північна Америка. Поширена в районах, де розводиться льон.

Примітка. *C. epilinum* вказана для Криму Стевеном Verzeichn. taur. Halbins. Wildwachs. Pflanz. (1857) 254: «Ad Almam in Lino, Medicagine, Flavescens». Вказівка потребує перевірки.

Підрід II. **Grammica** Engelm.

Маточка з 2 нерівними стовпчиками та голівчастими приймочками.

Секція **1. Clistogrammica** Engelm. Приймочка голівчаста. Коробочка у верхній частині трохи м'ясиста.

2264 (8). C. australis R. Br. — **Повитиця південна.** Стебло тоненьке, жовтувате, розгалужене. Квітки дрібненькі, на коротеньких ніжках, зібрані густими кулястими пучечками, 4—5-чисельні. Чашечка дзвониковидна, 4—5-лопатева; лопаті її яйцевидні, тупі. Віночок блідожовтий, дзвониковидний; лопаті його тупі, приблизно вдвоє довші за чашечку; лусочки в трубочці віночка дрібненькі, з коротенькими бахромками, іноді їх немає зовсім. Тичинки виступають з віночка. Стовпчиків 2, звичайно неоднакових завдовжки, з голівчастими приймочками, довших за зав'язь. Коробочка куляста, приплюснута, з глибокою виїмкою між стовпчиками, розкривається неправильно. Насінина неправильнокуляста, близько 1 *мм* в діаметрі, жовтувата або коричнювата, шорстка. ☉. Цв. VI—VII; пл. VII—VIII.

R. Br. in Prodr. Fl. Nov. Holl. et Inst. Van-Diemen, 1 (1810) 491. Бутков во Фл. СССР, XIX, 60.

— *C. breviflora* Vis., Fl. dalm. II (1847) 231. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 245. Ганешин, в Тр. по прикл. бот., XVIII, I, 292. Королева в Сорн. раст. СССР, III, 393. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 435. Котт, Карант. сорн. раст., 153. — *C. Rogowicziana* Trautv. in Mél. biol., II, 16/28 Mart. (1855) 285. — *C. obtusiflora* Humb. var. *breviflora* Engelm. in Transact. Acad. Sc. St.-Lovis, 1, 3 (1859) 493.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 142, fig. II, 6—9. Бур'яни УРСР, 254, рис. 159! Ганешин, ц. м., 299, рис. 14.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2635!

Паразитує на городніх рослинах — буряках, капусті, стручковому перці, картоплі та ін., а також на бур'янах — лободі, нетребі, споришу та ін. — Відома з лісостепових і степових районів і з Південного Криму.

З.Л.-С. Хмельницька обл.: Смотрицький рн, окол. Нігина (!); Кам'янець-Подільський рн, Цвіклівці (Кузнецова!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Тульчинський рн, Журавлівка (Котов!); Піщанський рн, Студена (Котов!); Брацлавський рн, Шура (Котов!); Ободівський рн, Жабокричка (Котов!). — Київська обл.: Миронівка (!!). — Черкаська обл.: Бабанський рн, Острівець (Фінн). — Кіровоградська обл.: Кіровоград (Шмальгаузен, Котов!).— **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Артемівськ (Котов, Карнаух і Кузнецова!); Слов'янський рн, гори Артема, Сидорове (Котов!); Красноармійськ (Котов!);

Мар'їнський рн, Старо-Михайлівка (Карнаух!); Сталіно (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Біловодський рн, Городище (Котов!). — Сталінська обл.: Амвросіївка (Котов і Карнаух!); Будьоннівка (Котов!). — **П.З.С.** Дніпропетровська обл.: Нікопольський рн, Покровське (Куксін!). — Миколаївська обл.: Миколаїв (Крижевський, Опперман!, Котов!).— Херсонська обл.: Херсон (Зозі); Ново-Воронцовський рн, Фирсівка (Куксін!). — Запорізька обл.: Верхньохортицький рн, Дніпробуд, автострада Москва — Сімферополь (Котов!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Гола Пристань (Козлов!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Массандра (Котов!); Судацький рн, Карадаг (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Бессараб., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.; Зах. Сибір: Ірт.; Далек. Схід: Уссур.; Серед. Азія: в багатьох районах.

Загальне поширення. Південна і Південно-Східна Європа, Азія, Австралія.

Господарське значення. Один з найбільш шкідливих видів повитиць в південних районах УРСР.

2265 (9). C. campestris Yuncker — **Повитиця польова.** Стебло тонке, дуже розгалужене, оранжовожовте. Квітки дрібненькі, на коротеньких ніжках, зібрані густими пучечками, понад 10 *мм* в діаметрі, зеленуватобілі. Чашечка кубкоподібна; лопаті її короткі, овальні або майже округлі, тупі, довжиною дорівнюють її трубочці. Віночок дзвониковидний, п'ятироздільний; лопаті його загострені, відігнуті назад, не довші за його трубочку; лусочки в трубочці віночка широко-овальні, з довгими бахромками. Тичинки майже не виступають з віночка. Стовпчиків 2, до 1,5 *мм* завд.; довжиною вони б.-м. дорівнюють зав'язі; приймочки голівчасті. Коробочка притиснено-куляста, 2—4-насіннєва, розкривається неправильною тріщиною. Насінина яйцевидна або кутасто-куляста, близько 1,25 *мм* завд., жовтувата або коричнювата, дрібно-горбочкувата. ☉. Цв. VI—VII; пл. VII—VIII.

Yuncker in Mem. Torr. Bot. Club., 18, 2 (1932) 138. Бутков во Фл. СССР, XIX, 61.

— *C. arvensis* Malz. в Тр. Бюро по прикл. бот., VIII, 3 (1915) 257, non Bayer. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 435. Котт, Карант. сорн. растен., 155. — *C. arvensis* var. *calycina* Engelm. in Trans. Acad. Sc. St.-Lovis, I, 3 (1859) 495. Королева, Повилики СССР, 29; в Сорн. раст. СССР, III, 391.

Видані зразки: Fl. Hung. exsicc., № 772!

Паразитує на червоній конюшині, люцерні, виці, сочевиці, буркунах, на різних городніх і на багатьох дикорастучих рослинах (волошках, гірчаках, лободі, березці та ін.). — Відома з різних районів УРСР.

Р.-О.Л. Львівська обл. (Ярошенко і Іваницький). — **П.П.** Київ (Котов!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Вінниця (Білозір!, Куприянов!).— Київська обл.: Ставище (!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Баришівський рн, Бзів (Котов і Карнаух!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Кременчук (!). — Харківська обл.: Дергачі (!); Харківський рн, окол. Харкова, Сокольники (Центилович!, Котов!), Пісочин (Козлов!), Сороківка (Котов!), Буди

(Козлов), Синолицівка (Котов!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Ворошиловград (Лавренко!, Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Григорівський рн, Слов'янка на р. Биці (Котов! і Карпаух!); Синельниківський рн, Варварівка (Котов). — Сталінська обл.: Старо-Бешівський рн, Жуки (!), Мар'янівка (!); Будьоннівський рн, Єланчиківська коса (Постригань!), Самсонове (!). — Запорізька обл.: Осипенко (!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Гольде).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Причорн.; Кавказ: Передкавк.; Серед. Азія: Кара-Кум., Сир-Дар., Тянь-Шан., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Походить з Північної Америки, звідкіля занесена в Європу і Азію.

2266 (10). C. bassarabica Buja. — **Повитиця бессарабська.** Рослина з нитковидними, 0,5—1,5 *мм* в діаметрі, голими стеблами. Квітки дрібненькі, близько 3 *мм* завд., на потовщених квітконіжках до 6 *мм* завд., зібрані негустими пучечками. Чашечка келиховидна, з яйцевидними, на верхівці загостреними частками. Віночок 2,5—3,2 *мм* завд., жовтуватий, з ланцетно-яйцевидними, на верхівці загостреними, загнутими всередину лопатями; лусочки в зіві віночка по краях з довгими війками. Маточка з 2 нерівними стовпчиками, близько 2 *мм* завд. кожний, і голівчастими приймочками. Коробочка майже куляста, 2,5—3,5 *мм* завд., звичайно чотиринасіннєва. ⊙. Цв. V—X; пл. VII—X.

Buja in Contrib. la stud. Cusc. in Romania (1938) 35; Cuscutele Romanici, 58. Prodan, Fl. Roman.

Видані зразки: Buja, Cusc. Roman., tab. XXI, XXII.

Паразитує на бур'янах. — Наводиться для Ізмаїльського району Одеської області.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб.

Загальне поширення. Південно-Східна Європа.

2267 (11). C. suaveolens Ser. — **Повитиця запашна або** п. гроновидна. Рослина з нитковидним, близько 1,5 *мм* в діам., голим, розгалуженим червонуватим стеблом. Квітки на довгих квітконіжках, зібрані негустими гроновидними суцвіттями. Чашечка широко-дзвониковидна, з овально-трикутними, на верхівці тупуватими лопатями, майже втроє коротша за трубочку віночка. Віночок лійковидно-дзвониковидний, з овально-трикутними, на верхівці загостреними, загнутими всередину лопатями; лусочки в зіві віночка овальні, по краях війчасті, б.-м. дорівнюють трубочці віночка. Маточка з яйцевидною, голою зав'яззю і двома нерівними стовпчиками, з голівчастими приймочками; стовпчики трохи довші за зав'язь. Коробочка майже куляста, 2—4-насіннєва; насінина овально-яйцевидна, коричнева. ⊙. Цв. VI; пл. VII.

Ser. in Ann. Sc. Phys. Nat., Lyon (1840) 519. Бутков во Фл. СССР, XIX, 63. — *C. racemosa* Malz. в Тр. Бюро по прикл. бот., VIII, 3, 257. Ярошенко і Іваницький, Бур'яни зах. обл. УРСР, III, поп Mart.

Рисуики: Мальцев, ц. м., табл. 129, рис. 890.

Наводиться П. Д. Ярошенко і Є. Г. Іваницьким для західних областей УРСР, де паразитує на культурній люцерні та конюшині, з яких переходить на дикі рослини.

Поширення по СРСР. Відома з БРСР і західних районів УРСР.

Загальне поширення. Походить з Південної Америки, як занесена рослина зустрічається в Північній Америці, Європі, Австралії та в Африці.

2268 (12). C. Gronovii Willd. — **Повитиця Гроновія.** Рослина з нитковидним, до 1 *мм* в діаметрі, голим, розгалуженим стеблом. Квітки на помітних квітконіжках, зібрані в голівчасті пучечки. Чашечка широко-яйцевидна, з широкими тупими лопатями. Віночок близько 4 *мм* завд., дзвониковидний, з яйцевидно-трикутними, тупими, відігнутими назовні лопатями; трубочка віночка майже вдвоє перевищує чашечку; лусочки в зіві віночка довгасті, на верхівці з нерівними бахромками, довжиною майже дорівнюють трубочці віночка або трохи коротші за неї. Маточка з яйцевидною голою зав'яззю і двома нерівними стовпчиками з голівчастими приймочками; стовпчики такої ж довжини, як і зав'язь, або трохи довші за неї, при основі зближені; приймочки жовтуваті. Коробочка кулясто-конічна, близько 4 *мм* завд., 2—4-насіннєва; насінина овальна, близько 1,5 *мм* завд., коричнева. ⊙ Цв. VI—VIII; пл. VII—IX.

Willd. ex Roem., Syst. veg., VI (1820) 205. Szaf., Kulcz., Pawl., Rosl. polsk., 473. Ярошенко і Іваницький, Бур'яни зах. обл. УРСР, III.

Наводиться для західних областей УРСР, де паразитує на культурних рослинах, зокрема на айстрах і вербенах. Знайдена М. І. Котовим у Києві (1957 р.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр.

Загальне поширення. Походить з Північної Америки, занесена в Європу.

Підрід **III. Monogyna** Engelm.

Маточка з одним стовпчиком. Коробочка розкривається кільцеподібною тріщиною.

Секція **1. Monostylos** Maxim. Приймочка голівчаста, майже куляста або яйцевидна.

2269 (13). C. monogyna Vahl. — **Повитиця одностовпчикова.** Стебло шнуровидне, розгалужене, червонувате або білувате, досягає кількох метрів завдовжки. Квітки дрібні, на коротеньких ніжках, зібрані укороченими гронами. Чашечка з яйцевидними тупими лопатями, лише трохи коротша за трубочку віночка. Віночок блідорожевий, трубочка його трохи перевищує чашечку; лопаті віночка тупуваті, по краях трохи зубчасті; лусочки в трубочці віночка прикріплені під самими тичинками або трохи нижче їх, суцільні, з помітною облямівкою при основі.

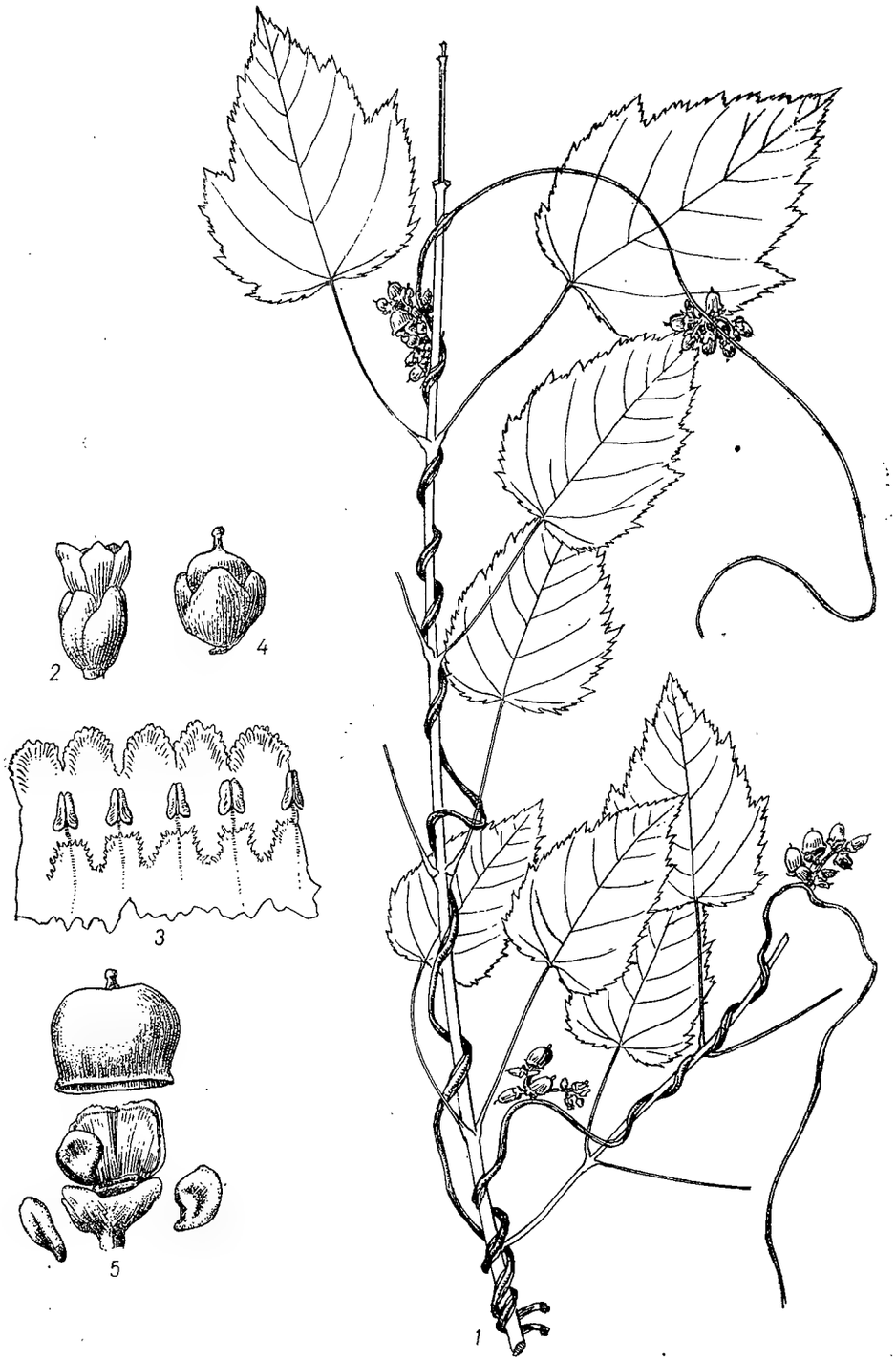

Рис. 75. Повитиця одностовпчикова — *Cuscuta monogyna* Vahl.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — квітка в розгорненому вигляді; *4* — плід з чашечкою; *5* — розкрита насіннева коробочка.

Стовпчик один, з дволопатевою приймочкою, завдовжки майже однаковий з нею. Коробочка яйцевидна, багатонасіннєва, розкривається впоперек. Насінина 2—2,5 *мм* завд., б.-м. яйцевидна, жовтувата або коричнювата, трохи шорстка. ⊙. Цв. VI—VII; пл. VII—VIII.

Vahl, Symb., II (1791) 32. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 247. Ганещин в Тр. по прикл. бот., ген. и сел., XVIII, 237. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 434. Котт, Карант. сорн. растен., 166. Бутков во Фл. СССР, XIX, 67.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 142, fig. II, 8—10. Бур'яни УРСР, 254. Сорн. раст. СССР, III, 394. Котт, Карант. сорн. растен., рис. 49.

Видані зразки: Busch, Marcov., Woron., Fl. Cauc. exsicc., № 292!

Паразитує переважно на деревах і кущах, як на культурних — плодових і декоративних, так і на дикорастучих. З культурних трав'янистих рослин паразитує на соняшнику. — У лісостепових і степових районах.

Л.Л.-С. Полтавська обл.: Полтава (Моитрезор!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, Слов'янськ (Черняєв!, Лавренко!), гори Артема (Черняєв!, Ширяєв!, Котов!); Артемівськ (Котов!); Авдіївський рн, Авдіївка (Котов!), Ясинувата (Котов!); Єнакіївський рн, Скелеве (Страшко!); Харцизький рн, Зуївка (Страшко!); Амвросіївський рн, Білоярівка (Лавренко!); Добропільський рн, Панківка (Постригань!). — Ворошиловградська обл.: Ровеньківський рн, Ровеньки (Лавренко!), Картушине (Гребеньова!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Боровський рн, Гороховатка (Сова!); Шевченківський рн, Безм'ятежне (Піскунов!); Нововодолазький рн, Бірки (Котов!, Лавренко!, Козлов!). — Ворошиловградська обл.: Міловський рн, Ново-Стрільцівка (Котов!); Старобільський рн, Лиман, Титарівка (Ширяєвський!); Біловодськ (Котов!, Косець!). — Запорізька обл.: Осипенківськнй рн, Осипенко, Бердянська коса (Котов!). — Сталінська обл.: Волноваський рн, Старо-Гиатівка (Котов!); Першотравневий рн, Юр'ївка (!); Будьонівський рн, Крива коса (Постригань!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса (Щеглеєв!, Васильєв!, Котов!, Гольде). — Миколаївська обл.: Вознесенський рн, Трикрати (Гринь!, Котов!); Миколаїв (Опперман!); Варварівка (Опперман!, Котов!). — Херсонська обл.: Ново-Воронцовка (Муравйов!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Сімферополь (Зеленецький); Білогорський рн, окол. Білогорська, урочище Кара-Куш (Хорват). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Нікітський ботанічний сад (Стевен); Судацький рн, Карадаг (Сарандінакі).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Причорн., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: всі райони; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Киз.-Кум., Кара-Кум., Гір. Туркм., Аму-Дар., Сир-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Південна і Південно-Східна Європа, Кавказ, Мала Азія, Іран, Середня Азія.

2270 (14). C. lupuliformis Krocker. — **Повитиця хмелеподібна.** Стебло шнуровидне, розгалужене, червонувате або білувате, досягає завдовжки кількох метрів. Квітки сидячі, зібрані короткими гронами. Чашечка з яйцевидними, тупими лопатями. Віночок трубчастий; його трубочка вдвоє перевищує чашечку; лопаті віночка гострувати, по краях не зубчасті, вдвоє коротші за його трубочку; лусочки в трубочці віночка прикріплені при її основі, двороздільні. Стовпчик один, з дволопатевою

приймочкою; довжина стовпчика вдвоє або втроє перевищує приймочку. Коробочка яйцевидно-конічна, розкривається впоперек, 2—4-насіннєва. Насінина неправильнояйцевидна, 2,8—3,8 *мм* завд., або неправильно-округла, до 2,5 *мм* в діаметрі, світложовта, жовта або жовтуватокоричнювата, бугриста. ⊙. Цв. VII; пл. VIII.

Krocker, Fl. Siles., I (1787) 261, tab. 36. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 247. Ганешин в Тр. по прикл. бот., ген. и сел., XVIII, I, 298. Королева в Сорн. раст. СССР, III, 395. Бур'яни УРСР, 246. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 434. Котт, Карант., сорн. растен., 168. Бутков во Фл. СССР, XIX, 71.

Рисунки: Ганешин, ц. м., 298, рис. 13. Сорн. раст. СССР, III, рис. 353, 6, 357, 9, 358. Бур'яни УРСР, 246, фіг. 151. Котт, Карант. сорн. раст., рис. 5а.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1583! Fl. Hung. exsicc., № 393! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 639!

Паразитує переважно на деревах і кущах — вербах, вільхах, тополях. З культурних рослин найбільше ушкоджує малину, смородину, молоді яблуні і груші, а також декоративні кущі — акацію, рози та ін. — Відома з багатьох районів УРСР, але в Криму відсутня.

З.П. Волинська обл.: Колки, заплавина р. Стиру (Барбарич!). — **П.П.** Київ (!!, Лоначевський!, Котов!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Чернігів (Монтрезор!); Борзнянський рн (Шмальгаузен); Ріпкинський рн, Кам'янка (Шмальгаузен); Михайло-Коцюбинський рн, Слабине по р. Десні (Невадовський!); Любецький рн, Новосілки (Ракочі!). — **П.Л.-С.** Одеська обл.: Саврань (Шмальгаузен). — Київська обл.: Біла Церква (Шиманський!, Оксіюк!, !!). — Черкаська обл.: Сміла (Тржебінський!); Корсунь-Шевченківський (Підоплічка!); Катеринопільський рн, Луківка (Підоплічка!). — Кіровоградська обл.: Кіровоград (Окснер!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький рн, Підварки (Д. Зеров!). — Черкаська обл.: Гельмязівський рн, Прохорівка (Котов!). — Сумська обл.: Суми (!). — Полтавська обл.: Хорольський рн, Бригадирівка (Шмальгаузен); Чорнухи (Барсуков!); Зіньків (Д. Зеров!); Лубни (Оксіюк!). — Харківська обл.: Харківський ри, окол. Харкова (Наливайко!, Ширяєв!, Котов!), Велика Данилівка (Наливайко!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, гори Артема (Котов!, Ширяєв!); Єнакіївський рн, Ольховатка (Таліев); Артемівськ (Оксіюк!). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Нові Санджари (Роговичі!); Карлівка (!!). — Харківська обл.: Ізюм (Горницький!, Котов!). — Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Акінфієв). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Варварівка (!!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Кам'янсько-Дніпровський рн, Водяне (Козлов!). — Херсонська обл.: Голопристанський рн, Буркути (Гринь!); окол. Цюрупинська (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ. (тільки південь), Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Дж.-Тарб., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Європа, Сибір, Кавказ, Середня Азія, Монголія.

Примітка. П. хмелеподібна завдає великої шкоди плодовим деревам і кущам. Паразитує вона і на городніх культурах. Насіння її зберігає схожість протягом багатьох років.

РОДИНА СХІХ. СИНЮХОВІ — POLEMONIACEAE VENT.[1]

Квітки двостатеві, правильні. Чашечка п'ятироздільна. Віночок зрослопелюстковий, дзвониковидно-колесовидний, лійковидний або трубчастий, п'ятироздільний. Тичинок 5, прикріплених розширеними основами ниток до трубочки віночка; вони заховані в трубочці віночка або трохи видаються з неї; тичинки чергуються з частками віночка; пиляки яйцевидні. Маточка одна, з плодолистків; зав'язь верхня, 2—3-гнізда, з центральним насіннєносцем, оточена при основі зубчастим диском; стовпчик нитковидний, з 3(2)-лопатевою приймочкою. Плід — багатонасіннєва, яйцевидна, довгаста або майже округла коробочка, що розкривається 3(2) стулками; коробочка б.-м. дорівнює чашечці або трохи коротша за неї; насінина з ендоспермом і центральним прямим зародком. — Однорічні, дворічні або багаторічні трав'янисті рослини, рідше півкущі або кущі, з черговими або в нижній частині стебла з супротивними листками. Квітки поодинокі, в пазухах листків або зібрані волотевидними суцвіттями.

Родина синюхових містить 12 родів і 300 видів, які поширені в основному в Америці, переважно в північній її частині; лише кілька видів цієї родини росте в холодних і помірних областях Європи і Азії. В СРСР в дикому стані ростуть 3 роди і 16 видів, в УРСР — 1 рід *Polemonium* з одним видом.

---

1. Листки непарнопірчасті . . . . . **684. Синюха — Polemonium** L.
— Листки цілісні . . . . . **685. Флокс — Phlox** L.

Рід 684. Синюха — Polemonium L.

L., Sp. pl. (1753) 162.

Чашечка дзвониковидна або трубчаста. Віночок дзвониковидно-колесовидний, з коротенькою трубочкою, довший за чашечку. Тичинки прикріплені в нижній частині трубочки віночка; нитки їх при основі бахромчасті. Зав'язь тригнізда. Коробочка видовжена або майже округла, тристулчаста, захована в б.-м. збільшену при плодах чашечку; насінина видовжено-вугласта. — Однорічні і багаторічні трав'янисті рослини з черговими, непарнопірчастими листками. Квітки зібрані в гроновидні або голівчасті суцвіття, які в свою чергу утворюють волотевидні суцвіття.

В межах цього роду відомо близько 40 видів, поширених переважно в Північній і Атлантичній Америці, а також у горах Південної Америки.

В СРСР ростуть 14 видів, з них в УРСР — 1 вид.

---

[1] Опрацювала О. Д. Вісюліна.

Секція 1. **Eupolemonium** Peter. Віночок дзвониковидний, трубчасто-дзвониковидний або лійковидно-трубчастий, рідше коротко-трубчастий, лопаті його здебільшого довші за трубочку.

2271 (1). P. coeruleum L. — **Синюха голуба.** Рослина в нижній частині гола, вгорі залозисто опушена. Стебло прямостояче, 40—100 *см* завв. Листки чергові, непарнопірчасті, з черешками, лише верхні листки майже сидячі; листочки в кількості 17—21, яйцевидно-ланцетні або довгасто-ланцетні, при основі закруглені, на верхівці загострені. Квітки зібрані верхівковими волотевидними суцвіттями, квітконіжки 8—10 *мм* завд. Чашечка 8—10 *мм* завд., частки її яйцевидні, трохи довші за її трубочку; чашечка б.-м. густо-залозисто опушена. Віночок близько 2 *см* завд., голубий або темноголубий, дзвониковидно-колесовидний, з коротенькою трубочкою, приблизно вдвоє довший за чашечку, частки його закруглені, майже вдвоє довші за трубочку. Коробочка яйцевидна або майже округла. Насінина довгаста, чорна. ♃. Цв. VI—VIII; пл. VIII—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 162. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 217. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 347. Васильев во Фл. СССР, XIX, 83.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1334. Фл. юго-вост. Европ. част. СССР, VI, 68, фіг. 569. Маевский, Фл. сред. пол. Европ. ч. СССР (1954), рис. 168.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 678! Pl. exsicc. Austro-Hung., № 2128!

На вологих луках, у чагарниках, на лісових галявинах. — Поширена в лісових районах, в Лісостепу, крім Покуття і Поділля, в північно-східній частині Степу.

З.П. Волинська обл.: Ківерцівський рн, Ківерцівське л-во (Барбарич!, Косець!). — Житомирська обл.: Довбиш (Барбарич!); Житомирський рн, окол. Житомира (Ланда!, Монтрезор!), Березівка (Копачевська!); Новоград-Волинська мр, Слобода-Чернецька (Барбарич!); Олевський рн, Рудня-Радовільська (Зеров!); Черняхів (М. Чорноголовко!). — **П.П.** Житомирська обл.: Коростишів (Совинський, Котов!). — Київська обл.: Києво-Святошинський рн, Пуща-Водиця (Муравйов!), Ірпінь (Семенкевич!, !!, Катіна!), Святошино (Хмаладзе!, Васильев-Яковлев!, Оксіюк!), Буча (!!), Біличі (Семенкевич!), Ворзель (!!), Боярка (Ракочі!, Семенкевич!); Бородянський рн, Тетерів (!!); Димерський рн, Катюжанка (Барбарич!). — **Л.П.** Київська обл.: окол. Києва, Дарниця (Котов!). — Чернігівська обл.: Корюківський рн, Вешківка (Шкорбатов!); Городня (Барбарич!, Левіна!); Тупичівський рн, Невкля (Левіна!). — Сумська обл.: Глухів (Левіна!). — **П.Л.-С.** Житомирська обл.: Любарський рн, Чернеча (Барбарич!). — Вінницька обл.: Немирівський рн, Юрківецька лісова дача (Гринь!); Турбів (Левіна!). — Київська обл.: Біла Церква (Гродзінський!); Сквира (Шмальгаузен). — Кіровоградська обл.: окол. Кіровограда (Шмальгаузен). — Черкаська обл.: Чигирин (!!); Городищенський рн, Петропавлівка (Монтрезор!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький рн, Станція-Переяславська (!). — Чернігівська обл.: Прилуцький рн (Дубовик!). — Полтавська обл.: Полтава (Шмальгаузен!), Лубни (Котов, Карнаух!). — Сумська обл.: Лебедин (Залеський!); Охтирка (Залеський!).— Харківська обл.: Харківський рн, окол. Харкова (Черняєв!, Наливайко!, Котов!), Покотилівка (Угринський!, Котов!), Безлюдівка (Черняєв!), Куряж (Ширяєв!); Дергачівський рн, Дергачі, Рогозянка (Лавренко!); Валки (Черняєв!); Липецький рн, Липці (Нехай!), Великі Проходи (Нехай!); Печеніги (Михайленко!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янський рн (Пискунов!), Куп'янськ (Клоков!), х. Оливине (Клоков!); Дворічна (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Дв.-Печ., Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Волзьк., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Верх.-Дністр., Волзьк.-Дон., Волзьк.-Кам., Заволзьк., Бессараб., Причорн.; Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян.

Загальне поширення. Європа, Сибір.

Господарське значення. Як лікарська рослина почала використовуватися в медицині лише при радянській владі (застосовується як відхаркувальний засіб).

Примітка. В межах нашої флори зустрічаються екземпляри *Polemonium coeruleum* L. як з широкими (f. *latifolium* Opiz), так і з вузенькими листочками (f. *angustifolium* Opiz). Вони зустрічаються іноді поряд, в однакових екологічних умовах, тому ми не маємо підстав розглядати їх як екологічні форми.

Рід 685. Флокс — Phlox L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 131.

Чашечка трубчаста або дзвониковидно-трубчаста, п'ятироздільна. Віночок келихоподібний, з вузькою трубочкою і п'ятьма зірчасто відігнутими лопатями. Тичинок 5. Зав'язь тригнізда. Плід—яйцевидна коробочка. — Однорічні або багаторічні рослини з прямостоячими стеблами і простими, цілокраїми, черговими листками (лише нижні іноді зближені кільцем). Квітки у верхівкових суцвіттях.

Рід налічує понад 50 видів, що поширені в основному в Північній Америці. Багато його представників широко культивуються як декоративні рослини. На території УРСР види цього роду зустрічаються лише в культурі.

---

1. Рослини однорічні . . . . . **(1). Ф. Друмонда — Ph. Drummondii** Hook.
— Рослини багаторічні . . . . . **(2). Ф. волотистий — Ph. paniculata** L.

2271[1] (1). Ph. Drummondii Hook. — **Флокс Друмонда.** Стебло 20—40 *см* завд., прямостояче, просте або трохи розгалужене, коротко опушене. Квітки зібрані у небагатоквіткове (здебільшого з 3—6 квіток) голівчасто-волотевидне суцвіття. Чашечка 8—10 *мм* завд., трубчасто-дзвониковидна, з вузько-ланцетними загостреними зубцями. Віночок келихоподібний, 18—20 *мм* завд., з зірчасто відігнутими широко-овальними лопатями відгину, яскраво забарвлений: червоний, рожевий, фіолетовий або білий. Коробочка яйцевидна; насінина дрібненька, чорнувата. ☉. Цв. VII—VIII; пл. VIII—IX.

Hook., Bot. Mag. (1835), tab. 3441. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 348.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., B. V, Th. 3, 2112, fig. 3081, a—b.

Часто культивують як декоративну рослину.

Походить з південної частини Північної Америки (з Техасу і Північної Мексіки).

2271 [2] (2). Ph. paniculata L. — **Флокс волотистий.** Стебло прямостояче, 55—120 *см* завв., голе або вгорі шорстке, просте або вгорі розгалужене. Листки чергові, видовжено-ланцетні або видовжено-еліптичні, 7—12 *см* завд., з короткими черешками. Квітки зібрані у верхівкові волотевидні суцвіття. Чашечка 5—7 *мм* завд., трубчаста, з шиловидними зубцями. Віночок 20—25 *мм* завд., келихоподібний, з вузенькою трубочкою і плоским п'ятилопатевим відгином, фіолетовий, червонуватий, голубий або білий. Коробочка яйцевидна; насінина дрібна, овальна, чорнувата, коротко опушена. ♃ . Цв. VII—VIII; пл. VIII—IX.

L., Sp. pl. (1753) 151. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 348.
— *Ph. acuminata* Pursch., Fl. Am. Sept. (?) 730.
Рисунки: Hegi., Ill. Fl. Mitt.-Eur., B. V, Tb. 3, 2112, fig. 3031, c.

Широко культивують як декоративну рослину по всій УРСР.
Походить з Північної Америки (з приатлантичної її частини).

РОДИНА **CXX. ВОДОЛИСТІ — HYDROPHYLLACEAE** LINDL.[1]

Квітки двостатеві, правильні, здебільшого 5-чисельні, рідше 6 (і більше)-чисельні. Чашечка 5 (рідко 6—12)-надрізна. Віночок лійковидний або дзвониковидний, 5 (рідко 4—10)-лопатевий. Тичинок 5, рідко до 10. Маточка з двох плодолистків; зав'язь верхня, одногнізда або двогнізда; насіннєносці крайові; насіннєві зачатки однопокривні, численні, пилковходи їх звернені догори. Стовпчик 1; приймочка голівчаста або роздільна. Плід — коробочка, одно- або багатонасіннєва. — Трав'янисті рослини, рідше невисокі дерева або кущі, з черговими або супротивними, простими або роздільними листками, часто вкритими волосками; прилистки опадні. Квітки зібрані в цимозні суцвіття.

Родина ця налічує понад 170 видів, які розподіляються між 17 родами. Найбільша кількість видів властива Північній Америці. В СРСР поширений рід *Phacelia* Juss. (лише в культурі).

Серед представників цієї родини є цінні декоративні рослини, які широко культивуються (види родів *Phacelia, Nemophila* та ін.), а також цінні медоноси (деякі з них запроваджені в культуру).

Рід **686. Фацелія — Phacelia** Juss.

Juss., Gen. (1789) 129.

Квітки двостатеві, правильні, здебільшого 5-чисельні. Чашечка 5 (рідко 10—12)-надрізна, на час плодоношення збільшена. Віночок коротко-лійковидний або дзвониковидний, 5 (рідко 4—6)-лопатевий;

[1] Опрацювала О. Д. Вісюліна.

лопаті його широкі, відігнуті. Тичинок 5 (рідко 6—10), вони значно перевищують трубочку віночка. Маточка з двох плодолистків; зав'язь верхня, 1—2-гнізда; стовпчиків 1—2, нитковидних. Плід — коробочка, здебільшого чотиринасіннєва. Насінина куляста, видовжено-куляста або кутаста. — Трав'янисті рослини, рідше кущі, з черговими або супротивними, пірчастороздільними листками, з опадними прилистками. Квітки зібрані завійками.

Рід налічує 80 видів. Представники його в дикому стані поширені в Америці, переважно в західній частині Північної Америки і в Мексіці, найбільша кількість видів зустрічається в Перу і Чілі.

В СРСР представники цього роду поширені лише в культурі. Найчастіше в декоративному садівництві використовуються фацелія дзвониковидна (*Ph. campanularia* A. Gr.) з блакитними квітками з білими плямами, що походить з Центральної Америки, і фацелія пижмолиста (*Ph. tanacetifolia* Benth) з рожевосиніми і білими квітками, що походить з Каліфорнії.

Представники цього роду хороші медоноси, добре переносять затінення.

2271 [3] (1). Ph. tanacetifolia Benth. — **Фацелія пижмолиста.** Рослина жорстко-опушена. Стебло 20—60 *см* завв., прямостояче, розгалужене, у нижній частині майже голе, у верхній — густо жорстко-опушене. Листки двічі пірчасто розсічені, з вузько-ланцетними частками. Квітки сидячі або на коротких ніжках, зібрані завійками. Чашечка 5—7 *мм.* завд., жорстко-опушена, п'ятилопатева, лопаті її ланцетні; на час плодоношення чашечка видовжується. Віночок 7—8 *мм* завд., дзвониковидно-колесовидний, синьофіолетовий, рожевосиній, світлосиній або білуватий, з п'ятьма відхиленими, тупими, цілокраїми лопатями. Тичинок 5; пиляки пурпуровочервоні. Зав'язь опушена; стовпчик тупо-двороздільний. Коробочка овальна, одногнізда, чотиринасіннєва; насінина з поверхні дрібноямчаста. ☉ . Цв. V—VIII; пл. VII—IX.

Benth. in Trans. Linn. Soc., XVII (1837) 280. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 348. Глухов, Важн. медонос. раст. и спос. их разв. (1950) 308. Горшкова во Фл. СССР, XIX, 96.
Рисунки: Глухов, ц. м., рис. 113. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., v. 3, 2120, 3086 A.

Широко культивується як медоносна рослина. Нерідко зустрічається в здичавілому стані, переважно в лісостепових районах.

П.П. Житомирська обл.: Корнинський рн, Пустельники (Барбарич!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: окол. Києва, Голосієво (!, Лоначевський!); Миронівський рн, Козин (!!), Мироиівка (!). — Черкаська обл.: Черкаси (!!); Чигирин (!!); Шполянський рн, к-п «Червона Нива» (Барбарич!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Лубеиський рн, окол. Лубен (Булатова!). — Черкаська обл.: Золотоніський рн, окол. Золотоноші (!); Ірклиїв (!!). — Харківська обл.: Дергачі (Котов!, Лавренко, Козлов!); Харківський рн, окол. Харкова (Котов!), Жихар — Безлюдівка (Нехай!), Артемівка (Козлов!). — **Д.Л.-С.** Сталіиська обл.: Чистяківська мр, балка Глуха (Гринь!); Волноваський рн, Свободне (!). — **Л.З.-Л.С.** Запорізька обл.: Осипенківський ри, Трояни (!).

Поширення по СРСР. Широко культивується, іноді дичавіє. — Європ. ч.: Прибалт., Верх.-Волзьк., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Причорн., Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Схід. Закавк.

Загальне поширення. Дико росте в Північній Америці (в Каліфорнії). В Європі широко культивується і зустрічається як здичавіла.

Господарське значення. Часто розводиться насамперед як медоносна рослина; крім того, використовується з декоративною метою, в молодому стані може споживатися на корм худобі. М. М. Глухов вважає її найкращим медоносом серед трав'янистих рослин. Цвіте рясно і довго, нектару виділяє багато; може зростати на різних грунтах.

Нектар виділяє особлива жовтувата кільцеподібна залозка, що оточує основу зав'язі. Мед фацелії світлозелений або зовсім білий, приємний на смак.

РОДИНА CXXI. ШОРСТКОЛИСТІ — BORAGINACEAE LINDL.[1]

Квітки двостатеві, правильні, рідко трохи неправильні, в однобічних, до цвітіння спірально закручених гронах або колосках (завійках), які розміщені поодинці або парами на верхівці стебла або ж утворюють складне волотевидне суцвіття. Чашечка п'ятироздільна або п'ятизубчаста, залишається при плодах і інколи розростається. Віночок спайнопелюстковий, з б.-м. довгою трубочкою і п'ятилопатевим, трубчастим, лійковидним, дзвониковидним або колесовидним, правильним, іноді помітно неправильним або майже двогубим відгином, при основі якого (у зіві) здебільшого є п'ять невеличких, супротивних лопатям віночка виступів (лусочок), вкритих сосочками або пучками волосків. Тичинок п'ять, вони чергуються з частками віночка і прикріплені до його трубочки. Маточка при основі з диском. Зав'язь верхня, складається з двох плодолистків, чотиригнізда внаслідок того, що розвиваються дві несправжні перетинки, рідко двогнізда, звичайно чотирилопатева, рідше суцільна. Стовпчик один, з цілісною або двороздільною приймочкою, довгий, виходить із заглиблення, що є на верхівці між лопатями, коли зав'язь чотирилопатева, або короткий і виходить із верхівки зав'язі, коли вона цілісна. Плід сухий, розпадається на чотири, рідше на два горішки з гладенькою, зморшкуватою, горбочкуватою або вкритою гачкуватими шипиками поверхнею, рідше плід — костянка. — Трав'янисті, одно- та багаторічні, здебільшого густо вкриті шорсткими волосками рослини, з черговими, суцільними, цілокраїми або майже цілокраїми листками, без прилистків.

До родини належить близько 90 родів і 1600 видів, поширених переважно в північній помірній смузі. У флорі СРСР родина представлена 56 родами і 363 видами, а у флорі УРСР — 23 родами і 100 видами.

[1] Опрацювала Д. М. Доброчаєва.

Господарське значення. Деякі види цієї родини є лікарськими рослинами (*Cynoglossum officinale* L., *Symphytum officinale* L.), деякі — красивими декоративними рослинами (у нашій флорі представники родів *Myosotis* L. і *Heliotropium* L., що нерідко культивуються), інші — красильними (представники родів *Alkanna* Tausch., *Echium* L., *Anchusa* L., *Onosma* L. тощо) або медоносними рослинами (*Borago officinalis* L., *Anchusa officinalis* L.). Багато видів цієї родини є бур'янами, які легко поширюються завдяки гачкуватим шипикам або бородавочкам на горішках.

Примітка. До родини Boraginaceae належить рід *Alkanna* Tausch., види якого поширені переважно в Східному Середземномор'ї. На Кавказі ростуть два види: *A. orientalis* (L.) Boiss. — у Південному і Східному Закавказзі; *A. cordifolia* C. Koch. — у Південному Закавказзі, на кордоні з Туреччиною. *A. tinctoria* Tausch. дико росте в країнах Середземномор'я і культивується в деяких районах СРСР.

Ці види слід запровадити в культуру і на Україні як красильні рослини, з коренів яких можна виробляти фіолетову, чорну (*A. orientalis* (L.) Boiss.) та темно-червону (*A. tinctoria* Tausch.) фарби.

---

1. Стовпчик короткий, виходить з верхівки цілісної зав'язі і несе товсту конічну приймочку . . . . . 2.
— Стовпчик довгий, виходить з проміжку між лопатями глибокочотирироздільної зав'язі і несе маленьку, голівчасту, нерідко дволопатеву приймочку . . . . . 3.
2. Плід великий, 8—10 *мм* у діаметрі; достиглий плід розпадається на 2 двогнізді костянки . . . . . **687. Турнефорція — Tournefortia** L.
— Плід дрібний, легко розпадається на 4 горішки 1,75—2 *мм* завд. . . . . **688. Геліотроп — Heliotropium** L.
3 (1). Зовсім гола сизувата рослина, вкрита восковою поволокою. Верхні стеблові листки стеблообгортні. Квітки жовті . . . . . **691. Вощанка — Cerinthe** L.
— Рослини зелені, б.-м. опушені. Листки сидячі, нестеблообгортні. Квітки жовтуваті або забарвлені інакше . . . . . 4.
4. Тичинки і стовпчик здебільшого дуже виступають з віночка . . 5.
— Тичинки не виступають з віночка . . . . . 7.
5. Віночок виразно неправильний, з косим, майже двогубим п'ятилопатевим відгином. Горішки без перетинчастого краю . . . . . **692. Синяк — Echium** L.
— Віночок правильний, трубчастий або лійковидно-трубчастий . . . 6.
6. Віночок жовтуватий, по зубцях і трубочці блідофіолетовий, в 1,5—2 рази довший від чашечки, майже до середини розділений на 5 ланцетно-лінійних часток. Горішки досить великі, 10—15(20) *мм* завд., гладенькі, з широким перетинчастим краєм . . . . . **706. Ріндера — Rindera** Pall.
— Віночок темночервоний (у нашого виду) або синьоголубий чи жовту-

ватий (у кавказьких і середньоазіатських видів), дорівнює чашечці або ледве виступає з неї, з короткими прямостоячими зубцями
Горішки дрібні, 5—10 *мм* завд., з усіх боків вкриті якірноподібними (гачкуватими) шипиками, а на спинці з плоским диском . . . . . **708. Трубкоцвіт — Solenanthus** Ledeb.

7 (4). Горішків 2, прикріплених до основи стовпчика і вкритих гачкуватими горбочками . . . . **705. Рохелія — Rochelia** Reichenb.
— Горішків 4, рідше їх менше внаслідок недорозвинення . . . . 8.
8. Віночок трубчасто-булавовидний або трубчасто-дзвониковидний . . . 9.
— Віночок лійковидний, лійковидно-колесовидний або колесовидний . . . 10.
9. Віночок трубчасто-дзвониковидний, з коротким п'ятизубчастим відгином і п'ятьма ланцетно-шиловидними лусочками у зіві, зібраними в конус . . . . . **693. Живокіст — Symphytum** L.
— Віночок трубчасто-булавовидний, з п'ятьма короткими зубцями по краю, без лусочок у зіві . . . . . **690. Громовик — Onosma** L.
10 (8). Зів віночка відкритий, без лусочок, що прикривають вхід до його трубочки; іноді в зіві є пучки волосків або бархатисті складки, рідше — дуже дрібні лусочки . . . . . 11.
— Зів віночка закритий п'ятьма лусочками . . . . . 13.
11. Чашечка глибокороздільна на 5 лінійних часток . . . . . **689. Горобейник — Lithospermum** L.
— Чашечка надрізана менше, ніж до середини . . . . . 12.
12. Трубочка віночка довша за відгин. В зіві віночка є 5 пучків волосків. Горішки гладенькі, блискучі . . . . . **698. Медунка — Pulmonaria** L.
— Трубочка віночка дорівнює відгину або трохи довша за нього, в зіві з малопомітними пухнастими лусочками. Горішки сітчасто-зморшкуваті . . . . . **697. Куряча сліпота — Nonea** Medik.
13 (10). Чашечка при квітках п'ятизубчаста, у кожній виїмці між зубцями є ще по два маленьких зубчики, при плодах неправильно розростається і стає сплюснуто-дволопатевою . . . . . **704. Гострица — Asperugo** L.
— Чашечка при плодах не змінюється і майже не збільшується, зубчиків у виїмках немає . . . . . 14.
14. Віночок колесовидний, голубий, 2,5—3 *см* в діаметрі, глибокоп'ятироздільний на загострені яйцевидні частки. Пиляки закінчуються вістрям і сходяться верхівками в конус, що виступає з короткої трубочки віночка . . . . . **694. Огірочник — Borago** L.
— Віночки дрібніші, їх частки не загострені. Пиляки без загострення, не виступають з трубочки віночка . . . . . 15.
15. Трубочка віночка колінчасто зігнута біля середини. Відгин віночка неправильний . . . . . **696. Кривоцвіт — Lycopsis** L.
— Трубочка віночка пряма, відгин його правильний . . . . . 16.
16. Віночок голубий, рідше рожевий або білий, дрібний, 2,5—6(7) *мм* завд., звичайно з плоским відгином . . . . . 17.
— Віночок темнопурпуровий, фіолетовий, жовтуватий або синій, чимало-

лий, (6)7—13 *мм* завд., з увігнутим чашовидним або лійковидним відгином . . . . . 22.
17. Горішки гладенькі, блискучі, трикутно-яйцевидні . . . . . 18.
— Горішки пухнасті або вздовж бокових граней з 1—3 рядами гачкуватих шипиків . . . . . 19.
18. Горішки при основі з білим м'ясистим придатком . . . . . **700. Строфіостома — Strophiostoma** Turcz.
— Горішки без придатка . . . . . **699. Незабудка — Myosotis** L.
19 (17). Горішки пухнасті, на спинці з ямочкою . . . . . **707. Омфалодес — Omphalodes** Moench
— Горішки з 1—3 рядами гачкуватих шипиків . . . . . 20.
20. Горішки з базальною площинкою прикріплення (базальним цикатриксом), прямостоячі, дорівнюють конічному або шиловидному стовпчику квітколожа і прикріплені до нього повністю або більш ніж половиною свого внутрішнього боку, без ямки або поглиблення на місці прикріплення, дрібногорбочкуваті, ніколи не бувають опушені . . . . . **701. Липучка — Lappula** Gilib.
— Горішки з вентральним цикатриксом, косі, майже в два рази довші за стовпчик квітколожа (гінофор) і прикріплені до нього менш ніж половиною свого внутрішнього боку; на місці прикріплення є овальна або еліптична ямка; з боків та по спинці горішки опушені . . . 21.
21. Квітконіжки при плодах завжди пониклі. Горішки здавлені дорзовентрально, на спинці з плоским диском (площинкою), оточеним одним рядом гребінчастих шипиків, які мають з боків на верхівках якірноподібну головку, а нижче по краю гладенькі. Гінофор добре розвинений, але коротший від стиглих горішків . . . . . **702. Гакелія — Hackelia** Opiz.
— Квітконіжки при плодах прямостоячі або відхилені вбік. Горішки не здавлені дорзо-вентрально, дзиговидні, яйцевидні або довгасті, з косо зрізаною спинною площинкою, яка оточена одним рядом шипиків, що іноді зливаються своїми основами у вузьке зубчасте крило, або шипиків по краю немає; з боків і по спинці горішки коротко опушені. Гінофор мало розвинений, не довше 1 *мм* завд., коротко-пірамідальний або лише у вигляді диска . . . . . **703. Незабудочник — Eritrichium** Schrad.
22 (16). Рослини з м'яким повстистим опушенням. Віночки світло- або темночервоні чи голубуваті, з сіткою синіх жилок. Горішки приплюснуті, прикріплені до конусовидного квітколожа (гінобазиса), по всій поверхні з гачкуватими шипиками . . . . . **709. Чорнокорінь — Cynoglossum** L.
— Рослини шершаві, вкриті б.-м. жорсткими відлеглими волосками. Віночки сині, голубуваті або жовті. Горішки сітчасто-зморшкуваті, при основі із складчастим кільцем навколо заглибини, прикріплені до плоского квітколожа . . . . . **695. Воловик — Anchusa** L.

Рід 687. Турнефорція — Tournefortia L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 140.

Квітки чималі (розквітлий віночок 8—10 *мм* у діам.), правильні, на верхівках стебел і гілок зібрані в роздвоєні завійки, що складають верхівкове щитковидне суцвіття. Чашечка глибокоп'ятироздільна. Віночок з п'яти пелюсток, білий або жовтий, лійковидний, з циліндричною трубочкою і голим зівом. Тичинки з дуже короткими нитками і довгими, вгорі загостреними пиляками, прикріплені в нижній частині трубочки. Стовпчик короткий, розміщений на верхівці цілісної зав'язі, вгорі потовщений, з довшою за нього і товстішою 2—4-горбочковою приймочкою. Плід кулястий, розпадається на дві 2-гнізді костянки. — Багаторічні, притиснуто опушені трав'янисті рослини або півкущі з сидячими, черговими, довгасто-ланцетними листками.

Із 100 видів цього роду, поширених переважно у тропіках, у флорі УРСР зустрічається 1 вид.

2272 (1). T. sibirica L. — **Турнефорція сибірська.** Рослина з міцним, часто здерев'янілим, галузистим, повзучим кореневищем. Стебло прямостояче, 10—30 *см* завв., здебільшого дуже розгалужене, притиснуто-волосисте, густо улиснене. Листки сидячі, суцільні, довгасто-ланцетні, 2—5 *см* завд., 0,5—1,5 (2) *см* завш., цілокраї, до основи звужені, на верхівці коротко загострені, з обох боків притиснуто опушені. Квітки на коротеньких, 1—2 *мм* завд., квітконіжках або майже сидячі, в роздвоєних завійках, зібраних в щитковидне суцвіття на кінцях стебла та гілок. Чашечка притиснуто опушена, чашолистки лінійно-ланцетні, 3—4 (5) *мм* завд., 0,5—1 *мм* завш., загострені, в три рази коротші за трубочку віночка, при основі зрослі в широко-лійковидну трубочку 1—1,2 *мм* завд. Віночок білий, зовні притиснуто опушений, в зіві голий, з довгою, 5—7 (8) *мм* завд., розширеною догори або циліндричною трубочкою і вільними яйцевидними частками 4—6 *мм* завд., 2,5—5 *мм* завш. Тичинок 5, з овальними пиляками, прикріплених до внутрішньої стінки трубочки віночка. Маточка з суцільною зав'яззю і розміщеним на її верхівці коротеньким стовпчиком, що має невелику конічну приймочку. Плід досить великий, 6—8 *мм* завд., трохи опушений, кулястий, розпадається на 2 яйцевидні костянки. ♃. Цв. VI—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 141. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 350. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 119.

— *T. arguzia* Roem. et Schult., Syst. veg., 4 (1819) 540. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 220.

Рисунки: Визн. рослин УРСР, рис. 202.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 182! Busch, Marcow., Woron., Fl. Cauc. exsicc., № 143! Woron. et Schelk., Herb. fl. Cauc., № 284! (*sub T. arguzia* Roem. et Schult.).

На приморських берегах, солонцюватих і забур'янених місцях. — Переважно в Степу, рідше в південній частині Лісостепу та Полісся (як занесена рослина).

П.П. Київська обл.: Києво-Святошинський рн, Ірпінь, по залізниці (Клоков!). — **З.Л.-С.** Зрідка по Дністру в південній частині району. — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харківський рн, Мерефа, на полотні залізниці (Котов і Козлов!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: окол. Ворошиловграда, береги р. Лугані і р. Півн. Дінця (Ширяєв!); Олександрівський рн, Весела Гора (Котов!); Ново-Світлівський рн, Червоний Яр (Підоплічкс!). — **Л.З.-Л.С.** Південна частина — звичайно, північніше — зрідка. — Ворошиловградська обл.: Слов'яносербський рн, Трьохізбенка та інші піщані місця по Дінцю (Ширяєв!).- Харківська обл.: окол. Ізюма (!). — **П.З.-С.** Одеська обл.: Кілійський рн, дельта Дунаю, коса біля Альпакіна Кута (К. Зеров!); Вилкове (Котов!); Бистрівська коса (Романова!); Приморське (!!); Одеса, піски біля лиману (Васильєв!). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва, Бузький лиман (Оперман!); Очаківський рн, Парутино (Вісюліна!). — Херсонська обл.: Білозерський рн, Касперівка × Софіївку (!!). — **Л.З.С., П.С., Т.С., К.С.** Звичайно, по берегу моря всіх лісостепових і гірсько-лісових районів Криму.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волзьк.-Кам. (півд. ч.), Серед.-Дніпр. (півд.-схід. ч.), Волзьк-Дон., Заволзьк., Причорн., Бессараб., Крим, Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Алт., Верх.-Тоб. та Ірт. (півд. ч.); Схід. Сибір: Даур.; Далек. Схід: Уссур.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Сир-Дар., Кара-Кум (захід, по Каспію).

Загальне поширення. Балканський півострів, південь Європейської частини СРСР, Кавказ, Західний та Східний Сибір, Далекий Схід, Середня Азія, Мала Азія, Монголія, Японія, Китай.

Рід 688. Геліотроп — Heliotropium L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 130.

Квітки дрібні, правильні, в простих або розгалужених верхівкових завійках. Чашечка майже до основи п'ятироздільна на лінійні або ланцетні частки, дорівнює трубочці віночка або трохи коротша від неї, здебільшого залишається при плодах і разом з ними опадає. Віночок майже вдвоє довший від чашечки, лійковидно-колесовидний, з опушеною циліндричною трубочкою і п'ятьма яйцевидними лопатями, в зіві голий; між лопатями часто є 5 проміжних зубчиків. Тичинки з дуже короткими нитками і довгими, вгорі трохи звуженими і тупими пиляками, прикріплені в нижній частині трубочки. Зав'язь чотиригнізда; стовпчик один, дуже короткий, раптово переходить в довгу, в 3—4 рази товстішу за нього, конічну або довгасто-шиловидну, просту або двороздільну приймочку. Плід дрібний, складається з чотирьох вільних або зрослих між собою горішків. — Однорічні, притиснуто опушені рослини, з розгалуженими майже від основи стеблами і черговими, черешковими, еліптичними або яйцевидними листками.

До роду належить близько 220 видів, поширених у теплих і помірних зонах всієї земної кулі. У флорі СРСР налічується 22 види цього роду, що належать до 5 різних секцій. У флорі УРСР є 5 видів, які являють собою бур'янові рослини або рослини пісків півдня України;

4 з них іноді культивуються в міських квітниках. Всі 5 видів належать до секції *Agoraea* B g e. (*Euheliotropium* D C.).

---

1. Півкущ з запашними синіми або фіолетовими (дуже рідко білими) квітками . . . . . **(1). Г. перувіанський — H. peruvianum** L.
— Однорічні рослини з білими квітками . . . . . 2.
2. Горішки зовсім гладенькі або трохи бородавчасті . . . . . 3.
— Горішки зморшкувато-ніздрюваті . . . . . 4.
3. Зубці чашечки ланцетно-лінійні, віночок з яйцевидними лопатями без зубчиків між ними; приймочка на верхівці шиловидно звужена, гладенька, лише біля основи трохи опушена; горішки трохи бородавчасті . . **(2). Г. Стевенів — H. Stevenianum** A n d r z. ex B e s s.
— Зубці чашечки яйцевидно-ланцетні, віночок з округлими лопатями, між якими є по одному маленькому зубчику; приймочка конічна, на всій поверхні коротко опушена; горішки гладенькі, з дрібнозернистою поверхнею . . **(3). Г. еліптичний — H. ellipticum** L e d e b.
4. (2). Віночок без відгину; зубці чашечки довгасто-ланцетні, при плодах гострі; листки при основі клиновидні, знизу біло-повстисті . . . . . **(4). Г. прибережний — H. littorale** S t e v.
— Віночок з відгином, що майже дорівнює його трубочці; зубці чашечки лінійні; листки овальні, тупі, розсіяно опушені . . . . . **(5). Г. запашний — H. suaveolens** M. B.

2272[1] **(1). H. peruvianum** L. — **Геліотроп перувіанський.** Півкущик 15—30(60) *см* завв., з шерстисто опушеними стеблами та гілками. Листки овальні або яйцевидно-ланцетні, 2,5—4,5 *см* завд., 1,2—2 *см* завш., з дуже помітним жилкуванням, до основи поволі звужені в короткий, 2—5,5 *мм* завд., черешок. Квітки сині або фіолетові, рідко білі, з різким ванільним запахом, у багатоквітковому зонтиковидному суцвітті, що складається з завійкоподібних колосків 1,5—2 *см* завд. Віночок 5—7 *мм* завд., в 2—2,5 рази довший від чашечки, що має 2,5—3 *мм* завд. і складається з вузько-ланцетних загострених часток. ♄. Цв. V—VIII (X).

L., Sp. pl., ed. II (1762) 187. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 351.

Розводиться як декоративна рослина в садах і парках.

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення. Дико росте в Південній Америці (Перу).

2273 (2). H. Stevenianum A n d r z. — **Геліотроп Стевенів.** Стебло прямостояче, (10)15—30(40) *см* завв., майже від основи галузисте, з довгими, широко-відлеглими гілками, вкрите спрямованими догори, притисненими волосками. Листки черешкові (у нижніх листків черешок дорівнює довжині пластинки, у середніх та верхніх — в 2—2,5 раза коротший від неї), еліптичні або яйцевидні, 1,5—4,5(7) *см* завд., 0,7—

3(4,5) *см* завш., тупі з обох боків, знизу здебільшого по жилках, вкриті притисненими волосками, розміщеними на невеличких горбочках. Квітки на коротеньких, до 0,5 *мм* завд., квітконіжках або майже сидячі на верхівці стебла та гілок у густих, довгих завійках, 3—7 *см* завд. Чашечка в 2 рази коротша за віночок, з лінійно-ланцетними частками, 2,5—3 *мм* завд., 0,5—0,7 *мм* завш., жорстковолосиста, при плодах зірчасто розчепірена. Віночок білий, близько 4 *мм* завд., з яйцевидними лопатями, коротшими за його трубочку, звичайно зубчиків між лопатями немає. Маточка з дуже коротким стовпчиком і довгасто-конічною, на верхівці шиловидно звуженою, гладенькою, лише біля основи трохи опушеною приймочкою, близько 1 *мм* завд. Плід з чотирьох голих, яйцевидних, трохи бородавчастих горішків, близько 2 *мм* завд. ☉. Цв. V—VIII.

A n d r z. ex B e s s. in Flora Volh. et Podol. (1820), Beibl. 21, nom. nudum. A n d r z., Исчисл. раст. Подольской губ., II в Киевск. университ. изв. (1862) 116. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 351.

— *H. europaeum* var. *Stevenianum* S c h m a l h., Фл. ср. и ю. Р., II, 230. — *H. europaeum* L., Sp. pl., ed. I (1753) 130, p. p. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 145, p.p. — *H. europaeum* var. *micranthum* L e d e b., Fl. Ross., III (1847) 99. — *H. subcanescens* A n d r z. ex B e s s. in Flora Volh. et Podol. (1820), Beibl. 21, nom. nudum. S t e v. in Bull. Mosc. (1851) 564.

Рисуики: Визн. росл. УРСР, рис. 203.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1527 (*sub H. europaeum* var. *micranthum* L e d e b., ц. м.).

По забур'янених місцях, на полях. — В степовій зоні, рідко в південних районах Лісостепу.

З.Л.-С. Поділля по Дністру (Бессер!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Білоцерківський ри, Біла Церква, «Олександрія» (Балковський!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (Шмальгаузен). — Миколаївська обл.: Вознесенський рн, Олександрівка (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Запорізька обл.: Осипенківський рн, Осипенко, Бердянська коса (Білик!). — Сталінська обл.: Приморський рн, Старий Крим (!); Будьоннівський ри, Широкине (!). — **П.З.С.** Досить часто в околицях Одеси, Ізмаїла, Миколаєва, Херсоиа і прилеглих до цих міст районах. — **Л.З.С.** Звичайно у всіх районах, прилеглих до берегів Чорного і Азовського морів. — **П.С.** Херсонська обл.: Геніческий рн, Чонгарський пів-в, с. Побережжя (Котов!). — Кримська обл.: Джанкойський рн, Надежда (Грін, Новосельцева!), Островське (!), ст. Таганаш (Зеленецький!). — **К.С.** Кримська обл.: Леиінський рн, на південь від Білобродівки (Грін, Новосельцева!); Приморський рн, біля Чокракського озера (Клопотов!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Євпаторія (Андреєв!, Зеленецький!), Євпаторія × Сарабузи (!); Сакський рн, Саки (Шираєвський!, Дойч!), біля Любимівки (Анісімова!); Красногвардійськ (Зеленецький!); Первомайський рн, Південне × Червону рівнину (Молчанов!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Фруктове (Зеленецький!), Фруктове × Інкерман (Зеленецький); Старо-Кримський рн, Старий Крим (Цириіа!), Планерське (!); Нижньогірський рн, Заріччя (Цириіа!); Кіровський рн, Феодосія (герб. Фішера!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Сімферополь (Чуваєва!, Зеленецький!, герб. Траутфеттера!); Бахчисарайський рн, окол. Бахчисарая (Федченко!, Чуваєва!), Верхньо-Садове (Дойч!), Фурманівка, в долині Качі (!), Почтове (!); окол. Білогорська (Кри-

жевський!, Бойко!); Зуйський рн, Нова Мазанка (Андрєєв!, Дойч!). — **Передг. Кр.** Севастополь (Станков!, Мілютін!), Історичний бульвар (Федченко!), окол. Севастополя, кладовище (Федченко!), в степах біля Херсонеса (Коржинський!), Херсоиес (Григор'єв!); Балаклава (Андрєєв!, Мартьянов!); Куйбишевський рн, Кріпке, долина р. Качі (Андрєєв!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Кара-даг, Отузька долина (Сарандінакі!); Балаклавський рн, Байдарські ворота × Шайтан-Мердвень (Федченко!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Кара-даг (Сарандінакі!, Сирейщиков!, Котов і Карнаух!), хребет Кара-даг (Котов і Карнаух!), хребет Хоба-Тепе (Котов!), Карадазька долина (Сарандінакі!), Морське (Граф!); Ялтинський рн, Ялта (Савич!, герб. Нетубського!, Гольде!), Учаи-Су (Андрєєв!), Пушкіно × Ламбат (Оксіюк!), біля Ялтинського шосе (Спригін!), Магарач (Дзевановський!), Массандра (Станков!, Гольде!), Гурзуф (Котов!), Ай-Даніль (Котов!), Сімеіз (Спригін!, Ганешин!), Нікітський сад (Альбрехт!, Стаиков і Астахова!); Алушта (Обручев!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (півд.-зах.), Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк., Крим; Кавказ: всі райони до серед. пояса.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР і Кавказу.

Примітка. Ще Андржієвський (1862), а пізніше і Шмальгаузен (ц. м.) показали, що цей вид помітно відрізняється меншими і з вужчим відгином віночками та дрібнішими горішками від близького виду *H. europaeum* L. Останній поширений в Південній Європі до Франції, Швейцарії та Угорщини і в Північній Африці та Австралії. Про морфологічну та географічну відокремленість кожного з них пише М. Г. Попов (ц. м.) у примітці до *E. europaeum* L., але одночасно чомусь наводить ці назви як синоніми.

2274 (3). H. ellipticum Ledeb. — **Геліотроп еліптичний.** Рослина з густим, коротким і притисненим опушенням. Стебла прямостоячі, 15—40 *см* завв., галузисті. Листки з черешками 1—2,5 *см* завд., яйцевидні або яйцевидно-еліптичні, 1,5—3,5(4) *см* завд., 0,7—2,5 *см* завш., тупі. Квітки правильні, дрібні, на квітконіжках близько 1 *мм* завд., розміщені на верхівках стебла та гілок, утворюючи суцвіття — довгасті завійки 1,5—3 *см* завд. Чашечка з ланцетними або яйцевидно-ланцетними частками 2—3,5 *мм* завд., 0,5—1 *мм* завш. Віночок білий, 3,5—4(5) *мм* завд., з округлими лопатями і гострими проміжними зубцями; відгин віночка вдвоє коротший від його трубочки. Маточка з майже сидячою, довгасто-конічною, на всій поверхні розсіяно, коротко опушеною приймочкою, близько 0,75 *мм* завд. Горішки голі, дрібногорбочкуваті. ⊙. Цв. VI—VIII.

Ledeb. in Eichw., Pl. nov. Casp.-Cauc. (1831—1833) 6, 10. Ledeb., Fl. Ross., III, 100. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913) 88. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 351. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 147.

— *H. Eichwaldi* Steud., Nomencl., ed. II, I (1840) 744. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 221, p. p.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1526.

На приморських пісках. — В південній частині Степу, зрідка зустрічається як занесена рослина в Лісостепу.

Л.Л.-С. Окол. Харкова: між клюквеним болотом і Балашовським вокзалом, полотно залізниці (Котов!), насип залізниці біля платформи Артемівка (Козлов!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Жданов (!); Першотравневий рн, Білосарайська коса (Котов!), Ляпинська коса (Постригань!). — **П.З.-С.** Окол. Одеси (Шмальгаузен); окол. Миколаєва, розсадник за вокзалом, біля Залізничного посьолку (!!); окол. Херсона (Шмальгаузен). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Якимівський рн, середня частина Молочного лиману (Шалит!), о-в Бірючий (Шалит!, Котов!, Левіна!). — **П.С.** Херсонська обл.: Геніческий рн, Арабатська стрілка (Котов!). — Кримська обл.: Джанкойський рн, ст. Таганаш (Шираєвський!), Арабатська стрілка (Дзевановський!); Чорноморський рн, узбережжя (Дзенс-Литовська!). — **К.С.** Кримська обл.: Ленінський рн, Афанасьево (Клопотов!), між Семенівкою і мисом Карабурун (Клопотов!). — **Кр.З.С.** Євпаторійський рн, Євпаторія (Вульф!), Сосик-Сивашська пересип (Дзенс-Литовська!); Сакський рн, Михайлівка (Шираєвський!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, берег р. Альми (Дойч!); Зуйський рн, Ударне (Дзевановський!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Рибальче (Криштофович!, Станков і Пегова!); Ялтинський рн, Ялта (Траншель!), Магарач (Дзевановський!), Массандра (Гольде!), Гурзуф × Ламбат (Зеленецький!), Південний берег Криму (Стевен!); Судацький рн, гирло Кизилташа (Димитрієва!), Судак (Зеленецький!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк., Крим; Кавказ: Передкавк., Зах., Схід. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Південна Європа, Мала Азія, Європ. ч. СРСР (південь), Кавказ, Середня Азія.

Примітка. Екземпляри з о-ва Бірючий, зібрані М. І. Котовим, відрізняються розміром листків, що досягають 2,5—4 *см* завд. і 1,5—2,5 *см* завш., гранчастими стеблами і густішим їх опушенням. Шостенко відносить їх до окремої різновидності — var. *biruczensis* Schost. in herb.

2275 (4). H. littorale Stev. — **Геліотроп прибережний.** Притиснуто опушена рослина з прямостоячими або висхідними стеблами 10—12 *см* завв. Листки на черешках 1,5—4 *см* завд., біля основи клиновидні, 2—4,5 *см* завд., 1,2—3 *см* завш., знизу біло-повстисті. Квітки на кінцях стебла і гілок, у завійках 3—8 *см* завд. Чашечка густо опушена, при плодах розростається, її частки довгасто-ланцетні, 2,5—3 *мм* завд., до 1 *мм* завш., при плодах загострені. Віночок білий, без відгину, 4—5(6) *мм* завд., більший, ніж у *H. ellipticum* Ledeb. Маточка з стовпчиком 1,75—2 *мм* завд. і конічною приймочкою 1—1,35 *мм* завд. Тичинки з довгастими пиляками близько 1,25 *см* завд. Горішки близько 1,75 *мм* завд., дрібногорбочкуваті, з шорсткими розсіяними волосками або зовсім гладенькі. ⊙. Цв. VI—VIII.

Stev. in Bull. Soc. Nat. Mosc., XXIV (1851) 565. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 351.

— *H. ellipticum* var. *littorale* Kusn. в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913) 90. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 147. — *H. dolosum* Not., Repert. Fl. Lugust. (1844) 284. — *H. incanescens* Andrz., Enum. pl. Podol. (1862) 116.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 3553 (*sub H. dolosum* Not.).

На приморських пісках. — В південних степових областях і в Кримській області, рідко як занесена рослина в Лісостепу.

Л.Л.-С. Харківська обл.: окол. Харкова, пос. Новий Харків, занесено (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Запорізька обл.: Осипенківський рн, окол. Осипенко (Башинська!), Бердянська коса (Мілютін!), Старо-Петрівка (Васильєв!).— Сталінська обл.: Волноваський рн, окол. Андріївки (Лавренко!); Старо-Бешівський рн, Новоселівка (Луняк!); Будьоннівський рн, Крива Коса в Азовському морі (Котов і Карнаух!); Першотравневий рн, Білосарайська коса (Постригань!); Ялта по р. Сухій Білосарайці (!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Біляївський рн, Паліївка (Матюшенко!); Одеський рн, Сухий Лиман (Васильєв!). — Херсонська обл.: окол. Херсона, берег Дніпровського лиману (Куксін!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Цюрупинський рн, окол. Цюрупинська (!!), Раденськ (Лавренко!), Великі Копані (Прянишников!); Голопристанський рн, Степове (Прянишников!), окол. Голої Пристані (Козлов!), між Голою Пристанню і Збур'ївкою (Куксін!); коса Тендер (Давидич!). — Запорізька обл.: Ново-Василівський рн, Ново-Спаське (!); Якимівський рн, о-в Бірючий (Котов!). — **П.С.** Кримська обл.: Роздольняиський рн, коса Бокал (Котов!). — **Кр.С.** Кримська обл.: Ленінський рн, берег Казантипа (Клопотов!), між х. Орловим і Мисовим, Камишинка (Клопотов!); Приморський рн, Аршинцево (Клопотов!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: окол. Євпаторії (Каллье!, Шираєвський!, Білик!); Сакі (Шираєвський!, Дойч!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосія, у підніжжя Лисої Гори (Гольде!, Сарандінакі!); Старо-Кримський рн, Планерське (Траншель!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Верхньо-Садове (Дойч!); Сакі×Сімферополь (Шираєвський!); Білогорський рн (Галіер!). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Севастополь (Олексієнко!), Севастополь × Херсонес (Коржинський!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Алушта (Олексієнко!, Воронов!), Рибальче (Криштофович!); Ялта (Мілютін!), Нікіта × Алушту, по берегу моря (Граф!), Массандра (Гольде!); Судацький ри, Судак (Траншель!, Вульф!, Федченко!, Радде!, герб. Траутфеттера!, герб. Савенкова!), Кара-даг, під горою Карагач (Траншель!, герб. Савенкова!), Новий Світ (герб. Савенкова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн., Крим. Загальне поширення. Ендем Європейської частини СРСР.

Примітка. Від західноєвропейського виду *H. europaeum* L. відрізняється насамперед дрібнішим розміром віночка і дуже малим відгином або відсутністю його.

2276 (5). H. suaveolens М. В. — **Геліотроп запашний.** Стебла прямостоячі, 10—20(60) *см* завв., галузисті, розсіяно, коротко опушені. Листки з густо опушеними черешками, 1—2,5 *см* завд., яйцевидні або овальні, тупі, 1,5—4,5 *см* завд., 0,8—2 *см* завш. Квітки у верхівкових, дуже закручених завійках 1—2(4) *см* завд.; вісь суцвіття відлегло-густо опушена. Чашечка з вузько-лінійними частками, близько 2,5 *мм* завд., 0,6—0,7 *мм* завш., волохата, трохи шерстиста, при плодах її частки розходяться мало. Віночок порівняно великий, його відгин (4)5—6 *мм* в діаметрі, по довжині майже дорівнює трубочці; лопаті віночка тупі, без проміжних зубців. Маточка з майже сидячою, широко-конічною, шапковидною приймочкою. Горішки дрібні, близько 2 *мм* завд., голі або трохи волосисті, зморшкувато-горбочкуваті. ⊙. Цв. VI—IX.

Рис. 76. Геліотроп запашний — *Heliotropium suaveolens* М. В.

1 — загальний вигляд; *2* — частина суцвіття з квітками та плодами; *3* — квітка; *4* — віночок у розрізі; *5* — плід.

M. B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 116. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II. 221. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 351. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 140. — *H. intermedium* Andrz. in Eichw. Skizze (1830) 140. DC., Prodr., IX, 535. Stev. in Bull. Soc. Nat. Mosc., XXIV (1851) 563.

Рисунки: Reichenb., Fl. crit., IV (1826), tab. 379.

На пісках. — Південна частина Степу.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Ждановська мр, Ляпине (!), окол. Жданова (Шмальгаузен, Клокові, Карнаух!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: окол. Миколаєва, «Фалеєвка» (Крижевський!), розсадник за вокзалом (Клокова!). — Херсонська обл.: Херсон (Шмальгаузен).— Запорізька обл.: Верхньохортицький рн, Хортиця (Шмальгаузен). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Мелітопольський рн, Терпіння (Клокова!). — **П.С.** Кримська обл.: Ленінський рн, Рибальче (Чернова!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький ри, Кара-даг, схили Хоба-Тепе (Буркаліна і Соколова!, схили Карагача (Вучетич!, Вучетич і Станкова!, Сарандінакі!, Сирейщикова!); Алуштинський рн, Солнечногорське, берег моря (Васильєва!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк., Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Зах., Схід. і Півд. Закавк.

Загальне поширення. Південно-Східна Європа, Мала Азія, Іран, Європейська частина СРСР (південь), Кавказ.

Рід 689. Горобейник — Lithospermum L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 132.

Квітки правильні, на коротких ніжках, нижні поодинокі, в пазухах приквіткових листків, верхні — в улиснених завійках або півзонтиках. Чашечка майже до основи п'ятироздільна, з лінійними частками, при плодах нездута і незвисла. Віночок лійковидно-колесовидний або трубчасто-лійковидний, з прямою, циліндричною, досить довгою трубочкою, туполопатевим відгином і бархатистими складками або з дрібними бархатистими лусочками у зіві. Тичинок 5, з короткими нитками і довгастими пиляками, прикріплені в нижній половині трубочки віночка і не виступають з нього. Стовпчик маточки нитковидний або потовщений, з дволопатевою приймочкою, не довший від тичинок. Горішків 4, вони косо-яйцевидні або тригранно-яйцевидні, загострені, дуже тверді (майже кам'янисті), гладенькі, блискучі або зморшкувато-горбочкуваті, прикріплені невеличким рубчиком до плоского або б.-м. опуклого квітколожа. — Однорічні або багаторічні, жорсткі від щетинистих волосків рослини з суцільними, черговими, ланцетними або яйцевидно-ланцетними листками.

Рід охоплює близько 40 видів, поширених переважно в помірній зоні північної півкулі, рідше в Північній Африці і Південній Америці. У СРСР поширено 7 видів, з них в УРСР зустрічаються 6 видів.

1. Багаторічники. Горішки гладенькі, блискучі 2
— Однорічники. Горішки горбочкувато-зморшкуваті . . . . . 3.
2. Віночки 4—6 *мм* завд., жовтуватобілі . . . . . **(2). Г. лікарський — L. officinale** L.
— Віночки 12—16 *мм* завд., спочатку червонуваті, потім голубі . . . . . **(1). Г. пурпуровоголубий — L. purpureo-coeruleum** L.
3 (1). Стебла численні, від основи дуже розгалужені, з сланкими гілками. Горішки з малопомітними горбочками . . . . . **(4). Г. Сібторпіїв — L. Sibthorpianum** Griseb.
— Стебла прямостоячі або висхідні, розгалужені здебільшого вгорі. Горішки з помітними горбочками . . . . . 4.
4. Рослина вкрита довгими, білими, б.-м. відстовбурченими жорсткими волосками. Віночок жовтий, його трубочка в два рази довша за відгин, всередині і зовні коротко опушена . . . . . **(3). Г. апулійський — L. apulum** (L.) Vahl.
— Рослина шерстка, вкрита короткими притиснутими волосками. Віночок жовтуватобілий або блідофіолетовий, його трубочка дорівнює по довжині відгину, всередині гола . . . . . 5.
5. Стебла вкриті лише простими волосками . . . . . **(5). Г. польовий — L. arvense** L.
— Стебла вкриті простими і залозистими волосками, а по ребрах ще гострими притиснутими щетинками . . . . . **(6). Г. Черняєва — L. Czernjajevii** Klok.

Секція 1. **Margarospermum** Reichenb. Віночок порівняно великий, фіолетовий, в зіві з бархатистими поздовжніми складками, при основі трубки з захисним кільцем. Горішки гладенькі або з малопомітними крапчастими ямочками (не зморшкувато-горбочкуваті). Від кореневища, крім квітучих стебел, відходить багато неплідних улиснених пагонів, які пізніше нахиляються донизу або стеляться по землі.

2277 (1). L. purpureo-coeruleum L. — **Горобейник пурпуровоголубий.** Рослина з міцним, косим, дуже розгалуженим кореневищем, від якого відходять як квітучі стебла, так і неплідні пагони; останні спочатку підведені, прямостоячі, пізніше дуговидно пониклі, верхівками вкорінюються. Стебла поодинокі або від кореневища їх відходить зразу кілька, прямостоячі або висхідні, 20—30(60) *см* завв., на верхівці б.-м. розгалужені, досить густо вкриті тонкими відхиленими волосками. Листки тонкі, цілокраї, з притиснутими волосками, довгасто-ланцетні, загострені, з малопомітними боковими жилками, до основи звужені; нижні з них невеликі, 2—5,5 *см* завд., 2,5—5 *мм* завш., до основи звужені в широкі черешки 5—10 *мм* завд.; середні стеблові листки найбільші, 3,5—9 *см* завд., 6—20 *мм* завш., сидячі, як і верхні. Приквіткові листки лінійні або вузько-лінійні, 1,2—4,5 *см* завд., 2—12 *мм* завш. Квітки на дуже коротких, при плодах потовщених, 2—2,5 *мм* завд., ніжках, зібрані небагатоквітковими завійками, які розміщені в пазухах прилистків і утворюють щитковидне улиснене верхівкове суцвіття. Чашечка

Рис. 77. Горобейник пурпуровоголубий — *Lithospermum purpureo-coeruleum* L.

1, 2 — загальний вигляд рослини; *3* — квітка; *4* — плід.

4,5—8 *мм*, при плодах 8—10 *мм* завд., притиснуто-густо волосиста, майже до основи п'ятироздільна на вузько-лінійні, загострені частки. Віночок в два або більше разів довший від чашечки, 12—16(18) *мм* завд., спочатку червонуватий, потім голубий або синій, зовні трохи опушений, його трубочка довша від чашечки і майже дорівнює лійковидному відгину; лопаті відгину широко-овальні, тупі, складок в зіві віночка 5, вони довгасті, бархатисто опушені. Тичинки прикріплені до верхньої частини трубочки, їх маленькі пиляки досягають основи лусочок і з трубочки віночка не висуваються. Маточка з широким, на верхівці трохи опушеним, суцільним стовпчиком, рівним по довжині чашолисткам. Горішки округло-яйцевидні, на верхівці трохи звужені, 3,5—4(5) *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., жовтуватобілі, голі, блискучі. ♃. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 132. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 238. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 363. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 157.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 112, fig. II, 5—7.

Видані зразки: Woron. et Schelk., Herb. fl. Cauc., № 287! Fl. exsicc reip. Bohem. Sloven., № 256 (I, II, III).

По світлих лісах, узліссях, чагарниках. — Закарпатські та Опільські ліси, Лісостеп, Степ — рідко, гори Криму (до яйл включно) — звичайно.

Зак. Л. Закарпатська обл.: схил Чорної Гори біля Виноградова (Ігошина). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Бережани (Гольц). — **З.Л.-С.** Чернівецька обл.: Заставнівський рн, Хрещатик (Гербіх). — Тернопільська обл.: Заліщики (Фрідель); Білобожницький рн, Звиняч (Гербіх); Чортківський ри, Ягільниця і Улашківці (Гринь!). — Вінницька обл.: Копайгородський рн, Немерче (Білозір!); Крижопільський рн, Левків і Крикливець (Котов!); Піщанський рн, Баштанків (Котов!). — Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський ри (Шмальгаузен). — Одеська обл.: Котовський рн, біля ст. Котовськ, в Ногайському лісі (Шмальгаузен!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Смілянський рн, Велика Яблунівка (!); окол. Сміли (Борисевич!); Катеринопільський рн, Петраківка (Підоплічка!); Бабанський рн, окол. Бабаики (Лазаренко!); Тальне (Шмальгаузен); Уманський рн, ліс по дорозі на Ново-Архангельськ Кіровоградської обл. (Гринь!). — Кіровоградська обл.: окол. Єлисаветградки (Ейдеман!); Чутівка, Чутянський ліс (Гринь!); Підвисоцький рн, Нерубайка (Гринь!); Голованівськ (Гринь!, Гринь!); Знам'янка, Чорний ліс (Кожевников!. Котов!); Ново-Георгіївський рн, Табурище (Шмальгаузен!). — Одеська обл.: Ананьївський рн, Жеребкове (Котов і Кузнецова!). — Вінницька обл.: окол. Вінниці (Білозір!); Ольгопіль (Шмальгаузен!). — Одеська обл.: Савранський рн, Савранський ліс (!!), Слюсаревський ліс (!!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Золочівський рн, Одноробівка (Таліев!); Дергачі (Лавренко!); Харківський рн, Покотилівка (Ширяєв!), окол. Харкова (Котов!), Артемівка (Козлов!); Зміївський рн, окол. ст. Бірки (Котов!, Лавренко!); Нововодолазький рн, Стара Водолага (Котов!). — Полтавська обл.: окол. Полтави (Лепченко!); Диканька (Монтрезор!); Лубенський рн, в лісі Полторацького (Нетубський!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Чистяківська мр, Глухівська дача, по балці Глуха (Гринь!), окол. Чистякове (Гринь!); Сніжнянський рн, окол. Сніжне, х. Саурів (Лавренко!); Катиківський рн, Розсипне (Котов!); окол. Часового Яра (Оксіюк!); Слов'янський рн, гори Артема (Котов!), Маяки (Гринь!); Дзержинський ри, Гнатівка (!); окол. Артемівська

(Черняєв!); Єнакіївський рн, Ольховатка (Талієв!). — Ворошиловградська обл.: Боково-Антрацитівський рн, окол. Щотове (Постригань!); Ново-Світлівський рн, Іванівка (Постригань!); Попаснянський рн, уроч. Петромарівка, біля зупинки Садовий Блок (Гринь!). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Кобеляцький рн, Білики (Цингер!), с. Кобеляки (Монтрезор!). — Ворошиловградська обл.: Лозно-Олександрівський рн, Никанорівка (Клоков!). — **П.З.С.** Одеська обл.: окол. Одеси (герб. Шестерикова!) — **Кр.С.** Кримська обл.: Керченський пів-в, Ленінський рн, мис Тархан (Вульф і Дзевановський!); Приморський рн, Юраково (Клопотов!), Мисове (Клопотов!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: окол. Євпаторії (Зеленецький!). **Кр.Л.-С., Передг.Кр., Г. Кр.** і **Півд.Кр.** Звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (півд.-схід. ч.), Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон. (півд. ч.), Причорн., Ниж.-Дон., Бессараб., Крим; Кавказ: всі райони, крім Півд. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Середня Європа (від Англії і Південної Німеччини до Іспанії, Італії і Греції), Мала Азія, Європейська частина СРСР (південний захід), Кавказ.

Примітка. Звертає на себе увагу той факт, що горобейник нурпуровоголубий на території України поширений не суцільним ареалом, а розірвано. На Правобережжі він доходить до Сміли Черкаської області і Знам'янки Кіровоградської області, потім після значної перерви зустрічається на південному сході від Харкова і Полтави і зовсім окремо в передгірській та гірській частинах Криму. Цілком можливо, що поширення його на Україні пов'язано з двома центрами — Західною Європою з одного боку (правобережна частина України) і Кавказом — з другого (Крим і східна частина Лівобережжя).

Секція 2. **Eulithospermum** DC. Квітки білуваті, дрібні або середнього розміру. В зіві віночка є невеличкі бархатисті лусочки замість поздовжніх складок. Від кореневища відходять лише квітконосні стебла. Неплідних пагонів немає. Горішки гладенькі, блискучі.

М. Г. Попов вважає, що найбільшого розвитку секція набула в північноамериканських провінціях. З представників флори СРСР М. Г. Попов відносить до цієї секції, крім *L. officinale* L., представника флори Далекого Сходу — *L. erythrorhizon* Sieb. et Zucc.

2278 (2). L. officinale L. — **Горобейник лікарський.** Жорстка рослина з товстим і довгим розгалуженим кореневищем. Стебла поодинокі, частіше їх кілька, прямостоячі, 30—60(100) *см* завв., вгорі здебільшого дуже розгалужені, густо улиснені, разом з листками вкриті короткими, жорсткими, спрямованими догори і б.-м. притиснутими волосками. Листки чергові, сидячі, цілокраї, ланцетні або довгасто-ланцетні, до основи трохи звужені, з випнутою середньою жилкою і 1—3 парами бокових, 2,5—9,5 *см* завд., 5—17 *мм* завш.; приквіткові листочки трохи менші, 1—3,5 *см* завд., 1,5—3(8) *мм* завш. Квітки в численних, прямих, роздвоєних завійках, на коротких, 1—2 *мм* завд. (при плодах 4—5 *мм* завд.), квітконіжках, розміщені в пазухах приквіткових листків на кінцях стебел і галузок. Чашечка притиснутоволосиста, 3—4 *мм* завд. (при плодах 5—7 *мм* завд.), глибокоп'ятироздільна на довгасто-лінійні тупуваті частки. Віночок жовтуватобілий, з зовнішнього боку трохи опушений, незначно довший від чашечки, 4—6(8) *мм* завд., з поступово розширеною доверху трубочкою і коротшим від неї п'ятилопатевим відгином. Лопаті відгину овальні, на верхівці закруглені; в зіві віночка, трохи нижче основи лопатей, є 5 маленьких, яйцевидних, бархатисто опушених лусочок. Тичинки прикріплені до основи трубочки, їх пиляки з коротеньким додатком, не досягають основи лусочок. Горішки жовтуватобілі, гладенькі, блискучі, яйцевидні, 3—3,5 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., на верхівці коротко загострені, при основі розширені, з маленьким рубчиком. ♃. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 132. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 237. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 363. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 162.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 112, fig. I, 1—4. Визн. росл. УРСР, рис. 217.

По сухих відкритих місцях, узліссях, між чагарниками і як бур'ян на полях, коло доріг. — По всій УРСР звичайно, в Карпатах по знижених місцях, в Криму до яйл включно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони, крім Кар.-Лапл., Дв.-Печ. і північної частини Лад.-Ільм.; Кавказ: всі райони; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт. (півд. ч.), Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян. (на південь від Красноярська та Іркутська), Даур.; Далек. Схід: Зее-Бур.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Майже вся Західна Європа (за винятком північної частини Скандинавії і Португалії), Мала Азія, північна частина Ірану, Афганістану, Китаю і Монголії, Північна Америка (занесено).

Господарське значення. Насіння містить в собі 17—20% олії з йодним числом 200, 97—202, 49, цінної для лако-фарбної промисловості. Корінь містить у собі фарбувальну речовину літоспермін.

Секція 3. **Rhytispermum** (Link.) DC. Однорічники. Квітки дрібні. Горішки горбочкувато-зморшкуваті, здебільшого сірі або жовтуватосірі, часто з добре відчленованою верхівкою. В зіві віночка іноді є поздовжні бархатисті складки.

Ряд **1. Apula** M. Pop. Віночок жовтий, трубка його всередині опушена; в зіві немає складок.

2279 (3). L. apulum (L.) Vahl. — **Горобейник апулійський.** Однорічна шерстисто-волосиста рослина. Стебла прямостоячі, 5—25(30) *см* завв., від основи або лише вгорі розгалужені і по всій довжині вкриті довгими, 1—1,5 *мм* завд., шорсткими, частково відстовбурченими, частково притиснутими білими волосками. Листки досить численні, сидячі, спрямовані догори і б.-м. прилеглі до стебла, довгасто-лінійні або лінійні, 12—30 *мм* завд., 1,5—3(4) *мм* завш., з однією випнутою поздовжньою жилкою, на верхівці загострені, з обох боків вкриті такими ж, як і на стеблах, довгими, білими волосками; прикореневі листки (розвиваються лише в озимих форм) здебільшого тупуваті і до основи трохи

звужені, зібрані розеткою, яка на час цвітіння рослини засихає; приквіткові листочки лінійні або ланцетно-лінійні, 5—7(11) *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш., дорівнюють чашечці або трохи довші від неї. Суцвіття складається з одного або з багатьох кінцевих, не дуже довгих (1—6 *см* завд.) густих завійок. Квітки майже сидячі або розміщені на коротеньких, до 1 *мм* завд., квітконіжках. Чашечка густобілощетиниста, глибокороздільна на 5 лінійно-ланцетних часток 4,5—5,5 *мм* завд., 0,5—0,8 *мм* завш.; при плодах чашечка досягає 10 *мм* завд., замкнута. Віночок жовтий, 5,5—8 *мм* завд., з тонкою, в два рази довшою за відгин, зовні і всередині волосистою трубочкою, що має 3—5 *мм* завд.; відгин віночка глибокоп'ятилопатевий, лопаті довгасті, голі. Тичинки з овальними, трохи загостреними жовтуватими пиляками, розміщені в нижній частині трубочки. Горішки жовтуватокоричнюваті, голі, блискучі, яйцевидно-трикутні, 2,5—4(5) *мм* завд., з базальною трикутною площинкою прикріплення, високо піднятими плечиками на боках і раптово звуженою з боків загостреною верхівкою; на спинці горішки майже гладенькі або з ледве помітними горбочками, з боків — виразно дрібногорбочкуваті. ⊙. Цв. IV—V(VI).

Vahl., Symb., II (1790) 32. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 237. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 163.

— *Myosotis apula* L., Sp. pl., ed. I (1753) 131. — *Lithospermum strigosum* M. B., Fl. taur.-cauc., III (1818) 121.

Видані зразки: Herb. norm., № 1102.

На кам'янистих схилах і сухих місцях. — Лише на Південному березі Криму, рідко.

Г.К. Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта, г. Дарсан (Пурінг!, Ваньков!), Сімеїз, по дорозі на Ялту (Петунников!), Оползневе (Грабовський!); Алуштинський рн, Солнечногорське (Стевен, Гольде!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Алушта, «Любліно» (Штекерс!); Ялтинський ри, Ялта (Фінн!), Голуба Затока (Грабовський!), «Кацивелі» біля Сімеїза (Юнге!, Гольде!, Ганешин!), Сімеїз, за г. Кошка (Ваньков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (Південний берег).

Загальне поширення. Балкани, Мала Азія, країни Середземномор'я, Європейська частина СРСР (Крим).

Ряд **2. Arvensia** M. Pop. Віночки фіолетові або білуваті; трубочка віночка всередині гола. В зіві віночка є поздовжні бархатисті складк .

Крім трьох видів, поширених на Україні (як і в інших районах СРСР), до ряду належить ще кавказько-середньоазіатський вид *L. tenuiflorum* L. f.

2280 (4). L. Sibthorpianum Griseb. — **Горобейник Сібторпіїв.** Сиза від притиснутих жорстких волосків рослина. Стебла від основи дуже розгалужені, численні, лежачі або підведені, (5)7—15(30) *см* завв. Прикореневі листки б.-м. лопатковидні, тупі, до основи звужені, 1,5—2,5 *см* завд., 3—7 *мм* завш., стеблові — вузько-ланцетні, 5—23 *мм* завд., 1,5—5 *мм* завш., тупуваті або коротко загострені; приквіткові листочки

5—7 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш., трохи довші за чашечку. Квітки на дуже коротких (близько 1 *мм* завд.), при плодах незначно потовщених квітконіжках, зібрані негустими, короткими завійками. Чашечка притиснуто-шерстисто волосиста, глибокоп'ятироздільна, з лінійно-ланцетними загостреними частками, дорівнює трубочці віночка. Віночок 5—6 *мм* завд., білий або жовтуватий, але його трубочка здебільшого синюватоголуба, зовні опушений. Горішки близько 3 *мм* завв., оберненояйцевидно-тригранні, загострені, голі, блискучі, з малопомітними горбочками. ⊙ Цв. IV—VI.

Griseb., Spicil. Fl. Rumel., II (1844) 86. Шостенко-Десятова в Тр. Інст. бот. ХДУ, IV (1941) 201. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 363.

— *L. arvense* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 237, р. р. М. Попов во Фл. СССР, XIX (1953) 165, р. р.

На пісках. — Рідко, на крайньому півдні Степу та в Криму, в літоральній смузі.

П.З.С. Миколаївська обл.: Жовтневий рн, між Балабанівкою і Жовтневим (!). — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, Керч, «Золотий Курган» (Клопотов!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Євпаторійський рн, окол. Євпаторії, біля Гнилого соляного озера (Дзевановський!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Сімферополь, біля Дубків (Буш!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Севастополь (Гольде!); Балаклавський рн, Ласпі (Криштофович!), Орлине × Родниківське (Криштофович!), Балаклава (Виноградников!), в 10 *км* від Севастополя по дорозі на Орлине (Арсеньєв!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Кореіз (Виноградников!), Ялта (Пурінг!), Алупка (Арсеньєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (піски по Бузькому лиману), Крим (головним чином на Південному березі); Кавказ: Зах., Півд. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Балканський півострів (південно-східна частина), Туреччина, Кавказ, Європейська частина СРСР (згадані райони).

2281 (5). L. arvense L. — **Горобейник польовий.** Рослина з прямим, тонким вертикальним коренем, шорстка від спрямованих догори, прилеглих простих волосків, що вкривають стебла і листки. Стебла прямостоячі, 15—20(70) *см* завв., рідко прості, частіше від основи або лише вгорі розгалужені, негусто улиснені. Листки цілокраї, з однією поздовжньою жилкою, без виступаючих бокових жилок, шорсткі, 1,5—5 *см* завд., 2—10 *мм* завш., прикореневі і нижні стеблові — довгасто-еліптичні або оберненояйцевидні, тупі, до основи звужені в короткі, 6—15 *мм* завд., черешки; верхні листки сидячі, довгасті або лінійно-ланцетні, трохи загострені або тупі. Квітки майже сидячі, на товстуватих, коротких, 1—1,5 *мм* завд., при плодах до 5 *мм* завд., квітконіжках, розміщені в пазухах верхніх листків короткими, при плодах трохи видовженими завійками. Чашечка густо вкрита довгими волосками, 3,5—5 *мм* завд., при плодах 6—9 *мм* завд., глибокоп'ятироздільна на лінійно загострені частки, 0,7—1,2 *мм* завш. Віночок незначно перевищує чашечку, білуватий або жовтуватий,

4–6(8) *мм* завд., з вузькою, циліндричною, з зовнішнього боку трохи опушеною, при основі блідофіолетовою трубочкою, що дорівнює чашечці, і з коротшим від трубочки п'ятилопатевим відгином; в трубочці віночка є 5 поздовжніх, бархатисто опушених складок. Тичинки прикріплені до нижньої частини трубочки, нитки їх тонкі, пиляки довгасті, на верхівці з невеличким додатком. Горішки буруваті, горбочкувато-зморшкуваті, яйцевидно-тригранні, 2—3,3 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш., на верхівці звужені і загострені, при основі з невеличким трикутним рубчиком. ☉, ☉. Цв. V—VIII (IX).

L., Sp. pl., ed. I (1753) 132. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 237. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 363. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 165.

Рисунки: Сорн. раст. СССР, III, 437, рис. 372.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1174!

На пасовищах, перелогах, як бур'ян на полях, в садах. — По всій УРСР звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони; Кавказ: всі райони до середнього пояса; Зах.-Сибір: всі райони, на південь від 56°—58° п. ш.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур.; Серед. Азія: всі райони.

Загальне поширення. Вся Європа, Північна і Західна Азія, Китай, Корея і Японія, Північна Америка (занесено).

Примітка. Як з'ясував В. П. Малеєв (Сорн. раст. СССР, III, 437), горобейник польовий має ряд форм — озимих та ярових. Основна дикоростуча форма, що описана вище, озима. Її горішки після достигання опадають в грунт, сходять через 8-9 днів, а восени утворюють прикореневу розетку, яка перезимовує і весною дає квітконосні стебла. Насіння цієї форми може проростати і на початку літа, але ті рослинки, які виходять з нього, кволі і здебільшого восени гинуть.

Друга озима форма росте в озимих посівах жита і пшениці. Вона також дає сходи і прикореневу розетку восени, а наступного року закінчує свій цикл розвитку одночасно з культурою, яку засмічує.

Третя форма — ярова (f. *annuum* Betner), засмічує ярові посіви, переважно овес. Її насіння, посіяне восени, не проростає, а лежить у грунті до весни. Насіння, посіяне весною, проростає на 8—9-й день після посіву, сходи швидко розвиваються, не утворюючи прикореневої розетки. Цвітіння починається в червні.

Всі ці форми представлені і на Україні, без певної закономірності щодо їх поширення.

Господарське значення. Сегетальний бур'ян, який засмічує, іноді досить сильно, жито, пшеницю, овес, ячмінь, просо, сочевицю, конюшину, коноплі, льон. Корінь містить у собі фарбувальну речовину — літоспермін. За літературними даними, у листях міститься 72,1 *мг*% вітаміну С, в насінні — 18,6—20,76% олії (з йодним числом 202,95), яка використовується при виробництві лаків і фарб.

2282 (6). L. Czernjajevii Klok. — **Горобейник Черняєва.** Шорстка, світлозелена рослина. Стебла 10—60 *см* завв., прямостоячі, розгалужені, б.-м. густо вкриті м'якими прямими волосками, крім того, рясно залозисто-волосисті, по ребрах гострошорсткі від спрямованих донизу притиснутих щетинок. Нижні листки б.-м. лопатковидні або яйцевидно-ланцетовидні, (0,5)1—3,8 *см* завд., (1,5)3—10 *мм* завш., до основи звужені в ши-

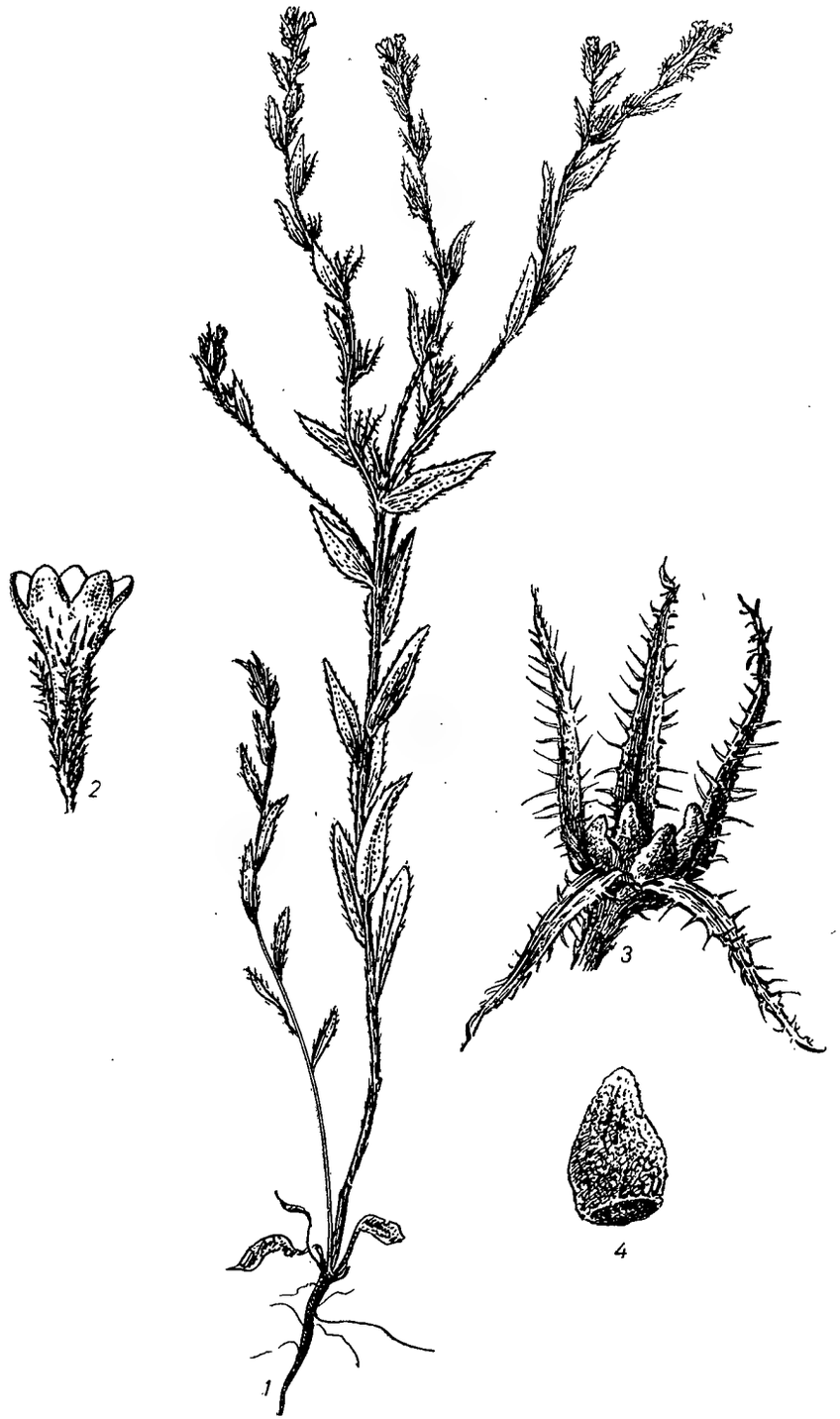

Рис. 78. Горобейник Черняєва — *Lithospermum Czernjajevii* Klok.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — плід; *4* — горішки.

рокі черешки 5—12 *мм* завд., на час цвітіння рослини засихають. Середні стеблові листки довгасто-ланцетовидні, (1,5)2,5—5(6) *см* завд., 3—12(18) *мм* завш., сидячі, верхні — яйцевидно-ланцетовидні, 1,5—3,5 *см* завд., 4—8 *мм* завш., стеблообгортні. Приквіткові листки коротко загострені, 1,2—1,8 *см* завд., 2—3,5 *мм* завш. Всі листки з країв трохи хвилясті, тупі або закруглені, густо вкриті м'якими волосками з домішкою залозистих, від чого стають волохатими і клейкуватими. Квітки на дуже коротких, 1 —1,5 *мм* завд., при плодах потовщених квітконіжках, розміщені короткими (при плодах трохи видовженими) завійками в пазухах приквіткових листочків. Чашечка 4—5 *мм*, при плодах 6—7,5 *мм* завд., глибокоп'ятироздільна на лінійно загострені частки. Віночок 6—8 *мм* завд., білуватожовтий, всередині вигину жовтуватий, його трубочка в два рази довша за відгин віночка, в нижній частині синювата, при основі білувата. Горішки до 2 *мм* завд., крапчасто-зморшкуваті. ⊙. Цв. IV—V.

Klok. (Клоков) у Тр. Інст. ботаніки ХДУ, I (1936) 75. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 363.

— *L. arvense* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 237, р. р. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 165, р. р. — *L. tenuiflorum* Czern., Конспект раст. окр. Харькова (1859) 43, non L. f. — *L. tenuiflorum* f. *viscidula* Czern. ex herb.

На борових і приморських пісках. — Лісостепові та степові райони (переважно південно-східна частина), рідко на Поліссі (південна частина).

П.П. Київська обл.: окол. Києва (Оксіюк!, Д. Зеров!, Кравченко!, Барбарич!, Семенкевич!, Ракочі!, Єлін!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: окол. Вінниці (Білозір!). — Київська обл.: Обухівський рн, Козин (Монтрезор!); окол. Білої Церкви (Гродзінський!). — Черкаська обл.: Звенигородка і Корсунь-Шевченківський (Підоплічка!); Канівський рн, Хмільна (Оксіюк!); Смілянський рн, Миколаївка (!), окол. Сміли (Борисевич!); Черкаський рн, Руська Поляна (!); Чигиринський рн, Кожарки і окол. Чигирина (Постригань!). — Кіровоградська обл.: окол. Кіровограда (Окснер!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: окол. Полтави (Лепченко!, Іллічевський!); Лубни, Замістя (Нетубський!). — Київська обл.: Переяслав-Хмельницький рн, Монастирок (!). — Сумська обл.: Штепівський рн, Михайлівська цілина (!). — Харківська обл.: Харківський рн, окол. Харкова, Артемівка (Котов!), Мерефа (!), Коропові хутори (Карзов!); Дергачівський рн, Феськи (Лавренко!); Печенізький рн, Печеніги (Черняєв!); Чугуїв (Черняєв!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: окол. Дніпропетровська, Богомілівський острів на Дніпрі (Клоков!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Дворічанський рн, Касянівка (Васильєв!); окол. Красноград (Іллічевський!); Куп'янськ (Клоков!); Ізюмський рн, Червоний Оскіл (Клоков!). — Полтавська обл.: Карлівський рн, ст. Орчик (Цингер!). — Дніпропетровська обл.: Новомосковськ (Клоков!). — Запорізька обл.: Осипенківський рн, Бердянська коса (Клоков!). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (!); окол. Жданова (!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Кожевников!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Цюрупинський рн, Козачі Лагері (Косець!); Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Окснер!); Скадовський рн, Михайлівка (Білик!). — Запорізька обл.: луки по р. Конці (Сабадир!); окол. Запоріжжя (Верговський!). — **П.С.** Херсонська обл.: Геніческий рн, острів Куюк-Тук (Прянишников!); Сиваський рн, Ново-Михайлівка (Левіна!). — Запорізька обл.: Якимівський рн, о-в Бірючий (Прянишников!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк. (біля оз. Баскунчак, оз. Ельтон, Красноармійська, Астрахані).

Загальне поширення. Європейська частина СРСР, Балканський півострів (?).

Примітка 1. *L. Czernjajevii* Klok. і *L. arvense* L. в місцях, де вони зростають поруч, дають гібриди. Нами досліджені саме такі гібриди з **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Валківський рн, Валки (Горницький!).

Примітка 2. Ми вносимо під знаком запитання до загального поширення цього виду Балканський півострів на тій підставі, що переглянуті нами гербарні зразки залозистих форм (з балканських країн), які визначаються за *L. tenuiflorum* L., більш наближаються до *L. Czernjajevii* Klok., ніж до справжньої *L. tenuiflorum* L. У всякому разі вони потребують дальшого дослідження. До поширення цього виду по СРСР райони Ниж.-Дон. і Ниж.-Волзьк. включені нами на підставі літературних даних (Уч. зап. ХДУ, № 22), оскільки ми не мали змоги переглянути гербарні матеріали з цих районів.

Рід **690. Громовик — Onosma** L. [1]

L., Sp. pl., ed. II (1762) 196.

Квітки правильні, зібрані багатоквітковими улисненими завійками, значно видовженими під час плодоношення. Чашечка глибокоп'ятироздільна, з ланцетовидними або яйцевидними частками, при плодах збільшена. Віночок звичайно жовтий або білуватий, трубчасто-булавовидний, донизу звужений, вгорі трохи здутий, неглибоко надрізаний на 5 широких зубців, без виступів у зіві, але з медоносними лусочками при основі трубочки. Тичинки по довжині дорівнюють віночку або лише трохи коротші від нього, їх нитки до основи поступово розширені, пиляки довгасті, при основі стріловидні, на верхівці плівчасті, здебільшого спаяні між собою, іноді незначно висуваються з віночка. Маточка з чотиригніздою зав'яззю і довгим нитковидним стовпчиком, б.-м. висунутим з віночка, і з маленькою голівчастою, неглибокодволопатевою приймочкою. Горішки прямостоячі, тригранно-косояйцевидні, здебільшого гладенькі, рідше зморшкуваті або сітчасто-зморшкуваті, прикріплені трикутною плоскою основою до плоского квітколожа. — Дворічні або багаторічні жорстковолосисті рослини з прямостоячими або висхідними стеблами і цілісними довгастими або лінійно- чи яйцевидно-ланцетовидними сидячими листками.

Рід охоплює понад 80 видів, поширених в Південно-Східній Європі, країнах Середземномор'я та Передній і Центральній Азії до Гімалаїв. З них у флорі СРСР зустрічаються 34 види, а у флорі УРСР — 13 видів. Всі вони належать до секції *Euonosma* D C.

---

[1] Опрацювали М. В. Клоков і Д. М. Доброчаєва.

1. Щетинисті волоски сидять на зірчасто опушених горбочках . . . 2.
— Щетинисті волоски сидять на голих гладеньких горбочках . . . 3.
2. Щетинисті волоски на стеблах і листках відстовбурчені, від чого рослина відлегловолохата . . **(12). Г. твердий — O. rigidum** Ledeb.
— Щетинисті волоски на стеблах і листках спрямовані догори і прилеглі . . . . . **(13). Г. кримський — O. tauricum** Pall.
3 (1). Багаторічні трав'янисті рослини або невиразні півкущики. Від здерев'янілої надземної основи стебла відходять, крім квітконосних стебел, ще неплідні улиснені пагони. Листки сріблясті від густо притиснутого опушення . . . . . 4.
— Дворічні рослини. Неплідні пагони відсутні, від кореневої шийки можуть відходити лише розетки прикореневих листків або й вони відсутні. Опушення стебел і листків здебільшого відстовбурчене . . 5.
4. Волоски в суцвітті рудуваті. Листки (за винятком деяких верхніх) білошовковистоволосисті, у великій кількості зберігаються і біліють при основі стебел на торішньому прирості, серповидно покручені. Стебло відлегловолохате . . . . . **(1). Г. багатолистий — O. polyphyllum** Ledeb.
— Волоски в суцвітті, як і на всій рослині, білуваті. Листки не зберігаються на торішньому прирості. Стебла вкриті лише притиснутими волосками . . . . . **(2). Г. донський — O. tanaiticum** Klok.
5 (3). Віночки голі або лише їх зубчики слабо опушені . . . . . 6.
— Віночки від середини до верху помітно опушені, лише при основі голі . . . . . 10.
6. Віночки різноколірні: сині, фіолетовосині, червонуваті або жовтуваті, 10—12 *мм* завд., їх зубчики б.-м. опушені . . . . . **(11). Г. різноколірний — O. polychromum** Klok.
— Віночки світло- і темножовтуваті, голі . . . . . 7.
7. Квітки великі: віночок 16—21 *мм* завд.; частки чашечки 11—15 *мм* завд.; пиляки до 6 *мм* завд.; стовпчики маточки 19—20 *мм* завд. . . . . **(7). Г. Ліпського — O. Lypskyi** Klok.
— Квітки дрібніші: віночок 8—16 *мм* завд.; частки чашечки 6—11 *мм* завд.; пиляки до 6 *мм* завд.; стовпчики маточки до 15 *мм* завд. . . 8.
8. Опушення всієї рослини білувате, щетинки короткі, на стеблах 1—2 *мм*, на листках до 3 *мм* завд. Листки до 21 *см* завд. і 15 *мм* завш. Чашечка 9—11 *мм* завд. Віночок світложовтий, 12—16 *мм* завд. . . **(10). Г. несправжньокрасильний — O. pseudotinctorium** Klok.
— Опушення рудувате, щетинки на стеблах до 3 *мм*, на листках до 4 *мм* завд. Стеблові листки коротші і вужчі. Чашечка і віночок також менші, віночок жовтий . . . . . 9.
9. Стеблові листки до 11,5 *см* завд. і 10 *мм* завш. Чашечка 6—9 *мм* завд. Віночок 8—12 *мм* завд. . . . . **(9). Г. напівкрасильний — O. subtinctorium** Klok.
— Стеблові листки коротші, до 8 *см* завд., але ширші, до 12 *мм* завш. Чашечка 8—10 *мм* завд. Віночок 10—15 *мм* завд. . . . . **(8). Г. красильний — O. tinctorium** M.B.

10 (5). Стебла вкриті довгими, 3—6 *мм* завд., дуже жорсткими і крихкими щетинками та малопомітними волосками. Стеблові листки 3—18 *мм* завд., 5—16 *мм* завш., також жорсткощетинисті . . . 11.
— Стебла і листки вкриті коротшими, досить м'якими щетинками. Листки коротші та вужчі . . . . . 12.
11. Пиляки по всій довжині з'єднані в конусовидну колонку, верхівка якої висувається з віночка. Щетинисті волоски на стеблах 4—6 *мм* завд. . . . . **(4). Г. великощетинистий — O. macrochaetum** Klok. et Dobrocz.
— Пиляки по всій довжині вільні (не з'єднані між собою), ледве висуваються з віночка. Щетинисті волоски на стеблах коротші, 3—4 *мм* завд. . . . . **(3). Г. Візіані — O. Visianii** Clem.
12 (10). Листки 2—12 *см* завд., 4—12 *мм* завш. Чашечка 15—20 *мм* завд., віночок 18—21 *мм* завд. Росте на пісках . . . . . **(5). Г. дніпровський — O. borysthenicum** Klok.
— Листки 2—7 *см* завд., 4—7 *мм* завш. Чашечка 10—11 *мм* завд., віночок 16—18 *мм* завд. Росте на гранітах . . . . . **(6). Г. гранітний — O. graniticola** Klok.

Секція **1. Euonosma** DC. Чашечка майже до основи розділена на 5 зовсім не зрослих вузьких часток, які при плодах трохи розростаються, але не змінюють консистенції і не стають перетинчастими; чашечка без трубочки, основа її при плодах не стає кутастою. Опушення притиснуто-шовковисте, частіше відстовбурчене і колюче.

Всі види роду *Onosma,* які зустрічаються на території СРСР (за винятком одного кавказького виду — *O. sericeum* Willd., що належить до секції *Aponosma* DC.), належать до секції *Euonosma* DC., яка ділиться на дві підсекції.

Підсекція **1. Haplotricha** Boiss. Багатоклітинні горбочки, на яких розміщені більш великі щетинки вегетативних органів, голі, тобто не мають зірчасто розміщених дрібних волосків, паралельних поверхні стебла або листка.

Ряд **1. Suffruticosa** (M. Pop.) Klok. et Dobrocz. Півкущикові рослини, при основі здерев'янілі, товсті, розгалужені, з численними, вкороченими, густо улисненими неплідними пагонами і невисокими квітконосними стеблами. Листки неплідних пагонів вузькі, здебільшого лінійні, з обох боків укриті густим притиснутим шовковистим білим опушенням, закручуються і залишаються на пагонах до наступного року. Стеблові листки ланцетно-лінійні, вкриті рідкими, трохи відлеглими волосками. Чашечки рудувато-довговолосисті. Віночки до 23 *мм* завд., жовті, трубчасті, вгорі помітно розширені, в зіві відкриті. Пиляки з віночка майже не висуваються. Горішки близько 4 *мм* завд.

2283 (1). O. polyphyllum Ledeb. — **Громовик багатолистий.** Невисокий півкущик, 15—30 *см* завв. Неплідні пагони численні, 5—12 *см*

Рис. 79. Громовик багатолистий — *Onosma polyphyllum* Ledeb.

1 — загальний вигляд; *2* — листок; *3* — квітка; *4* — віночок у розгорненому вигляді.

завв., при основі товстуваті і густо вкриті торішніми, серповидно та спірально покрученими листками 1,5—2,5 *см* завд., 2—2,5 *мм* завш.; на верхівках неплідних пагонів численні цьогорічні листки прямі, лінійні, загострені, 2—7 *см* завд., 2—5 *мм* завш.; всі листки неплідних пагонів, як старі — торішні, так і молоді — цьогорічні, з дуже загорнутими краями, сріблястобілі від густого притиснутого опушення. Квітконосні стебла товсті, розгалужені, відстовбурчено щетинисто-волосисті (волоски 2—3 *мм* завд., в нижній частині стебла білі, у верхній — трохи рудуваті), прості, негусто вкриті спрямованими догори лінійними або лінійно-ланцетними, б.-м. прилегло або відстовбурчено волосистими листками, 1,5—6 *см* завд., 2—6 *мм* завш.; приквіткові листочки лінійні, 12—16 *мм* завд., 1—1,5(4) *мм* завш. Суцвіття на верхівках стебел здебільшого у вигляді густих, роздвоєних, під час цвітіння пониклих, при плодах прямостоячих завійків 3—6 *мм* завд. Квітконіжки 5—7 *мм*, при плодах до 10 *мм* завд., густо вкриті білими або трохи рудуватими відстовбурченими волосками. Чашечка також густо вкрита відстовбурченими, жорсткими, трохи рудуватими волосками, 2—3 *мм* завд., майже до основи п'ятироздільна на вузько-лінійні загострені частки 12—17 *мм* завд. (при плодах до 20(25) *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш.), які з внутрішнього боку вкриті вздовж країв густими і довгими, посередині коротшими і рідкими білими волосками. Віночки жовті, на кінець цвітіння бурі, 15—20(23) *мм* завд., трубчасті, вгорі помітно розширені, голі, в зіві відкриті, на верхівці з короткими, трикутними, прямостоячими або загорнутими назовні зубчиками 1—2 *мм* завд., біля основи до 3 *мм* завш. Стовпчики маточок тонкі, нитковидні, 17—25 *мм* завд., незначно або помітно (на 2—5 *мм*) висунуті з віночка, з коротко-дворозділльною приймочкою. Нитки тичинок широкі, 7—9 *мм* завд., пиляки 5—7 *мм* завд., з віночка майже не виступають, при основі з шорсткими двозубчиковими вільними придатками. Горішки трикутно-яйцевидні, 3,5—4 *мм* завд., з довгим носиком і базальною площинкою прикріплення, голі, гладенькі, білуваті. ♃. Цв. IV—V.

Ledeb. in Pander's Beitr. Naturk. Fl. Ostseeprov. Russl. (1820) 72. Fl. Ross., III, 28. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 240. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 194.

Рисунки: Ledeb., Icon. pl. fl. Ross., tab. 24. Пробл. бот., I (1950) 87.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 920. Herb. norm., № 3435.

На кам'янистих схилах і скелях, переважно на вапнякових породах, інколи в світлих лісах, від берега моря до висоти 750—1000 *м*.

Передг. Кр. Кримська обл.: Куйбишевський рн, Соколине (Дзевановський!), Куйбишево, на р. Бельбеку (Котов!); Бахчисарайський рн, Дачне, в долині р. Качі (Федченко!); Партизанське (Дзевановський!, Криштофович!); Севастополь, Інкерман (Зеленецький!); Севастополь (Коржинський!). — **Г.К.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Чехово (Пурінг!), Алупка (Коржинський!, Арсеньєв!, Спригін!), Сімеіз (Траншель!, Ганешин!), г. Кошка (Гольде!, Вульф!, Петунников!), в горах над Ялтою (Станков і Пегова!, Ваньков!), у підніжжя г. Ай-Петрі (Спригін!); Судацький рн, Громівка, балка Шелен (Вульф!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, окол. Карадазької біостанції, схили г. Карагач

(Гольде!, Сарандінакі!, Бородіна!, Невський!, Скляр!, Котов і Карнаух!, Чернова, Новосельцева і Крилова!, !!, Барбарич!, Харкевич!); Карадазька долина (Сарандінакі!), по всій Карадазькій бухті (Сарандінакі!), півд. схил г. Зуб (Сидельникова і Кашицька!), передгір'я г. Карагач (Деречинська!), Туманова балка (Ожиганова!), ущелина Арпат (Станков і Пегова!), хр. Лобовий (Котов і Карнаух!), Новий Світ (Вучетич!), окол. Лагерного, у підніжжя Єчки-дагу (Котов!), окол. Судака (Стевен!, Срединський!, Зеленецький!, Криштофович!, !!, Барбарич!, Федченко!, Богомазов!, Таліев), Веселе (герб. Савенкова!, !!, Барбарич!), Морське (Криштофович!, !!, Барбарич!); Алуштинський рн, біля Алушти (Поплавська і Троїцький), Алушта (Коржинський!), схили біля управління Державного лісового заповідника (!!, М. Попов і Барбарич!); Ялтинський рн, Ялта (Траншель!), окол. Ялти (Мілютін!), Учан-Су (Малеєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (гори, головним чином південні схили до моря); Кавказ: Зах. Закавк. (хр. Маркотх).

Загальне поширення: Кримсько-кавказький ендем.

Примітка. М. Г. Попов (ц. м.) відносить *O. polyphyllum* Ledeb. до групи *Suffruticosa* M. Pop. (до якої він зараховує ще *O. simplicossimum* L.), вважаючи його типовим реліктовим кримським гірським видом.

Ряд **2. Simplicissima** Klok. Багаторічні невиразні півкущики з багатьма густо улисненими квітконосними стеблами і вкороченими, не так густо улисненими, як у ряду Suffruticosa, неплідними пагонами. Листки вузькі, густо опушені, але менш сріблясті, на неплідних пагонах взимку не зберігаються. Віночки трохи менші, до 18(20) *мм* завд., жовті. Горішки дрібні, 2,5—3,5 *мм* завд.

До цього ряду, крім *O. tanaiticum* Klok., належить тільки південносибірський вид *O. simplicissimum* L.

2284 (2). O. tanaiticum Klok. — **Громовик донський.** Трав'яниста або невиразно півкущувата рослина. Кореневище розгалужене, багатоголове, випускає численні квітконосні стебла і неплідні вкорочені пагони. Стебла при основі підведені, 8—35 *см* завв., білуваті від притисненого опушення з щетинок і волосків, густо улиснені. Листки від довгасто-ланцетних до лінійних, 1,5—8 *см* завд., 1—5(8) *мм* завш., з б.-м. загорненими краями, густо вкриті притисненими щетинками 0,5—2,2 *мм* завд. і короткими волосками (при основі листків, особливо на неплідних пагонах, щетинки відлеглі і довші); на неплідних пагонах усі листки до основи повільно звужені або майже черешкові, на плодоносних стеблах усі (або крім найнижчих) сидячі і не звужені до основи, а середні і верхні стеблові листки з широкої стеблообгортної основи поступово звужені до верхівки. Суцвіття з простих або роздвоєних завійків; приквітки лінійно-ланцетні; квітконіжки 2—4 *мм* завд., при плодах 4—6 *мм* завд., густо вкриті притисненими щетинками і волосками; частки чашечки лінійно-ланцетні, 7—9 *мм* завд., 0,8—1,5 *мм* завш., при плодах до 11 *мм* завд., близько 2 *мм* завш., з обох боків досить густо вкриті притисненими щетинками до 1,5 *мм* завд. і волосками; опушення чаше-

Рис. 80. Громовик донський — *Onosma tanaiticum* Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — віночок у розгорненому вигляді.

чок, квітконіжок і приквітків білувате, іноді жовтувате. Віночок трубчасто-лійковидний, (14)15—19(20) *мм* завд., 5,5—8(9) *мм* завш., світло-жовтий, голий (крім зубчиків), але густо вкритий сосочками; зубчики віночка трикутні, з дуговидними і відігнутими назовні краями, 1,5—1,8 *мм* завд., 2,5—3,5 *мм* завш., на верхівці і по серединній лінії до основи або трохи нижче коротковолосисті. Пиляки 5—6 *мм* завд., їх нижня частина 1,3—1,8 *мм* завд., придатки по краю трохи жорсткі; вільна частина тичинкової нитки 6,5—8 *мм* завд.; стовпчик 17—22 *мм* завд., приймочка з широкою, часто малопомітною вирізкою. Горішки 2,5—3,5 *мм* завд., білуваті, з темнобурими плямочками. ♃. Цв. 2/2 V—VII.

Klok. (Клоков) у Бот. журн. АН УРСР, VI, 3 (1949) 72. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 364.

— *O. simplicissimum* auct. fl. ucr., non L. M. Попов во Фл. СССР, XIX, 195, p. p.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 128. (*sub O. simplicissimum* L.).

Росте на крейдяних і вапнякових відслоненнях. — Південно-східна частина Лісостепу та Злаково-Лучного Степу (басейн Дінця і Азовське узбережжя).

Д.Л.-С. Харківська обл.: Ізюмський рн, Довгенькс (Залеський!).— Сталінська обл.: Слов'янський рн, Богородичне (!!, Котов!, Липа!), Гола Долина (Залеський!), по р. Сухому Торцю (Білик!), Лавренівка (Котов!), гори Артема (!!, Котов!, Липа!), Маяки (!!, Гринь!), Краматорська мр, Біленьке (Залеський!); Артемівська мр, по р. Бахмутці (Таліев!); Амвросіївський рн, між Амвросіївкою і Білоярівкою (Котов і Карнаух!), Амвросіївка (Лавренко!, Липа!), Білоярівка (Лавренко!), Успенка (Липа!). — Ворошиловградська обл.: Лисичанський рн, Серебрянка (Таліев!, Котов!, Лавренко!); Ново-Світлівський рн, окол. х. Попівки (Постригань!, Котов!), окол. Ворошиловграда, в Красноярській балці (Підоплічка!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янський рн, по правому берегу р. Гнилої (Клоков!); Дворічанський рн, Кам'янка по р. Осколу (Клоков!, Котов, Карнаух і Кузнецова!), Дворічна (Гринь і Романова!).— Ворошиловградська обл.: Міловський рн, х. Іжачий, Стрілецький степ (!!, Лавренко!, Котов!); Біловодський рн, Лимарівська цілина, Лиса Гора (Залеський!), окол. Біловодська, схили по р. Айдару (!!, Котов!); Старобільський рн, Балакирівка (!), окол. Старобільська (Барбарич і Денчик!); Ново-Псковський рн, Ново-Псковське, схили по р. Айдару (Косець); Нижньодуваиський рн, Олександрівка, Олександрівська цілина, схили до р. Черемковатої (Лавренко!); Лозно-Олександрівський рн, Никаиорівка (Клоков!). — Сталінська обл.: Старо-Бешівський рн, Стила на р. Волновасі (!), Олександрівка (Лавренко!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (східн. ч.), Ниж.-Дон. (півд. ч.).

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР.

Примітка. *O. tanaiticum* Klok. — це вид, близький до свого східного вікаріанта — *O. simplicissimum* L., ареал якого починається з басейну р. Волги. За останній раніше і вважали рослини описаного вище виду. Проте ряд дрібних, але численних ознак: більша здерев'янілість стебел, інша форма та розміри листків і приквітків, більша довжина квітконіжок, інший колір та довжина опушення тощо — добре відрізняють *O. simplicissimum* L.. від *O. tanaiticum* Klok.

Ряд **3. Calycina** Klok. Дворічні, жорсткощетинисті рослини з досить розгалуженими стеблами. Чашечки відстовбурченощетинисті, при плодах розростаються до 20—25 *мм*. Віночки трубчасто-дзвониковидні, жовті, на кінець цвітіння рудуваті, зовні, від середини до верху, помітно опушені. Пиляки по всій довжині спаяні в колонку або вільні, помітно або лише трохи висуваються з віночка. Горішки голі, до 3,5 *мм* завд.

До цього ряду, крім наших двох видів, належить ще австро-угорський *C. calycinum* Stev.

2285 (3). O. Visianii Clem. — **Громовик Візіані.** Дуже щетиниста дворічна рослина з міцним і довгим вертикальним коренем. Стебла поодинокі або нечисленні (2—3), прямостоячі, 18—40(60) *см* завв., у верхній частині досить розгалужені, світлозелені, густо вкриті довгими, 3—4 *мм* завд., жорсткими відстовбурченими щетинками, а між ними ще короткими волосками. Прикореневі листки довгасто-лопатковидні або широко-лінійні, 10—13 *см* завд., 7—8 *мм* завш., тупуваті, до основи звужені в довгі, відстовбурчено щетинисті черешки; стеблові листки широко-лінійні, 3—14 *см* завд., 5—16 *мм* завш., коротко загострені, найнижчі до основи звужені в черешок, середні та верхні сидячі; приквіткові листки ланцетні, 1—2,5 *см* завд., 2,5—12 *мм* завш.; всі листки спрямовані догори, з обох боків укриті довгими відлеглими щетинистими волосками, розміщеними на невеличких горбочках. Суцвіття широкогроновидне, займає майже половину довжини всього стебла, 10—15 *см* завд. (окремі завійки 2—4 *см* завд.), при квітках густе, при плодах видовжене, прутовидне, з розсунутими квітками; квітконіжки відстовбурченощетинисті, при квітках 2—3 *мм* завд., при плодах до 5—7 *мм* завд. Чашечка відстовбурчено біло- або жовтуватощетинисто-волосиста, при квітках 9—15 *мм* завд., при плодах 18—20 *мм* завд., її частки широко лінійно-ланцетні, загострені, при квітках 1—1,2 *мм* завш., при плодах 2—3 *мм* завш. Віночок жовтий, а на кінець цвітіння буруватий, трубчасто-дзвониковидний, 15—20 *мм* завд., з відкритим зівом і тупуватими, трохи назовні відігнутими лопатями 1—1,5 *мм* завд., 2—3 *мм* завш., зовні розсіяно опушений. Стовпчик нитковидний, довгий, 20—22 *мм* завд., на 4—5 *мм* висувається з віночка, приймочка коротко-двороздільна. Тичинки з короткими, 5—6 *мм* завд., нитками і довгастими, трохи шерсткими, вільними (не з'єднаними між собою) пиляками 6—7 *мм* завд.; двозубі прозорі придатки пиляків 2—3 *мм* завд., виступають з віночка. Горішки 3—3,5 *мм* завд., блискучі, гладенькі, темносірі. ⊙. Цв. V—VI.

Clem. in Att. 3 Rium. Sc. Ital. (1842) 519. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., V, 3, 2183. M. Попов во Фл. СССР, XIX, 1214.

— *O. echioides* L. Sp. pl., ed. II (1762) 196. Stev. in Bull. Soc. Nat. Mosc., XXIV (1851) 585, 593.

В полинових і сухих полиново-злакових степах, на схилах. Лише в Криму.

П.С. Кримська обл.: Красно-Перекопський рн, полиновий степ біля ст. Таганаш (Левандовський!), радгосп «Перекопський», біля Кречетово (Чернова і Новосельцева!), к-п ім. Хрущова, біля Н. Степового (Чернова і Новосельцева!); Джанкойський рн, окол. Джанкоя (Федченко!, Астахова і Чернова!), між Солонцевим і Кречетовим (Новосельцева і Крилова!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Жовтневий рн, ст. Біюк-Онлар (Федченко!); Красногвардійський рн, Мала Балка (Дойч!), Красне, схил до р. Салгіру (Білик і Угляренко!); Первомайський рн, вівцерадгосп ім. Кірова (Білик і Угляренко!); Кіровський рн, Феодосія (герб. Траутфеттера!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, окол. Сімферополя (Зеленецький!, Андреєв!); Старо-Кримський рн, Планерське (Баньков!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Алупка (герб. Фішера!); Алуштинський рн, Алушта — Рибальче (Криштофович!), між Алуштою і Генеральським (Таліев!); Рибальче (Васильєв); Судацький рн, окол. Судака (Стевен!), Кара-даг, схили Хоба-Тепе (Сарандінакі!), окол. Карадазької біостанції (Котов і Карнаух!, Харкевич!), Отузька долина (Мерімсон!), Карадазька долина (Захарова!, Сарандінакі!), підніжжя г. Зуб (Пупкова і Пегова!), Лагерне (Котов і Карнаух!), схили г. Медова (Котов!), Морське (Васильєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Передкавк. (Тамань).

Загальне поширення. Середня Європа (південь), Балканський півострів (північний захід), Крим. Наводиться для Малої Азії.

Примітка. Наша кримська рослина, мабуть, не тотожна типовій західно-балканській. Принаймні з опису цього виду, поданого у Хегі, видно, що *O. Visianii* Clem. s. str. відрізняється від нашої рослини значно довшими (7,5—9 *мм* завд.) пиляками і більшими (4,5 *мм* завд.) горішками. Ми, на жаль, досі не мали можливості одержати типовий матеріал по *O. Visianii* Clem. для порівняння.

2286 (4). O. macrochaetum Klok. et Dobrocz. sp. nov. in Addenda VI p. 527. — **Громовик великощетинистий.** Зелена, довгощетинистоволосиста рослина, з міцним, вертикальним, темночервоним коренем. Стебел звичайно кілька, 25—65 *см* завв., товсті, біля основи до 1 *см* в діаметрі, від середини до верху розпростерто-галузисті, разом з гілками вкриті білуватими, жорсткими і крихкими щетинками 4—6 *мм* завд. і густими короткими волосками; колір стебел трохи бліднішій, ніж колір листків. Листки не дуже густо і переважно по середній жилці зісподу та біля країв зверху вкриті трохи коротшими, ніж стебла, 2,5—3 *мм* завд., щетинками, розміщеними на білуватих горбочках, особливо добре помітних на верхньому боці листків, та густо вкриті з обох боків короткими волосками; прикореневі листки лінійно-ланцетні, 12—20 *см* завд., 5—10 *мм* завш., до основи звужені, на верхівці тупуваті, зібрані густою розеткою при основі стебел; стеблові листки від лінійно-ланцетних (нижні та середні) до ланцетних або яйцевидно-ланцетних (верхні), б.-м. загострені, при основі розширені, нижні та середні — 7—18 *см* завд. і 6—15 *мм* завш., верхні — 3—4 *см* завд., 4—7 *мм* завш.; приквіткові листочки 1—2,5 *см* завд., 4—8 *мм* завш. Квітки в коротких, здебільшого густих завійках, розміщених у пазухах верхніх листків на видовжених, щетинисто-волосистих і коротко опушених, негусто улиснених (здебільшого лише з 1—2 парами листків під завійками) квітконосах; квітконіжки 2—4 *мм* завд., при плодах — 5—7 *мм* завд. Частки чашечки лінійно-ланцетні, поступово загострені, (12)16—18 *мм* завд., 1—2 *мм* завш., при плодах збільшені до 22—25 *мм* завд. і 1,7—4 *мм* завш., всі вільні, іноді дві чи три частки майже до верхівки зрослі, зовні досить густо вкриті відстовбурченими білими волосками, 1,75—2,5(3) *мм* завд., і коротким пушком, з внутрішнього боку — волосками, спрямованими догори і притиснутими, такої ж довжини. Віночок 12—20(22) *мм* завд., вгорі 3—5(6) *мм* завш., трубчасто-дзвониковидний, світложовтий, з внутрішнього боку голий, при основі з бурими медоносними лусочками, з зовнішнього боку опушений від середини до верху, внизу голий, при основі з буруватим кільцем; зубці віночка широко-трикутні, 0,8—1,5 *мм* завд., 1,5—2,5 *мм* завш., б.-м. відігнуті назовні. Пиляки разом з плівчастим придатком, що є на верхівці, 7—8 *мм* завд., трохи висунуті з віночка, по всій довжині з'єднані між собою в конусовидну колонку, їх нижня частина 2—2,5 *мм* завд.; вільна частина тичинкової нитки 4,5—6 *мм* завд. Стовпчик нитковидний, 16—21 *мм* завд., з маленькою дворозділльною приймочкою, на 2—3 *мм* висувається з віночка. Горішки яйцевидно-трикутні, з гострим реберцем на внутрішньому боці і відтягнутим носиком, 3,5—4 *мм* завд., 2,5—3 *мм* завш., голі, з блискучими горбочками, оливкові, при основі буруваті. ☉. Цв. VI—VIII.

— *O. Visiani* Stev. in Bull. Soc. Nat. Mosc., XXIV, 589, 592, non Clem. — *O. calycinum* М. Попов во Фл. СССР, XIX, 218, non Stev.

Росте на вапнякових і кам'янистих схилах. — Південна частина Правобережного Степу.

З.Л.-С. Чернівецька обл.: Кельменецький рн, Нагоряни (Артемчук!). — Хмельницька обл.: Стара Ушиця (герб. Траутфеттера!); Кам'янець-Подільський рн, Устя, схили до Дністра, Цвіклівці, схили до Смотричу (Кузнецова!). — Одеська обл.: Чорнянський рн, окол. Чорни (!), Артирівка (!), Дубове (Котов і Кузнецова!); Красні Окни (Рогович!); Балта (герб. Бессера!, герб. Турчанінова!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Криворізький рн, ст. Веселий Кут, по р. Саксагані (Олексієнко!).— Миколаївська обл.: Первомайський рн, Мигія, схили над Бугом (!!). — Одеська обл.: Березівський рн, Березівське л-во (Гринь!). — **П.З.С.** Одеська обл.: окол. Одеси (Нордман!, Щеглеєв!). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (!, Федосеєв!), схили по правому берегу Південного Бугу (Катіна!), Тернова Балка (Опперман!); Березнеговатський рн, Веселий Кут (Гринь!); Варварівський рн, Солониха (Опперман!); Снігурівський рн, Єлисаветівка, схили до р. Інгульця (Кукуш!). — Херсонська обл.: Високопільський рн, Наталине, схили над Інгульцем (!!); Херсонський рн, Тягинка (Пачоський!), Дар'ївка, схили до р. Інгульця (Котов!); Бериславський рн, Козацьке, Качкарівка (Пачоський!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Горностаївка, крутий схил до балки (Білик!). Вид зустрічається також в сусідніх з УРСР районах Молдавської РСР: Рибницький рн, В. Молокша (!); Тираспільський рн, між Тирасполем і Красногоркою, вапнякові схили по балці В. Комарівка (Котов!); Дубоссарський рн, Дубоссари, схили до Дністра (Котов і Кузнецова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (півд.-зах. ч.). Загальне поширення. Ендем причорноморських степів (західної частини).

Примітка. Раніше вищеописану подільську рослину відносили до збірного виду *O. echioides* L. (Ледебур, Шмальгаузен) або до *O. Visiani* Clem. (Декандоль, Бессер, Стевен та більшість сучасних дослідників української флори). Останнім часом М. Г. Попов (Фл. СССР, XIX, 218) пропонує називати цю рослину *O. calycinum* Stev., вважаючи, що справжня *O. Visiani* Clem. росте на території Радянського Союзу лише в Криму і на Кавказі. Але оскільки сам Стевен в статті «Observationes in Asperifolias taurico-caucasicas» (Bull. Soc. Nat. Mosc., XXIV, a. 1851, 588, 592) пише, що його *O. calycinum* Stev. (одержана ним від D. Hayne під назвою *O. simplicissimum*) росте лише в Австрії (Баден), а з території Росії невідома («...nec ex Imperio rossica mihi nota» — стор. 588 або «...intra Rossiae fines nondum lectum» — стор. 592), ми не вважаємо за можливе зберегти цю назву за нашою подільсько-одеською рослиною. До того ж, назва *O. calycinum* вживалась для австрійської рослини Стевеном і для кримської рослини Ляламаном, про що ми знаходимо вказівку у Декандоля (DC., Prodr., X, a. 1846, 62, 63).

Наша рослина помітно відрізняється від *O. calycinum* Stev., виданої Кернером під такою назвою за № 1415 (Kerner, Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1415), насамперед характером опушення. Австро-угорська рослина значно густіше вкрита більш короткими (2—3 *мм* завд.) і не такими, як у *O. macrochaetum* nob., жорсткими волосками, від чого вся рослина має більш сірий колір і не така колючощетиниста, як наша подільська рослина. Стебла у *O. calycinum* Stev. менш галузисті, прикореневі листки значно вужчі (2,5—4 *мм* завш.), квітки трохи більші, а віночок менш опушений.

Наша рослина відрізняється також і від кримської рослини, за якою ми поки що залишаємо назву *O. Visiani* Clem., хоч вона, можливо, й не тотожня цьому західнобалканському видові. До того ж Кернер вважає, що *O. Visiani* Clem. є синонімом *O. calycinum* Stev.

Ряд **4. Arenaria** Klok. Дворічні види, які ростуть на степових пісках або на кам'янистих схилах в передгірських районах. Щетинисте опушення порівняно довге і жорстке. Частки чашечки під час цвітіння довгі, при плодах мало розростаються. Віночки порівняно великі (15—22 *мм* завд.), вище середини коротковолосисті. Пиляки з'єднані між собою основами. Горішки досить дрібні (найкоротші — 4 *мм*).

У флорі УРСР ряд представлений 2 видами.

2287(5). O. borysthenicum Klok. — **Громовик дніпровський.** Рослина з вкороченими неплідними пагонами і пучками листків на них, густо вкрита в нижній частині білуватими, у верхній — жовтуватими щетинками. Стебла 30—50(55) *см* завв., поодинокі або їх кілька (1—6), вище середини розгалужені, з б.-м. відлеглими гілками, густо вкриті щетинками 3—4 *мм* завд. і коротенькими волосками; щетинки в нижній частині білуваті, у верхній — жовтуваті. Стеблові листки від довгастих з закругленою верхівкою (нижні) до яйцевидно-ланцетних (верхні), 2—12 *см* завд., 4—12 *см* завш., вкриті густими щетинками 1—6 *мм* завд., які сидять на голих або вкритих поодинокими короткими щетинками горбочках; нижні листки дуже звужені до основи. Листки неплідних пагонів подібні до нижніх стеблових, до 16 *см* завд., і 16 *мм* завш.

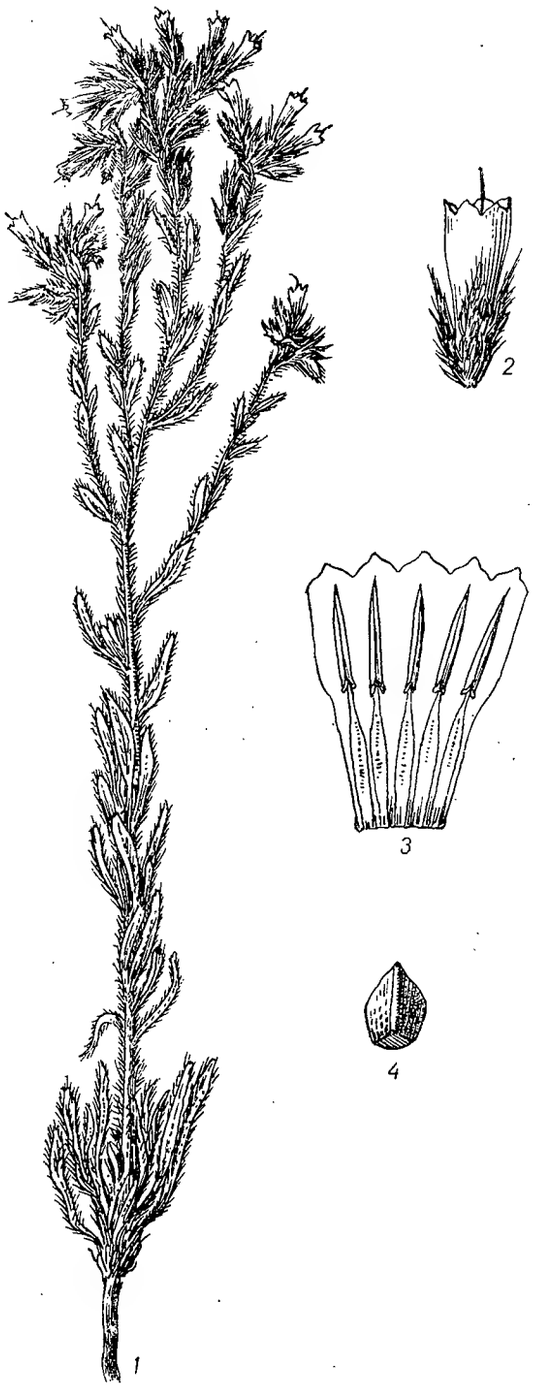

Рис. 81. Громовик дніпровський — *Onosma borysthenicum* Klok.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — віночок у розгорненому вигляді; *4* — горішок.

Частки чашечки лінійні, (12)15—20 *мм* завд., 1—2,5 *мм* завш., після цвітіння трохи розростаються і досягають при плодах 22—24 *мм* завд. і 2,5—3 *мм* завш., всі вільні або 2(3) б.-м. зрослі. Віночок трубчасто-лійковидний, (15)18—21 *мм* завд., (6)7—10 *мм* завш., світложовтий, у верхній частині розсіяно коротковолосистий, з п'ятьма широко-трикутними зубчиками 1—2 *мм* завд. і (2,5)3—4 *мм* завш., на верхівці відігнутими назовні. Пиляки 5,5—8 *мм* завд., їх нижня частина 2—2,5 *мм* завд.; вільна частина тичинкової нитки 2,5—5 *мм* завд. Стовпчик 18—24 *мм* завд. Горішки 2,5—3,8 *мм* завд., гладенькі, блискучі, сіруватожовтуваті, з бурими плямками. ☉. Цв. VI—VIII.

Клоков у Визн. росл. УРСР, 364. Klok. (Клоков) у Бот. мат. герб. Бот. ин-та АН СССР, т. XV, 1953, 243.

— *O. arenarium* М. Попов во Фл. СССР, XIX, 219 et auct. all. fl. ucrain., non Waldst. et Kit.

На річкових і приморських пісках. — Південні степові райони УРСР від гирла Дунаю на заході до коси Обіточної на сході.

Л.З.-Л.С. Запорізька обл.: Приморський рн, коса Обіточна, окол. пункту Рибтресту (Поповичі!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Кілійський рн, окол. Вилкове (герб., Шмальгаузена!); Овідіопольський рн, піски на острові при впадінні Дністра в море (Пачоський!); окол. Одеси: поля і степи в окол. Кривої Балки, нерідко (Шестериков!); приморські схили між Малим Фонтаном і Аркадією (Іллічевський!), Куяльник (Пачоський!, Іллічевський!), берег Хаджибейського лиману (Іллічевський!), пересип Хаджибейського лиману по дорозі до Лузанівки (Котов!), Лузанівка (Клоков!), Мала Фонтанка, біля моря (!). — Миколаївська обл.: Варварівський рн, Солониха — Малі Пристіння (!); Очаківський рн, о-в Довгий (!); між Миколаєвом і Херсоном (Ледебур). — Херсонська обл.: Калінінський рн, між Ново-Гредневим і Благодатівкою, лівий берег р. Інгульця (Дика!), вище Ново-Гредневого, піски по лівому берегу р. Інгульця (Котов!). — Дніпропетровська обл.: Широківський рн, схили на лівому березі р. Інгульця, нижче с. Андріївки (Котов!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Солоно-озерна дача (Гринь!), Буркути, нижньодніпровські піски (кучугури), Буркутські плавні (Котов і Карнаух!, Свистунова!, Дзевановський!), окол. Голої Пристані (Пачоський!), Тендерівська коса (Левіна!), Гладківка (Лавренко!), Збур'ївка (Лавренко!), між Іванівкою і Збур'ївкою (Порецький!), Степове (Прянишникові, Порецький!); Цюрупинський рн, окол. Цюрупинська, кучугури (Пачоський!, Траншель!), Великі Копані (Прянишников!), Козачі Лагері, Козаче-Лагерська арена (Котов!, Косець!), Пролетарка (Липа і Барбарич!); Новомаячківський рн, Корсунка та піски вздовж дороги Корсунка — Асканія-Нова (Клоков!), Дніпряни — кол. Корсунський монастир (Шалит!); Скадовський рн, о-в Джарилгач (Левіна!, Давидич!). — Запорізька обл.: Якимівський рн, о-в Бірючий (Левіна!, Карнаух!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (півд. частина). Загальне поширення. Ендем причорноморських і приазовських степів.

Примітка. Раніше цю рослину вважали за *O. arenarium* W. K. Проте *O. borysthenicum* Klok. помітно відрізняється від цього паннонського виду, що росте на пісках середньої течії Дунаю, значно більшим розміром квіток і приквіткових листків, а також довшим щетинистим опушенням.

2288(6). O. graniticola Klok. — **Громовик гранітний.** Стебла близько 40 *см* завв., від середини пірамідально розгалужені, досить густо опушені білуватими щетинками 1—3 *мм* завд. і дуже короткими волосками. Листки від лінійно-довгастих, звужених біля основи, до довгасто-ланцетних і довгасто яйцевидно-ланцетних, 2—7 *см* завд., 4—7 *мм* завш.; щетинки на листках до 4 *мм* завд. Частки чашечки лінійно-ланцетні, 10—11 *мм* завд., 0,75—1,25 *мм* завш., при плодах розростаються до 17—18 *мм* завд. і 2(3) *мм* завш., з зовнішнього боку білувато-щетинисті. Віночок трубчасто-бокаловидний або майже трубчастий, близько 16 *мм* завд., 4—5 *мм* завш., вище середини коротковолосистий, з 5 трикутними, близько 1,5 *мм* завд. і 2—2,5 *мм* завш., загостреними, б.-м. назад відігнутими зубцями. Пиляки близько 7 *мм* завд., їх нижня частина 2,5—3 *мм* завд.; вільна частина тичинкової нитки близько 3 *мм* завд. Стовпчик 16—19 *мм* завд. Горішки 2,5—3 *см* завд., 1,75—2 *мм* завш., з помітними плечиками, жовтуватобурі, з темнокоричневими або червонуватими плямками і смужками, трохи блискучі. ☉. Цв. VI—VII.

Klok. (Клоков) у Бот. мат. герб. Бот. ин-та АН СССР, XV, (1953) 246.

На степових кам'янистих схилах Правобережного Злаково-Лучного Степу. — Рідко.

П.З.-Л.С. Миколаївська обл.: Доманівський рн, Богданівський радгосп (Гринь!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (півд.-зах. ч.). Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР.

Примітка. Добре відрізняється від *O. borysthenicum* Klok. значно меншим розміром усіх частин квітки, а також дрібнішими темнозабарвленими горішками. Крім того, *O. borysthenicum* Klok., як і близький до нього паннонський вид *O. arenarium* W. K., є облігатним псамофілом, тоді як *O. graniticola* Klok. росте на гранітах.

Ряд **5. Tinctoria** Klok. Гібридогенний ряд, який об'єднує дворічні степові види з коротким щетинистим опушенням. Відрізняється від попереднього дрібнішими і голими віночками, а від наступного головним чином незмінно світложовтими або жовтуватими віночками.

У флорі України ряд представлений 4 видами.

Примітка. Наші види цього ряду виникли внаслідок гібридизації *O. polychromum* Klok. з *O. borysthenicum* Klok. або іншими видами, близькими до останнього.

2289(7). O. Lypskyi Klok. — **Громовик Ліпського.** Стебла 30—50 *см* завв., вище середини розгалужені, густо вкриті білуватими щетинками 1—4 *мм* завд. і дуже короткими волосками. Листки від вузько-довгастих, звужених біля основи, до довгасто-ланцетних і довгасто яйцевидно-ланцетних; нижні і середні 2,5—10 *см* завд., 4—9 *мм* завш., тупі; всі листки вкриті щетинками до 5,5 *мм* завд. Частки чашечки лінійні або лінійно-ланцетні, 11—15 *мм* завд., 1—2 *мм* завш., при пло-

дах розростаються і досягають 17 *мм* завд. і 2,5 *мм* завш., зовні білуваті від густого наповідстовбурченого щетинистого опушення, всі вільні, іноді дві зрослі майже до верхівки. Віночок трубчасто-лійковидний або лійковидний, 16—21 *мм* завд., 6—8 *мм* завш., світложовтий, голий; зубці віночка трикутні з помітно відтягнутою верхівкою (сосковидні), 1—1,5 *мм* завд., 3—3,5 *мм* завш., від самої основи різко відігнуті назовні. Пиляки близько 7 *мм* завд., їх нижня частина 2—3 *мм* завд.; вільна частина тичинкової нитки 3—4 *мм* завд. Стовпчик 19—20 *мм* завд. Горішки яйцевидно-тригранні, з слабо відтягнутою верхівкою, 2,75—3 *мм* завд., близько 2 *мм* завш., оливковобурі з темнокоричневими плямками, достиглі — темні. ☉. Цв. VI—VII.

Klok. (Клоков) у Бот. мат. герб. Бот. ин-та АН СССР, XV (1953) 241.

Росте на степових схилах в південній частині Західного Лісостепу і Правобережного Злакового Степу.

З.Л.-С. Одеська обл.: Чорнянський рн, Цибулівка на Дністрі (Пачоський), Південне Поділля (рн Балти?) (Бессер!); Тарутинський рн, Підгірне — Серпневе (Ліпський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (на захід від Півд. Бугу).

Загальне поширення. Західнопонтичний ендем.

Примітка. *O. Lypskyi* Klok. помітно відрізняється від *O. pseudotinctorium* Klok. більшим розміром усіх частин квітки. Від *O. borysthenicum* Klok. він відрізняється голим віночком з дуже відігнутими назовні зубцями. Його можна порівняти з нижньоволзьким *O. setosum* Ledeb., але останній має довше і не таке густе щетинисте опушення, що особливо помітно на приквіткових листках і чашечці. Від *O. arenarium* W. K., за який останнім часом вважали *O. Lypskyi* Klok., він відрізняється насамперед голим віночком.

2290(8). O. tinctorium M. B. — **Громовик красильний.** Дворічна волохато-щетиниста рослина з міцним, вертикальним, червоним коренем. Стебла поодинокі або відходять від кореня по 2—5, прямостоячі, 20—40 *см* завв., вгорі дуже розгалужені і світлозелені, внизу нерідко червонуваті, по всій довжині густо вкриті рудуватими, тонкими, відстовбуреними, при основі стебла трохи переплутаними щетинками 2—3 *мм* завд., а між ними ще коротенькими волосками. Прикореневі листки зібрані розеткою, довгасто-лопатковидні, 6,5—9 *см* завд., 2—10 *мм* завш., тупі, до основи звужені в черешки, на час цвітіння рослини вони засихають; стеблові листки лінійно-ланцетні або широколінійні, 2,5—8 *см* завд., 3—12 *мм* завш., коротко загострені, сидячі, спрямовані догори, сіруваті, з обох боків вкриті напівприлеглими, не дуже твердими щетинками 1,5—2,5 *мм* завд.; приквіткові листочки ланцетні, 0,7—3,5 *см* завд., 2—5 *мм* завш., опушені так, як стеблові листки. Суцвіття складається з багатьох не дуже густих завійок, під час цвітіння пониклих, при плодах незначно видовжених і прямих; квітконіжки короткі, 2—3 *мм* завд., відлегловолосисті. Чашечка густо вкрита білуватими, спрямованими догори, під час цвітіння притиснутими, при плодах відлеглими волосками; при квітках чашечка 8—10 *мм* завд., при плодах 15—20 *мм* завд., з вільними лінійно-ланцетними, загостреними частками 1—1,5 *мм* завш. Віночок жовтий, а на кінець цвітіння буруватий, 10—15 *мм* завд., трубчастий, з широко-трикутними, короткими, 1—1,2 *мм* завд., близько 2 *мм* завш., майже прямостоячими лопатями. Маточка з тонким, 14—18 *мм* завд., стовпчиком і коротко-двороздільною приймочкою. Тичинкові нитки 5—6 *мм* завд., близько 1 *мм* завш., пиляки 6—7 *мм* завд. (в тому числі їх прозорі двозубі додатки 2,5—3 *мм* завд.), з'єднані між собою лише при основі, ледве висуваються з віночка або зовсім з нього не висуваються. Горішки близько 3 *мм* завд., поступово звужені в носик, гладенькі, блискучі, темносірі. ☉. Цв. V—VI.

M. B., Beschreib. Länder Terek Kur. (1800) 136. Fl. taur.-cauc., I (1808) 137. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 220, p. p.

— *O. echioides* c. *tinctorium* Schmalh., Фл. ср. и ю. Р., II, 240.

Рисунки: M. B., Cent. pl. rar., tab. 79.

На степах. — Лише в Криму.

П.С. Кримська обл.: Джанкойський рн, радгосп «8 березня» (Новосельцева і Крилова!), Медведівка (Зелінський і Грін!). — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, Синягино (Клопотов!), біля Чокракського озера (Клопотов!, Левандовський!), Завітне (Клопотов!), біля миса Карабурун (Клопотов!); Ленінський рн, Каменське (Клопотов!). — **Кр.З.-Л.С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосія (герб. Траутфеттера!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Скворцово (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (степова частина); Волзьк.-Дон., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк., Заволзьк.; Кавказ: Передкавк. (Тамань, Єйськ).

Загальне поширення. Ендем степової зони Європейської частини СРСР і частково Кавказу.

Примітка. Для Середньодніпровського, Причорноморського і Бессарабського районів флори СРСР цей вид наводиться М. Г. Поповим (ц. м.) помилково. В цих районах зустрічаються його вікаріанти, з одного боку — *O. Lypskyi* Klok. і *O. pseudotinctorium* Klok., а з другого — *O. subtinctorium* Klok.

2291(9). O. subtinctorium Klok. — **Громовик напівкрасильний.** Стебла поодинокі або їх кілька (здебільшого 3—5), 20—60 *см* завв., густо вкриті білуватими або у верхній частині трохи рудуватими щетинками 1—3 *мм* завд. і дуже короткими волосками, починаючи нижче середини розгалужені; забарвлення стебел незначно блідіше, ніж листків, з брудно-пурпуровим відтінком. Листки від довгасто-лопатковидних, дуже звужених до основи, на верхівці тупих, з відтягнутим кінчиком, до довгасто яйцевидно-ланцетних і довгасто-ланцетних, б.-м. загострених, 1,5—11,5 *см* завд., 3—10 *мм* завш., вкриті щетинками до 4 *мм* завд. Частки чашечки лінійно-ланцетні, 6—9 *мм* завд., 0,5—1 *мм* завш., при плодах до 14—18 *мм* завд. і 1,75—2,5 *мм* завш., всі 5 вільні, нерідко дві майже до верхівки зрослі, зовні не дуже густо вкриті майже відстовбуреними, трохи рудуватими, особливо на кінчиках,

щетинками. Віночок вузько трубчасто-лійковидний або майже трубчастий, 8—12 *мм* завд., 2—4 *мм* завш., жовтуватий, голий; зубці віночка широко-трикутні, близько 0,75 *мм* завд. і 1,5 *мм* завш., на верхівці відігнуті назовні. Пиляки 3—4,5 *мм* завд., їх нижня частина 0,75—1 *мм* завд., вільна частина тичинкової нитки близько 2 *мм* завд. Стовпчик тонкий, 9—14 *мм* завд., з маленькою голівчастою дволопатевою приймочкою; разом з пиляками трохи висувається з віночка і незначно довший від них. Горішки яйцевидно-тригранні, з відтягнутою верхівкою, 3—4 *мм* завд., близько 2—2,5 *мм* завш., оливковобурі або темнобурі, з темнокоричневими плямочками або смужками і білуватими дрібними горбочками на поверхні, незначно блискучі. ☉. Цв. $^2/_2$ V—VI.

Klok. (Клоков) у Бот. мат. герб. Бот. ин-та АН СССР, XV (1953) 237.
— *O. tinctorium* auct. fl. ucr. p. p., non M. B. — *O. pseudotinctorium* Klok. у Визн. росл. УРСР, 364, р. р.

На степах, степових схилах і остепнених луках, рідко в південній частині Лісостепу. — Переважно в східних і південних районах.

Л.Л.-С. Харківська обл.: Нововодолазький рн, окол. Нової Водолаги (Котов!); Чугуївський рн, Мосьпанове (Черняєв!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, Степ біля ст. Бантишево (Залеський!), гори Артема (Таліев!); окол. Сталіно, біля радгоспу «Лозова» по балці Суха Лозова (Котов!); Авдіївський рн, Желанний (!); Амвросіївський рн, окол. ст. Успенка (Лавренко!). — Ворошиловградська обл.: Свердловський рн, Провальський степ, на північ від балки Калинника (!!, Постригань!, Барбарич і Денчик!), ур. Попів Клин (Постригань!), схили до балки Розорена (!), — Харківська обл.: Ізюмський рн, Кам'янка (Пачоський!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Дніпропетровськ (герб. Черняєва!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Нижньодуванський рн, Верхня Дуванка і Ново-Никанорівка (Клоков!); Міловський рн, Їжачий, степ Стрілецького кінного заводу (Ширяєв!), Стрілецький байбаковий заповідник (!!). — Полтавська обл.: Карлівський рн, Лип'янка, кол. Академічний степ (Кондратюк!). — Харківська обл.: окол. Ізюма (Таліев!); Вовчанський рн, кол. степ Кір'янова (Таліев!); Куп'янський рн, Кислівка, Кочинівський степ (Клоков!); Близнюки (Пачоський!). — Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадольське л-во (Высоцький!); Старо-Бешівський рн, Стила і с-ще Каракубського зернорадгоспу, по р. Волновасі (!); Великоновосілківський рн, х. Олександроград і х. Шевченка (!); окол. Жданова (Вержбіцький!); Будьоннівський рн, Хомутовський степ (!!, Кузнецова!); Приморський рн, окол. Заможного, степи по р. Кальміусу (кол. цілина Клепфера) (Лавренко і Прошкіна!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: окол. Миколаєва, Вслодимирівська лісова дача, цілина Толока (Кожевников!); Снігурівський рн, Ново-Петрівка, толока по лінії залізниці Херсон — Миколаїв (Кукуш!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Скадовський рн, Ново-Українка (Білик!), Виноградове (Гринь!); Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Клоков!, Таліев!, Свистунова!). — Запорізька обл.: окол. Мелітополя (Ширяєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Ниж.-Дон.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР.

Примітка. Як з'ясував М. В. Клоков, описаний вище вид займає проміжне місце між *O. polychromum* Klok. з ряду *Polychromum* Klok. і *O. pseudotinctorium* Klok. з гібридогенного ряду *Tinctoria* Klok. Він також близький до звичайного

O. tinctorium M. B. — ендемічного східнокримського виду. *O. subtinctorium* Klok. відрізняється від *O. pseudotinctorium* Klok. дрібнішим розміром квіток і всіх інших частин рослини, а також вужчими листками і довшими, більш відстовбуреними щетинками. В географічному відношенні обидва ці види заміщують один одного. *O. pseudotinctorium* Klok. займає більш західні і північні райони, не виходячи на схід поза межі дніпровського басейну, тоді як *O. subtinctorium* Klok. поширений в більш східних і південних районах — в Причорномор'ї, Приазов'ї і в басейні Дону. Від *O. polychromum* Klok. *O. subtinctorium* Klok. відрізняється одноколірними, завжди світложовтими або жовтуватими віночками. Обидва види нерідко зустрічаються разом, але в південній частині їх загального ареалу переважає *O. polychromum* Klok., а в північно-західній — *O. subtinctorium* Klok. Крім того, в цілому ряді пунктів *O. subtinctorium* Klok. росте при повній відсутності *O. polychromum* Klok., і, таким чином, ареали обох видів налягають один на одного, але в жодному разі не збігаються.

2292(10). O. pseudotinctorium Klok. — **Громовик несправжньокрасильний.** Світлозелена, б.-м. коротко щетинисто-волосиста рослина. Стебла поодинокі або нечисленні, 30—70 *см* завв., вкриті білуватими щетинками 1—2 *мм* завд. і коротким пушком, забарвлені світліше, ніж листки, від середини або нижче середини розгалужені, на кінець цвітіння звичайно пірамідально-галузисті. Листки від довгастих, звужених до основи, до яйцевидно- або довгасто-ланцетних, 1,5—21 *см* завд., 5—15 *мм* завш., вкриті щетинками до 3 *мм* завд. Частки чашечки лінійно-ланцетні, 9—11 *мм* завд., 0,75—1,25 *мм* завш., при плодах розростаються і досягають 20 *мм* завд. і 3 *мм* завш., всі вільні, інколи дві майже до верхівки зрослі, зовні досить густо вкриті напівприлеглими білуватими щетинками. Віночок трубчасто-лійковидний, 12—16 *мм* завд., 5—7 *мм* завш., світложовтий, голий; зубці віночка широко-трикутні, 1—1,5 *мм* завд., 2—3 *мм* завш., б.-м. відігнуті назовні. Пиляки 4,5—6 *мм* завд., їх нижня частина 1,5—2 *мм* завд., вільна частина тичинкової нитки 2—2,5 *мм* завд. Стовпчик тонкий, 13—15 *мм* завд. Горішки яйцевидно-тригранні, з слабо відтягнутою верхівкою, 3—3,5 *мм* завд., близько 2,25 *мм* завш., оливковобурі або світлобурі, з темнокоричневими плямками на поверхні, трохи блискучі. ☉. Цв. VI—VII.

Клоков у Визн. росл. УРСР, 364, р. р. Klok. у Бот. мат. герб. Бот. ин-та АН СССР, XV, (1953) 237.
— *O. tinctorium* auct. fl. ucr. p. p., non M. B.

На степах і степових схилах. — Переважно в західних і північно-західних районах; на схід не виходить поза межі дніпровського басейну.

П.П. Київська обл.: окол. Києва (Черняєв!). — **З.Л.-С.** Чернівецька обл.: Хотинський рн, Каракушани (Єльський!). — Одеська обл.: біля ст Котовськ (Пачоський!); Красні Окни (Роговичі!). — **П.Л.-С.** Одеська обл.: Кривоозерський рн, Голоскове (Пачоський!); Саврань, по дорозі на Могилів Подільський (Роговичі!). — Кіровоградська обл.: окол. Кіровограда (герб. Черняєва!). — Київська обл.: Обухівський рн, Козин (Роговичі!).— **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Хорольський рн, в 22 *км* за Хоролом по Полтавській дорозі (герб. Нетубського!), ст. Бригадирівка (Роговичі!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Балковський!). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Карлівський рн, Лип'янка, толока колгоспу ім. Хрущова (кол. Академічний степ) (!!, Зеров і Оксіюк!, Котов!).—

Харківська обл.: Лозівський рн, Краснопавлівка, Толкачівська цілина (Лаврєнко!, Котов!). — **П.З.С.** Херсонська обл.: Білозірка (Пачоський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. і Причорн. (переважно західна частина), Бессараб.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР.

Примітка. Цей вид найближче стоїть до *O. subtinctorium* Klok., але помітно відрізняється від нього більшим розміром квіток і всіх інших частин рослини, а також ширшими листками і коротшим відстовбурченим щетинистим опушенням. В географічному відношенні він займає більш західні і північні райони, не виходячи поза межі дніпровського басейну.

Ряд **6. Polychroma** Klok. Дворічні степові види з недовгим щетинистим опушенням. Частки чашечки під час цвітіння невеликі, після цвітіння дуже розростаються. Віночки невеликі, 10—19 *мм* завд., різнокольорні: світложовті, жовтуваті, рожеві, лілові, червоні і темносиньофіолетові (колір віночка змінюється в зв'язку з відцвітанням, але квітки б.-м. різнокольорні з самого початку цвітіння).

У флорі УРСР ряд представлений одним видом.

2293 (11). O. polychromum Klok. — **Громовик різнокольорний.** Темнозелена щетинисто-волосиста рослина; щетинки в нижній частині рослини білуваті, у верхній — звичайно жовтуваті або рудуваті. Стебел звичайно кілька (до 6), біля основи вони підведені, 20—60 *см* завв., від середини розгалужені, на кінець цвітіння часто пірамідально розгалужені, досить густо вкриті тонкими щетинками 1—3 *мм* завд. і дуже короткими волосками, сіруватобуруваті, з б.-м. помітним бруднопурпуровим відтінком. Листки 1—15 *см* завд., 2—12 *мм*, рідко до 15—20 *мм* завш.; нижні — довгасто-лопатковидні, коротко і тупувато загострені, найширші — трохи нижче верхівки, до основи поступово звужені в крилатий черешок; середні листки сидячі, лінійно-довгасті, коротко загострені, верхні та приквіткові — довгасто яйцевидно-ланцетні до довгасто-ланцетних, сидячі, з округлою і трохи стеблообгортною основою; щетинки на листках до 4 *мм* завд., з верхнього боку листка розміщені на помітних білуватих горбочках. Чашечка майже до основи п'ятироздільна, з лінійними або вузько лінійно-ланцетними частками 7—11 *мм* завд., 0,5—1,25 *мм* завш., які після цвітіння розростаються і при плодах досягають 16 *мм* завд. і 3 *мм* завш. Віночки трубчастолійковидні або майже трубчасті, 10—12 *мм* завд. (рідко до 14 *мм* — f. *subiricolor* Klok.), 2—5 *мм* завш., різнокольорні: синюватофіолетові, червонуваті або жовтуваті, крім зубців голі; зубці віночка трикутні, 0,75—1,25 *мм* завд., 1—2 *мм* завш., б.-м. відігнуті назовні, на верхівці і зовні по серединній лінії коротковолосисті або (принаймні у зовсім розквітлих віночків) голі. Пиляки 3—4 *мм*, часом 6 *мм* завд. (у f. *subiricolor* Klok. до 7 *мм*), стріловидні, їх нижня частина досягає близько 1 *мм* завд., вільна ж частина тичинкової нитки — 1,5—2 *мм* завд. Стовпчик 9—12 *мм* завд., тонкий, з маленькою голівчастою дво-

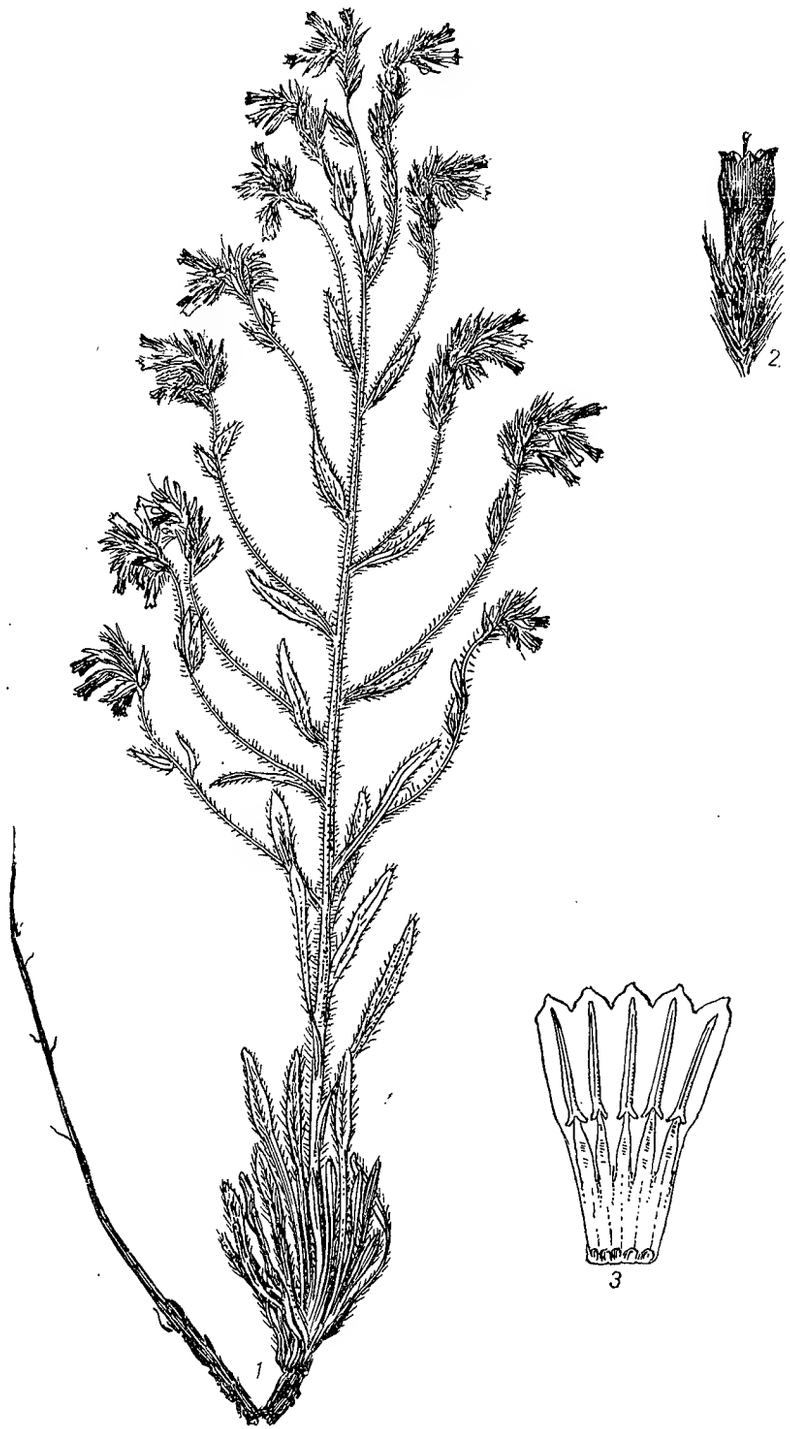

Рис. 82. Громовик різнокольорний — *Onosma polychromum* Klok.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — віночок у розгорненому вигляді.

лопатевою приймочкою. Горішки яйцевидно-тригранні, 3—4 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., оливковосірі або бурі, з численними чорними плямочками, досить темні, гладенькі, блискучі. ☉. Цв. V—$^1/_2$VI.

Клоков у Визн. росл. УРСР, 364. Klok. у Бот. мат. герб. Бот. ин-та АН СССР, XV (1953) 234, р. р. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 224.

— *O. tinctorium* β M. B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 131.

Росте на степах на схід від Дніпра — в причорноморських і приазовських районах і в басейні р. Дону.

Л.З.-Л.С. Ворошиловградська обл.: Міловський рн, х. Іжачий, цілинний Стрілецький степ — байбаковий заповідник (!!, Котов, Карнаух і Кузнецова!); там же, схили до р. Мілової, проти кінного заводу (Зоз!), вигін за лісом (Дохман!); Біловодський рн, Лимарівка, плакорні степи Лимарівського кінного заводу (Барбарич і Денчик!), Городище, солончакова лука по р. Деркулу (Котов!); Євсузький рн, Ново-Олександрівка, степи Новоолександрівського кінного заводу (Барбарич і Денчик!). — Сталінська обл.: Амвросіївський рн, окол. Успенки (Лавренко!, Прошкіна!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Клоков!, Котов!, Окснер!, Дика!, Свистунова!). — **П.С.** Херсонська обл.: Сиваський рн, Ново-Михайлівка на південний захід від села (Левіна!); Геніческий рн, пів-в Чонгар (Прянишникова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Волзьк.-Дон. (півд. і схід. ч.), Причорн. (на схід від Дніпра), Ниж.-Дон., Крим (півн. ч.); Кавказ: Передкавк. (зах. ч.).

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР.

Примітка. До ряду *Polychroma* Klok., крім описаного вище виду, належать ще *O. mugodzaricum* Klok., *O. samaricum* Klok. і *O. iricolor* Klok. — види, які в географічному відношенні займають більш східне положення і відрізняються від *O. polychromum* Klok. насамперед більшим розміром квіток.

Підсекція **2. Asterotricha** Boiss. Горбочки, на яких розміщені великі щетинки, вкриті зірчастими волосками.

Ряд **1. Stellulata** (M. Pop.) Klok. et Dobrocz. Півкущикові багаторічні рослини. Здерев'яніла основа стебел коротка, нерівномірно розгалужена, на кінцях вкорочених пагонів — пучки неплідних, начебто прикореневих листків. Квітконосні стебла численні, здебільшого прості, виходять із центра неплідних торішніх пагонів, вкритих відмерлими листками. Листки лопатковидні, сірі або зеленуваті, середні стеблові — трохи збільшені. Чашечка при плодах не дуже збільшується. Завійки при плодах рівні, з розсунутими чашечками. Віночки великі, 20—25 *мм* завд., булавовидні, тобто у верхній частині дуже розширені, в 2—3 рази довші від чашечки. Пиляки з'єднані між собою лише при основі, майже не висуваються з віночка; нектарник голий; нитки тичинок лише трохи розширені при основі, дорівнюють пилякам або незначно довші за них. Горішки 3—4 *мм* завд. (завв.).

Представники цього ряду поширені в Малій Азії і Південній Європі.

У флорі СРСР ряд представлений 3, у флорі УРСР — 2 видами.

2294(12). O. rigidum Ledeb. — **Громовик твердий.** Блідозелена від зірчастого і щетинисто-волосистого білуватого опушення рослина. Стебла при основі здерев'янілі і дуже розгалужені, їх гілки здебільшого прості, прямі або висхідні, 15—35 *см* завв., закінчуються простими або роздвоєними завійками, вкриті тонкими, короткими, близько 0,5 *мм* завд., зірчастими волосками, розміщеними на невеличких горбочках; на верхівці кожного горбочка, між зірчастих волосків, є по одному відстовбурченому щетинистому волоску, товстішому і довшому від зірчастих, 1,5—2 *мм* завд.; між горбочків є прості коротенькі волоски. Листки з таким самим зірчастим і щетинисто-волосистим, густим відстовбурченим опушенням, нижні — довгасті або лопатковидні, 2—4 *см* завд., 3—7 *мм* завш., тупуваті, до основи звужені, середні та верхні — довгасто- або лінійно-ланцетні, (1,5)2,5—4 *см* завд., 2,5—5(6) *мм* завш., тупуваті або б.-м. загострені; приквіткові листочки лінійно-ланцетні, 8—14 *мм* завд., 1,2—2,5 *мм* завш., загострені. Неплодоносні пагони зібрані пучком при основі стебел, коротші і ширші, ніж плодоносні пагони. Квітки у б.-м. довгих завійках 5—8 *см* завд., на коротких, 2—3 *мм* завд., разом з чашечками вкритих відстовбурченими, рудуватими або білими щетинками квітконіжках. Частки чашечки лінійно-ланцетні, (8)12—13(15) *мм* завд., 1—1,3 *мм* завш., при плодах збільшені, лише до 16—17 *мм* завд. і 1,5 *мм* завш., верхівками сходяться. Віночок білуватожовтий, трубчасто-булавовидний, у півтора раза довший від чашечки, (13)17—18 *мм* завд., вгорі близько 5 *мм* завш., зубці віночка широко-трикутні, 1—1,2 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш., прямостоячі; зовні, від середини до верху, віночок опушений. Пиляки бурі, 5,5 *мм* завд., трохи висуваються з віночка, їх нижня частина 2,5—2,8 *мм* завд., вільна частина тичинкової нитки 4—4,5 *мм* завд. Стовпчик темнобурий, нитковидний, 16,5—18 *мм* завд., з маленькою роздвоєною приймочкою. Горішки яйцевидно-трикутні, 2,9—3,1 *мм* завд., 2—2,2 *мм* завш., з гострим реберцем на внутрішньому боці і відтягнутим, до 1 *мм* завд., носиком на верхівці, голі, блискучі, оливкові, з бурими плямочками. ♃. Цв. VI—VII.

Ledeb. in Pander's Beitr., Naturk. Ostseeprov., Russl., I, (1820) 67. Fl. Ross., III (1846—1851) 124. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 229.

— *O. stellulatum* W. K. β *rigidum* Schmalh. (Шмальгаузен), Фл. ср. и ю. Р., II, 241. — *O. stellulatum* Барбарич у Визн. росл. УРСР, 364 non W. K.

Рисунки: Ledeb., Ic. Fl. Ross., III, tab. 238.

На кам'янистих і глинястих місцях, вапнякових схилах. — Степ на крайньому південному заході, лісостепова та гірська частини Криму.

П.З.С. Одеська обл.: окол. Одеси (Ліндеман); Кілійський рн, Кілія і Вилкове (Зеленецький!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: окол. Сімферополя (Зеленецький!, Андреєв!). — **Пр.К.** Кримська обл.: Старо-Кримський рн, Курське (Чернова, Новосельцева і Крилова!). — **Г.К.** Кримська обл.: Ялтинський рн, по дорозі від Ялти до ялтинського водопаду Учан-Су (Грабовський!), біля Ялти (Качерман!), Сімеїз (Грабовський!); Алуштинський рн, Державний лісовий заповідник, г. Чорна (Котов!), між Алуштою і Солнечногорськом (Васильєв!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Форос

Рис. 83. Громовик твердий — *Onosma rigidum* Ledeb.

1 — загальний вигляд; *2* — поверхня листка; *3* — квітка.

(Вульф!), Ялта (Гольде!, Нетубський!, Біберштейн!, Ширяєв!), окол. Ялти — Массандра (Смирнов!), Нікіта (Пачоський!, Траутфеттер!), біля мису Сарич (Станков і Пегова!), окол. Гурзуфа (Оксіюк!, Станков!, Котов!), на північ від Гурзуфа, «Мертва Долина» (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (півд.-зах. ч.), Крим; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР і Кавказу.

Примітка. Шмальгаузен, відзначаючи різницю між *O. stellulatum* W. K. і *O. rigidum* Ledeb., помилково відніс рослину, зібрану Зеленецьким в Одеській області, до першого виду, так само як і збори Ліндемана помилково відносили до згаданого виду. Тому досі для території України (крім Криму) *O. rigidum* Ledeb. не наводили. Дослідження цих гербарних матеріалів і порівняння їх з типовими кримськими переконало нас у тому, що ми маємо справу саме з *O. rigidum* Ledeb., що, як видно з наведених місцезнаходжень, зростає на Україні не тільки в Криму, а й в Одеській області.

2295(13). O. tauricum Pall. — **Громовик кримський.** Сірий від густого зірчастого і щетинисто-волосистого опушення півкущик з нечисленними квітучими стеблами і неплодоносними, густо улистненими пагонами. Стебла 15—35(40) *см* завв., при основі товстуваті, здерев'янілі, міцні, розгалужені, гілки прості, прямі або висхідні, густо вкриті короткими зірчастими волосками, а, крім того, ще довгими, 1,5—2,5 *мм* завд., простими, білуватими, відстовбурченими щетинками. Листки неплодоносних пагонів лінійно-лопатковидні, 4—12,5 *см* завд. 2,5—6 *мм* завш., тупуваті або коротко загострені, до основи помітно звужені, з загорнутими краями і дуже виступаючою із спіднього боку і увігнутою з верхнього боку середньою жилкою, густо вкриті з обох боків, як і стеблові листки, короткими зірчастими і довгими простими, майже притиснутими волосками; стеблові листки сидячі, спрямовані догори, лінійні або лінійно-ланцетні, 2—5 *см* завд., 2—10 *мм* завш., коротко загострені; їх волоски трохи відстовбурчені. Приквіткові листочки лінійно-ланцетні або ланцетні, 1,5—2,5(3) *см* завд., 1,2—5 *мм* завш., довші, ніж чашечки, загострені, майже з таким, як і у стеблових листків, але більш прилеглим опушенням. Завійки густі, поодинокі, на верхівках стебел або роздвоєні, під час цвітіння пониклі, при плодах прямостоячі, 3—8 *см* (при плодах до 12 *см*) завд.; квітконіжки дуже короткі, при квітках 1—2 *мм*, при плодах 2,5—3 *мм* завд., притиснуто щетинисто-волосисті. Чашечка б.-м. прилегло щетинисто-волосиста, 9—14 *мм* (при плодах до 16—20 *мм*) завд., майже до основи розділена на 5 лінійних, загострених, по краю вкритих довгими білими щетинками часток 0,8—2 *мм* завш. Віночок більше ніж у два рази довший від чашечки, 20—30 *мм* завд., широко-трубчастий, з короткими і широкими (2—4 *мм* завд., 3—5 *мм* завш.) зубцями на верхівці, спочатку білуватий, пізніше темно- або майже чорнобурий, зовні голий. Тичинки з широкими нитками 10—15 *мм* завд. і довгастими, загостреними пиляками 6—8 *мм* завд., які мають при основі вільні двозубі придатки 2—2,5 *мм* завд.; з трубочки віночка пиляки майже зовсім не висуваються.

Стовпчик маточки тонкий, 22—30 *мм* завд., здебільшого виступає з віночка на 2—5(7) *мм*, його приймочка з мілкою виїмкою посередині. Горішки тригранно-яйцевидні, з довгим носиком, 3—4 *мм* завд., 2—3 *мм* завш., сіруваті, голі, блискучі, з базальною площинкою прикріплення. ♃. Цв. V—VI.

Pall. in Nov. Act. Ac. Sc. Petrop., X (1792) 306. Шостенко-Десятова в Тр. Н.-д. ін-ту бот. ХДУ, IV (1941) 202. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 230. — *O. stellulatum* Ledeb., Fl. Ross., III (1846—1851) 123. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 241. Круцкевич у Бот. журн. ін-ту бот. АН УРСР, 11 (19) (1937) 138, non W. K.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 520 (*sub O. stellulatum* W. K.).

На кам'янистих і степових місцях, по схилах, на осипах. — В Криму нерідко, в Західному Лісостепу дуже рідко.

З.Л.-С. Хмельницька обл.: Хмельницький рн, Велика Слобідка, схили над Дністром (Круцкевич, ц. м.). — **Т.С.** Кримська обл.: Чорноморський рн, між Оленівкою і Маяком (Чернова!), окол. Чорноморська (!!, Барбарич!), балка Кипчак, вододіл Кипчак — Кастель, на півд. захід від Джангуля, Тернова Балка (Дзенс-Литовська!). — **К.С.** Кримська обл.: Ленінський рн, Афанасівка, між Казантипом і Китенем (Чернова, Новосельцева, Крилова!), мис Казантип (Клопотов!, !!, Барбарич!), Каменське, між Мисовим і Пісочним (Клопотов!); Приморський рн, мис Мисир (Вульф і Дзевановський!), біля Чокракського соляного озера (Клопотов!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Сакський рн, Скворцово (Білик і Угляренко!); Первомайський рн, вівцерадгосп ім. Кірова (Білик і Угляренко!); Євпаторійський рн, окол. Євпаторії (Левандовський!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Севастополь, Кача (Андреєв!); Балаклавський рн, Фруктове (Пурінг!); Кіровський рн, між Донським і Орджонікідзе (!!); окол. Феодосії (Пурінг!, Буш!, Сарандінакі!, Сукачов!), г. Тете-Оба (Сарандінакі!); Старо-Кримський рн, схили г. Агармиш (Буш!, Циріна!), Планерське (Гольде!, Котов і Карнаух!). — **Кр.Л.-С.** Бахчисарайський рн, біля Бахчисарая, долина Атлами (Гольде!), Качикален (Буш!), окол. Бахчисарая (Богомолов!), Бельбек × Сюрень і Альма × Бахчисарай (Зеленецький!), Верхньо-Садове на р. Бельбеку (:); Сімферопольський рн, Дубки (!), Сімферополь, Петровські схили (!), окол. Сімферополя (Андреєв!, Федченко!, Радде, Траутфеттер!, Ісполатов!, герб. Срединського!, Олексієнко!, Богомолов!), Скворцово (Котов!), Сергіївка (!!), правий берег р. Салгиру (Дойч і Глобенко!, Траншель!); Зуйський рн, Нова Мазанка (Дойч!), окол. Зуї (Левандовський!), Донське × Червоний Крим (!); Білогорський рн, окол. Білогорська (Васильєв!, Крижевський!, Котов!), Олександрівка (Бойко!), Вишневе(!!). — **Пр.Кр.** Кримська обл.: Балаклава (Буш!, Липський!, Пачоський!), Севастополь, Інкерман, долина р. Чорної (Баженов!), мис Феолент (Федченко!), окол. Севастополя (Федосєєв!, Ганешин!, !!, Барбарич!, Богомолов!), Херсонес (Фішер!), правий берег р. Чорної (Маєвітіна !, Гольде!), Байдарське шосе (Грабовський!), Мекензеві гори (Зеленецький!), Орлине (Грабовський!), Мангуп-Кале (Дзевановський!), Байдарські ворота (Ганешин!, Харкевич), Балаклавська долина (Буш!); Бахчисарайський рн, між Партизанським і Бахчисараєм (!), Тепе-Кермен (Буш!); Куйбишево (Туканова, Савіна!); Сімферопольський рн, Партизанське, ур. Холодна Балка (!!, Барбарич!), Партизанське × Сімферополь (Буш!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Дачне (!!, Барбарич!), між Щебетівкою і Імеретським лісом (Буш!); Ялтинський рн, Гурзуф (Вовчанецький!), Алупка (Спригін!), Ай-Петрі (Зеленецький!); Алуштинський рн, Демерджі-гора (Вульф!), Лучисте × Малореченське (Буш!). —

Півд.Кр. Кримська обл.: Судацький рн, Карадазька долина (Сарандінакі), Карадазька біостанція, схили Карагача (Караваєв!, Слудська!, Котов і Карнаух!, Барбарич!, !!, Бойчук!), схили г. Зуб (Гуцевич!), Отузька долина (Сарандінакі!), г. Шапка Мономаха (Антушева!), Веселе (!!, Барбарич); Судак (Траншель!, герб. Траутфеттера!, Богомазов!, Вульф!, Пояркова!); Ялтинський рн, Форос (Станков і Пегова!), Піонерське (Станков!, Димитрієв!), Нікіта (Зеленецький!), Оползневе (Гольде!, Димитрієв!), Гурзуф (Траншель!), Форос × Снитовське (Буш!), Алупка (Спригін!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (від Тарханкутського до Керченського пів-ва, на південь до самого моря), Серед.-Дніпр. (лише в **З.Л.-С.** Хмельницький рн); Кавказ: Зах. Закавк. (півн.-зах. ч.).

Загальне поширення. Балкани, Мала Азія, Крим, Кавказ.

Рід **691. Вощанка** — **Cerinthe** L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 136.

Квітки в густих улиснених завійках. Чашечка глибокоп'ятироздільна, з нерівними яйцевидними або ланцетними частками. Віночок широко-трубчастий, з прямостоячими, ланцетно загостреними зубцями і трохи зігнутою трубочкою, без лусочок у зіві. Тичинки з короткими нитками і довгими, при основі стріловидними пиляками, які на верхівці мають загострені придатки і з віночка не висуваються. Маточка з двогніздою зав'яззю, довгим нитковидним стовпчиком і маленькою голівчастою приймочкою, висувається з віночка. Горішків 2; вони двогнізді, прямостоячі, округло-яйцевидні і загострені, голі, гладенькі, з округлоплоскою площинкою при основі, прикріплені до плоского або б.-м. опуклого квітколожа. — Голі, сизуватозелені від воскового нальоту, дворічні рослини з суцільними, при основі стріловидними або серцевидними, стеблообгортними листками.

З 8—10 видів, поширених у помірній зоні Європи, країнах Середземномор'я і Західній Азії, у СРСР зустрічаються 2(3) види, в УРСР — 1 вид.

2296(1). C. minor L. — **Вощанка мала.** Цілком гола, сизуватозелена рослина з довгим, міцним, вертикальним коренем. Стебло прямостояче, 20—60 *см* завв., вгорі розгалужене. Прикореневі листки довгасто-лопатковидні або довгасто-оберненояйцевидні, 2,5—6 *см* завд., 0,5—1 *см* завш., до основи звужені в крилаті черешки 1,5—4,5 *см* завд., рано засихають. Стеблові листки сидячі, тупі, найнижчі — довгасті, 5—9,5 *см* завд., 1,4—2,5 *см* завш., до основи звужені, останні при основі серцевидні, широко-стеблообгортні, середні — довгасто-еліптичні, 2—6,5 *см* завд., 1,2—3,5 *см* завш., верхні — яйцевидні, рідше довгасті, 0,9—2 *см* завд., 0,3—1,5 *см* завш., як і приквітники, по краю здебільшого вкриті твердими, спрямованими догори, білуватими волосками; приквітники довші від чашечки. Квітки в улиснених, густих, спочатку

коротких, пізніше видовжених завійках, на квітконіжках — 3—5 *мм*, а при плодах — 6—12 *мм* завд. Чашечка під час цвітіння 4—8 *мм* завд., при плодах 8—11 *мм* завд., глибоко розділена на 5 нерівних, частково загострених часток, з яких 2 (рідше 3) довгасто-яйцевидні, 2—4(4,5) *мм* завш., інші ланцетні, 1—2 *мм* завш.; всі листочки чашечки голі, лише по краю коротковійчасті. Віночок жовтий, нерідко з п'ятьма червоними плямками у зіві, 8—13 *мм* завд., у півтора раза довший від чашечки, до третини і більше надрізаний на вузькі, ланцетовидні, загострені, прямостоячі частки. Тичинки прикріплені до трубочки віночка трохи нижче від основи його лопатей; їх пиляки довгасто-ланцетні, загострені, при основі стріловидні, 3,5—5,5 *мм* завд., в 4—5 разів довші від тичинкових ниток. Маточка з двогніздою зав'яззю, тонким довгим стовпчиком і маленькою голівчастою приймочкою, висувається з віночка. Горішків 2, двогнізді, двонасіннєві, округло-яйцевидні, здуті, на верхівці звужені і коротко загострені, 2—3 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., голі, гладенькі, з однією неглибокою поздовжньою борозенкою з черевного боку і поглибленою плоскою площинкою при основі, бурувато-коричневі, з розсіяними темними плямками. ☉. Цв. V—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 137. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 241. Барбарич у Визн. росл. УРСР. 365. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 269.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 94, fig. I, 1—3. Сорн. раст. СССР, III, 441, фиг. 373.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 127. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 933.

На кам'янистих місцях, по схилах, між посівами. — Переважно в лісостепових і степових районах, в Криму вздовж доріг, в гірсько-лісових районах і на яйлах.

Пр.Л. Чернівецька обл.: Вашківецький рн, окол. Банилева (Горохова!). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Бережанський рн, окол. Тростянця (!). — **З.П.** Волинська обл.: Турійськ (Пачоський!); Овадиівський рн, Верба (Пачоський!), окол. Володимира-Волинського (Липський!). — Хмельницька обл.: Полонне (Шмальгаузен!). — Житомирська обл.: окол. Житомира (Шмальгаузен!). — **П.П.** Київська обл.: окол. Києва, Звіринець (Барбарич!), парк біля Чоколівки (Шмальгаузен!). — **В.Л.-С.** Волинська обл.: окол. Луцька (Монтрезор!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: окол. Теребовлі (Гринь!); Мельнице-Подільський рн, Кудринці, гори над Збручем (Сюзєв!). — Станіславська обл.: Обертинський рн, між Чортовцем і Герасимовим (Катіна!). — Хмельницька обл.: Волочиський рн, Федірки (Котов!); Кам'янець-Подільський рн, Вербка (Лазаренко!). — Чернівецька обл.: Хотинський рн, Рашків (Шмальгаузен!); Заставнівський рн, Вікно (Студзінський!). — Одеська обл.: Котовський рн, Ногайський ліс (Шмальгаузен!); Котовськ × Балту (!); Кодимський рн, Смолянка (!). — **П.Л.-С.** Ровенська обл.: Здолбунівський рн, Новомильськ (А. і О. Барбарич!). — Хмельницька обл.: Стара Синява (Котов!); Летичівський рн, Вербка (!). — Вінницька обл.: окол. Вінниці (Д. Зеров!); Немирівський рн, Мухівці (Гринь!); Уланівський рн, Лозна (!), Хмільницький рн, Сьомаки (!). — Одеська обл.: Ананьївський рн, Жеребкове (Котов). — Кіровоградська обл.: Маловисківський рн, Оникієвське л-во (Гринь!); Знам'янський рн, Узлісся в Чорному лісі (Гринь!, Котов!); окол. Кіровограда, кол. Балашовські каменоломні (Окснер!); Олександрія (Рябков!). — Київська обл.: окол. Білої Церкви (**Роговичі**), ліс «Кошик», над Россю (Вісюліна і Барбарич!); Богуславський рн, Хохітва (!), Москаленки (!). — Черкаська обл.: Смілянський рн, Велика Яблунівка (!); Корсунь-Шевченківський рн, Комарівка (Бараненко!), окол. Корсунь-Шевченківського (Рогович, Підоплічко!); Городище (!); Уманський рн, Софіївка (Шмальгаузен!, Кравченко!); Шполянський рн, Товмач (Підоплічко!); Бабанський рн, Оксанина (Лазаренко!), Заячківка (Луганський!); Черкаський рн, коло Мошногорського монастиря (Д. Зеров!); Звенигородський рн, Хлипнівка (!). — **Л.Л.-С.** Харків (Наливайко!, Котов!, Лавренко!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Єнакіївський рн, Булавин (!); окол. Артемівска (Оксіюк!); Ольгинський рн, Велико-Анадольське л-во (Кравченко!); Слов'янський рн, Маяки (Гринь!). — Ворошиловградська обл.: Лисичанський рн, вапнякові відслонення в окол. Лисичанська (Липа!); Свердловський рн, Провальський степ (Гринь!, Барбарич і Денчик!). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Кобеляцький рн, Білики (Цингер!). — Сталінська обл.: Першотравневий рн, Мелекине (!); Краснолиманський рн, селище зал. ст. Святогорськ (Липа!, Сова!); Амвросіївський рн, Велико-Мішкове (Котов!). — Ворошиловградська обл.: Старобільський рн, Лиман (!), Вишневий (!); Містки (Красюкова!, Василенко!); Сватове (Барбарич!). — **П.З.С.** Окол. Миколаєва (!). — В Кримській області в усіх районах досить звичайно, але здебільшого в передгірних і гірських лісових районах, а також на яйлах.

Шафер, Кульчинский і Павловський (Rośl. polsk., 1924), а також Домін і Подпера (Kl. k upl. květ. reip. československ., 1928) наводять його і для знижених місць (як занесену рослину) району Східних Карпат, але певних місцезнаходжень не вказують.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпат., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Ниж.-Дон., Причорн., Бессараб., Крим.; Кавказ: всі райони, до висоти 2000 *м*; Зах. Сибір: наводиться для Алтаю.

Загальне поширення. Південна частина Західної Європи (від Південної Німеччини, Франції і Угорщини до Середньої Італії, Туреччини і Греції), Мала Азія, Сірія, Іран, Кавказ і вищезгадані райони Європейської частини СРСР та Західного Сибіру.

Примітка. В літературі (Тр. Н.-д. ін-ту ботаніки ХДУ, IV (1941) 202) є вказівка на те, що в гербарії Ботанічного інституту АН СРСР ім. В. Л. Комарова зберігається один екземпляр роду *Cerinthe*, зібраний Пачоським в окол. Одеси і визначений як окремий вид *C. quinquemaculata* Wahlb. Вважається, що цей вид поширений також у Криму. Але оскільки в нашому розпорядженні відсутній матеріал по цьому виду, а таксономічне положення його не ясне, то до списку флори України ми його поки що не вносимо.

Рід **692. Синяк — Echium** L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 139.

Квітки в густих, простих або роздвоєних завійках, зібраних широким волотистим або вузьким колосовидним суцвіттям. Чашечка глибокоп'ятироздільна з лінійними або ланцетними частками. Віночок синій, фіолетовий або пурпуровий, трубчасто-лійковидний або лійковидно-дзвониковидний, трохи неправильний, з широким, косим, нерівномірно-п'ятилопатевим відгином, без лусочок у зіві. Тичинки прикріплені до середини трубочки віночка або трохи нижче, неоднакової довжини,

разом із стовпчиком далеко виступають із віночка; стовпчик нитковидний, на верхівці здебільшого роздвоєний, з маленькою приймочкою. Плід складається з чотирьох яйцевидно-тригранних, загострених, прямостоячих, горбочкуватих горішків, прикріплених трикутною площинкою до плоского квітколожа. — Дворічні, жорстковолосисті рослини, з цілісними довгасто-ланцетними або лінійно-ланцетними черговими листками.

З 40 видів, поширених в Європі, Північній Африці, країнах Середземномор'я і Західній Азії, у СРСР зустрічаються 5 видів, в УРСР — 4 види.

---

1. Стовпчик на верхівці не роздвоєний, з однією приймочкою. Віночок трубчасто-лійковидний, темночервоний, його трубка вдвоє довша від чашечки. Суцвіття густе, колосовидне . . . . . **(1). С. червоний — E. rubrum** Jacq.
— Стовпчик на верхівці дворозділький, приймочок дві. Віночок блідорожевий, синій або білуватий, його трубка коротша від чашечки або лише трохи її перевищує . . . . . 2.
2. Рослина густо вкрита довгими жорсткими білуваторудуватими волосками. Завійки роздвоєні, зібрані у широке, пірамідально-волотисте суцвіття. Віночок блідорожевий або білуватий, (6)10—12 *мм* завд. . . . . **(4). С. італійський — E. italicum** L.
— Рослини вкриті коротшими волосками. Суцвіття колосовидне або квітки в коротких простих завійках, зібраних у вузьке волотисте суцвіття. Віночок синій або фіолетовий, 10—23 *см* завд. . . . 3.
3. Віночок лійковидний, вгорі розширений, синій або голубуватобілуватий, 10—15 *мм* завд. Прикореневі листки ланцетні, з однією випнутою жилкою. Стебло, крім відстовбурчених щетинок, вкрите ще густими коротенькими білуватими волосками . . . . . **(2). С. звичайний — E. vulgare** L.
— Віночок більший, 15—20 *мм* завд., з більш розширеним вгорі відгином, фіолетовий. Прикореневі листки довгасті або овальні, з трьома випнутими жилками. Стебло зелене, вкрите лише відстовбуреними щетинками . . . . . **(3). С. подорожниковий — E. plantagineum** L.

Секція **1. Holostigma** C. Koch. Стовпчик на верхівці не роздвоєний, приймочка одна, цілісна, невиразнодволопатева. Віночки невеликі, темночервоні. Квітки в густій колосовидній волоті.

2297(1). E. rubrum Jacq. — **Синяк червоний.** Сизувата рослина з міцним, веретеновидним, розгалуженим коренем. Стебла прямостоячі, 30—100 *см* завв., здебільшого прості, досить густо вкриті довгими білуватими, спрямованими догори і б.-м. притиснутими жорсткими волосками, розміщеними на невеличких буруватих горбочках, і, крім того, розсіяно-м'яко опушені. Листки цілокраї, коротко-жорстковолосисті,

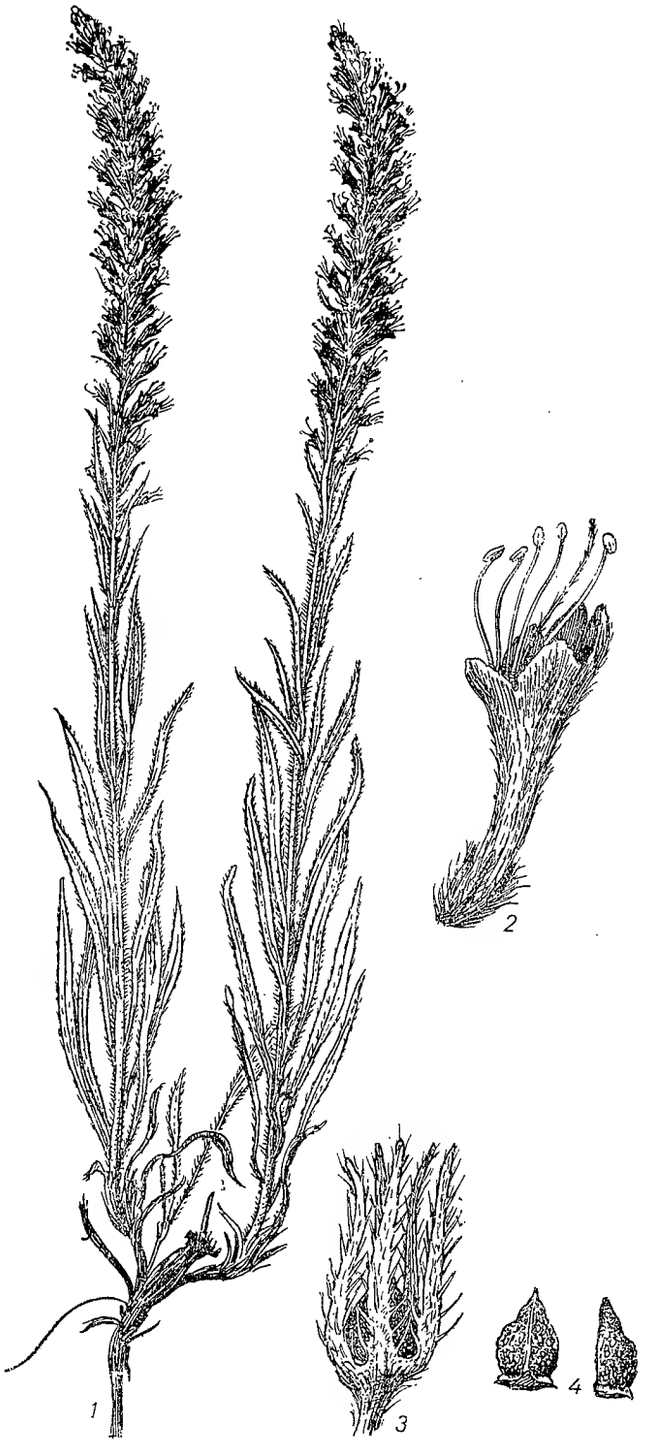

Рис. 84. Синяк червоний — *Echium rubrum* Jacq.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — плід у чашечці; *4* — горішки.

прикореневі зібрані густою розеткою, вузько-ланцетні, тупувато загострені, 2,5—15 *см* завд., 3,5—18 *мм* завш., до основи звужені в б.-м. широкі черешки 1,5—10 *см* завд., стеблові листки лінійні або лінійно-ланцетні, сидячі, загострені, до верхівки стебла поступово зменшені, нижні та середні — 8—13 *см* завд. і 5—12 *мм* завш., верхні — 1,5—4 *см* завд. і 2—5 *мм* завш.; приквіткові листки лінійно-ланцетні, довгозагострені, 1—3,5 *см* завд., 1—2 *мм* завш. Квітки на дуже коротких, близько 1 *мм* завд., ніжках, зібрані густими короткими завійками, що утворюють вузьке верхівкове колосовидне суцвіття 5—6,5 *см* завд. Чашечка жорстковолосиста, 4—5 *мм*, при плодах 7—7,5 *мм* завд., майже до основи п'ятироздільна, з вузькими, 0,5—1 *мм* завш., лінійними або лінійно-ланцетними частками. Віночок трубчасто-лійковидний, пурпуровий, зовні опушений, особливо густо опушений по жилках, 12—14(18) *мм* завд., в 3—4 рази довший від чашечки, з довгою, 6—9 *мм* завд., в 2 рази довшою від чашечки трубочкою і неглибоко-п'ятилопатевим відгином; лопаті відгину трохи нерівні, еліптичні. Тичинки прикріплені вище середини трубочки, з тонкими, довгими, трохи опушеними тичинковими нитками і маленькими овальними пиляками, на 3—7 *мм* висуваються з віночка. Маточка з тонким, довгим, 15—21 *мм* завд., трохи опушеним стовпчиком і маленькою дволопатевою приймочкою. Горішки дрібні, 2—2,3 *мм* завд., 1—1,2 *мм* завш., яйцевидно-тригранні, з внутрішнього боку з білуватим кілем, на верхівці загострені, при основі з широким плоским рубчиком, чорнуватобурі, розсіяно дрібногорбочкуваті. ⊙. Цв. V—VIII.

Jacq., Fl. Austr., V (1778), app. 27, tab. 3. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 239. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 366. М. Попов во Фл. СССР, 273.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 98, fig. III, 5—6.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1123. Busch, Marcov., Woron., Fl. Cauc. exsicc., № 192. Pl. Polon. exsicc., № 252! Fl. Hung. exsicc., № 775! Fl. exsicc., reip. Bohem. Sloven., № 661! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2939!

По степових схилах, кам'янистих місцях, лісових галявинах, перелогах, сухих луках, в соснових лісах. — Звичайно в лісостепових і степових районах, зрідка в південній частині Полісся, в Криму — в середньому і нижньому поясах гір.

Пр.Л. Чернівецька обл.: Новоселицький рн, Строїнці (Гербіх). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Бережани (Завадський). — **З.П.** Хмельницька обл.: Полонне (Шмальгаузен). — Житомирська обл.: Житомир (Шмальгаузен). — **П.П.** Київська обл.: Київ, сосновий ліс за Куренівкою і сосновий ліс біля Борщагівки (Шмальгаузен!); Святошино (Ракочі!), Голосієво (Лоначевський!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Холми (герб. Ліндемана!); окол. Чернігова (Неводовський!). — Сумська обл.: Глухів, Калинів кущ, схили до р. Есмані (Сакало!). — Київська обл.: Броварський рн, бор біля Рибного озера (Залеський!), Дарниця (Д. Зеров!); Вищедубечанський рн, лука біля с. Хотянівки (Вісюліна!), Старосілля (Д. Зеров, Котов!). — **В.Л.-С.** Ровенська обл.: Червоноармійський рн, Дранча (Новицький, Клобер); Козинський рн, Лиса Гора (Клобер). — **З.Л.-С.** Чернівецька обл.: Кіцмань (Гербіх); Заставнівський рн, Кадубівці, Веренчанка, Погорілівка, Юрківці (Гербіх). — Станіславська обл.: Тлумацький рн,

Нівра (Ленц). — Тернопільська обл.: окол. Тернополя (Завадський). — Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Вихватнівці (Монтрезор!); Китайгород, схили Сливної гори (!). — Одеська обл.: Котовський рн, с. Коси (Монтрезор!); Балтський рн (Шмальгаузен!, Монтрезор!). — **П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С.** Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** Північна і середня частина — звичайно, на півдні рідко. — Сталінська обл.: Волноваський рн, Андріївка (!), окол. Жданова (!). — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Цебриківський рн, Розкішне (Котова (!). — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Цебриківський рн, Розкішне (Котов і Кузнецова!); Жовтень (Котов!). — Кіровоградська обл.: Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Балковський!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Бородінський рн, Лісне (!!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Фруктове (Зеленецький!); Старо-Кримський рн, Планерське (Юнге!); Кіровський рн, окол. Феодосії (Прохоров!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Краснопещерна (Плигинський!), Сімферополь (Зеленецький, із герб. Каллье); Старо-Кримський рн, Агармиш (Циріна!), між Грушевкою і Тополівкою (Буш!). — **Пр.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Мангуп-Кале (Привалова!), Родниківське (Федченко!), по р. Чорній (Федченко!); Куйбишевський рн, Соколине (Ванькова!, Гольде!), півд. схил г. Бойко (Дзевановський!); Бахчисарайський рн, плато Мангуш-Каче (Дзевановський!); Сімферопольський рн, Краснолісся (Федченко!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Щебетівка (!!, Барбарич!); Балаклавський рн, Байдарські ворота (Криштофович!); Ялтинський рн, в горах над Нікітою (Станков!), ліс над Нікітою (Станков!), сосновий ліс при підйомі на яйлу з Нікітського саду (Станков і Пегова!); ущелина Трьох Гір, біля Ялти (Станков!), яйла над Мердвеном (Савенков); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник (!), Чучельський перевал (Троїцький!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, перевал Кара-дагу в Планерське Старо-Кримського рну, біля скелі Сфінкс (Сирейщиков!), Судак (Стевен!); Кара-даг, Гуяр-бік (Сарандінакі!, Фомчук!), Свята Гора (Сарандінакі!), г. Бесташ (Бородіна!), півн. схил Карагача (!!, Барбарич!), окол. Карадазької біостанції (Котов і Карнаух!, Харкевич!); Ялтинський рн, Массандра (Котов!), окол. Ялти, Грушева Поляна (Котов!), Нікіта (Зеленецький!), л-во біля Ялти (Вульф!), мис над Нікітою (Троїцький і Станков!); Алуштинський рн, Кримський державний заповідник, біля Алушти (Поплавська).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (півд. ч.), Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Ниж.-Дон., Причорн., Бессараб., Крим; Кавказ: всі райони до верхнього пояса; Серед. Азія: Гір. Туркм. (східний берег Каспійського моря).

Загальне поширення. Від середньої частини Польщі на південь до Болгарії, Європейська частина СРСР і Середня Азія (наведені вище райони), Кавказ. Загалом це панноніско-понтичний степовий вид, в Середній Європі він зустрічається рідко.

Господарське значення. Цей вид, як і всі інші види роду, є добрим медоносом. Кору його коренів можна використовувати для фарбування шерстяних тканин в карміновочервоний колір.

Секція **2. Schizostigma** C. Koch. Стовпчик на верхівці дворозділний, кожна його галузка має свою приймочку.

Ряд **1. Vulgaria** M. Pop. Віночки 10—20(23) *мм* завд., фіолетові або сині; тичинки здебільшого лише трохи висуваються з віночка. Суцвіття вузько грановидно-волотисте або голівчасте (але не пірамідально-волотисте).

2298(2). E. vulgare L. — **Синяк звичайний.** Відстовбурчено жорстковолосиста і, крім того, коротко-притиснуто опушена рослина з міцним, веретеновидним, вертикальним, здебільшого розгалуженим коренем, що досягає 25 *см* завд. Стебла прямостоячі, 30—100 *см* завв., найчастіше від основи розгалужені, вкриті жорсткими відстовбурченими волосками 1—2 *мм* завд., розміщеними на невеличких білуватих горбочках і, крім того, коротко і м'яко опушені. Листки цілокраї, загострені, з однією поздовжньою жилкою, зісподу сизуваті від густого опушення, зверху менш опушені, але з дуже помітними білими або буруватими горбочками, на яких розміщені тонкі волоски; прикореневі листки довгасто-ланцетні, 6—12(18) *см* завд., 0,6—1,6(2,5) *см* завш., як і нижні стеблові звужені до основи в широкі черешки 1—3(3,5) *см* завд., розміщені густою розеткою, стеблові — лінійно-ланцетні або вузько-ланцетні, 2,5—9 *см* завд., 0,3—1 *см* завш., середні та верхні — сидячі, біля основи округлі, поступово зменшені в напрямку до верхівки стебла. Приквіткові листки лінійно-ланцетні, 1—4,5 *см* завд., 1—4 *мм* завш. Квітки майже сидячі, в численних довгасто-лінійних простих завійках, 1,5—6 *см* завд., зібраних у верхівкове вузьке волотисте суцвіття до 40 *см* завд. Чашечка 5—7(9) *мм* завд., глибокоп'ятироздільна, з лінійними або лінійно-ланцетними тупуватими частками, густо вкритими довгими білуватими волосками. Віночок лійковидний, спочатку червонуватий, потім синій, з зовнішнього боку розсіяно опушений, 10—15(17,5) *мм* завд., в два рази довший від чашечки, з трубочкою, коротшою від чашечки, і широким косим відгином; лопаті відгину округлі, 2,5—4 *мм* завд. Маточка з тонким, довгим, волосистим, на верхівці роздільним стовпчиком, що разом з тичинками висувається з віночка на 5—9 *мм* завв.; тичинки неоднакової довжини, з тонкими нитками і маленькими круглястими пиляками. Горішки яйцевидно-тригранні, загострені, жовтуватобуруваті, 2—3 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш., дрібно- і тупогорбочкуваті і б.-м. сітчасто-зморшкуваті, на черевному боці з гострим ребром, на спинному — з невеличким кілем, при основі з плоскуватим, трикутним, світлішим від усієї поверхні горішка рубчиком, прикріпленим до плоского квітколожа. ☉ Цв. VI—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 139. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 239. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 365. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 276.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 97, fig. II, 2—6. Сорные раст. СССР, III (1934) 443, фиг. 374.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1672! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2938! Pl. Polon. exsicc., № 251.

На кам'янистих схилах, степах, сухих луках і як бур'ян коло доріг, на забур'янених місцях біля жител і в посівах на полях. — Звичайно по всій УРСР від Західного, Правобережного і Лівобережного Полісся до Карпат і Криму включно. Особливо часто в степових районах.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони, за винятком півн. ч. Кар.-Лапл. і Дв.-Печ.; Кавказ: усі райони до середнього пояса; Зах. Сибір: Обськ. (південь), Алт.; Схід. Сибір: рідко, занесено; Далек. Схід: Уссур. (поширюється по насипах залізниць); Серед. Азія: Аралo-Касп. (півн. част.), Прибалх. (півн. част.), Тянь-Шан., Сир-Дар., Аму-Дар.

Загальне поширення. Вся Європа, Північна Азія, Північна Африка, Північна Америка (занесено).

Господарське значення. Синяк звичайний — одна з найкращих медоносних рослин, що дає багато нектару і пилку та має довгий період цвітіння. За даними О. А. Гроссгейма (Раст. ресурсы Кавказа, 1946), одна квітка дає 0,8—2,5 (в середньому 2,19) *мг* нектару з середнім вмістом цукру до 36%. За сезон з 1 *га* можна зібрати 200—300 *кг*, а в сприятливі роки до 1000 *кг* нектару. Цей вид слід розводити при бджільницьких господарствах. Прикореневі листки і молоді стебла можуть бути використані замість шпинату. Листки містять у собі 68,1 *мг*% вітаміну С (аскорбінової кислоти). Насіння містить 27,92% олії з йодним числом 167,58 і являє собою цінну сировину для лако-фарбної промисловості. Квітки можна використовувати для вироблення червоної фарби. Корені містять у собі алканін.

2299(3). E. plantagineum L. — **Синяк подорожниковий.** Дворічна шерстисто-волосиста рослина з міцним вертикальним коренем. Стебла міцні, прямостоячі або висхідні, 20—45 (100) *см* завв., вгорі розгалужені, по всій довжині негусто вкриті довгими, 1—1,5 *мм* завд., білуватими відстовбурченими щетинками, між якими здебільшого знаходяться густіше розсіяні коротенькі, близько 0,5 *мм* завд., напівприлеглі щетинки. Прикореневі листки з дуже виступаючими жилками, овальні або яйцевидно-ланцетні, 3—8 *см* завд., 2—4 *см* завш., тупі, звужені в довгі, 2—6,5 *см* завд., черешки, на час цвітіння рослини засихають, нижні стеблові листки довгасто-ланцетні, тупуваті, до основи звужені в крилаті черешки 1—3 *см* завд., середні та верхні стеблові — довгасто-ланцетні або ланцетні, 3—8 *см* завд., 5—15 *мм* завш., сидячі і напівстеблообгортні, з розширеною, б.-м. серцевидною основою, до верхівки звужені, тупі або коротко загострені; всі листки цілокраї, плоскі або по краю трохи хвилясті, блідозелені, з обох боків негусто вкриті досить м'якими білуватими прилеглими волосками, розміщеними на добре помітних горбочках. Завійки на верхівках стебел і гілок спочатку короткі, 1,5—2 *см* завд., малоквіткові, зібрані голівками, пізніше видовжені до 12—20 *см* завд., з розсунутими квітками. Приквіткові листки лінійно-ланцетні, 1—2,5 *см* завд., при основі розширені, 2—8 *мм* завш., загострені, коротші від квіток. Квітконіжки дуже короткі, при квітках до 1 *мм* завд., при плодах 2—3 *мм* завд., товстуваті, спрямовані догори. Чашечка при квітках 7—9 *мм*, при плодах 10—13 *мм* завд., до основи розділена на трохи нерівні, лінійно-ланцетні, загострені частки 1—1,5 *мм* завш., вкриті довгими, 1—1,5(2) *мм* завд., відлеглими, білуватими волосками. Віночок фіолетовий, (15) 17—23 *мм* завд., дзвониковидний, з дуже косим розширеним відгином; лопаті відгину короткі, тупі, по краю війчасті; по жилках віночок також опу-

шений, а між жилками — голий. Тичинки нерівні, дві нижні — довші від інших трьох, волосисті, висуваються з віночка; пиляки довгасті, близько 0,5 *мм* завд. Стовпчик довгий, 17—25 *мм* завд., на верхівці коротко-дворозділький, висувається з віночка, а після опадіння останнього підіймається на 15—18 *мм* над чашечкою. Горішки 2—2,5 *мм* завв., майже прямі, світлосірі, густо вкриті гострими горбочками. ☉. Цв. V—VI.

L., Mantissa, II (1771) 202, Steven, Verz. taur. Halbinsl. Wildwachsen. Pflanz. (1857) 259. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 238. Котов в Тр. с.-г. бот., I, 2 (1927) 144. Станков — Талиев, Опр. высш. р. Евр. ч. СССР (1949) 774. Попов во Фл. СССР, XIX, 275.

— *E. violaceum* Ledeb., Fl. Ross., III (1849) 105, non L., Mantissa, I (1767) 42. **Рисуики:** Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1300.

На пустирях, біля залізниць і шосейних доріг як занесена рослина.

Л.П. Окол. Києва, Дарниця — на насипу залізниці (Котов, ц. м.). — **Півд.Кр.** Наводиться для Ялтинського рну, окол. Гурзуфа (Стевен, ц. м.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр. (окол. Києва, занесено), Крим (окол. Гурзуфа); Кавказ: Зах. Закавк. (окол. Сухумі та Батумі).

Загальне поширення. Середземномор'я, Балканський півострів, Мала Азія, Кавказ, Європейська частина СРСР (згадані райони).

Примітка. М. Г. Попов вважає, що цей вид займає проміжне місце між кавказьким видом *E. amoenum* Fisch., який належить до ряду Grandiflora M. Pop., і *E. vulgare* L., що разом з *E. plantagineum* L. належить до ряду Vulgaria M. Pop.

Ряд **2. Italica** M. Pop. Віночки білуваті, іноді блідоголубуваті, невеликі, 10—12 *мм* завд.; тичинки дуже висуваються з віночка. Суцвіття широко пірамідально-волотисте. Опушення всієї рослини дуже густе і жорсткощетинисте. Прикореневі листки залишаються зеленими і під час плодоношення.

2300(4). E. italicum L. — **Синяк італійський.** Жорстковолосиста сизувата рослина з міцним веретеновидним, вертикальним, на кінці розгалуженим коренем. Стебла прямостоячі, 30—100 *см* завв., від основи дуже розгалужені, густо вкриті (особливо густо у верхній частині) довгими, 2—3 *мм* завд., жорсткими, відстовбурченими, рудуватобілуватими волосками і, крім того, розсіяно вкриті короткими волосками. Прикореневі листки в густій розетці, довгасто-ланцетні або довгасто-еліптичні, тупі, 5—20(30) *см* завд., 0,7—4 *см* завш., до основи звужені в короткі, ширококрилаті черешки 1—3,5 *см* завд., 2—5 *мм* завш. Стеблові листки ланцетні або майже лінійні, загострені, 10—21,5 *см* завд., 0,7—3 *см* завш., сидячі або найнижчі звужені до основи в коротенькі широкі черешки; приквіткові листки 0,8—5,5 *см* завд. і 1,5—6 *мм* завш. Квітки майже сидячі, в дуже густих роздвоєних завійках 5—9 *см* завд., зібраних широким пірамідально-волотистим суцвіттям. Чашечка густо вкрита жорсткими, довгими, білуватими прилеглими волосками, 5—7 *мм* завд., глибокоп'ятироздільна, з лінійно-ланцетними тупуватими частками 0,5—0,75 *мм* завш. Віночок білувато-рожевий, трубчасто-лійковидний, (6)10—12 *мм* завд., з трубочкою, рівною чашечці або трохи довшою від неї, і вузьким, з зовнішнього боку по жилках опушеним, нерівноп'ятилопатевим відгином. Тичинки з дуже довгими тонкими нитками і маленькими округло-яйцевидними пиляками, прикріплені до трубочки віночка вище її середини, сильно виступають з віночка. Маточка з довгим, опушеним, на верхівці роздвоєним стовпчиком, що несе маленьку приймочку і разом з тичинками далеко виступає з віночка. Горішки прямостоячі, яйцевидно-тригранні, 2,5—3 *мм* завд., зморшкуваті і гострогорбочкуваті, з кілем на спинному боці і двома косими виступами з боків. ☉. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 139. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., 239. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 365. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 277.

— *E. altissimum* Jacq., Fl. Austr., V (1778) 35. — *E. pyramidatum* DC., Prodr., X (1846) 23. — *E. asperrimum* Lam., Tabl. Encycl., I (1791) 412. M. B., Fl. taur.-cauc., I, 135.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 97, fig. I, 1.

На сухих кам'янистих місцях і як бур'ян коло доріг, осель, на полях. — Південна частина Степу, степові та гірські райони Криму.

З.Л.-С. Одеська обл.: окол. Балти (Нетубський!); Краснокнянський рн, Флора (Роговичі). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: окол. Жданова (Вержбіцький). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Пачоський!); Варварівка (Котов!, Катіна!); Очаківський рн, окол. Парутиного (Вісюліна!); Снігурівський рн, Єлисаветівка (Кукуш!). — Одеська обл.: Одеса, в окол. кол. Ботанічного саду (Шестериков!). — Херсон (Шмальгаузен!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Іванівський рн, Агайманський під, по схилу балки (Алексєєв!, Давидюк!). — **П.С.** Запорізька обл.: Якимівський рн, о-в Бірючий (Левіна!). — Кримська обл.: Джанкойський рн, біля Таганаша (Дойч!), Придорожне (Дзевановський!); Красно-Перекопський рн, Перекоп × Сімферополь (!). — **К.С.** Кримська обл.: Ленінський рн, між Пісочним і Мисовим (Клопотов!), Мисове, мис Казантип (!!, Барбарич!); Приморський рн, Золота (Вульф і Дзевановський!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Красногвардійський рн, Пугачево (Дойч!); Рівне (Дойч!), Красне (Білик і Угляренко!); Первомайський рн, Червона Рівнина (Дойч!); Кіровський рн, Владиславівка (Дойч!); Сакський рн, Кримська (Дойч!), Саки (!), оз. Сосик (Дзевановський!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, окол. Феодосії (Сарандінакі, Мілютін!); Бахчисарайський рн, долина Альми, Скалисте (Буш!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Зуйський рн, Червоний Крим × Донське (!); Сімферопольський рн, Дубки (!), Сімферополь (Траутфеттер!, Олексієнко!, Федченко!), кол. Воронцовський ліс (Андреєв!), по Салгиру (Андреєв!); Білогорський рн, окол. Білогорська (Дорфлер!), луки вздовж нижньої течії р. Бюк-Карасу, між старим і новим руслом (Анісімова! і Циріна!); Бахчисарайський рн, Альма (Андреєв!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, окол. Балаклави (Ширяєв!, Олексієнко!), Чорноріченське (!!, Барбарич!); Севастополь, мис Феолент (Мілютін!, Федченко!), мис Херсонес, Інкерманська бухта (Коржинський!); Ялтинський рн, Гурзуф (Вовчанецький!). — **Г.К.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Кипарисне (Оксіюк!), г. Кастель (Олексієнко!); Ялтинський рн, Айвазовська (Мілютін!), окол. Ялти, Пилискур (Гольде!, Станков!), по дорозі в Гурзуф (Іванова). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Кара-даг, Карадазька долина (!), окол. Кара-

дазької біостанції (Котов і Карнаух!), Судак (Савенков!), Морське (!!, Барбарич!); Ялтинський рн, Гурзуф (!), Ялта (Гольде!, Нетубський!, Грабовський!), Сімеїз, Кастрополь (Савенков!), Лівадія (Кауфман!. Гольде!), схили до Сімеїза (Ганешин!), Гурзуф — Ялта (Смирнов!), Голуба Затока (Петунников!), Холодна Балка (Стевен!), Алупка — Сімеїз (Гольде!, Спригін!), Алупка (!!, Барбарич!), Сімеїз (Петунников!), мис Мартьян (Станков!), окол. Нікітського саду (Астахова!), Оползневе (Грабовський!), Дитячий санаторій × Сару, балка біля моря (Смирнова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Бессараб., Ниж.-Дон., Крим; Кавказ: всі райони; Серед. Азія: всі райони, крім півн. ч. Арало-Касп. і Прибалх.

Загальне поширення. Південна Європа (до Південної Франції, Північної Італії, Швейцарії, Румунії, Болгарії), Мала Азія, Північна Африка та всі згадані райони СРСР.

Господарське значення. Насіння містить в собі олію, близьку по якості до льняної олії.

Рід 693. Живокіст — Symphytum L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 136.

Квітки правильні, зібрані на кінцях стебел і гілок у небагатоквіткові, пониклі, здебільшого вкриті листям завійки. Чашечка глибоко-п'ятироздільна або п'ятизубчаста, її частки лінійні або ланцетно-лінійні. Віночок фіолетовий, брудно-пурпуровий або жовтувато-білий, трубчасто-дзвониковидний, з широким і коротким п'ятизубчастим відгином і п'ятьма ланцетно-шиловидними, загостреними, по краю війчастими лусочками в зіві, які прикріплені до середини трубочки віночка між тичинками і сходяться конусом. Тичинок 5, з короткими нитками і вузькими та довгими загостреними пиляками, з трубочки віночка вони не висуваються. Маточка з чотиригніздою зав'яззю, нитковидним довгим стовпчиком і маленькою приймочкою, висувається з віночка. Плід складається з чотирьох косих, яйцевидних, гладеньких, зморшкуватих або дрібногорбочкуватих горішків, прикріплених до квітколожа поглибленою площинкою, яка оточена рубчиком. — Багаторічні, здебільшого жорстко опушені рослини з довгочерешковими прикореневими і б.-м. збігаючими стебловими листками ланцетної, яйцевидної або серцевидно-яйцевидної форми.

До роду належить понад 20 видів, поширених у помірній та середземноморській частинах Європи і в Західній Азії. З них у СРСР зустрічаються 9, в УРСР — 7 видів.

---

1. Стебло і листки жорстковолосисті. Віночок пурпуровий або фіолетовий, на кінець цвітіння іноді голубий, рідше жовтуватий . . . 2.
— Стебло і листки м'яковолосисті. Віночок жовтий або білуватий . . . . . 4.

2. Рослина густо вкрита гачкуватими щетинками. Листки не збігають на стебла. Віночок у 3—5 разів довший за чашечку . . . . . **(6). Ж. шорсткий — S. asperum** Lepech.
— Рослина не дуже густо вкрита прямими, лише подекуди на верхівці гачкувато загнутими волосками. Верхні листки збіжні і стебло вгорі від цього крилате. Віночок в 2—3 рази довший за чашечку . . . . . 3.
3. Вся рослина жорстковолосиста. Чашечка майже до основи розсічена на 5 рівних ланцетних довгозагострених часток. Віночок фіолетовий, рідше жовтуватий . . . . . **(7). Ж. лікарський — S. officinale L.**
— Вся рослина волохато-пухнаста. Чашечка на 1/3 надрізана на 5 трохи нерівних тупуватих часток. Віночок голубий . . . . . **(5). Ж. кавказький — S. caucasicum** M. B.
4 (1). Всі листки еліптично-ланцетні або еліптичні, до основи звужені . . . **(2). Ж. Леонгардта — S. Leonhardtianum** Pugsley.
— Листки яйцевидні, принаймні нижні з серцевидною основою . . . 5.
5. Стебла майже голі. Віночок не більш як удвоє довший за чашечку; чашечка розділена на частки до середини . . . . . **(1). Ж. серцевидний — S. cordatum** W. K.
— Стебла густо- і м'яковолосисті. Віночок майже втроє довший за чашечку; чашечка розділена більше ніж до середини або лише на одну третину . . . . . 6.
6. Стебло дуже розгалужене, м'яко-волохате. Кореневище коротке, бульбовидно-стрижневе, дво- багаторічне. Листки м'яко-сіро волохаті, але не повстисті. Чашечка волохата, розділена більше ніж до середини, найчастіше на 3/4 . . . . . **(3). Ж. кримський — S. tauricum** Willd.
— Стебло просте або мало розгалужене біля самої основи, коротковолосисте. Кореневище багаторічне, горизонтальне, довге. Листки зісподу повстисто-волосисті. Чашечка відстовбурченощетиниста, розділена лише на 1/3 . . . . **(4). Ж. східний — S. orientale** L.

Секція **1. Eusymphytum** Kusn. Лусочки заховані у відгині віночка і не висуваються з нього.

Підсекція **1. Ochroleuca** Kusn. Віночки блідожовті, без антоціану. До підсекції належать, крім наведених нижче 4 видів, поширених на Україні, близький південноєвропейський вид *S. tuberosum* L. та кавказький ендем — *S. grandiflorum* D C.

2301(1). S. cordatum W. K. — **Живокіст серцевидний.** Рослина з товстим, довгим, косим або майже горизонтальним галузистим кореневищем. Стебло висхідне, прямостояче, 15—30(50) *см* завв., здебільшого просте, розсіяно-м'яко опушене або майже голе. Листки округло- або трикутно-серцевидні, з загостреною верхівкою, 6—15,5 *см* завд., 2,5—15 *см* завш., голі або розсіяно вкриті короткими притиснутими

щетинками, з країв війчасті, прикореневі та нижні стеблові листки на довгих, 6—17 *см* завд., розсіяно-коротко опушених черешках, верхні — до основи б.-м. звужені, на коротких, 0,5—3,5 *см* завд., черешках. Квітки у верхівкових коротких завійках, на коротко опушених, 6—10 *мм* завд., квітконіжках. Чашечка 7—8 *мм* (при плодах 10 *мм*) завд., до середини розділена на ланцетні, загострені, по краю і середній жилці щетинисті частки 1—1,5 *мм* (при плодах до 3,5 *мм*) завш. Віночок жовтуватобілий, дзвониковидний, 11—16 *мм* завд., удвоє довший за чашечку, з короткими, трикутними, тупими зубцями, в зіві з ланцетними, гострими, трохи довшими від тичинок лусочками. Тичинки з короткими нитками і довгастими пиляками, що майже дорівнюють по довжині лусочкам, з трубочки віночка не висуваються. Маточка з чотиригніздою зав'яззю, довгим нитковидним стовпчиком і маленькою голівчастою приймочкою, висувається з віночка. Горішки 2,5—3 *мм* завд., темнобурі, дрібногорбочкуваті. ♃. Цв. V—VIII.

W. K., Pl. rar. Hung., I (1802) 6, tab. 7. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 288. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 355. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 281. — *S. cordifolium* Baumg., Enum. Stirp. Transsilv., I (1816) 126. — *S. pannonicum* Pers., Syn., II (1805) 161.

Рисунки: W. K., ц. м., tab. 7. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 102, fig. II (8—9).

Видані зразки: Fl. Hung. exsicc., № 774! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2131! Pl. Polon. exsicc., № 250! Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 6251! Margittai, Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 354!

В широколистяних, переважно букових лісах. — Лісові, рідше західні лісостепові райони.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Мукачівський рн, Верхня Візниця (Ігошина); Ужгородський рн, буковий ліс біля Антоловецької поляни (Гринь!), Невицьке (Руденко!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Перечинський рн, Тур'яполянське л-во, буковий ліс на г. Руна Плай (!!, Котов!), полонина Рівна (Котов!, Чопик!); Тур'ї Ремети, г. Малина Салаш (Косець!), схили г. Маковиця (Гринь!), окол. с. Тур'ї Ремети (Котов!); Воловецький рн, Щербовець, г. Пікуй (Завадський); Тячівський рн, Верхньо-Лопухівські ліси (Гринь!), Руська Мокра (Ігошина); Хустський рн, Велятин (Ігошина); Свалявський рн, г. Синяк (Ігошина), окол. Березника, ур. Граб (Харкевич!); Рахівський рн, Луги, схил до потоку Білий (Харкевич!), Білотиснянське л-во, ліс біля р. Говерлі (Котов!), ур. Говерля (Комендар!), Богдан (Комендар!), Чорногора (Реман). — Станіславська обл.: Вигодський рн, буковий ліс лісництва Жаклі (!); Жабʼївський рн, Чорногора, полонина Пожижевська, ліс над р. Прутом (!). — **Пр.Л.** Чернівецька обл.: Вижницький рн, Шепіт, ур. Ластуни (Косець!). — Станіславська обл.: Перегінський рн, долина Ломниці, біля Осмолоди (Гринь!). — **З.П.** Житомирська обл.: Новоград-Волинський (!). — Хмельницька обл.: Полонне (Пачоський!). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Бродівський рн, Язлівчик (Пачоський!). — Брюховицький рн, Завадів (Томашек). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Заліщики (Газлінський). — Станіславська обл.: Обертинський рн, грабовий ліс біля Незвиського (Катіна!). — **П.Л.-С.** Житомирська обл.: Дзержинський рн, Миропіль (Пачоський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпат., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр. (півд.-зах. ч.), Серед.-Дніпр. (півн.-зах. ч.).

Загальне поширення. Угорщина, Румунія і південний захід Європейської частини СРСР.

2302(2). S. Leonhardtianum Pugsley — **Живокіст Леонгардта.** Рослина з косим, м'ясистим кореневищем, що має бульбовидні потовщення. Стебло висхідне, прямостояче, 15—30(50) *см* завв., просте або лише вгорі двороздільне, коротко-жорстко опушене, на час цвітіння внизу звичайно безлисте. Листки 9—18 *см* завд., 4,5—7,5 *см* завш., м'яко-шерстисто опушені, нижні — еліптичні або яйцевидні, при основі б.-м. звужені, на черешках 1,5—2,5 *см* завд., верхні — довгасто-еліптичні або ланцетні, коротко збігають на стебла; всього стеблових листків 3—6. Квітки нечисленні, по 5—20 у коротких верхівкових завійках, на коротко-шорстко опушених, 7—10 *мм* завд., після цвітіння відхилених або відігнутих донизу квітконіжках. Чашечка м'яко-шерстиста, 5—10 *мм*, при плодах до 15 *мм* завд., дорівнює половині трубочки віночка, глибокоп'ятироздільна на вузько-ланцетні, загострені, по краю війчасті частки 0,8—1 *мм*, при плодах до 2,5 *мм* завд. Віночок блідожовтий, 12—20 *мм* завд., дзвониковидний, з короткими трикутними відігнутими зубцями і 5 довгасто-ланцетними, трохи довшими від пиляків лусочками у зіві. Тичинки з розширеними нитками і пиляками, рівними по довжині ниткам. Горішки майже кулясті, 2,5—3,5 *мм* завд., буруваточорні, матові, сітчасто-зморшкуваті і дрібногорбочкуваті. ♃. Цв. IV—V.

Pugsley in Journ. Bot., 69 (1931) 95. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 355. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 283.

— *S. tuberosum* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 228 et all. auct. fl. ross. et ucrain., non L.

У листяних лісах, між чагарниками. — Закарпатські ліси, Західний Лісостеп, зрідка на Опіллі.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Ужгородський рн, окол. Ужгорода, лівий берег р. Ужу (М. Попов!), Радванський ліс (Руденко!); Мукачівський рн, г. Пікуй (Гюкель), в бучинах г. Жоржина (Ігошина), схили до р. Латориці (Гринь!); Берегівський рн, поруб дубового лісу в окол. Берегового (Харкевич!); Виноградівський рн, Виноградів, ліс на г. Чорна (Білик!, Ігошина!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Великий Березний (Ігошина); Воловецький рн, Підполоззя, по березі р. Латориці (Ігошина); Рахівський рн, Ближниця (Ігошина); Перечинський рн, Тур'ї Ремети, г. Розток (Косець!, Харкевич!). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Почаїв (Шмальгаузен). — **З.П.** Волинська обл.: Володимир-Волинський (Роговіч, Пачоський). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Чортківський рн, Улашківецьке л-во, дубовий ліс Галілея, біля Ягільниці, ліс Білявина (Гринь!); окол. Тернополя (Томашек); Теребовлянський рн, Сади (Гринь!); Борщівський рн, Монастирок (Гринь!); Бережани (Гольцев); Микулинці, Микулівське л-во (Котов!); Заліщицький рн, ліс Бедриківці (Гринь!). — Чернівецька обл.: Садгірський рн, Чорнівка та Стара Жучка (Гербіх). — Хмельницька обл.: Поділля (герб. Нетубського!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпат., Верх.-Дністр., західна частина Верх.-Дніпр. та Серед.-Дніпр.

Загальне поширення. Центральноєвропейський вид, поширений від Франції, Німеччини та Іспанії на заході до країн Балкан-

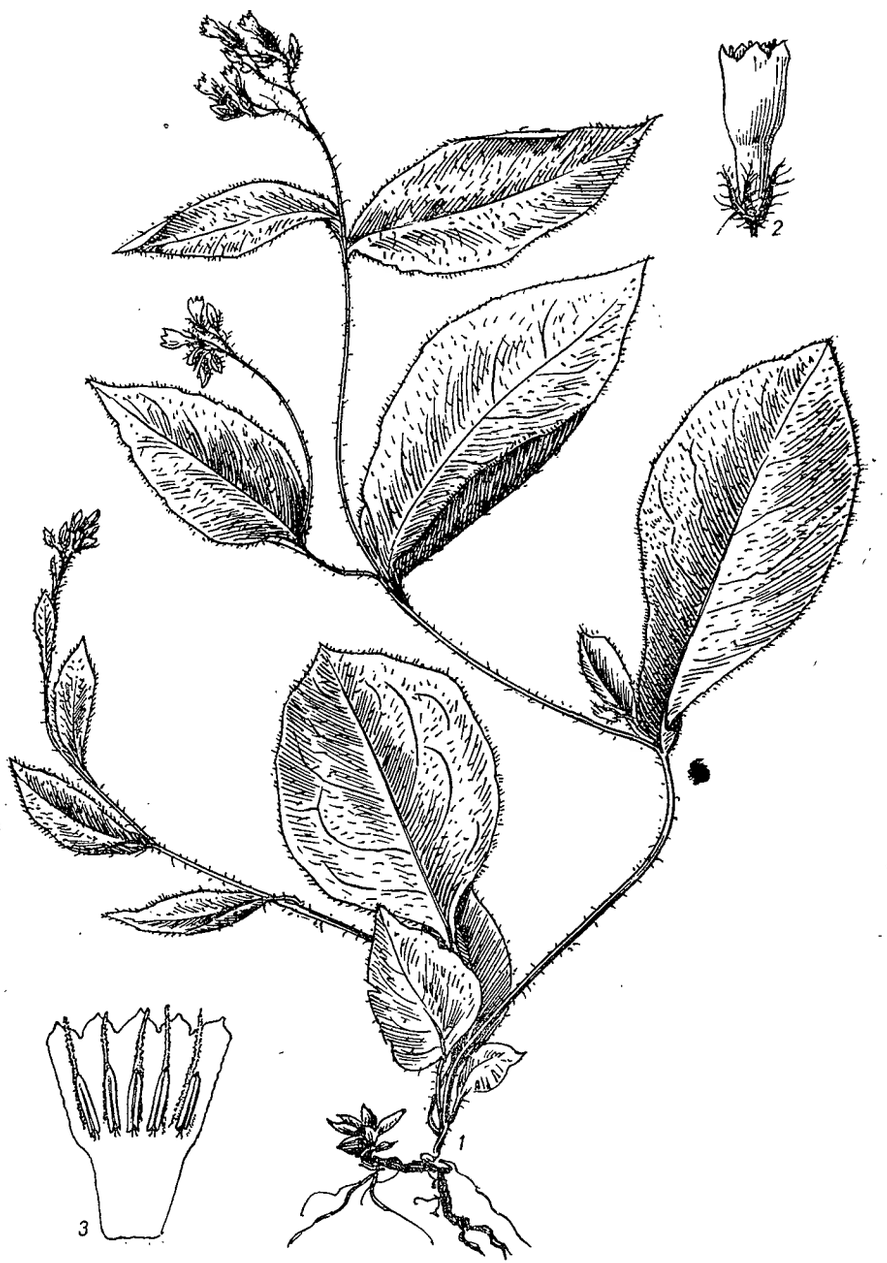

Рис. 85. Живокіст Леонгардта — *Symphytum Leonhardtianum* Pugsley.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — віночок у розгорненому вигляді.

ського півострова, Туреччини (?) та зазначених районів Європейської частини СРСР на сході.

Примітка. Як уже було з'ясовано раніше (Pugsley, 1931; Десятова-Шостенко, 1941), *S. Leonhardtianum* Pugsley — рослина гірських лісів Центральної Європи, яка заходить на захід Європейської частини СРСР і помітно відрізняється від *S. tuberosum* L., властивої затіненим лісам і вологим лукам Південно-Західної Європи; останній вид має більшу кількість (6—12) стеблових листків, довші, рівні трубочці віночка, чашолистки, менший, 12—16 *мм* завд., віночок і більші, близько 4 *мм* завд., горішки.

2303(3). S. tauricum Willd. — **Живокіст кримський.** Рослина з коротким косим кореневищем і тонким, мало розгалуженим коренем. Стебло прямостояче, 20—50 *см* завв., тонке, розгалужене, густо і коротко м'яковолосисте, крім того, розсіяно вкрите довгими, не дуже шорсткими, внизу потовщеними волосками, розміщеними на невеличких горбочках. Листки яйцевидні або довгасто-яйцевидні, гострі, з країв трохи хвилясті, з обох боків, але густіше зісподу м'яковолосисті, нижні при основі з косо-серцевидною або закругленою пластинкою 8—20 *см* завд., 4,5—11,5 *см* завш., з черешками, 5—10,5 *см* завд., середні та верхні стеблові — з коротшими, 0,5—4 *см* завд., черешками або майже сидячі, 3—6 *см* завд., 1,8—3,5 *см* завш., до основи здебільшого звужені. Квітки на м'яко опушених квітконіжках 4—7 *мм* завд., у рідких довгих завійках. Чашечка щетиниста, 5—8 *мм* завд., більше ніж до середини п'ятироздільна на лінійно-ланцетні, загострені частки 1—1,3 *мм* завш. Віночок жовтуватобілий, 8—12(14) *мм* завд., в 2—3 рази довший за чашечку, з яйцевидними, тупими, відігнутими зубцями і довгасто-трикутними лусочками в зіві, довжина яких не перевищує довжини пиляків і які не висуваються з зіва. Тичинки з короткими нитками і довшими від них пиляками. Маточка з довгим тонким стовпчиком, що висувається з віночка і залишається при плодах. Горішки 2—3 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш., яйцевидні, косі, сітчасто-зморшкуваті і дрібногорбочкувато-крапчасті. ☉, 4. Цв. V—VI.

Willd. in Ges. Naturf. Fr. Neue Schr., II (1799) 120, t. 5, f. I. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 288. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 256. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 284.

По лісах, затінених схилах балок, між чагарниками. — Лісостепові (південна частина) та степові (переважно східна частина) райони, в Криму також лісові райони.

П.Л.-С. Кіровоградська обл.: Кіровоград (Шмальгаузен); Олександрія (Рябков); Знам'янський рн, Чорний Ліс (Гринь!, Котов!, Танфільєв!, Пачоський!). — Черкаська обл.: Чигиринський рн, у Матвіївському лісі (Гринь!). — Одеська обл.: Саврань (Шмальгаузен). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Нововодолазький рн, окол. ст. Бірки, балка Глибока Долина (Котов!, Угринський!); Новоселівка (Котов!); Валківський рн, Михайлівка (Лавренко!); Зміївський рн, окол. Зміева (Шмальгаузен, Свиденко!), біостанція (Куксін!, Котов!), окол. Безпавлівки, у верхів'ї р. Ольшанки (Котов!), Коропів (Ширяєв!), Водяне (Наливайко!, Ширяєв!), Касянівка (Шмальгаузен); Чугуївський рн, Кочеток (Ширяєв!); Великобурлуцький рн, окол. Андріївки (Угринський); Харківський рн, окол. Харкова (Шмальгаузен,

Рис. 86. Живокіст кримський — *Symphytum tauricum* Willd.

1, 2 — загальний вигляд; *3* — квітка; *4* — віночок у розгорненому вигляді; *5* — чашечка після осипання горішків; *6* — горішок.

Ширяєв!), Хорошеве (Котов!, Ширяєв!). — Полтавська обл.: окол. Полтави (Іллічевський!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Свердловський рн, Провальський Степ (!!, Гринь та Романова!, Постригань!); Олександрівський рн, по Лугані (Шмальгаузен). — Сталінська обл.: Слов'янський рн, біля Богородичного, ур. Пічужине (!!, Гринь!, Котов!, Залеський!), горн Артема (Ширяєв!, Мілютін!, Беніке!), окол. Слов'янська (Залеський!), Макіївська мр, радгосп «Шахтар» (Алексєєв!), окол. Макіївки, балка Грузька (Котов!), Мар'їнка, по балці Оріхова (Степанов!, Страшко!); Горлівська мр, Зайцеве (Олексієнко!) окол. ст. Ясинувата, по балках Грекова та Висока (!); Чистяківський рн, балка Глуха (Гринь!, Котов!); Катиківський рн, окол. ст. Розсипна (Котов і Карнаух!); Горлівська мр, ліс Поклонського (Олексієнко!); басейн р. Міусу (Таліев!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Містки (!); Старобільський рн, окол. Старобільська (Ширяєв!), Титарівка (Шираєвський!); Біловодський рн, Лимарівська цілина, Сужнівський ліс (Ширяєв!); Марківка (Ширяєв!); Сватове (Черняєв!, Ширяєв!, Котов!); Кремінна (Лавренко!, Котов!); Нижньодуванський рн, Ново-Никанорівка (Клоков!); Ново-Айдарський рн, Співаківка (Залеський!). — Харківська обл.: Зміївський рн, Безпавлівка (Котов!); окол. Ізюма (Горніцький!); Барвінківський рн, Курулька (Колесниченко!); Балаклійський рн, Пришиб (Черняєв!); окол. Куп'янська (Котов!); Лозівський рн, окол. Краснопавлівки (Савенков!). — Полтавська обл.: Кобеляки (Шмальгаузен). — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, Вільне (Іванченко!), лівий берег р. Самари (Акінфієв!), Чорнолісся (Ельяшевич!). — Сталінська обл.: Краснолиманський рн, окол. ст. Святогорськ (Липа!); окол. Амвросіївки (Лавренко!); Волноваський рн, Байрачний ліс в окол. Старо-Гнатівки (!). — **П.З.С.** Одеська обл.: окол. Одеси (Шестериков, Шмальгаузен!), обрив до Хаджибейського лиману (Шестериков!); Саврань (Шмальгаузен). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва, схил до р. Півд. Бугу (!), Горобчанська коса (Шестериков!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Отрадне (!!, Барбарич і Попов!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: окол. Сімферополя, Петровська скеля, кол. Воронцовська дача, Дубки (Андрєєв!, Зеленецький!), за р. Салгиром (Андрєєв!); Білогорський рн, верхів'я Кара-Су (!!, Попов!); Зуйський рн, Красний Крим (!!. Попов!); Бахчисарайський рн, Чуфут-Кале (!!, Барбарич і Попов!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Куйбишевський рн, Соколине (Гольде!); Бахчисарайський рн, яйла на захід від Бахчисарайського шосе (Крижевський!); Балаклавський рн, Орлине (Петунников!, Ваньков!); окол. Севастополя, по р. Чорній (Моєвітіна!); Білогорський рн, Карабі-яйла, верхня межа лісу (Вульф!); Сімферопольський рн, Партизанське (Андрєєв!). — **Г.К.** Кримська обл.: Судацький рн, Кара-даг, Отузька долина (Сарандінакі!), Карадазька долина (Сарандінакі), ліс під Ай-Василівською яйлою (Станков!); Ялтинський рн, Красний Камінь на Нікітській яйлі (Грабовський!, Станков!), Нікітська яйла (Котов!), Ай-Петрі (Крижевський!, Левандовський!, Дойч!), в горах за Сімеїзом (Станков і Пегова!); Куйбишевський рн × Ялту (Зеленецький!); Алуштинський рн, Чатир-даг (Крижевський, Грабовський!, Зеленецький!, Пожидаєва!), Бабуган-яйла (Крижевський!, Вульф!, Станков!), логовина між В. і М. Чучулем (Вульф!), Демерджі-яйла (Вульф!); Держзаповідник, центральна улоговина (!!, Попов і Барбарич!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Карадазька долина (Сарандінакі!), Кара-даг (Сарандінакі, Пупкова!, Харкевич!, Астахова і Чернова!); Ялтинський рн, вершина Аю-дага (Станков!, Ваньков!), нижня частина схилу Аю-дага (Станков!), спуск до Нікіти (Крижевський!), нова Гурзуфська дорога (Станков!), окол. Ялти, вздовж кол. Романівського шосе (Вульф, Харламов!, Грабовський!), Ялта (Станков!, Зеленецький!); вздовж шосе між Медвенем і Оползневим (Станков!), Гурзуф (Таліев!, Вовчанецький!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Причорн., Ниж.-Дон., Бессараб., Крим.; Кавказ: Передкавк. (зах. ч.), Зах. Кавказ.

Загальне поширення. Крім згаданих районів флори СРСР, зустрічається ще в Малій Азії і Румунії.

2304(4). S. orientale L. — **Живокіст східний.** Багаторічна рослина. Стебло прямостояче, міцне, гранисто-борозенчасте, просте або лише трохи (біля самої основи) розгалужене, густо вкрите м'якими, 1—1,5 *мм* завд., відстовбурченими волосками. Листки зісподу білувато повстисто-волосисті, зверху менш опушені, світлозелені, середні стеблові — яйцевидні або довгасті, 3,5—7,5 *см* завд., 1,5—3,8 *см* завш., біля основи б.-м. серцевидні, на черешках 1,5—5 *см* завд.; верхівкові листки зменшені, довгасті, 1—3 *см* завд., 0,5—1,5 *см* завш., сидячі або майже сидячі, на черешках близько 5 *мм* завд., не збігають. Завійки при квітках короткі, 1,5—2,5 *см* завд., густі, при плодах видовжені до 5—7 *см*, з розсунутими квітками; квітконіжки короткі, при квітках 2—4 *мм* завд., при плодах до 7 *мм* завд., відстовбурчено щетинисто-волосисті. Чашечка також відстовбурчено і густо щетинисто-волосиста, менше ніж до середини надрізана на ланцетно-лінійні, тупуваті частки, при квітках 5—6 *мм* завд., при плодах довгасто-мішковидна, 8—10 *мм* завд. Віночок білуватий, трубчасто-дзвониковидний, 16—20 *мм* завд., з трубкою, майже рівною чашечці, і дзвониковидним, неглибоко-тупо п'ятизубчастим відгином, що виступає на 10—15 *мм* над нею. Стовпчик тонкий, довгий, висувається з віночка на 3—5 *мм*, а над чашечкою, після опадання віночка, підіймається на 7-8 *мм*. Горішки буруваті, дрібні, близько 3 *мм* завв. і 1—1,2 *мм* завш., гладенькі, по спинці сітчасто-зморшкуваті, трохи зігнуті, з боковою кілевидною верхівкою, над кільцем прикріплення звужені. ♃. Цв. IV—V.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 136. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 285.

На вологих місцях у лісах. На Україні був знайдений дослідниками в першій половині XIX ст. Пізніше цей вид ніхто не знаходив.

З.Л.-С. Південне Поділля (Бессер!); Україна (герб. Черняєва!). — **П.З.С.** Окол. Одеси (Бессер!).

Всі три досліджених нами екземпляри цього виду зберігаються в гербарії Турчанінова (Київ, Інститут ботаніки АН УРСР).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (окол. Одеси), Серед.-Дніпр. (Півд. Поділля).

Загальне поширення. Мала Азія (від Константинополя до Анкари) і згадані райони Європейської частини СРСР.

Підсекція 2. **Cyanea** Kusn. Віночки антоціанові, фіолетові, голубі, рожеві, іноді (як альбіноси) білі.

З представників флори СРСР до підсекції належить, крім видів, поширених на Україні (та взагалі в СРСР), кавказький ендем — *S. peregrinum* Ledeb.

2305(5). S. caucasicum M. B. — **Живокіст кавказький.** Багаторічна рослина з вкороченим веретеновидним кореневищем і довгими товстими коренями. Стебла здебільшого поодинокі, прямостоячі, товсті, глибоко борозенчасто-ребристі, 40—60 *см* завв., вгорі розгалужені, не дуже густо вкриті відстовбурченими, подекуди на верхівці гачкувато загнутими волосками. Прикореневі листки на час цвітіння рослини засихають. Стеблові листки яйцевидні або довгасті, середні — 6—10(18) *см* завд., 2,5—4,5 *см* завш.; нижні стеблові листки звужені в досить довгий черешок, тупі, середні та верхні — короткочерешкові або сидячі, трохи збігають на стебло, утворюючи на ньому по ребрах вузенькі зелені смужки, б.-м. загострені; з обох боків, але густіше з нижнього, листки вкриті м'якими короткими напівприлеглими волосками, від чого вони зісподу мають сірий колір (начебто замшевидні), зверху зеленуваті. Всі квітки без приквітків, у кінцевих і бокових, до цвітіння скручених, при плодах видовжених до 6—12 *см* завд., завійках. Квітконіжки при квітках 2—4 *мм* завд., при плодах до 5—6 *мм* завд., трохи відхилені донизу, густо вкриті, як і чашечка, короткими залозистими та рідкими довгими, на кінцях нерідко гачкувато загнутими, відстовбурченими волосками. Чашечка вузько-дзвониковидна, лише на $^1/_3$ надрізана на 5 трохи нерівних, трикутно-ланцетних тупуватих зубчиків, при квітках 4—6 *мм* завд., при плодах до 10—14 *мм* завд. Віночок дзвониковидний, голубий, 12—14(15) *мм* завд., на 8—10 *мм* виступає з чашечки, його трубочка 7—8 *мм* завд., дорівнює довжині відгину, лопаті якого трикутні, 4—6 *мм* завд., 4—5 *мм* завш., тупуваті. Стовпчик лише трохи висувається з віночка, тонкий, з голівчастою приймочкою. Пиляки двогнізді, близько 2 *мм* завд., коротші за розміщені в зіві лінійні лусочки, що мають близько 5 *мм* завд. Горішки буруваті, нерівнобокі, близько 3—3,5 *мм* завд., трохи складчасто-зморшкуваті і дрібногорбочкуваті. ♃. Цв. V—VI.

M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 128. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 228. Кузнецов в Mem. Acad. Sc. Petersb., XXV, 5 (1910) 28. Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913) 224. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 286.

Рисунки: Hook., Bot. Mag., LIX (1832), tab. 3188. Кузнецов, ц. м., таб. I, рис. 2 і 6.

Видані зразки: Grossh. et Schischk., Pl. orient. exsicc., № 240.

На узліссях. — В лісових районах, на більш сухих місцях. На Україні рідко.

Півд.Кр. Кримська обл.: Ялтинський рн, Нікітський сад (Станков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Східн. Закавк.

Загальне поширення. Кримсько-кавказький ендем.

Примітка. У флорі СРСР (ц. м.) М. Г. Попов наводить цей вид лише для Кавказу, вважаючи його кавказьким ендемом, проте в гербарії Нікітського бот. саду зберігається екземпляр цього виду, зібраний С. С. Станковим у Криму на території Нікітського бот. саду («Крым, Никитский сад. Дикая растительность в парке. 20. V 1919, С. Станков»). С. С. Станков чомусь визначив свою зна-

хідку за *Anchusa leptophylla* Roem. et Schult., а пізніше (21.XI 1929 р.) В. Васильєв визначив цю рослину за *Symphytum officinale* L. І перше, і друге визначення ми вважаємо неправильними, оскільки всі ознаки рослини, зібраної С. С. Станковим, насамперед чашечка з тупими частками, розсічена лише на третину (у *S. officinale* L. вона розсічена до середини або й на три чверті), та інший характер опушення відрізняють цю рослину від справжньої *S. officinale* L. С. О. Іллічевський в 1938 р. правильно визначив знахідку С. С. Станкова за *S. caucasicum* M. B. Ми вважаємо, що в Криму ця рослина є занесеною, хоча не виключена можливість і природного її існування там.

2306(6). S. asperum Lepech. — **Живокіст шорсткий.** Рослина з товстим галузистим коренем, рясно вкрита короткими, спрямованими донизу колючими щетинками. Стебло прямостояче, 30—90(150) *см* завв., галузисте, сильно колючощетинисте. Листки довгасто-яйцевидні або довгасто-овальні, поступово загострені, 3—12 *см* завд., 1—4,5 *см* завш., прикореневі біля основи округлі і раптово звужені у вузькокрилаті довгі черешки, середні стеблові листки на коротких, 0,7—3 *см* завд., черешках, верхні стеблові — сидячі, звужені до основи, але на стебло не збігають; зверху всі листки суцільно, а зісподу здебільшого по жилках густо вкриті колючими щетинками. Квітки на коротких, також колючощетинистих квітконіжках 3—5 *мм* завд., зібрані короткими густими завійками на кінцях стебла та гілок. Чашечка гачкуватощетиниста, глибокороздільна на лінійно-ланцетні або лінійні, тупуваті частки 4—5 *мм* завд., 0,8—1 *мм* завш., при плодах розростається. Віночок спочатку рожевопурпуровий, потім голубий, в 4—5 разів довший за чашечку, трубчасто-дзвониковидний, 11—17 *мм* завд., з прямостоячими, яйцевидно-трикутними зубцями, в зіві з 5 ланцетними лусочками, що дорівнюють пилякам або трохи довші від них. Нитки тичинок і пиляки майже однакової довжини. Маточка з довгим, 12—15 *мм* завд., нитковидним стовпчиком і суцільною маленькою голівчастою приймочкою. Горішки косі, дрібногорбочкуваті, біля основи зморшкуваті. 4. Цв. V—VI.

Lepech. in Nov. Act. Acad. Petrop., XIV (1805) 442, t. 7. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 355. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 287.

— *S. asperrimum* Donn in Sims, Bot. Mag. (1806) 929. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 227.

На вологих луках. — Дуже рідко в Лісостепу; занесена рослина.

П.Л.-С. Київська обл.: Біла Церква, дендропарк «Олександрія», біля озера, багато (Котов). — **Л.Л.-С.** Наводиться для Полтавської обл. (кол. Полтавський пов., волога лука; Уч. зап. ХДУ, т. IV (1941) 197).

Поширення по СРСР. Європ. ч. (як занесена рослина): Верх.-Волзьк., Прибалт., Лад.-Ільм., Дв.-Печ., Серед.-Дніпр.; Кавказ: майже всі райони у верхній лісовій і субальпійській зонах, часто здичавіло.

Загальне поширення. Дико на Кавказі та в Ірані, здичавіло (мабуть, з ботанічних садів, де часто розводиться) в багатьох районах Західної Європи та у вищезгаданих районах Європейської частини СРСР.

Господарське значення. Живокіст шорсткий — цінна кормова рослина. Випробування його в культурі, яке провадилось І. І. Астаховим на Ленінградській обласній сільськогосподарській станції, показало, що він дає високий врожай зеленої маси і є особливо перспективною кормовою рослиною для свинарських ферм, де може бути використаний як компонент зеленого конвейєра, оскільки дає 5—6 укосів за літо і має високі поживні якості. В праці Лоуренса Д. Хілса «Російський живокіст. Сто тонн на акр корму для свиней або компосту для ферми, саду або дрібного господарства» (Лондон, 1953), короткий зміст якої викладено Є. Г. Бобровим на сторінках Ботанічного журналу АН СРСР (т. 40, № 5, 1955), вказується на додаткові можливості використання живокісту в різних галузях господарства. Автор вважає, що живокіст є високопоживною рослиною, врожай якої за 6—8 укосів від початку квітня до кінця листопада становить від 100 до 250 *т/га*. Живокіст містить в собі 24% протеїну і близько 10% клітковини на суху речовину і являє собою цінний корм для свиней і домашньої птиці.

Відомо також, що живокіст шорсткий є добрим медоносом. За літературними даними, в квітці його міститься 0,21—2,39 *мг* нектару з середнім вмістом цукру 65,45%.

Примітка. Опис виду складено за західноєвропейськими екземплярами через відсутність у нашому розпорядженні зборів з України.

2307(7). S. officinale L. — **Живокіст лікарський.** Рослина з коротким кореневищем і довгим (до 70 *см* завд.), вертикальним, товстим, галузистим, майже чорним коренем. Стебло прямостояче, 50—100 *см* завв., розгалужене, грончасте, вгорі крилате від збіжних верхніх листків, вкрите, як і вся рослина, прямими, жорсткими білими щетинками, розміщеними на невеличких горбочках, і, крім того, коротко опушене. Листки цілокраї або ледве помітно зубчасті, 5—25 (53) *см* завд., 1,5—9(20) *см* завш., нижні звичайно більші за інших, довгасто-яйцевидні, загострені, до основи звужені в крилатий черешок 12—35 *см* завд., середні на коротших, 4,5—8 *см* завд., черешках, верхні — яйцевидно-ланцетні або ланцетні, сидячі, до основи звужені і далеко збігають на стебло. Квітки на квітконіжках 7—8 *см* завд., після цвітіння пониклі, зібрані короткими завійками на кінцях стебла та гілок. Чашечка 4—8 *см* завд., густо-шерстисто опушена, майже до основи розділена на широко-ланцетні, загострені частки, при плодах трохи збільшена. Віночок брудно-пурпуровий або фіолетовий, в 2 рази довший за чашечку, 10—18 *мм* завд., дзвониковидний, з розширеною доверху трубочкою і трикутно-яйцевидними, короткими, тупуватими, відігнутими лопатями; зовні віночок опушений, в зіві з 5 ланцетними, біля основи розширеними, вгорі загостреними лусочками близько 5 *мм* завд. Тичинки з короткими, близько 2 *мм* завд., нитками і довгими, близько 5 *мм* завд., пиляками. Маточка з чотиригніздою зав'яззю, довгим, тонким стовпчиком і маленькою голівчастою, суцільною приймочкою. Плід складається з чотирьох гладеньких, блискучих, чорних, косо-яйцевид-

них, тригранних горішків 3,5—5 *мм* завд.. 2,4—2,5 *мм* завш. 4. Цв. V—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 136. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 227. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 335. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 289.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 102, fig. I (1—7)!. Визн. росл. УРСР, рис. 209!

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2638!

На вологих луках, по берегах річок. — Майже по всій УРСР звичайно, на півдні рідше.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С. Досить часто. — **З.Л.-С.** На захід від лінії Кам'янець-Подільський — Хмельницький часто, на південний схід зрідка. — Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, в окол. Гуменці (Косець!); Хмельницький рн (Козлов!). — Вінницька обл.: Тульчинський рн, Федьківка (Котов!); Копайгородський рн, Немерче (Барбарич!). — **П.Л.-С.** і **Л.Л.-С.** Часто. — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Макіївська мр, Кринична (Станков!); Ясинувата (Слєпіков, Сидоров!); окол. Амвросіївки (Лавренко!); Слов'янський рн, гори Артема (Котов!, Ширяєв!). — Ворошиловградська обл.: Олександрівський рн, заплавний ліс нижче Веселої Гори та х. Попова (Постригань!), окол. Слов'яносербська (Гроссгейм і Акінфієв!); окол. Ворошиловграда (Кожевников!). — **П.З.-Л.С.** В північній частині часто, на півдні рідше. — Одеська обл.: Ширяївський рн, с. Мар'янівка (Михайленко!). — Миколаївська обл.: Первомайський рн, Мигія, ліс Дідова балка (!!). — Кіровоградська обл.: Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Балковський!); Компаніївський рн, Лозоватка по р. Інгулу (Котов, В. Танфільєв). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Станично-Луганський рн, Деркульський (!), пойма р. Деркулу (Прянишников, Танфільєв!); Старобільський рн, Балакирівка (Сова!), Курячівка (Ширяєв!); Ново-Айдарський рн, Ново-Айдар по р. Айдару (Білик!). — Харківська обл.: Великий Бурлук (Левіна!); окол. Куп'янська (Пискунов!, Котов!). — Дніпропетровська обл.: Юр'ївський рн, Чернявщина, по р. Орелі (Ельяшевич!); окол. Дніпропетровська (Акінфієв, Сидоров!); Перещепинський рн, Андріївка (Мамонтов!). — Наводиться також для Запорізької обл.: окол. Осипенко (Клеопов). — **П.З.С.** Дніпропетровська обл.: окол. Покровська (!); Нікопольський рн, Базавлуцькі плавні, на південь від Покровська (Куксін!); Межівський рн, Тарасівка (Куксін). — Запорізька обл.: Верхньохортицький рн, Біленьке (Куксін!), о-в Хортиця (Сидоров, Бекетов!). — Миколаївська обл.: Очаківський рн, Василівка (Гринь!), окол. Миколаєва (Крижевський, Опперман!); Варварівський рн, Солониха (Опперман!), плавні р. Південного Бугу (Пачоський!); Привільнянський рн, по р. Інгулу проти с. Привільного (Котов, Танфільєв). — Одеська обл.: Суворовський рн, Кислиця, о-в Кислицький (!!); Березівський рн, вище Чижівки (В. Танфільєв!), окол. Одеси (Хрустальов у Шестерикова); Одеський рн, Горобчанська коса (Шестериков, Пачоський!). — Херсонська обл.: плавні Дніпра біля Херсона (Пачоський!); окол. Херсона (Шмальгаузен, Пачоський); Калінінський рн, Карло-Марксівське, берег Інгульця (Дика!); Бериславський рн, окол. Берислава і Качкарівки (Пачоський!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Кам'янсько-Дніпровський рн, Водяне (Козлов!), нижче Кам'янки на Дніпрі (Пачоський!), окол. Запоріжжя (Дементьєва!); Василівський рн, ст. Попово по р. Конці (Котов!). — Херсонська обл.: Іванівський рн, Іванівська піщана арена — Іванівка × Шотове (Лавренко, Прянишников!); Цюрупинський рн, Цюрупинське л-во, Солонозерна лісова дача (Дойч!); Голопристанський рн, Буркутські плавні (Дзевановський, Соколовський!, Котов!); Челбаський піщаний масив (Лавренко і Порецький!), Прогної (Пачоський!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Нікіта, півд. схил (Зеленецький!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони, за винятком північної частини Кар.-Лапл. і Дв.-Печ. та південної частини Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк. (зах. і схід. ч.); Зах. Сибір: Обськ. (Тобольський рн), Верх.-Тоб. (рідко); Серед. Азія: Дж.-Тарб., Прибалх.

Загальне поширення. Майже вся Європа (від середньої частини Скандинавії та Англії на півночі до північної частини Іспанії, Італії і Греції на заході і півдні та до Уралу на сході), згадані райони Західного Сибіру, Північна Америка (занесено).

Господарське значення. Хороший медонос, який навесні дає багато нектару. Листки вживаються в їжу як шпинат. Корені містять в собі дубильні речовини, слиз, крохмаль та невелику кількість ефірного масла. Настій або вивари кореня вживаються як зв'язуючий і обволікаючий засоби при внутрішніх кровотечах, поносі і коліті.

За даними В. П. Малєєва (Сорн. раст. СССР, III, 420), живокіст лікарський в більш північних районах Європейської частини СРСР (наприклад, Білорусії) при достатній кількості вологи росте як бур'ян біля доріг, на городах і полях у посівах буряків і картоплі.

Примітка. В природі, крім типової, зустрічаються такі відміни цього виду:

Var. **glabrescens** Nickels з майже голими стеблами і листками. — **П.П.** Київська обл.: Києво Святошинський рн, Чапаєвка (Балковський!). —**Л.Л.-С.** Черкаська обл.: Гельмязівський рн, Сушки (Вісюліна!).

Var. **bohemicum** Pers. з жовтуватобілими віночками і дуже широко збігаючими листками. — **К.Л.** Станіславська обл.: Яремчанський рн, окол. Ворохти (Котов і Омельчук!).

Таксономічне значення цих форм неясне.

Рід 694. Огірочник. Огіркова трава — Borago L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 137.

Квітки правильні, в небагатоквіткових завійках, з приквітками. Чашечка глибокоп'ятироздільна, з лінійними частками, широко розкрита. Віночок голубий, з короткою трубочкою і колесовидно розпростертим, глибокоп'ятироздільним відгином, у зіві з 5 широкими, тупими, голими або опушеними лусочками. Тичинок 5, прикріплених поруч з лусочками до основи трубочки віночка, з короткими розширеними нитками, що мають нагорі шиловидний додаток, і прямими, лінійними, загостреними пиляками, що разом з лусочками сходяться конусом, який висувається з трубочки віночка. Маточка з чотиригніздою зав'язю, довгим нитковидним стовпчиком і суцільною голівчастою приймочкою. Плід складається з чотирьох яйцевидних або довгастих, трохи зморшкуватих горішків, що мають поглиблений, оточений валиком рубчик. — Однорічні шорстковолосисті рослини з великими суцільними, черговими листками, що мають запах і смак огірка.

З трьох видів, поширених у Середземномор'ї, в УРСР зустрічається один вид, який належить до секції *Euborago* DC.

2308(1). B. officinalis L. — **Огірочник лікарський.** Рослина з огірковим запахом, уся жорстковолосиста. Стебло 30—60 *см* завв., пряме або висхідне, товсте і б.-м. ребристо-борозенчасте, всередині порожнисте, майже від основи або лише вгорі розгалужене, густо вкрите шорсткими, білуватими і довгими відстовбурченими волосками. Листки 3—12,5 *см* завд., 1—5(7) *см* завш., прикореневі і нижні стеблові — еліптичні або овальні, на верхівці тупі, до основи звужені в короткі, 3—5,5 *см* завд., черешки, стеблові — довгасто-яйцевидні, сидячі і стеблообгортні, до верхівки поступово звужені і загострені; зверху листки на всій поверхні, а зісподу переважно по жилках, вкриті такими ж, як і стебло, жорсткими білуватими волосками, з країв невиразно тупозубчасті і густовійчасті. Квітки на досить довгих, 1,5—4 *см* завд., при плодах пониклих, відстовбурчено волосистих квітконіжках, зібрані небагатоквітковими завійками, що складають щитковидно-волотисте суцвіття. Чашечка густо-жорстко волосиста, майже до основи розділена на ланцетно-лінійні, загострені частки 7—8 *мм* завд., 1—1,4 *мм* завш. Віночок в 1,5—2 рази довший від чашечки, колесовидно розпростертий, 2,5—3 *см* у діаметрі, темноголубий, рідко білуватий, з коротенькою трубочкою і довгасто-яйцевидними загостреними лопатями 3—5 *мм* завш., тичинки з короткими потовщеними нитками і великими, загостреними, чорними пиляками, складеними конусом, що далеко висувається з трубочки віночка; при основі пиляків є майже наполовину коротші від них шиловидні додатки. Горішки довгасто-яйцевидні, до 6 *мм* завд., поздовжньо зморшкуваті і дрібногорбочкуваті. ⊙. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 137. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 228. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 356. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 293.

— *B. aspera* Gilib., Fl. lithuan., I (1781) 25.

Рисунки: Визн. росл. УРСР, рис. 20!

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2182!

На городах і забур'янених місцях. — Розсіяно у всіх районах.

П.П. Житомирська обл.: Довбиський рн, Новий Завод (Барбарич!). — Київська обл.: окол. Києва (Шмальгаузен!, Семенкевич!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: окол. Чернігова (Шмальгаузен!); Остер (Барбарич!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Поділля (Маковецький, Шмальгаузен); Сатанівський рн, Турчинці, біля будинку лісничого (Котов!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Ситковецький рн, біля Талалаївки (Михайловський!). — Київська обл.: Обухівський рн, Козин (Монтрезор!). — Черкаська обл.: Умань (Кравченко!, Богушевський і Лоханька!). — Житомирська обл.: Коростишів (Пачоський!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: окол. Харкова (Черняєв!); Валки (Горницький); Дергачі (Черняєв!). — Полтавська обл.: Полтава (Краснов!, Шмальгаузен!). — Сумська обл.: Кролевець (Монтрезор!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Ворошиловград (окол. сільськогосподарського інституту) (Рижутін!). — Сталінська обл.: Єнакіївський рн, Ольховатка (Таліев!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Куп'янськ, в садку як бур'ян (Пискунов!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, біля Нікітського саду (Іванов!).

Поширення по СРСР. Як бур'ян, зрідка майже у всіх районах Європ. ч.: Дв.-Печ. (на південь від Архангельська), Лад.-Ільм., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Крим., Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк., Схід Закавк.; Зах. Сибір: зрідка в Обськ. (півд. ч.), Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян., Даур.; Серед. Азія: Арало-Касп.

Загальне поширення. Дико зустрічається в Південній Європі (Піренейський півострів, Південна Франція, Італія, Греція), Північній Африці і північній частині Малої Азії. Як бур'ян поширений майже по всій Європі та в Азії до Східного Сибіру.

Господарське значення. Хороший медонос, який дає чимало білого нектару. Бджоли охоче відвідують його і потім дають мед білого кольору. За літературними даними, наведеними у О. А. Гроссгейма («Раст. ресурсы Кавказа», стор. 82), одна квітка огірочника лікарського дає в середньому 5,75 *мг* білого нектару, в якому міститься приблизно 58,83% цукру. 1 *га* посіву огірочника лікарського дає близько 200 *кг* меду за сезон.

З коренів цієї рослини можна виробляти синю фарбу для тканин. Листки її можна вживати в їжу як салат.

Рід **695. Воловик — Anchusa L.**

L., Sp. pl., ed. I (1753) 133.

Квітки правильні, на коротких ніжках, з приквітками, зібрані в густі завійки, розміщені волотистим суцвіттям. Чашечка до середини або майже до основи п'ятироздільна на ланцетні, довгасті частки, при плодах нездута і незвисла. Віночок лійковидно-колесовидний, з досить довгою циліндричною трубочкою, п'ятьма округлими короткими лопатями відгину і п'ятьма тупими, м'ясистими, бородавчастими або ворсинчастими білими лусочками у зіві. Тичинок 5, з короткими нитками і довгастими пиляками, з трубочки віночка не висуваються. Маточка з чотиригніздою зав'яззю, тонким стовпчиком і невеличкою голівчастою приймочкою. Плід складається з чотирьох косо-яйцевидних, сітчасто-зморшкуватих, здебільшого дрібногорбочкуватих горішків, що мають поглиблений і оточений валиком рубчик, яким прикріплений горішок до плоского квітколожа. — Одно- та багаторічні шорстисто-волосисті рослини з б.-м. вузькими листками.

З 40 видів, поширених в Європі, Північній та Південній Африці, Західній Азії і Туркестані, у СРСР зустрічаються 12 видів, з них в УРСР — 11 видів.

---

1. Чашечка розсічена до середини або трохи більше . . . . 2.
— Чашечка майже до основи п'ятироздільна . . . . . 7.
2. Віночок синій або голубий . . . . . 3.
— Віночок жовтий . . . . . 6.

3. Зубці чашечки гострі. Опушення рослини густе, волохате . . 4.
— Зубці чашечки тупі. Опушення притиснуте, коротке, здебільшого не дуже густе . . . . . 5.
4. Квітки на добре помітних ніжках. Чашечка трохи глибше, ніж до середини, розсічена, при плодах близько 10 *мм* завд. Стовпчик висувається з чашечки. Завійки при плодах рідкі, з розсунутими чашечками. Листки і стебла б.-м. зелені . . . . . **(5). В. лікарський — A. officinalis** L.
— Квітки майже сидячі. Чашечка надрізана на третину або на половину, при плодах 7—8 *мм* завд. Стовпчик не висувається з чашечки. Листки і стебла сірі від волохатого опушення . . . . . **(6). В. високий — A. procera** Bess.
5 (3). Рослина не дуже густо вкрита жорсткими щетинками. Чашечка розсіянощетиниста; найбільше щетинок на ній по краю тупих, закруглених зубців, де ледве помітна перетинчаста облямівка. Листки зелені . . . **(2). В. Гмеліна — A. Gmelini** Ledeb.
— Рослина м'яковолосиста, сиза. Чашечка густо вкрита білими, м'якими волосками, тупі, округлі зубці її без перетинчастої облямівки . . . **(1). В. вузьколистий — A. leptophylla** Roem. et Schult.
6 (2). Листки майже лінійні, не більше 6—8 *мм* завш., зелені, жорстко-шершаві. Трубочка віночка значно довша за чашечку. Чашечка при плодах до 8 *мм* завд. . . . . **(3). В. світложовтий — A. ochroleuca** M. B.
— Листки ланцетні, до 13—15 *мм* завш., з обох боків пухнасті, сіруваті. Трубочка віночка ледве перевищує чашечку; чашечка при плодах 10—15 *мм* завд. . . . . **(4). В. несправжньосвітложовтий — A. pseudoochroleuca** Shost.
7 (1). Рослини багаторічні, рідше дворічні, з дуже міцними коренями . . . . . 8.
— Рослини однорічні . . . . . 9.
8. Вся рослина жорстко- і довгощетиниста. Зубці чашечки гострі, лінійні або довгасті. Трубочка віночка 6—10 *мм* завд. Лусочки в зіві віночка з пучком довгих густих білих волосків. Горішки 5—6 *мм* завд., грубозморшкуваті і дрібногорбочкуваті . . . . . **(7). В. італійський — A. italica** Retz.
— Рослина коротковолосиста, менш шорстка. Чашечка маленька, при квітках близько 2 *мм* завд., з тупими зубцями. Трубочка віночка близько 2 *мм* завд. Лусочки в зіві віночка лише з країв дрібнососочкуваті, без волосків. Горішки вздовж зморшкуваті і дрібногорбочкуваті, розсіяноволосисті . . . . . **(11). В. Баррельє — A. Barrelieri** (All.) Vitm.
9 (7). Горішки прямі, вузько-довгасті, близько 4 *мм* завд. Стовпчик дорівнює довжині чашечки. Віночок невеликий, голубуватий. Лусочки в зіві біловолосисті. Листки майже завжди цілокраї . . . . **(8). В. фесалійський — A. thessala** Boiss. et Sprun.

— Горішки зігнуті, яйцевидні, косі, дрібніші, близько 3 *мм* завд. Листки кутасто-зубчасті . . . . . 10.
10. Трубочка віночка не більш як в півтора раза довша від чашечки. Стовпчик висувається з чашечки не більш як на 2 *мм*. Лусочки в зіві біловолосисті. Відгин віночка 5—7 *мм* в діаметрі, блідо-фіолетовий . . . . . **(9). В. маленький — A. pusilla** Gusul.
— Трубочка віночка в півтора — три рази довша від чашечки. Стовпчик тонкий, нитковидний, довший від чашечки на 5—6 *мм*. Лусочки в зіві крапчасто-сосочковидні. Відгин віночка 7—8 *мм* в діаметрі, більш темний, фіолетовий . . . . . **(10). В. довгостовпчиковий — A. stylosa** M. B.

Секція **1. Euanchusa** Griseb. Рослини багаторічні або дворічні. Суцвіття улиснене. Чашечка до середини, рідко глибше надрізана. Трубочка віночка довша за його відгин. Лусочки в зіві віночка вкриті короткими волосками. Горішки зігнуті всередину, косояйцевидні, з косим носиком. Площинка прикріплення базальна або майже черевна.

Ряд **1. Leptophylla** Gusul. **(pro sect.).** Багаторічники. Щетинки розміщені на горбочках, зігнуті або притиснуті, жорсткуваті, рідше зустрічаються більш довгі і м'які волоски, від чого рослина здається повстистою. Приймочка куляста, раптово звужена при переході в стовпчик або переходить в нього поступово.

До ряду, крім наведених нижче видів, які зустрічаються на території СРСР, в тому числі і на Україні, належить кавказько-малоазіатський вид *A. incana* Ledeb.

2309 (1). A. leptophylla Roem. et Schult. — **Воловик вузьколистий.** Багаторічна, сірувата від густого, притиснутого опушення рослина. Стебла прямостоячі, 30—70 *см* завв., здебільшого глибокоборозенчасті, прості або у верхній частині розгалужені, вкриті тонкими, 1,5—2 *мм* завд., білуватими, під суцвіттям і в самому суцвітті притиснутими догори, на всій іншій частині стебла притиснутими донизу волосками. Листки довгасто- або лінійно-ланцетні, прикореневі 3,5—8(10) *см* завд., 6—15 *мм* завш., поступово звужені в майже рівні пластинці черешки 2,5—8 *см* завд.; стеблові листки сидячі, спрямовані догори, середні з них 5—11,5 *см* завд., 5—22 *мм* завш., верхні — 1,8—3 *см* завд., 2,5—8 *мм* завш.; приквіткові листочки дрібні, 2—5(10) *мм* завд., 1,5—4 *мм* завш., майже завжди коротші від чашечки; всі листки по краю щетинисті і з обох боків вкриті притиснутими, 1—1,5 *мм* завд., білуватими волосками, розміщеними на невеличких горбочках, особливо добре помітних з верхнього боку листової пластинки. Суцвіття складається з багатьох верхівкових і бокових завійок, розміщених на неулиснених, 1—1,5 *см* завд., гілках; завійки під час цвітіння рослини густі, майже голівчасті, 1—2 *см* завд., при плодах видовжені, (3)4—12 *см* завд. Квітки на дуже коротких, 0,5—1 *мм*

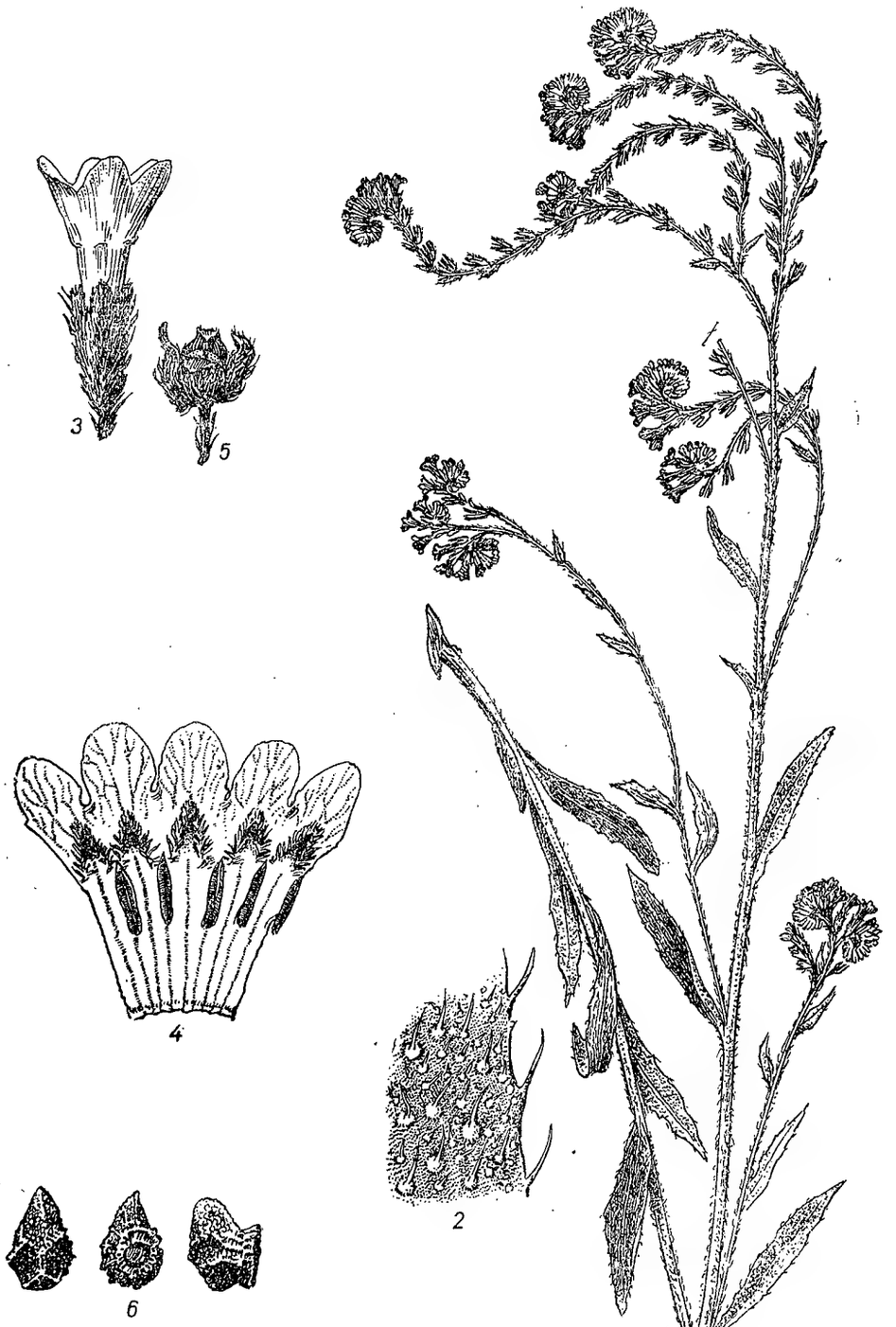

Рис. 87. Воловик вузьколистий — *Anchusa leptophylla* Roem. et Schult.

1 — загальний вигляд; *2* — нижня поверхня листка; *3* — квітка; *4* — віночок у розгорненому вигляді; *5* — чашечка при плоді; *6* — горішки.

завд. (а при плодах до 2 *мм* завд.), спрямованих догори квітконіжках. Чашечка вузько-дзвониковидна, при квітках 4—6(7) *мм* завд., при плодах до 9—10 *мм* завд., на третину надрізана на 5 довгастих, на верхівці округло-тупих зубців, разом з квітконіжками густо вкрита короткими і тонкими, а по краю і по жилках трохи довшими і міцнішими, притиснутими догори білими волосками, від чого все суцвіття здається білоповстистим. Віночок синюватофіолетовий, 8—10 *мм* завд., його трубочка 5—6 *мм* завд., здебільшого помітно виступає з чашечки; відгин віночка 5—7 *мм* в діаметрі, його зубці тупуваті, 2—3 *мм* завд. і близько 2 *мм* завш.; лусочки, що є в зіві віночка, довгасті, на верхівці округлі, густо- і коротковолосисті, близько 3 *мм* завд.; тичинки розміщені нижче лусочок, з дуже короткими нитками і довгастими, 3—4 *мм* завд., пиляками. Стовпчик короткий, не перевищує довжини чашечки. Горішки близько 4 *мм* завд., сірі, дрібнокрапчасто-горбочкуваті, з кількома гострими зморшками на поверхні. ♃. Цв. VI.

Roem. et Schult., Syst., IV (1819) 90. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913) 256. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 300.

— *A. canescens* Stev. in Bull. Soc. Nat. Mosc., XXIV (1851) 581. — *A. officinalis* Ledeb., Fl. Ross., III (1849) 117 (non L.). Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 229, p. p.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 108, fig. III.

На степових і кам'янистих схилах, біля доріг. — Переважно в передгірських і гірських лісостепових і лісових районах Криму, рідко в Степу.

П.З.С. Миколаївська обл.: наводиться для окол. Миколаєва (М. Попов, ц. м.). — **П.С.** Кримська обл.: Совєтський рн, Чапаєвка (Дойч!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Красногвардійський рн, окол. Сак (Вульф!), Лугова (Дойч!); Кіровський рн, Виноградне, між схилами Тете-Оба і Лисої Гори (Сарандінакі!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, долина Альми (Очан!); Балаклавський рн, Фруктове (!); Сімферопольський рн, Гвардійське (Зеленецький!); Кіровський рн, Феодосія, міський кизильник (Сарандінакі!), між Південним і Орджонікідзе (!!, Барбарич!), між Феодосією і Старим Кримом (Федченко!); Старо-Кримський рн, Грушівка (!!, Барбарич!). — **Кр.Л.-С.** Сімферопольський рн, Сімферополь (Стевен!, Андреєв!, Цебриков!, Зеленецький!, Траншель!, Траутфеттер!, Федченко!, Козловський!, Олексієнко!, Харкевич!), окол. Сімферополя — Дубки (Гольде!), Ближні Дубки (!), Петровські скелі (!); Бахчисарайський рн, Бахчисарай (Зеленецький!), Тургенівка і Дачне в долині Качі (Федченко!), вздовж траси Бахчисарай—Сімферополь, Самохвалово (!!, Попов і Барбарич!); Зуйський рн, Мілова (Очин!); Білогорський рн, Біла Скеля, берег Біюк-Карасу (Анісімова і Циріна!, Васильєв!), Білогорськ (Дорфлер!), між Білогорським і Зуею (Федченко!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Сінне, біля г. Замана (Привалова!), Партизанське, Холодна Балка (!!, Барбарич!), біля Партизанського, Пожарського і Краснолісся (Левандовський!), Довгоруківська яйла (Вульф!); Бахчисарайський ри, Горянка (Ваньков!); Балаклавський рн, Балаклава і Балаклавська долиіа (Буш!), мис Феолент (Мілютін!, Федченко!), Соколине (Гольде!, Дзевановський!); Севастополь, Сапун-гора (!!, Барбарич!); Білогорський рн, Олександрівка (Бойко!), Карабі-яйла (Вульф!). — **Г. К.** Кримська обл.: Судацький рн, Щебе-

тівка, Отузька долина (Сарандінакі!), Перевалівка (Зеленецький!); Алуштинський рн, Привітне (Васильєв!), Демерджі-яйла (Вульф!), Чатир-даг (Грабовський!), Державний лісовий заповідник, кол. Романівське шосе (Поплавська!), на березі Альми (Троїцький і Поплавська!), Лучисте × Малореченське (Буш!); Ялтинський рн, Ай-Петрі (Вульф!), Ай-Петрінська дослідна ділянка (Крижевський!), нова Гурзуфська дорога (Станков), Ай-Даніль (Станков!), Учан-Су (Гольде!), Верхня Ялта (Гольде!), Мердвень (Ванькова!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Нікіта (Зеленецький!), окол. Нікітського саду, «Вертушка» (Станков!), Сімеїз (Петунников!), Голуба Затока, біля обсерваторії (Станков!); Алуштинський рн, окол. Алушти (Радде!, Олексієнко!); Судацький рн, окол. Судака (Федченко!), Карадаг (Сарандінакі!, Захарова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (Миколаїв), Крим; Кавказ: Зах. Закавк. (Абхазія: Цебельда).

Загальне поширення. Балканський півострів, Мала Азія, Європейська частина СРСР (Крим), Кавказ.

2310 (2). A. Gmelini Ledeb. — **Воловик Гмеліна.** Щорстка розсіяно щетиниста рослина, вкрита короткими, трохи зігнутими, притиснутими щетинками. Стебло прямостояче, 30—70 *см* завв., просте або розгалужене, здебільшого щетинисте, рідше майже голе, гладеньке. Листки довгасто-лінійні, рідко лінійно-ланцетні, цілокраї, загострені, 2—12 *см* завд., 0,2—1,4 *см* завш., прикореневі звужені в черешки 2,5—6 *см* завд., стеблові сидячі; всі листки густіше опушені зісподу, де особливо добре помітні білі горбочки, на яких розміщені волоски, по краю коротковійчасті; приквіткові листочки ланцетні або довгасто-овальні, 4—5 *мм* завд., близько 1 *мм* завш. Квітки на коротких, 1—5 *мм* завд., густо і притиснуто опушених квітконіжках або майже сидячі, зібрані на кінцях стебел і гілок у густо улиснені короткі і густі завійки. Чашечка 4—6 *мм* завд., вкрита рідкими, жорсткими, спрямованими догори і напівпритиснутими волосками, п'ятироздільна на третину, рідше до половини, на довгасті, на кінці тупі, але не округлі частки 0,6—0,7 *мм* завш., по краю оточені вузькою перетинчастою облямівкою. Віночок синій або фіолетовий, 9—13 *мм* завд., в 2 рази довший за чашечку, з циліндричною, значно довшою від чашечки трубочкою і овально-еліптичними частками відгину 2,5—5 *мм* завд., 2—4 *мм* завш., у зіві з яйцевидними, жовтими, опушеними лусочками, що значно висуваються з зіва віночка. Тичинки з короткими нитками, прикріпленими до середини трубочки віночка, і довгастими пиляками, що доходять до кінця трубочки, досягаючи лусочок. Маточка з тонким стовпчиком, рівним трубочці віночка, і маленькою голівчастою приймочкою. Горішки косо-яйцевидні, 4—5 *мм* завд., дрібногорбочкуваті, з поздовжніми випнутими жилками на поверхні, прикріплені гладеньким рубчиком до трохи опуклого, вкритого маленькими ямочками квітколожа. ♃. Цв. VI—VII.

Ledeb. in Panders., Beitr. z. Naturk., I (1820) 62. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 357. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 302.

— *A. ochroleuca* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 229, p. p.

По відкритих і борових пісках, піщаних кучугурах.— Лісостепові (переважно південна частина) та степові райони.

Л.П. Київська обл.: окол. Києва, Дарниця (Бочаров!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: окол. Полтави (Краснов!), Полтавська с.-г. станція (Ленченко!); окол. Кременчука (Монтрезор!, Афанасьєв!); Зіньківський рн, Манилівка (Д. Зеров!). — Харківська обл.: Харківський рн, окол. Харкова (Шидловський!), за Основою (Волоховська!), Липова роща (Котов!), біля платформи Підгородня (Лавренко!), Пісочин (Козлов!), окол. Люботина (Таліїв!), Мерефа (Пачоський!); Богодухівський рн, Гути (Шидловський!); Печенізький рн, Печеніги, Базаліївка, Леб'яже (Лавренко!); Зміївський рн, Левківка, Реп'яхівка і Шелудьківка (Карзов!); Нововодолазький рн, Бірки (Лавренко!); окол. Чугуєва (Клоков!, Ширяєв!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Слов'яносербський рн, Кримське (Литвинов!). — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Андрієво-Іванівський рн, Кахівка (Котов). — Дніпропетровська обл.: Верхньодніпровськ (Шмальгаузен!); Дніпропетровський рн, Дніпропетровськ (Липа!), піски біля Сурського порога (Котов!); Криворізька мр, вище Карачуни × Богданівку по Інгульцю (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Балаклійський рн, Пришиб (Карзов!); Лозівський рн, Краснопавлівка (Котов!, Козлов!, Шидловський!); окол. Ізюма (Котов і Карнаух!); Дворічна (Гринь і Романов!). — Полтавська обл.: Кобеляцький рн, Білики і Дрижина Гребля (Цингер!); Карлівський рн, окол. ст. Орчик (Гіршман!). — Дніпропетровська обл.: Кам'янський рн, піски на правому березі р. Вовчої, проти впадіння р. Мокрі Яли (!); Покровське (Алексеєв!); Дніпропетровський рн, Чаплі (Спангенберг!); Новомосковський рн, борові піски біля Орлівщини (Котов!); Григор'ївський рн, Гаврилівка (Оксіюк!). — Сталінська обл.: Великоновосілківський рн, по р. Вовчій (!); Першотравневий рн, Білосарайська коса (Клоков!, Постригань!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Опперман!, Шмальгаузен!, Карасьов!, Крижевський!); Жовтневий рн, біля Жовтневого, х. Червоний і с. Баловне (Опперман!); Очаківський рн, балка Аджіальська (Окснер і Московець!); Варварівський рн, Варварівка (Опперман!), Солониха (!!); Березнеговатський рн, Яковлівка, схил до р. Висуні (Дука!). — Херсонська обл.: Калінінський рн, Ново-Гредневе (Котов!). — Запорізька обл.: Верхньо-Хортицький рн, о-в Хортиця (!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Херсон (Ледебур); Голопристанський рн, Солоноозерна дача (Гринь!), Гладківка (Лавренко!), Гола Пристань — Стара Збур'ївка (Куксін!); Цюрупинський рн, окол. Цюрупинська (Козлов і Лавренко!), Костогризове (!!); Козаче Лагерська піщана арена (Косець!); Скадовський рн, Виноградове (Лавренко!). — Запорізька обл.: Запоріжжя, Лиса Гора (Куксін!); Мелітопольський рн, піщані насипи над р. Молочною (Шалит!), Мордвинівка (Клоков!); Якимівський рн, Радивонівка (Ширяєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (півд. ч.), Волзьк.-Дон. (лише крайній південний захід), Причорн., Ниж.-Дон, Крим; Кавказ: Передкавк. (зах. ч.).

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР і Кавказу (Передкавказзя).

Примітка. Крім гібридів, наведених при описі *A. officinalis* L. і *A. procera* Bess., в утворенні яких бере участь *A. Gmelini* Ledeb., нами досліджені ще гібриди *A. Gmelini* Ledeb. × *A. ochroleuca* M. B. **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Ізюмський рн, Придонецьке л-во, на лівому березі Дінця (Котов і Карнаух!). — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, Орлівщина і ур. Липнянське, нижче с. Вільного (Котов!).

2311 (3). A. ochroleuca M. B. — **Воловик світложовтий.** Б.-м. притиснуто щетинисто-волосиста рослина. Стебло прямостояче, 30—70 *см* завв., просте або розгалужене, не дуже густо вкрите, як і листки, притиснутими, а почасти і відхиленими шорсткими волосками, розміщеними на білуватих дрібних горбочках. Листки довгасто-ланцетні або довгасто-лінійні, 2,2—18(20) *см* завд., 2,5—8(10) *мм* завш., цілокраї, загострені, прикореневі — звужені в крилаті черешки 1,5—5,5 *см* завд., стеблові — сидячі, напівстеблообгортні, по краю війчасті; приквіткові листочки довгасті або овально-трикутні, тупі, 3—7 *мм* завд., 0,8—4 *мм* завш., по краю довговійчасті, в два рази довші за квітконіжки. Квітки на густо опушених, при квітках 1,5—2 *мм* завд., при плодах 3—3,5 *мм* завд., квітконіжках, зібрані густими, улисненими завійками. Чашечка 4,5—7 *мм* завд., при плодах збільшена до 10—12 *мм* завд., густо щетинисто-волосиста, надрізана на третину або половину на довгасті, тупі, на верхівці округлі зубці 0,5—1,2 *мм* завш., які мають навколо широку перетинчасту облямівку. Віночок 10—13(18) *мм* завд., значно довший від чашечки, жовтуватий або жовтий, з циліндричною, доверху розширеною, трохи довшою від чашечки трубочкою 4—6,5(9) *мм* завд. і яйцевидними, тупими лопатями відгину 3,5—5 *мм* завд., 2,5 *мм* завш.; лусочки в зіві віночка довгасті, біля основи розширені, волосисті, значно висуваються з зіву. Тичинки з короткими нитками і вузькими, довгими пиляками, прикріплені до трубочки віночка трохи вище її середини і не висуваються з неї. Маточка з довшим від чашечки, тонким стовпчиком і маленькою голівчастою приймочкою. Горішки косо-яйцевидні, 3,2—5 *мм* завд., сітчасто-зморшкуваті і дрібногорбочкуваті. ♃. Цв. VI—VIII.

M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 125, p. p. em. Ledeb., Fl. Ross., III, 119. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 229, p. p. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 357. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 303.

На піщаних терасах річок, по забур'янених піщаних місцях. — Південно-східна частина Лісостепу, північна частина Степу.

П.П. Київська обл.: Димерський рн, Демидів (А. і О. Барбарич!), горби біля ст. Київ II (Лоначевський!). **П.Л.-С.** Київська обл.: Біла Церква, «Олександрія» (Балковський!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Зміївський рн, Донець (Шмальгаузен!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янський рн, Баннівське (Липа!), Слов'янський курорт (Залеський!), гори Артема (Ширяєв!); Єнакіївський рн, Луганське (Лавренко!). — Ворошиловградська обл.: Олександрівський рн, платформа Кондрашівська (Гринь!), окол. Веселої Гори (Котов!); Лисичанський рн, Серебрянка (Гринь та Романова!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровськ (Шмальгаузен!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Ізюмський рн, Придонецьке л-во (Котов і Карнаух!) окол. Ізюма (Центилович!); Куп'янський рн, роз'їзд Бунчужний (Таліев!); Боровський рн, Гороховатка (Клоков!). — Ворошиловградська обл.: Станично-Луганський рн, окол. Старої Кіндрашівки (Постригань!); Міствківський рн, Садки (Підоплічка!); Кремінський рн, окол. Червоно-Попівки (Клоков!, Котов!); Верхньо-Теплівський рн, Петрівка (Барбарич!), Нижньо-Тепле (!). — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, Піщанка (Білик!), Орлівщина, Вільне, ур. Лаплянське (Котов!). — Сталінська обл.: Красний Лиман (Залеський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР.

Примітка. Довгий час всі українські жовтоцвіті представники роду *Anchusa* L. визначались за *A. ochroleuca* M. B. У 1941 р. Десятова-Шостенко (Уч. зап. ХДУ, № 22) з'ясувала, що на Україні ця група представлена двома самостійними видами: власне *A. ochroleuca* M. B., який поширений на сході республіки, головним чином в басейні р. Півн. Дінця, та *A. pseudoochroleuca* Shost., який поширений на південному заході республіки, по Дністру і Пруту. Як видно з наведених тут описів, ці види добре відрізняються і морфологічно і географічно. М. Г. Попов (ц. м.) вказує, що північнокавказькі (кубанські) жовтоцвіті воловики характеризуються такими ж, як у *A. pseudoochroleuca* Shost., широкими листками і що їх доцільніше було б відносити до цього виду, ніж до вузьколистого *A. ochroleuca* M. B. Але сам П. Г. Попов цього не зробив, а у нашому розпорядженні немає достатнього матеріалу з Кубані та Прикаспійських степів, щоб остаточно з'ясувати це питання. Різка ж географічна відокремленість кубанських і західноукраїнських представників цієї групи свідчить про те, що і морфологічно вони дещо різняться. Принаймні, колір квіток у них різний — світложовтий (майже білий) з синюватим відтінком у західноукраїнських представників роду і темніший, з оранжовим відтінком, у рослин з Кубані. Генетично вони також, мабуть, зв'язані з різними флористичними центрами. У всякому разі цей вид вимагає дальшого дослідження.

2312 (4). A. pseudoochroleuca Shost. — **Воловик несправжньосвітложовтий.** Жорстковолосиста рослина. Стебло прямостояче, 30—60 *см* завв., галузисте, вкрите шорсткими напівпритиснутими волосками. Листки на верхівці загострені, з країв хвилясті, з обох боків рівномірно і густо вкриті напівпритиснутими шорсткими волосками, нижні — довгасті, 5,5—14,5 *см* завв., 0,5—2 *см* завш., до основи звужені в крилатий черешок 2—5 *см* завд., середні і верхні — сидячі, довгасто-ланцетні, 4—14 *см* завд., 0,8—2,3 *мм* завш., приквіткові листочки довші за квітконіжки, лінійно-ланцетні, тупуваті, 4—10 *мм* завд. і 1—2,3 *мм* завш. Квітки на коротких, до 2 *мм* завд., притиснуто опушених квітконіжках, в улиснених завійках, до цвітіння коротких, при плодах видовжених. Чашечка трубчасто-лійковидна, 6—8,5 *мм* (при плодах до 15 *мм*) завд., густо вкрита білуватими, спрямованими догори і притиснутими волосками, майже до половини роздільна, з тупими зубцями, обведеними плівчастою і війчастою облямівкою. Віночок жовтий, з синюватими прожилками на трубочці, 11—16 *мм* завд., лійковидно-колесовидний, з розширеною догори трубочкою і колесовидним відгином 9—11 *мм* у діаметрі; лопаті довгасті, тупуваті, 3—4 *мм* завд.; лусочки, що містяться у зіві віночка, вкриті сосочковидними волосками близько 2 *мм* завд. Тичинки з короткими, до 1 *мм* завд., нитками і довгастими, близько 2 *мм* завд., коротшими від лусочок пиляками. Горішки косо-яйцевидні, до 3 *мм* завд., сітчасто-зморшкуваті і між зморшками дрібногорбочкуваті. ♃. Цв. V—VII.

Рис. 88. Воловик несправжньосвітложовтий — *Anchusa pseudoochroleuca* Shost.

1, 2 — загальний вигляд; *3* — квітка; *4* — віночок у розгорненому вигляді.

Shost. в Уч. зап. ХДУ, № 22. Тр. Н.-д. інст. ботаніки, IV (1941) 199. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 357. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 304.

— *A. ochroleuca* M. B. var. *legitima* Schur, Enum. plant. Transsilv. Vindeb. (1866) 465. — *A. pustulata* Пачоський в Матер. для фл. Бессараб. (1912) 60—62. Котов в Бот. журн. АН УРСР, I, № 1 (1941) 117. — (non Schur).

На вапнякових і степових схилах. — Південно-західна частина Лісостепу та західна частина Степу, зрідка в Прикарпатті.

Пр.Л. Чернівецька обл.: Чернівецький рн, Маморниця, Остриця і Цурень (Гербіх). — **З.Л.-С.** Чернівецька обл.: Сокирянський рн, Розпопинці і Волошкове (Артемчук!). — Вінницька обл.: Томашпільський рн, Вила, Стіна, Забіляни (Котов!); Крижопільський рн, Джугастра, Вільшанка і Вербка (Котов!); Могилів-Подільська мр, Бронниця (Монтрезор!); Яришів (!); Ямпільський рн, Северинівка (Кузнецова!). — Одеська обл.: Котовський рн, Глибочок (!); Красні Окни, вздовж траси Котовськ × Дубоссари (!!); Балта (Шмальгаузен); Чорнянський рн, Чорна (Шмальгаузен), Дубове (Котов і Кузнецова!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Брацлав (Гагман!). — Миколаївська обл.: Кривоозерський рн, Голоскове (Шмальгаузен!). — Черкаська обл.: Смілянський рн, Велика Яблунівка (!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеський рн, Дальник, біля шляху Біляївка × Одесу (!!), окол. Одеси (Шестеріков!); Біляївський рн, берег Кучурганського лиману (Опперман!); Болградський рн, Табаки (Білик!); Ренійський рн, Плавні, берег оз. Ялпуху (Липський!).

Крім наведених місцезнаходжень з України, нами досліджені екземпляри цього виду з сусідніх районів Молдавської РСР: Тираспіль × Красну Горку (Опперман!, Котов!), Ближній хутір, Колкотова балка, Малаешти і Новосавицька (Опперман!); Дубоссарський рн, Карантин (!!), Дубоссари і Ганчешти (Ліпський!); Окниця (Єльський!); Ягорлик (Монтрезор!); Вікна та Вихватинці біля Ягорлика (Монтрезор!); Каушанський рн, Слободзея (Котов і Кузнецова!); Кишинівський рн, Синжари (!!); Бендерівський рн, Ходжимути, ліс Дубова Балка, узлісся (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (півд.-зах. ч.), Причорн. (зах. ч.), Бессараб.

Загальне поширення. Лише зазначені райони Європейської частини СРСР. — Ендем південного Придністров'я.

Ряд **2. Homotrichae** Gusul. **(pro sect.)**. Рослини дворічні, рідше багаторічні. Волоски досить довгі, однакові, коротеньких волосків між ними немає. Пиляки розміщені під лусочками. Приймочка булавовидна.

2313 (5). A. officinalis L. — **Воловик лікарський.** Щетинисто-волосиста рослина з довгим, стрижневим, майже не розгалуженим коренем, вкритим чорнуватою корою. Стебло прямостояче, 30—90 *см* завв., змолоду просте, пізніше дуже розгалужене, з пониклими після цвітіння гілками, густо вкрите відстовбурченими щетинками, розміщеними на дрібних білуватих горбочках. Листки довгасто- або лінійно-ланцетні, 3—10,5(18) *см* завд., 1—2,5(3) *см* завш., коротко загострені, цілокраї, інколи по краю трохи хвилясті і невиразнозубчасті, прикореневі — звужені в крилатий черешок 2—4 *см* завд., після цвітіння рослини вони засихають, стеблові — сидячі, біля основи розширені і напівстеблообгортні, зісподу густо вкриті білими горбочками, на яких розміщені волоски, зверху — розсіяно опушені,

горбочки на них менш помітні; приквіткові листочки яйцевидно- або овально-ланцетні, 5—7 *мм* завд., 1,2—3,5 *мм* завш. Квітки на коротких, 1,5—2 *мм* завд., густо опушених, після цвітіння відігнутих донизу квітконіжках, зібрані короткими, густими, улисненими завійками. Чашечка густоволосиста, 5—6 *мм* завд., трохи більше ніж до середини розділена на вузько-ланцетні, загострені частки 0,5—0,7 *мм* завш.; при плодах чашечка дзвониковидна, збільшена до 7—18 *мм* завд. Віночок 7—13 *мм* завд., спочатку фіолетовий, потім синій, з циліндричною, доверху трохи розширеною трубочкою близько 6 *мм* завд., рівною або незначно довшою від чашечки, і округлими, тупими частками відгину 1,5—3 *мм* завд. і 2—2,8 *мм* завш.; лусочки в зіві віночка майже білі, доверху трохи звужені, залозисто-бархатисті. Тичинки з короткими нитками і довгастими, близько 1,5—2 *мм* завд., пиляками, прикріплені до верхнього краю трубочки віночка і з віночка не висуваються. Маточка з тонким стовпчиком і маленькою голівчастою приймочкою, з віночка також не висувається. Горішки сірувато- або темнобурі, косо-яйцевидні, 2,5—3,5 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., сітчасто-зморшкуваті і дрібногорбочкуваті, при основі із складчастим валиком навколо округлого і поглибленого рубчика. ☉. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 133. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 229, р. р. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 357. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 304.

Рисунки: Сорные раст. СССР, III, 423, рис. 366.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 327!

На полях, біля доріг, по забур'янених і піщаних місцях. — Лісові та лісостепові, головне правобережні райони; в степу дуже рідко, як занесена рослина.

Зак. Л. Закарпатська обл.: Ужгород (Котов!). — **З.П.** Волинська обл.: Теремнівський рн, Звірів, Котовське л-во (Барбарич А. і О!). — Ровенська обл.: Клесів (Барбарич А. і О!). — Житомирська обл.: Троянівський рн, Кодня (!). — **П.П.** Київська обл.: окол. Києва, Сирець (Дубовик!, Семенкевич!, Котов), Кирилівська роща (Єлін!) Лук'янівка (Семенкевич!); Димерський рн, Овдієва Нива × Богдани і Литвинівку (Барбарич А. і О.!); Києво-Святошинський рн, Біличі (Васильєв-Яковлєв!), Ворзель (Матюшенко!); Васильківський рн, Дзвонкове, схили над Ірпінем (Котов!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Батуринський рн, Головеньки (Барбарич А. і О.!); Носівський рн, Козарі (Барбарич!); Чернігів, вигін біля шляху (Манойленко!); Остерський рн, Сорокошичі (Левіна!). — **В.Л.-С.** Ровенська обл.: Дубнівський рн, Рачин (Голубинський!). — **З.Л.-С.** Станіславська обл.: Городенківський рн, Вікно, полотно залізниці (Катіна!). — Тернопільська обл.: Теребовля (Гринь!). — Хмельницька обл.: Волочиський рн, Бальківці, по дорозі в Курилівку (Котов!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Летичівський рн, Вербка (!); Старокостянтинів, ліс біля міста (Зерова!). — Вінницька обл.: Хмільницький рн, Сьомаки (!). — Житомирська обл.: Бердичівський рн, Скраглівка (!). — Київська обл.: Біла Церква, Олександрійський парк (Гродзінський!, Фомін!, Котов!, Балковський!); Миронівський рн, Маслівка (Семенкевич!). — Черкаська обл.: Канівський рн, Пекарі, лісостеповий заповідник (Котов!); Сміла (Матюшенко!); Звенигородський рн, Хлипнівка (Бараненко!), Чичиркозівка і Козацьке (Підоплічка!); Чигиринський рн, Розсошинці (Гринь!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Баришівський рн, Бакумівка (Чорноголовко!). — Сумська обл.: Штепівський рн, Михайлівська цілина (Харкевич!). — **Л.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: Покровський рн, Велико-Михайлівське л-во, по р. Вовчій (Котов і Карнаух!). — Сталінська обл.: Першотравневий рн, Юр'ївка (!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса, приморські піски (Васильєв!). — Миколаївська обл.: Володимирівський рн, Володимирівська дослідна станція (Гринь!); Баштанка (Гринь!). — Херсонська обл.: Білозерка (Куксін!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Ново-Василівський рн, Старо-Бердянське л-во, по р. Молочній біля Ново-Пилипівки (Котов і Карнаух!).

Шафер, Кульчинський і Павловський (Rośl. polsk. (1953) 494) наводять цю рослину для всіх верхньодністровських і карпатських районів.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Карпат., Серед.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Ниж.-Дон. (північна частина), Заволзьк.; Кавказ: Передкавк. (зах. ч.), Тал. (рідко, занесено).

Загальне поширення. Майже вся Середня та Східна Європа, Балканський півострів, Кавказ.

Господарське значення. Медонос. За даними О. А. Гроссгейма, з квіток цієї рослини можна виробляти зелену фарбу; корені містять у собі особливу фарбувальну речовину — алканін, що дає красиву червону фарбу. Молоді листки вживають як овоч.

Примітка 1. *A. officinalis* L. гібридизує з іншими видами цього роду, в першу чергу з *A. procera* Bess. і *A. Gmelini* Ledeb. Нами досліджені гібриди *A. officinalis* L. × *A. Gmelini* Ledeb. з **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Старобільський рн, Балакирівка (!). Місцезнаходження гібридів *A. officinalis* L. × *A. procera* Bess. наведені в примітці, що стосується *A. procera* Bess.

Примітка 2. Екземпляри роду *Anchusa* з Кара-дага (Судацький рн, Кара-даг, 1925, Сарандінакі; Кара-даг, підніжжя зах. схилу безіменної гори, 1928, Захарова), які були визначені за *A. officinalis* L. і зберігаються в гербарії Кримського філіалу АН УРСР (Сімферополь), належать не до цього виду, а до *A. leptophylla* Roem. et Schult.

2314 (6). A. procera Bess. — **Воловик високий.** Рослина негусто вкрита відхиленими щетинками, розміщеними на невеликих білуватих горбочках. Стебло прямостояче, 1—2 *м* завв., від основи або лише вгорі волотево розгалужене. Листки довгасто-ланцетні або лінійно-ланцетні, 2—13 *см* завд., 0,5—2,5 *см* завш., цілокраї, іноді по краю трохи хвилясті або нерівнодрібнозубчасті, коротко загострені, з обох боків, але густіше зверху вкриті білими горбочками, на яких розміщені волоски, по краю війчасті, нижні до основи звужені в крилаті черешки 2,5—10 *см* завд., середні та верхні — сидячі, напівстеблообгортні; приквіткові листки яйцевидно-ланцетні, 2,5—5 (7) *мм* завд., 1—2(3) *мм* завш. Квітки на дуже коротких, близько 1 *мм* завд., ніжках або майже сидячі, зібрані до цвітіння густими, короткими, при плодах видовженими завійками, що складають волотисте суцвіття. Чашечка 4—6 *мм* завд., густо опушена спрямованими догори і напівпритиснутими білими волосками, на чверть або третину надрізана на трикутно-ланцетні, загострені, по краю війчасті частки

0,5—0,7 *мм* завш.; при плодах чашечка яйцевидна, збільшена до 13—14 *мм* завд. Віночок 7—8 *мм* завд., голубий або фіолетовий, з розширеною догори, майже рівною чашечці трубочкою 4,5—5 *мм* завд., і з тупими, яйцевидними частками відгину (лопатями) 2—3 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш.; лусочки в зіві віночка коротко опушені, майже білі. Тичинки з коротенькими нитками і довгастими, 1,5—2 *мм* завд., пиляками. Маточка з тонким стовпчиком, що майже не висувається з трубочки віночка, і з маленькою голівчастою приймочкою. Горішки косо-яйцевидні, близько 3 *мм* завд., сітчасто-зморшкуваті і дрібногорбочкуваті, з майже гладеньким валиком навколо рубчика. ☉. Цв. VI—VII.

Bess., Enum. pl. Volhyn. (1822) 8. Gusul. in Bull. Facult. St. Cern. I (1927) 73. Шостенко-Десятова в Тр. н.-д. ін-ту бот. ХДУ, IV (1941) 198. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 358. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 305.

— *A. officinalis* Ledeb., Fl. Ross., III (1849) 117. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 229, р. p.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 107, fig. II (4—8).

На степах, степових схилах і відслоненнях берегів річок і схилів балок, по піщаних і забур'янених місцях. —Переважно в лісостеповій і степовій смугах, рідко в південній частині Полісся та в прикарпатських лісах.

Пр.Л. Дрогобицька обл.: Меденицький рн, Літиня (Гербіх). — Чернівецька обл.: Чернівці; Садгірський рн, Магала і Бояни; Вижницький рн, Серет (Гербіх); Новоселиця (Гербіх). — **З.П.** Волинська обл.: наводиться для Володимир-Волинського рну (Шостенко-Десятова). — Хмельницька обл.: Полонський рн, Ново-Лабунь (Кучерява!); Славутський рн, Славута, схил до р. Горині (!). — Житомирська обл.: окол. Житомира (Ланде!); Новоград-Волинська мр, Слобода-Чернецька (Козаченко!). — **П.П.** Житомирська обл.: наводиться для Коростенського рну. — Київська обл.: Чорнобиль і окол. Києва (Монтрезор!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: ст. Ніжин (Котов!, Порецький!); Бахмутський рн, Фастівці і Більмачівка (Порецький!); Прилуки (Дубовик!); Остерський рн, Літківське л-во (Сележинський); Козелець (Нетубський!). — Київська обл.: окол. Києва, Бровари (Нетубський!), біля Дарниці (Семенкевич!). — **З.Л.-С.** Вінницька обл.: Могилів-Подільська мр, Бронниця (Монтрезор!), Могилів-Подільський (Монтрезор!). — Хмельницька обл.: Ружична (Котов!). — Тернопільська обл.: Заліщики (Завадський). — Одеська обл.: Котовський ри, с. Коси (!); Чорнянський рн, Дубове (Котов і Кузнецова!). — **П.Л.-С.** Звичайно. — **Л.Л.-С.** Сумська обл.: Улянівський рн, Бутовщина (Залеський!). — Черкаська обл.: Гельмязівський рн, Прохорівка (Котов!); Чорнухи (Барсукова!); Гребінківський рн (Дубовик!). — Харківська обл.: окол. Богодухова (Шидловський!); Печеніги (Гриценко!); Дергачівський рн, Куряжанка (Черняєв!), Солоницівка (Лавренко!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Слов'янськ, берег Торця (Залеський!); Дзержинський рн, Щербинівський рудник (Лавренко!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Балковський!); Кіровоградський рн, Трикрати (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** У південній частині досить часто, на північ від лінії Дніпропетровськ—Красноармійське, Сталінської обл.: — зрідка. — Дніпропетровська обл.: долина р. Самари біля Новомосковська (!). — Харківська обл.: Великобурлуцький рн, Червона Хвиля (Левіна!). — Ворошиловградська обл.: Старобільський рн, Балакирівка, на лівому березі р. Айдару (Сова!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Крижевський!), дача Володимирівська в окол. міста (Кожевников!); між балками Попова і Широка (Опперман!); Варварівський рн, між Варварівкою і Сливиним (Опперман!). — Херсонська обл.: Херсонський рн, Дар'ївка, схили над Інгульцем (!!); Білозерський рн, Білозерська балка (Куксін), Софіївка (!!); Ново-Воронцовка (Муравйов!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Великотокмацький рн, Пришиб (Свистунова!); Чернігівський рн, Калинівка (Ширяєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр. (півд. ч.), Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон. (півд.-зах. ч.), Ниж.-Дон. (півд. ч.), Причорн., Бессараб.; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Балканський півострів (північна частина) та згадані вище райони Європейської частини СРСР. Занесено в Середню Європу (Німеччина).

Примітка. Як видно з наведених місцезнаходжень обох близьких видів — *A. officinalis* L. і *A. procera* Bess., другий зустрічається на Україні частіше, ніж перший, і властивий лише степовій і лісостеповій смугам, на Поліссі він заходить рідко і тільки в південну його частину. Найпівнічніші точки поширення цього виду: на правому березі Дніпра — Володимир-Волинський рн Волинської обл., Коростенський рн Житомирської обл. та Чорнобиль Київської обл., а на лівобережжі — Ніжин—Бахмач Чернігівської обл., Улянівський рн Сумської обл., Богодухів—Великі Бурлуки Харківської обл. та Старобільський рн Ворошиловградської обл. Східна границя поширення цього виду на півночі не виходить за межі Ворошиловградської обл., закінчуючись на півдні в південній частині Нижньо-Донського району флори СРСР. Загалом це північно-балканськопонтичний вид. *A. officinalis* L. на Україні зустрічається переважно в лісових і лісостепових (північній частині часто, південній — рідко) районах, проте як бур'ян просувається далі на північ і схід СРСР, за межі ареалу *A. procera* Bess.

Обидва ці види в місцях їх спільного поширення гібридизують. Нами досліджені гібриди *A. procera* Bess. × *A. officinalis* L. з таких місцезнаходжень: **П.П.** Київська обл.: окол. Києва (Семенкевич!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Літин (Д. Зеров!). — **Л.З.-Л.С.** Запорізька обл.: Ново-Василівський рн, Ново-Спаське (!). Молдавська РСР: Тираспільський рн, Спея (Котов!).

Крім того, *A. procera* Bess. гібридизує з іншими видами роду, а саме: 1. *A. procera* Bess. × *A. Gmelini* Ledeb. Досліджено з **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Гайсинський рн, Губник (Прянишников!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Харківський рн, піски біля х. Бірки (Таліев!), Покотилівка (Лавренко!); Великобурлуцький рн, Григорівка (Котов!); Дергачівський ри, Куряжанка (!). 2. *A. procera* Bess. × *A. pseudoochroleuca* D.-Sh. Досліджено з **Л.З.-С.** Вінницька обл.: Томашпільський ри, с. Вила (Котов!) та з Молдавської РСР: між Тирасполем і Красногоркою, біля Суворово (Котов!); Малаешти і балка Руболова в 5 *км* на північ від Чорниці (Опперман!), ст. Новосавицька, водорозділ біля х. Варвара (Опперман!, Котов!).

Секція **2. Buglossum** (Gaertn.) Reichenb, Чашечка розсічена до основи. Відгин віночка дорівнює трубочці або довший від неї. Горішки прямі, сітчасто-зморшкуваті, з базальною площинкою прикріплення. Лусочки в зіві віночка вкриті густими і довгими, до 2 *мм* завд., волосками.

2315 (7). A. italica Retz. — **Воловик італійський.** Жорстковолосиста рослина з міцним довгим коренем. Стебло прямостояче, 60—130 *см* завв., вгорі волотево розгалужене, разом з листками вкрите довгими, білими, шорсткими волосками, розміщеними на невеличких горбочках. Листки 3,5—15 *см* завд., 0,7—4 *см* завш., блискучі, по краю нерівно хвилясто-дрібнозубчасті, нижні — довгасто-яйцевидні або довгасто-ланцетні, до основи звужені в широкі черешки 2—5 *см* завд., верхні — ланцетні, сидячі. Квітки з лінійно-ланцетними прикві́тками 6—15 *мм* завд., 1—1,2 *мм* завш., на спрямованих догори, прямостоячих, білошерстисто-волосистих ніжках 5—7 *мм* (при плодах до 17 *мм* завд.), зібрані вилчасто розгалуженими завійками. Чашечка також вкрита довгими білуватими шорсткими волосками, майже до основи п'ятироздільна на вузько-лінійні, загострені частки 7—12 *мм* (при плодах до 20 *мм*) завд., 0,6—1,5 *мм* (при плодах до 3 *мм*) завш. Віночок голубий, 10—16 *мм* завд., з розширеною догори трубочкою, рівною по довжині чашечці, та неглибоковиїмчастим, п'ятилопатевим відгином; лопаті тупі, 4—6 *мм* завд. і 3—5 *мм* завш.; лусочки, що містяться в зіві віночка, білі, по краю густо- і довгобіловолосисті. Горішки світло- або темнобурі, довгасті, прямі, кутасто-трикутні, грубозморшкуваті, 4—7 *мм* завд., 2—3,5 *мм* завш., з поглибленим рубчиком, оточеним валиком; з одного боку горішки з вигнутою площинкою, оточеною двома невисокими реберцями, з другого — опуклі. ☉ або ♃. Цв. V—VII.

Retz., Obs., I (1779) 12. Ledeb., Fl. Ross., III, 119. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 230. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913) 264. Попов во Фл. СССР, XIX, 306.

—? *A. azurea* Mill., Gard. Dict., ed. VIII (1768) 9. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 357. — ? *A. paniculata* Ait., Hort. Kew., I (1768) 171.

Рисуики: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 106, fig. 5.

Видані зразки: Fl. exsicc. Palaestinae, № 155.

По забур'янених місцях, серед посівів, на перелогах. — Лісостепові та степові райони півдня і південного сходу, на південному заході рідше. В Криму переважно в гірських і приморських районах.

З.Л.-С. Одеська обл.: Красні Окни, вздовж траси Котовськ × Дубоссари (!!). — **П.Л.-С.** Черкаська обл.: Городищенський рн, Городище, насип залізниці (Левітський!). — Вінницька обл.: окол. Ободівки (Котов!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Харцизький рн, Харцизьк, балка Колесникова, на північ від Гусельського (Котов!), Зуївка (Наконечна!); Авдіївський рн, окол. Олександро-Григорівки (Котов!); ст. Ясинувата, в балках Висока та Грекова (!); Макіївська мр, радгосп «Пролетар» (Страшко!), окол. Макіївки (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: окол. Жданова (Рудевич!), балки Покосна і Геножукова (!); Будьоннівський рн, Обрив (Лавренко!); Тельманівський рн, Самсонове (Котов і Карнаух!); Волноваський рн, Дмитрівка (!); Старо-Бешівський рн, Вознесенка (!). — Ворошиловградська обл.: Євсузький рн, Ново-Олександрівський кінзавод (Барбарич і Денчик!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Бородінський рн, Лісне, по дорозі на Каушани (!!); Саратський рн, Миколаївка-Новоросійська (!!); Суворовський рн, Кислиця, о-в Кислицький (!!); Роздільнянський рн, Кучурган (!). — Запорізька обл.: Верхньохортицький рн, Біленьке (Куксін!). — **П.С.** Кримська обл.: Роздольненський рн, Роздольне (Дойч), між Роздольним і Джанкоєм (Дойч!); Совєтський рн, Чапаєвка (Дойч!). — **К.С.** Кримська обл.: Керченський пів-в (!), Приморський рн, Глазівка (!!, Барбарич!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Сакський рн, Іванівка × радгосп ім. Фрунзе (!!, Барбарич і Попов!), Кольчугино (Андреєв!); Кіровський рн, Владиславівка (Дойч!), Виноградна (Сарандінакі!); Совєтський рн, Річне (Дойч!); Бахчисарайський рн, Отрадне (Дойч!); Красногвардійський рн, Рівне (Станков!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, між Південним і Орджонікідзе (!!, Барбарич!), окол. Феодосії (Сарандінакі!, Нікітась!), по дорозі з Феодосії в Планерське (Сарандінакі!); Старо-Кримський рн, Планерське (Сарандінакі!, Траншель!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, по дорозі Сімферополь — Джанкой (Білик і Угляренко!), окол. Сімферополя (Вульф!); Старо-Кримський рн, Грушівка (!!, Барбарич!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Севастополь, Сапун-гора (!!, Барбарич!), за косами (Федосєєв!), мис Феолент (Федченко!); Балаклавський рн, Ласпі (Станков!), Орлине (Станков!), Орлине — Передове (Зеленецький!); Сімферопольський рн, Партизанське (Буш!). — **Г.К.** Кримська обл.: Судацький рн, Щебетівка, Отузька долина (Сарандінакі!), між Щебетівкою та Імеретським лісом (Буш!), Перевалівка (Зеленецький!); Ялтинський рн, Ай-Петрінська дослідна ділянка (Крижевський!), Ай-Даніль (Гольде!), Данилівка — Краснокаменка (Станков!); Алуштинський рн, Кутузівка (Олексієнко!); Балаклавський рн, між Байдарськими воротами і Шайтан-Мердвенем (Федченко!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Карадаг, біля біостанції (Деречинська!, Харкевич!), Карадазька долина (Сарандінакі!), Туманова балка (Блохінцева!), Судак (Траутфеттер!), Морське (!!, Барбарич!), 4 *км* на схід від Судака (!!, Барбарич!); Ялтинський рн, Алупка, Сімеїз (Гольде!), біля Алупки (Мілютін!), окол. Ялти (Зеленецький!, Гольде!), Лівадія (Кондратьєв!), біля Гурзуфа (Ганешин!, Вовчанецький!), Алупка (Петунников!), окол. Сімеїза (Петунников!, Сергеєва!), мис Мартьян (Альбрехт і Станков!), Нікітський сад (Станков!, Зеленецький), між Форосом і Мердвенем (Станков!); Алуштинський рн, між Малореченським і Лучистим (Буш!), Алупка (Штекерс!), Ізобільне (Андреєв!).

Крім цих місцезнаходжень, нами досліджені екземпляри з Молдавської РСР: Тираспільський рн, Чубрич (!); Каушанський рн, Слободзея (Опперман!, Котов і Кузнецова!); Незавертайлівка (Котов!, Опперман!); Бутори — Григоріополь (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Ниж.-Дон. (півд.-зах. ч.), Причорн., Бессараб., Крим; Кавказ: Передкавк. (зах. ч.); Серед. Азія: всі райони до 2000 *м* н. р. м.

Загальне поширення. По всій Середземноморській області (на півночі до Північної Італії, Югославії і Угорщини, на сході — до Ірану), Кавказ, південний захід Європейської частини СРСР, Середня Азія. Занесено в Середню Європу, де часто культивується.

Господарське значення. Хороший медонос. Ми спостерігали надзвичайно велику кількість бджіл на квітках цієї рослини. Корені її містять у собі красильну речовину — алканін, що дає красиву червону фарбу.

Секція **3. Buglosellum** Gusul. **(pro subgen.).** Однорічники. Чашечка розсічена майже до основи. Відгин віночка довший або (у наших видів) коротший від трубочки. Лусочки в зіві віночка вкриті

дрібними волосками, коротшими від лусочок. Горішки прямі або трохи зігнуті, косо-яйцевидні.

2316 (8). A. thessala Boiss. et Sprun. — **Воловик фесалійський.** Однорічна рослина з міцним стрижневим коренем. Стебло (10)20—42 *см* завв., прямостояче, міцне, від основи розгалужене, з розлогими гілками, розсіяно вкрите короткими відлеглими щетинками. Прикореневі листки лопатковидні, тупі, до основи звужені в черешки, стеблові — сидячі, довгасто-ланцетні, цілокраї або з кількома нерівними зубцями з країв, на верхівці загострені, 2—7 *см* завд., 4—10 *мм* завш., з обох боків негусто вкриті короткими, твердими щетинками, розміщеними на досить великих, гострувatих, білих горбочках, особливо помітних з верхнього боку листової пластинки; приквіткові листочки вузько-ланцетні, загострені, 12—15 *мм* завд., 1—3,5 *мм* завш., довші за квітконіжки, досягають майже половини довжини чашечки. Завійки негусті, малоквіткові, при квітках укорочені, 1—5 *см* завд., при плодах видовжені до 15 *см* завд. Квітконіжки щетинисті, при квітках 3—6 *мм* завд., при плодах 7—12(20) *мм* завд., досить потовщені. Чашечка трубчасто-дзвониковидна, 5—6(7) *мм* завд. (при плодах до 10 *мм* завд.), до основи розрізана на лінійні загострені частки 0,5—1,2 *мм* завш., негусто вкрита довгими, білими, прилеглими щетинками. Віночок голубуватий, при відцвітанні блідофіолетовий, 7—11 *мм* завд., його трубочка 5—6 *мм* завд., дорівнює чашечці або на початку цвітіння трохи довша від неї, відгин дзвониковидний, 4—7 *мм* в діаметрі, з тупими неглибокими лопатями. Лусочки, які є в зіві віночка, довгасті, близько 1,5 *мм* завд., густо вкриті білими, близько 0,5 *мм* завд., волосками. Стовпчик тонкий, з суцільною булавовидною приймочкою, дорівнює чашечці, а після опадіння віночка на 2 *мм* довший від неї. Тичинки з короткими, при основі з'єднаними з стінкою трубочки нитками і довгастими, 1—1,1 *мм* завд., пиляками. Горішки прямі, вузько-довгасті, 3,5—4 *мм* завв., 1—1,5 *мм* завш., з трохи косою площинкою прикріплення, з черевного боку з малопомітним кілем, з спинного — опуклі і вздовж зморшкуваті (зморшки розміщені вертикально), між зморшками дрібногорбочкуваті. ⊙. Цв. V—VII.

Boiss. et Sprun., Diagn., 1, 2 (1849) 99. Boiss., Fl. or., IV (1879) 160. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913) 263. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 230. Липский в Тр. Бот. сада, XIII, 2, 320. Попов во Фл. СССР, XIX, 307.

Рисунки: Gusul. in Bull. Facult. St. Cern., I (1927), tab. VIII, f. A—E et tab. X, f. I—K.

На кам'янистих степових схилах, по забур'янених місцях. — В степовій і лісостеповій смугах Криму. Рідко.

П.С. Кримська обл.: Совєтський рн, Чапаєвка (Дойч!). — **Т.С.** Кримська обл.: окол. Чорноморська, Кам'янистий степ (!!, Попов і Барбарич!). — **К.С.** Кримська обл.: Керченський пів-в (!); Приморський рн, Синягіно (Клопотов!), ст. Карантин (Клопотов!), Глазівка (!!, Барбарич!), Юраково (!!, Барбарич!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Совєтський рн, Річне (Дойч!); Кіровський рн, Виноградна (Сарандіиакі!); Сакський рн, Іванівка × рад-

госп ім. Фрунзе (!!, Попов і Барбарич!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, Феодосія (Пурінг!, Сарандінакі!), Феодосія — Лиса гора (Пурінг!); Білогорський рн, Миронівка (Дойч!); Октябрське, біля траси Джанкой — Сімферополь (!!, Попов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (степові і лісостепові райони); Кавказ: Передкавк. (Тамань), Зах. Закавк. (Анапа).

Загальне поширення. Балканський півострів, Мала Азія (Греція, Румунія, Болгарія), Крим і Кавказ.

2317 (9). A. pusilla Gusul. — **Воловик маленький.** Однорічна рослина з міцним стрижневим коренем. Стебло прямостояче, міцне, 10—25 *см* завв., від основи розгалужене, негусто вкрите відстовбуреними короткими щетинками. Прикореневі листки лопатковидні, 0,6—2 *см* завд., 5—10 *мм* завш., тупуваті, до основи звужені в черешки 1—2,5(3) *см* завд. Стеблові листки сидячі, широко-ланцетні, трохи загострені, 4,5—6,5 *см* завд., 10—16 *мм* завш., з країв нерівно виїмчасто-зубчасті, з обох боків розсіяно вкриті короткими, твердими, загостреними щетинками, розміщеними на добре помітних (особливо з верхнього боку листової пластинки) білих горбочках; приквіткові листочки вузько-ланцетні, загострені, 5—10 *мм* завд., 1—2,5 *мм* завш. Завійки негусті, малоквіткові, при квітках 1,5—4 *см* завд., при плодах до 10—11 *см* завд. Квітконіжки 1,5—4 *мм* завд., при плодах 5—7 *мм* завд., негусто щетинисто-волосисті. Чашечка трубчасто-дзвониковидна, 5—7 *мм* завд. (при плодах 9—10 *мм* завд.), до основи розрізана на лінійні загострені частки 0,5—0,8 *мм* завш., довгощетинисто-волосиста. Віночок 9—10 *мм* завд., з трубочкою, що має 5—6 *мм* завд. і трохи виступає з чашечки; відгин віночка 5—7 *мм* в діаметрі. Лусочки в зіві віночка довгасті, густо вкриті довгими і тонкими білими волосками. Стовпчик тонкий, виступає з чашечки на 2—3 *мм*. Горішки 2,5—3 *мм* завд., близько 2 *мм* завш., косо-яйцевидні, б.-м. дуговидно зігнуті, на спинці із зморшками, що також ідуть дуговидно, а між зморшками дрібногорбочкуваті. ⊙. Цв. V.

Gusul. in Bull. Facult. St. Cern., I (1927) 109. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 309. — *A. stylosa* var. *major* Kusn. в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913) 263, non DC. et Boiss.

Рисунки: Gusul., ц. м., tab. IV, f. A—G. et tab. X, f. L—M.

На пісках, ракушняках, по березі Чорного моря. —В Криму — на Керченському півострові. Рідко.

К.С. Кримська обл.: Ленінський рн, між Кіровським і Ленінським (Чернова, Новосельцева і Крилова!), Ленінське (Чернова, Новосельцева і Крилова!), Сім колодязів (Новосельцева і Крилова!). мис Чауда (Клопотов!); Приморський рн, Партизани (Клопотов!), окол. Керчі (Клопотов!, герб. Фішера!), Синягіно (Єнікальський маяк) і мис Борзовка (Клопотов!), Тарасівка (Клопотов!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, окол. Феодосії, л-во (Сарандінакі!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (Керченський півострів та окол. Феодосії); Кавказ: Зах. Закавк. (мис Піцунда).

Загальне поширення. Мала Азія, Крим, Кавказ.

Примітка. Як видно з опису, цей вид близький до *A. thessala*, але все ж відрізняється від останнього ширшими, виїмчасто-зубчастими листками і зігнутими дугою горішками, а також рядом інших ознак. *A. pusilla* трохи нагадує також *A. stylosa*, і М. І. Кузнецов вважає його підвидом останнього. Але, як пише М. Г. Попов (ц. м.), *A. pusilla* відрізняється від *A. stylosa* лусочками (в зіві віночка), покритими довгими білими волосками (у *A. stylosa* вони вкриті дуже короткими сосочками), а також коротшим стовпчиком і меншим розміром віночків. М. Г. Попов вважає, що всі кримські екземпляри цього виду належать до var. *elatior* Gusul. (ц. м.), в той час як всі кавказькі екземпляри — до var. *gracilis* Gusul.

2318 (10). A. stylosa M. B. — **Воловик довгостовпчиковий.** Щетинисто-волосиста темнозелена рослина з рідким опушенням. Стебло прямостояче, 15—30 *мм* завв., тонке, вгорі гранчасте, від основи або лише вгорі волотево розгалужене, вкрите відхиленими короткими волосками, розміщеними на невеличких горбочках. Листки по краю виїмчасто-дрібнозубчасті і щетинисто-війчасті, зісподу густо вкриті білуватими горбочками, на яких розміщені короткі щетинки, зверху опушені переважно по жилках, нижні — довгасто-оберненояйцевидні, тупі, 0,6—2,5 *см* завд., 0,5—1 *см* завш., до основи звужені в крилатий черешок 1—3 *см* завд., середні та верхні — довгасто-ланцетні, 2,5—4 *см* завд., 0,5—1 *см* завш., сидячі, напівстеблообгортні, приквіткові листочки ланцетні, загострені, 3—8 *мм* завд., близько 0,7—1,5 *мм* завш. Квітки в рідких завійках на відхиленощетинисто опушених прямостоячих квітконіжках 2,5—3 *мм*, при плодах до 10—13 *мм* завд. Чашечка вкрита спрямованими догори напівпритиснутими довгими білуватими волосками, до основи розділена на лінійно-ланцетні, тупі, але на кінці не розширені і не округлі частки 3,5—5 *мм*, при плодах 7 *мм* завд., 0,7—1 *мм* завш. Віночок червонуватосиній, 8—10 *мм* завд., в 2—2,5 раза довший від чашечки, з циліндричною трубочкою, яка має 5—6 *мм* завд. і висувається з чашечки на третину, і колесовидним відгином віночка, лопаті якого тупі, 2,5—3,5 *мм* завд. і 2—2,5 *мм* завш.; лусочки в зіві віночка притуплені, коротковолосисті, майже гладенькі, висуваються з трубочки віночка. Тичинки з короткими тонкими нитками і довгастими пиляками 1,2—1,5 *мм* завд. Маточка з чотиригніздою зав'яззю, довгим, 6—8 *мм* завд., тонким стовпчиком, що висувається з трубочки віночка і залишається при плодах, і маленькою голівчастою приймочкою. Горішки косо-яйцевидні, 3—3,2 *мм* завд., світлобурі, вздовж зморшкуваті, а на верхівці ще й сітчасто-зморшкуваті і дрібногорбочкуваті, з гладеньким валиком навколо рубчика. ⊙. Цв. V—VI.

M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 123. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 230. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 357. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 309.
Рисунки: Reichenb., Pl. Crit., VIII, fig. 966.

По забур'янених місцях, у виноградниках, на парових полях, інколи в посівах. — Степ (крайній південь), лісостепові і гірські райони Криму. — Розсіяно.

П.З.С. Херсонська обл.: Калінінський рн, окол. Львового (Пачоський!, Шмальгаузен). — **П.С.** Херсонська обл.: Геніческий рн, о-в Куюк-Тук, схил до Сиваша (Прянишников!). — **Кр.С.** Кримська обл.: Приморський рн, Сокольське (Васильєв!), між Марфівкою і Петровським (Вульф і Дзевановський!), Керч (Липський!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Красногвардійський рн, Полюшкіно (Дойч!), Кіровський рн, Кіровське та Владиславівка (Дойч!), Розділля (Дойч!); Білогорський рн, долина Біюк-Карасу (Анісімова і Циріна!); Сакський рн, Іванівка (!!, Попов і Барбарич!), Іванівка × Фрунзе (!!, Попов і Барбарич!). — **Кр.З.Л.-С.** Старо-Кримський рн, Курське (Чернова, Новосельцева і Крилова!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Сімферополь (Стевен!, Дойч!, Андреєв!, Попов!, !!, Зеленецький!, Харкевич!), Дубки в окол. Сімферополя (Андреєв!, Буш!), Салгирська плодова станція (Траншель!); Зуйський рн, Нова Мазанка (!); Білогорський рн, Вишневе, схили Білої Скелі (!!, Попов!); Бахчисарайський рн, Бахчисарай (Андреєв!, Федченко!), долина Альми (Зеленецький!), Чуфут-Кале (Андреєв!), долина р. Качі, Дачне × Качікален (Федченко!), Качікален (Гольде!, Буш!). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Фруктове (Пурінг!), Інкерман, схили до р. Чорної (Афанасьєв); Севастополь (Станков!, Пачоський!, Буш!, Липський!), мис Херсонес (Федченко!, Криштофович!, Барбарич, !!); Сімферопольський рн, Партизанське (Буш!), Орлине × Байдарські ворота (Буш!), Байдарські ворота (Виноградовников!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Нікітський сад (Станков!), Учан-Су (Гольде!), Сімеїз (Гольде!), Новий Сімеїз (Ганешин!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (півд. ч.), Крим. Наводиться для Бессарабії.

Загальне поширення. Мала Азія, Греція, Болгарія, Румунія (схід. ч.) та зазначені вище райони СРСР.

Секція **4. Cynoglottis** Gusul. **(pro subgen.).** Багаторічники. Квітки дрібні. Чашечка розсічена до основи. Віночок голубий, з короткою трубочкою і плоским відгином, діаметр якого значно більший за довжину трубочки. Горішки прямі, зморшкуваті, з базальним кільцем. Лусочки в зіві віночка крапчасто-сосочкуваті, з боків коротковолосисті.

2319 (11). A. Barrelieri (All.) Vitm. — **Воловик Баррельє.** Пухнасто-шерстиста рослина, вкрита напівпритиснутими, короткуватими, жорсткими волосками, розміщеними на невеликих горбочках, особливо помітних на нижній поверхні листків. Стебло пряме, 30—80 *см* завв., вгорі розгалужене і опушене спрямованими догори волосками м'якше, ніж у нижній частині, де густіше вкрите жорсткуватими і спрямованими донизу волосками. Листки довгасто-ланцетні або лінійно-ланцетні, 3—20 *см* завд., 0,4—3 *см* завш., коротко загострені, цілокраї або дрібнозубчасті, зверху рідкіше, зісподу густіше вкриті шорсткими волосками, нижні — звужені в крилаті черешки 1,5—10 *см* завд., інші сидячі. Квітки в негустих завійках на коротких, 2—4 *мм* завд., при плодах однакової довжини з чашечкою квітконіжках; нижні квітки в суцвітті з ланцетними, загостреними, довшими за квітку приквітками, середні та верхні — з тупуватими, коротшими за квітконіжки приквітками. Чашечка майже до основи п'ятироздільна, з лінійно-лопатковидними, тупими частками,

3—4 *мм*, при плодах до 6 *мм* завд., 0,5—0,7 *мм* завш., зверху вкрита спрямованими догори і напівпритиснутими білуватими довгими волосками. Віночок голубий, майже колесовидний, 4—8 *мм* завд., з короткою, близько 2 *мм* завд., коротшою від чашечки трубочкою і тупими, 1,5—2 *мм* завд., частками відгину. Горішки темнобурі, довгасті, прямостоячі, близько 3,5 *мм* завд., зморшкуваті і дрібногорбочкуваті, біля основи з гладеньким рубчиком. 4. Цв. VI—VII(VIII).

Vitm., Sum. pl., I (1789) 385. Bess., Enum. (1822) 8. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 230. Szaf., Kulcz., Pawl., Rośl. polsk. (1924) 477. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 357. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 310.

— *Buglossum Barrelieri* All., Fl. Pedem., I (1775) 48. — *Myosotis obtusa* Wald. et Kit., Pl. rar. Hung., I (1802) 103.

Рисунки: Wald. et Kit., ц. м., tab. 100.

Видані зразки: Fl. Hung. exsicc., № 251! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2129!

На вапнякових і кам'янистих місцях, на узліссях, між чагарниками. — Опільські ліси, Західний і Правобережний Лісостеп, рідко в Прикарпатті і Карпатах.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Виноградів, півд. схил Чорної Гори (Маргіттай, Ігошина). — **Пр.Л.** Чернівецька обл.: Чернівецький рн, Чернівці, Чагор, Коровія (Гербіх); Герцаївський рн, Герца, біля дороги на Тернавку (Горохова!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: окол. Львова (Шафер, Кульчинський, Павловський, ц. м.); Глинянський рн, Шопки (Кнапп). — Тернопільська обл.: Бережанський рн, Раїв, Бережани, Нараїв (Кнапп); Кременець (Шафер, Кульчинський, Павловський, ц. м.). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Броди (Клобер). — Ровенська обл.: Червоноармійський рн, Дранча (Клобер). — **З.Л.-С.** Чернівецька обл.: Заставнівський рн, Веренчанка, Кадубівці, Заставна, Погорілівка, Малий Кучурів, Юрківці (Гербіх); Кіцманський рн, Кліводин, Кіцмань (Гербіх). — Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Гуменці, Вербецьке л-во, Блашкова гора на товтрах (Котов!, Кузнецова!), Врублівці, схил до Тернави, Кубачівка, схил до р. Смотричу (Кузнецова!); окол. Кам'янця-Подільського (Шмальгаузен, Панасюк!); Городоцький рн, між Кремінною і Лісоводами (Котов!); Смотрицький рн, Нігин, скелі над Смотричем (!), Черче (!); Новоушицький рн, Калюс (!); Староушицький рн, Студениця (!). — Тернопільська обл.: Заліщицький рн, Копайгородський рн, схил до р. Серету (Кузнецова!). — Вінницька обл.: Котовськ (Шмальгаузен!). — Одеська обл.: Немерче (Білозір!, Янковський!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Чорноострівський рн, Пахутинці, дубовий ліс Горе (Козлов!); Летичівський рн (Єлін!). — Вінницька обл.: Вінниця (Шмальгаузен!), сухі схили Бугу в окол. міста (Білозір!); Брацлав (Шмальгаузен); Немирівський рн, Соколець (Гринь); Ситковецький рн, Райгород (Гринь і Михайличенко!). — Кіровоградська обл.: Кіровоградський рн, на схилах Сугаклеєвських каменоломень (Оксиер!), Олександрія (Рябков!). — Київська обл.: Богуславський рн, Хохівка та ліс в окол. Побережки (!), Дешки, скелі над Россю (!); Біла Церква, Паліева гора (Гродзінський, !!, Балковський!), ліс Кошик, берег р. Росі (Вісюліна і Барбарич!). — Черкаська обл.: Умань (Пачоський!), Черкаський рн, Софіївка (Ширяєв!); Бабаиський рн, Сушківка (Лазаренко!); Лисянський рн, Чаплинка (!); Корсунь-Шевченківський (Підоплічка!); Канівський рн, Пекарі (Шмальгаузен). — Одеська обл.: окол. Балти (Шмальгаузен).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (на схід від

окол. Львова та на південь від лінії Броди—Кременець); Серед.-Дніпр. (зах. ч.), Причорн. (півд.-зах. ч.), Бессараб.

Загальне поширення. Від Північної та Середньої Італії та Угорщини до Малої Азії; згадані вище райони Європейської частини СРСР.

Рід 696. Кривоцвіт — Lycopsis L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 139.

Квітки в коротких улиснених завійках. Чашечка глибокоп'ятироздільна на ланцетні або лінійно-ланцетні частки, дорівнює трубочці віночка або трохи коротша від неї, при плодах збільшена. Віночок лійковидний, з короткою, коло середини колінчасто зігнутою трубочкою, трохи неправильним відгином і п'ятьма тупуватими, волохато опушеними лусочками у зіві. Тичинок 5, з короткими нитками і довгастими пиляками, з трубочки віночка вони не висуваються. Маточка з чотиригніздою зав'яззю, коротким стовпчиком і маленькою голівчастою приймочкою. Горішків 4, косо-яйцевидних або косо-овальних, зморшкуватих або сітчасто-зморшкуватих, з потовщеним краєм навколо рубчика, прикріплених до опуклого або коротко-конічного квітколожа. — Однорічні щетинисто-волосисті рослини з суцільними, довгастими або майже лінійними листками.

З трьох видів, поширених в Європі, Середземномор'ї, Західній і Центральній Азії, в УРСР зустрічаються два види.

---

1. Листки довгасто- або лінійно-ланцетні, по краю хвилясті, дрібновиїмчасто-зубчасті. Завійки при плодах густі. Чашолистки ланцетні; чашечка при плодах розкрита, але зірчасто не розпростерта. Віночок голубий, його трубочка довша за чашечку, зігнута майже на середині. Горішки косо-яйцевидні, сітчасто-зморшкуваті і горбочкуваті . . . . . **(1). К. польовий — L. arvensis** L.

— Листки трохи ширші, довгасті, цілокраї або майже цілокраї, невиразновиїмчасті. Завійки при плодах з розсунутими квітками. Чашолистки лінійно-ланцетні, при плодах — зірчасто розпростерті. Віночок блідоголубий, його трубочка дорівнює чашечці, зігнута нижче її середини. Горішки косо-овальні, вздовж зморшкуваті і дуже дрібногорбочкуваті . . . . **(2). К. східний — L. orientalis** L.

2320 (1). L. arvensis L. — **Кривоцвіт польовий.** Рослина з тонким, прямим, розгалуженим коренем до 20 *см* завд., густо вкрита міцними відстовбурченими жорсткими щетинистими білуватими волосками. Стебло прямостояче або висхідне, 30—50 *см* завв., просте або розгалужене. Листки довгасто- або лінійно-ланцетні, по краю хвилясті, дрібновиїмчасто-зубчасті, прикореневі — тупі, до основи звужені в короткий черешок, стеблові — сидячі, напівстеблообгортні, на верхівці загострені, 1,5—10(15) *см* завд., 4—10(15) *мм* завш.; приквіткові листки 4—5 *мм*

завш., довші від чашечки або дорівнюють їй; всі листки густо вкриті білуватими горбочками, на яких розміщені притиснуті або трохи відлеглі жорсткі волоски. Квітки в улиснених, простих або розгалужених, спочатку коротких, густих, пізніше видовжених і не дуже розріджених завійках; верхні квітки в суцвітті на коротких, 1—4 *мм* завд., нижні — на довших, 9—15 *мм* завд., квітконіжках. Чашечка густо і жорстко опушена, 5—6 *мм* завд. (при плодах збільшується до 7—7,5 *мм* завд.), до основи розділена на ланцетні частки 0,6—0,8 *мм* завш. Віночок голубий, 7—8(9) *мм* завд., з довшою від чашечки, зігнутою майже на середині, 5—6 *мм* завд., трубочкою і трохи неправильним п'ятилопатевим відгином; лопаті відгину округлі, 2,3—2,5 *мм* завд. і завш.; лусочки, що розміщені у зіві віночка, прямі, загострені, волосисті. Тичинки прикріплені трохи нижче середини трубочки, мають дрібні овальні пиляки. Маточка з чотиригніздою зав'яззю, тонким стовпчиком і маленькою голівчастою приймочкою. Горішки косо-яйцевидні, 3—4 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., сітчасто-зморшкуваті і горбочкуваті, з вузько-еліптичним рубчиком, оточеним складчастим валиком. ⊙. Цв. (V)VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 139. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 231 (excl. var.). Барбарич у Визн. росл. УРСР, 358. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 312. — *L. arvensis subsp. occidentalis* Kusn. в Тр. Бот. муз. АН, VIII (1911) 96—97. — *Anchusa arvensis* M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 123. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII (1858) 63.

Рисунки: Reichenb., ц. м., tab. 109, I (1—13).

На полях, забур'янених місцях. — В лісових, рідше лісостепових районах, а в Криму зрідка також і в степових районах.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л. Звичайно. — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кременецький рн, окол. Кременця (Рогович), Попівці (Монтрезор). — **З.П.** Волинська обл.: окол. Ковеля, окол. Устилуга (Рогович, Пачоський!); Володимир-Волинський; Овадніський рн, Верба (Пачоський); Турійськ (Пачоський); Рожище (Пачоський); Заболоттівський рн, Тур (Пачоський), Краска (А. та О. Барбарич!). — Ровенська обл.: Степанський рн, Велике Вербче (А. та О. Барбарич!); Корець (Пачоський). — Житомирська обл.: окол. Овруча (Рогович, Пачоський); окол. Олевська (Монтрезор), Журовичі (Монтрезор, Пачоський); Городниця (Пачоський). — Хмельницька обл.: Славута, біля соснового лісу (!); Полонне (Тишецький). — **П.П.** Житомирська обл.: Коростенський рн, окол. Коростеня, Лісовщина (Пачоський), Іскорость (Монтрезор); Чоповичі (А. та О. Барбарич!); Коростишів (Пачоський). — Київська обл.: Чорнобильський рн, по р. Прип'яті (Монтрезор), Копачі (Останков), Зорин (Рогович); Димерський рн, Литвинівка (А. та О. Барбарич!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Михайло-Коцюбинський рн, по р. Ковпиті (Д. та К. Зерови!); окол. Чернігова та Ріпки (Рогович). — **В.Л.-С.** Наводиться як бур'ян. — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Волочиський рн, Війтівці (Котов!); Сатанів (Рогович); Кам'янець-Подільський рн, Межигір (Рогович). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Літин (Рогович). — Хмельницька обл.: Деражнянський рн (Котов!); Вовковинецький рн, Клопотівці (Котов!). — **Т.С.** Кримська обл.: Чорноморський рн, 9 *км* на півн. схід від Міжводного (!!, М. Попов і Барбарич!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Красногвардійськ (!!, М. Попов!); Сакський рн, Колодезне (Дойч!), Іванівка × Фрунзе (!!, М. Попов і Барбарич!); Кіровський рн, Острівне (Дойч!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Бахчисарайський рн, Планерське (Гольде!, Сарандінакі!). — **Передг. Кр.** Кримська обл.: Білогірський рн, нижній схил Карабі-яйли (Крижевський!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Сімеїз, біля г. Кошка (Ваньков); Судацький рн, Кара-даг (Невський!, Сарандінакі!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл. (середня та південна частини), Дв.-Печ., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Карпат., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Дон., Волзьк.-Кам., Серед.-Дніпр. (півн. ч.), Крим.

Загальне поширення. Середня Європа від Скандинавії і Англії до Іспанії та Італії, Балканський півострів, Європейська частина СРСР (крім півдня).

Примітка. Систематику роду *Lycopsis* L. докладно вивчав М. І. Кузнецов (1911). Він прийшов до висновку, що на території СРСР цей рід представлений одним видом, який ділиться на два підвиди: *L. arvensis subsp. occidentalis* Kusn. (ц. м.) і *L. arvensis subsp. orientalis* O. Ktze (ц. м.). Оскільки підвиди М. І. Кузнецова відрізняються один від одного морфологічно, ми даємо їм бінарні назви, як це зробив у свій час Лінней. Тим більше, що кожний з цих видів має свій район поширення, свій ареал. *L. arvensis* L. властивий в основному лісовим і лісостеповим районам, і його ареал на цій території обмежується наведеними вище районами. *L. orientalis* L. займає більш південні, в основному степові райони. М. Г. Попов (ц. м.) відрізняє обидва ці види і наводить їх як самостійні. Що стосується поширення *L. arvense* L. на території України, то ареал його на півдні обмежується північною частиною Середньодніпровського району; зрідка цей вид зустрічається і в Кримській області. Всі інші місцезнаходження, які раніше наводились з степової зони УРСР, стосуються *L. orientalis* L.

2321 (2). L. orientalis L. — **Кривоцвіт східний.** Рослина вкрита жорсткими відстовбурченими, але коротшими, ніж у *L. arvensis*, білуватими волосками. Стебло прямостояче, 20—45 *см* завв., просте або вгорі вилчасто розгалужене, до самого верху улиснене. Листки цілокраї або майже цілокраї, невиразновиїмчасті, довгасті, коротко загострені, прикореневі — звужені до основи в короткий черешок, стеблові — сидячі, 1,5—10 *см* завд., 4—15(20) *мм* завш.; густо вкриті білуватими горбочками, на яких розміщені жорсткі, притиснуті або трохи відлеглі волоски. Квітки в улиснених, негустих, коротких, простих або розгалужених, після цвітіння видовжених, з розсунутими квітками завійках; верхні квітки в суцвітті на коротких, 1,5—2,5 *мм* завд., квітконіжках або майже сидячі, нижні — на довших, 6—17 *мм* завд., ніжках. Чашечка 5—6 *мм* завд., густо вкрита жорсткими, спрямованими догори волосками, до основи розділена на лінійно-ланцетні, загострені частки 0,5—0,6 *мм* завш.; при плодах чашечка збільшена, зірчасто розпростерта. Віночок блідоголубий, з червонуватими прожилками, незначно довший від чашечки, 5,5—7,5 *мм* завд. (дрібніший, ніж у *L. arvensis*), з волосистими лусочками у зіві; його трубка дорівнює чашечці, коліновидно зігнута нижче її середини; відгин віночка трохи неправильний, з округлими лопатями, 1,5—2 *мм* завд. і завш. Тичинки прикріплені нижче середини трубочки, з тонкими недовгими нитками і невеличкими еліптичними пиляками. Маточка з чотиригніздою зав'яззю, коротким стовпчиком і ма-

ленькою голівчастою приймочкою. Горішки косо-овальні, 2,75—3,5 *мм* завд., 1,75—2,1 *мм* завш., з поздовжніми зморшками і дуже дрібними горбочками; рубчик горішка з потовщеним краєм, розміщений майже на середині черевного боку. ⊙. Цв. VI—VIII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 139. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 358. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 313.

— *L. arvensis subsp. orientalis* O. Ktze. in Acta Horti Petrop., X (1887) 216—217. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 231. Кузнецов в Тр. Бот. муз. АН, VIII (1911) 104.

— *Anchusa orientalis Reichenb.*, Icon. fl. Germ. et Helv., V (1858) 63. — *Lycopsis micrantha Ledeb.* in Pand. Beitr. (1820) 65. — *L. erecta* d'Urv. Archip. (1821) 22, p. p. — *L. taurica* Stev. in Bull. Soc. Nat. Mosc., ML (1857) 333.

Рисунки: Reichenb., ц. м., tab. 109, II (14—16). Фл. юго-вост., V, рис. 583.

Видані зразки: Герб. фл. Кавк., № 286!

На полях, коло доріг, по забур'янених місцях, на схилах, у степах. — Розсіяно по всій степовій смузі, зрідка заходить в Лісостеп і в гірсько-лісові райони Криму.

Д.Л.-С. Ворошиловградська обл.: Свердловський рн, Провальський степ (Постриганы!). — Сталінська обл.: окол. Макіївки, схил правого берега р. Грузької (Котов!); Харцизький рн, окол. Нижньої Кринки (Степанов!); Амвросіївський рн, окол. Успенки (Лавренко і Прошкіна!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Балковський!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Ізюмський рн, окол. Ізюма (Центилович!), Червоний Оскіл, по дорозі до Пристіна (Клоков!). — Дніпропетровська обл.: Петропавлівський рн, Петропавлівка, по р. Самарі (Котов і Карнаух!). — Сталінська обл.: Амвросіївський рн, окол. Платонівки (Лавренко!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеська дослідна станція (Свистунова!). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва, між балками Попова і Широка (Опперман!); Баштанка (Гринь!); Варварівський рн, Велика Кореніха, між Варварівкою і Сливиним (Опперман!); окол. Снігурівки (Дика!). — Херсонська обл.: Білозерка (Куксін!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Каховський рн, Федорівка на північний схід від села Дмитрівки (Свистунова!); Ново-Троїцький рн, Аскания-Нова (Окснер!, Клоков!, Шалит!); Чаплинський рн, Строганівка (!). — Запорізька обл.: Мелітопольський рн, Ново-Богданівка (!); Приазовський рн, між Приморським Посадом і Ново-Костянтинівкою (Котов!), схил балки на схід від Приморського Посада (Левіна!); Ново-Василівський рн, Ново-Василівка, по р. Берді (Котов!). — **П.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Громівка (Свистунова!), о-в Чурюк, біля Петрівки (Шалит і Левіна!), окол. Ново-Троїцького (Свистунова!). — Кримська обл.: Джанкойський рн, окол. Джанкоя (Дойч!, !!, М. Попов!); Роздольненський рн, коса Бокал і с. Аврора (!!, Барбарич і М. Попов!).— **Т.С.** Кримська обл.: Чорноморський рн, Тарханкут (Котов!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Старо-Кримський рн, Привітне (!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: окол. Феодосії (Сукачов!, Буш!, Саранді-накі!). — **Кр.Л.С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, окол. Сімферополя, Дубки (!), по Салгиру (Андреєв!), Кадрово (Зеленецький!), 3 *км* на південь від Сімферополя (!!, М. Попов!); Білогорський рн, Вишневе, схили Білої Скелі (!!, М. Попов!), Дозорне (Дойч!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Кара-даг, ліс на Св. горі (Сирейщиков!), півд. схил Сюрю-Кая і г. Зуб (Саранді-накі!), Карадазька долина (Саранді-накі!), біля біостанції (Невський!).

Крім цих екземплярів, нами досліджені екземпляри з Молдавської РСР: Тираспольський рн, окол. Тирасполя, поля на північ від Карагаша, окол. Новосавицької (Опперман!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Бессараб., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк., Крим; Кавказ: всі райони; Серед. Азія: всі райони.

Загальне поширення. Балканський півострів (придунайські країни), Передня Азія до Афганістану, Тібет, південь Європейської частини СРСР, Кавказ, Середня Азія.

Рід 697. Куряча сліпота. Нонея — Nonea Medik.

Medik., Phil. Bot., I (1789) 31.

Квітки в простих улиснених завійках, на коротких квітконіжках, після цвітіння відігнутих донизу. Чашечка трубчасто-дзвониковидна, не більш як до середини надрізана на 5 часток, при плодах здута. Віночок лійковидний, з циліндричною трубочкою і п'ятилопатевим темнопурпуровим, жовтуваточервоним або жовтим відгином, який дорівнює трубочці або коротший від неї; у зіві віночка є 5 ледве помітних, тонких і широких, часто редукованих пухнастих лусочок. Тичинки з короткими тонкими нитками і маленькими довгастими пиляками, прикріплені біля середини трубочки під лусочками, з трубочки не висуваються. Маточка з чотиригніздою зав'яззю, довгим нитковидним стовпчиком і маленькою дволопатевою приймочкою. Горішків 4, вони прямі або косі, яйцевидні або сплюснуто-кулясті, сітчасто-зморшкуваті, з кільцевидним, складчастим і тупозубчастим валиком навколо поглибленого рубчика, що має білий додаток. Квітколоже плоске, з блюдцевидними поглибленнями, оточеними широким складчастим обідком. — Шорсткозалозисто-волосисті рослини з суцільними листками.

З 33 видів, поширених в Європі, Північній Африці і Західній Азії, у СРСР зустрічаються 16 видів, в УРСР — 6 видів.

---

1. Віночок темнопурпуровий, майже в 1,5 раза довший від чашечки . . . 2.
— Віночок жовтий або білуватий, мало виступає з чашечки . . . 4.
2. Рослина зелена, з коротким і негустим опушенням. Стебла здебільшого щитковидно розгалужені . . . . . (1). К. с. звичайна — N. pulla (L.) DC.
— Рослина сірозелена, з густим і довгим жорстким щетинистим або б.-м. м'яким опушенням. Стебла волотисто розгалужені . . . 3.
3. Стебла густо вкриті довгими відстовбурченими щетинистими волосками, майже зовсім без коротких волосків між ними. Квітконіжки і чашечки також довго відстовбурчено-щетинисті . . . . . (2). К. с. російська — N. rossica Stev.
— Стебла переплутано повстисто-волосисті, але не жорсткощетинисті. Квітконіжки і чашечки сірі від густого залозистого опушення, але також майже зовсім без жорстких щетинок . . . . . (3). К. с. кримська — N. taurica Ledeb.
4 (1). Зубці чашечки трикутно-ланцетні. Віночок майже лійковидний, блідожовтий, близько 10 *мм* завд. Горішки довгасті, прямі. . . . . (5). К. с. жовта — N. lutea (Desr.) Reichenb.

— Зубці чашечки ланцетно-шиловидні. Віночок трубчастий, блідожовтуватий або білий, значно дрібніший. Горішки яйцевидні, горизонтально сплюснуті . . . . . 5.

5. Горішки горизонтальні, нирковидно зігнуті. Кільце прикріплення майже не виявлене, дуже низьке . . . . . (6). **К. с. здута — N. ventricosa** (Sibth. et Sm.) Griseb.

— Горішки горизонтальні, але не зігнуті нирковидно. Кільце прикріплення добре виявлене, з гострими поперечними рубчиками . . . . . (4). **К. с. бліда — N. pallens** Petrović.

Секція **1. Cryptanthera** DC. Горішки б.-м. зігнуті, але не нирковидні, з базальним, а не з вентральним кільцем прикріплення, звичайно сітчасто-зморшкуваті. Кільце прикріплення потовщене, рідше тонке, гладеньке.

Ряд **1. Pullae** M. Pop. Багаторічні трав'янисті рослини. Зубці чашечки короткі. Віночок середнього розміру. До ряду належать, крім наведених нижче трьох видів, поширених у СРСР, у тому числі і на Україні, ще три виключно кавказьких види — *N. intermedia* Ledeb., *N. decurrens* (C. A. M.) G. Don і *N. daghestanica* Kusn.

2322 (1). N. pulla (L.) DC. — Куряча сліпота звичайна. Залозисто опушена і коротко жорстковолосиста рослина з міцним і довгим вертикальним коренем. Стебло прямостояче або підведене, 15—50(60) *см* завв., ребристо-борозенчасте, всередині порожнисте, вгорі або й від основи щитковидно розгалужене, коротко-залозисто опушене і, крім того, вкрите короткими відстовбурченими білуватими жорсткуватими або б.-м. м'якими волосками. Листки довгасто-ланцетні, загострені, цілокраї або трохи виїмчасті, прикореневі та нижні стеблові — 6—20 *см* завд., 0,7—2,5 *см* завш., до основи звужені в крилаті черешки 2—6 *см* завд., середні та верхні стеблові — 2,5—14 *см* завд., 0,5—1,2(1,5) *см* завш., сидячі, напівстеблообгортні, приквіткові листочки ланцетні, довші за квітки, 1,4—3 *см* завд., 1,5—4 *мм* завш.; всі листки з обох боків залозисто опушені, а також розсіяно вкриті прилеглими жорсткими волосками, розміщеними на невеличких білуватих горбочках. Квітки на коротких, 1—3 *мм* завд., при плодах відхилених донизу ніжках (у нижніх квіток суцвіття квітконіжки довші, при плодах досягають 5—7 *мм* завд.), зібрані на верхівках стебел і галузок короткими, густими, після цвітіння трохи видовженими, дуже улисненими завійками, що складають щитковидно-волотисте суцвіття. Чашечка густо вкрита білуватими, спрямованими догори волосками, дзвониковидна, (4,5)6—8 *мм* завд., до середини або на третину надрізана на трикутно-ланцетні, загострені частки, при плодах здута і збільшена до 11—12 *мм* завд. Віночок темнопурпуровий (в гербарії після сушіння майже чорний), трубчасто-лійковидний, (7)10—12 *мм* завд., тобто майже в 1,5 раза довший від чашечки, з циліндричною, наверху розширеною трубочкою і п'ятилопатевим, рівним трубочці відгином; лопаті відгину короткі і тупі, близько 1 *мм* завд.

і 2—3 *мм* завш.; лусочки, що є в зіві віночка, бархатисто опушені, вгорі вкриті довгими тонкими волосками. Тичинки з дуже короткими нитками і маленькими довгастими пиляками, прикріплені на 3 *мм* вище основи трубочки. Маточка з чотиригніздою зав'яззю, тонким стовпчиком і маленькою дволопатевою приймочкою. Горішки 3,5—4,5 *мм* завд., 1,8—2,5 *мм* завш., чорні або темносірі, голі, косо-яйцевидні, трохи сплюснуті, іноді майже кулясті, дуже сітчасто-зморшкуваті і дрібногорбочкуваті, з видовженим, спрямованим убік носиком і зубчастим, випнутим валиком навколо поглибленого рубчика. ♃. Цв. V—VIII.

DC., Fl. Fr., ed. 3, III (1805) 626. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 231. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 358, р. р. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 337 (без варієтетів).

— *Lycopsis pulla* L., Syst., ed. X (1767) 916. — *Anchusa pulla* M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 25, pro nomine.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 101, fig. 1—7.

Видані зразки: Fl. exsicc. rep. Bohem. Sloven., № 1260!

На глинистих і вапняково-кам'янистих схилах, забур'янених місцях, полях. — Лише в південно-західних лісостепових і степових районах, а подекуди і в лісових районах.

Пр.Л. Чернівецька обл.: Чернівецький рн, Остриця (Гербіх). — Станіславська обл.: Косівський рн, Вербовець (Гербіх). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: окол. Львова, проти Цитнарівки (Томашек). — Станіславська обл.: Букачівський рн, Журів (Гербіх). — **З.П.** Волинська обл.: Володимир-Волинський (Пачоський!). — **В.Л.-С.** Львівська обл.: Жовківський рн, Мокротин (Вітман); Броди (Клобер). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Тернопіль (Томашек); Заліщики (Мондальський і Матусяк); Бучацький рн, Матеушівка (Кнапп); Струсівський рн, степ Пантилиха (Кнапп); Чортківський рн, між Чортковим і Ягільницею (Вітман); Скала-Подільський рн, Залуччя (Ленц). — Чернівецька обл.: Заставнівський рн, Онут, Бабин, Погорілівка, Вікно, Товтри (Гербіх), Кіцмань (Гербіх). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Летичів (Єліні!); Чорноострівський рн, між Ставчинцями і Пахутинцями, на водорозділі Буг — Бужок (Котов!). — **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Криве Озеро (Монтрезор!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Болградський рн, на схід від Табаків, Троянів Вал (Білик!), Новоіванівський рн, Оріхівка (Білик!). — Миколаївська обл.: Березнеговатський рн, Тернівка (Васильєв). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь, Дубки (Буш!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Причорн. (зах. ч.), Крим (окол. Сімферополя).

Загальне поширення. Середня Європа (південно-східна частина), Європейська частина СРСР (південний захід).

Примітка. Ряд ознак, наведених в ключі та в докладному описі цього, в основному середньоєвропейського, виду, показує, що він помітно відрізняється від близького євразіатського виду *N. rossica* Stev. Насамперед впадає в очі різниця в характері опушення кожного з них. У *N. pulla* майже відсутні довгі щетинисті волоски, які густо вкривають *N. rossica*. Кожний вид має також свій певний ареал, і тому немає підстави об'єднувати їх під однією назвою, як це зробив М. Г. Попов (ц. м.), тим більше, що він сам добре відрізняв кожний з цих видів і географічно і морфологічно.

2323 (2). N. rossica Stev. — **Куряча сліпота російська.** Рослина за характером опушення, розміром квіток тощо займає проміжне місце між *N. pulla* і *N. taurica*. Корінь її міцний, червонуватий, вертикальний. Стебла поодинокі, частіше від основи їх відходить кілька, прямостоячі, 20—40(50) *см* завв., тонкоребристі, прості або вгорі розгалужені, по всій довжині відстовбурчено і довго-жорсткощетинисті, майже без коротких волосків між щетинками. Листки сірозелені, з обох боків, але густіше з нижнього, вкриті тонкими і короткими напівприлеглими щетинками, розміщеними на невеличких горбочках, по краю відстовбурчено щетинисті; нижні листки довгасто-лопатковидні, 5—10 *см* завд. і 6—10 *мм* завш., тупуваті, до основи звужені в широкі черешки 2—3 *см* завд. Стеблові листки сидячі, напівстеблообгортні, 2,5—15 *см* завд. і 4—16 *мм* завш.; приквіткові листочки зменшені, ланцетні або довгасто-ланцетні, 1—3 *см* завд. і 3—7 *мм* завш. Завійки короткі, зібрані волотистим суцвіттям; квітки на коротких, 2—3 *мм* завд., квітконіжках, вкритих довгими і тонкими відстовбурченими щетинистими волосками; при плодах квітконіжки лише трохи (до 4—5 *мм*) видовжені, пониклі. Чашечка відстовбурчено щетинисто-волосиста, при квітках 5—7 *мм* завд., при плодах 8—9 *мм* завд., трохи здута, з коротенькими трикутними зубцями. Віночок трубчасто-дзвониковидний, 8—10(12) *мм* завд., з короткими широко-трикутними лопатями, темнопурпуровий, голий, в 1,5—2 рази довший від чашечки. Пиляки 1—1,2 *мм* завд., розміщені у верхній частині трубочки під довговолосистими лусочками. Горішки яйцевидні, горизонтально сплюснуті, близько 3 *мм* завд., сітчасто-зморшкуваті, коротко опушені. ♃. Цв. V—VI.

Stev. in Bull. Soc. Nat. Mosc. (1851) 572. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 231, р. р. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913) 315, р. р. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 358, р. р.

— *N. pulla* var. *rossica* (Stev.) M. Pop. во Фл. СССР, XIX, 338. — *Anchusa pulla* M. B., Fl. taur.-cauc., I(1808) 25, р. р.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 76 (*sub N. pulla* L.).

На степах, перелогах, біля доріг, по забур'янених місцях. — У більшій частині УРСР — в лісових, лісостепових і степових районах, в Криму — лише у північній частині.

З.П. Хмельницька обл.: Полонне (Шмальгаузен!). — **П.П.** Київська обл.: окол. Фастова (Шмальгаузен!), окол. Києва (Семенкевич!, Шмальгаузен!). — **Л.П.** Чернігівська обл.: Остерський рн, Бірки (Ракочі!); Березнянський рн, Синявка (А. та О. Барбарич!), Менський рн, Мена, Жовтневе (А. та О. Барбарич!); Батурин (А. та О. Барбарич!); Новгород-Сіверський (Монтрезор!); Носівський рн, Носівська дослідна станція (Свистунова!); Комарівський рн, Берестовець (Лукашов!); окол. Чернігова (Шмальгаузен). — Сумська обл.: Путивльський рн, Литвиновичі (А. та О. Барбарич!), окол. Глухова (А. та О. Барбарич!). — **З.Л.-С.** Вінницька обл.: Ободівський рн, між Ободівкою і Старою Цибулівкою (Прянишников!). — Хмельницька обл.: Волочиськ (Котов!). — Одеська обл.: Чорнянський рн, Топали (Шмальгаузен!). — **П.Л.-С., Л.Л.-С.** і **Д.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Добровеличківський рн, Добровеличківський ліс, узлісся (!!); Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Балковський!). — Миколаївська обл.:

Первомайський рн, Мигія, схили до Півд. Бугу (!!). — **Л.З.-Л.С.** В північній частині часто, в південній — рідше. — Харківська обл.: Лозівський рн, Красно-Павлівка (Котов!, Прянишников!). — Полтавська обл.: Карлівський рн, Карлівка (Цингер!), Лип'янка, кол. Карлівський академічний степ (Д. Зеров!, Оксіюк!, !!, Кондратюк!); Кишеньківський рн, біля Кишеньків і Нового Орлика (Цингер). — Сталінська обл.: Будьоннівський рн, Хомутовський степ (Котов!, Кузнецова!, Гринь!, !!); на північ від Жданова, по р. Кальміусу (!); Володарський рн, Кам'яні Могили (!!, Кузнецова!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Саратський рн, Миколаївка (!!); Суворове (!!); Новоіванівський рн, Оріхівка (Білик!); Одеський рн, окол. Чорноморки і Кривої Балки (Шмальгаузен!). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва, балки Попова і Широка (!). — Херсонська обл.: Бериславський рн, Качкарівка (Шмальгаузен!); Ново-Воронцовка (Муравйов!, Васильєв!). — Запорізька обл.: Верхньохортицький рн, Біленьке (Куксін!). — Дніпропетровська обл.: Нікопольський рн, Чортомлик (Рижутін!); Апостолове (Дзюбенко!). — **Л.З.С.** Запорізька обл.: Мелітопольський рн, Семенівка (Білик!). — **П.С.** Кримська обл.: Красно-Перекопський рн, окол. Воїнки (Дойч!). — **Т.С.** Кримська обл.: Чорноморський рн, к-п «Шлях Леніна» (Чернова!), окол. Чорноморська (Попов і Барбарич!, !!), Тарханкутський степ (Дзенс-Литовська!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Чорноморський рн, Міжводне (!!, Попов і Барбарич!); на захід від Євпаторії (Дзевановський!); Сакський рн, Саки (Дойч!), Шовковичне (Дойч!); Новоселівський рн, Ільїнка і Октябрське (Дойч!); Красногвардійськ (!!, Попов!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Октябрський рн, Октябрське (Федченко!); Кіровський рн, Феодосія (Бордзіловський!, Буш!, Сарандінакі!, Сукачов!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферополь, Ближні Дубки (Дзевановський!); Білогорський рн, Олександрівка (Бойко!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Кара-даг, Карадазька долина (Невський!, Сарандінакі!, Чернова, Новосельцева, Крилова!), окол. біостанції (Харкевич!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Прибалт. (на південь від Риги), Кар.-Лапл., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Серед.-Дніпр. (крім зах. ч.), Волзьк.Дон., Заволзьк., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк., Крим (головним чином північна степова частина); Кавказ: Передкавк. (Кубань); Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Даур.; Серед. Азія: крайні північні райони.

Загальне поширення. Ендем СРСР.

2324 (3). N. taurica Ledeb. — **Куряча сліпота кримська.** Багаторічна рослина з міцним, у верхній частині нерідко розгалуженим коренем. Стебел здебільшого від основи відходить кілька (по 3—11), рідше вони поодинокі, висхідні або підведені, тонко ребристо-борозенчасті, 10—20(30) *см* завв., густо вкриті тонкими блискучими волосками, досить переплутаними між собою. Листки ланцетно-лінійні, 1—8 *см* завд., 3—7 *мм* завш., сидячі, верхні — напівстеблообгортні, на верхівці загострені, з обох боків, але значно густіше зісподу, вкриті тонкими і досить м'якими напівпритиснутими волосками, від чого листки набувають сірого кольору. Приквіткові листочки вузько-ланцетні, загострені, 10—20 *мм* завд., 3—12 *мм* завш., значно довші від чашечки. Завійки малоквіткові, короткі, при квітках 1—3 *см* завд., при плодах до 4—5 *см* завд., видовжені, зібрані щитковидно-волотистим суцвіттям. Квітконіжки при квітках 2,5—3 *мм* завд., при плодах 7—10 *мм* завд., вкриті

короткими залозистими волосками. Чашечки 5—6 *мм* завд. при плодах 7—8 *мм* завд., широко трубчасто-яйцевидно-мішковидні, після цвітіння пониклі, з короткими трикутними загостреними зубцями, сірі від густого залозистого опушення, до якого у нижній частині чашечки зрідка домішуються довгі притиснуті щетинки. Віночок темночервоний, 10—12 *мм* завд., в два рази довший від чашечки, з трубочкою 6—7 *мм* завд. і неглибоко- та нерівнолопатевим, вузько-дзвониковидним відгином 7—8 *мм* у діаметрі. Тичинки розміщені у верхній частині трубочки, з довгастими пиляками близько 1,5 *мм* завд. і 0,5 *мм* завш. Лусочки в зіві віночка яйцевидні, короткі, з боків вкриті довгими волосками. Горішки оберненояйцевидні, з базальним товстим зморшкуватим рубчиком навколо цикатрикса (площинки прикріплення), коротко опушені, близько 3 *мм* завд. і 3—4 *мм* завш. ♃. Цв. V—VI.

Ledeb., Fl. Ross., III (1846—1851) 111. Шмальгаузен, Фл. ср. і ю. Р., II, 231, р. р. Станков—Талиев, Опр. высш. раст. Европ. ч. СССР (1949) 767.

— *Anchusa pulla* M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 25, р. р. — *Lycopsis taurica* Ledeb. in Panders Beitr., I (1820) 64. — *Nonnea pulla* var. *taurica* (Ledeb.) Kusn. в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913) 317. Попов во Фл. СССР, XIX, 339.

На степах, перелогах, пустирях, біля доріг. — В основному в південних районах Криму, але заходить і на північ.

П.С. Кримська обл.: Джанкойський рн, радгосп «Насінневий» (Новосельцева, Крилова!); Совєтський рн, Чапаєвка (Дойч!). — **Т.С.** Кримська обл.: Чорноморський рн, Тарханкутський степ, балка Кипчак (Дзенс-Литовська!), Чорноморське (!!, Барбарич і Попов!). — **К.С.** У всіх районах звичайно. — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Сакі (Дойч!); Новоселівський рн, Ільїнка (Дойч!); Первомайський рн, Октябрське, вівцерадгосп ім. Кірова (Білик і Угляренко!); Чорноморський рн, Міжводне (!!, Барбарич і Попов!). — **Кр.З.Л.-С.** Октябрський рн, Октябрське (Федченко!, !!, Попов!), Чехово (Дойч!), Октябрське × Ново-Іванівку (Дойч!); Старо-Кримський рн, Планерське (Сирейщиков!, Гольде!); Кіровський рн, Феодосія (Липський!, Сукачов!, Пурінг!, Буш!), г. Тете-Оба (Сарандінакі!, Малєєв!), кизильник (Сарандінакі!), Лиса гора (Сарандінакі!), між Южним і Орджонікідзе (!!, Барбарич!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Зуйський рн × Донську × Красний Крим (!); Сімферополь (Андреєв!, Федченко!, Траншель!, Харкевич!); Бахчисарайський рн, долина Качі (Гольде!), окол. Бахчисарая (Очан!), Тургенівка (Федченко!); Білогорський рн, Вишневе, Біла Скеля (Васильєв!, !!, Попов!), Білогорськ (Котов!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклава (Буш!), Балаклавська долина (Буш!); Севастополь, біля Чорної річки (Моєвітіна!), Севастополь (Федосєєв!), Сапун-гора (!!, Барбарич!); Куйбишевський рн, Соколине (!); Бахчисарайський рн, Бахчисарай × Кріпке (!); Сімферопольський рн, Партизанське, Холодна Балка (!!, Барбарич!), Сімферополь × Салгирську плодову станцію (Траншель!), Сімферополь × Сергіївку (!!, Барбарич!), між Сімферополем і Партизанським (Буш!); Алуштинський рн, Демерджі-яйла (Вульф!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, біля Ялтинського шосе (Гольде!); Судак (Стевен!), Карадазька долина (Сарандінакі), півд. схил хр. Сюрю-Кая біля г. Зуб (Сарандінакі), біля біостанції (Антушева, Слудський).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (переважно південна частина); Кавказ: Передкавк. (Анапа).

Загальне поширення. Ендем Криму і Кавказу.

Примітка. Вид з характерними, лише йому властивими ознаками. Дуже легко впізнається в природі.

Ряд **2. Pallidae** M. Pop. Горішки майже кулясті, з дуже короткою верхівкою, надто зморшкуваті; тіло їх горизонтальне і розміщене на високому циліндричному, внизу зубчастому базальному кільці. Квітки білі. Однорічники.

2325 (4). N. pallens Petrovič. — **Куряча сліпота бліда.** Рослина залозисто опушена, крім того, вкрита жорсткими щетинками, розміщеними на невеличких білуватих горбочках. Стебла ребристі, 15—40 *см* завв., спочатку прямостоячі, пізніше полеглі або підведені, здебільшого розгалужені. Прикореневі листки довгасто-лопатеві, 2—3 *см* завд., 6—11 *мм* завш., до основи звужені в крилаті черешки 1—1,5 *см* завд.; стеблові листки сидячі, трохи збіжні, довгасті або еліптичні, 3,5—5,5 *см* завд., 9—10 *мм* завш., верхівкові — ланцетні, 2—3,5 *см* завд., 5—8 *мм* завш., значно довші за квітки. Суцвіття — густо улиснені, короткі, після цвітіння трохи видовжені завійки. Квітконіжки 1,5—2 *мм* завд. (при плодах 5—8 *мм* завд.), в 2 рази коротші від чашечки, після цвітіння відігнуті донизу. Чашечка 5—7,5 *мм* завд., до середини п'ятироздільна на ланцетно-шиловидні частки, при плодах здута, дзвониковидна, збільшується до 10—13 *см* завд. Віночок блідожовтий, трубчастий, дорівнює чашечці. Горішки гладенькі, ніздрювато-зморшкуваті, 2,5—2,75 *мм* завд., 3,5—4,2 *мм* завш., тобто ширина їх більша за довжину, з верхнього боку горішок має яйцевидну форму, з кінцем, відтягнутим в носик. Рубчик поглиблений і оточений складчасто-зубчастим валиком. ☉. Цв. IV—V.

Petrovič, Addit. Fl. Nyss. (1885) 129. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 336. — *N. pulchella* Pacz. в Зап. Киев. общ. естеств., т. X, в. 2 (1889) 429—430. Степи Херсон. губ. (1915) 299. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 231. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 359.

На вапняково-кам'янистих схилах Дніпра як бур'ян.

Л.З.С. Херсонська обл.: Бериславський рн, Качкарівка (Пачоський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн.

Загальне поширення. Північна частина Балканського півострова. Занесено на південь УРСР (Херсонська обл.).

Секція **2. Orthocaryum** DC. Горішки прямі або майже прямі, ледве зігнуті, головним чином з поздовжніми жилками — зморшками, але іноді (у кавказьких видів *N. alpestris* (Stev.) G. Don, *N. versicolor* (Stev.) Sweet.) сітчасто-зморшкуваті. Віночки жовті або фіолетові різних відтінків.

Ряд **1. Flavescentes** M. Pop. Однорічні рослини. Віночок жовтий. Горішки прямі.

У флорі СРСР до ряду належать, крім *N. lutea* (Desr.) Reichenb., описаної нижче, ще два кавказьких види — *N. setosa* (Lehm.) Roem. et Schult. і *N. flavescens* (C. A. M.) Fisch. et Mey.

2326 (5). N. lutea (Desr.) Reichenb. — **Куряча сліпота жовта.** Рослина коротко-залозисто опушена і, крім того, негусто вкрита жорсткими відстовбурченими щетинками, розміщеними на невеличких горбочках, особливо помітних на верхньому боці листових пластинок. Стебло 10—35(40) *см* завв., густо улиснене, від основи розгалужене. Прикореневі листки лопатеві, яйцевидні або довгасто-ланцетні, 2,8—5 *см* завд., 0,7—1,2 *см* завш., тупі, до основи звужені в крилаті, 1,5—2,5 *см* завд., черешки, стеблові — довгасто-ланцетні, 3—10,5 *см* завд., 1—2,5 *см* завш., цілокраї або невиразно виїмчасто-зубчасті, на верхівці загострені, сидячі і напівстеблообгортні; приквіткові листки при основі ширші, на верхівці довгозагострені. Квітки в густоулиснених завійках, на коротких залозисто опушених, 1—2,5 *мм* (при плодах 5—10 *мм*) завд., квітконіжках, після цвітіння відігнутих донизу. Чашечка волосисто опушена, дзвониковидна, 5—7(9) *мм* завд., менше ніж до середини надрізана на 5 трикутно-ланцетних часток, при плодах здута і збільшена до 11—15 *мм* завд. Віночок жовтий або білуватий, лійковидний, 7—12 *мм* завд., з циліндричною, доверху розширеною, майже рівною чашечці трубочкою і значно коротшим від трубочки відгином; лусочки, що є в зіві віночка, волосисті. Тичинки з короткими нитками і довгастими, близько 1,5 *мм* завд. і 0,5 *мм* завш., пиляками, які досягають основи лусочок або трохи налягають на них. Маточка з чотиригніздою зав'яззю, тонким стовпчиком, майже рівним чашечці, і маленькою дворозділльною приймочкою. Горішки прямі, 3,5—4,5 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш., довгасто-яйцевидні, на верхівці з тупим носиком, поздовжньозморшкуваті, коротко опушені, з поглибленим рубчиком, оточеним складчасто-зморшкуватим валиком; рубчик має білуватий придаток. ⊙. Цв. V—VI.

Reichenb. ex DC., Prodr., X (1846) 28. Reichenb., Icon. fl. Germ., XVIII, 59 (non Reichenb., Fl. Germ. excurs., I, 338, quae est *N. ventricosa* Griseb.). Котов у Наук. записк. Харків. н.-д. катедри ботаніки, I (1927) 82. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 359. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 321.

— *N. ventricosa* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 232 (non Griseb.). — *Lycopsis lutea* Desr. in Lam., Encycl. meth. Dict., III (1789) 657. — *Anchusa lutea* M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 126.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 101, fig. 8—17.

На степах, по забур'янених місцях. — Зрідка в східній частині Лісостепу і Степу як занесена рослина.

Л.Л.-С. Харківська обл.: Харків, університетський сад (Котов!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Олександрівський рн, Красний Луч, Весела Гора (Підоплічка!). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Приморський рн, Підгірний (Ширяев!). Шмальгаузен наводив ще для **П.З.-Л.С.** Одеська обл.: Любашівський рн, х. Богопільського (Шмальгаузен). — **П.З.С.** Херсонська обл.: Херсон (Шмальгаузен).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (схід. ч.), Волзьк.-Дон., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк., Причорн.; Кавказ: всі райони.

Загальне поширення. Південна Європа (о-ви в Середземному морі, Італія, Південна Югославія, Греція), Мала Азія, Іран, південь і південний схід Європейської частини СРСР, Кавказ.

Секція 3. **Cyrtocaryum** DC. Однорічна рослина. Віночок білуватий, маленький. Горішки горизонтальні, нирковидні; кільце прикріплення вентральне, еліптичне, витягнуте по черевному ввігнутому боці горішка, дуже низьке. Горішки сітчасто-зморшкуваті, з боків з радіальними (до кільця) рубчиками.

2327 (6). N. ventricosa (Sibth. et Sm.) Griseb. — **Куряча сліпота здута.** Однорічна рослина. Стебел від основи відходить здебільшого по (2)3—5, всі вони підведені або висхідні, прості, 10—20 *см* завв., густо вкриті короткими твердуватими волосками і, крім того, розсіяно вкриті довшими, 1,5—2 *мм* завд., відстовбурченими щетинками. Листки ланцетні, по краю б.-м. дрібнозубчасті, тупуваті або трохи загострені, 1—5,5 *см* завд., 3—15 *мм* завш., найнижчі — лопатовидні, до основи поступово звужені, середні та верхні — сидячі, всі спрямовані догори і з обох боків, але густіше з краю і по жилках, вкриті довгими, 1—2 *мм* завд., білими щетинками. Приквіткові листочки ланцетні, загострені, 5—10 *мм* завд., 2—6 *мм* завш., довші від чашечки або дорівнюють їй. Завійки негусті, при квітках 1,5—2,5 *см* завд., при плодах мало видовжені (до 3—3,5 *см*) і тому здаються густими. Квітки пониклі, на дуже коротких, 1—1,5 *мм* завд. (при плодах до 2 *мм* завд.), досить густо шерстисто опушених квітконіжках. Чашечка дзвониковидна, 4—5 *мм* завд., на $^1/_3$ надрізана на 5 трикутно-ланцетних, довгозагострених зубчиків 2—2,5 *мм* завд., 2 *мм* завш., (біля основи); при плодах чашечка широка, майже кулясто-яйцевидна, збільшена до 7—8 *мм* завд., розсіяно вкрита короткими залозистими волосками і, крім того, досить густо вкрита тонкими і довгими білуватими щетинками. Віночок дрібний, жовтуватобілий, близько 5 *мм* завд., трохи перевищує чашечку, його відгин в нижній частині здутий. Тичинки розміщені в середній частині трубочки віночка. Горішки горизонтальні, 3—3,5 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш., бобовидно-нирковидні, тонко сітчасто-зморшкуваті, коричневі, голі, з дуже низьким, майже непомітним кільцем прикріплення. ⊙.Цв. IV.

Griseb., Spic. Fl. Rum., II (1844) 93. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 232. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913) 329. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 344.

— *Anchusa ventricosa* Sibth. et Sm., Fl. Graeca, II (1813) 58.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 100, fig. 1 і 2.

На полях і перелогах як бур'ян.

Т.С. Кримська обл.: Чорноморський рн, поля к-пу «Нове життя» (Чернова!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Старо-Кримський рн, Планерське (Юнге!); Кіровський рн, окол. Феодосії, Баракол (Юнге). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Севастополь (М. Попов, ц. м.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (Тарханкут, Феодосія, Севастополь); Кавказ: Схід. Закавк. (Корягінський рн).

Загальне поширення. Балканський півострів, Мала Азія, Крим, Кавказ.

Рід 698. Медунка — Pulmonaria L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 135.

Квітки на коротких ніжках, в роздвоєних улиснених завійках, зібраних щитками на кінцях стебел. Чашечка дзвониковидна, менш як наполовину надрізана на трикутно-ланцетні частки, при плодах збільшена і поникла. Віночок лійковидний, з циліндричною, наверху розширеною трубочкою, довшою за п'ятилопатевий відгин, в зіві якого немає лусочок, але є 5 пучків волосків; протягом цвітіння віночок здебільшого змінює свій колір з рожевого до фіолетового, голубого або синього, а у деяких гірських видів віночок до кінця цвітіння залишається червоним. Тичинки з дуже короткими нитками і довгастими пиляками чергуються з пучками волосків; коли тичинки прикріплені в зіві віночка, тоді стовпчик маточки коротший від них, а вони дорівнюють по довжині пучкам волосків; коли тичинки прикріплені посередині трубочки, тоді стовпчик довший від них, а пиляки верхівками ледве досягають основи волосків. Зав'язь чотиригнізда, стовпчик з голівчастою або коротко-дволопатевою приймочкою. Плід складається з чотирьох кулясто-яйцевидних, гладеньких, блискучих горішків, розсіяно вкритих ніжними волосками і прикріплених до плоского квітколожа поглибленим рубчиком, навколо якого є гладенький валик. — Багаторічні кореневищні рослини з суцільними листками.

З 15 видів, поширених у Центральній і Південній Європі, на Кавказі і в Сибіру, в УРСР зустрічаються 6 видів, переважно лісових рослин.

---

1. Рослина коротко і м'яко бархатисто опушена, у верхній частині клейка від залозистих волосинок . . . . . (3). **М. м'якенька — P. mollissima** Kern.
— Рослини жорстковолосисті . . . . . 2.
2. Віночок спочатку рожевий або червоний, на кінець цвітіння голубий. Стеблові листки не збігають по стеблу . . . . . 3.
— Віночок до кінця цвітіння червоний. Стеблові листки збігають по стеблу . . . . . 5.
3. Прикореневі листки ланцетні або лінійно-ланцетні, поступово звужені в крилатий черешок . . . . . (6). **М. вузьколиста — P. angustifolia** L.
— Прикореневі листки при основі звичайно серцевидні, раптово переходять у некрилаті або вузькокрилаті черешки . . . . . 4.
4. Пластинка літніх прикореневих листків з білими плямами, довша, ніж черешок, або дорівнює йому . . . . . (2). **М. лікарська — P. officinalis** L.
— Пластинка літніх прикореневих листків неплямиста, значно коротша за черешок . . . . . (1). **М. темна — P. obscura** Dumort.

5 (2). Пластинка літніх прикореневих листків майже дорівнює черешку. Горішки 3—4 *мм* завд. . . . . (4). **М. червона — P. rubra** Schott.
— Пластинка літніх прикореневих листків значно довша за черешок. Горішки близько 5 *мм* завд. . . . . (5). **М. угорська — P. Filarszkyana** Javorka.

Ряд **1. Asperae** Kern. Чашечка вкрита жорсткими напівпритиснутими довгими, але не густими щетинками, залозисте опушення є лише при основі чашечки. Прикореневі листки серцевидно-яйцевидні, досить жорсткощетинисті.

2328 (1). P. obscura Dumort. — **Медунка темна.** Жорстковолосиста і, крім того, короткозалозиста рослина з міцним, не дуже товстим, але довгим косим кореневищем, від якого відходять паралельно численні тонкі корені. Стебла висхідні, 15—30 *см* завв., прості або вгорі, а іноді і від основи розгалужені, густо вкриті відстовбурченими волосками. Листки негусто вкриті жорсткими прилеглими волосками, неплямисті, прикореневі — широко-яйцевидні, при основі звичайно серцевидні, раптово переходять у вузькокрилаті або некрилаті, значно довші від пластинок черешки, 6—20 *см* завд.; довжина їх пластинок вдвоє більша за їх ширину, вони мають 5—21 *см* завд., 1,5—9 *см* завш., на верхівці загострені; нижні стеблові листки яйцевидні, 3—7,5 *см* завд., 1,5—4 *см* завш., на верхівці загострені, при основі звужені в короткі ширококрилаті черешки і трохи збігають по стеблу; верхні стеблові листки — довгасто-яйцевидні або довгасто-еліптичні, 2,5—6 *см* завд., 0,8—3 *см* завш., до основи звужені, сидячі. Квітки на коротких, 3—6 *мм* завд., після цвітіння нахилених донизу і збільшених до 15 *мм* завд., ніжках, в небагатоквіткових завійках, зібраних на верхівці стебла щитком. Чашечка 8—10 *мм*, при плодах 12—13 *мм* завд., на третину надрізана на трикутні загострені частки. Віночок спочатку рожевий, пізніше пурпуровофіолетовий, 14—20 *мм* завд., з розширеною доверху, всередині гладенькою трубочкою 7—10 *мм* завд., і закругленими, 5,5—6 *мм* завд. і 3,5—4 *мм* завш., лопатями відгину; в зіві є пучки волосків. Тичинки з довгастими, 1—1,75(2) *мм* завд., близько 0,5 *мм* завш., пиляками. Горішки 3,5—4 *мм* завд., округло-яйцевидні, з гострою верхівкою та кілем, спочатку розсіяно і коротко опушені, пізніше голі, глянсуваті, чорні. ♃. Цв. IV—V.

Dumort. in Bull. Soc. Roy. Bot. de Belg., IV (1865) 341. A. Kern., Monogr. Pulmon. (1878) 30, tab. IX. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 222. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 360. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 346.

— *P. officinalis subsp. obscura* Murb., Beitr. Fl. Südbosn., 87. Gayer in Magyar Bot. Lap., 48. — *P. officinalis* L. var. γ L., Sp. pl., ed. I (1753) 135.

Рисунки: Kern., ц. м., tab. IX, fig. 1—3 і tab. XIII, fig. 8.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 2179! Герб. русск. фл., № 2178 (*sub P. officinalis* L.), Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2133. Fl. Hung. exsicc., № 565 (*sub P. officinalis subsp. obscura* Dum.).

По лісах, чагарниках. — Звичайно в лісових і лісостепових районах, рідше в Степу (в його південній частині відсутня). В Криму зустрічається лише в гірських лісових районах.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С. (на південь до лінії Балта — Котовськ). — **П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С.** Часто. **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Боровський рн, Гороховатка (Сова!). — Ворошиловградська обл.: Містки (!); Старобільський рн, Вишневий (Сова!). — Дніпропетровська обл.: окол. Дніпропетровська (Шмальгаузен). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Березнеговатський рн, Тернівка (Васильєв!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Куйбишевський рн, Соколине (Андреєв!), Кокозька долина (Грабовський!). — **Г.Кр.** Ялтинський рн, Ай-Петрінська яйла, на межі з лісом (Крижевський!, Андреєв!, Дойч!, Чернова!, Попов і Барбарич!, !!), Шишко × Казарми (Ваньков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл. (півд. ч.), Дв.-Печ. (півд. ч.), Лад.-Ільм., Прибалт., Верх.-Дністр., Карпат., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Причорн. (півн. ч.), Ниж.-Дон. (півн. ч.), Крим; Зах. Сибір: Обськ. (в окол. Красноуфімська і в долині р. Вішери).

Загальне поширення. Майже вся Західна Європа від середньої частини Скандинавії і Англії до Середньої Італії та країн Балканського півострова, Європейська частина СРСР і Західний Сибір (західна частина).

Примітка. Цей вид гібридизує з *P. angustifolia* L. Такі гібриди відомі з **П.П.** Окол. Києва, Голосієво (Оксіюк!, Лоначевський!, Васильєв-Яковлев!), Борщагівка (Шмальгаузен!).

2329(2). P. officinalis L. — **Медунка лікарська.** Близька до *P. obscura*, жорстковолосиста і короткозалозиста рослина з досить тонким, розгалуженим, негусто вкритим тонкими коренями кореневищем. Стебло 10—30 *см* завв., прямостояче, часто від основи або лише вгорі розгалужене, вкрите жорсткими відстовбурченими і короткими залозистими волосками. Листки вкриті жорсткими, досить довгими, прилеглими волосками, майже незалозисті, зверху темнозелені, зісподу сизуватозелені і слабкіше опушені. Прикореневі листки широко-яйцевидні, загострені, при основі серцевидні і раптово переходять у вузькокрилаті, коротші від пластинок або рівні їм черешки 5—9(12) *см* завд.; їх пластинки також, як часто і пластинки стеблових листків, виразно білоплямисті, довжина їх у півтора раза перевищує їх ширину, 4,5—14 *см* завд., 2,5—7,5 *см* завш. Стеблові листки довгасто-яйцевидні, на верхівці загострені, 2,5—6,7 *см* завд., 1—2,8 *см* завш., нижні — звужені до основи в короткі крилаті черешки, середні та верхні — сидячі, б.-м. стеблообгортні. Квітки на залозисто опушених квітконіжках, при квітках 3—5 *мм* завд., при плодах до 12 *мм* завд., зібрані небагатоквітковими завійками на верхівках стебел. Чашечка трубчасто-дзвоникувидна, 6—10 *мм* завд., на третину або майже до половини надрізана на трикутні, загострені частки 4—7 *мм* завд., при основі 2—3,5 *мм* завш. Віночок 13—20 *мм* завд., з тупими, округлими лопатями відгину, спочатку червоний, потім голубуватофіолетовий, голий, лише в зіві з пучками волосків. Стовпчик маточки на кінець цвітіння довший від чашечки. Тичинки з довгастими, 1,5—1,75 *мм* завд., пиляками. Горішки 3,5—4 *мм* завд., з гострим кілем і верхівкою, спочатку розсіяно і коротко опушені, пізніше голі, блискучі, коричневі або чорні. ♃. Цв. IV—V.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 135 excl. var. β et γ. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 233, р. р. Левитский в Тр. Бот. муз. АН, VIII (1911), 1—25. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 360. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 345, р. р.

Рисунки: Кегп., Monogr. Pulmon. (1878), tab. X, fig. 1—6 і tab. XIII, fig. 7.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 930.

По лісах, між чагарниками.

Західноєвропейський вид. Може зустрітися на крайньому заході УРСР, але певні місцезнаходження його на території УРСР не відомі.

Загальне поширення. Середня та Південна Європа (Голландія, Бельгія, Німеччина, Чехословаччина, Угорщина, Швейцарія, Італія, Югославія). Культивується в Англії.

Примітка. Вивченню видів, що раніше об'єднувались під однією назвою — *Pulmonaria officinalis* L. s. l., приділено багато уваги в монографії Кернера (Monogr. Pulmon., 1878) та в статті Левітського (1911). Левітський стверджує, що на території УРСР з групи Pulmonariae officinalis зустрічається *P. officinalis* L. і *P. obscura* Dumort., вважаючи їх, проте, не видами, а географічними расами. Першу він вважає расою південною, властивою чорноземній смузі південної частини Середньої Європи, що на півночі досягає 44° п. ш., другу — расою, властивою Північній Європі (її лісовій або нечорноземній смузі), що досягає 61,5° п. ш. Слідом за Кернером Левітський наводить з району Херсона рослини, які він відносить до типу *P. officinalis* L. Інші автори (наприклад, М. Г. Попов, «Очерк раст. и фл. Карпат», 1949) вважають, що *P. officinalis* L. «островами (реліктовими) зустрічається на схід до Дніпра». Наші дослідження цієї групи показали, що на території УРСР, до самого її західного кордону, зустрічається лише один вид — *P. obscura* Dumort. — рослина з темнозеленими, неплямистими листками і довгими черешками у прикореневих листків. Другий вид — *P. officinalis* L. може зустрітись лише на крайній західній межі республіки, куди він може зайти з області основного свого ареалу — Південно-Західної Європи. Рослини з околиць Києва, що мають незначну плямистість листків і визначені в гербаріях як *P. officinalis* L., також являють собою *P. obscura* Dumort., у якої плямистість виявлена менше, ніж у типових західних форм, і її наявність пов'язана, як з'ясував ще Левітський, з певними умовами життя рослини. Таким чином, на нашій території немає ні двох видів, ні двох географічних рас.

Господарське значення. Лікарська рослина. Трава медунки містить слиз і дубильну речовину. Застосовується в народній медицині як пом'якшувальний засіб.

Ряд **2. Molles** Кегп. Пластинки прикореневих листків влітку широко-еліптичні, до основи поступово звужені в черешки, вкриті м'якими напівпритиснутими волосками, з невеликою кількістю залозистого опушення. Молоді пластинки майже оксамитні і м'які. Стебла у верхній частині і чашечки вкриті відстовбурченими, досить довгими залозистими волосками.

2330 (3). P. mollissima Kern. — **Медунка м'якенька.** Рослина з товстим висхідним кореневищем, від якого відходять численні тонкі корені, м'яко і густо бархатисто опушена, у верхній частині трохи клейка від залозистих волосинок. Стебла 15—50 *см* завв., прямостоячі, здебільшого поодинокі, іноді вгорі розгалужені, негусто вкриті м'якими короткими волосками, у верхній частині залозисто-волосисті. Листки бархатисті від густих, коротких і м'яких притиснутих волосинок, неплямисті; прикореневі листки широко яйцевидно-ланцетні або довгасто-еліптичні, загострені, раптово звужені в крилаті черешки 6—25 *см* завд.; їх пластинки 6—47 *см* завв., 3,5—12 *см* завш.; стеблові листки ланцетні або яйцевидно-ланцетні, 2,5—10 *см* завд., 1—4 *см* завш., сидячі, з напівстеблообгортною, трохи косою основою. Квітки на м'яко-залозисто опушених, після цвітіння б.-м. пониклих, 5—10 *мм* завд., квітконіжках, в негустих завійках, зібраних на верхівці стебел щитком. Чашечка також м'яко-залозисто опушена, 8—12 *мм* завд., на третину надрізана на трикутні, загострені частки, при плодах збільшена до 15 *мм* завд. Віночок голубуватофіолетовий, 15—18(20) *мм* завд., в трубочці під лусочками густоволосистий, його відгин на третину надрізаний на півокруглі, широкі, 3,5—5 *мм* завш., лопаті. Тичинки з короткими тоненькими нитками, тісно прилеглими до трубочки віночка, і з довгастими жовтуватими пиляками. Горішки яйцевидні, 3,5—4 *мм* завд., на верхівці тупі, спочатку розсіяно і коротко опушені, пізніше голі, блискучі, чорні. ♄ . Цв. IV—V.

Kern., Monogr. Pulmon. (1878) 47. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 233. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 359. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 347.

— *P. mollis* Bess., Enum. pl. Volhyn. Podol. Cet. (1822) 42, № 1345. Ledeb., Fl. Alt., 179. Fl. Ross., III, 137, non Wolff.

Рисунки: Kern., ц. м., tab. III, fig. 1 і tab. XIII, fig. 11. Javorka, Icon., tab. 413, f. 2813.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1173. Герб. фл. Кавк., № 97! Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 626. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 929. Fl. Hung. exsicc., № 567.

По лісах, узліссях. — В лісових і лісостепових районах Правобережжя.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Берегівський рн, Береги (Харкевич!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Рахівський рн, Чорногора (Новицький!). — Чернівецька обл.: Путильський рн, Шепіт (Котов!). Наводиться також для лісів нижнього пояса всього району Східних Карпат (Шафер, Кульчинський, Павловський). — **Пр.Л.** Наводиться для кол. Буковини (Завадський) та районів Підкарпаття, що належать до Дрогобицької і Станіславської областей (Шафер, Кульчинський, Павловський). — Дрогобицька обл.: Трускавець (Котов!). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Почаїв, Кременець, Божа Гора (Шмальгаузен). — Львівська обл.: Винниківський рн, Зубра (Томашек); Підкамінський рн, Пеняки (Кернер). — **З.П.** Волинська обл.: Теремнівський рн, Звірів-Котовське л-во (Косець!); Бессер наводить для району кол. Волині — Житомирської, Рівненської і Волинської областей. — **П.П.** Київська обл.: окол. Києва (Шмальгаузен). — **В.Л.-С.** Наводиться для районів Волинської, Львівської і Рівненської областей (Шафер, Кульчинський, Павловський). — **З.Л.-С.**

Рис. 89. Медунка м'якенька — *Pulmonaria mollissima* Kern.

1 — загальний вигляд; 2 — прикореневий листок; 3 — квітка; 4 — чашечка при плоді; 5 — горішок.

Тернопільська обл.: Чортківський рн, Улашківці, ліс Галілея (Гринь!); Підволочиський рн, Тарнорудка (Шмальгаузен); Струсівський рн, степ Панталиха (Кнапп); Тернопіль (Томашек). — Хмельницька обл.: окол. Кам'янця-Подільського (Шмальгаузен). — Вінницька обл.: Барський рн, Барське л-во (Гринь!). — Одеська обл.: Котовський рн, Любомирка, в Ногайському лісі (Шмальгаузен), Котовськ (Шмальгаузен); Кодимський рн, Лисогірка (Гринь!). — Станіславська обл.: Покуття (Шафер, Кульчинський, Павловський). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Жмеринка (Шмальгаузен!), окол. Вінниці (Шмальгаузен); Ободівський рн, Буди (Яновчик!); Немирівський рн, Велика Бушинка (!). — Одеська обл.: Ананьївський рн, Жеребкове (Котов!); Савранський рн, Слюсарівський та Савранський ліси (!!), Саврань та Ольгопіль (Шмальгаузен!). — Кіровоградська обл.: Кіровоград (Шмальгаузен!); Єлисаветградківський рн, Нерубайка (Гринь!); Голованівськ (Гринь!). — Черкаська обл.: Корсунь-Шевченківський (Шмальгаузен!, Підоплічка!); Умань (Пачоський!); Звенигородський рн, Княжа, окол. Звенигородки, Хлипнівський ліс (Підоплічка!); Смілянський рн, Велика Яблунівка, ліс Реп'яшне (!); Канівський рн, Таганча (Гринь!). — Київська обл.: Біла Церква, Олександрія, Паліева Гора і парк (!!); Таращанський рн, сосновий ліс за Котлуєм (!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Добровеличківський рн, ліс біля Піщаного Броду (!!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпат., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр. (на захід від Дніпра), Причорн. (півн.-зах. ч.), Волзьк.-Кам., Заволзьк.; Кавказ: Зах. Передкавк., Зах. Кавк., Зах. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ. (на південь від 59—61° п. ш.), Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс. (на півд. від 61,5° п. ш.), Лен.-Кол. (півд. ч. Якутської АРСР), Анг.-Саян.; Серед. Азія: Дж.-Тарб. (Тарбагатай і Джунгарський Алатау).

Загальне поширення. Середня Європа (Німеччина, Польща), країни Балканського півострова, південно-західна частина СРСР (на схід до Дніпра), Кавказ, Середнє Поволжя, Західний і Східний Сибір (на південь від 59—62° п. ш.), Північно-Західний Китай, Північна Монголія.

Примітка 1. Відомі гібриди *P. mollissima* Kern. × *P. officinalis* L. s. l., які вирощувались в окол. Городниці Черкаської обл. та в Ботанічному саду Київського державного університету. За зборами Г. Левітського (1904), екземпляри з Києва були видані Гербарієм руської флори (Herb. Fl. ross., № 2181).

Примітка 2. *P. mollissima* Kern. відрізняється від усіх інших видів роду, поширених на території СРСР, наявністю густого залозистого опушення на всіх частинах рослини. Ми гадаємо, що залозисте опушення у цього виду є більш пізньою і більш прогресивною ознакою, ніж просте опушення, оскільки залозисті волоски являють собою багатоклітинні спеціалізовані утвори, прості ж волоски — це утвори одноклітинні. До того ж прості волоски — ознака, властива найбільшій кількості представників роду. Тому, як легко уявити собі, тут відбувались спеціалізація і ускладнення волосків у деяких видів (наприклад, *P. mollissima* Kern.), що далеко відійшли у своєму поширенні від основного центра виникнення роду (рід *Pulmonaria* в цілому — середньоєвропейський, і майже всі середньоєвропейські види роду характеризуються простим опушенням), а не спрощення волосків у основної кількості видів, що зростають приблизно в тих же умовах, в яких вони виникли. Отже, ми вважаємо, що *P. mollissima* Kern. разом з близькими до неї видами — *P. montana* Dumort. і *P. mollis* Wolff. є найбільш молодими видами роду.

Досліджені нами рослини *P. mollissima* Kern. з різних місцезнаходжень (Західної Європи, Кавказу і Сибіру) мають різний ступінь залозистого опушення і різну довжину залозистих волосків, тобто не лише географічно, а й морфологічно дещо відрізняються одна від одної. Найбільш залозисті рослини — кавказькі, а найменш залозисті — сибірські. Розірваний ареал цього виду представлений трьома окремими районами — західним (Центральна Європа, Балканський півострів та західна частина УРСР — до Дніпра на сході), кавказьким та сибірським (від Волги до Єнісею). Умови існування виду в кожному з цих флористичних районів, безумовно, різні; вони, напевно, позначились на морфології цього виду, насамперед на характері опушення.

2331 (4). P. rubra Schott. — **Медунка червона.** Рослина з міцним кореневищем, від якого відходять численні пагони. Стебло висхідне, 30—50 *см* завв., вкрите разом з листочками б.-м. довгими відстовбурченими волосками 1—3 *мм* завд. і, крім того, вгорі, особливо в суцвітті, густо-коротко залозисте. Листки частково перезимовують, прикореневі — яйцевидні, яйцевидно-довгасті або довгасто-еліптичні, дуже загострені, при основі раптово звужені в черешки, які дорівнюють листовим пластинкам або довші від них. Стеблові листки сидячі, не збігають на стебло або коротко збігають, значно менші від прикореневих. На дослідженому нами екземплярі прикореневі листки досягали 6—10 *см* завд., 2,8—4 *см* завш., їх черешки 4—6,5 *см* завд., стеблові листки 2,2—4,5 *см* завд. і 0,6—1,2 *см* завш. Загалом рослина близька до *P. mollissima* і відрізняється від неї наведеними в описі ознаками, а саме: густішим опушенням і більшою довжиною волосків, коротко збігаючими або зовсім не збігаючими стебловими листками та рівними листовим пластинкам або довшими від них черешками прикореневих листків (що значно більші розміром за стеблові листки), наявністю зимуючих листків і меншим розміром горішків. ♃. Цв. VI—VII.

Schott in Bot. Zeit., IX (1851) 395. Kern., Monogr. Pulmon., 40. Szaf., Kulcz., Pawl., Rośl. polsk. (1924) 479. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 360. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 348.

— *P. transsilvanica* Schur in Verh. Siebenb. Verh., III (1852) 88; Enum. pl. Transsylv., 471.

Рисунки: Kern., ц. м., tab. XII, fig. 1—3, tab. III, fig. 10. Javorka, Icon., tab. 413, fig. 2815.

Видані зразки: Fl. Hung. exsicc., № 568.

У гірських лісах. — Східні Карпати.

К.Л. Закарпатська обл.: Хустський рн, Боронява (Ігошина). — Станіславська обл.: Яремчанський рн, Ворохта, у верхів'ях Пруту, на г. Яблуниця (М. Попов, ц. м.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати). Загальне поширення. Східні Карпати, Балканський півострів.

Примітка. Екземплярів цього виду з України ми не бачили і наводимо його для флори УРСР за літературними даними. Всі ж досліджені нами рослини

з Закарпатської області, які були визначені за *P. rubra* Schott., мають вузько еліптичні та поступово звужені в черешок прикореневі листки, тому ми й відносимо їх до виду *P. Filarszkyana* Javorka.

2332 (5). P. Filarszkyana Javorka — **Медунка угорська.** Рослина не дуже шорстка, з міцним, надто довгим кореневищем, від якого відходять численні міцні корені, а від верхівки — надземні пагони. Стебел від основи підіймається здебільшого кілька, рідше вони поодинокі, висхідні, 30—60 *см* завв., внизу майже голі, вгорі вкриті короткими, близько 1 *мм* завд., відстовбурченими волосками. Листки тонкі, зверху зелені, коротко і притиснутоволосисті, зісподу сизувато-зелені, з більш рідким опушенням, по краю коротковійчасті; зимуючих листків немає; прикореневі вузько-еліптичні або яйцевидно-ланцетні, загострені, до основи поступово звужені в крилаті черешки 2,5—6 *см* завд., їх пластинки значно довші від черешків, 4,5—26,5 *см* завд. і 1,5—6,2 *см* завш. Стеблові листки 4—14 *см* завд., 1,5—3,5 *см* завш., сидячі і довго збігають на стебло, на верхівці поступово загострені. Квітки на відстовбурчено коротковолосистих і короткозалозистих, після цвітіння відхилених донизу ніжках 3—7 *мм* завд., зібрані на верхівках стебел небагатоквітковими завійками. Чашечка 9—15 *мм* завд., на третину, іноді майже до середини надрізана на трикутні, коротко загострені частки 5—6 *мм* завд., при основі 1—2 *мм* завш.; при плодах чашечка збільшена і здута. Віночок до кінця цвітіння червоний, 13—17 *мм* завд., з перехоплено-завуженою вгорі трубочкою 6—7 *мм* завд., тупими і округлими лопатями відгину 3—4 *мм* завд. і 5—6 *мм* завш., і з пучками волосків у зіві в проміжках між довгастими, близько 1,5 *мм* завд., пиляками. Горішки чорні, блискучі, 4—5 *мм* завд., з гострим, манжетковидним краєм при основі і кілем з черевного та спинного боків. ♃. Цв. VI—VII.

Javorka in Bot. Közlem., XV (1916) 52; Magyar Flora, III (1925) 849. Szaf., Kulcz., Pawł., Rośl. polsk. (1924) 479. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 360. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 349.

— *P. dacica* Simk., Enum. Pl. Transsylv. (1886) 406. — *P. rubra* var. *dacica* Simk. in Math. Term. Közlem, XV (1878) 583.

Рисунки: Javorka, ц. м. (1916) 53; Icon., tab. 413, fig. 2816.

Видані зразки: Fl. Hung. exsicc., № 867!

На високогірних полонинах і галявинах верхнього пояса лісу. — В Карпатських лісах.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, хребет Свидовець, схили г. Ближниця (Брадіс і Зап'ятова!, Ігошина!); на схилах г. Говерля, на висоті 1840—2100 *м* (!!, Котов!, Брадіс!, Зап'ятова!, Білик!, Хржановський!, Комендар!, Ігошина); схили г. Піп Іван Чорногорський, на висоті 1700 *м* (!!, Котов!, Гринь!); г. Менчул (Хржановський!); схили г. Петрос, на висоті 2000 *м* (Гринь!); г. Туркул (Комендар!); верхів'я р. Бербенескулу, на хребті Чорногора (Брадіс!); Брескул, на схилі Білого Потоку (Білик!); Богдан, Шаульське л-во, на висоті 1140 *м* (Гринь!, Комендар!); схили г. Піп Іван Мармароський, на висоті 1920 *м* (Гринь!); Луги, схили до потоку Білий

Рис. 90. Медунка угорська — *Pulmonaria Filarszkyana* Javorka.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — віночок у розгорненому вигляді; *4* — чашечка при плоді; *5* — горішок.

(Харкевич!). — Станіславська обл.: Жабївський рн, Чорногора (Козій); Буркут, Чивчинські гори (Барбарич!, Міндерова!); по березі гірського потоку Прилучного (Міндерова!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (Карпати).

Загальне поширення. Східнокарпатський ендем.

Ряд **3. Strigosae** Kern. Пластинки прикореневих листків влітку ланцетні або довгасто-ланцетні, довгозагострені на верхівці і довго, дуже поступово звужені у вузькокрилаті черешки, коротші за відповідні пластинки, зісподу негусто, але довго і жорсткощетинисті; щетинки дуговидно зігнуті до листової пластинки, а по жилках відстовбурчені, з верхнього боку листова пластинка вкрита короткими відлеглими жорсткуватими щетинками, відігнутими донизу.

2333 (6). P. angustifolia L. — **Медунка вузьколиста.** Шорстка рослина з коротким товстим і міцним розгалуженим кореневищем, від якого пучками відходять численні тонкі корені. Стебла прямостоячі, 15—40 *см* завв., вкриті, як і вся рослина, жорсткими, трохи відігнутими назад волосками і, крім того, вгорі б.-м. залозисті. Листки густо вкриті відлеглими жорсткими волосками, по краю інколи трохи залозисті, неплямисті; прикореневі листки довгасто-ланцетні або лінійно-ланцетні, на верхівці загострені, при основі поступово звужені в крилаті, коротші від пластинок черешки 3—14 *см* завд.; їх пластинки 3,5—3,7 *см* завд., 1,5—5,5 *см* завш. Стеблові листки сидячі, ланцетні або довгасто-ланцетні, загострені, 2,5—10 *см* завд., 0,3—1,5 *см* завш., нижні — до основи здебільшого звужені, верхні — напівстеблообгортні і б.-м. збігають на стебло. Квітки на шерстисто опушених, після цвітіння відхилених в бік ніжках 5—12 *мм* завд., в небагатоквіткових завійках, зібраних густими щитковидними суцвіттями. Чашечка 7—13 *мм* завд., на третину надрізана на ланцетні, загострені частки 3—3,5 *мм* завш., шорстка, але, як і квітконіжки, не залозиста або з дуже рідкими залозистими волосками, при плодах трохи збільшена і здута. Віночок 13—18 *мм* завд., з циліндричною, доверху розширеною трубочкою, що майже дорівнює п'ятилопатевому відгину, спочатку червоний, пізніше голубий, в зіві нижче волосистого кінця голий або розсіяно опушений. Маточка з довшим від чашечки стовпчиком. Горішки яйцевидні, 3—4 *мм* завд., вгорі округлі, замолоду трохи опушені, пізніше голі, блискучі. ♃. Цв. IV—V.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 135. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 233. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, I, 335. Kern., Monogr. Pulmon., 3. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 360. М. Попов во Фл. СССР, XIX. 350.

— *P. azurea* Bess., Primit. fl. Galic., I (1809) 150.

Рисунки: Kern., ц. м., tab. I, fig. 1—6. Javorka, Icon. Hung., tab. 412, fig. 2812.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 275! Fl. Hung. exsicc., № 564. Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 1263. Woloszczak, Fl. Polon. exsicc., № 463.

По листяних і соснових лісах, чагарниках, на піщаному грунті. — Переважно в лісових і лісостепових районах.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременець (герб. Турчанінова!). — **З.П.** Волинська обл.: Овадніський рн, Верба (Пачоський); Ковель (Шмальгаузен). — Житомирська обл.: окол. Житомира (Тутковський!, Шмальгаузен); Довбиський рн, окол. Биківки (А. і О. Барбарич!). — **П.П.** Житомирська обл.: Овруцький рн, Гладковичі (Білик!). — Київська обл.: окол. Києва, Голосієво (Левітський!, Лоначевський!), Борщагівка (Шмальгаузен!), Святошино (Д. Зеров!), Звіринець (Карнаух!), Сирець (Єлін!, Дубовик!); Києво-Святошинський рн, біля Гостомеля (Семенкевич!), сосновий ліс в окол. Бучі (Єлін!), Горенка (Монтрезор!); Димерський рн, окол. Рихти (А. та О. Барбарич!); окол. Фастова (Шмальгаузен!). — **Л.П.** Київська обл.: окол. Києва, Дарниця (Лазаренко!, Матюшенко!, Семенкевич!, Монтрезор!); Броварський рн, Рибне озеро (Єлін!), Семиполки, Залісся (А. та О. Барбарич!), Літківське л-во (Сележинський!). — Чернігівська обл.: Остерський рн, Сорокошичі, Новий Завод, Сапонова Гута (А. та О. Барбарич!); Добрянський рн, Ловинь (А. та О. Барбарич!); Холминський рн, Жукля (А. та О. Барбарич!); Семенівський рн, Костобобер (А. та О. Барбарич!); Комарівський рн, Берестовець (Лукашов!); Новгород-Сіверський (герб. Турчанінова). — Сумська обл.: Середино-Будський рн, Жихове (А. та О. Барбарич!). — **П.Л.-С.** Житомирська обл.: Янушпільський рн, Іванопіль (Єлін!). — Вінницька обл.: окол. Вінниці (Шмальгаузен). — Черкаська обл.: Черкаський рн, Руська Поляна (!); Чигиринський рн, Кожарки (Постриганы!); Сміла, ліс за Тясмином (Матюшенко!). — Київська обл.: Біла Церква, ліс Кошик і ліс Товста (Гродзінський!); Васильківський рн, Дзвонкове (Котов!). — **Л.Л.-С.** Київська обл.: Переяслав-Хмельницький рн, Студеники, Студенківське л-во (!!), ліс в окол. Переяслава-Хмельницького (Пачоський!). — Полтавська обл.: Лубни (Шмальгаузен!); окол. Полтави, Триби (Іллічевський!). — Харківська обл.: окол. Харкова (Наливайко!, Ширяєв!, Котов!), Мерефа (Котов!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: окол. Дніпропетровська (Шмальгаузен). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Козельщанський рн, Кринки (Лїпський!), окол. Киселівки (Шмальгаузен!). — **П.З.С.** Херсонська обл.: на південь від Херсона (Шмальгаузен).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм. (Псков), Прибалт., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам. (півд.-зах. ч.), Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Бессараб., Причорн. (півн. ч.).

Загальне поширення. Скандинавія, Англія, Середня і Південна Європа (Данія, Німеччина, Польща, Угорщина, Італія, Чехословаччина), Європейська частина СРСР (вищезгадані райони).

Примітка 1. Бессер, характеризуючи описану ним з Волині *P. azurea* Bess., вказує, що цей вид відрізняється від ліннеївського відсутністю залозистого опушення на стеблах, голим віночком у зіві нижче кільця волосків і деякими іншими ознаками. На жаль, серед досліджених екземплярів цього виду з України ми не зустріли рослин з абсолютно незалозистим стеблом і всіма іншими ознаками, про які пише Бессер.

Примітка 2. В літературі (М. Попов, ц. м.) є вказівка на те, що в природі зустрічаються гібриди *P. officinalis* × *P. angustifolia*, які в одних випадках дуже подібні до *P. mollissima* (наприклад, екземпляри з Києва, Голосіївського лісу, видані Герб. русск. фл. за № 2180, та екземпляри з Вольська), а в інших випадках подібні то до *P. officinalis*, то до *P. angustifolia*.

Рід 699. **Незабудка — Myosotis** L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 31.

Квітки правильні, в довгастих, неулиснених або улиснених лише при основі завійках, розміщених на кінцях стебел і галузок. Чашечка дзвониковидна, глибокоп'ятироздільна або лише п'ятизубчаста. Віночок голубий, рідко білуватий або блідорожевий, з короткою циліндричною трубочкою і колесовидним, плоским або трохи ввігнутим п'ятилопатевим відгином; в зіві при основі лопатей є 5 товстуватих, широких, на верхівці слабовиїмчастих лусочок яскравожовтого кольору. Тичинок 5, з прикріпленими до трубочки віночка дуже коротенькими нитками і довгастими або овальними пиляками, що мають на верхівці дуже маленькі придатки; з трубочки віночка тичинки не висуваються. Маточка з чотиригніздою зав'яззю, здебільшого коротким стовпчиком і маленькою голівчастою, невиразно дволопатевою приймочкою. Плід з чотирьох трикутно-яйцевидних, блискучих горішків, прикріплених своєю основою до плоского квітколожа; горішки без придатків. — Багаторічні або однорічні трав'янисті рослини з суцільними довгастими або ланцетними листками.

Рід охоплює близько 40 видів, поширених у помірних зонах Старого Світу і частково в Північній Америці. З них у СРСР зустрічаються 25, в УРСР — 19 видів.

———

1. Чашечка при основі із спрямованими вгору і притиснутими прямими волосками, при плодах б.-м. відкрита . . . . . 2.
— Чашечка при основі з відстовбурченими або косо спрямованими вгору волосками, гачкувато зігнутими на верхівці . . . . . 10.
2. Багаторічні рослини. Чашечка п'ятизубчаста, надрізана до середини або лише до третини. Віночок з плоским, колесовидним відгином 4—10 *мм* у діаметрі . . . . . 3.
— Однорічні, іноді дуже дрібні рослини. Чашечка надрізана глибше середини (здебільшого на $^2/_3$). Віночок з трохи ввігнутим відгином, 1,5—2,5 *мм* у діаметрі . . . . . 7.
3. Чашечка надрізана до третини. Відгин віночка майже вдвоє довший від його трубочки. Стовпчик дорівнює чашечці чи довший або лише трохи коротший від неї . . . . . 4.
— Чашечка надрізана до середини. Відгин віночка майже дорівнює його трубочці. Стовпчик наполовину коротший від чашечки . . . . . **(5). Н. дерниста — M. caespitosa** Schultz.
4. Стебло густо відстовбурченоволосисте. Листки з притиснутими вгору, коротшими, ніж на стеблі, волосками. Стовпчик після цвітіння здебільшого довший від чашечки . . . . . **(2). Н. литовська — M. lithuanica** Bess.
— Стебло розсіяно волосисте або майже зовсім голе. Стовпчик після цвітіння дорівнює зубцям чашечки або трохи коротший від них . . . . . 5.

5. Стебло в нижній частині б.-м. густо або розсіяно вкрите відстовбурченими волосками, вгорі (в суцвітті) притиснуто-щетинисте або майже голе, тьмянувате. Листки з рідкими, притиснутими вгору волосками. Стовпчик дорівнює або майже дорівнює зубцям чашечки . . . . . **(1). Н. болотна — M. palustris** Lam.
— Стебло з рідкими, б.-м. притиснутими волосками або майже голе, блискуче. Волоски на всіх листках притиснуті вгору або у нижніх листків з нижнього боку притиснуті донизу. Стовпчик помітно коротший від зубців чашечки . . . . . 6.
6. Листки б.-м. розпростерті, всі з притиснутими вгору рідкими волосками. Віночок 3,5—4 *мм* завд., його відгин 5—7 *мм* у діаметрі . . . . . **(4). Н. жорстка — M. strigulosa** Reichenb.
— Листки здебільшого спрямовані вгору, нижні зісподу з притиснутими донизу волосками. Віночок 3—3,5 *мм* завд., його відгин 4—5,5(7) *мм* у діаметрі . . . **(3). Н. дібровна — M. nemorosa** Bess.
7 (2). Стебла добре розвинені, 10—45 *см* завв. Плодоніжки тонкі, видовжені до 4—7 *мм* завд., горизонтально відхилені від осі суцвіття . . . . . 8.
— Стебла мало розвинені, 2—10 *мм* завв. Плодоніжки короткі, потовщені, дуже мало відхилені від осі суцвіття або притиснуті до неї . . . . . 9.
8. Віночок голубий, завійки коротші за вегетативну частину стебла або дорівнюють їй. Росте на узліссях листяних лісів . . . . . **(8). Н. українська — M. ucranica** Czern.
— Віночок білий. Завійки довші за вегетативну частину стебла. Росте в борах . . . . . **(9). Н. борова — M. pineticola** Klok.
9 (7). Стебло добре виявлене, з кількома листками нижче суцвіття. Віночок темноголубий. Чашечка при плодах 3—4 *мм* завд. . . . . **(7). Н. ідська — M. idaea** Boiss. et Heldr.
— Стебло (коли воно розвинене) не улиснене нижче суцвіття, квітки розташовані майже від самої його основи. Віночок білий. Чашечка при плодах 2—3 *мм* завд. . . . . **(6). Н. прибережна — M. litoralis** Stev.
10 (1). Квітки чималі, відгин віночка плоский, 5—11 *мм* у діаметрі . . . . . 11.
— Квітки дрібні, відгин віночка трохи ввігнутий, 2—3 *мм* у діаметрі . . . . . 15.
11. Високорослі, до 50—60 *см* завв., рослини з великими, до 7—7,5 *см* завд. і до 2—2,5 *см* завш. (прикореневими) та до 1—1,3 *см* завш. (середніми стебловими) листками; черешки у прикореневих листків коротші або лише незначно довші від листової пластинки. Завійки при плодах видовжені до 10—15 *см*, б.-м. розпростерті . . . . . 12.
— Рослини до 20—25 (40) *см* завв. Прикореневі та середні стеблові листки до 3,5—4 *см* завд. і до 4—10 *мм* завш.; черешки у прикореневих листків завжди помітно довші від листової пластинки.

Завійки при плодах видовжені до 3,5—5,5 (12) *см*, спрямовані догори, б.-м. стиснуті . . . . . 13.

12. Негусто опушені, мезофільного типу лісові рослини, з тонкими, помітно відхиленими від стебла листками. Чашечка зелена, розсіяно вкрита короткими, близько 0,25 *мм* завд., прямими волосками з малою домішкою гачкуватих волосків. . . . . **(10). Н. лісова — M. silvatica** Hoffm.

— Густіше опушені, ксерофільного типу степові рослини із спрямованими догори, прилеглими до стебла, більш щільними листками. Чашечка сіра, густо вкрита довшими, до 0,5—0,6 *мм* завд., відстовбурченими, у нижній і середній частинах гачкуватими, у верхній — прямими волосками . . . . . **(11). Н. Попова — M. Popovii** Dobrocz.

13 (11). Середні і верхні стеблові листки довгасто-яйцевидні, до 10 *мм* завш., тупуваті, б.-м. відхилені від стебла. Чашечка сріблясте або блискучосірувата від густого опушення, але гачкуватих волосків на ній дуже мало . . . . . **(12). Н. приальпійська — M. alpestris** Schmidt.

— Середні і верхні стеблові листки лінійно-ланцетні або лінійні, до 2,5—5 *мм* завш., трохи загострені, спрямовані косо вгору і притиснуті до стебла. Чашечка сіра, гачкуватих волосків на ній багато . . . . . 14.

14. Вся рослина сіра, від надто густого опушення. Стебел відходить від кореня здебільшого багато, до 8—10. Середні стеблові листки до 2,5 *мм* завш. Суцвіття при плодах видовжене до 12 *см*, займає половину або трохи менше половини висоти всієї рослини. Квітконіжки лише трохи відхилені від осі завійка, завійки стиснуті . . . **(14). Н. горобейниколиста — M. lithospermifolia** Hornem.

— Рослина сіруватозелена, менш опушена. Стебел здебільшого по 2—3. Середні стеблові листки до 4—5 *мм* завш. Суцвіття при плодах видовжене до 5—5,5 *см*, займає третину висоти всієї рослини. Квітконіжки трохи відхилені від осі завійка, і завійки більш широкі . . . . . **(13). Н. вузьколиста — M. stenophylla** Knaf.

15 (10). Квітконіжки коротші за чашечку. Чашечка при плодах замкнута . . . . . 16.

— Квітконіжки такої ж довжини, як чашечка, або довші. Чашечка при плодах відкрита, коли ж вона замкнута, то квітконіжки значно довші від неї . . . . . 18.

16. Плодоніжки відігнуті донизу, і повисла чашечка майже притиснута до стебла . . . . . **(18). Н. відігнута — M. refracta** Boiss.

— Плодоніжки спрямовані догори, чашечки верхівками трохи відхилені від стебла . . . . . 17.

17. Завійки в нижній частині з приквітками. Квітконіжки відстовбурчено волосисті. Трубочка віночка коротша від чашечки; відгин віночка 1,5—2 *мм* у діаметрі . . . . . **(17). Н. дрібноцвіта — M. micrantha** Pall.

— Завійки без приквітків. Квітконіжки притиснуто-коротковолосисті. Трубочка віночка наприкінці цвітіння вдвоє довша за чашечку; відгин віночка близько 3 *мм* у діаметрі . . . . . **(19). Н. різноколірна — M. versicolor** (Pers.) Smidt.

18 (15). Квітконіжки майже вдвоє довші від чашечки. Чашечка при плодах замкнута . . . **(15). Н. польова — M. arvensis** (L.) Hill.

— Квітконіжки дорівнюють або майже дорівнюють довжині чашечки. Чашечка при плодах відкрита . . . . . **(16). Н. пагорбкова — M. collina** Hoffm.

Примітка. М. Г. Попов у «Фл. СССР» відрізняє в межах цього роду два підроди: підрід *Eunyosotis* DC. і підрід *Strophiostoma* Turcz. У представників першого підроду плодоніжки не дуже довгі, вгорі під чашечкою не потовщені. Горішок не несе м'ясистого білого придатка (карункули). Це жорстколисті рослини здебільшого відкритих сонячних місць. Підрід *Strophiostoma* Turcz. характеризується довшими, під чашечкою потовщеними плодоніжками і наявністю у горішків клиновидних білих придатків на площинці прикріплення. Це переважно лісові рослиии з ніжними тіньовими листками. Ми розглядаємо підроди М. Г. Попова як самостійні роди.

Ряд 1. **Palustres** M. Pop. Волоски на чашечці прямі, притиснуті, не відстовбурчені і не гачкуваті. Чашечка надрізана на половину або третину своєї довжини. Наші види лише багаторічники (група Perennes M. Pop.). Два інших близьких види цього ряду (*M. baltica* Samuels. і *M. sicula* Guss.), які не заходять на територію України, — однорічники (група Annuae M. Pop.).

2334 (1). M. palustris Lam. — **Незабудка болотна.** Рослина з довгим повзучим кореневищем. Стебло при основі висхідне, 15—45 (60) *см* завв., гранчасте, просте або галузисте, негусто вкрите відстовбуреними, а в суцвітті спрямованими догори і притиснутими волосками 1—1,4 *мм* завд., або майже голе, тьмянувате, всередині порожнисте. Листки з обох боків негусто вкриті притиснутими вгору, коротшими, ніж на стеблах, волосками, 0,3—0,7 *мм* завд., розміщеними на дрібних білуватих горбочках; прикореневі листки довгасті або лопатеві, тупі, 0,5—2,8 *см* завд., 1,2—10 *мм* завш., звужені в черешок 5—7 *мм* завд., стеблові — ланцетні або лінійно-ланцетні, тупуваті чи коротко загострені, 4—9 *см* завд., 7—12 *мм* завш., сидячі, нижні до основи трохи звужені; всі листки б.-м. спрямовані косо вгору. Квітки в неулиснених, значно коротших за вегетативну частину стебла завійках 2—18 *см* завд.; квітконіжки при квітках 1,2—3 *мм* завд., при плодах 3—10 *мм* завд., горизонтально відхилені і довші від чашечки, вкриті щільно притиснутими доверху волосками. Чашечка також щільно-притиснуто волосиста, дзвониковидна, 2—4 *мм* завд., надрізана на третину, з яйцевидно-трикутними загостреними зубцями, 0,5—1,5 *мм* завд. Віночок голубий, рідко білуватий, із

значно коротшою за відгин широкою трубочкою 1,5—1,6 *мм* завд. і глибокоп'ятилопатевим відгином 6—9 *мм* у діаметрі; лопаті відгину обернено-яйцевидні, 1,5—3 *мм* завд., 1—3 *мм* завш., на верхівці трохи виїмчасті; в зіві є 5 овально-випуклих жовтуватих лусочок. Тичинки з довгастими пиляками 0,6—0,7 *мм* завд., з трубочки віночка не видаються. Стовпчик маточки 1,2—1,3 *мм* завд., з маленькою голівчастою приймочкою, дорівнює або майже дорівнює зубцям чашечки. Горішки овально-яйцевидні, ±1,2 *мм* завд., 0,8—1 *мм* завш., буруваті, з білуватим реберцем навколо. ♃. Цв. V—IX.

Lam., Fl. Franc., II (1778) 283. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 234 (excl. var. *lithuanica* Bess., var. *nemorosa Bess.* et var. *strigulosa* Reichenb.). Барбарич у Визн. росл. УРСР, 361. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 363, p. p. — *M. scorpioides* β. *palustris* L., Sp. pl., ed. I (1753) 131. — *M. scorpioides* L. ex Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., v. 3 (1927) 2163.

Рисунки: Визн. росл. УРСР, ц. м., рис. 216.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1403! Fl. Polon. exsicc., № 653.

На болотах, вологих луках, по берегах водойм. — Опільські ліси, Полісся, Лісостеп, північна частина Степу — звичайно, на півдні степової смуги рідше, в Карпатах відсутня (її заступає близький вид *M. strigulosa* Reichenb.).

Р.-О.Л., **З.П.**, **П.П.**, **Л.П.**, **В.Л.-С.**, **З.Л.-С.**, **П.Л.-С.**, **Д.Л.-С.**, **П.З.-Л.С.**, **Л.З.-Л.С.** Звичайно. **П.З.С.** У північній частині часто, на півдні — Миколаївська обл.: Варварівський рн, Варварівка, мокрі місця по р. Південному Бугу (!), окол. Миколаєва (!). — Одеська обл.: Біляївка, Дністровські плавні (!!); Вилкове, плавні вздовж Білгородської протоки (!!). — **Л.З.С.** В північній частині часто, на півдні — Херсонська обл.: Цюрупинський рн, Козаче-Лагерська арена (Косець!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони, за винятком Карпат і Криму; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (зах. ч.).

Загальне поширення. Майже вся Західна Європа за винятком Іспанії, Італії з островами і Греції, Європейська частина СРСР, Кавказ (Передкавказзя), Північна Америка.

Господарське значення. По берегах штучних водойм, на вологих місцях може бути використана як декоративна рослина, яка створює чудовий голубий фон на зеленому килимі.

Примітка. Вид досить поліморфний; залежно від умов місцезростання його ознаки, насамперед характер опушення, розмір листків і квіток, значно варіюють.

Все ж ми вважаємо за можливе, крім описаної вище типової форми, відрізняти три описаних нижче види, які раніше в літературі розглядалися або як підвиди, або як форми, рідше як види. Типова ж *M. palustris* Lam. (*M. palustris* var. *memor* Kittel, Fl. Deutschl., ed. II, 1 (1844) 421. М. Попов, ц. м.) має певні, не властиві іншим видам ознаки і свій визначений ареал, що обмежується на території СРСР Європейською частиною, Північним Кавказом і, можливо, західною частиною Західного Сибіру. На схід від ареалу *M. palustris* Lam. поширений близький до неї вид *M. nemorosa* Bess., ареал якого на заході трохи налягає на ареал *M. palustris* Lam.

2335 (2). M. lithuanica Bess. — **Незабудка литовська.** Стебла прямостоячі, від основи або лише вгорі розгалужені, 15—35 *см* завв., густо вкриті білуватими м'якими відстовбурченими волосками 1—1,5 *мм* завд.; на осі суцвіття волоски трохи коротші і прилеглі. Листки вкриті спрямованими вгору і притиснутими волосками 0,4—0,5 *мм* завд., прикореневі — довгасто-обернено-яйцевидні, тупі, близько 10 *мм* завд. і 3 *мм* завш., звужені в черешки 5—7 *мм* завд., інші листки сидячі, нижні та середні стеблові — ланцетні, 2,5—4 *см* завд., 3—6 *мм* завш., верхні — вузько-ланцетні, 1,5—2 *см* завд., 2,5—3 *мм* завш. Квітки в негустих завійках 6—10 *см* завд., на притиснуто опушених, довших від чашечки, косо спрямованих вгору, після цвітіння майже горизонтально відхилених квітконіжках 3—5 *мм* завд. Чашечка 2—3 *мм* завд., з густими спрямованими вгору притиснутими білуватими волосками, на третину надрізана на трикутні загострені зубці, що при основі досягають 0,5—0,7 *мм* завш. Віночок голубий, 3—4 (6) *мм* у діаметрі, його трубочка ±2 *мм* завд., трохи виступає з чашечки, лопаті — широко-яйцевидні, близько 2 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш., на верхівці з мілкою виїмкою; зів віночка закритий п'ятьма жовтуватими опуклими лусочками. Стовпчик маточки під час цвітіння близько 2 *мм* завд., б.-м. дорівнює чашечці, після цвітіння 2,2—2,3 *мм* завд., довший від зубців чашечки. Пиляки довгасті, ±1 *мм* завд., досягають верхівок лусочок. Горішки яйцевидні, голі, блискучі, 1,3—1,5 *мм* завд., 0,7—0,8 *мм* завш. ♃. Цв. V—VI.

Besser in herb. Барбарич у Визн. росл. УРСР (1950) 361. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 364.

— *M. palustris* b. *lithuanica* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II (1897) 234.

Видані зразки: Pl. Finl. exsicc., № 2056!

На болотах, заливних луках, у вологих (вільхових) лісах. — Полісся, Опільські ліси.

З.П. Ровенська обл.: Клеванський рн, Рудо-Красна (окол. х. Круги), заплавина р. Путилівки (Барбарич!). — **П.П.** Київська обл.: окол. Києва, лука біля Почайни (Лоначевський!). — **Л.П.** Київська обл.: Броварський рн, біля Рибного озера (Д. Зеров!); Вищедубечанський рн, ур. Пирнів (Фоміна!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Прибалт., Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр.

Загальне поширення. Ендем Європейської частини СРСР.

Примітка. Н. М. Павлова (Журн. Русск. бот. общ., т. 14, № 4 (1929) 439) на основі дослідів і спостережень в природі за довгостовпчиковими формами *M. palustris* Lam. прийшла до висновку, що співвідношення довжини чашечки і стовпчика не буває сталим і що, таким чином, не можна характеризувати *M. lithuanica* Bess. такою ознакою, як довші від чашечки стовпчики. Але у висновках своєї роботи Павлова вказує, що певна довжина стовпчика — ознака спадкова.

М. Г. Попов (Фл. СССР, т. XIX, 364), характеризуючи *M. lithuanica* Bess., пише, що в літературі неправильно описували *M. lithuanica* Bess. як довгостовпчикову форму, бо в автентичних екземплярах Бессера, які зберігаються в Ленінграді, стовпчик коротший від зубців чашечки.

Ми не бачили екземплярів Бессера по цьому виду, з якими працював М. Г. Попов, але ті екземпляри, які зберігаються в гербарії Інституту ботаніки АН УРСР (особистому гербарії Бессера) і які ми вважаємо за автентичні, оскільки вони визначені самим Бессером, характеризуються тим, що у більшості квіток суцвіття, які щойно відцвіли, стовпчик дійсно довший від зубців чашечки. Ця ознака не властива іншим відмінам *M. palustris* Lam. Ось чому ми посилаємось на неї в характеристиці *M. lithuanica* Bess.

2336 (3). M. nemorosa Bess. — **Незабудка дібровна.** Стебла прямостоячі, здебільшого прості, 15—50 *см* завв., лише вгорі вкриті рідкими притиснутими білуватими волосками, нижче майже голі, блискучі. Листки оберненояйцевидно-ланцетні або довгасто-ланцетні, п'ятижилкові, тупуваті, прикореневі — 0,8—2,5 *см* завд., 3—7 *мм* завш., звужені в черешки 0,7—2 *см* завд., інші — сидячі, середні стеблові — 2,5—4 *см* завд., 4—6 *мм* завш., верхні (приквіткові) — 2,5—5 *мм* завд., 2—3,5 *мм* завш.; всі листки вкриті короткими притиснутими волосками, розміщеними на дуже дрібних горбочках, причому з верхнього боку листків волоски притиснуті вгору, а з нижнього — відігнуті і притиснуті донизу (лише у верхніх листків волоски іноді також притиснуті вгору). Квітки в негустих, коротших за нижню частину стебла завійках 2,5—10 *см* завд. Квітконіжки 2,5—5 *мм* завд., притиснуто опушені, як і чашечка, при плодах відігнуті донизу. Чашечка 2—3 *мм* завд., на третину надрізана, її зубці трикутні, близько 0,5 *мм* завд., 0,4—0,5 *мм* завш. Віночок голубий, рідше білуватий, 3—3,5 *мм* завд., з довшою від чашечки трубочкою і п'ятилопатевим відгином 4—5,5(7) *мм* у діаметрі, лопаті відгину широко-яйцевидні, 1,5—2 *мм* завд., ±1,8 *мм* завш., в зіві з п'ятьма опуклими жовтуватими лусочками. Стовпчик маточки ±1 *мм* завд., коротший від чашечки і не виступає з неї ні до ні після цвітіння. Пиляки довгасті, близько 1 *мм* завд. Горішки яйцевидні, чорні, блискучі, з білуватою облямівкою навколо, 1,2—1,5 *мм* завд., 0,6—0,7 *мм* завш. ♃. Цв. V—VI.

Bess., Enum. pl. Volh. (1822) 52. Andrz., Enum. pl. Podol. (1862) 117. Ledeb., Fl. Ross., III, 143. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 361.

— *M. palustris* d. *nemorosa* Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II (1897) 234. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 365.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1487!

Тінисті ліси, заболочені місця. — Карпати (рідко), Правобережне і Західне Полісся, Опільські ліси, Західний Лісостеп.

К.Л. Станіславська обл.: Яремчанський рн, в 11 *км* від ст. Ворохта, схил до р. Озерної (Катіна!). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Почаївський рн, Лосятин, лука по Укві (!); Кременець (Бессер!). — **З.П.** Волинська обл.: Устилуг і Володимир-Волинський (Роговичі!). — Ровенська обл.: Тучинський рн, Люцинів (Бессер!). — Житомирська обл.: Ярунський рн, Жолобне (!!); Олевський рн, Білокоровичі, берег оз. Дике (!!); Ємільчинський рн, Радичі (!!); Черняхів, 3 *км* на схід від міста (Чорноголовко!). — **П.П.** Житомирська обл.: Коростенський рн, окол. Ушиці (Барбарич!), Бондарівський ліс (Гринь!). — Київська обл.: Бородянський рн, дачі біля Клавдієво — Тарасове (Семенкевич!). — **В.Л.-С.** Волинська обл.: Луцьк

Рис. 91. Незабудка дібровна — *Myosotis nemorosa* Bess.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — чашечка при плоді; *4* — горішки.

(Бессер!). — **П.Л.-С.** Хмельницька обл.: Летичів (Рогович!). — Житомирська обл.: окол. Бердичева (Єлін!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (зрідка), Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон (?); Зах. Сибір: всі райони — досить звичайна рослина; Схід. Сибір: всі райони, крім півн.-схід. ч. Лен.-Кол.

Загальне поширення. Крім згаданих районів СРСР, у Монголії, Північному Китаї (?), Афганістані (гірській частині), Малій Азії (?).

Господарське значення. Декоративна рослина, яка може бути впроваджена в декоративне квітництво.

Примітка. Н. М. Павлова (Журн. Русск. бот. общ., т. 14, № 4 (1929) 427) на підставі своїх досліджень прийшла до висновку, що ознака, яка входить до опису *M. nemorosa* Bess., а саме: відігнутість донизу волосків з нижнього боку у нижніх стеблових листків, не стабільна. Н. М. Павлова посилається також на те, що Бессер в описі цього виду не згадує про відігнутість волосків на листках і що, можливо, він не надавав великого значення цій ознаці. Проте на автентичних екземплярах Бессера ця ознака дуже добре помітна, і тому ми вважаємо, що на підставі цієї ознаки поряд з іншими, поданими в описі, можна відрізняти *M. nemorosa* Bess. як самостійний вид. Тим більше, що М. Г. Попов (Оч. фл. и раст. Карп. (1949), стор. 224) стверджує наявність цілком визначеного ареалу цього виду.

Господарське значення. Декоративна рослина, яка може бути впроваджена в декоративне квітництво.

2337 (4). M. strigulosa Reichenb. — **Незабудка жорстка.** Рослина близька до *M. nemorosa,* але відрізняється рядом істотних ознак, насамперед коротшим і дуже рідким притиснутим опушенням головного стебла, темнозеленими і більш відлеглими листками тощо. Стебла 20—45 *см* завв., висхідні, прості або у верхній частині розгалужені, по всій довжині розсіяно вкриті щільно притиснутими вгору волосками, близько 1 *мм* завд. (на молодих гілках волоски відстовбурчені, іноді численні). Листки з обох боків вкриті притиснутими вгору волосками 0,2—0,5 *мм* завд., прикореневі — довгасті або довгасто-овальні, 0,7—2,2 *см* завд., 2—5 *мм* завш., до основи звужені в коротший від пластинки широкий черешок 5—8 *мм* завд., рано в'януть і буріють; стеблові листки сидячі, ланцетні або довгасто-ланцетні, 0,7—7,5 *см* завд., 2—15 *мм* завш.; всі листки тупі, більш відлеглі від стебла, ніж у *M. nemorosa.* Квітки в завійках, видовжених після цвітіння до 3,5—22 *см* завд.; квітконіжки, як і чашечка, щільно притиснутоволосисті, при квітках 2—3 *мм* завд., при плодах 4—10 *мм* завд., завжди довші від чашечки, горизонтально відхилені, нерідко спрямовані в один бік. Чашечка 3—4 *мм* завд., на третину надрізана на яйцевидно-трикутні, тупуваті зубці 0,8—1 *мм* завд. Віночок голубий, 3,5—4 *мм* завд., з широкою короткою трубочкою і плоским п'ятилопатевим відгином 5—7 *мм* у діаметрі; лопаті відгину оберненояйцевидні, 1,2—2 *мм* завд., 1—2 *мм* завш. Тичинки з довгастими

пиляками ±0,5 *мм* завд., з трубочки віночка не видаються. Стовпчик маточки ±1 *мм* завд., з маленькою голівчастою приймочкою, майже дорівнює зубцям чашечки. Горішки широко овально-яйцевидні, 1—1,3 *мм* завд., близько 1 *мм* завш., голі, блискучі, достиглі буруваті. 4. Цв. V—IX.

Reichenb. in J. Sturm, Deutschl. Fl. (1822) 42.

— *M. palustris* var. *strigulosa* Mert. et Koch in Röhl. Deutsch. Fl., II (1826) 41. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 234. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 565.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., ц. м., tab. 119, fig. III.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1485 (*sub M. palustris* var. *strigulosa* Reichenb.). Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1404.

У затінених вологих лісах, вздовж лісових струмків, на болотах. — Карпатські та верхньодністровські лісові райони, Лісостеп.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Мукачівський рн, перевал Бескид (Хржановський); Берегівський рн, Нове Село (Білик!); Виноградівський рн, окол. Виноградова (Білик!). — **К.Л.** Закарпатська обл.: Перечинський рн, ліс під полониною Рівна (Чопик!), полонина Рівна, на північ від Лумшур і схили полонини Лютенська Голиця (Гринь!); окол. Лумшура (Брадіс!); Тур'ї Ремети, г. Руна Плай (!!, Котов!), долина р. Тур'ї, на південь від Тур'ї Пасіки (!!); долина р. Шипоту, на схід від Тур'ї Поляни (!!, Котов!); Воловецький рн, Щербовець (Чопик!), Скотарське (Білик!), Воловець по р. Звіру (Хржановський!), Гукливий (Барбарич!); Свалявський рн, окол. Сваляви (Білик!), полонина Боржава (Зап'ятова!); Тячівський рн, Буштин (Брадіс!, Зап'ятова!); схил від полонини Буштин до р. Мокрянки (Гринь!); Рахівський рн, г. Менчул (М. Попов); хребет Свидовець, г. Близниця (М. Попов, Барбарич!); окол. Ясині (Барбарич!); Луги, підйом на г. Піп Іван (Котов!), Богдан (Білик!), Говерля (!!, Барбарич!, Хржановський!). — Дрогобицька обл.: Добромильський рн, Грабівниця (Контний). — **З.П.** Ровенська обл.: Корецький рн, Козак (Барбарич!); Олександрійський рн, лівий берег р. Горині, біля Суська (Барбарич!). — **П.П.** Житомирська обл.: Новоград-Волинська мр, Слобода-Чернецька (Барбарич!). — Київська обл.: окол. Києва (Оксіюк!, Дубовик!, Лоиачевський!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: окол. Білої Церкви (Д. Зеров!, Гродзінський!); Богуславський рн, Хохітва (!); Обухівський рн, Підгірці (Базилевич!). — Житомирська обл.: Попільнянський рн, Соколів Брід (Оксіюк!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Пирятин (Пачоський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпат., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Серед.-Дніпр. Наводиться також для Волзьк.-Дон., Волзьк.-Кам., Заволзьк. та Зах. Сибіру.

Загальне поширення. Середня Європа (Англія, Північна Франція, Бельгія), Карпати, Європейська частина СРСР, Західний Сибір (?).

Примітка. Вид близький до *M. nemorosa* Bess., але ряд ознак, як-от: більший розмір віночка, помітно відхилені від стебла листки і характер їх опушення (вкриті лише спрямованими вгору волосками) — помітно відрізняють *M. strigulosa* Reichenb. від *M. nemorosa* Bess. До того ж *M. strigulosa* в основному зустрічається лише в Карпатах і на заході республіки, на сході він ледве доходить до Волги поодинокими місцезнаходженнями, в той час як *M. nemorosa* Bess. поширений на схід від Волги і лише подекуди зустрічається на захід від неї.

2338 (5). M. caespitosa Schultz. — **Незабудка дерниста.** Стебло круглясте, здебільшого від основи розгалужене, 15—55 *см* завв., негусто вкрите спрямованими догори і щільно притиснутими або лише внизу б.-м. відстовбурченими волосками ±1 *мм* завд. Листки розсіяно вкриті притиснутими волосками, прилеглі до стебла, прикореневі — довгасті або довгасто-оберненояйцевидні, 1—2 *см* завд., 5—7 *мм* завш., звужені в черешок 1—1,5 *см* завд., стеблові — ланцетні або майже лінійні, 1—7 *см* завд., 2—12 *мм* завш., тупі, нижні до основи звужені. Квітки у видовжених після цвітіння, рідких завійках, розміщених на кінцях стебел і галузок, нижні — з приквітками на довгих, 10—28 *мм* завд., притиснуто опушених, при плодах горизонтально відігнутих квітконіжках, верхні — на коротших, 5—10 *мм* завд., квітконіжках. Чашечка 2,5—4 (5) *мм* завд., довша від трубочки віночка, майже до середини надрізана на яйцевидно- або овально-ланцетні загострені частки 0,5—1,2 *мм* завш., розсіяно вкрита притиснутими волосками без гачків, при плодах розкрита. Віночок світлоголубий, 3—5 *мм* у діаметрі, з яйцевидними, тупими або слабовиїмчастими лопатями відгину 1—2,5 *мм* завд., 1—2,2 *мм* завш. і майже рівною відгину або трохи довшою від нього широкою трубочкою та п'ятьма невеличкими опуклими лусочками у зіві. Тичинки з короткими прикріпленими до трубочки віночка нитками і довгастими, близько 1 *мм* завд., пиляками, з трубочки віночка не висуваються. Маточка з чотиригніздою зав'яззю і наполовину коротшим від чашечки, 0,6—1,5 *мм* завд., стовпчиком. Горішки овальні, до 1,5 *мм* завд. і 1 *мм* завш. ♃. Цв. VI—VII.

Schultz, Prodr. Fl. Starg., Suppl., I (1818) 11. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 234. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 361. М. Попов, Фл. СССР, XIX, 366.

— *M. lingulata* Lehm., Asperifol. (1818) 110. — *M. scorpioides subsp. caespitosa* (K. F. Schultz) Hermann ex Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., v. 3 (1927) 2164.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1486! Fl. Finl. exsicc., № 874. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2936!

Вологі луки, береги водойм.—По всій УРСР звичайно, на півдні—рідше.

Зак.Л., К.Л., Пр.Л. По знижених місцях. **Р.-О.Л., З.П., П.П., Л.П., В.Л.-С., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С., Д.Л.-С., П.З.-Л.С.** Звичайно. — **Л.З.-Л.С.** Середня і північна частини звичайно, на півдні — Сталінська обл.: Першотравневий рн, Старо-Дубівка (!). — Запорізька обл.: Куйбишевський рн, Білоцерківка (!). — **П.З.С.** В північній частині часто, на півдні — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва, Горобчанська коса (Опперман!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: окол. Голої Пристані (Козлов). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Сімферопольський ри, окол. Дров'янки (кол. Бешуйська дача) (Поплавська!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Державний лісовий заповідник біля Алушти (!), схили Чатир-дага, вище Ізобільного (Ваньков!, Юнге!), дорога на В. Чучель (Дойч!), Чучельське л-во (Ваньков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони; Кавказ: всі райони, до середн. і верхн. поясів; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: всі райони.

Загальне поширення. Майже вся Європа і Азія, в Північну Америку занесено.

Ряд 2. **Litorales** M. Pop. Однорічники. Чашечка розсічена глибше ніж до половини, з ланцетними зубцями, досить густо опушена прямими, але не зовсім притиснутими довгими волосками. Горішки близько 1 *мм* завд.

2339 (6). M. litoralis Stev. — **Незабудка прибережна.** Дуже дрібна однорічна рослина. Стебла 2—4 (5—10) *см* завв., вкриті довгими, до 4,5 *мм* завд., спрямованими догори і напівприлеглими білуватими волосками, від основи або лише в суцвітті розгалужені, гілки іноді розпростерті. Прикореневі листки лопатковидні, лопатковидно-ланцетні або довгасті, 5—10 *мм* завд., 3—4 *мм* завш., тупуваті, до основи звужені в черешки 2—3 *мм* завд.; стеблові листки (в кількості 2—4) довгасті, сидячі, 6—15 *мм* завд., 1,5—4 *мм* завш. (по даним М. Г. Попова, наведеним у «Фл. СССР», до 30 (40) *мм* завд. і до 10 *мм* завш.), трохи загострені; всі листки з обох боків вкриті напівприлеглими білуватими волосками такої ж довжини, як і на стеблах. Завійки при квітках 5—10 *мм* завд., при плодах — 2—5 *см* завд., займають ³/₄ довжини всієї рослини, неулиснені, за винятком 1—2 нижніх квіток, що іноді сидять у пазухах верхніх стеблових листків. Квітконіжки при квітках 1—1,5 *мм* завд., при плодах 2—2,5 *мм* завд., товстуваті, спрямовані догори і майже притиснуті до осі суцвіття, разом з чашечкою притиснуто-білувато (часто бурувато) опушені. Чашечка при квітках 1—1,5 (2) *мм* завд., при плодах 3—4 *мм* завд., вузька, майже трубчасто-дзвониковидна, на ²/₃ надрізана на 5 ланцетних, прямих, загострених зубчиків, які при плодах зближаються верхівками. Віночок білий, дрібний, на 0,5—0,6 *мм* виступає з чашечки, його відгин 1—1,5 *мм* у діаметрі. Горішки голі, блискучі, буруваті, близько 1 *мм* завд. ⊙. Цв. IV—V.

Stev. in Fisch., Cat. Hort. Gorenk. (1812) 27, nom. nud. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913) 359. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 368.

На скелях. — Рідко в передгірській частині та на Південному березі Криму.

Кр.З.Л.-С. Кримська обл.: Старий Крим (Таліев!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Севастополь (Зеленецький!), Балаклава, біля Текудзи (Таліев!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтиський рн, Сімеїз (Грабовський!); Судак (Стевен!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (Приморська частина).

Загальне поширення. Балканський півострів (Греція).

2340 (7). M. idaea Boiss. et Heldr. — **Незабудка ідська.** Низенька, однорічна рослина з тонким, розгалуженим коренем. Стебла 1,5—10 *см* завв., прямостоячі, густо вкриті білуватими, спрямованими догори і притиснутими волосками, від основи досить розгалужені,

їх гілки здебільшого розпростерті. Листки зібрані при основі стебла і лише 1—2 (4) з них розміщені на самій стеблині під суцвіттям; прикореневі листки лопатковидні або оберненояйцевидні, 2—10(17) *мм* завд., 2—8 *мм* завш., тупі, звужені в коротенькі, 2—5 *мм* завд.,

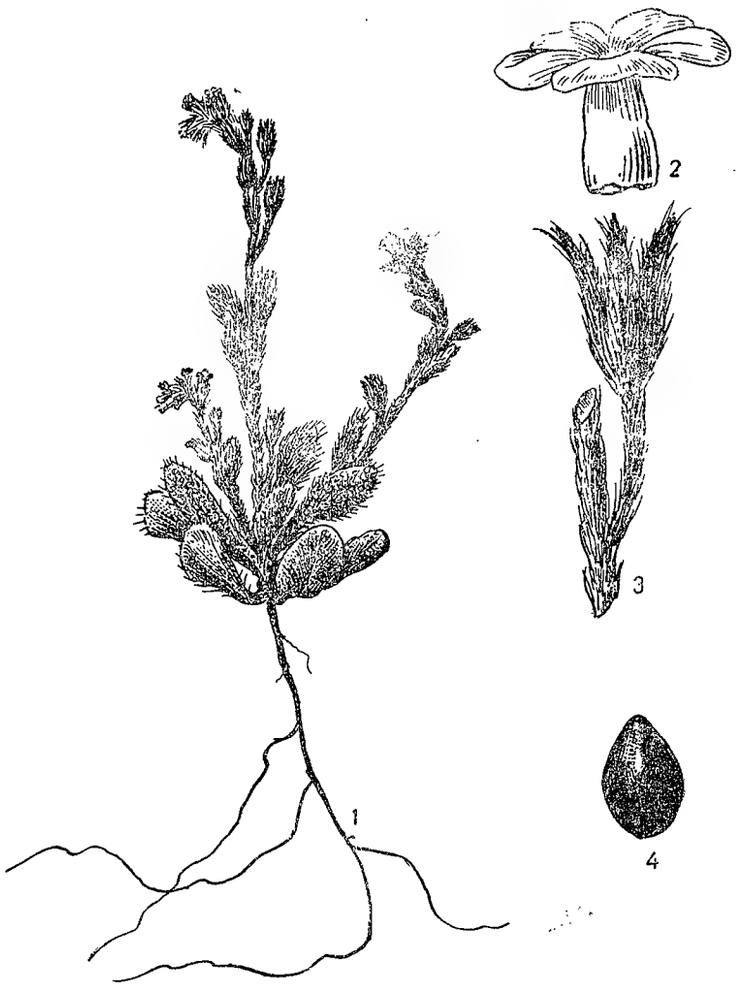

Рис. 92. Незабудка прибережна — *Myosotis litoralis* Stev.

1 — загальний вигляд; *2* — віночок; *3* — чашечка; *4* — горішок.

черешки; стеблові листки сидячі, довгасті, трохи загострені, 5—23 *мм* завд., 1—6 *мм* завш., всі листки з обох боків вкриті довгими, 1—1,5 *мм* завд., білуватими, трохи відстовбурченими волосками. Завійки при квітках закручені, 5—10 *мм*, при плодах видовжені до 2—6 *см* завд. і становлять більшу половину стебла. Квітконіжки при квітках 1—1,5 *мм* завд., при плодах 2,5—4 *мм* завд., відігнуті в один бік, притиснутоволосисті, як і чашечка. Чашечка при квітках 1,5—2 *мм* завд., при плодах 3,5—4 *мм* завд., до середини або й на $^2/_3$ надрізана

на ланцетно-лінійні, прямі, загострені зубчики 0,4—0,5 *мм* завш., при плодах трохи поникла. Віночок темноголубий, дрібний, 2,5—3,5(4) *мм* завд., його трубочка дорівнює чашечці, а відгин на 0,5—0,6 *мм* видається над нею, 1,5—2 *мм* у діаметрі. Горішки гладенькі, блискучі, достиглі чорні, 1—1,2 *мм* завд. ⊙. Цв. IV (V).

Boiss. et Heldr., in Boiss. Diagn., I, II (1849) 121. Boiss., Fl. or., IV (1879) 236. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913) 360. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 371.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1488! (під назвою *M. litoralis* Stev. і на герб. листі змішана з нею). Th. G. Orphanides, Fl. Graeca exsicc., № 219!

На кам'янистих схилах. — Переважно в гірських і передгірних районах Криму.

К.С. Кримська обл.: Приморський рн, Партизани (Клопотов!); Ленінський рн, Мисове, скелі Казантипа (Клопотов!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Фруктове, схили до р. Бельбеку (Пурінг!); Старий Крим, схили Агармиша (Циріна!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Севастополь (Гольде!, Пачоський!), мис Херсонес (Криштофович!); Балаклава (Траншель!, Виноградовників!), Балаклава × мис Феолент (Виноградовників!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, схили до Учан-Су (Виноградов!), Дарсан (Ванькov!), Сімеїз, г. Кошка (Ванькov!, Петунников!); Балаклавський рн, Ласпі (Криштофович!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Сімеїз (Гольде!, Пурінг!, Траншель!, Петунников!), за Сімеїзом, вище скелі Діва (Гольде!), Новий Сімеїз (Петунников!), Форос (Вульф!), Нікітський сад, біля берега моря (Вульф!), Мартьян (Малеєв!); Судацький рн, Судак (Стевен!), Кара-даг, схили Карагача (Чернова!), Новий Світ (Вучетич!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (Південний берег, від Севастополя до Керчі).

Загальне поширення. Балканський півострів, Мала Азія, Європейська частина СРСР (Крим).

Примітка. Вид габітуально дуже нагадує *M. litoralis* Stev., внаслідок чого їх постійно змішували, і навіть видані екземпляри (Герб. русск. фл., № 1488) представлені на гербарних листах як одним, так і другим видом (хоча більше на них *M. idaea* Boiss.). Все ж ознаки, наведені в ключі і в докладних описах цих двох видів, свідчать не тільки про їх схожість, а й про відмінність, що характеризує видову самостійність кожного з них.

2341 (8). M. ucraniса Czern. — **Незабудка українська.** Рослина білувато- або сіруватозелена від густого жорсткуватого опушення. Стебло прямостояче або підведене, 10—30 *см* завв., розгалужене, з рівними гілками, б.-м. густо улиснене, вкрите білуватими або сіруватими, внизу відстовбурченими, вгорі прилеглими волосками ±1 *мм* завд. Прикореневі листки зібрані розеткою, оберненояйцевидні, 4—12 *мм* завд., 2—8 *мм* завш., до основи звужені в широкі черешки 3—6 *мм* завд.; стеблові листки сидячі, довгасто-еліптичні або довгасті, 0,5—3,5 *см* завд., 1,5—9 *мм* завш., тупуваті; всі листки вкриті відлеглими волосками 0,5—1 *мм* завд. Завійки 5—10(15) *см* завд., здебільшого коротші за вегетативну частину стебла або майже дорівню-

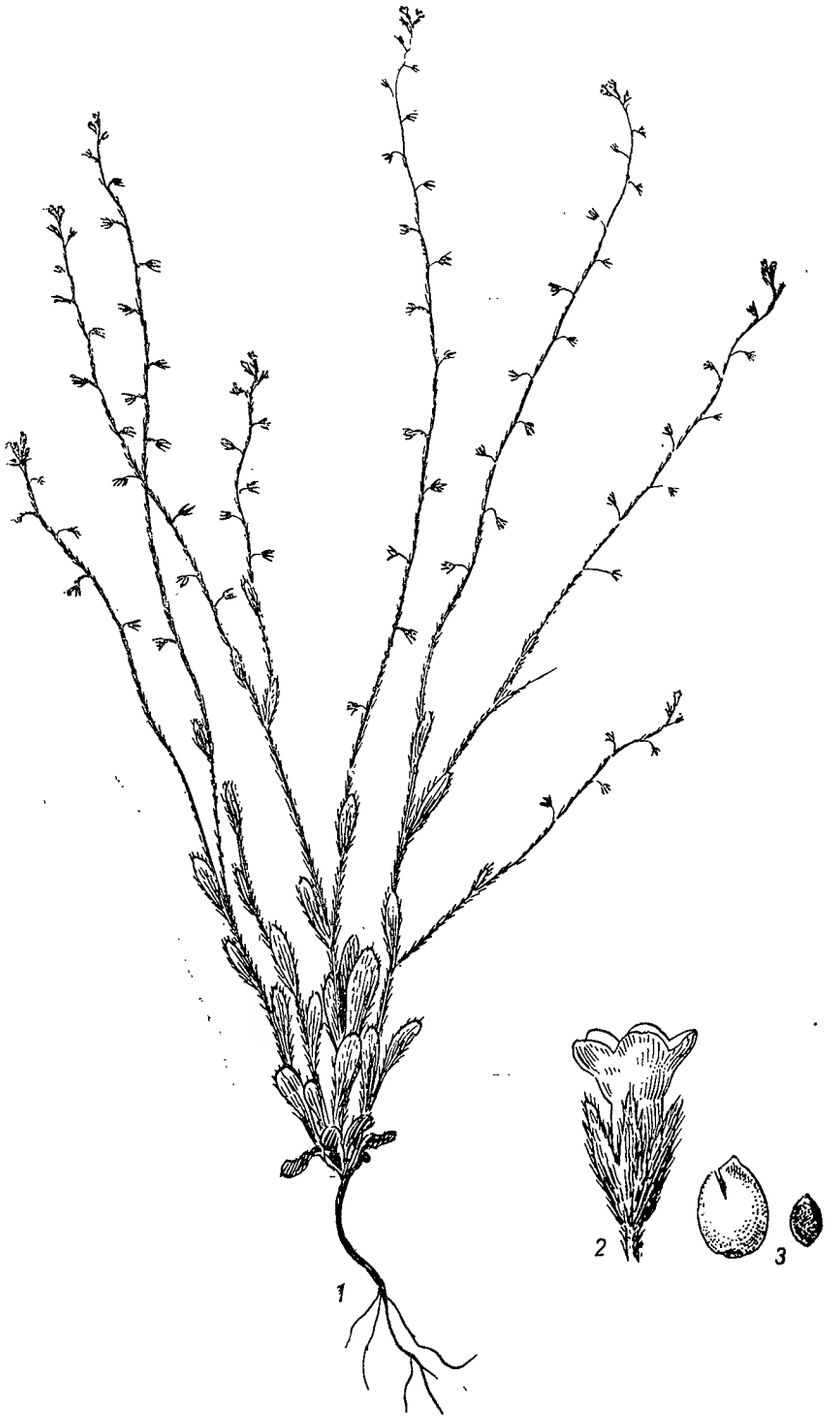

Рис. 93. Незабудка українська — *Myosotis ucranica* Czern.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — горішки.

ють їй. Квітконіжки при квітках 2—3 *мм*, при плодах 4—5 *мм* завд., горизонтально відхилені. Чашечка при квітках 1,25—1,75(2) *мм* завд., при плодах до 3 *мм* завд., глибоко надрізана на вузько-ланцетні, загострені частки 0,3—0,5 *мм* завш., з косо спрямованими вгору волосками, при плодах трохи відкрита. Віночок голубий, з білуватою трубочкою і трохи ввігнутим відгином, близько 2,5 *мм* у діаметрі, лопаті відгину довгасто-закруглені; в зіві є 5 жовтуватих опуклих лусочок. Стовпчик значно коротший від чашечки. Пиляки довгасті, 0,4—0,5 *мм* завд., жовтуваті. Горішки 0,75—1 *мм* завд., 0,6—0,7 *мм* завш., оливково-бурувати, не блискучі. ☉. Цв. V.

Czern. in Bull. Soc. Nat., Moscow, XVIII, 3 (1845) 133. Конспект раст. окр. Харькова и Украины (1859) 43. Барбарич-у Визн. росл. УРСР, 362. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 372.

На узліссях — Південні лісостепові та північні степові райони. Рідко.

П.Л.-С. Черкаська обл.: Смілянський рн, Сунки і Велика Яблунівка, ліс Реп'яшне (!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: окол. Харкова, Куряж (Черняєв!, Тимофеєв!, Ширяєв!, Клоков!, Котов!), Помірки (Котов!); Дергачівський рн, Дергачі (Лавренко!, Котов!), під Куряжайкою (Черняєв!, Ширяєв!, Котов!, Клоков!); Валківський рн, окол. ст. Валки (Гориицький!); Нововодолазький рн, окол. Рокитного, лука по р. Можу (Котов!); Зміївський рн, окол. Змієва, біля х. Коропова (Котов!, Лавренко!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон. (півд.-зах. ч.), Причорн. (півн. ч.); Зах. Сибір: Верх.-Тоб. (Муготжари).

Загальне поширення. Європейська частина СРСР, Західний Сибір. М. Г. Попов у «Фл. СССР» наводить її також для Болгарії і Македонії (?).

2342 (9). M. pineticola Klok. — **Незабудка борова.** Темнозелена, негусто вкрита м'якими волосками рослина. Стебло слабке, підведене або висхідне, 15—45 *см* завв., розгалужене від основи або трохи вище, з довгими звивистими, часто сланкими гілками, іноді майже просте, тонке, ребристе, від основи до суцвіття вкрите довгими (довшими за діаметр стебла) відстовбурченими волосками, в суцвітті вкрите притиснутими волосками. Прикореневі листки зібрані розеткою, рано засихають, як і найнижчі стеблові — оберненояйцевидні, звужені в широкий черешок; стеблові листки нечисленні, довгасто-оберненояйцевидні, 5—25 *мм* завд., 1,5—9 *мм* завш., сидячі, тупі або найбільш верхні загострені, тонкі, темнозелені, з обох боків негусто волосисті. Завійки небагатоквіткові, видовжені, на кінець цвітіння або й раніше значно довші за вегетативну частину стебла, неуліснені. Квітконіжки при квітках майже дорівнюють чашечці, при плодах в півтора раза довші від неї, до 7 *мм* завд., майже горизонтально відхилені. Чашечка при квітках 1—1,5 *мм* завд., при плодах до 4 *мм* завд., до середини або на $^2/_3$ розсічена на довгасто-ланцетні загострені частки, вкрита прямими притиснутими волосками, при плодах трохи відкрита. Віночок

близько 1,5 *мм* завд., білуватий або з білуватою трубочкою і трохи ввігнутим відгином до 2 *мм* у діаметрі; лопаті відгину короткі, округлі; лусочки, що є в зіві віночка, трохи виїмчасті. Горішки яйцевидні, з тригранною верхівкою, 1—1,2 *мм* завд., 0,75 *мм* завш., бурі, не блискучі, з дуже дрібнокрапчастою поверхнею. ⊙. Цв. V—VI.

Клоков в Уч. зап. ін-ту ботаніки ХДУ, № 22 (1941) 147. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 362.

— *M. ucrainica* M. Popov во Фл. СССР, XIX (1953) 373, p. p. non Czern.

Росте в борах по р. Північному Дінцю, на знижених місцях. — Рідка рослина.

Л.Л.-С. Харківська обл.: Харківський рн, окол. Мереф, у Великому бору (Клоков і Азеєв!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр. (півд.-схід. ч.). Загальне поширення. Ендем УРСР.

Примітка. Вид близький до *M. ucranica* Czern., але разом з тим відрізняється від нього типовим неморальним габітусом всієї рослини (тонкими підведеними, здебільшого покрученими і малоулисненими стеблами), більш короткими, при однаковій ширині, оберненояйцевидними листками, білими або блідоголубуватими віночками і більшими горішками. *M. ucranica* Czern. росте на узліссях листяних лісів у Лісостепу, а *M. pineticola* Klok. — лише на піщаному грунті, в борах по Дінцю. Нам здається, що М. Г. Попов (ц. м.) помилково вважає незабудку борову лише формою *M. ucranica*, оскільки для характеристики незабудки української і незабудки борової як двох самостійних видів є достатньо морфологічних і екологічних особливостей.

Ряд 3. **Sylvaticae** M. Pop. Багаторічники. Чашечка розсічена майже до основи на ланцетно-лінійні частки, вкрита, особливо в нижній частині, відстовбурченими, серповидно зігнутими і на верхівці гачкуватими волосками. Віночки великі, 5—10 *мм* у діаметрі.

A. Eusilvaticae M. Pop. Кореневище дво- трирічне, повзуче, тонке. Листки широкі. Лісові і степові трави.

Крім двох наших видів, з представників флори СРСР до цієї групи належать ще три сибірських види (*M. Krylovii* Serg., *M. sachalinensis* M. Pop. і *M. pseudovariabilis* M. Pop.).

2343 (10). M. silvatica Hoffm. — **Незабудка лісова.** Зелена рослина з відстовбурчено-м'яковолосистим негустим опушенням. Стебла прямостоячі, 15—60 *см* завв., прості або б.-м. розгалужені, не дуже густо вкриті по реберцях м'якими відстовбурченими волосками 0,5—1,2 *мм* завд. Листки з обох боків і по краю вкриті коротшими від стеблових, трохи прилеглими волосками 0,3—0,8(1) *мм* завд., трохи шорсткі; прикореневі листки лопатковидні або довгасто-еліптичні, 0,8—6 *см* завд., 0,5—2,5 *см* завш., на верхівці тупі, до основи звужені в коротший від пластинки черешок 2—3,5 *см* завд., здебільшого зібрані розеткою; стеблові листки ланцетні або довгасто-ланцетні, 1,5—7 *см* завд., 0,4—1,3 *см* завш., тупуваті або коротко загострені, сидячі, біля основи трохи розширені. Завійки без приквіткових листочків, після

цвітіння видовжені, 5—10 *см* завд.; квітконіжки при квітках 2—5 *мм*, при плодах до 10—12 *мм* завд., в 1,5—2 рази довші від чашечки або дорівнюють їй, спрямовані вбік, притиснутоволосисті. Чашечка 3—4,5 *мм* завд., глибокоп'ятироздільна на лінійно-ланцетні частки 0,3—0,5 *мм* завш., густо вкрита білуватими, б.-м. відстовбурченими, при основі іноді гачкувато загнутими волосками, при плодах трохи відкрита. Віночок голубий, часом блідорожевий, з широкою трубочкою, яка дорівнює чашечці, і з довшим від неї плоским п'ятилопатевим відгином 5—7 *мм* у діаметрі; лопаті відгину оберненояйцевидні, 1,5—2,5 *мм* завд., 2 *мм* завш.; в зіві віночка є 5 жовтуватих опуклих лусочок. Тичинки з короткими нитками і довгастими пиляками близько 1 *мм* завд., з трубочки віночка не видаються. Стовпчик маточки 1,2—1,5 *мм* завд., звичайно наполовину коротший від чашечки. Горішків 4, вони овально-яйцевидні, 1,5—1,75(2) *мм* завд., 1—1,25 *мм* завш., чорнувато-бурі, з світлішим реберцем навколо. ♃. Цв. V—VI.

Hoffm., Deutschl. Fl., ed. I (1791) 61. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 237. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 262. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 373.

— *M. silvatica subsp. frigida* Vestergr. in Arkiv für Botanik, 29 A, 8 (1939) 7—9.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 121, fig. I, 1—5.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1407! Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 257!

По лісах, узліссях, чагарниках. — Лісові, рідше лісостепові райони.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Берегівський рн, на луках Чорного Мочару (Білик!). — **К.Л.** Дрогобицька обл.: Боринський рн (Чопик!). — Закарпатська обл.: Перечинський рн, полонина Рівна (Зап'ятова!); Рахівський рн, півд. схил Говерлі (Білик!), г. Туркул (Комендар!), Устерицьке л-во (Гринь!), схили г. Піп Іван (Гринь!); Тячівський рн, Верхньолопухівські ліси (Гринь!); Свалявський рн, Березиик (Харкевич!). — Станіславська обл.: Жаб'ївський рн, г. Альбин (Катіна!). — **З.П.** Ровенська обл.: Рокитнянський рн, Кам'яне (Барбарич!). — Житомирська обл.: окол. Житомира, фруктовий сад (Копачевська!). — **П.П.** Київська обл.: окол. Києва — Городський ліс (Семенкевич!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Біла Церква, Олександрійський парк (Гродзінський!, Балковський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Лад.-Ільм., Карпат., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Кам., Серед.-Дніпр. (на захід від Дніпра).

Загальне поширення. Західна Європа (за винятком Ірландії і Португалії), Європейська частина СРСР, Кавказ (лісові райони).

Господарське значення. Декоративна рослина, що може бути використана у парковому квітництві. Як і ряд інших видів роду, дає чудовий голубий фон.

Примітка. Докладним вивченням збірного виду *M. silvatica* s. l. займався Вестергрен (ц. м.). Він з'ясував, що типова *M. silvatica* (її він визначає за *M. silvatica* (Ehrh.) Hoffm. *subsp. frigida* Vestergren), яка характеризується високими і не дуже міцними стеблами, широкими листками, негустим опушенням і яка, загалом, являє собою рослину мезофільного типу, є середньоєвропейським

видом, зв'язаним в своєму поширенні в основному з лісами Європи. Думку Вестергрена поділяв М. Г. Попов (ц. м.), який вперше відрізнив нашу степову і лісостепову незабудку (її він визначив за *M. suaveolens* W. K.) від типової незабудки лісової — *M. silvatica* Hoffm. (До того часу на Україні і лісові і степові представники групи Silvaticae визначались за *M. silvatica* Hoffm.). М. Г. Попов наводить *M. silvatica* Hoffm. для Середньої Європи, північних районів Європейської частини СРСР, а на Україні головне для Карпат. Крім карпатських, в гербаріях Інституту ботаніки АН УРСР ми бачили деякі типові матеріали по цьому виду з кількох районів Полісся та Лісостепу (їх місцезнаходження наведені вище), але майже всі вони знайдені в парках або садах і, можливо, їх зростання там не є природним.

2344 (11). M. Popovii Dobrocz. sp. nov. in Addenda, VI, p. 527. — **Незабудка Попова**[1]. Сизуватозелена рослина від густо відстовбурченого, м'яковолосистого опушення. Стебла прямостоячі, 25—40, а на кінець цвітіння 50—60 *см* завв., поодинокі або їх кілька, прості, частіше вгорі розгалужені, досить густо вкриті довгими, відстовбурченими волосками 1—1,5 *мм* завд., а в суцвітті — б.-м. прилеглими волосками ±1 *мм* завд. Листки з обох боків вкриті відстовбурченими м'якими, 0,5—1 *мм* завд., а по краю довшими, (1)1,5—2 *мм* завд., волосками; прикореневі листки довгасто-еліптичні, 1—6,5 *см* завд., 5—15 *мм* завш., тупі, звужені в рівні листовій пластинці або лише трохи довші від неї черешки (0,5)1,5—7,5 *см* завд., зібрані розеткою, рано в'януть і буріють; стеблові листки довгасті або довгасто-яйцевидні, рідше самі верхні ланцетні, всі б.-м. загострені, 0,7—7 *см* завд., 2—10 *мм* завш., сидячі, найнижчі нерідко до основи звужені в короткі черешки. Завійки без приквіткових листочків, під час цвітіння густі, 1—3 *см* завд., після цвітіння досягають 15 *см* завд., з рідким розміщенням квіток. Квітконіжки при квітках 1—5 *см* завд., при плодах до 10 *мм* завд., в 1,5—2 рази довші від чашечки, прилегловолосисті, косо спрямовані вгору і лише верхівкою відхилені трохи вбік. Чашечка при квітках 2—2,5 *мм* завд., при плодах 3—3,5(4) *мм* завд., на $^2/_3$ або майже до основи надрізана на вузько-лінійні загострені частки 0,4—0,5 *мм* завш., сріблясто опушена, волоски на ній відстовбурчені, в нижній частині на верхівках гачкувато загнуті. Віночок голубий, 3—7 *мм* завд., з широкою, рівною зубцям чашечки білуватою трубочкою і довшим від неї п'ятилопатевим плоским відгином 5—8 *мм* у діаметрі; лопаті відгину оберненояйцевидні, 1,5—3 *мм* завд., 1,2—2,3 *мм* завш., слабовиїмчасті; в зіві є 5 опуклих жовтуватих лусочок, що закривають вхід у трубочку. Тичинки з довгастими, 0,6—0,8 *мм* завд., жовтуватими пиляками. Маточка з дуже коротким, ±1 *мм* завд., білуватим стовпчиком і маленькою голівчастою буруватою приймочкою. Горішки яйцевидні, 1,5—1,8 *мм* завд., 1—1,2 *мм* завш., чорні, блискучі, з світлішим реберцем навколо. ♃. Цв. V—VI.

— *M. silvatica* auct. fl. ucr. pro max. parte. — *M. suaveolens* М. Попов во Фл. СССР, XIX, 376, p. p., non W. K.

[1] Вид названий на честь монографа родини шорстколистих у «Фл. СССР» М. Г. Попова.

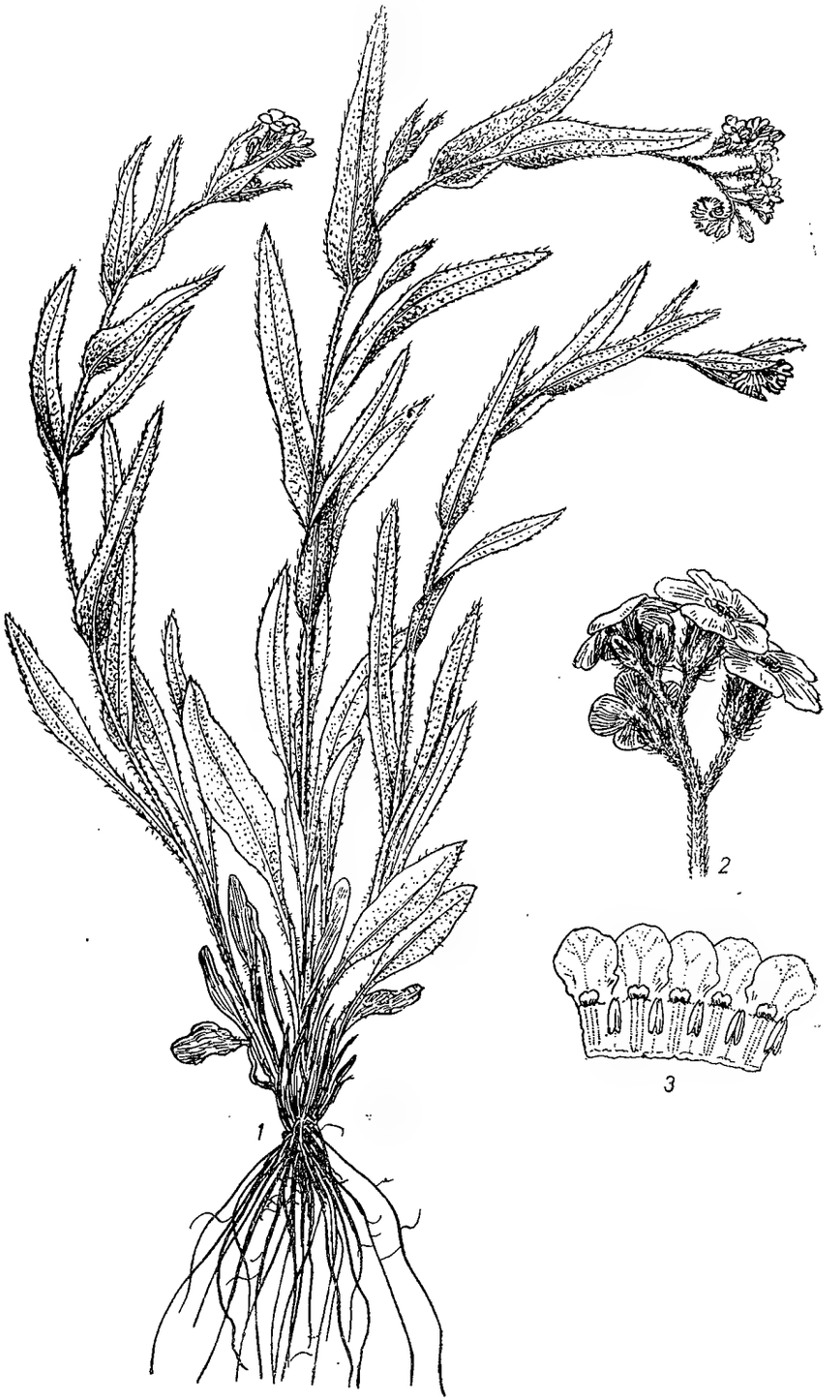

Рис. 94. Незабудка Попова — *Myosotis Popovii* Dobrocz.

1 — загальний вигляд; *2* — частина суцвіття; *3* — віночок у розгорненому вигляді.

На степах, степових схилах, по узліссях. — Лісостепові і степові райони, рідко в південній частині Полісся та в передгір'ях Криму.

Л.П. Чернігівська обл.: Остерський рн, окол. Святого (Невадовський!). — **П.Л.-С.** Київська обл.: Миронівський рн, Козин (Щибря!); Богуславський рн, Москаленки (!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: Дергачівський рн, Рогозянка, Дергачі, Феськи (Лавренко!). — Чернігівська обл.: Ічнянський рн, Ясковець, окол. ст. Припутні (!). — Сумська обл.: окол. Сум (!); Штепівський рн, Василівка, берег Груні (Стахорський!); Краснопільський рн, біля Гребениківки (Залеський!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадольське л-во (герб. Черняєва!, Котов!); Сніжнянський рн, окол. Сніжного, ур. Леонтіїв байрак (Лазаренко!, Котов!); Авдіївський рн, радгосп Сніжного, ур. Леонтіїв байрак (Лазаренко!, Котов!); Авдіївський рн, Курахівстрой, по балці Цукровій (!); Чистяківський рн, балка Глуха (Гринь!); Слов'янський рн, Богородичне (Гринь!), гори Артема (!); по р. Міусу (Галієв!). — Ворошиловградська обл.: Свердловський рн, Провальський степ (!!, Барбарич і Денчик!, Постригань!); Ровеньківський рн, Шляхтиие, балка Журавка (Стребеньова!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Міловський рн, х. Їжачий, Стрілецький степ (!!, Лавренко!, Ширяєв!); Біловодський рн, Деркульська цілина (Лавренко!); Нижньодуванський рн, Верхня Дуванка (Піскунов!); Євсузький рн, Ново-Олександрівка (Дохман!). — Харківська обл.: Куп'янський рн, Кислівка, Кочинівський степ (Котов!, Клоков!). — Сталінська обл.: Амвросіївка (Ширяєв!, Котов!); Волноваський рн, Старо-Гнатівка (!); Володарський рн, Кам'яні Могили (Клеопов!, !!, Кузнецова!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, окол. Сімферополя, біля «Червоного Каменя» (Франтц і Станков!), територія кол. Курцовської і Баксанської казарм (Андреєв!); Бахчисарайський рн, долина Альми (герб. Гуналі!); Балаклавський рн, Байдарська долина (Криштофович!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дніпр. (півд. ч.), Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон. (півд.-зах. ч.), Причорн., Крим., Ниж.-Дон.; Кавказ: Передкавк.

Загальне поширення. Ендем півдня Європейської частини СРСР (понтичний).

Господарське значення. Декоративна рослина, що створює на квітниках красивий голубий фон.

Примітка 1. Цей вид наводився довгий час на Україні під назвою *M. silvatica* Hoffm. М. Г. Попов у роботі «Очерк фл. и раст. Карпат» (1949) слідом за Вестергреном висловив думку, що *M. silvatica* Hoffm. є середньоєвропейським лісовим видом. В цій же роботі Попов поділяє думку Вестергрена про те, що другий вид цієї групи — *M. suaveolens* W. K. є ендемічною кроацькою расою, і вважає, що наша східноєвропейська лісостепова і степова раса має носити іншу назву (він пропонує називати її *M. Blockiana* Wol.). Але у «Фл. СССР» (ц. м.) Попов, мабуть, випадково залишив за нашою рослиною назву *M. suaveolens* W. K. Слідом за «Фл. СССР» ця назва вжита для незабудки, що зустрічається в степах, на луках, по узліссях середньої смуги Європейської частини СРСР, і в останньому виданні книги П. Ф. Маєвського «Флора средией полосы Европейской части СССР».

Докладне вивчення типового матеріалу по *M. suaveolens* W. K. з Адріатичного узбережжя (Істрії), що був у нашому розпорядженні, праць Вестергрена (T. Vestergren, Systematische Beobachtungen über *Myosotis silvatica* (Ehrh.) Hoffm. und verwandte Formen. — Arkiv für Botanik, 29 A, 8, 1939) і Доміна (K. Domin, Monografická studie o *Myosotis silvatica* Hoffm. a některých příbuzných pomněnkách se z vlastním zrením k oblasti karpatské. — Carpatica, I, 1939) показало, що

M. suaveolens є справді видом, цілком відмінним від нашого східноєвропейського виду цієї групи. *M. suaveolens* W. K. — рослина гірського типу, низькорослa, опушена значно густіше від нашої, належить до групи Alpestres Наша рослина (ми назвали її *M. Popovii* Dobrocz. тому, що назва *M. Blockiana* Wol. in herb. стосується іншого виду) високорослa, має інший характер опушення, зв'язаиа в своєму поширенні з рівнинними районами, і ми розглядаємо її як ксерофітизовану, більш молоду порівняно з *M. silvatica* Hoffm. расу, властиву в основному понтичній провінції. Ми відносимо *M. Popovii* Dobrocz. до групи Eusilvaticae M. Pop.

Слід відзначити, що нашу українську рослину відрізняв і Вестергрен. Як видно з роботи Вестергрена, в його розпорядженні був незначний матеріал по *M. silvatica* s. l. з України, але вже і на підставі цього матеріалу він відрізнив незабудку з Кам'яних Могил Сталінської області від типової *M. suaveolens*, хоча помилково вважав її за кримсько-кавказьку (яйлинську) *M. lithospermifolia* Hornem.

Наведені Поповим, при його *M. suaveolens* M. Pop. (non W. K.), екземпляри, видані гербарієм Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1410, і Гербарієм руськ. флори, № 276, не належать до *M. Popovii* Dobrocz. Перший, описаний з Істрії, належить до типової *M. suaveolens* W. K., другий, описаний з Алтаю (окол. Бійська), також має відмінні від нашого ознаки, насамперед характеризується менш відстовбурченим опушенням чашечки і майже цілковитою відсутністю гачкуватих волосків на ній і, мабуть, належить до якоїсь азіатської раси.

Примітка 2. В місцях контакту *M. Popovii* Dobrocz. з *M. arvensis* Hill. нерідко зустрічаються екземпляри з проміжними ознаками (меншим розміром квіток, більш витягнутим суцвіттям і вужчими листками), які мають гібридогенне походження.

B. Alpestres M. Pop. Кореневище коротке, міцне, багаторічне. Стебла прямі, малорозгалужені, з гілками, найчастіше спрямованими догори. Листки більш вузькі або такої ж ширини, як у Eusilvaticae, але щільніші, волосисті або майже голі, звичайно більш тупі, прямостоячі. Чашечка з меншою кількістю гачкуватих волосків, залишається при плодах або насилу опадає. Площинка прикріплення горішків трикутна, з видовженими вузькими боковими кутами. Рослини сонячних місць, в основному високогірні або арктичні.

Крім трьох наших видів, до цієї групи належить ще арктично-кавказько-сибірський вид *M. asiatica* Schischk.

2345 (12). M. alpestris Schmidt. — **Незабудка приальпійська.** Відстовбурчено-м'яковолосиста рослина. Стебла прямостоячі, біля основи розгалужені, 7,5—25(35) *см* завв., внизу рідше, від середини до верху густо вкриті відстовбурченими волосками 0,6—1,2 *мм* завд. Листки вкриті б.-м. прилеглими волосками з обох боків пластинки та відстовбурченими по краю її, прикореневі — оберненояйцевидні або довгасто-яйцевидні, 1—3,5 *см* завд., 3—8 *мм* завш., тупуваті, до основи звужені в значно довші за пластинку черешки 1,3—5 *см* завд., стеблові листки довгасто-яйцевидні або ланцетні, 1,5—4,5 *см* завд., 4—10 *мм* завш., сидячі, тупуваті, б.-м. відлеглі від стебла. Квітки здебільшого в густих, рідше трохи розсунутих, неулиснених завійках 0,6—4,5 *см* завд., розміщених на кінцях сірувато опушених стебел і галузок; квітконіжки товстуваті, у нижніх квіток суцвіття 1,5—6 *мм* завд., здебільшого рівні чашечці, у верхніх квіток — коротші від

чашечки, всі при плодах спрямовані косо вгору; волоски на квітконосах і квітконіжках спрямовані вгору, напівприлеглі. Чашечка 2,5—4 *мм* завд., на $^2/_3$ надрізана на лінійно-ланцетні частки 0,6—0,8 *мм* завш., сріблясто або блискучосірувата від густого, спрямованого догори, а в нижній частині відстовбурченого опушення з незначною кількістю гачкуватих волосків, при плодах відкрита. Віночок голубий або темносиній, рідко білий, з коротшою від чашечки жовтуватою трубочкою 1,5—2 *мм* завд. і п'ятилопатевим відгином 6—7(11) *мм* у діаметрі; лопаті відгину широко-яйцевидні, тупі, 2—3 *мм* завд., 2—2,5(3) *мм* завш.; у зіві віночка є 5 дволопатевих лусочок жовтуватого кольору. Пиляки жовтуваті, довгасті, близько 1 *мм* завд., з трубочки віночка не висуваються. Стовпчик маточки товстуватий, значно коротший від чашечки, 1—1,2 *мм* завд., з маленькою конічно-голівчастою приймочкою, виходить від основи чотирилопатевої зав'язі. Горішки округло-яйцевидні, до 2 *мм* завд. ♃ · Цв. VI—VIII.

Schmidt, Fl. Bohem. inchoat., III (1794) 26. Szaf., Kulcz., Pawl., Rośl. polsk. (1924) 482. М. Попов, Очерк раст. и фл. Карп., 224. Фл. СССР, XIX, 377. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 362.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII (1858), tab. 121, fig. II, 6—7.

На скелях, кам'янистих схилах. — Високогір'я Карпат (субальпійська і альпійська смуги).

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, Говерля (!!, Котов!, Гриинь!, Брадіс!, Зап'ятова!, Білик!, Комендар!), Піп Іван Чорногорський (!!, Брадіс!, Зап'ятова!, Комендар!, Харкевич!), М. Близниця (Брадіс!, Зап'ятова!, М. Попов!, Вільчинський!, Хржановський!, Косець!). — Станіславська обл.: Жаб'їв ський рн, Піп Іван (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпат; Кавказ: всі райони, крім Тал.

Загальне поширення. Середня Європа, Карпати, Кавказ.

Господарське значення. Красива рослина, що має яскраві голубі квіти. Впроваджується в декоративне квітництво.

Примітка. Як видно з опису рослини, вона помітно відрізняється від близького виду *M. silvatica* Hoffm. квітконіжками, спрямованими при плодах косо вгору (у *M. silvatica* Hoffm. вони спрямовані вбік), густішим сріблястим опушенням чашечок, довшими від пластинки черешками прикореневих листків і головне більшим розміром віночків.

Шафер, Кульчинський, Павловський (в Rośl. polsk. (1924) 482) порівнюють *M. alpestris* Schmidt. з *M. suaveolens* W. K. (у другому виданні «Rośl. polsk.» (1953, 501) з *M. stenophylla* Knaf.), яку вони наводять з двох місцезнаходжень західної частини: **З.Л.-С.** — Станіславська обл.: Обертинський рн, Гавриляк; Городенківський рн, Монастирське. *M. stenophylla* Knaf., за їх описом, відрізняється від *M. alpestris* Schmidt. струнκішими та вищими стеблами, вужчими стебловими листками, спрямованими вгору і прилеглими до стебла, густішим опушенням чашечок і наявністю значно більшої кількості гачкуватих волосків на них.

2346 (13). M. stenophylla Knaf. — **Незабудка вузьколиста.** Рослина сиза від густого м'якого опушення. Стебла прямостоячі, 15—25 (30—40) *см* завв., тонкі, блідозелені, поодинокі або їх кілька (найчастіше до 2—3), вгорі здебільшого розгалужені, їх галузки спрямовані догори, не розлогі, внизу стебла вкриті відстовбурченими і трохи покрученими волосками, у верхній частині — волосками, спрямованими догори і напівприлеглими. Листки з обох боків напівприлегловолосисті, прикореневі — на довгих, 0,6—3 *см* завд., тонких черешках, довгасто-яйцевидні або оберненояйцевидні, 7—15 *мм* завд., 3—6 *мм* завш., тупуваті; стеблові листки сидячі, спрямовані догори і прилеглі до стебла, нижні та середні — 2—3,5 *см* завд., 4—5 *мм* завш., верхні — дрібніші, 10—13 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш. Суцвіття б.-м. стиснуте, завійки при квітках густі, короткі, 2—2,5 *см* завд., при плодах видовжені до 5—5,5 *см* завд., з розсунутими квітками. Квітконіжки майже однакової довжини з чашечкою, при квітках 2—3 *мм* завд., при плодах до 4 *мм* завд., вкриті притиснутими догори волосками і мало відхилені від осі суцвіття. Чашечка густо вкрита тонкими, білуватими, відстовбурченими, у нижній частині гачкуватими, вгорі на зубцях прямими волосками, при квітках чашечка 2—2,5 *мм* завд., при плодах 3—3,5 *мм* завд., б.-м. відкрита. Віночок темноголубий, 5—7 *мм* у діаметрі, глибокоп'ятилопатевий, лопаті оберненояйцевидні, 2,5—3 *мм* завд., 2—2,5 *мм* завш. Насінини дрібні, голі, бурі, яйцевидні, близько 1,5 *мм* завд. і 1 *мм* завш. ♃. Цв. V—VI(X).

Knaf. in Sched. herb. Mus. Nat. Prag. Domin in Carpatica, I (1939) 1677. Medwecka-Kornas in Acta Societ. Botan. Polon., XIX, I (1948) 79—83. Szaf., Kulcz., Pawl., Rośl. polsk. (1953) 501.

— *M. alpestris* F. W. Schmidt var. *stenophylla* (Knaf.) Vestergren in Arkiv Botan., 29, 2 (1939) 16. — *M. montana* Bess., Fl. Galic., I (1807) 142; Enum. pl. (1822) 8, Nr 185, non M. B. — *M. Blockiana* Wol. (nom. nud.) in М. Попов, Фл. и раст. Карпат (1848) 224, p. p. *M. suaveolens* М. Попов во Фл. СССР, XIX, 376, p. p. non W. K.

Скалисті, сонячні взгір'я, степові схили і відслонення, головним чином вапнякові. — Лише в західній прикарпатській частині УРСР.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кремеиецький рн, Дунаїв (Павловський); Почаївський рн, Криниця (Христіан у Бессера, ц.м.); Вишнівецький ри, Витківці (Бессер!); г. Коров'яча і г. Вапияна (герб. Бессера!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Заліщики (Фрідландер в герб. Бессера!); Коропецький ри, Дубенки, Княжа Гора (Блоцький); Підгаєцький рн, Завалів (Сродон, Павловський). — Станіславська обл.: Обертинський рн, біля Обертина (Кочвара), Гавриляк (Шафер), окол. Чортовця, степ Масьок, Чортовська Гольда, між х. Незвиським і Чортовцем, Яр Гарасимівський (Павловський, Козловська, Треля, Кочвара); Тлумацький рн, Братишів, біля Нижнього (Домін, Кочвара), Вікняни, Олеша (Кочвара).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр (півд. ч.).

Загальне поширення. Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Європейська частина СРСР (Прикарпаття).

Примітка. Бессер (ц.м.) вперше звернув увагу на те, що рослини, які визначались як *M. silvatica*, але зростають в районах кол. Галичини на відкритих сонячних місцях («in montosis apricis», 1807 або «in apricis elatis», 1822), відрізняються нижчим (10—30 *см* завв.) ростом, вузько-ланцетними або лінійно-ланцетними,

спрямованими догори і б.-м. притиснутими листками, густішим опушенням, більшою кількістю гачкуватих волосків на чашечках тощо. За зборами з Тернопільської області (Фрідландера з Заліщиків і Христіана з Криниці Почаївського району) Бессер описав їх у своїй «Flora Galiiciae» під назвою *M. montana* Bess. Назва *M. montana* була вжита Бессером невдало, оскільки раніше, в 1786 р., вона була застосована для іншого західноєвропейського виду (*M. montana* Chaix in Vill., Hist. Pl. Dauph., I, 1786). Але незалежно від цього вид Бессера, хоч і заслуговував на увагу, спочатку був чомусь забутий, а пізніше помилково віднесений як синонім до *M. silvatica* Hoffm. Автентичні екземпляри Бессера по його виду *M. montana* зберігаються зараз в гербарії Інституту ботаніки у Києві. Порівняння їх з типовими екземплярами з Богемії, які пізніше були описані Кнафом під назвою *M. stenophylla* Knaf., показує, що тут іде мова про той самий паннонсько-подільський вид. Рослини, що належать до цього виду, довгий час після Бессера визначались як *M. silvatica*, а останнім часом як *M. suaveolens*. Але наведеними вище роботами Вестергрена, Доміна, Медвецької-Корнас і авторів «Roślin polskych» — Шафера, Кульчинського і Павловського (ц. м.) доведено, що *M. stenophylla* Knaf. помітно відрізняється від середньоєвропейського *M. silvatica* Hoffm. і балкано-малоазіатського *M. suaveolens* W. K. Подібні до *M. stenophylla* Knaf. вузьколисті форми незабудки після деякої перерви виступають в середніх і східних районах Європейської частини СРСР, але ми гадаємо, що це якась інша раса, що потребує окремого дослідження.

2347 (14). M. lithospermifolia Hornem. — **Незабудка горобейниколиста.** Рослина з коротким розгалуженим кореневищем, від якого відходить кілька (від 2 до 10) квітучих стебел. Стебла прямостоячі, 10—25(30) *см* завв., невиразно гранчасті і густо вкриті відстовбурченими, а у верхній частині спрямованими догори і прилеглими, 0,5—1 *мм* завд., волосками. Прикореневі і нижні стеблові листки довгасто-оберненояйцевидні або лінійно-ланцетні, 0,5—3 *см* завд., 2—8 *мм* завш., тупі, поступово звужені в майже рівні пластинці черешки, 0,5—2,8 *см* завд.; стеблові листки нечисленні, лінійно-ланцетні або й лінійні, 1,5—2,2 *см* завд., 1,5—2,5 *мм* завш., сидячі, спрямовані догори, з обох боків розсіяно вкриті, як і прикореневі, притиснутими, а по жилках відлеглими волосками, по краю довговійчасті. Завійки при квітках густі, короткі, 1,5—2 *см,* при плодах видовжені до 5—12 *см* завд., прямостоячі, з розсунутими квітками. Квітконіжки досить густо вкриті білуватими, спрямованими догори і притиснутими волосками, при квітках 2—3 *мм* завд., майже дорівнюють чашечці, при плодах 3—6 *мм* завд., довші від чашечки, здебільшого відхилені в один бік. Чашечка 3—4 *мм* завд., надрізана нижче середини на 5 загострено-ланцетних зубчиків, густо вкрита відстовбуреними гачкуватими волосками. Віночок яскравоголубий, з коротенькою трубочкою і колесовидним відгином 6—7 *мм* у діаметрі; лопаті відгину широко-яйцевидні, 2,5—3 *мм* завд., близько 3 *мм* завш.; лусочки в зіві віночка жовті. Горішки дрібні, 1,2—1,5 *мм* завд., близько 1 *мм* завш., тупуваті, чорні, блискучі. ♃. Цв. IV—VI.

Hornem., Hort. Hafn., I (1813) 173. Vestergren in Arkiv für Botanik, 29 A, 8 (1939) 25. Станков—Талиев, Опред. высш. раст. Европ. ч. СССР (1949) 77. — *M. scorpioides* var. *lithospermifolia* Willd., Enum. pl. Hort. Beroi. (1809) 176. — *M. silvatica* var. *lithospermifolia* Kusn. в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913) 381. — *M. montana* M. B., Fl. taur.-cauc., III (1819) 116. non Bess. Steven, Verz. taur.

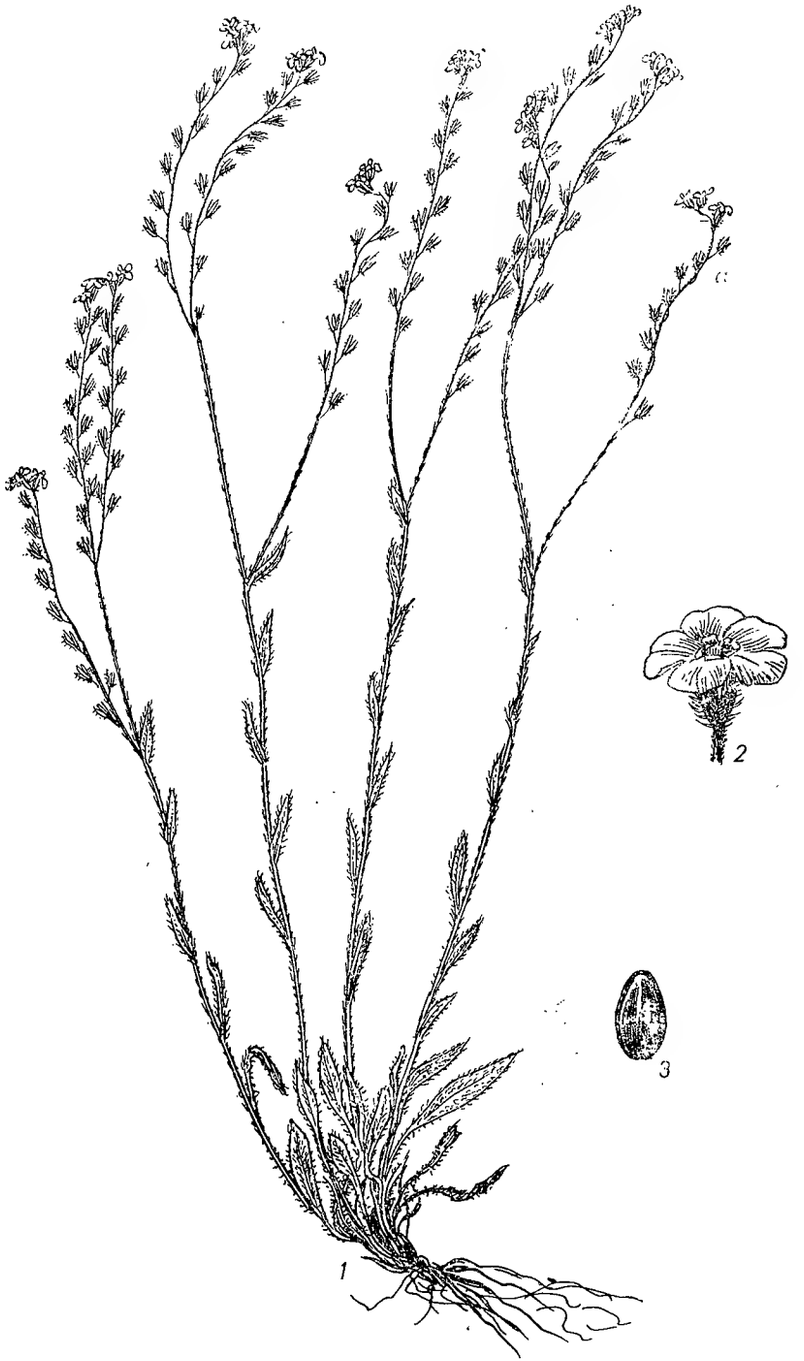

Рис. 95. Незабудка горобейниколиста — *Myosotis lithospermifolia* Hornem.
1 — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — горішок.

Halbinsel Wildwachs. Pfl. (1857) 256. — *M. suaveolens* М. Попов во Фл. СССР. XIX, 376, р. р., non W. K.

На високогірних луках (яйлах). — Гірська частина Криму, часто.

Передг.Кр. Кримська обл.: Сімферопольський рн, Довгоруківська яйла (Вульф!, Привалова!); Куйбишевський рн, Соколине, підйом на Ай-Петрі (Буш!, Зеленецький!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Веселе (Буш!); Алуштинський рн, Чатир-даг (Федченко!, Пожидаєва!, Поплавська!, Козловський!, Котов!, Харкевич!, Барбарич!, !!), Чатир-даг, біля Бимбаш-Коба (Вульф!), біля Таш-Коба і Кара-Тау (Вульф!, Буш!), на верхів'ї Анчар-Бурун і Якліз-Бурун (Буш!); Карабі-яйла (Крижевський!, Станков і Пєгова!, Вульф!, Привалова!), спуск з Карабі-яйли в Малореченське (Буш!), М. Чучель (Котов!), В. Чучель (Вульф!, Троїцький і Поплавська!), Чучельський перевал (Петунников!), Тирке (Привалова!), Демерджі-яйла (Вульф!, Буш!), Бабуган-яйла (Таліев!, Буш!, Крижевський!, Станков!, Малеєв!, Ванькov!, Криштофович!, Котов!, Привалова!, Дойч!), Бабуган-яйла, на схід від Черкес-Коша (Станков!), схили Алабача (Пожидаєва!), схили Роман-Коша (Вульф!, Чернова!), Державний лісовий заповідник, схили г. Чорної (Поплавська!, Зеленецький!, Котов!); Ялтинський ри, схили до Сімеїза (Петунников!), Голуба Затока (Ганешин!), Алупка (Косинський!), мис Ай-Тодор (Федченко!), Массандра (Зеленецький!), Нікітська яйла (Зеленецький!, Станков!, Котов!, Харкевич!), Нікітська яйла, біля Гурзуфського Коша (Сименська!, Станков!), Ялтинська яйла (Траншель!, Попов і Барбарич!, !!), Ай-Петрінська яйла (Гольде!, Спригін!, Крижевський!, Зеленецький!, Ванькov!, Левандовський!, Криштофович!, Федоров!, Григор'єв!, Смирнова!, Дойч!, Чернова!, Білик і Угляренко!, Барбарич і Попов!, !!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (яйли); Кавказ: всі райони (на високогірних луках).

Загальне поширення. Кримсько-кавказький (високогірно-луковий) ендем.

Господарське значення. Красива декоративна рослина, яка може бути використана для квітників у садах, парках тощо. Під час масового цвітіння дає суцільний голубий аспект.

Примітка. М. Г. Попов (ц.м.) вважає, що на кримських яйлах (також, як і в горах Середньої Азії та Кавказу) росте той самий вид незабудки, що й у степовій і лісостеповій смугах Євразії. Ми не можемо поділити думку М. Г. Попова, оскільки кримська (а також кавказька) гірська незабудка відрізняється не лише своєю екологією, а й нижчим ростом, дрібнішими квітками, густішим опушенням усіх частин рослини, значно вужчими прикореневими і стебловими листками і взагалі більш ксерофільним виглядом. За нею ми залишаємо прийняту в багатьох флористичних виданнях назву *M. lithospermifolia* Hornem.

Ветштейн на етикетках екземплярів з Істрії (Istria In pascuis montis Majoris ad Vela Ueka; solo calcareo; 850 mt. s. m. leg. Stapf.), виданих ним під назвою *M. suaveolens* W. K. (Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1410!), пише, що *M. suaveolens* не відрізняється від описаної з Кавказу *M. lithospermifolia*. Порівняння ж згаданих екземплярів *M. suaveolens* з Істрії з рослинами, зібраними в Криму Каллье (In graminosis montis Tschatyr-Dagh., 1900. A. Callier) та рядом інших авторів, показує, що це, безумовно, різні види. Екземпляри з Чатир-дагу під назвою *M. lithospermifolia* Hornem. цитує в своїй роботі і монограф групи Silvaticae Вестергрен, який також розрізняв ці види.

Ряд **4. Arvenses** М. Pop. Однорічні (рідко дворічні) рослини. Віночки дрібні, відгин 2—3(4) *мм* у діаметрі. Чашечка з відстовбурченими гачкуватими і зігнутими волосками.

Крім п'яти видів, поширених в УРСР (як і в інших флористичних районах СРСР), до цього ряду належать ще два виключно кавказьких види: *M. heteropoda* Trautv., що має більші віночки — 4—6 *мм* у діаметрі, та *M. lazica* М. Pop.

2348 (15). M. arvensis (L.) Hill. — **Незабудка польова.** Відстовбурченоволосиста рослина. Стебла прямостоячі, 10—60 *см* завв., розгалужені (переважно у верхній частині, рідше від середини або від основи), вкриті тонкими відстовбурченими волосками 0,5—1,5 *мм* завд. Листки з обох боків, то густіше, то рідше вкриті спрямованими догори і б.-м. відстовбурченими волосками такої ж довжини, як і на стеблах, або трохи коротшими; прикореневі листки в розетці, довгасто-еліптичні або довгасто-оберненояйцевидні, 0,6—1,5(3) *см* завд., 4—10 *мм* завш., тупі, до основи звужені в черешки 1—2 *см* завд., стеблові — довгасто-ланцетні або майже лінійні, 1—6,5(7) *см* завд., 4—15(20) *мм* завш., тупуваті або трохи загострені, нижні — до основи звужені в широкі черешки 0,3—1(2) *см* завд., середні та верхні — сидячі. Квітки у видовжених після цвітіння, але коротших від нижньої частини стебла завійках 4,5—15(35) *см* завд., без приквітків; квітконіжки в 2—2,5 раза довші від чашечки (рідко дорівнюють їй), 3—10 *мм* завд., відстовбурчено-густо опушені, при плодах відхилені вбік. Чашечка 2—4,5 *мм* завд., глибокоп'ятироздільна на вузько-ланцетні загострені частки, близько 0,5 *мм* завш., в нижній частині, а нерідко до середини зубців, густо вкрита гачкуватими, у верхній частині простими відстовбуреними волосками, при плодах замкнута. Віночок голубий, невеличкий, 2,8—3 *мм* завд., з широкою, в два рази коротшою від чашечки трубочкою і трохи ввігнутим п'ятилопатевим відгином 3,5—4(6) *мм* у діаметрі; трубочка майже однакової довжини з відгином, лопаті відгину широко-яйцевидні, 0,5—0,7 *мм* завд., близько 1 *мм* завш.; в зіві віночка є 5 опуклих жовтуватих лусочок. Тичинки з дуже короткими нитками і довгастими пиляками 0,5—0,7 *мм* завд., які не висуваються з трубочки віночка; стовпчик маточки жовтуватий, близько 0,5 *мм* завд., значно коротший від чашечки. Горішки яйцевидно-трикутні, 1,2—1,5(2) *мм* завд., близько 1 *мм* завш., з обідком навколо і кілем посередині, голі, блискучі, достиглі буруваточорні. ⊙, ⊙. Цв. V—VI.

Hill., Veg. Syst., VII (1764) 55. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 362. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 379.

— *M. scorpioides* β. *arvensis* L., Sp. pl., ed. I (1753) 131. — *M. intermedia* Link. ex Schultz, Prodr. Fl. Stardgard., suppl., I (1818) 12 et Enum. plant. hort. bot. Berol., I (1821) 164. Ledeb., Fl. Ross., III, 146. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 235.

Рисуики: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII (1858), tab. 122, fig. I, 1—9.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 679! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1406!

Поля, чагарники, гаї. — По всій УРСР як звичайний бур'ян.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони; Кавказ: Передкавк., Даг.; Зах. Сибір: всі райони; Схід. Сибір: Єніс. (до Байкалу); Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Вся Європа, Західна, Північна і Східна Азія.

Господарське значення. Звичайний бур'ян, що в умовах лісової і лісостепової смуг засмічує різні посіви: озиме і ярове жито, пшеницю, ячмінь, овес, льон, конюшину, картоплю тощо. За даними В. П. Малєєва (Сорн. раст., III, 434), *H. польова* раніше засмічувала озимі посіви по деяких областях на 80—100%, ярові — майже на 40%, що призводило до зниження врожаю на 30—50%.

Зважаючи на те, що кожна рослина цього виду може дати до 700 насінин, які здатні добре проростати, слід виполювати її до цвітіння та старанно очищати від неї посівний матеріал. При застосуванні найелементарніших агротехнічних засобів можна звести нанівець забур'яненість полів цією рослиною.

Примітка. Залежно від умов місцезростання нерідко змінюються вигляд і біологія цієї рослини. Якщо вона росте в посівах як бур'ян, то має високе, майже не розгалужене стебло, рано зацвітає, і достигання насіння у неї закінчується одночасно з достиганням насіння хлібних злаків, які вона засмічує (червень—липень). Якщо ж ця рослина зростає в умовах природного угруповання (в світлому лісі, між чагарниками, на перелогах), вона має дуже розгалужене стебло, цвіте пізніше, і її насіння достигає лише на кінець літа.

2349 (16). M. collina Hoffm. — **Незабудка пагорбкова.** Невеличка жорстковолосиста рослина. Стебла прямостоячі, 10—25 *см* завв., від основи розгалужені, густо вкриті досить довгими, 1—2 *мм* завд., білуватими волосками, від основи до середини б.-м. відстовбурченими, вгорі, особливо в суцвітті, спрямованими догори і щільно прилеглими. Листки з обох боків вкриті прилеглими, а по краю відстовбурченими волосками такої ж довжини, як і на стеблах; прикореневі листки — довгасто-еліптичні або довгасто-оберненояйцевидні, 0,3—1(3) *см* завд., 2—4,5(6) *мм* завш., звужені в коротший від пластинки черешок 2—7 *мм* завд., зібрані розеткою, стеблові — сидячі, довгасті, тупі, 0,7—3 *см* завд., 1,5—8 *мм* завш. Завійки без нижніх приквіткових листків, негусті, після цвітіння видовжені і здебільшого довші за нижню частину стебел. Квітконіжки 1—2 *мм* завд., притиснутоволосисті, при плодах дорівнюють чашечці або трохи довші від неї і горизонтально відхилені. Чашечка 2—3 *мм* завд., глибоко надрізана на лінійно-ланцетні, прямостоячі частки, близько 0,5 *мм* завш., вкрита відлеглими, в нижній частині здебільшого гачкуватими волосками, при плодах розкрита. Віночок голубий, маленький, близько 2 *мм* завд., з широкою, майже в 2 рази довшою від п'ятилопатевого відгину трубочкою і маленькими жовтуватими лусочками у зіві. Стовпчик маточки коротший від чашечки. Горішки яйцевидні, близько 1,5 *мм* завд., з облямівкою навколо і кілем посередині. ⊙, ⊙. Цв. V—VI.

Hoffm., Deutschl. Fl., ed. I (1791) 61. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 362. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 382.

— *M. hispida* Schlecht. in Mag. Naturf. Freunde, Berl., VIII (1818) 230. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 236.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII (1858), tab. 122, fig. II, III, 10—19 (*sub M. hispida* Schlecht.).

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 1405 (*sub M. hispida* Schlecht.).

Сухі ліси, узлісся, луки, поля, краї доріг. — Розсіяно по лісових і лісостепових районах, рідше в Степу.

Зак.Л. і **К.Л.** Подекуди (Полівка). — **Пр.Л.** Дрогобицька обл.: Меденицький рн, Тинів (Бердау); Стрий (Зіпсер). — Станіславська обл.: Болехів (Бердау). — Чернівецька обл.: Глибоцький рн, Кам'янка (Горохова!). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Львів, Кортумова Гора (Завадський); Яворівський рн, Лесики (Томашек); Магерівський рн, Крем'янка; Рава-Руський рн, Забір'я (Бердау). — **П.П.** Київська обл.: Києво-Святошинський рн, Ірпінь (Єлін!). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Смотрицький рн, Завадівка (Шмальгаузен!). — **П.Л.-С.** Кіровоградська обл.: Кіровоград (Ліндеман!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: окол. Харкова, Жихарівський бір (Черняєв), Велика Данилівка (Козлов). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Іваново-Рибальча дача (Зоз!). — **П.С.** Кримська обл.: Джанкойський рн, Ново-Кримський (Дойч!); Азовський рн, Новосельцево, над Сивашем (Дойч!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Севастополь (Гольде!, Пачоський!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Грушева Поляна (Котов!), Нікітська яйла, узлісся між г. Чорною і Чучельським Сідлом (Книжевський!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Карадаг, півн. схил Карагачу (Сарандінакі!, Невський!, Слудська!, Вучетич!); Ялтинський рн, окол. Нікітського саду (Астахова!, Станков!), Нікітський сад, «Наташино» (Вульф!), Массандра (Траншель!), Ялта (Мейєр!, Гольде!), Дарсан (Ваньков!), схили Аю-дагу (Ваньков!), Сімеїз (Петунников!, Гольде!), Голуба Затока (біля Сімеїза), г. Кошка (Петунников!, Грабовський!), Алупка (Гольде!, Григор'єв!); Алуштинський рн, окол. Алушти, «Любліно» (Штекерс!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони, крім Дв.-Печ., Ниж.-Волзьк., Крим (Південний берег); Кавказ: Даг.

Загальне поширення. Європа, Середземномор'я, Сірія, Північна Африка.

2350 (17). M. micrantha Pall. — **Незабудка дрібноцвіта.** Невеличка м'яко-коротко волосиста рослина. Стебла прямостоячі, 5—20 *см* завв., від основи розгалужені, іноді прості, досить густо вкриті м'якими відстовбурченими волосками ±0,5 *мм* завд. Прикореневі листки довгасто-еліптичні, 5—12 *мм* завд., 2—6 *мм* завш., до основи звужені в коротший за пластинку черешок 3—5(8) *мм* завд., зібрані розеткою, рано засихають; стеблові листки сидячі, нижні та середні — довгасті, на верхівці тупі, 0,5—1,5(3,5) *см* завд., 1—6(7) *мм* завш., верхні — ланцетні, 5—7 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш., трохи загострені; всі листки вкриті з обох боків б.-м. відстовбурченими волосками. Завійки негусті, внизу з приквітковими листками, після цвітіння значно довші від нижньої частини стебла. Квітконіжки 1—1,5 *мм* завд., вкриті спрямованими вгору і відстовбурченими волосками, при плодах в 2—3 рази

коротші від чашечки, косо спрямовані догори. Чашечка 3—4 *мм* завд., до середини або й більше надрізана на лінійно-ланцетні загострені прямостоячі частки, вкрита відстовбурченими, в нижній частині гачкувато загнутими волосками, при плодах замкнута. Віночок голубий, дрібний, з коротшою від чашечки трубочкою і п'ятилопатевим, коротшим за трубочку лійковидно ввігнутим відгином 1,5—2 *мм* у діаметрі; у зіві віночка є маленькі тупуваті лусочки. Маточка з коротшим від чашечки стовпчиком. Горішки близько 1 *мм* завд., голі, блискучі. ⊙, ⊙⊙. Цв. V—VI.

Pall. ex Lehm. in Neue Schr. Naturf. Geselisch. Halle, III, 2 (1817) 24. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 234. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 362. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 383.

— *M. arenaria* Schrad. in Schultz, Prodr. Fl. Stargard. Supplem., I (1818) 12. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 236. — *M. stricta* Link. ex Roem. et Schult., Syst. Veg., IV (1819) 104.

Рисунки: Фл. юго-вост., VI (1936) 113, фиг. 589! Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 123, fig. II, 5—14 (*sub. M. stricta* Link.).

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1490 (*sub. M. arenaria* Schrad.).

На сухих відкритих, переважно піщаних місцях, іноді в посівах як бур'ян. — По всій УРСР звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони; Кавказ: Передкавк., Даг., Центр. і Півд. Закавк.; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Алт.; Схід. Сибір: Єніс. (рідко); Серед. Азія: майже всі райони, крім Кара-Кум.

Загальне поширення. Вся Європа, Сибір, Кавказ, Іран (до Західних Гімалаїв), Північна Америка (занесено).

2351 (18). M. refracta Boiss. — **Незабудка відігнута.** Слабка однорічна рослина. Стебло тонке, 5—15 *см* завв., від основи або лише у верхній частині з кількома галузками, вгорі (в суцвітті) хвилясто погнуте, по всій довжині вкрите тонкими білуватими, б.-м. відстовбурченими волосками, улиснене лише в нижній частині. Прикореневі листки довгасті, яйцевидні або лопатковидні, 3,5—8 *мм* завд., 2—3,5 *мм* завш., тупі, до основи звужені в коротенькі, 1,5—3 *мм* завд., черешки; стеблові листки сидячі, довгасті, ланцетні або довгасто-ланцетні, тупуваті, 6—22 *мм* завд., 2—4,5 *мм* завш., вкриті, як і прикореневі, з обох боків відстовбурченими або напівприлеглими тонкими білуватими волосками. Суцвіття з розсунутими квітками, вузьке, займає половину або й $^2/_3$ всієї довжини рослини, при плодах досягає 2,5—10 *см* завд., починається біля верхнього стеблового листка або трохи вище. Всі квітки без приквітків, дуже дрібні, на тонких коротеньких, 0,8—1,5 *мм,* при плодах до 2 *мм* завд., відстовбурчено опушених квітконіжках, при плодах відігнутих донизу. Чашечка при квітках 1—1,5 *мм* завд., при плодах 2—3,5(4) *мм* завд., вузькотрубчаста, поникла і майже притиснута до осі суцвіття, до середини надрізана на 5 ланцетно-лінійних загострених зубчиків, від основи до середини густо вкрита гачкуватими відстовбурченими, трохи рудуватими волосками, вгорі (на зубчиках) волоски прямі, відлеглі. Віночок дрібний, лише

на 0,3—0,5 *мм* виступає з чашечки, його неглибокоп'ятилопатевий відгин має 1—1,5 *мм* у діаметрі. Горішки вузькі, еліптичні, до обох кінців звужені, буруваті, 1,5—1,7 *мм* завд. ⊙. Цв. IV—V.

Boiss., Voyag. Espan. (1842) 433; Fl. or., IV (1879) 240. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913) 362. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 384.

— *M. stricta* β. *speluncicola* Boiss., Fl. or., IV, 240.

По затінених скелях нижнього пояса кримських гір. — Дуже рідко.

К.С. Кримська обл.: Приморський рн, Світлячки, г. Опук (Вульф і Дзевановський!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судак (Кузнецов, ц. м.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (г. Опук і Судак); Серед. Азія: Гір. Туркм. (Копет-даг — досить часто, типова), Пам.-Ал. (рідко), Тянь-Шан. (г. Сюгати).

Загальне поширення. Середземномор'я, Ірак, Крим.

Примітка. М. І. Кузнецов (ц.м.) на підставі зборів Каллье (Callier, 15.V 1896), які зберігаються в Юр'єві (Липський, «Гербарій імператорського СПБ Бот. сада», 1928), а слідом за ним і М. Г. Попов (ц. м.) наводять цю рослину лише з окол. Судака. Але вже в 1929 р. Є. Вульф («**Керченський півострів** і його рослинність у зв'язку з питанням про походження флори Криму») наводить цю рослину з іншого місцезнаходження — г. Опук на Керченському півострові. В гербарії Нікітського бот. саду в 1955 р. нам пощастило знайти рослину, зібрану Є. Вульфом і Дзевановським, і дослідити її. Це є, без сумніву, справжня *M. refracta* Boiss. Таким чином, поки що ми можемо з певністю констатувати два місцезнаходження цього своєрідного виду.

2352 (19). M. versicolor (Pers.) Smidt. — **Незабудка різнокольорна.** Невеличка жорстковолосиста рослина. Стебло прямостояче, 8—25 *см* завв., розгалужене, вкрите білуватими відстовбурченими волосками 0,5—1 *мм* завд.; волоски в суцвітті прилеглі. Листки густо вкриті довшими, ніж на стеблах, білуватими, трохи відлеглими волосками 1—1,5 *мм* завд., довгасті, прикореневі та нижні стеблові — тупуваті, 5—8(15) *мм* завд., 2—4(5) *мм* завш., до основи звужені в широкі черешки 4—5(10) *мм* завд., середні та верхні стеблові листки сидячі, іноді трохи загострені, 0,4—2(3) *см* завд., 1,5—4(5) *мм* завш. Завійки без приквітків, негусті, 3—12 *см* завд., після цвітіння здебільшого довші за вегетативну частину стебла. Квітконіжки притиснутоволосисті, 1—2 *мм* завд., коротші від чашечки. Чашечка 3—5 *мм* завд., глибоко розсічена на лінійно-ланцетні загострені частки 0,4—0,5 *мм* завш., внизу вкрита відстовбурченими, на верхівці трохи загнутими білуватими, вгорі — б.-м. прилеглими волосками. Віночок спочатку світложовтий, потім голубий, 2,5—3 *мм* завд., його трубочка довша від чашечки, відгин — неглибокоп'ятилопатевий, близько 3 *мм* у діаметрі, коротший від трубочки; в зіві є 5 жовтуватих лусочок. Стовпчик маточки ±1 *мм* завд., значно коротший від чашечки. Горішки яйцевидно-тригранні, бурі, голі, блискучі, 1—1,2 *мм* завд., 0,5—0,6 *мм* завш. ⊙. Цв. V—VI.

Smidt in Engl. Bot., tab. 2558 (1814). Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 236. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 362. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 384. — *M. arvensis* var. *versicolor* Pers., Syn. plant., I (1805) 156. — *M. lutea* (Cav.) Pers. var. *versicolor* (Pers.) Thell. in Hegi, Ill. Fl. Mitt. Eur., v. 3 (1927) 2173.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII (1858), tab. 124, fig. II, 1—5.

Видані зразки: Fl. Hung. exsicc., № 979! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2937! Fl. Bohem. et Morav. exsicc., № 486.

На луках, полях. — Карпатські та Опільські ліси, Західний Лісостеп (у західній частині). Рідка рослина.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Ужгородський рн, Холмок (Білик!). — **П.П.** Київська обл.: окол. Києва (Шмальгаузен).

Наводиться також для **К.Л., Пр.Л., Р.-О.Л.,** західної частини **В.Л.-С.** та **З.Л.-С.** (Szaf., Pawl. і Kulcz., Rośl. polsk., 1924, 483).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Прибалт., Карпат., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр.; Кавказ: Зах. Закавк. (Ахалі Афоні, занесено). Загальне поширення. Середня Європа від Англії і Південної Швеції до Іспанії, Північної Італії, Югославії і Угорщини, Європейська частина СРСР (згадані вище райони), Індія (занесено), Північна Америка (занесено).

Рід **700. Строфіостома — Strophiostoma** Turcz.

Turcz. in Bull. Soc. Nat. Mosc., XIII (1840) 258.

Квітки дрібні, у рідких неулиснених або улиснених лише в нижній частині завійках. Чашечка глибокоп'ятироздільна, дзвониковидна, з вузько-ланцетними загостреними частками. Віночок колесовидний, з плоским п'ятилопатевим відгином, короткою трубочкою і з 5 лусочками у зіві. Тичинок 5, з короткими нитками і довгастими пиляками, з трубочки віночка вони не висуваються; пиляки на верхівці з придатком. Маточка з чотирилопатевою зав'яззю, простим, коротким стовпчиком і голівчастою приймочкою. Горішків 4, вони еліптично-яйцевидні, гладенькі, при основі з білим м'ясистим придатком. Квітконіжки при плодах відхилені донизу і в кілька разів довші від чашечки. — Однорічні або дворічні рослини з нижніми суцільними довгасто-лопатковидними і верхніми ланцетними листками.

До роду належить один вид.

2353 (1). S. sparsiflorum (Mikan.) Turcz. — **Строфіостома рідкоцвіта.** Слабка рослина, розсіяно вкрита відстовбурченими жорсткими волосками. Стебло тонке, кволе, гранчасте, лежаче або підведене, 8—30(50) *см* завв., від основи дуже розгалужене. Листки тонкі, світло-зелені, трохи шорсткі від волосків, прикореневі і нижні стеблові — довгасто-лопатковидні або довгасто-еліптичні, тупі, 0,7—3 *см* завд., 4—10 *мм* завш., до основи звужені в черешки 0,5—3 *см* завд., стеблові —

ланцетні або еліптично-ланцетні, коротко загострені, 2,5—7 *см* завд., 0,6—2 *см* завш., сидячі, найнижчі з них до основи іноді звужені; прикваткові листки довгасто-ланцетні, 3—18 *мм* завд., 2—5 *мм* завш. Квітки в небагатоквіткових, улиснених лише при основі завійках, зібраних китицею; квітконіжки 2,5—4,5 *мм* завд., при плодах до 8—12 *мм* завд., тобто в кілька разів довші від чашечки, горизонтально відхилені, а у нижніх квіток відігнуті донизу. Чашечка дзвониковидна, 2—4 *мм* завд., майже до основи п'ятироздільна на ланцетні, загострені частки, вкрита відхиленими, в нижній частині гачкуватими волосками, при плодах розкрита і збільшена до 5—7 *мм* завд. Віночок світлоголубий або білуватий, невеликий, його відгин близько 4 *мм* у діаметрі, коротший від трубочки; трубочка віночка коротша від чашечки. Горішки 2—2,5 *мм* завд., яйцевидні, дуже сплюснуті, з двома гострими і одним тупим кілем, голі, блискучі, достиглі чорні, при основі з білим м'ясистим придатком. ☉, ☉. Цв. V—VI.

Turcz. in Bull. Soc. Nat. Mosc., XIII (1840) 258. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 362.

— *Myosotis sparsiflora* Mikan ex Pohl in Hoppe, Neues Bot. Taschenb. (1807) 74 і 123. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 235. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 361.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 123, fig. III (15—25).

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 729 (sub nomine *M. sparsiflora* Mikan). Fl. exsicc. Austro-Hung., № 165 (sub. *M. sparsiflora* Mikan).

По лісах, гаях, чагарниках та як бур'ян коло жител і доріг. — По всій УРСР звичайно, в Карпатах лише по знижених місцях.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони, крім Арктики; Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.; Зах. Сибір: Обськ. (Тюмень — рідко, Єнісейськ — в саду); Серед. Азія: Тянь-Шан. (схід. ч.), Дж.-Тарб. Загальне поширення. Майже вся Європа (крім півночі), Західна Азія. Підіймається на висоту до 2000 *м.*

Примітка. Білий придаток, що є у горішків, містить у собі поживні речовини, і його охоче поїдають мурашки, розносячи при цьому насіння і сприяючи розселенню рослини. Такий спосіб поширення насіння зветься мірмекохорією.

Рід **701. Липучка — Lappula** Gilib.

Gilib., Fl. lithuan (1781) 25.

Квітки дрібні, правильні, на коротких квітконіжках, у верхівкових, при основі улиснених, спочатку густих і спірально закручених, при плодах видовжених і прямих китицях. Чашечка глибокоп'ятироздільна, з лінійними частками, волосиста і вкрита горбочками. Віночок голубий, рідше білий, з короткою, доверху трохи розширеною трубочкою і широким п'ятилопатевим колесовидним відгином, у зіві з 5 тупими лусочками, супротивними лопатям відгину. Тичинок 5, з короткими нитками, прикріпленими до основи трубочки віночка, і довгастими пиляками, що не висуваються з зіва віночка. Маточка з чотиригніздою

зав'яззю, коротким стовпчиком і голівчастою, суцільною або трохи виїмчастою приймочкою. Плід складається з чотирьох трикутних або конічних прямостоячих горішків, прикріплених внутрішнім боком до стовпчика квітколожа; горішки або дорівнюють його довжині або в 2 рази довші від нього; зовні горішки з площинкою, оточеною 1—3 рядами, здебільшого на кінці гачкуватих шипиків, що інколи зростаються своїми основами, утворюючи суцільний валик. — Одно- або дворічні трав'янисті рослини з вузько-лінійними або ланцетними, б.-м. опушеними, черговими листками.

З 50 видів, поширених переважно в помірній смузі північної частини земної кулі, а частково і в Північній Африці та Австралії, у СРСР налічується 39, в УРСР — 5 видів.

---

1. Горішки по краю з 2—3 рядами гачкуватих шипиків . . . . 2.
— Горішки з одним рядом при основі мало розширених, звичайно вільних шипиків; з боків і на площинці горішки дрібногорбочкуваті . . . . **(2). Л. розлога — L. patula** (Lehm.) Aschers.
2. Шипики на горішках коротенькі. Віночок великий, 5—7 *мм* завд., його відгин довший за трубочку, яка дорівнює чашечці . . . . . **(5). Л. бородчаста — L. barbata** (M. B.) Gürke.
— Шипики на горішках довгі. Віночок менший, 3—4 *мм* завд., його відгин коротший за трубочку, яка коротша від чашечки . . . 3.
3. Усі шипики при основі вільні або майже вільні. Віночок дрібний, трохи коротший від чашечки . . . . . 4.
— Шипики внутрішнього ряду зрослися основами в суцільний перетинчастий валик. Віночок дрібний, незначно довший від чашечки . . . . **(1). Л. напівоточена — L. semicincta** (Stev.) M. Pop.
4. Другий боковий ряд шипиків, майже рівних по довжині шипикам головного ряду, доходить до верхівки горішків. Стовпчик мало підіймається над горішками . . . . . **(4). Л. їжакова — L. echinata** Gilib.
— Другий боковий ряд складається з коротких, нерідко горбочковидних шипиків і помітний лише в нижній, широкій частині горішка; у верхній частині горішки з боків блискучі, гладенькі, без шипиків . . . . . **(3). Л. споріднена — L. consanguinea** (Fisch. et Mey.) Gürke.

Секція **1. Eulappula** Gürke. Гінофор коротший від достиглих горішків; молоді горішки верхівками не прикріплені до гінофора і тому можуть виростати над ним, сховуючи між собою стовпчик, розміщений на верхівці гінофора. Горішки при повному достиганні порівняно легко відділяються по одному від гінофора. Гінофор внизу має добре розвинуті підніжки, на яких прикріплені своїми основами горішки. Розмір горішків здебільшого 2—3 *мм* завд. Бокові гілки стебел прості, вилчасто не розгалужені, з видовженими при плодах китицями, рідше довговилчасті.

Ряд **1. Heteracanthae** M. Pop. Шипи по краю диска довгі, плоскі, основами іноді зливаються у вузьку криловидну облямівку. Позаду їх, з боків горішка, є ще 1—2 ряди більш коротких шипів. Верхівки горішків вільні. Стовпчик захований між горішками. Однорічники.

2354 (1). L. semicincta (Stev.) M. Pop. — **Липучка напівоточена.** Рослина густо вкрита щетинистими, притиснутими волосками, з домішкою відлеглих. Стебло прямостояче, 10—85 *см* завв., від середини або лише вгорі розгалужене, сірувате від густого опушення. Прикореневі листки довгасто-оберненояйцевидні, звужені до основи в широкий черешок, на час цвітіння посохлі; стеблові листки 10—35 *мм* завд., 1,5—6 *мм* завш., нижні і середні — довгасто-оберненоланцетні, найширші — у верхній частині, до основи поступово звужені, на верхівці тупі, з коротким тупуватим кінчиком, верхні — довгасто-ланцетні, найширші в нижній частині, до основи раптово звужені, а до верхівки поступово звужені і тупувато-коротко загострені; приквіткові листочки лінійно-ланцетні, дорівнюють чашечці або довші від неї, 4—8(12) *мм* завд., 0,75—2,5 *мм* завш.; всі листки зісподу сіруваті від густого напівпритиснутого щетинистого опушення, по краю в нижній частині опушені, крім того, відлеглими щетинистими волосками до 2,5—3 *мм* завд., волоски на поверхні та з країв листка поступово дрібнішають у напрямі до його верхівки. Квітки на спрямованих догори притиснутоволосистих квітконіжках 1,5—4 *мм* завд., зібрані негустими завійками. Чашечка при квітках 2—3 *мм* завд., при плодах збільшена до 4 *мм* завд., щетинисто-волосиста, з лінійно-ланцетними, при плодах відлеглими чашолистками. Віночок голубий, довший від чашечки, 3—3,5 *мм* завд., з розширеною догори трубочкою 1—1,5 *мм* завд. і оберненоовальними, близько 1 *мм* завд., тупуватими частками відгину, в зіві з тупуватими яйцевидними лусочками. Маточка з коротеньким, близько 0,35 *мм* завд., стовпчиком і маленькою голівчастою приймочкою. Плід майже кулястий, 3—4,5 *мм* завд., складається з чотирьох довгасто-овальних горішків; на одній рослині зустрічаються горішки двох типів: одні 4—4,5 *мм* завд., зовнішня площинка горішка яйцевидно-ланцетна, лише по середній лінії з помітними горбочками, шипи внутрішнього ряду в кількості ± 10, буруватожовті, 1,5—2,25 *мм* завд., при основі трикутні і зрослі між собою до $^1/_3$ — $^2/_5$ своєї довжини, утворюють навколо всього горішка суцільну, трохи похилу назовні стінку; шипи зовнішнього ряду значно коротші від внутрішніх і розвинені лише у нижній половині горішка, іноді помітні лише при його основі, в деяких горішків з одного боку є коротенькі шипики ще й третього ряду; горішки другого типу дрібніші, близько 3 *мм* завд., зовнішня площинка горішка вужча і вся вкрита плоскуватими горбочками; шипи внутрішнього ряду 0,75—1,5 *мм* завд., зрослі тільки при основі, більш помітно в нижній частині горішка, зовнішні шипи незначно коротші від внутрішніх, досягають, принаймні з одного боку, верхівки горішка. ☉. Цв. VI—VII.

М. Pop. (М. Попов) во Фл. СССР, XIX, 428, 429.

— *Echinospermum semicinctum* Stev. in Bull. Soc. Nat. Mosc., XXIV (1851) 605. — *Echinospermum heteracanthum* Ledeb., Suppl. Ind. Horti Dorpat (1823) 3. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 225. — *Lappula heteracantha* Gürke in Engl. u. Prantl, Pflanzenf., IV, 3a (1897) 107, р. р. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 354. — *Lappula heterocarpa* Klok. et Artemcz. (Клоков і Артемчук) у Бот. журн. АН УРСР, т. IX, № 3 (1952) 81.

Рисунки: Клоков і Артемчук, ц. м.

На кам'янистих відслоненнях. — Прикарпаття (по Черемошу), Західний Лісостеп (по Дністру і Смотричу), на Опіллі та в деяких районах Криму. Наводиться для Правобережного Злаково-Лучного Степу. Загалом рослина зустрічається рідко.

Пр.Л. Чернівецька обл.: Вашківецький рн, пойма Черемошу (Горохова!). — **Р.-О.Л.** Тернопільська обл.: Кременець (Шмальгаузен!). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Заліщицький рн, по Дністру на захід від Заліщиків (Клоков і Артемчук!). — Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Цибулівка (Кузнецова!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Балковський). — **К.С.** Кримська обл.: Керч, кол. Казенний сад (Клопотов!); Приморський рн, Войково, Пшанові скелі (Клопотов!). — **Півд. Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Массандра (Гольде!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр. (захід. ч.), Крим.

Загальне поширення. Європейська частина СРСР (наведені вище райони), Угорщина (?).

Примітка. *L. semicincta* визначалась довгий час як *L. heteracantha* (Led.) Gürke, тобто як вид, описаний з Волги, який зростає на південному сході нашої країни, мабуть тому, що дослідникам української флори невідома була цитована вище праця Стевена, де вперше подано коротенький опис нашого українського виду із Заліщиків, Тернопільської області. Але, як з'ясували М. Клоков і І. Артемчук (ц.м.), наша подільська рослина, хоч і близька до південно-східної, але відрізняється від неї своєрідною гетерокарпією, відомості про яку вміщено в описі виду. У *L. heteracantha* (Led.) Gürke шипи внутрішнього ряду на горішках ніколи не зростаються так високо, як у подільського виду. Чашолистки у *L. heteracantha* (Led.) Gürke довші, 4—6 *мм* завд., віночок більший, але не перевищує чашечки, опушення всієї рослини рідкіше, квітконіжки коротші. Ті екземпляри подільської рослини, у яких переважають горішки першого типу, нагадують горішки *L. marginata* (Bge) Gürke — також східного виду, поширеного на нижній Волзі та в Західному Сибіру, але відрізняються наявністю другого, хоча і редукованого ряду шипиків. Взагалі, *L. marginata* (Bge) Gürke — рослина чизенька, розгалужена майже від основи, з простягнутими нижніми гілками. У подільської рослини всі гілки завжди відходять від стебла під гострим кутом і спрямовані догори. М. Клоков і І. Артемчук дали подільській рослині назву *L. heterocarpa* Klok. et Artemcz. Але, як видно з роботи М. Г. Попова (ц.м.), пріоритет в назві цього виду належить Стевену, який вперше застосував видову назву *Echinospermum semicinctum* Stev. — *L. semicincta* (Stev.) M. Pop. Наведені тут кримські екземпляри, на думку М. В. Клокова, найімовірніше належать до *L. heteracantha* (Led.) Gürke. У всякому разі вони вимагають досліджеиня за новим матеріалом.

Ряд **2. Macracanthae** M. Pop. Шипи по краю диска горішка звичайно однорядні, але іноді (не у представників української флори) дворядні; шипи головного ряду дуже довгі, 2—3 *мм* завд. Горішки на верхівках вільні. Стовпчик захований між горішками. Квітки дрібні або середні, наприклад у *L. macrantha* (Ledeb.) Gürke (представника Західного Сибіру та Середньої Азії). — Однорічники.

2355 (2). L. patula (Lehm.) Aschers. — **Липучка розлога.** Жорстковолосиста рослина, вкрита відхиленими волосками, розміщеними на невеличких білих горбочках. Стебло 10—35(50) *см* завд., здебільшого від самої основи дуже розгалужене, з простягнутими гілками. Листки з обох боків волосисті, прикореневі — довгасто-лопатковидні, до основи звужені в короткий черешок, рано засихають, стеблові — лінійні, тупуваті, 1,5—5,5 *см* завд., 2—7 *мм* завш., сидячі; приквіткові листочки лінійно-ланцетні, у кілька разів довші за квітконіжки. Квітки на значно коротших від чашечки, 1,5—2 *мм* завд., густо опушених квітконіжках або майже сидячі, зібрані густими однобокими завійками. Чашечка з довгасто-лінійними, 2,5—3 *мм* завд., 0,5—1 *мм* завш., при плодах збільшеними до 5 *мм* завд., дуговидно відхиленими донизу і значно довшими від плодів чашолистками. Віночок голубий, трохи довший за чашечку, з відгином 2,5—3,5 *мм* у діаметрі і тупуватими лусочками в зіві; частки відгину значно коротші від трубочки віночка. Плід майже кулястий, 3—3,5 *мм* завд. Горішки овально-кулясті, з боків і на зовнішній площинці гостро- і дрібногорбочкуваті, без кіля, по краю площинки з одним рядом розширених при основі, не зрослих між собою, на верхівці гачкуватих шипиків, звичайно вдвоє довших за ширину площинки. Стовпчик маточки, що залишається при плодах, не перевищує довжини горішків. ⊙. Цв. V—VIII.

Aschers. ex Gürke in Engl. u. Prantl., Pflanzenf., IV, 3a (1897) 107. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 354. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 436.

— *Echinospermum patulum* Lehm., Pl. Asperif., II (1818) 124. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 225.

По кам'янистих, забур'янених місцях, глинистих схилах, на полях. — Звичайно в Степу та в південній частині Лісостепу, дуже рідко зустрічається на Поліссі.

П.П. Київська обл.: окол. Фастова (Шмальгаузен). — **Л.П.** Київська обл.: окол. Києва, Дарниця (!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Ситковецький рн, Райгород (Гринь та Михайличенко!); Ольгопіль (Шмальгаузен). — Черкаська обл.: Чигирин (Шмальгаузен!). — Одеська обл.: Балтський рн (Шмальгаузен!). — **Л.Л.-С.** Полтавська обл.: Лубенський рн (Шмальгаузен!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: окол. Лисичанська (Котов!, Клоков!); Олександрівський рн, Новоселівка (!); Ново-Світлівський рн, х. Червоний Яр (Підоплічка!); окол. Ворошиловграда — Кам'яний Брід (Лавренко!). — Сталінська обл.: Мар'їнка (Наконечна!); Краматорська мр, Новоселівка (!); ст. Яма (Білик!); окол. Слов'янська (Лавренко!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: окол. Дніпропетровська (Шмальгаузен); окол. Дніпродзержинська (Шмальгаузен!). — Кіровоградська обл.: Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Балковський). — Миколаїв-

ська обл.: Первомайськ (Шмальгаузен). — **Л.З.-Л.С.** Північна частина: Ворошиловградська обл.: Нова Астрахань (Ширяєв!); Міловський рн, Стрілецька цілина (Лавренко!); окол. Старобільська (Барбарич!). — Харківська обл.: Красноградський рн, окол. Красограда, х. Вільний (Іллічевський!). — Полтавська обл.: Кобеляцький рн, Кобеляки (Цингер!); південна частина району — звичайно, також як і в **П.Л.-С., Л.З.С.** та **П.С.** (по Херсонській та Кримській областях). — **Т.С.** Кримська обл.: Чорноморський рн, Тарханкут (Котов!), Знаменське (!!, Попов і Барбарич!). — **К.С.** Кримська обл.: Ленінський рн, Мисове, Казантип (Вульф!, Дзевановський!), біля х. Білокаменки (Дойч!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Сакський рн, Кольчугіно (Андреєв!); Євпаторійський рн, Євпаторія × ст. Сарабузи (!); Чорноморський рн, Міжводне (!!, Барбарич і Попов!); Красногвардійський рн, Полюшкіно і Олександрівка (Дойч!); Первомайський рн, Південне × Червону Рівнину (Дойч!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Октябрський рн, окол. Октябрського (Дойч!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, по Салгиру (Андреєв!). Дубки (!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, долина р. Чорної (Баженов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Заволзьк., Причорн., Крим., Ниж.-Дон. (півд..і схід. ч.), Ниж.-Волзьк.; Кавказ: всі райони (крім Зах. Закавк.); Зах. Сибір: Обськ. (півд. ч.), Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Гір. Туркм., Пам.-Ал., Тянь-Шан. (півд. ч.).

Загальне поширення. Середземноморська область, Північний Іран, Афганістан, Західний Китай та наведені вище райони СРСР.

Ряд **3. Echinatae** M. Pop. Горішки з боків, нижче ряду щипів, які оточують диск, мають ще 1—2 ряди коротших якірних щипів, розвинутих іноді лише в нижній, більш широкій частині горішка. Віночки дрібні, з дзвониковидним відгином, голубі. Стовпчик короткий, захований між достиглими горішками.

До цього ряду, крім представників української флори, належить кілька видів, властивих різним районам Західного та Східного Сибіру і Середньої Азії (*L. anisacantha* (Turcz.) Gürke, *L. tianschanica* M. Pop., *L. tadshikorum* M. Pop.

2356(3). L. consanguinea (Fisch. et Mey.) Gürke. — **Липучка споріднена.** Однорічна або дворічна рослина. Стебла прямостоячі, в однорічних екземплярів тонкі, 20—40 *см* завв., в дворічних — міцніші, 40—60 *см* завв., від середини або лише вгорі волотисто або щитковидно розгалужені, з спрямованими догори гілками, по всій довжині негусто вкриті напівприлеглими тонкими білими волосками, 1—1,5 *мм* завд. Листки досить густо розміщені на стеблах, всі плоскі, з однією поздовжньою жилкою, з обох боків негусто відлегловолосисті, нижні — лопатковидні, тупі, до основи звужені, середні та верхні — ланцетні або лінійно-ланцетні, 2—5 *см* завд., 3—8 *мм* завш., коротко загострені; приквіткові листочки лінійні, дрібні, 6—15 *мм* завд., 2—3 *мм* завш. Завійки на кінцях стебел і всіх гілок, зібрані волотистим або щитковидним суцвіттям, при плодах видовжені до 5—10 *см*. Квітки в завійках нечисленні, на коротких, прилегловолосистих, прямих квітконіжках 1,5—2 *мм* завд. Чашечка також прилегловолосиста, до основи розсічена на ліпійні, трохи загострені частки, при квітках 2,5—3 *мм* завд., при плодах 4—5 *мм* завд., зірчасто-розпростерта. Віночок голубий, лише трохи довший від чашечки, близько 4 *мм* завд., з дзвониковидним п'ятилопатевим відгином близько 3 *мм* у діаметрі; лопаті відгину округло-яйцевидні, тупі. Плоди кулясто-яйцевидні, 3—3,5 *мм* завв., складаються з чотирьох горішків; горішки довгасто-трикутні, на спинці з довгастим диском, густо вкритим білуватими тупими горбочками; по краю диск з рубцем, на якому розміщені в один ряд тонкі, 1—1,2 *мм* завд., прямостоячі або відхилені вбік, гачкуваті, не з'єднані основами шипики, а в раптово розширеній нижній частині горішка, крім головного ряду довгих шипиків, є ще 1—2 ряди коротших і товстіших шипиків, що переходять в напрямі до верхівки горішка в звичайні горбочки; основами горішки щільно прилягають один до одного, а їх верхівки не зближені між собою, і тому в плодиках залишаються глибокі довгасті ямки; той бік горішка, що обернений до ямки, гладенький, блискучий. Стовпчик підіймається над горішками на 1 *мм*, тонкий, загострений. ⊙ і ⊙·. Цв. V—VI.

Gürke in Engl. u. Prantl., Pflanzenf., IV, 3a (1897) 107. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 447.

— *Echinospermum consanguineum* Fisch. et Mey., Ind. Sem. Hort. Petrop., V (1838) 35. — *Lappula echinata* var. *consanguinea* Brand in Pflanzenr., IV, 252 (1931) 140. — *L. echinata* var. *anisacantha* Kusn. в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913) 176, ex parte.

Рисунки: Фл. СССР, XIX, таб. XXII, рис. 9.

По забур'янених місцях, на полях і перелогах.

Наводиться для Причорноморського району флори (Попов, ц. м.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн.; Кавказ: Даг. і Схід. Закавк.; Зах. Сибір: Ірт., Алт., Верх.-Тоб.; Схід. Сибір: Анг.-Саян. (півд. ч.); Серед. Азія: Прибалх., Дж.-Тарб. — часто, Арало-Касп., Тянь-Шан., Пам.-Ал. — рідше.

Загальне поширення. Крім зазначених районів СРСР, зустрічається в Монголії, північно-західній частині Китаю та в Угорщині.

Примітка. Екземплярів цього виду з України ми не бачили. Не виключена можливість, що для України він наводиться помилково.

2357(4). L. echinata Gilib. — **Липучка їжакова.** Сіруватозелена рослина, вкрита притиснутими жорсткуватими волосками, розміщеними на невеличких білих горбочках. Стебло прямостояче, 15—45 (60) *см* завв., вгорі б.-м. розгалужене, найчастіше від самої основи густо улиснене. Прикореневі листки лопатковидні або довгасто-еліптичні, тупі, до основи звужені в коротенький черешок, рано засихають; стеблові листки лінійно-ланцетні, сидячі, 2—8 *см* завд., 2,5—12 *мм* завш., спрямовані догори, зісподу сіруваті від густого притиснутого опушення;

нижні приквіткові листочки довші за чашечку, 6—15 *мм* завд., верхні дорівнюють їй. Квітки на прямостоячих, коротких, 2—3 *мм* завд. (коротших від чашечки), жорстко опушених ніжках, у подвійних, при плодах видовжених завійках. Чашечка при квітках 2—3 *мм*, при плодах до 5 *мм* завд., з ланцетними або довгасто-еліптичними частками близько 1 *мм* завш. Віночок голубий, невеличкий, ледве перевищує чашечку, з дзвониковидним, коротшим від трубочки віночка відгином, 3—4 *мм* у діаметрі, в зіві з маленькими світложовтими лусочками. Маточка з дуже коротким стовпчиком. Плід кулястий, складається з чотирьох горішків, трикутно-яйцевидних, дрібногорбочкуватих, 1,7—3 *мм* завд., з клиновидною площинкою, оточеною 2—3 рядами гачкуватих, при основі майже вільних шипиків, довжина яких дорівнює ширині горішка. Стовпчик маточки, що залишається при плодах, короткий, майже не висувається з-поміж горішків. ⊙, ⊙. Цв. V—IX.

Gilib., Fl. Lithuan., I (1781) 25. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 354. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 449.

— *Myosotis lappula* L., Sp. pl., ed. I (1753) 131. — *Lappula myosotis* Moench., Meth. (1794) 417. — *Echinospermum lappula* Lehm., Pl. Asperifol., II (1818) 121. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 224.

Рисуики: Визн. росл. УРСР, рис. 207!

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 328. Fl. exsicc. Austro-Hung., № 3706.

На забур'янених і кам'янистих місцях, коло доріг.

По всій УРСР звичайно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони, за винятком північної частини Кар.-Лапл. і Дв.-Печ.; Кавказ: всі райони; Зах. Сибір: Обськ. (на південь від 60° п. ш.), Верх.-Тоб., Ірт., Алт.; Схід. Сибір: Єніс., (на південь від 62° п. ш.), Лен.-Кол. (на південь від Якутська), Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Камч., Удськ., Уссур.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Кизил-Кум., Кара-Кум., Дж.-Тарб.

Загальне поширення. Скандинавія (крім півн. ч.), Середня Європа, Середземноморська область, Балканський півострів, Мала Азія, Іран (півн. ч.), Китай, Манчжурія, Корея, Монгольська Народна Республіка та вищезгадані райони СРСР, Північна Америка (занесено), Південна Африка (занесено).

Господарське значення. Поширений бур'ян, який засмічує головним чином озимі посіви, але часто зустрічається в ярових злакових, бобових і деяких технічних культурах. За даними В. П. Малєєва (Сорн. раст. СССР, III (1934) 413), раніше на Україні 44% забур'яненості озимих жита та пшениці припадало на долю липучки їжакової, в інших районах процент забур'яненості був ще більшим, і це призводило до значного зниження врожаю сільськогосподарських культур. Зараз липучки їжакової на полях значно менше, але й залишки цього бур'яну слід знищувати як в посівах, так і на забур'янених місцях, звідкіля він поширюється.

Ряд **4. Microcarpae** M. Pop. Віночок з плоским голубим відгином, як у незабудки. Горішки довгасті, з 1—2 рядами коротких якірних шипиків по краю диска горішка. Стовпчик довгий, високо підіймається над верхівками горішків. Здебільшого дворічники. Листки лінійні. Опушення сіре, прилегле.

З представників флори СРСР до ряду належать, крім *L. barbata* (M. B.) Gürke, ще *L. microcarpa* (Ledeb.) Gürke (Зах. Сибір, Середня Азія) та *L. kulikalonica* Zak. (Середня Азія).

Взагалі види цього ряду, як вказує М. Г. Попов, поширені майже у всіх країнах древнього Середземномор'я від Алтаю до Іспанії і Марокко.

2358(5). L. barbata (M. B.) Gürke — **Липучка бородчаста.** Дворічна рослина, сіра від густого і не дуже жорсткого опушення. Стебла поодинокі або їх відходить від основи кілька, прямостоячі, (15)40—60(70) *см* завв., вгорі розгалужені, по всій довжині вкриті білуватими, 1—1,5 *мм* завд., притиснутими волосками. Прикореневі листки 1,5—3(7) *см* завд., 2—6(8) *мм* завш., ланцетно-лопатковидні, тупуваті, до основи звужені в крилаті, 1—2 *см* завд., черешки, зібрані густою розеткою, густо вкриті білуватими відстовбурченими волосками, на час плодоношення відмирають; стеблові листки сидячі, ланцетні або широко-лінійні, тупуваті, 1—4(5) *см* завд., 2—6(8) *мм* завш. (причому, найбільші листки розташовані при основі стебла, а доверху поступово зменшуються і переходять в приквіткові листочки, що мають 3—7 *мм* завд., 1—4 *мм* завш.), плоскі, найчастіше вздовж складені вдвоє, сірі від густого напівщетинистого опушення, по краю відстовбурчено війчасті, всі спрямовані косо вгору. Суцвіття-завійки розміщені на кінцевих і розлогих бокових кінцях гілок, рідкоцвіті, при квітках 1—10 *см* завд., при плодах 15—20 *см* завд. Квітконіжки при квітках 1—2 *мм* завд., при плодах 5—8 *мм* завд., прямостоячі, вкриті спрямованими догори і притиснутими волосками. Чашечка при квітках 2—3 *мм* завд., при плодах збільшується до 4 *мм* завд., притиснуто опушена, майже до основи поділена на лінійні загострені частки, які нещільно прилягають до плоду. Віночок порівняно великий, 5—6 *мм* завд., голубий і тому нагадує віночок незабудки, з трубочкою, коротшою від чашечки, та глибокоп'ятилопатевим, майже плоским колесовидним відгином 6—8 *мм* у діаметрі; лопаті відгину округло-яйцевидні, 2,5—3 *мм* завд., 1,5—2 *мм* завш. Тичинки з короткими нитками і овальними пиляками, прикріплені до основи трубочки. Маточка з довгим стовпчиком, що залишається при плодах, висувається з-поміж горішків і підіймається над ними на 1—1,5 *мм*. Плід яйцевидний, 3—3,5(4) *мм* завш., складається з чотирьох горішків; горішки 2—2.5 *мм* завд., з боку спинки трикутно-яйцевидні, з диском такої ж форми; диск і боки горішків розсіяно, а іноді і густо вкриті дрібними горбочками; крім того, диск має посередині кіль з трохи більших горбочків; край диска трохи піднятий, потовщений, несе

з кожного боку по 4—6 тонких, при основі трохи розширених і майже з'єднаних між собою гачкуватих шипиків, 1—2 *мм* завд.; під цим рядом довгих шипиків здебільшого є ще ряд коротших, також гачкуватих шипиків. ⊙. Цв. VI.

Gürke in Engl. u. Prantl., Pflanzenf., IV, 3a (1897) 107. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 461.

— *Myosotis barbata* M. B., Fl. taur.-cauc., I (1808) 121. — *Echinospermum barbatum* Lehm., Pl. Asperif., II (1818) 128. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 224. — *Myosotis saxatilis* Pall. in Nova Act. Petrop. (1792) 306. nom. nud. — *Echinospermum saxatile* Wettst. — *Lappula saxatilis* Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913) 183. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 354.

Рисунки: M. B., Cent. pl. rar. (1810), tab. 36.

Видані зразки: Fl. cauc. exsicc., № 348! Герб. фл. СССР, № 3583!

На степах, крейдяних і вапнякових відслоненнях, кам'янистих схилах і скелях, по забур'янених місцях. — Головним чином лісостепові і степові райони східної частини УРСР та Кримської області.

Д.Л.-С. Ворошиловградська обл.: Білолуцький рн, крейдяні відслонення по р. Білій (Таліев!); окол. Ворошиловграда — Мала Вергунка, Веселеньке і Кам'яний Брід (Лавренко!). — **Л.З.-Л.С.** Ворошиловградська обл.: Євсузький рн, Ново-Олександрівський кінний завод (Котов!). — Сталінська обл.: Амвросіївський рн, окол. Амвросіївки (Таліев!, Косець!, Котов!), крейдяні схили по Кринці, в окол. ст. Успенська і Білоярівка (Лавренко!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: (?) (Шмальгаузен!). — **П.С.** Кримська обл.: Красно-Перекопський рн, по обриву Старого озера (Дойч!). — **Т.С.** Кримська обл.: Чорноморський рн, вододіл біля Оленівки (Дзенс-Литовська!), балка Кипчак і вододіл між Рибальським і Малишевкою (Дзенс-Литовська!), Чорноморське (Барбарич і Попов!, !!). — **К.С.** Кримська обл.: Лепінський рн, Мисове, Казантип (!!, Барбарич!); Приморський рн, півд. схил г. Опук (Вульф і Дзевановський!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Чорноморський рн, Міжводне (М. Попов і Барбарич!, !!); Красногвардійський рн, Полюшкіно (Дойч!); Бахчисарайський рн, Отрадне (Попов і Барбарич!, !!); Первомайський рн, Южне (Дойч!), вівцерадгосп ім. Кірова (Білик!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, між Южним і Орджонікідзе (!!, Барбарич!), окол. Феодосії, балка між скотопригінним двором і цегельним заводом (Сарандінакі!), Феодосійське л-во, на валу (Буш!, Нікітась!), кизильник, біля каплиці св. Іллі, Виноградна (Сарандінакі!), біля берега моря (Гольде!); Старо-Кримський рн, Планерське (Юнге!). — **Кр.Л.-С.** Кримська обл.: Сімферопольський рн, Сімферополь, на схід від міста (Харкевич!), Дубки (Андреєв!). за Салгиром (Андреєв!), за Петровською (Андреєв!), Сімферополь × Нову Мазанку Зуйського району (Дойч!); Зуйський рн, Мазанка (!), Нова Мазанка (Дойч!); окол. Білогорська (Бойко!, Васильєв!); Бахчисарайський рн, Дачне (Федченко!), Тургенівка (Федченко!), Новопавлівка (!!, Барбарич!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: під Севастополем (Бородін!); Балаклавський рн, долина р. Чорної (Баженов!), верхня частина схилу над Узуїджі (Васильєв!), Ласпі (Криштофович!), Балаклава (Федченко!), 5 *км* на схід від Гончарного (!!, Барбарич!); Куйбишевський рн, Танкове (!); Сімферопольський рн, Планерське (Андреєв!, Зеленецький!); Білогорський рн, Біла Скеля (Вульф!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Кара-даг, Отузька долина (Сарандінакі!, Дойч!, Яковкіна!), берег Отузки, між Щебетівкою і Планерським Старо-Кримського рну (Сирейщиков!); Балаклавський рн, Байдарська долина (Гольде!); Ялтинський рн, Мердвень (Гольде!), Ай-Петрі (Вульф!), за Ай-Василем (Ваньков!, Станков!), біля підніжжя

г. Кошки коло Сімеїза (Петунников!), в горах над Ялтою (!), Гурзуф (Вовчанецький!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Судацький рн, Новий Світ (Вученич!), Судак (Стевен!), Кара-даг (Антушев!, Чернова, Новосельцева і Крилова!, Сарандінакі), біля біостанції (Невський!), хр. Карагач (Сарандінакі!); Алушта (Дойч!, Федченко!); Ялтинський рн, на кам'янистих схилах біля Ялти (Фінн!), Сімеїз (Гольде!), над Нікітою (Бородін!), Массандра (Гольде!), Голуба Затока (Вульф!), окол. Нікіти (Пожидаєва!), ущелина Уч-Кош (Станков!), східний схил Аю-дагу (Станков!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (півд.-схід. ч.), Бессараб. (?), Ниж.-Дон., Крим., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Захід. і Півд. Закавк.; Серед. Азія: Арало-Каспійська, Кара-Кум., Кизил-Кум.

Загальне поширення. Крім згаданих районів СРСР, зустрічається ще в Ірані. Наводиться для Болгарії, Афганістану і Південного Алтаю.

Рід 702. Гакелія — Hackelia Opiz.

Opiz in Berchtold. Oekon.-techn., Fl. Boehmens, II, 2 (1839) 147.

Квітки голубі, досить великі, на довших від чашечки, при плодах пониклих квітконіжках, в довгих однобоких завійках. Чашечка майже до основи п'ятироздільна. Віночок з коротенькою, доверху трохи розширеною трубочкою і колесовидним, вдвоє довшим від трубочки відгином до 6,5 *мм* у діаметрі, в зіві з п'ятьма тупуватими лусочками, супротивними часткам відгину. Маточка з коротким стовпчиком і суцільною голівчастою приймочкою. Тичинки з короткими нитками, не висуваються з віночка. Плід складається з чотирьох прямостоячих горішків, прикріплених менше ніж половиною своєї внутрішньої поверхні до пірамідального, вдвоє коротшого від горішків стовпчика квітколожа; на місці прикріплення горішка до стовпчика є овальна або еліптична ямка; з боків горішки гладенькі, з зовнішнього боку з горбкуватою площинкою, оточеною одним рядом шипиків, до основи розширених і зрослих в суцільну перетинчасту облямівку. — Однорічні жорстковолосисті рослини з довгасто-ланцетними листками.

До роду належить понад 40 видів, поширених переважно в Північній Америці і частково в Азії. В Європі рід представлений одним видом, який входить і до складу флори УРСР.

2359(1). H. deflexa (Wahlenb.) Opiz. — **Гакелія пониклоплідна.** Рослина відстовбурчено жорстковолосиста. Стебло прямостояче або висхідне, 20—60(75) *см* завв., здебільшого від самої основи дуже розгалужене і густо улиснене. Прикореневі та нижні стеблові листки ланцетні, тупуваті, до основи звужені в широкий черешок, середні і верхні — довгасто-ланцетні, сидячі, коротко загострені, 3—7 *см* завд., 0,2—1,2(2,0) *см* завш. Квітки на ніжках 2,5—5 *мм* завд., в 1.5—2 рази довших від чашечки і при плодах відігнутих донизу, зібрані однобокими, при плодах видовженими завійками. Чашечка 1,5—2 *мм* завд., до основи розділена на довгасто-овальні або ланцетні, тупуваті частки

0,3—0,5 *мм* завш. Віночок блідоголубий, близько 5 *мм* завд., тобто в 2,5 раза довший від чашечки, з коротенькою трубочкою і майже вдвоє довшим від неї відгином 4—6,5 *мм* у діаметрі; лусочки в зіві серцевидної форми. Тичинки з короткими нитками і овально-еліптичними пиляками. Горішки разом з шипиками 4—6 *мм* завд., з боків гладенькі, зовнішня площинка їх інколи трохи шорстка, дрібногорбочкувата, оточена одним рядом гачкуватих шипиків в кількості 20—30, до основи поступово розширених і зрослих в суцільну перетинчасту облямівку, ширина якої в кілька разів менша за довжину шипиків і найбільшу ширину площинки. ⊙. Цв. V—VI.

Opiz in Berchtold, Oekon.-techn. Fl. Boehmens, II, 2 (1839) 147. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 480.

— *Myosotis deflexa* Wahlenb. in Svensk. Vet. Acad. Handl., Stockholm. (1810) 113. — *Echinospermum deflexum* Lehm., Pl. Asperif., II (1818) 120. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 224. — *Lappula deflexa* Gürke, Fl. Nord. u. Mitt. Deutschl., ed. VI (1863) 275. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 353.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 128, I, 1—6.

По затінених кам'янистих місцях. — Дуже рідко.

Р.-О.Л. Тернопільська обл.: Кременець (Шмальгаузен!). — **З.П.** Житомирська обл.: окол. Житомира (Шмальгаузен). — **З.Л.-С.** Хмельницька обл.: Кам'янець-Подільський рн, Гуменці, товтра Збручевиця (Богацький). — **П.Л.-С.** Кіровоградська обл.: окол. Кіровограда (!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Кар.-Лапл., Волзьк.-Кам., Серед.-Дніпр. (правий берег р. Дніпра), Волзьк.-Дон., Заволзьк., Причорн. (півн. ч. Правобережжя), Ниж.-Волзьк. (півн. ч.); Зах. Сибір: Обськ., Верх.-Тоб., Ірт.; Схід. Сибір: Єніс., Лен.-Кол., Анг.-Саян., Даур.; Далек. Схід: Камч., Уссур.; Серед. Азія: Прибалх., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Скандинавія, Середня Європа (гірська частина), Середземномор'я (Італія), згадані райони СРСР, Манчжурія, Північна Монголія, Північна Америка (північно-східна частина).

Рід **703. Незабудочник — Eritrichium** Schrad.

Schrad. in Comm. Goetting., IV (1820) 186.

Чашечка майже до основи розділена на 5 лінійних, ланцетних або довгасто-лінійних часток, при плодах трохи збільшується і не змінюється. Віночок брахіморфний (з короткою трубочкою і плоским колесовидним відгином), маленький або середній, голубий або білий, трубочка його не довша від чашечки, відгин 5—10 *мм* завш., з короткими тупими округлими лопатями; лусочки добре розвинені, закривають зів віночка, але не висуваються з нього; пиляки і стовпчики не виступають з трубки віночка. Гінофор (квітколоже) мало розвинений, дуже коротко-пірамідальний, не довше 1 *мм* або майже у вигляді диска; горішки прикріплені до гінофора невеличкою черевною площинкою, що є посередині черевця (цикатриксом), або дзиговидні, тобто з високими боками, піднятими від цикатрикса до спинної площинки (диска), або менш високі, плоскуваті, дорсо-вентрально сплюснуті; здебільшого горішки з боків коротко опушені, а площинка, що є на спинці, плоска, яйцевидна, по краю з одним рядом шипиків, що часом зливаються своїми основами у вузьке зубчасте крило; зрідка шипиків по краю немає, горішки без коронки; стовпчик і при плодах залишається коротким і тонким. — Багаторічні низькорослі трави, здебільшого з голубим віночком, дуже схожі на незабудку.

Представники роду поширені переважно в холодних країнах Азії, частково в Європі і в західній частині Північної Америки. Для СРСР М. Г. Попов наводить 25 видів цього роду. В УРСР може зустрітися в субальпійській смузі Карпат один вид роду — *E. nanum* (Vill.) Schrad., що належить до секції *Eueritrichium* DC.

2360(1). E. nanum (Vill.) Schrad. — **Незабудочник низький.** Багаторічна, дуже низькорослa рослина, яка утворює в умовах альпійського і субальпійського поясів (в тріщинах скель) щільні подушечки діаметром у 5—10 *см*. Корені тонкі, від кожного з них відходить кілька квітучих стебел і багато неплідних пагонів, тонких, дуже вкорочених і густо улиснених. Листки цих пагонів (вони нагадують прикореневі розетки) дрібні, 5—10 *мм* завд., 2—3 *мм* завш., довгасто-яйцевидні або довгасто-лопатковидні, коротко загострені, з обох боків негусто вкриті тонкими і довгими, 1,5—2 *мм* завд., м'якими сріблястими волосками. Квітучі стебла 2—5 *см* завв., прості і разом з листками вкриті напівприлеглими тонкими білуватими волосками; стеблові листки лінійні, загострені, трохи коротші та вужчі від листків на неплідних пагонах, спрямовані догори і прилеглі до стебла. Завійки на кінцях стебел короткі, 5—8 *мм* завд., малоквіткові, з 1—3(4—5) квіток; квітконіжки відлегло довговолосисті, дуже короткі, при квітках 1—1,5 *мм* завд., спрямовані догори, при плодах 2—3 *мм* завд. Чашечка 2,5—3 *мм* завд., до основи розсічена на лінійні довго-волохаті вій часті частки, при плодах не збільшена; віночок колесовидний, голубий, як у незабудки, відносно великий, 7—8(10) *мм* у діаметрі, глибокоп'ятилопатевий; лусочки в зіві віночка дрібні, овальні, жовті. Горішки голі, дуговидні, з низькими, близько 1 *мм* завв., боками і з голою площинкою на спинці, що має 1,5 *мм* завд. і оточена вузьким, плоским, по краю зубчастим крилом. ♃. Цв. VI.

Schrad. in Comm. Goetting., IV (1820) 186. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 514.

— *Myosotis nana* Vill., Hist. pl. Dauph., 2 (1878) 459 et Prosp. Pl. Dauph. (1779) 21.

Рисунки: Vill., Hist. pl. Dauph., tab. XIII. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., v. 3, tab. 219 (a, b, c) et fig. 3095.

Видані зразки: Fl. exsicc. Austro-Hung., № 166 (sub *E. Terglouense* Hacqut.).

У тріщинах скель високогірного пояса альпійсько-карпатської гірської системи. Буковинські Карпати, у верхів'ях р. Молдави. М. Г. По-

пов (ц. м.) вважає, що ця рослина може бути знайдена і в Східних Карпатах, на території СРСР.

Загальне поширення. Карпати (західна та південна частини), Альпи.

Рід 704. Гострица — Asperugo L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 198.

Квітки невеликі, правильні, поодинокі, в пазухах верхніх листків. Чашечка спочатку глибокороздільна на 5 ланцетних часток, між якими є по 2 маленьких зубчики; після цвітіння значно і неправильно розростається, сплющується і стає дволопатевою, з нерівнозубчастовиїмчастими лопатями. Віночок майже дорівнює чашечці, лійковидний, з п'ятилопатевим відгином і п'ятьма тупими лусочками в зіві. Маточка і тичинки вміщені в трубочку віночка; стовпчик короткий, з голівчастою приймочкою. Плід складається з чотирьох сплюснутих з боків і дрібногорбочкуватих горішків, прикріплених до серединного стовпчика маленькою еліптичною площинкою, що міститься в їх верхній половині; на спинці горішки з кілем. — Однорічні рослини з суцільними, нижніми короткочерешковими і верхніми сидячими листками.

До роду належить лише один вид, поширений майже по всій Європі, в Південно-Західній Азії і Західному Сибіру.

2361(1). A. procumbens L. — **Гострица лежача.** Рослина з слабким коренем і гострогранчастим, майже від основи дуже розгалуженим сланким стеблом 15—60(100) *см* завд., вкритим відігнутими вниз шипиками. Листки довгасто-еліптичні або ланцетні, 1,2—7(10) *см* завд., 0,4—3,2 *см* завш., з обох боків гострошорсткі, по краю шорстковійчасті, цілокраї або дрібнозубчасті, тупуваті, нижні — чергові і звужені в широкий черешок 1,5—2 *см* завд., верхні — зближені по 2—3, сидячі. Квітки поодинокі, в пазухах верхніх листків, на коротших від чашечки, після цвітіння відігнутих донизу квітконіжках, 2—3 *мм*, а при плодах 5—6 *мм* завд. Чашечка 2,5—3 *мм* завд., при плодах 6—12 *мм* завд., її частки з сітчастим жилкуванням, негусто вкриті шипиками і по краю шорстко-війчасті. Віночок, довжина якого дорівнює довжині чашечки, спочатку фіолетовий, потім голубий або синій з білуватою трубочкою і лусочками в зіві. Горішки з боків дуже сплюснуті, майже плоскі, довгасто-яйцевидні або грушовидні, доверху звужені, 2—3,2 *мм* завд., близько 1,8 *мм* завш. і 0,8 *мм* завт., на всій поверхні дрібногорбочкуваті. ☉. Цв. V—VII.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 138. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 226. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 354. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 530.

Рисунки: Сорн. раст. СССР, III, фиг. 365! Визн. росл. УРСР, рис. 208!

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 779! Pl. Polon. exsicc., № 249! Fl. palaest. exsicc., № 162!

На забур'янених місцях, коло дворів, городів, на полях

По всій УРСР — звичайно, в Карпатах — лише біля підніжжя гір, в Криму в усіх районах до яйл включно.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони, крім Арктики; Кавказ: всі райони до верхнього пояса; Зах. Сибір: Обськ. (на південь від Тобольська), Верх.-Тоб., Ірт. і Алт.; Схід. Сибір: Даур. (Байкал), Лен.-Кол. (занесено); Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх.

Загальне поширення. Вся Європа, за винятком Ірландії і Португалії, Західна Азія, Північна Африка, Західний Сибір, Північна Америка (занесено).

Господарське значення. Небезпечний бур'ян у посівах кормових трав, особливо люцерни, а також у посівах хлібних злаків і інших культур. Значно знижує кормову цінність сіна та засмічує зерно культурних рослин.

Рід 705. Рохелія — Rochelia Reichenb.

Reichenb. in Flora (1824) 243.

Квітки невеликі, правильні, на коротких квітконіжках, зібрані негустими завійками на кінцях стебла та гілок. Чашечка п'ятироздільна, з лінійними, спочатку прямими, пізніше (при плодах) збільшеними і серповидно зігнутими всередину частками. Віночок з довгоциліндричною трубочкою і маленьким відгином, у зіві з п'ятьма невеличкими лусочками. Тичинки з дуже короткими нитками і довгастими пиляками, містяться у трубочці віночка. Маточка з коротким стовпчиком і маленькою голівчастою приймочкою. Плід складається з двох густо вкритих гачкуватими бородавочками, доверху звужених однонасінних горішків, прикріплених до основи середнього стовпчика. — Однорічні трав'янисті рослини з суцільними сидячими листками.

До роду належить близько 12 видів, поширених у середземноморських країнах, Західній і Центральній Азії та Австралії. Майже всі вони зустрічаються і на території СРСР. В УРСР є 1 вид, що належить до секції *Eurochelia* Zak.

Ряд **1. Stellulatae** Zak. Чашолистки вузько-лінійні, без різко випнутої середньої жилки, звичайно загнуті дугою або гачком навколо плода; плоди видні між чашолистками; рідше чашолистки розпростерті і лише на верхівці зігнуті гачком.

До ряду, крім *R. retorta* (Pall.) Lipsky, належить близький до нього вид — *R. disperma* (L. f.) C. Koch, який зустрічається на території СРСР лише на Кавказі та в Середній Азії.

2362(1). R. retorta (Pall.) Lipsky — **Рохелія зігнута.** Сірувата рослина з тонким вертикальним коренем, вкрита притиснутими або нещільно прилеглими жорсткими волосками. Стебло прямостояче, 10—35 *см* завв., від основи або лише вгорі розгалужене. Прикореневі листки довгасто-оберненояйцевидні, 0,5—1 *см* завд., 3—5 *мм* завш.,

звужені в черешок 3—5 *мм* завд.; стеблові листки лінійні, 0,7—4 *см* завд., 2—7 *мм* завш., тупі, сидячі. Квітки на відхилених, пізніше відігнутих донизу, шорстких, 2—5 *мм* завд., ніжках, зібрані на кінцях стебла і гілок китицями (завійками) 2—10 *см* завд., що разом утворюють негусте розлоге волотюване суцвіття. Приквіткові листочки дорівнюють квітконіжкам або трохи довші за них, гострошорсткі, як і стеблові листки. Чашолистки лінійні, 2—2,5 (при плодах 3—4) *мм* завд., 0,7—0,8 *мм* завш., спочатку прямі, потім при плодах серповидно загнуті всередину, гострошорсткі, при основі з гачкуватими волосками. Віночок голубий, ледве перевищує чашечку, 2,5—3 *мм* завд., з довгою циліндричною трубочкою і маленьким відгином. Плодик з двох горішків 2—2,5 *мм* завд., вкритих бородавочками, що несуть на верхівці пучечки дуже коротких гачкуватих волосків. ⊙ . Цв. V—VII.

Lipsky в Тр. Бот. сада, XXVI (1910) 455, emend. Карягин в Изв. АН Азерб. ССР, і2 (1945) 13—14. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 552.

— *Lithospermum retortum* Pall., It., III (1776) app. 718, tab. I, f. 2. — *Rochelia saccharata* Reichenb. in Flora, VII (1824) 243 excl. syn. L. f. — *Rochelia stellulata* Reichenb., Pl. crit., I (1824) 13, tab. 123. Ledeb., Fl. Ross., III, 175. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 226, р. р. — *R. disperma* Барбарич у Визн. росл. УРСР, 866, non L. f.

Рисунки: Pall., ц. м., Reichenb., ц. м., tab. 123.

Видані зразки: Fl. Cauc. exsicc., № 349.

На кам'янистих і піщаних місцях, сухих степових і глинястих схилах. — Південна частина Степу, Правобережний і Донецький Лісостеп — зрідка, в Криму нерідко як бур'ян на перелогах і пасовищах.

П.Л.-С. Вінницька обл.: окол. Вінниці (Білозір!). — **Д.Л.-С.** Ворошиловградська обл.: Свердловський рн, Провальський степ (Пострнгань!). — **П.З.-Л.С.** Кіровоградська обл.: Долинський рн, «Веселі Боковеньки» (Балковський). — **Л.З.-Л.С.** Сталінська обл.: Старо-Бешівський рн, Стила, над р. Сухою Волновахою (!), Роздольне (!); Ждановська мр, Жданов, Ляпине (!). — **П.З.С.** Одеська обл.: окол. Одеси (Шмальгаузен!, Клоков!). — Миколаївська обл.: Варварівський рн, Велика Кореніха (!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Окснер!, Шалит!, Левіна!, Котов!), Каланчацький рн, Приморський (Левіна!). — Запорізька обл.: Якимівський рн, Охримівка, Радивонівка (Ширяєв!). — **П.С.** Кримська обл.: Джанкойський рн, на південь від міста (!!, М. Попов!), Лазурівка (!!, М. Попов і Барбарич!); Красно-Перекопський рн, окол. Красного Перекопа, берег Сивашів (!!, М. Попов і Барбарич!); Нижньогорський рн, луки по нижній течії Біюк-Карасу (Анісімова і Циріна!). — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, Просторне, Парнацький хребет і г. Кончек (Вульф і Дзевановський!); Ленінський рн, Королево (Чернова, Новосельцева і Крилова!). — **Кр.З.С.** Кримська обл.: Красногвардійськ, суцільні зарості в окол. міста (!!, М. Попов!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Старо-Кримський рн, Планерське (Юнге!); Кіровський рн, Феодосійське л-во (Сукачов!). — **Кр.Л.-С.** Окол. Сімферополя, за Петровським (Андрєєв!, Зеленецький!). — **Півд.Кр.** Судацький рн, Кара-даг (Гольде!, Сарандінакі!), Карадазька долина (Танеєва!, Невський!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Серед.-Дніпр., (півд.-зах. ч.), Причорн., Бессараб., Ниж.-Дон., Заволзьк. (півд. ч.), Ниж.-Волзьк. (півн. ч.), Крим; Кавказ: Передкавк., Півд. Закавк.; Серед. Азія: Арало-Касп., Прибалх., Кизил-Кум., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Країни Середземномор'я і Балканського півострова, Мала Азія, Сірія, Месопотамія, Північний Іран, Середня Азія, Кавказ, південь Європейської частини СРСР.

Рід 706. Риндера. Чередник — Rindera Pall.

Pall., Reise d. versch. Prov. Russ. Reich., I (1771) 486.

Квітки у завійках, зібраних верхівковим зонтикоподібним або волотевим суцвіттям. Чашечка п'ятироздільна, з відігнутими частками. Віночок трубчастий, майже до середини поділений на 5 ланцетно-лінійних часток, з лусочками в зіві. Тичинки з довгастими або лінійними пиляками, разом з стовпчиками маточки виступають з віночка. Горішки широкі, приплюснені, гладенькі, з широким крилом. — Багаторічні трав'янисті рослини з суцільними черешковими листками.

Із 28 видів, поширених у Центральній Європі, Середземномор'ї, Західній і Середній Азії, у СРСР зустрічається 17 видів, в УРСР — 2 види.

---

1. Вся рослина замолоду сірувато опушена. Завійки зібрані зонтикоподібним суцвіттям. Віночки оранжові, з тупими червоними лусочками в зіві . . . . . **(1). R. зонтична** — **R. umbellata** (W. et K.) Bunge.
— Рослина гола, опушення є лише в суцвітті. Завійки зібрані волотевим суцвіттям. Віночки брудно-фіолетові, без лусочок у зіві . . . . . **(2). R. чотириостюкова** — **R. tetraspis** Pall.

2363 (1). R. umbellata (W. et K.) Bunge. — **Риндера зонтична.** Вся рослина замолоду, а часто і до кінця вегетації, сірувато-м'яко опушена. Стебло прямостояче, 15—40 *см* завв., густо улиснене, вгорі розгалужене, по всій довжині розсіяно-м'яко опушене, в суцвітті — повстисте. Листки довгасто-лінійні, загострені, 5—12 *см* завд., 0,6—1,3 *см* завш., верхівкові — вузько-ланцетні, 2—3,5 *см* завд., 0,3—0,5 *см* завш., всі сидячі, прикореневі звужені в черешки 3—6,5 *см* завд.; замолоду листки з обох боків густо-м'яко опушені, пізніше — розсіяно опушені або майже голі. Квітки на повстисто опушених ніжках 0,5—2,5 *см* завд., у небагатоквіткових завійках, зібраних густим зонтикоподібним суцвіттям. Чашечка густобілошорстка, з лінійно-ланцетними, 4,5—9 *мм* завд., 0,8—1,2 *мм* завш. (при плодах до 14 *мм* завд. і 3 *мм* завш.), до верхівки звуженими і загостреними частками, зрослими при основі в коротеньку лійковидну трубочку. Віночок трохи довший за чашечку, оранжовий, з довгастими тупими лопатями і довшою від них трубочкою; в зіві віночка є тупі червоні лусочки. Тичинки з висунутими з трубочки віночка пиляками; маточка з довгим тонким стовпчиком, що перевищує довжину віночка. Плід з чотирьох майже

округлих горішків, що мають навколо широкі, 3,5—4 *мм* завш., перетинчасті крила, і разом з ними горішок досягає 15—18 *мм* у діаметрі. ♃. Цв. IV—V.

Bunge in Mem. Acad. Sc. Petersb., VII (1851) 415 (239). Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 223. Кузнецов в Тр. Бот. муз., VII, 31. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 353. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 572.

— *Cynoglossum umbellatum* W. et K., Pl. rar. Hung., II (1805) 53. — *Matitia umbellata* Schult., Obs. Bot. (1809) 30.

Рисунки: W. et K., ц. м., tab. 148. Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1328.

Видані зразки: Fl. Roman. exsicc., № 468.

На піщаних місцях, у південно-західній частині Степу. Рідко.

П.З.С. Одеська обл.: Болград (Шмальгаузен); Бородинський рн, Лісне (Котов і Кузнецова!, !!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб. (півд. ч.).

Загальне поширення. Середня Європа (головним чином в долині Дунаю).

2364 (2). R. tetraspis Pall. — **Риндера чотириостюкова**. Рослина з товстим вертикальним коренем, сиза. Стебло прямостояче, 20—40 *см* завв., у верхній частині галузисте, по всій довжині голе, гладеньке і лише в суцвітті трохи опушене. Прикореневі листки на довгих, 4—10 *см* завд., черешках, яйцевидні або довгасто-еліптичні, 4—15 *см* завд., 1—6 *см* завш., тупі або коротко загострені, голі; стеблові листки дрібніші, 1,5—4,5 *см* завд., 1—2 *см* завш., сидячі, напівстеблообгортні, загострені, голі, а найбільш верхні — на кінцях трохи опушені. Квітки на кінцях стебла і гілок у коротких завійках, зібраних волотевим суцвіттям. Квітконіжки 0,8—2,5 *см* завд., дорівнюють чашечці або довші від неї, шорсткі. Чашечка густобілоповстиста, з ланцетно-лінійними або лінійними тупуватими частками 6—8(9) *мм* завд., 1—1,5(2) *мм* завш. Віночок брудно-фіолетовий, вдвоє довший за чашечку, 13—15 *мм* завд., з лінійно-ланцетними, тупими лопатями, що дорівнюють довжині трубочки. Маточка з тонким, довгим, 15—20 *мм* завд., стовпчиком, який висувається з віночка. Плід з чотирьох майже округлих, великих горішків, що мають навколо широкі, близько 3—4 *мм* завш., перетинчасті крила; горішок разом з крилами має 14—18 *мм* у діаметрі. ♃. Цв. IV—V.

Pall., Reise, I (1771) 486, t. F., f. 1—2. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 223. Барбарич у. Визн. росл. УРСР, 353. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 579.

— *Cynoglossum laevigatum* L. f., Suppl. (1781) 130. — *C. Rindera* Pall., Fl. Ross., II (1788) 96, t. 88. — *Rindera laevigata* Roem. et Schult., Syst., IV (1819) 83 et 765.

Рисунки: Визн. росл. УРСР, рис. 206.

Видані зразки: Герб. фл. УРСР, № 85!

На степах і степових схилах. — Південна частина Степу.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Першотравневий рн, Мелекине (Котов і Карнаух!); Приморський рн, Заможне (Лавренко і Прошкіна!); Жданов, глинясті схили до моря (Вержбіцький!), Найденівська балка (Коваленко!); Волноваський рн, Краснівка (Лавренко і Прошкіна!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Болград (Липський!). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва, Тернівська балка (Опперман!). — Херсонська обл.: окол. Херсона (Рябков!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Клоков!, Окснер!, Котов!). — Запорізька обл.: Мелітопольський рн, Троїцьке (Біликі, Котов); Веселівський рн, Михайлівка (!). — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, степ біля Марфівки (Балковський!), Керч (Попов, ц. м.).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк., Заволзьк., Крим (Керч); Кавказ: Передкавк., Зах. Закавк.; Зах. Сибір: Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян (півд.-зах. ч.); Серед. Азія: Прибалх., Арало-Каспійська.

Загальне поширення. Південь Європейської частини СРСР та Західного Сибіру, Середня Азія, Кавказ.

Рід **707. Омфалодес — Omphalodes** Moench.

Moench, Method. (1794) 419.

Квітки в негустих завійках в б.-м. довгих, неулиснених верхівках стебел і гілок, рідко квітки поодинокі, в пазухах верхівкових листків. Чашечка п'ятироздільна, при плодах розкрита і майже не збільшена. Віночок колесовидний, з коротенькою трубочкою і плоским відгином, поділеним на широкі тупі частки, і з тупими лусочками в зіві. Тичинки розміщені в трубочці віночка і майже не видаються з неї. Горішки пухнасті, на спинці з ямочкою, із загнутими перетинчастими краями, прикріплені до квітколожа невеличкою площинкою, що міститься біля основи з черевного боку. — Однорічні та багаторічні голі або трохи опушені трав'янисті рослини, з суцільними черешковими листками.

До роду належать 25 видів, поширених в Середземномор'ї, Середній Європі, Західній і Східній Азії до Японії та в Мексиці. З них у СРСР зустрічаються 6 видів, а в УРСР — 3 види (в тому числі 1 дикорастучий, 2 — здичавілі з культури).

---

1. Багаторічні трав'янисті рослини з кореневищем, густо вкритим бурими лусочками. Прикореневі листки зберігаються зеленими до плодоношення . . . . **(1). О. весняний — O. verna** Moench.
— Однорічні рослини без прикореневих листків . . . . . 2.
2. Стебла трав'янисті, слабкі. Квітки поодинокі, в пазухах верхівкових листків. Віночки близько 5 *мм* у діаметрі, голубі. Горішки опушені, їх загорнуте всередину плівчасте крило по краю рівне (без зубчиків) . . . . . **(3). О. завитий — O. scorpioides** (Haenke) Schrank.
— Стебла прямостоячі, міцні, внизу білуваті. Квітки в безлистих суцвіттях. Віночки більші, 8—13 *мм* у діаметрі, білі. Горішки голі, їх крило з гострозубчастим краєм . . . . . **(2). О. льнолистий — O. linifolia** (L.) Moench.

Секція **1. Arctotertiariae** М. Пор. Багаторічники. Прикореневі листки з великими пластинками, розміщеними на довгих черешках, звичайно зимуючі, тверді. Квітки в безлистих небагатоквіткових завійках, великі або середні за розміром. Чашечка при плодах блюдцевидна. Гінофор дуже маленький, тому горішки ростуть не донизу, а переважно в сторони, утворюючи плоский хрест на блюдці чашечки.

Ряд **1. Vernales** М. Пор. Пластинка прикореневих листків довго і тонко загострена, шкіряста або майже шкіряста, з дуже виступаючими пірчасто розміщеними боковими жилками. Квітки середнього розміру, 10—15 *мм* у діаметрі, голубі. — Дико зростає в лісах гірських країн Середземноморської області.

З представників флори СРСР до цього ряду належить, крім описаного нижче *O. verna* Moench, що в культурі або здичавіло зустрічається в західних областях УРСР, *O. cappadocica* (Willd.) DC., який дико зростає в Західному Закавказзі.

2365(1). O. verna Moench — **Омфалодес весняний.** Повзуча рослина з міцним, густо вкритим бурими лусочками кореневищем і з тонкими довгими коренями. Повзучі надземні пагони слабкі, блідо-зелені, улиснені, розсіяно вкриті короткими притиснутими волосками. Стебло висхідне, 10—20 *см* завв., просте або лише вгорі 1—2 рази вилчасто розгалужене, внизу здебільшого голе, вгорі розсіяно-притиснуто опушене. Прикореневі, нижні стеблові листки та листки повзучих надземних пагонів на вузькокрилатих, внизу по крилах б.-м. опушених черешках 3—9 *см* завд., серцевидно-яйцевидні, коротко загострені, 4,5—6,5 *см* завд., 3—4 *см* завш.; стеблові листки трохи більш видовжені, 2—5 *см* завд., 1,5—2 *см* завш., до основи клиновидно звужені, на коротких, 5—10 *мм* завд., черешках; всі листки зісподу світло-, зверху темнозелені, з обох боків коротко-притиснуто опушені, їх бокові жилки по краю між собою з'єднані, так що утворюється кільчаста нервація листка. Квітки більші, ніж у *O. scorpioides*, за винятком найнижчих, без приквітків, на прямих, а після цвітіння відігнутих донизу, притиснуто опушених квітконіжках 1—2(3) *см* завд., нечисленні на верхівках стебла і гілок. Чашечка густо-притиснуто опушена, до середини надрізана на вузько-ланцетні, загострені, по краю війчасті частки 3—4 *мм*, а при плодах 7 *мм* завд. Віночок темно-голубий, 5—7 *мм* завд., 8—12(15) *мм* завш., від основи до середини зрослий в трубочку, в зіві з п'ятьма білими або червонуватими лусочками; вільна частина пелюсток — лопаті віночка — округлі, 2,5—5 *мм* завш. Плід з чотирьох яйцевидних, бурих горішків, вкритих дрібними опушеними бородавочками. ♃. Цв. IV—V.

Moench, Method. (1794) 420. Szaf., Kulcz., Pawl., Rośl. polsk. (1924) 484. Polivka, Kl. kúpl. květ. reip. československ., 503.

Рисунки: Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., v. 3, fig. 3102, a, b, fig. 3105; fig. 3106.

Здичавіло в садках і парках у західній частині УРСР.

Поширення по СРСР. Тільки в культурі.

Загальне поширення. Південна Європа.

Примітка. М. Г. Попов (Фл. СССР, XIX, 613) вважає цей вид альпійсько-балканським і порівнює його з кавказьким *O. cappadocica* (Willd.) DC., який відрізняється від *O. verna* Moench відсутністю столонів біля кореневища, більш жорсткими зимуючими прикореневими листками і трохи більшими квітками.

Секція **2. Pseudoparacaryum** М. Пор. Однорічні або дворічні, майже голі і трохи сукулентні ксерофільні рослини. Гінофор досить високопірамідальний. Горішки також утворюють піраміду; крило горішків шкірясте, вузьке, б.-м. зубчасте або цілісне. Квітки в безлистих або майже безлистих китицях. Віночки білі, рідше голубуваті, середнього розміру. — Дико, зростає на Піренейському півострові.

2366(2). O. linifolia (L.) Moench — **Омфалодес льнолистий.** Рослина однорічна. Стебло тонке, але міцне, прямостояче, близько 45 *см* завв., голе, від самої основи або лише вгорі розгалужене, з спрямованими догори гілками, рідше просте. Нижні листки лопатковидні, поступово звужені до основи в черешки, на час цвітіння засихають. Середні та верхні стеблові листки сидячі, ланцетні, 2—6 *см* завд., 3—12 *мм* завш., а найбільш верхні — ті, що під самим суцвіттям значно менші, довгасті; всі листки жорсткі, з обох боків голі, а по краю з поодинокими міцними щетинками. Завійки небагатоквіткові, безлисті. Квітки на голих, при плодах пониклих ніжках, 0,5—2 *см* завд. Чашечка гола, з небагатьма шипиками, майже до основи розсічена на довгасто-яйцевидні, загострені частки, при квітках 3—4 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш., при плодах 5—7 *мм* завд. і близько 3 *мм* завш.; вся чашечка при плодах розпростерта, блюдцевидна, понад 10 *мм* у діаметрі. Віночок колесовидний, білий, рідше блідоголубий, 8—13 *мм* у діаметрі, з яйцевидно-округлими лопатями. Лусочки в зіві невеличкі. Горішки зібрані навколо потовщеного стовпчика в піраміду, овально-округлі, голі, з досить широким жорстким плівчастим, загорнутим всередину і по краю дрібнозубчастим крилом. ☉. Цв. V—VI.

Moench, Method. (1794) 419. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 221. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 616.

— *Cynoglossum linifolium* L., Sp. pl., ed. I (1753) 134.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, 89, tab. 125, f. 1. Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., v. 3, f. 3103 і 3103, a, b, c. Фл. СССР, XIX, таб. XXXIII, рис. 3.

В садках, біля квітників, вздовж доріг, як здичавілий з газонів. — Рідко.

Л.З.-Л.С. Сталінська обл.: Ольгинський рн, Велико-Анадоль (Граф!).— **Кр.З.С.** Кримська обл.: окол. Феодосії (Сарандінакі!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн. (Велико-Анадоль), Крим (окол. Феодосії); Кавказ: Зах. Закавк. (Батумі).

Загальне поширення. У дикому стані — Середземномор'я (переважно Іспанія).

Господарське значення. Зрідка культивується як декоративна рослина на газонах.

Секція 3. **Maschalanthus** DC. Однорічні рослини з слабкими, дуже розгалуженими стеблами. Квітки поодинокі, в пазухах верхніх листків, на довгих тонких квітконіжках, дрібні. Горішки опушені, на дуже маленькому гінофорі, майже горизонтально лежать на дні блюдцевидної чашечки; крило горішків плівчасте, високе, з загорнутим всередину краєм, дзиговидне і по краю рівне (без зубців). Зародок зігнутий, корінець притиснутий до сім'ядолі. До секції належить лише один середньоєвропейський вид.

2367(3). O. scorpioides (Haenke) Schrank. — **Омфалодес завитий.** Розсіяно опушена рослина з слабким вертикальним коренем і численними тонкими боковими коренями. Стебло 15—40 *см* завв., слабке, здебільшого лежаче, розгалужене, розсіяно-притиснено опушене. Листки 1,5—7,5 *см* завд., 0,6—3,5 *см* завш., прикореневі — лопатковидні, тупі, до основи звужені в черешок, 2—15 *мм* завд.; стеблові листки сидячі, нижні — супротивні, оберненояйцевидні, тупі, середні та верхні — чергові, ланцетні, коротко загострені. Квітки поодиноко і негусто розміщені на кінцях стебла та гілок в пазухах верхівкових, вузько-ланцетних листків — приквітків, довжина яких перевищує довжину квітки разом з її квітконіжкою. Квітконіжки тонкі, 5—20 *мм* завд., притиснено опушені, після цвітіння відігнуті донизу. Чашечка притиснено опушена, з п'яти довгасто-яйцевидних, від основи майже до середини зрослих, по краю війчастих листочків, (3)4—5 *мм* (при плодах до 6 *мм*) завд., 2—3 *мм* завш. Віночок близько 4 *мм* завш., незначно довший за чашечку, голубий, в зіві з п'ятьма жовтими лусочками, його пелюстки оберненояйцевидні, близько 2 *мм* завш., трубочка коротка. Плід з чотирьох бурих, сплюснених, опушених горішків оберненоконічної форми, 2—3 *мм* завд., близько 1,5 *мм* завш. ⊙. Цв. IV—VI.

Schrank in Denkschrift Akad. München., III (1812) 222. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 221. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 351. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 619.

— *Cynoglossum scorpioides* Haenke in Jacq., Collect., II (1788) 3. Besser, Enum. (1822) 9.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 125. Визн. росл. УРСР, рис. 204!. Фл. СССР, XIX, табл. XXXIII, рис. 1, 1а.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 829! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 2935! Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 1261!

По лісах, вологих затінених місцях у лісостепових і північних степових районах, зрідка в лісовій зоні.

Зак.Л. Закарпатська обл. (Полівка). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Перемишляни (Шафер, Кульчинський і Павловський!). — **П.П.** Київська обл.: Києво-Святошинський рн, окол. ст. Буча і Чапаєвки (Семенкевич!). — **В.Л.-С.** Волинська обл.: (Шмальгаузен). — **З.Л.-С.** Тернопільська обл.: Заліщицький рн, Зелений Гай (Гринь!). — Хмельницька обл.: окол. Хмельницького (Котов!); Городоцький рн, Кузьмин (Котов!); Кам'янець-Подільський рн, Вербецьке л-во, Гуменці і Китайгородське л-во, Княжпіль (Кузнецова!), Смотрич (Шмальгаузен!). — **П.Л.-С.** Вінницька обл.: Тростянецький рн, Красногірка (Котов!); Брацлавський рн, Гриненки (Котов!); окол. Вінниці, П'ятничанський ліс (Шмальгаузен!, Янковський!); Немирівський рн, Криківецьке л-во (Гринь і Михайличенко!). — Кіровоградська обл.: окол. Кіровограда (Окспер!); Ново-Георгіївський рн, Табурище (Шмальгаузен); Знам'янський рн, Чорний ліс (Гринь!, Котов!). — Черкаська обл.: Уманський рн, окол. Умані (Кравченко!), ліс по дорозі на Ново-Архангельськ Кіровоградської обл. (Гринь!), Сміла (Борисевич!). — Київська обл.: Біла Церква, ліс Котик (Гродзінський!); Богуславський рн, Хохітва (!). — **Л.Л.-С.** Харківська обл.: окол. Харкова, на північ та на захід від нього до Сум та Лубен — звичайно, південніше — окол. Полтави (Лепченко!). — **Д.Л.-С.** Сталінська обл.: Сніжнянський рн, ст. Дронівка, Тімірязєвське л-во (Котов!). — **П.З.-Л.С.** Дніпропетровська обл.: окол. Дніпропетровська (Акінфієв!). — **Л.З.-Л.С.** Харківська обл.: Савинський рн, Крючки (Залеський!); окол. Ізюма (!); окол. Куп'янська (Клоков!). — Ворошиловградська обл.: окол. Кремінної, берег лиману (Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Карпат., Верх.-Дністр., Верх.-Дніпр. (півд. ч.), Серед.-Дніпр., Волзьк.-Дон., Волзьк.-Кам., Причорн. (півн. ч.), Бессараб., Крим; Кавказ: Зах. Передкавк. (Ставрополь), Схід. Закавк. (на Арагві).

Загальне поширення. Середня Європа, північна частина Балканського півострова, Європейська частина СРСР, Кавказ.

Рід **708. Трубкоцвіт** — **Solenanthus** Ledeb.

Ledeb., Icon. Fl. Ross. (1829), tab. 26; Fl. alt., I (1829) 193.

Чашечка до основи розділена на 5 довгастих, лінійних або ланцетних часток, при плодах лише трохи збільшена. Віночок червоний, голубий або жовтуватий, дрібний або трубчасто-лійковидний, з маленькими тупими прямостоячими лопатями відгину і в зіві з п'ятьма довгастими тупими опушеними лусочками, прикріпленими в середній частині віночка або нижче середини. Тичинки з довгими тонкими нитками і невеличкими довгастими пиляками, дуже висовуються з віночка (рідше дорівнюють йому) і прикріплені здебільшого в його середній частині. Стовпчик нитковидний, з маленькою приймочкою, іноді більше, іноді менше виступає з віночка. Горішки сплюснуті, яйцевидні або майже округлі, на спинці плоскі, з рідкими гачкуватими шипиками, по краю з потовщеним валиком, що, як і черевний бік горішка, густіше вкритий гачкуватими шипиками. Площинка прикріплення з черевного боку, у верхній частині горішка. — Багаторічні трави з б.-м. густим опушенням, волохаті або повстисті, рідше пухнасті.

Рід охоплює близько 10 видів.

У СРСР поширені 9 видів цього роду, зв'язаних з горами Кавказу або Середньої Азії. В УРСР (в Криму) зустрічається лише один вид.

Секція 1. **Apennini** M. Pop. Прикореневі листки з довгастою або широко-еліптичною пластинкою, клиновидно відтягнутою в черешок. Віночок з помітним розширеним відгином, відмежованим від трубки, 6—9 *мм* завд., фіолетовосиній або червоний. Квітконіжки помітні, при плодах видовжені до 1—1,5 *см* завд. Лусочки в зіві великі, 1—1,5 *мм* завд., трапеційовидно-довгасті, розміщені у місці переходу трубки у відгин. Лопаті відгину тупуваті або тупі. Тичинки ледве висуваються з віночка або значно довші від нього. Горішки 7—8 *мм* завд., складають високу піраміду, подібні до горішків *Cynoglossum*, з дуже плоскою спинкою і з боками, вкритими густими, короткими, товстими і гладенькими гачкуватими шипиками. — Дворічні лісові рослини з високим товстим щетинисто-волохатим стеблом.

2368(1). S. Biebersteinii D C. — **Трубкоцвіт Біберштейна.** Дворічна рослина з міцним вертикальним коренем близько 2 *см* завт. Стебло товсте, 1—1,5 *см* у діаметрі, ребристо-борозенчасте, всередині порожнисте, 30—50 *см*, при плодах до 85 *см* завв., вгорі розгалужене, по всій довжині вкрите тонкими і м'якими сріблястими відстовбурченими і трохи переплутаними волосками. Листки тонкі, темнозелені, з обох боків вкриті коротшими, ніж на стеблах, притиснутими м'якими волосками; прикореневі та нижні стеблові листки досить великі, довгасто-овальні, 7,5—30 *см* завд., 4,5—17 *см* завш., коротко загострені, з помітною сіткою жилок, клиновидно звужені в широкі і довгі, 7,5—25 *см* завд., майже рівні пластинці, розсіяно опушені черешки; середні та верхні стеблові листки сидячі, довгасті або довгасто-ланцетні, 6—20 *см* завд., 1,3—3,5 *см* завш., коротко загострені, з найбільш помітною середньою поздовжньою жилкою; верхівкові листки (ті, в пазухах яких розміщені деякі квітки суцвіття) лінійно-ланцетні, 2,5—5(10) *см* завд., 5—10 *мм* завш., поступово загострені. Суцвіття волотисте, складається з кінцевих і бокових завійок; завійки при квітках густі, 1,5—2,5 *см* завд., пониклі, при плодах видовжені до (10)15—25 *см* завд., прямі, з віддаленими одна від одної квітками; деякі квітки в суцвітті (найчастіше нижні) розміщені в пазухах верхівкових листків, інші без приквітків. Квітконіжки при квітках 2—5 *мм* завд., при плодах видовжені до 10—15 *мм* завд., прямі, як і вся вісь суцвіття, вкриті сріблястими, м'якими, напівприлеглими, а під самою чашечкою відстовбурченими волосками. Чашечка при квітках 5—6 *мм*, при плодах 9—12 *мм* завд., прилегло повстисто-волосиста, до основи розділена на 5 довгастих тупих часток, ширина яких при квітках досягає близько 2 *мм*, при плодах 3—4 *мм*. Віночок дрібний, ледве виступає з чашечки, блідочервоний (на кінець цвітіння), 5—7 *мм* завд., трубчастий, з п'ятилопатевим, вгорі трохи розширеним відгином, довжина якого майже дорівнює довжині трубочки; лопаті відгину довгасто-трикутні, близько 1,5 *мм* завд., прямі. Лусочки, що є в зіві віночка, 1—1,2 *мм* завд., на верхівці з ледве помітною виїмкою, тупі, пухнасті. Тичинки вдвоє довші за віночок, на 4—5 *мм* висуваються з нього, пиляки дов-

Рис. 96. Трубкоцвіт Біберштейна — *Solenanthus Biebersteinii* D C.

1 — прикореневий листок; *2* — частиина суцвіття; *3* — квітка; *4, 5* — плоди.

гасті, двогнізді, 1—1,2 *мм* завд. і близько 0,5 *мм* завш.; стовпчик при квітках майже однакової з тичинками довжини, 8—10 *мм* завд., при плодах потовщений (особливо при основі), твердий, 14—15 *мм* завд. Горішки яйцевидні, 7—8 *мм* завд., близько 6 *мм* завш., на спинці плоскі, вкриті рідкими і короткими (близько 0,5 *мм* завд.) гачкуватими шипиками, по краю з потовщеним валиком, що, як і вільна частина черевного боку, густо вкритий довшими, ніж на спинці (0,5—1 *мм* завд.), і значно товстішими гачкуватими шипиками. ♃. Цв. IV—V.

DC., Prodr., X (1846) 165. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 222. Кузнецов в Мат. фл. Кавк., IV, 2 (1913) 143. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 655.

— *Cynoglossum stamineum* M. B., Fl. taur.-cauc., Suppl. (1819) 127, non Desf.— *Solenanthus dubius* Fisch. et Mey ex Hohenack. in Bull. Soc. Nat. Mosc., XI (1838) 306, nomen.

Видані зразки: Grossh. et Schischk., Pl. orient. exsicc., № 269.

В гірських листяних (букових, дубових і вільхових) лісах. Рідко.— Крим.

Передг.Кр. Кримська обл.: Сімферопольський рн, Краснопещерна, у верхів'ях Салгиру (Стевен). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Солнечногорське (Стевен), Бабуган-яйла, зах. схил (Пожидаєва!), Державний лісовий заповідник, центральний хребет (Поплавська!), по кол. Бешуйському шосе (Траншель!), центральна улоговина, біля підніжжя Чатир-дагу, долина Альми (!!, М. Попов і Барбарич!), М. Чучель, під тінню букового лісу (Харкевич!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим (гірські ліси); Кавказ: Передкавк. (Краснодарський край), Зах. і Схід. Закавк.

Загальне поширення. Кримсько-кавказький ендем.

Рід 709. Чорнокорінь — Cynoglossum L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 134 ex parte.

Квітки правильні, невеликі, в коротких густих завійках на кінцях стебел і гілок. Чашечка глибокоп'ятироздільна. Віночок лійковидно-колесовидний, з короткою трубочкою і п'ятьма широкими, тупими, відлеглими лопатями, в зіві з п'ятьма товстуватими лусочками. Тичинки з короткими нитками і довгасто-яйцевидними пиляками. Маточка з коротким стовпчиком і невеликою приймочкою. Плід складається з яйцевидних, сплюснутих, на всій поверхні вкритих гачкуватими шипиками горішків, прикріплених широкою площинкою до підвищеного стовпчика квітколожа. — Трав'янисті, одно- та дворічні рослини з черговими, суцільними, довгасто-ланцетними, сидячими або коротко-черешковими листками.

З 50—60 видів, поширених у помірній і субтропічній зонах і в горах північної зони всієї земної кулі, в СРСР зустрічаються 9 видів, в УРСР — 3 види.

1. Рослина блідозелена, розсіяноволосиста. Листки тонкі, зверху майже голі, блискучі, зісподу розсіяно-шерстисто опушені. Віночок світлочервоний . . . . . **(1). Ч. гірський — C. montanum** L.
— Уся рослина сірувато-м'яко повстиста. Віночок інакше забарвлений . . . . . 2.
2. Віночок бруднотемночервоний. Горішки на спинці з площинкою, обведеною потовщеним краєм . . . . . **(2). Ч. лікарський — C. officinale** L.
— Віночок голубий з сітчасто розміщеними темносиніми жилками. Горішки на спинці опуклі, без потовщеного краю . . . . . **(3). Ч. мальований — C. pictum** Ait.

Ряд 1. **Purpurea** M. Pop. Віночок червонуватосиній (пурпуровий), здебільшого його колір на протязі цвітіння змінюється. Горішки на спинці трохи опуклі, майже плоскі, без підвищеного краю, на спинці і з боків рівномірно і густо гачкувато-шипуваті. Листки зелені або зеленуваті, незначно опушені.

З представників флори СРСР до ряду належить, крім *C. montanum* L., кавказький вид *C. nebrodense* Guss.

2369(1). C. montanum L. — **Чорнокорінь гірський.** Рослина з міцним, веретеновидним, вгорі вкритим бурими залишками відмерлих листків коренем. Стебло прямостояче, 30—80 *см* завв., просте або в суцвітті розгалужене, від основи до верху вкрите рідкими, відхиленими, білуватими волосками, до самого суцвіття густо улиснене. Листки світлозелені, тонкі, просвічуються, зверху голі, блискучі, знизу розсіяно опушені, 3—17 *см* завд., 1,2—5,5 *см* завш., прикореневі та нижні стеблові — до основи звужені в черешок, 1,5—9(12) *см* завд.; середні та верхні стеблові листки — довгасто-ланцетні, сидячі, напівстеблообгортні. Квітки без приквітків, на притиснено опушених, 5—10 *мм* завд., після цвітіння відігнутих донизу і спрямованих в один бік квітконіжках, в довгих і рідких верхівкових завійках. Чашолистки довгасто-ланцетні, тупі, розсіяно опушені, по краю війчасті, 4—6 *мм* завд., 1—1,5 *мм* завш., при плодах збільшені до 10 *мм* завд. і 3 *мм* завш., довші від горішків. Віночок червонуватофіолетовий, в 1,5 раза довший за чашечку. Горішки еліптичні, 6—7(8) *мм* завд., на всій поверхні вкриті гачкуватими шипиками 0,5—0,6 *мм* завд., на спинці опуклі, без потовщеного краю. ☉. Цв. V—VI.

L., Amoen. Acad., III (1756) 402 in nota. Ledeb., Fl. Ross., III, 166. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 668.

— *C. germanicum* Jacq., Obs. bot., II (1767) 31. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 222. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 352.

У лісах по схилах гір, на кам'янистому грунті. — Головним чином на Південному березі Криму, в гірських районах.

Г.Кр. Кримська обл.: Алуштинський рн, Малий Маяк (Станков!), Бабуган-яйла (герб. Пурінга!), Алабач, буковий ліс на висоті 1050 *м* (Харкевич!),

півн. схил Алабача (Пожидаєва!), Державний лісовий заповідник, центральна котловина (Федченко!, Котов!), біля Ялтинської дороги (Поплавська!), г. Чучель (Грабовський!), г. Урача (Малєєв!), Алушта × Бабуган (Зеленецький!); Ялтинський рн, Василівка × Узенбаш (Траншель!), нова Гурзуфська дорога (Станков!), ліс над Гурзуфом (Вовчанецький!).

Наводиться також для лісів Східних Карпат (Hegi, ц. м. 2149), Західного Поділля (Szaf., Kulcz., Pawl., Rośl. polskie, 484) та Дніпропетровська (Шмальгаузен).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Верх.-Дністр. (півд. ч.), Серед.-Дніпр. (дуже рідко), Крим (гірська частина); Кавказ: Передкавк. (зах. ч., в горах), Зах. і Півд. Закавк., Тал. (часто).

Загальне поширення. Середня Європа, країни Середземномор'я, північ Балканського півострова, Мала Азія, Іран, Кавказ, Крим і західні райони Європейської частини СРСР.

Ряд **2. Rubra** M. Pop. Віночок червоний або буруваточервоний, рідше фіолетовий або синюваточервоний. Опушення досить густе, сіре або повстисто-білувате. Листки ланцетні, загострені.

У СРСР ряд представлений, крім *C. officinale* L., ще двома видами: сибірським — *C. divaricatum* Steph. і кавказьким — *C. holosericeum* Stev.

2370(2). C. officinale L. — **Чорнокорінь лікарський.** Вся рослина сірувато-м'яко опушена, з довгим, потовщеним, вертикальним, 10—30 *см* завд. і до 1,5 *см* завт. головним коренем, що несе багато тонких бокових коренів; біля кореневої шийки суцільно вкритий бурими залишками відмерлих прикореневих листків. Стебло міцне, прямостояче, 30—100 *см* завв. і до 1 *см* завт., просте або вгорі розгалужене, по всій довжині вкрите білуватими відхиленими волосками, до самого суцвіття густо улиснене. Листки з обох боків м'яко-сіро повстисті, прикореневі — довгасто-еліптичні, 8—30 (і більше) *см* завд., 2—10 (іноді і більше) *см* завш., до основи звужені в широкий черешок 8—30 *см* завд., стеблові листки довгасто-ланцетні, 4—17 *см* завд., 0,8—6 *см* завш., на верхівці загострені, найнижчі звужені в черешок 3—4,5 *см* завд., інші — сидячі, напівстеблообгортні. Квітки, за винятком найнижчої, без приквітків, на біло-повстисто опушених, 4—13 *мм* завд., квітконіжках, в кінцевих, негустих, однобоких завійках 1—20 *см* завд., зібраних волотевим суцвіттям. Квітконіжки після цвітіння відігнуті вбік або донизу, при плодах дорівнюють останнім або трохи довші від них. Чашечка притиснуто-м'яко опушена, її частки довгасто-яйцевидні, тупуваті, 5—7 *мм* (при плодах до 10 *мм*) завд., 1,5—3 *мм* (при плодах до 5 *мм*) завш. Віночок бруднопурпуровий, в зіві з п'ятьма темнішими, бархатистими від коротких волосків, на верхівці дуже потовщеними і трохи виїмчастими лусочками, в 1,5 раза довший за чашечку, 7—8 *мм* завд., його відгин 8—10 *мм* у діам., а кожна лопать близько 4 *мм* завш. Горішки широко-яйцевидні, 5,5—7 *мм* завд., 4—5 *мм* завш., на всій поверхні густо вкриті гачкуватими шипиками;

на спинці горішки приплюснуті, з рівною площинкою, зрідка вкритою шипиками і обведеною потовщеним краєм. ☉. Цв. V—VI.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 134. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 222. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 352. М. Попов во Фл. СССР, XIX, 671.

Рисунки: Визн. росл. УРСР, рис. 205.

Видані зразки: Fl. Polon. exsicc., № 975.

Як бур'ян вздовж доріг, на полях, по засмічених місцях, біля жител. — По всій УРСР звичайно, в **Зак.Л.** і **Пр.Л.** лише до підніжжя гір, в Криму до верхнього пояса лісу і яйл.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: всі райони, за винятком півночі Кар.-Лапл. і Дв.-Печ.; Кавказ: всі райони до середнього пояса лісу; Зах. Сибір: Верх.-Тоб., Алт.; Схід. Сибір: Анг.-Саян. (на південь від Красноярська до Байкалу); Перед. Азія: Дж.-Тарб., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Майже вся Західна Європа, за винятком північної частини Скандинавії, Португалії і островів Італії, Мала Азія (півн. ч.), Іран (півн. ч.), Європейська частина СРСР (за винятком крайньої півночі), Кавказ, південна частина Західного та Східного Сибіру, Середня Азія (півн. ч.), Північна Америка (занесено).

Господарське значення. Молоді листки вживаються як овоч. Корені містять фарбувальну речовину — алканін, який використовують для фарбування тканин в червоний колір, а також в народній медицині. Рослина в сухому вигляді використовується для боротьби з мишами, які не виносять запаху рослини і переходять на інше місце.

Ряд **3. Coerulescentia** M. Pop. Віночок голубий або синьоголубий, без слідів червоного антоціану. Сірувато опушені рослини.

Крім *C. pictum* Ait., М. Г. Попов (ц. м.) відносить до цього ряду ще багаторічну середньоазіатську рослину *C. tianschanicum* M. Pop.

2371(3). C. pictum Ait. — **Чорнокорінь мальований.** Рослина одно- або дворічна, з тонким вертикальним коренем, сіра від густого і м'якого притиснутого опушення. Стебло прямостояче, 30—45(70) *см* завв., тонкоборозенчасте, просте або вгорі трохи розгалужене, по всій довжині густо вкрите м'якими білуватими волосками. Листки довгасто-ланцетні, прикореневі та нижні стеблові — 6,5—11(15) *см* завд., 1—3,5 *см* завш., на верхівці тупуваті, до основи поступово звужені в черешки 4—8 *см* завд., стеблові листки сидячі, напівстеблообгортні, на верхівці б.-м. загострені, середні — 5—15 *см* завд., 0,8—2,5 *см* завш., верхні — 2—5 *см* завд., 5—8 *мм* завш.; приквіткові листочки є лише у нижніх 1—2 квіток, вони дрібніші, 10—18 *мм* завд., 2—5 *мм* завш.; всі листки тонкі, сіруваті від густого м'якого опушення. Суцвіття складається з кінцевих і бокових рідкуватих завійок, що мають при квітках 8—15 *мм* завд., а при плодах видовжені до 2—8 *см* завд. Квітконіжки м'яковолосисті, сірі, при квітках 2—5 *мм* (у найнижчих квіток до 10 *мм*) завд., при плодах 10—15 *мм* завд., гачкувато або дуговидно

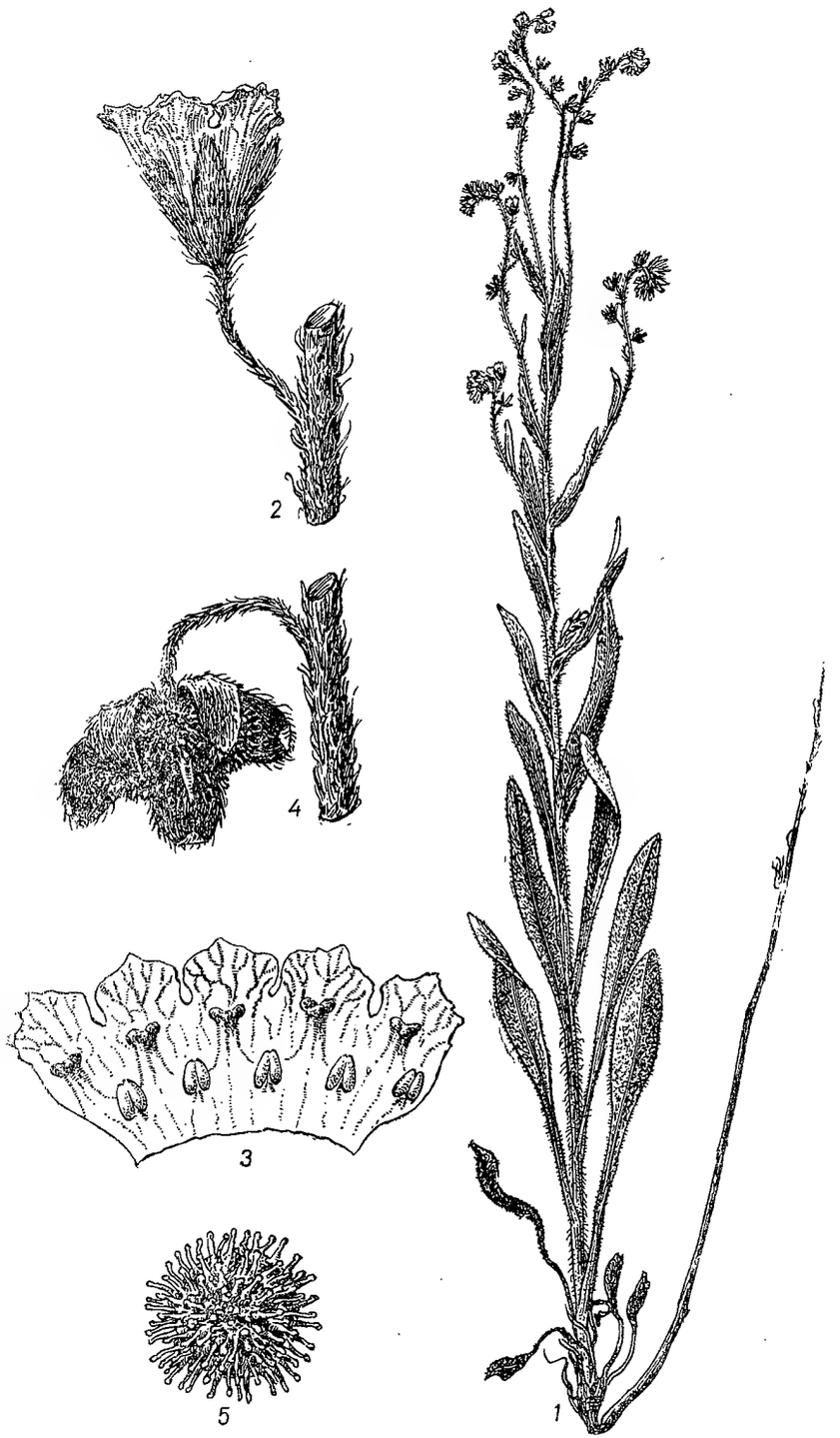

Рис. 97. Чорнокорінь мальований — *Cynoglossum pictum* Ait.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка на осі суцвіття; *3* — віночок у розгорненому вигляді; *4* — плід на осі суцвіття; *5* — горішок.

відігнуті донизу. Чашечка густо вкрита м'якими сіруватими притиснутими волосками, при квітках 3—6 *мм* завд., після цвітіння 7—10 *мм* завд., майже до основи роздільна на п'ять довгасто-овальних, тупуватих часток, при плодах зірчасто розпростертих. Віночок голубий, з сіткою темносиніх жилок (при сушінні рожевіє, але жилки добре помітні), на 2—4 *мм* перевищує чашечку, з короткою, близько 2 *мм* завд., трубочкою та лійковидним, 7—10 *мм* у діаметрі, відгином; лопаті відгину розміщені в проміжках між зубцями чашечки, яйцевидно-округлі, 3—4 *мм* завд., близько 4 *мм* завш.; лусочки в зіві віночка великі, прямокутні, густо вкриті волосками. Тичинки розміщені під лусочками, з трубочки віночка не висуваються. Стовпчик маточки короткий, не перевищує чашечки. Всі чотири горішки щільно прилягають до твердого конусовидного, на верхівці потовщеного і піднятого над горішками на 2—3 *мм* стовпчика, яйцевидні, 5—7 *мм* завд., на спинці опуклі, по всій поверхні густо вкриті гачкуватими шипиками. ☉, ☉. Цв. IV—V.

Ait., Hort. Kew, ed. 1, I (1789) 179. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 222. Попов во Фл. СССР, XIX, 564.

— *C. creticum* Mill., Gard. Dict., ed. 8 (1768) № 3. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 352.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 130. Hegi, Ill. fl. Mitt.-Eur., v. 3, fig. 3111.

Видані зразки: Herb. norm., nov. ser., № 2766.

На забур'янених місцях, біля доріг, по залізничних насипах. — У південній частині Правобережного Степу рідко, в Криму досить часто.

П.З.С. Миколаївська обл.: окол. Миколаєва, між балками Широка і Попова (Опперман!), Варварівка (Котов!). Наводиться також для гирла Дністра та Дніпра (Шмальгаузен, ц. м.). — **Т.С.** Кримська обл.: Чорноморський рн, балка біля Рибацького (Дзенс-Литовська!). — **К.С.** Кримська обл.: Приморський рн, Юраково (!!, Барбарич!). — **Кр.З.Л.-С.** Кримська обл.: Кіровський рн, окол. Феодосії (Сарандінакі!). — **Передг.Кр.** Кримська обл.: Балаклавський рн, Передове і Широке (!!, Барбарич!), Балаклавські гори (!), Ласпі (Кришгофович!), Балаклава (Федченко!); Севастополь, Сапун-гора (!!, Барбарич!), долина Чорної річки, біля Інкермана (Федченко!). — **Г.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Гурзуф (Вовчанецький!), хр. Юграф, біля Ялти (Заболоцький!), Ай-Петрі, біля Алупки (Таліев!), Ай-Петрі, Ялтинська ділянка (Зедельмейєр), Учан-Су (Гольде!), Пендісталь (Гольде!), Ай-Даніль (Станков!); Судацький рн, Кара-даг, Отузька долина (Сарандінакії); Алуштинський рн, берег Альми (Андреєв!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Алуштинський рн, Алушта (Дойч!, Пурінг!, !!, Попов і Барбарич!); 8 *км* на південний захід від Алушти, вздовж траси (!!, Попов і Барбарич!); Ялтинський рн, Ялта, Магарач (Дзевановський!, Гладченко і Станков!), Міхор (Спригін!), Ялта (Траншель!, Нетубський!), Сімеіз (Гольде!, Петунников!, Котов!), Нікітський сад (Вульф!, Пожидаєва!, Станков, Дзевановський!), мис Мартьян (Станков), Нікіта (Траутфеттер!, Бородін!), Массандра (Гольде!, Грабовський!, Станков!), по дорозі з Краснокаменки на Гурзуф (Федосєєв!), Алупка (Ганешин!), Форос (Станков!), Аюдазька лісова дача (Калужська!); Судацький рн, Кара-даг, Кизилташська долина (Невський!), окол. біостанції (Невський!, Добрякова!, Котов!), Карадазька долина (Сарандінакі!, Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Бессараб., Причорн. (півд. ч.), Крим; Кавказ: Передкавк., Даг., Схід., Зах. і Півд. Закавк.; Серед. Азія: Арало-Касп., Киз.-Кум., Кара-Кум., Гір. Туркм., Аму-Дар., Сир-Дар., Пам.-Алт., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Середземноморська область (Північна Африка, Італія, Греція), Мала Азія, Сірія, країни Балканського півострова, Південна Європа (до Південної Франції), Кавказ, Середня Азія та вищезгадані райони Європейської частини СРСР.

Господарське значення. Таке ж, як і *C. officinale* L.

РОДИНА **CXXII. ВЕРБЕНОВІ — VERBENACEAE** JUSS.[1]

Квітки двостатеві або полігамні, неправильні, рідше майже правильні. Чашечка трубчасто-дзвониковидна, дзвониковидна, трубчаста або лійковидна, 4—5-, рідше 4—8-роздільна або зубчаста, рідко майже цілокрая. Віночок з циліндричною або лійковидною трубочкою і 4—5(8)-лопатевим косим відгином. Тичинок 4, з них 2 — коротші, 2 — довші, рідко тичинок стільки ж, скільки лопатей віночка. Зав'язь верхня, 4 (рідко 2—10)-гнізда, з одним насіннєвим зачатком у кожному гнізді; стовпчик виходить з верхівки зав'язі; приймочка коротко 2—4(5)-роздільна або голівчаста. Плід — костянка або він розпадається на 4 горішки. Насінини здебільшого без ендосперма. — Трав'янисті і дерев'янисті рослини з супротивними, кільчастими або черговими листками. Квітки зібрані в багатоквіткові колоси або напівзонтики, які в свою чергу зібрані волотями.

До складу цієї родини входять 77 родів, що налічують понад 800 видів, які в основному поширені в тропічній і субтропічній зонах; в помірну зону заходить лише кілька видів. У СРСР у дикому стані поширені 4 роди з 7 видами, з них в УРСР зростають представники двох родів — 3 види.

---

1. Трав'янисті рослини з пірчасто надрізаними листками. Плід розпадається на 4 горішки . . . . . **710. Вербена — Verbena** L.
— Кущі, рідше деревця, з цілокраїми листками. Плід — суха костянка . . . . . **711. Вітекс — Vitex** L.

Рід **710. Вербена — Verbena** L.

L., Sp. pl. (1753) 18.

Квітки двостатеві, неправильні. Чашечка трубчаста, п'ятизубчаста. Віночок лійковидний, з косим п'ятилопатевим відгином. Тичинок 4, з них 2 — довші; тичинки заховані у трубочці віночка. Зав'язь з двох плодолистків, чстиригнізда; стовпчик короткий; приймочка дворозділна. Плід, захований в чашечці, розпадається на 4 горішки. Насінина без ендосперма. — Трав'янисті рослини (у нашій флорі) звичайно з супротивними листками, рідко листки кільчасті або чергові. Квітки дрібні, в колосовидних суцвіттях, здебільшого зібраних волоттю.

Цей рід налічує понад 80 видів, поширених переважно в тропічній і субтропічній зонах Південної Америки. В СРСР ростуть лише 2 види, крім того, деякі види, найчастіше *V. hybrida* Hort., зустрічаються в культурі.

---

1. Листки пірчасто надрізані . . . . . 2.
— Листки двічі пірчасто надрізані (лише нижні листки пірчасто надрізані) . . . . . **(2). В. лежача — V. supina** L.
2. Суцвіття видовжені, тоненькі . . . . . **(1). В. лікарська — V. officinalis** L.
— Суцвіття короткі, зібрані щиткоподібно . . . . . **(3). В. гібридна — V. hybrida** Hort.

2372(1). V. officinalis L. — **Вербена лікарська.** Стебло чотиригранне, прямостояче або висхідне, 25—100 *см* завв., здебільшого розгалужене, по гранях шорстко опушене. Листки шорстко опушені, 2—10 *см* завд., короткочерешкові, яйцевидно-довгасті або довгасті, пірчасто надрізані; середні листки пірчасто надрізані або трироздільні, з нерівнозарубчастими частками; верхні листки сидячі, довгасті, пірчасто надрізані. Суцвіття 5—25(35) *см* завд., тоненькі; приквіткові листки ланцетні, цілокраї, загострені, коротші за чашечку, 1—2 *мм* завд. Чашечка 1,5—2,5 *мм* завд., з коротенькими гострувати зубцями. Віночок 3,5—5 *мм* завд., вдвоє довший за чашечку, світлоліловий. Горішки довгасто-лінійні, гранчасті, поздовжньозморшкуваті, 1,5—2 *мм* завд., буруваті або коричнюваті. ♃. Цв. VI—X; пл. VII—X.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 20. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 301. Чернявская в Сорн. раст. СССР, III, 447. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 403. Горшкова во Фл. СССР, XIX, 694.

Рисунки: Сорн. раст. СССР, III, 445, фиг. 375, 446, фиг. 376. Землинский, Лекарств. раст., 340. Reichenb., Icon. Fl. Germ. et Helv., XVII, tab. 1292.

Видані зразки: Fl. exsicc. reip. Bohem. Sloven., № 260! Fl. Polon. exsicc., № 64!, Fl. Bohem. et Morav. exsicc., № 665!

На забур'янених місцях, узбіччях шляхів, вологих пісках. — По всій УРСР.

К.Л. Закарпатська обл.: Рахівський рн, Богдан на р. Білій Тисі (М. Попов). — **Р.-О.Л.** Львівська обл.: Перемишлянський рн, Кореличі (Косець!).— Тернопільська обл.: Кременець (Рогович!). — **З.П., П.П., Л.П., З.Л.-С., П.Л.-С., Л.Л.-С.** Звичайно. — **П.З.-Л.С.** Миколаївська обл.: Первомайськ (!!); Вознесенський рн, Олександрівка (Котов!). — **Л.З.-Л.С.** Полтавська обл.: Кобеляки (Рогович!). — Харківська обл.: Красноград (!!); Куп'янськ (Клоков!). — Ворошиловградська обл.: Кремінна (Ширяєв!). — Дніпропетровська обл.: Новомосковський рн, Вільне по р. Самарі (Котов!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Кілійський рн, Вилкове (Котов!, Романова!). — Херсонська обл.: Бериславський рн, Качкарівка (Пачоський!); окол. Херсона

[1] Опрацювала О. Д. Вісюліна.

(Пачоський!, !!). — Миколаївська обл.: окол. Миколаєва (Опперман!, !!); Жовтиевий рн, Баловне (!!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Голопристанський рн, Гола Пристань (Козлов!), Збур'ївка (Козлов!, Прянишников!); Цюрупинськ (!!); Каховка (!!); Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Пачоський!, Котов!, Лавренко!, !!). — **П.С.** Херсонська обл.: Геніческ (!!); Ново-Троїцьке (!!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Ялта (Котов!, Білик і Угляренко!), Сімеіз (Тутковський), Судацький рн, Лагерне (Котов!), Кара-даг (Котов!).

Var. **longiflora** Wissjul. var. nova. Віночок 5—8 *мм* завд.

П.Л.-С. Київська обл.: окол. Києва, Китаєве (!).

Поширення виду по СРСР. Європ. ч.: Лад.-Ільм., Верх.-Дніпр., Верх.-Дністр., Серед.-Дніпр., Верх.-Волзьк., Волзьк.-Дон., Ниж.-Дон., Причорн., Крим, Бессараб.; Кавказ: всі райони; Серед. Азія: Гір. Туркм., Сир.-Дар., Пам.-Ал., Тянь-Шан.

Загальне поширення. Європа (крім півночі), Північна Африка, Західна і Середня Азія, Китай, Японія, Австралія, Північна Америка (як занесена рослина).

Господарське значення. Рослина отруйна, у всіх своїх частинах містить отруйну речовину — вербегаїн. Худоба цієї рослини уникає. Широко вживається як засіб при захворюванні нирок, як засіб проти малярії, головного болю тощо; відвар вербени вживається як засіб проти корости.

2373(2). V. supina L. — **Вербена лежача.** Стебло висхідне, жорстко-сірувато опушене, 15—40 *см* завв., розгалужене, висхідне. Листки сіруваті, жорстко і коротко опушені, 2—7 *см* завд.; нижні листки видовжено-яйцевидні, пірчасто надрізані, короткочерешкові; всі вище розміщені стеблові листки двічі пірчасто роздільні, з видовженими тупими частками. Суцвіття 5—10(15) *см* завд., досить густі, зібрані щиткоподібно; приквіткові листки лінійні, цілокраї, 1—2 *мм* завд., коротші за чашечку, загострені. Чашечка 1,5—2,5 *мм* завд., з коротенькими тупуватими зубцями. Віночок 3—4(5) *мм* завд., вдвоє довший за чашечку, голубуватий. Горішки видовжені, гранчасті, до 2 *мм* завд., поздовжньозморшкуваті, буруваті або буруватокоричневі. ⊙. Цв. VI—VIII; пл. VII—VIII.

L., Sp. pl. (1753) 21. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р., II, 301. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 403. Горшкова во Фл. СССР, XIX, 695.

Рисунки: Фл. юго-вост., VI, фиг. 597.

Видані зразки: Герб. русск. фл., № 1380а!, № 1380в! Fl. Hung. exsicc., № 460! Fl. exsicc. Austro-Hung., № 934! Fl. Polon. exsicc., № 858.

На вологих піщаних місцях, бур'ян. — На півдні степової частини УРСР і в Кримській області.

Л.З.-Л.С. Запорізька обл.: Осипенко (Исполатов!). — **П.З.С.** Миколаївська обл.: Снігурівський рн, Єлисаветівка (Кукуш!). — Херсонська обл.: Бериславський рн, Качкарівка (Пачоський!). — **Л.З.С.** Херсонська обл.: Каховський рн, Дудчине (Пачоський!); Іванівський рн, Агайманський під (Алексєєв); Чаплинський рн, Строганівка (!); Ново-Троїцький рн, Асканія-Нова (Пачоський!, !!, Лавренко!, Левіна!, Котов!).

Рис. 98. Вербена лежача — *Verbena supina* L.
1 — загальний вигляд; *2* — листок; *3* — квітка; *4* — плід.

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Причорн., Бессараб., Крим., Ниж.-Дон., Ниж.-Волзьк.; Кавказ: Передкавк., Схід. Закавк., Тал.; Серед. Азія: Гір. Туркм.

Загальне поширення. Південна і Південно-Східна Європа, Північна Африка, Західна Азія, Кавказ.

Господарське значення. В народній медицині використовується як лікарська рослина.

2373.[1](3). V. hybrida Hort. — **Вербена гібридна.** Рослина коротковолосиста. Стебло висхідне, розгалужене, 25—40 *см* завв. Листки короткочерешкові; нижні листки овальні або довгасті, надрізано-зубчасті, верхні майже трикутно-ланцетні, надрізано-зубчасті. Квітки зібрані в довгасті грона, які в свою чергу утворюють б.-м. щитковидну волоть; віночок різного кольору — червонуватий, синюватий, рожевий, білуватий. ☉. Цв. VI—IX.

Hort. ex Vilm., Fl. Pl. Terral. Suppl., 195. Барбарич у Визн. росл. УРСР, 403.

Культивують по всій УРСР як декоративну рослину.

Загальне поширення. Форму цю виведено в культурі.

Рід **711. Вітекс — Vitex** L.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 638.

Квітки двостатеві, неправильні. Чашечка коротко-дзвониковидна, на верхівці надрізана на 5 нерівних зубців. Віночок трубчасто-лійковидний, з косим, майже двогубим п'ятироздільним відгином. Тичинок 4, нитки їх прикріплені до трубочки віночка; пиляки оберненосерцевидні, висуваються з трубочки віночка. Зав'язь чотиригнізда, стовпчик нитковидний, з дволопатевою приймочкою. Плід — суха костянка. — Кущі або деревця з супротивними, пальчасто-складними листками; квітки в напівзонтиках, зібраних в чималі волотевидні суцвіття.

В межах цього роду об'єднується близько 100 видів, поширених переважно в субтропічних країнах земної кулі. В СРСР росте один вид, який зустрічається і в УРСР.

2374(1). V. agnus castus L. — **Вітекс Аврамове дерево.** Кущ (рідше деревце) 80—150 *см* завв., з сірувато-повстистими від коротких притиснених волосків тупочотиригранчастими гілками. Листки пальчасті, 8—15 *см* завд., з 5—7 ланцетними або вузько-ланцетними, 3—10 *см* завд., цілокраїми або по краю пальчастими, на верхівці загостреними, майже сидячими листочками; черешки листків 2—5 *см* завд., коротко-сірувато опушені; листочки зісподу густо-сірувато опушені, зверху темнозелені. Квітки в численних пазушних напівзонтиках, зібраних густими переривчастими в нижній частині колосовидно-волотевидними суцвіттями на верхівках гілок, які в свою чергу зібрані волотевидним суцвіттям; квітконоси коротко опушені. Приквітки дрібненькі, 1—1,5 *мм*

Фис. 99. Вітекс Аврамове дерево — *Vitex agnus castus* L.

1 — загальний вигляд; *2* — квітка.

завд., довгасті. Квітконіжки коротенькі, 0,2—0,5 *мм* завд. Чашечка дзвониковидна, близько 2,5 *мм* завд., з короткими загостреними зубцями, коротко-сірувато опушена. Віночок 7—9 *мм* завд., ліловий, двогубий, з двічі надрізаною верхньою губою і тричі надрізаною нижньою. Тичинки виступають з трубочки віночка. Стовпчик нитковидний, з дволопатевою приймочкою. Костянка куляста, чорна, близько 3 *мм* у діаметрі. ♄. Цв. VI—VIII; пл. VIII—IX.

L., Sp. pl., ed. I (1753) 638. Шмальгаузен, Фл. ср. и ю. Р, II, 302. Горшкова во Фл. СССР, XIX, 698.

Рисунки: Reichenb., Icon. fl. Germ. et Helv., XVIII, tab. 1293. Федченко и Флеров, Фл. Европ. ч. России, рис. 703.

Видані зразки: Edit. H. B. Petre Magni, № 87!

По берегах річок, у примор'ї. — Дико росте лише у Кримській області. Часто культивується на півдні.

Зак.Л. Закарпатська обл.: Ужгород, ботанічний сад (Барбарич!). — **П.З.С.** Одеська обл.: Одеса, в садах (!!). — **Півд.Кр.** Кримська обл.: Ялтинський рн, Гурзуф, берег моря коло г. Аю-дагу (Стевен, Котов!).

Поширення по СРСР. Європ. ч.: Крим; Кавказ: Зах., Схід. та Півд. Закавк.; Серед. Азія: Кара-Кум., Гір. Туркм., Сир-Дар., Пам.-Ал.

Загальне поширення. Середземномор'я, Крим, Кавказ, Середня Азія, Іран.

Господарське значення. Культивується зрідка в південних районах УРСР як декоративна рослина. Добрий медонос. Насіння пряне на смак і тому може частково замінювати запашний перець.

Примітка. У «Фл. СССР» цей вид наводиться як дикорастучий для Причорномор'я. Проте, на нашу думку, ця вказівка є помилковою: *V. agnus castus* в цьому районі поширений лише в культурі.

ДОДАТОК VI

ADDENDA VI.

ДІАГНОЗИ НОВИХ ВИДІВ РОСЛИН, ОПИСАНИХ У VIII ТОМІ «ФЛОРИ УРСР»

DIAGNOSES PLANTARUM NOVARUM IN TOMO VIII «FLORAE RSS UCR.» COMMEMORATARUM

1. Cyclamen Kusnetzovii Kotov et Czernova species nova (Sect. *Psilanthum* Schwz.). — *C. coum* auct. fl. tauricae, haud Mill.

Tuber subglobosum, 2—2,5 *cm* longum, 2,5—3 *cm* latum. Foliorum lamina late ovata, 3—3,5 *cm* longa vel lata, basi profunde sinuata, margine remote denticulata, supra albido-maculata, subtus saepissime violacea; petiolus 10—15 *cm* longus. Flores odori; corolla paliide rosea vel alba, lobis ovatis, 10—16 *mm* longis, 8—10 *mm* latis, basi macula atrililacina in tubulo striis 3 producta ornatis; filamenta basi vix dilatata, antherae flavae, dorso albido-verrucosae; stylus brevis; germen globosum, pilis rubescentibus sparse obtectum. Capsula globosa, ca. 1 *cm* diametro, dentibus 5—8 recurvatis dehiscens; semina semiglobosa, angulata, minuta. Floret II—III.

Typus: RSS Ucr., Tauria, distr. Bjelogorskiensis, in silva prope p. Russkoje, ... II 1955, legunt Czernova, Krylova et Novossiltzeva. In Herbario Instituti Botanicae Ac. Sc. RSS Ucr. conservatur.

Affinitas. Species haec taurica a *C. coo* Mill. floribus majoribus odoris differenda.

2. Goniolimon tauricum Klok. species nova (Sect. Stenocalyx (Lincz.) Klok) — *G. tataricum* auct. fl. tauricae, non Boiss.

Herba perennis griseo-viridis, glaucescens, ex toto glaberrima, radice sub collo 0,5—2 *cm* crasso. Folia radicalia oblongo-elliptica vel elliptica, haud raro oblongo-obovata vel -lanceolata, 2,5—14 *cm* longa, 4,5—27 *mm* lata, margine semper eciliata. Scapi 1—10, erecti, 15—35 *cm* alti, basi cylindracei, supra angulato-alati, alis usque ad 1—1,5 *mm* latis; foliola caulina squamiformia ovato-lanceolata, usque ad 9—18 *mm* longa et 6—7 *mm* lata; rami suberecti vel incurvati; spicae secundae, densiusculae; spiculae biflorae; foliolum spiculae tegminatum 4—6 *mm* longum, 2—2,5 *mm* latum, albido-marginatum, apice mucrone 1—1,5 *mm* longo termitatum; bractea externa lineari-lanceolata, 4,5—6 *mm* longa, 0,8—1,2 *mm* lata, nervo medio viridi excepto membranacea, apice mucrone herbaceo

1—1,5 *cm* longo terminata, bractea interna oblonga, 5—6 *mm* longa, ca. 2 *mm* lata, apice tricuspidata, cuspidibus viridibus 1—2 *mm* longis, margine late membranacea; bracteae omnes sicut et foliola glabrae laevesque; calyx 7,5—8 *mm* longus, tubulo angusto, brevipiloso, rarissime subglabro (f. **glabricalyx** K l o k.), lobis 5, triangulari-lanceolatis, 2—2,5 *mm* longis, obtusiuscule acutatis; corolla laete lilacina. Fructus oblongi, ca. 4 *mm* longi; semen compresso-fusiforme, ca. 3,25 *mm* longum, nigrescens. Floret VI—VII.

T y p u s: URSS, Tauria, distr. Bjelogorskiensis, in steppa prope p. Nizhnij Tajgan, 19. VI 1929, legit V. V a s s i l j e v. In Herbario Instituti Botanici nom. V. L. Komarovii Ac. Sc. URSS conservatur.

A f f i n i t a s. Species haec a *G. tatarico* (L.) B o i s s. quid ea in Tauria ex toto substituit partium omnium plantae (excepto calyce) glabritie plena (apud secundum certe foliola nonnulla in dorso pubescentia), foliis radicalibus saepissime minoribus (nunquam usque ad 30 *cm* longis vel 3,5 *cm* latis), saepius obovatis, scapis numerosioribus et humilioribus (nunquam usque ad 60 *cm* altis), foliolis necnon bracteis minoribus differenda. Species ceterae proximae adhuc indescriptae:

A. Goniolimon platypterum K l o k. sp. nova. — *G. tataricum* a u c t. f l. c a u c. quoad plantas ciscaucasicas. — Tota planta griseo-viridis, glaucescens, radice sub collo 7—13 *mm* crasso. Folia radicalia oblongo-elliptica, 2,5—20 *cm* longa, 4—29 *mm* lata, margine ciliatiuscula, in pagina glabra. Scapi solitarii vel nonnulli (bini-terni), 7,5—45 *cm* alti, usque ad basin angulato-alati (alae in ramis 1—3 *mm* latae, undulatae vel crispatae), in toto puberuli; foliola caulina squamiformia ovato-lanceolata, usque ad 7—15 *mm* longa et 3—8 *mm* lata, albido-marginata, in dorso densiuscule puberula; rami saepissime valde incurvati; spiculae 2—3-florae; earum folium tegminatum 4—7 *mm* longum, 1,75—2,5 *mm* latum, apice mucrone 1,5—4 *mm* longo terminatum; bractea externa oblongo-lineari-lanceolata, 3,5—6 *mm* longa, 0,75—1,5 *mm* lata, apice mucrone 0,25—2 *mm* longo terminata, in nervo medio viridi et in mucrone scabrido-puberula; bractea interna oblonga, 4—6 *mm* longa, 1,75—2,5 *mm* lata, apice tricuspidata, cuspidibus 1—2,5 *mm* longis, in dorso et in cuspidibus scabrido-puberula; calyx 7—8 *mm* longus, tubulo brevipiloso, lobis 5 ovato-lanceolatis vel subligulatis, 2—2,5 *mm* longis. Fructus ca. 4,5 *mm* longi, semen ca. 3,5 *mm* longum. Floret VI. T y p u s: URSS, Ciscaucasia, in viciniis opp. Kislovodsk, declivitates monticulae ad viam versus montem Koljtzo dictum, 21. VII 1912, legit E. K. S t u k e n b e r g. In Herbario Instituti Botanici Ac. Sc. URSS conservatur. A *G. tatarico* (L.) B o i s s. scapis semper puberulis, ramis valde latiore alatis et magis recurvatis recedit. — **B. Goniolimon caucasicum** K l o k. — Nomen apud Г р о с с г е й м, Определ. раст. Кавк. (1949) 593. — A praecendenti quid in Dagestania substituit foliis radicalibus undique sicut et tota planta canescenti-pubescentibus, scapis saepius humilioribus, ramis eorum minus recurvatis et anguste alatis (alis diametro caulis nunquam latioribus) eximie differt. T y p u s: URSS, prov. Caucasus, Dagestan, distr. Kaitag-Tabusaran pr. Bashli, in declivitate meridionalem argilloso m. Dashavandag, alt. 1500', 9. VII 1898, legit M. A l e x e e n k o. In Herbario Instituti Botanici Ac. Sc. URSS. — **C. Goniolimon glaberrimum** K l o k. sp. nova. — Folia radicalia oblongo-elliptica vel oblanceolata, haud magna, sicut et tota planta glabra. Scapi ca. 25 *cm* alti, basi cylindracei, supra angulato-alati, alis usque ad 0,75 *mm* latis; foliola caulina squamiformia ovato-lanceolata, usque ad 12 *mm* longa et 6 *mm* lata; spiculae uniflorae, haud numerosae, apice ramulorum congestae; foliolum spiculae tegminatum ovato-lanceolatum, 4—4,5 *mm* longum, 1,75—2,5 *mm* latum, tenuiter acuminatum vel mucrone usque ad 2 *mm* longo terminatum; bracteae externae nonnulae, diversiformes, 4—4,5 *mm* longae, ca. 1 *mm* latae; bractea interna oblonga, 4—4,5 *mm* longa, 1,5—2 *mm* lata, tricuspidata, cuspidibus 1—2 *mm* longis terminata, sicut et ceterae laevissima; calyx 7,5—8 *mm* longus, tubulo glaberrimo, lobis triangulari-lanceolatis, ca. 2,5 *mm* longis. Fructus 3,5—4 *mm* longi (immaturi), semen ca. 3,25—3,50 *mm* longum. Floret VI. T y p u s: URSS, Caucasus, Kisslovodsk, VII 1886, legit I. I. A k i n f i e v. In Herbario Instituti Botanicae Ac. Sc. RSS Ucr. conservatur. A *G. Besseriano* (S c h u l t.) K u s n. foliorum margine eciliatorum forma differt. Species aenigmata!

Eulimonii P a x series **Alutacea** K l o k. nova. Folia radicalia subsessilia; foliola caulina squamiformia majuscula, usque ad 3—5 *cm* longa. Inflorescentia communis haud lata, spicis densis. Plantae plus minusve pubescentes, rarius glabrae, praticolae.

T y p u s s e r i e i: Limonium alutaceum (S t e v.) K t z e.
Series pannonico-pontica.

3. Limonium donetzicum K l o k. — *Statice donetzica* K l o k. in Визн. росл. УРСР (1950) 708, ucrainice.

Planta perennis, griseo-necnon glaucescenti-viridis vel -atrivirens, semper pubescens, radice 4—10 *mm* diametro. Folia radicalia saepissime oblongo-elliptica, rarius elliptica vel oblongo-ovata, 4—20(40) *cm* longa, 1—5(8) *cm* lata (2,5—5-plo longiora quam lata), saepissime subsessilia sed nonnulla in petiolum obsoletum brevem latumque attenuata, apicem versus angustata et acutata vel interdum obtusa, subcoriacea, undique dense vel parciuscule pilis brevibus obtecta atque punctato-glandulosa. Scapi solitarii vel nonnulli (2—4), erecti, 30—80 *cm* alti, 2—3 *mm* diametro, pilis brevibus, 0,1—0,3 *mm* longis densiuscule pubescentes, infra vel supra medium ramificati; foliola caulina squamiformia oblongo-ovato-lanceolata, usque ad 2—5 *cm* longa, apice mucrone tenui terminata, laete brunnescenti-cinnamomea, margine scariosa, in dorso puberula. Inflorescentia communis comparative angusta, ramis principalibus breviusculis, oblique subarrectis; ramuli terminales arcuatim vel annulatim recurvati; spiculae 2—3-florae, ca. 4,5—5,5 *mm* longae, spicas densas, saepe distichas, apice ramorum congestas formantes; foliolum spiculae tegimentum ovato-lanceolatum, 1,5—2,3 *mm* longum, apice mucronulatum, in dorso puberulum; bractea externa ovata, 1,5—1,7 *mm* longa

(apud f. **longibracteatum** Klok. usque ad 3 *mm*), membranacea; bractea interna prima late ovata vel elliptica, 2,6—3,3 *mm* longa (apud f. **longibracteatum** Klok. 3,9—4,5 *mm*), herbacea, albido- vel ferrugineo-marginata, in dorso puberula; calyx anguste infundibuliformis, 4—5 *mm* longus, tubulo ex toto brevipiloso, lobis rotundato-triangularibus 0,3—0,5 *mm* longis, superne haud raro caesius; corolla calyce 1,5-plo longior, violaceo-cyanea. Floret VII—IX.

Typus: RSS Ucr., dit. Voroshilovogradiensis, olim. prov. Charcoviensis, distr. Starobjelskiensis, prope p. Pissarevka, in steppa salsuginosa artemisiosa, 16. VII 1905, legit I. Shirajevskij. In Herbario Instituti Botanici Ac. Sc. URSS conservatur (HFR, № 1558 b., sub *Statice tomentella* Boiss.).

Affinitas. A proximo borysthenico *L. alutaceo* (Stev.) Ktze. foliis radicalibus oblongioribus, semper undique puberulis sat differt et id in systemate fl. Tanaidis ex toto substituit. *L. tomentellum* (Boiss.) Ktze. in regionibus caspicis semidesertis dispersum a nostro foliis radicalibus manifeste petiolatis, foliolis caulinis squamiformibus valde minoribus, calycibus brevibus (ca. 3,5 *mm* longis) longiuscule distat et ad seriem propriam *Tomentella* Klok. pertinet.

4. Limonium hypanicum Klok. — *Statice hypanica* Klok. in Визн. росл. УРСР (1950) 706, ucrainice.

Radix saepissime crassus, 10—15 *mm* diametro. Folia radicalia elliptica, rarius obovata vel ovata, 3,5—30 *cm* longa, 2—10 *cm* lata (1,5—3-plo longiora quam lata), basin versus cuneatim attenuata, sessilia vel subsessilia, apice rotundata, saepe emarginata, valde coriacea, undique glaberrima, supra atrivirentia, subtus laetiora, grisescentia. Scapi 1—2, erecti, 30—75 *cm* alti, 3—5 *mm* diametro, ex toto glabri, inferne laeves, superne scabriduli vel sublaeves, infra medium ramificati; foliola caulina squamiformia oblongo-lanceolata, usque ad 1—3 *cm* longa, laete cinnamomea, glabra. Inflorescentia communis haud lata, ramis principalibus oblique subarrectis vel plus minusve recurvatis; rami inferiores saepissime breves sterilesque; ramuli terminales plus minusve recurvati; spiculae 1—2-florae, ca. 4,5—6 *mm* longae, spicas breves densas distichas formantes; spiculae foliolum tegimentum ovato-lanceolatum, 1,3—2,0 *mm* longum, apice mucronulatum, in dorso glabrum; bractea externa late ovata, 1,7—2,3 *mm* longa; bractea interna prima late obovata, 2,4—3,9 *mm* longa, herbacea, albido-marginata, in dorso glabra; calyx anguste infundibuliformis, (4)4,5—5 *mm* longus, tubulo saepissime per nervos binos internos pilis brevibus usque ad 0,3 *mm* longis obtectus, lobis rotundato-triangularibus 0,3—0,5 *mm* longis, superne saepissime caesius; corolla intense cyanea. Floret VII—VIII.

Typus: RSS Ucr., in viciniis urb. Nicolajev, inter p. Varvarovka et Slivino, declivitates ripae dextrae Hypanidis, 11. VIII 1928, legit P. Oppermann. In Herbario Instituti Botanicae Ac. Sc. RSS Ucr. conservatur.

Affinitas. A proxima *L. alutaceo* (Stev.) Ktze. quid species haec occidentem versus substituit foliis scapisque semper glabris (apud secundum folia saepissime undique pubescentia, rarius glabriuscula; scapi ex toto vel certe superne puberuli), tubulo calycis saepissime per nervos binos pilosiusculo, inter nervos semper glabro (apud secundum saepissime per omnes nervos vel partim inter eas pilosiusculo, rarissime solum per binos), bracteis margine magis lucidis, argentatis (non ferrugineis), corolla intense cyanea (non violaceo-cyanea) recedit.

Species valde proxima adhuc indescripta: — **D. Limonium hungaricum** Klok. sp. nova — *Statice Gmelini* auct. fl. hung., non Willd.

Planta atrivirens, glabra, radice usque ad 10—12 *mm* diametro. Folia radicalia elliptica vel interdum oblongo-elliptica, 5—21 *cm* longa, 1—7,5 *cm* lata (saepissime triplo longiora quam lata), basin versus in petiolum brevem alatum attenuata vel subsessilia, apice obtusa vel rotundata, concoloria. Scapi 25—60 *cm* alti, laeves vel superne scabriusculi; foliola caulina squamiformia oblongo-ovato-lanceolata, usque ad 1,5—4,8 *cm* longa, brunnescenti-cinnamomea. Inflorescentia communis haud lata, ramis principalibus oblique subarrectis; ramuli terminales erecti vel paulum curvati; spiculae 1—2-florae, ca. 5—6 *mm* longae, spicas densas vel densiusculas, distichas vel partim secundas formantes; spiculae foliolum tegimentum rotundato-ovatum, 1,7—2,0 *mm* longum; bractea externa late ovata, usque ad 2,5 *mm* longa; bractea interna prima late elliptica, 2,5—4,0 *mm* longa, herbacea, margine scariosa, brunnescenti-ferruginea; calyx anguste infundibuliformis, 4,3—5,0 *mm* longus, tubulo solum per nervos binos internos sub medium pilis usque ad 0,5—0,6 *mm* longis obtecto, lobis rotundato-triangularibus 0,3—0,4 *mm* longis; corolla violaceo-cyanea. Floret VIII—IX.

Typus: Hungaria centralis, in pratis udis et natronatis ad Budam, legit Woloszak. In Herbario Instituti Botanicae Ac. Sc. RSS Ucr. conservatur (Fl. exs. Austro-Hungar., № 256, sub *Statice Gmelini* Willd.).

Series **Eulimonia** Klok. nova.

Folia radicalia petiolata, petiolis elongatis et angustis, canaliculatis; foliola caulina squamiformia parviuscula, Inflorescentia communis saepissime paniculata, spicis laxis; calyx tubulo solum per nervos binos pilosiusculo vel subglabro. Plantae glabrae, saepissime littorales.

Typus seriei: L. Meyeri (Boiss.) Ktze.

E. Limonium neoscoparium Klok. species nova. — *L. scoparium* Klok. apud Гроссг., Опред. раст. Кавк. (1949) 594, non *L. scoparium* Stank. apud Станков — Талиев, Опред. раст. Европ. ч. СССР (1949) 441. — *Statice scoparia* auct. plur., non Pall. ex Willd. — *S. Meyeri* Boiss. in DC., Prodrom. XII (1848) 645 pro min. parte. — *S. Gmelini* γ. *laxflora* Boiss. ibid. 646, p. p. (quoad plantam caspicam); Kusn. in Fl. cauc. crit., IV, I (1902) 13.

Planta perennis griseo-viridis necnon glaucescens, calyce exceptis glabra, radice 7—17 (et ultra) *mm* diametro. Folia radicalia elliptica vel

partim oblongo-ovata, 7—30 (et ultra) *cm* longa, 1,5—8,5 (et ultra) *cm* lata, basin versus in petiolum semicylindricum, supra canaliculatum, usque ad 7—15 *cm* longum attenuata, apice rotundata, ex toto glaberrima. Scapi solitarii vel bini, erecti, 30—70 *cm* alti, 1,5—5 *mm* diametro, a medio vel paulum supra ramificati; foliola caulina squamiformia oblongo-ovato-lanceolata, usque ad 1—2 *cm* longa, acuminata, brunnescentia, glaberrima. Inflorescentia communis paniculata, laxa, haud raro subglobosa, ramulis terminalibis erectis vel subcurvatis; spiculae biflorae vel subuniflorae, ca. 4 *mm* longae, spicas brevissimas densiusculas vel paulum longiores laxiusculas in ramulis terminalibus congestas formantes; spiculae foliolum tegimentum ovato-lanceolatum, 0,8—1,2 *mm* longum, apice mucronulatum, fere ex toto membranaceum vel basi et per nervum medium herbaceum; bractea externa ovata, 1,5—1,7 *mm* longa, membranacea; bractea interna prima late elliptica, 2,2—3,0 *mm* longa, in dorso herbacea, virescens, glabra, margine albido-rufescens, membranacea; calyx anguste infundibuliformis, 3,0—3,9 *mm* longus, tubulo per nervos binos internos usque ad medium pilosiusculo, lobis triangularibus, 0,3—0,5 *mm* longis, obtusis, superne albidus. Corolla calyce 1,5-plo longior, violaceo-cyanea. Floret VII—IX.

Typus: URSS, Caucasus, prov. Elisabethopol, distr. Aresh, in campis argillosis circa Geok-tapa, IX 1909, legit A. Schelkovnikov. In Herbario Instituti Botanicae Ac. Sc. RSS Ucr. conservatur (G. Woronow et A. Schelkownikow, Herb. Fl. Cauc. № 95, sub *Statice Meyeri* Boiss.).

Affinitas. Species haec caspica *L. Meyeri* (Boiss.) Ktze. ponticum orientem versus et *L. Gmelini* (Willd.) Ktze. volgico-sibiricum meridiem versus ex toto substituit; a primo calycibus brevioribus (nunquam 4—5 *mm* longis), superne albidis (non laete cyaneis), bracteis internis margine manifeste rufescentibus (non solum albidis), brevioribus, spicis saepe densioribus differt; a secundo inflorescentia valde latiore, foliis radicalibus valde majoribus et longiore petiolatis recedit.

Eulimonii Pax subsectio **Spathulata** Klok. nova. — *Hyalolepidae* Boiss., p. p.

Calycis lobi rotundato-triangulares, obtusi. Inflorescentiae communis rami multi steriles; spicae secundae, haud densae. Folia viridia spathulata vel oblanceolata, parviuscula, omnia radicalia vel nonnulla caulina. Plantae salsugineae eurasiaticae.

Typus subsectionis: *L. caspium* (Willd.) Gams.

Series **Caspia** Klok. nova.

Plantae glabrae cum caulibus (scapis) verruculosis, inferne plus minusve foliosis.

Typus seriei: *L. caspium* (Willd.) Gams.

5. Limonium danubiale Klok. species nova.

A proximo *L. caspio* (Willd.) Gams foliis radicalibus longioribus usque ad 12 (vel ultra) *cm* (non 6 *cm*) longis, scapis elatioribus, ca. 50—60 *cm* (non 5—45 *cm*) altis, parte inferiore cum foliis viridibus nonnullis (non 1—2), calyce manifeste majore, 4—4,5 *mm* (non 3—3,7 *mm*) longo differenda.

Typus: RSS Ucr., dit. Odessana, distr. Kilijensis, in sabulosis maritimis prope p. Primorskoje, 15 VII 1950, legit K. Zerov. In Herbario Instituti Botanicae Ac. Sc. RSS Ucr. conservatur.

Affinitas. Species secunda proxima *L. cimmericum* (Lipsky) Klok. comb. nova in Ucrainia abest. A nostro id foliis minoribus, usque ad 7,5 *cm* longis, scapis humilioribus, 15—30 *cm* altis, ramulis inflorescentiae communis sterilibus paucioribus, brevioribus et crassioribus (sicut et a *L. caspio* differt; a *L. caspio* (Willd.) Gams. calycibus majoribus, 3,8—4,2 *mm* longis recedit.

Typus: Transcaucasia occidentalis, Anapa, 14 VI 1891, legit V. Lipsky. In Herbario Instituti Botanicae Ac. Sc. RSS Ucr. conservatur.

6. Onosma macrochaetum Klok. et Dobrocz. species nova. (Sect. *Euonosma* DC., subsect. *Haplotricha* Boiss.). — *O. Visiani* Stev. in Bull. Soc. Nat. Mosc. XXIV, 589, 592, non Clem. — *O. calycinum* M. Pop. in Fl. URSS, XIX, 218, non Stev.

Herba biennis atrivirens, setosissima. Caules solitarii vel nonnuli, 25—65 *cm* alti, densiuscule pilis brevibus et minus dense setis rigidis 1,5—8 *mm* longis obtecti, saepissime purpurascentes, a medio vel infra divaricato-ramosi. Folia radicalia necnon caulina inferiora lineari-oblonga, 9—20 *cm* longa, 5—11 *mm* lata, apice acutata; folia apicalia oblongo-ovato- vel ovato-lanceolata, 2—7 *cm* longa, 5—15 *mm* lata. Calycis lobi lineari-lanceolati, 15—18 *mm* longi, 1—2 *mm* lati, post anthesin accrescentes, usque ad 25 *mm* longi et 4 *mm* lati, omnes liberi vel saepissime 2—3 connati, extus setis 1—3,5 *mm* longis haud dense obtecti; corollae tubuloso-claviformes 18—20 *mm* longae, 6—7 *mm* latae, laete flavae, sub medium glabrae, supra pilis brevibus densiuscule obtectae; dentes corollae late triangulares, ca. 1,5 *mm* longi, 3 *mm* lati; antherae 7—8,5 *mm* longae, parte inferiore 1,5—2,5 *mm* longae; stylus usque ad 22 *mm* longus. Nuculae ovoideo-trigonae, 4—4,5 *mm* longae, ca. 3 *mm* latae. Floret VI—VIII.

Typus: URSS, Moldavia, prope opp. Dubossary, in declivibus calcareis ad Tyraim, 22 VI 1952, legunt M. Kotov et G. Kusnetzova. In Herbario Instituti Botanicae Ac. Sc. RSS Ucr. conservatur.

Affinitas. Species proxima *O. calycinum* Stev. Europae Mediae incola a nostra pontica pubescentia breviore et densiore, setis minus rigidis non plus quam 2—3 *mm* longis, caulibus minus ramosis, foliis radicalibus valde angustioribus, 2,5—4 *mm* latis recedit.

7. Myosotis Popovii Dobrocz. species nova. (Ser. *Sylvaticae* M. Pop.) — *M. sylvatica* auct., non L. — *M. suaveolens* M. Pop. in Fl. URSS, XIX, 376 p. p., non W. K.

Herba perennis, canescenti-viridis. Caules solitarii vel nonnulli, erecti, 25—60 *cm* alti, siplices vel superne ramosi, pilis patentibus 1—1,5 *mm* longis sat dense obtecti, sicut et folia; folia radicalia longipetiolata, oblongo-elliptica, lamina 1—6,5 *cm* longa, 5—15 *mm* lata, petiolo ea sublongiore, rosulam formantia, sub anthesin marcescentia; folia caulina sessilia vel subsessilia, usque ad 7 *cm* longa, 2—10 *mm* lata. Racemi initio densi, 1—3 *cm* longi, postea laxiusculi, usque ad 15 *cm* elongati; pedicelli 1—5 *mm*, postea fructiferi usque ad 10 *mm* longi, adpresse pilosi, oblique arrecti; calyx 2—2,5 *mm*, fructifer 3—3,5(4) *mm* longus, argentato-pubescens; corolla cyanea, 5—8 *mm* diametro, lobis obovatis 1,5—3 *mm* longis, 1,2—2,3 *mm* latis; antherae oblongae, 0,6—0,8 *mm* longae, flavescentes; stylus ca. 1 *mm* longus. Nuculae ovoideae, 1,5—1,8 *mm* longae, 1—1,2 *mm* latae, nigrae, lucidae. Floret V—VI.

Typus: RSS Ucr., dit Voroshilovogradiensis, distr. Melovskiensis, in reservato civili Streletzkaja Stepj rossice dicto, loco plano steppaceo. 13.VI 1955, legit Z. Ssaryczeva. In Herbario Instituti Botanicae Ac. Sc. RSS Ucr. conservatur.

Affinitas. Species haec pontica steppacea a *M. sylvatica* L. medieuropaea habitu xeromorpho et notis multis omnino recedit; a *M. suaveolenti* W. K. adriatica montana caulibus elatis, pubescentia laxa differt.

КАРТА БОТАНІКО-ГЕОГРАФІЧНИХ РАЙОНІВ УРСР

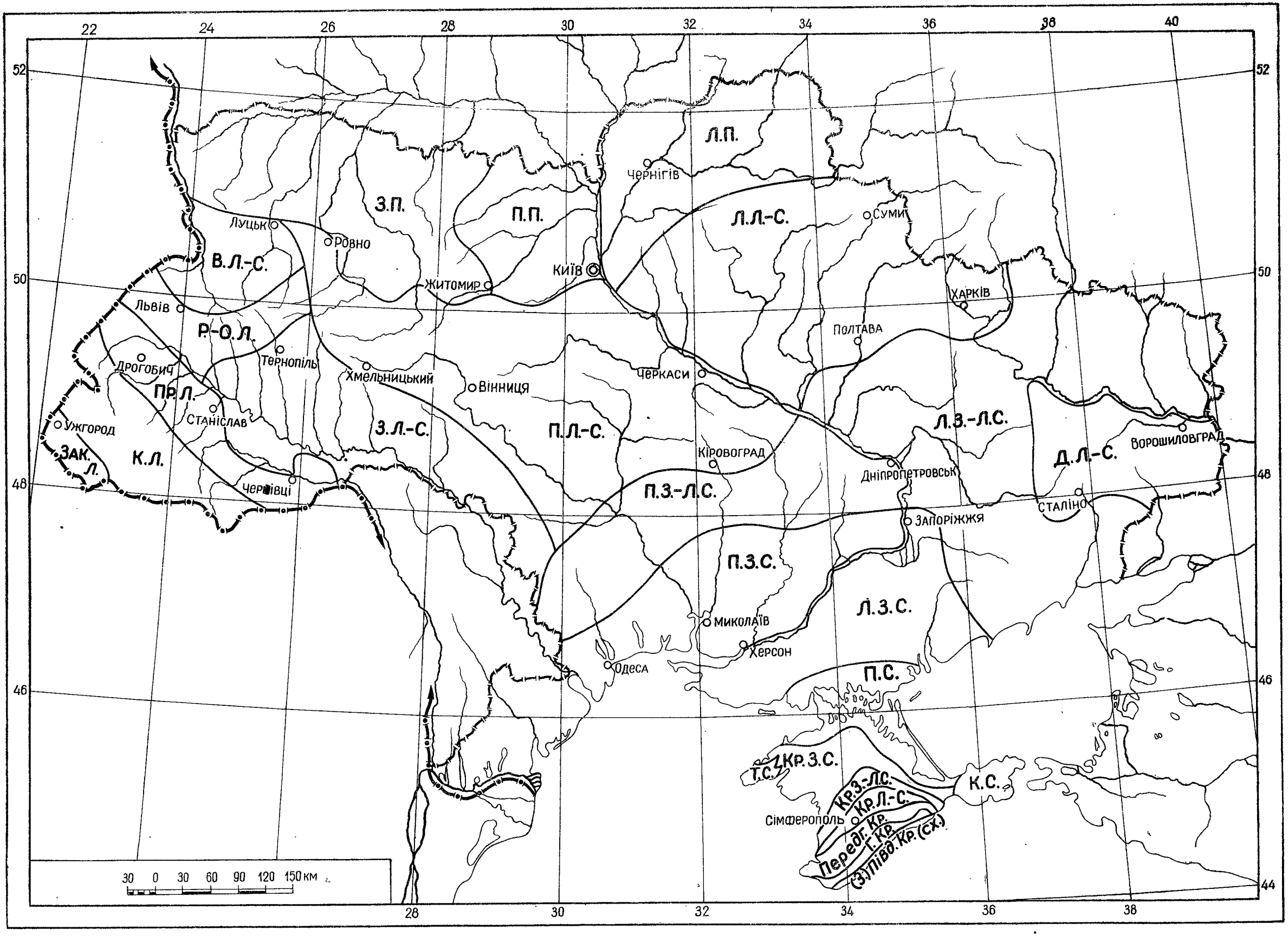

Умовні позначення:

Зак.Л. — Закарпатські ліси; **К.Л.** — Карпатські ліси; **Пр.Л.** — Прикарпатські ліси; **Р.-О.Л.** — Ростоцько-Опільські ліси; **З.П.** — Західне Полісся; **П.П.** — Правобережне Полісся; **Л.П.** — Лівобережне Полісся; **В.Л.-С.** — Волинський Лісостеп; **З.Л.-С.** — Західний Лісостеп; **П.Л.-С.** —Правобережний Лісостеп; **Л.Л.-С** — Лівобережний Лісостеп; **Д.Л.-С.** — Донецький Лісостеп; **П.З.-Л.С.** — Правобережний Злаково-Лучний Степ; **Л.З.-Л.С.** — Лівобережний Злаково-Лучний Степ; **П.З.С.** —Правобережний Злаковий Степ; **Л.З.С.** — Лівобережний Злаковий Степ; **П.С.** — Полиновий Степ; **Т.С.** — Тарханкутський Степ; **К.С.** — Керчеиський Степ; **Кр.З.С.** — Кримський Злаковий Степ; **Кр.З.-Л.С.**— Кримський Злаково-Лучний Степ; **Кр.Л.-С.** — Кримський Лісостеп; **Передг. Кр.** — Передгір'я Криму; **Г.Кр.** — Гори Криму; **Півд. Кр.** — Південний Крим; (З.) — Західний, (Сх.) — Східний Крим.

— — — — — межі УРСР; ———— межі ботаніко-географічних районів УРСР.

ПОКАЖЧИК
УКРАЇНСЬКИХ НАЗВ ДО VIII ТОМА «ФЛОРИ УРСР»[1]

Азалія понтійська 36, 37
Андромеда 30, 44
„ білоповстиста **44**, 45
Армерія 129, 149
„ видовжена **149**
Астеролінум 73, 117
„ зірчастий **118**
Багно 31
„ звичайне **31**, 32
Барвінок 260, 261
„ великий 261, **262**
„ малий **261**
„ трав'янистий . . 261, **263**, 264
БАРВІНКОВІ 260
Березка 287
„ волосиста . . . 294, **302**, 303
„ кантабрійська **294**, 295
„ кримська . . . 294, **296**, 297
„ лінійна 294, **300**, 301
„ польова 294, **306**
„ смолоносна . . . 294, **304**, 305
„ шовковиста . . . 294, **298**, 299
БЕРЕЗКОВІ 287
Бирючина 188, 208
„ блискуча **209**
„ звичайна 209, **210**
Блайкстонія 221, 226
„ пронизанолиста . . . **226**, 227
Бобівник 221, 224
„ трилистий **224**
Брусниця 59, 60, **64**
БРУСНИЧНІ 59
Будлея 219
„ білоцвіта 220
„ Давида **219**
„ Ліндлея 220
„ японська 220
Бузок 188, 202
„ амурський 202, **207**
„ бархатистий 208
„ Генрі 207
„ гімалайський **202**
„ Звегинцева 208
„ звичайний 202, **205**
„ зігнутий **208**
„ іранський 202, **205**
„ китайський 202, **206**
„ мохнатий 207
„ пекінський 208
„ угорський 202, **203**, 204
„ японський 207
Буяхи 59, 60, **63**
Ваточник 270, 273
„ сірійський **273**
Вербена 514
Вербена гібридна 515, **518**
„ лежача 515, **516**, 517
„ лікарська **515**
ВЕРБЕНОВІ 514
Вербозілля 73, 106
„ гайове 106, **108**, 109
„ звичайне 107, **113**
„ кільчасте 107, **111**, 112
„ крапчасте 107, **110**
„ лучний чай 106, **107**
„ сумнівне 107, **114**
Верес 30, 57
„ звичайний **57**
ВЕРЕСОВІ 29
ВЕРЕСОЦВІТІ 5
Вітекс 514, 518
„ Аврамове дерево **518**, 519
ВОДОЛИСТІ 326
Воловик 331, 403
„ Баррельє 404, **423**
„ високий 404, **415**
„ вузьколистий . . . 404, **405**, 406
„ Гмеліна 404, **408**
„ довгостовпчиковий . . . 405, **422**
„ італійський 404, **418**
„ лікарський 404, **413**
„ маленький 405, **421**
„ несправжньосвітложовтий . . . 404, **411**, 412
„ фесалійський 404, **420**
„ світложовтий 404, **410**
Вощанка 329, 377
„ мала **377**
ВТОРИННОПОКРИВНІ 5
Гакелія 331, 493
„ пониклоплідна **493**
Геліотроп 329, 333
„ еліптичний 334, **336**
„ запашний 334, **338**, 339
„ перувіанський **334**
„ прибережний 334, **337**
„ Стевенів **334**
Гоніолімон 129, **130**
„ Бессерів 131, **146**, **147**
„ високий **130**
„ злаколистий . . 131, **143**, 144
„ кримський . . . 132, **138**, 139
„ пустельний . . . 132, **140**, 141
„ сиваський . . . 132, **133**, 134
„ татарський 132, **135**
Горобейник 330, 340
„ апулійський 341, **345**
„ лікарський 341, **344**
„ польовий 341, **347**
„ пурпуровоголубий . . **341**, 342
„ Сібторпіїв 341, **346**

[1] Склала О. І. Романова.

Горобейник Черняєва . . . 341, **348**, 349
Гостриця 330, 496
„ лежача **496**
Громовик 330, 351
„ багатолистий . . . 352, **353**, 354
„ великощетинистий . . . 353, **360**
„ Візіані 353, 359
„ гранітний 353, **365**
„ дніпровський . . . 353, **362**, 363
„ донський 352, **356**, 357
„ красильний 352, **366**
„ кримський 352, **375**
„ Ліпського 352, 365
„ несправжньокрасильний . . . 352, **369**
„ напівкрасильний 352, **367**
„ різноколірний . . . 352, **370**, 371
„ твердий 352, **373**, 374
Грушанка 6, 16
„ зеленоцвіта 17, **20**
„ круглолиста . . . 17, **22**, 23
„ мала **17**
„ середня 17, 19
ГРУШАНКОВІ 5
ЕБЕНОВІ 181
Жасмін 187, 215
„ кущовий 215, **216**, 217
„ лікарський 215, **216**
„ раноквітучий 218
Живокіст 330, 338
„ кавказький 389, **397**
„ кримський 389, **393**, 394
„ Леонгардта 389, **391**, 392
„ лікарський 389, **399**
„ серцевидний **389**
„ східний 389, **396**
„ шорсткий 389, **398**
Журавлина 59, 66
„ дрібноплідна . . . 66, **69**, 70
„ чотирипелюсткова **66**
Зимолюбка 5, 10
„ зонтична **10**, 11
Золототисячник 221, 228
„ болотяний . . . 228, **235**
„ гарний 229, **230**
„ звичайний . . . 228, **234**
„ колосистий . . . 228, **229**
„ малий 228, **233**
„ Мейера 228, **231**
„ тонкоквітковий . 229, **232**
Іпомея 287, 288
„ пурпурова **288**
Кендир 260, 266
„ кримський **268**
„ Русанова **268**
„ сарматський **266**
Кермек 129, 150
„ виїмчастий 151, **153**
„ донецький 152, **154**
„ дунайський 151, **177**, 178
„ замшовий 152, **156**, 157
„ каспійський 151, 176
„ Мейера 152, **166**
„ перетинчастий 153, **170**
„ південнобузький 152, **159**
„ півкущовий 151, **179**
„ сарептський 153, **169**
„ угорський 161, 162
„ чурюцький 152, **163**
Кермек широколистий 152, **173**
КЕРМЕКОВІ 128, 129
Кизляк 73, 115
„ болотний **115**
Кортуза 73, 97
„ Маттіолі **97**
Кривоцвіт 330, 425
„ польовий **425**
„ східний 425, 427
Куряча сліпота 330, 429
„ „ бліда 430, **435**
„ „ жовта 429, **436**
„ „ звичайна 429, **430**
„ „ здута 430, **437**
„ „ кримська 429, **433**
„ „ російська . . . 429, **432**
Курячі очка 73, 120
„ „ голубі 121, **122**
„ „ польові **121**
Ластовень 270, 274
„ азовський 275, **278**
„ виткий **275**, 276
„ крейдяний 274, **285**
„ лікарський . . . 274, **281**, 282
„ малий 275, **278**
„ проміжний 275, **279**
„ розлогий 274, **283**, 284
„ руський 275, **280**
„ Шмальгаузена 275, **277**
„ Юзепчука 274, **280**
ЛАСТОВНЕВІ 270
Липучка 331, 483
„ бородавчаста 484, **491**
„ їжакова 484, **489**
„ напівоточена 484, **485**
„ розлога 484, **487**
„ спорідінена 484, **488**
ЛОГАНІЄВІ 218
Лохина 63
Маслина 188, 213
„ європейська **214**
МАСЛИНОВІ 187
Медунка 330, 438
„ вузьколиста 438, **448**
„ лікарська 438, **440**
„ м'якенька 438, **442**, 443
„ темна 438, **439**
„ Філярського . . . 439, **446**, 447
„ червона 439, **445**
Молочка 73, 118
„ приморська **119**
МОНОТРОПОВІ 25
Мучниця 30, 53
„ звичайна **54**, 55
Наскельниця 31, 42
„ лежача **42**, 43
Недорістоk 73, 124
„ найменший **124**
Незабудка 330, 450
„ болотна 451, **453**
„ борова 451, **465**
„ відігнута 452, **480**
„ вузьколиста 452, **472**
„ горобейниколиста . . . 452, **474**, 475
„ дерниста 450, **460**
„ дібровна 451, **456**, 457
„ дрібноцвіта 453, **479**
„ жорстка 451, **458**

Незабудка ідська 451, **461**
„ лісова 452, **466**
„ литовська 450, **455**
„ пагорбкова 453, **478**
„ польова 453, **477**, 478
„ Попова 452, 468, 469
„ приальпійська 452, **471**
„ прибережна . . . 451, **461**, 462
„ різноколірна 453, **481**
„ українська . . . 451, **463**, 464
Незабудочник 331, 494
„ низький **495**
Нонея 429
Обвойник 270
„ грецький 271, 272
Огіркова трава 401
Огірочник 336, 401
„ лікарський **402**
Одинарник 73, 116
„ європейський **116**
Одноквітка 5, 13
„ звичайна **13**, 14
Олеандр **269**
Омфалодес 260, 331, 501
„ весняний 501, **502**
„ завитий 501, **504**
„ льнолистий 501, **503**
Первоцвіт 73
„ великочашечковий . . . 75, **82**, 83
„ весняний 74, **79**, 80
„ високий 75, **84**, 86
„ Галера 74, 87
„ дрібненький . . 74, **88**, 89
„ звичайний 74, **75**
„ звичайний × П. весняний . 76
„ звичайний × П. крупночашечковий . . . 77, 78
„ полонинський . . 75, **84**, 85
„ Сибторпа 74, 77
ПЕРВОЦВІТНІ 72
Переломник 73, 89
„ видовжений 90, **93**
„ Козо-Полянського . . . 90, **92**, 93
„ кримський **90**, 91
„ північний 90, **94**
„ Турчанінова 90, **95**
Північниця 72, 104
„ Валеранда **104**, 105
Під'ялинник 26
„ звичайний **26**
Плавун 221, 222
„ щитовидний **222**, 223
Плавушник 72, 102
„ болотний **102**
Плетуха 287, 288
„ звичайна 289, **290**, 291
„ лісова 289, **292**, 293
„ сольданелоподібна **289**
Повитиця 287, 307
„ бессарабська 308, **318**
„ біла 308, **309**
„ бокальчаста 308, **311**
„ викова 309, **314**
„ грониовидна 318
„ Грониовія 308, **319**
„ європейська 309, **312**
„ запашна 308, **318**
Повитиця конюшинна 309, **311**
„ льонова 309, **315**
„ одностовпчикова . 308, **319**, 320
„ південна 308, **316**
„ польова 308, **317**
„ хмелеподібна . . 308, **321**, 322
„ чебрецева 308, **309**
Рамішія 6
„ однобока **6**, 7
Ріндера 329, 499
„ зонтична **499**
„ чотириостюкова 499, **500**
Рододендрон 31, 35
„ жовтий . . . 35, **36**, 37
„ східнокарпатський . . . 35, **39**, 40
Рохелія 330, 497
„ зігнута **497**
Синюха 323
„ голуба **324**
СИНЮХОВІ 323
Синяк 329, 379
„ звичайний 380, **384**
„ італійський 380, **386**
„ подорожниковий 380, **385**
„ червоний **380**, 381
Сніговець 188, 213
„ віргінський **213**
Сольданела 73, 98
„ гірська **99**, 100
„ угорська **99**, 101
Строфіостома 331, 482
„ рідкоцвіта **482**
Суничник 30, 49
„ великоплідний . . 49, **51**, 52
„ дрібноплідний **49**, 50
Тирлич 221, 236
„ ваточниковидний . . 237, **241**, 242
„ весняний 237, **249**
„ вирізаний 237, **247**
„ війчастий 236, **251**
„ голубий 237, **243**
„ жовтий 236, **237**, 238
„ зимній 237, **244**
„ карпатський . . . 237, **252**, 253
„ крапчастий . . . 237, **239**, 240
„ лихоманник 237, **245**
„ мішковий 236, **250**
„ пазушний 237, **255**
„ ранній 237, **252**
„ роздільний . . 237, **246**, 247, 248
„ сніговий 236, **250**
„ язичковий 237, **254**
ТИРЛИЧЕВІ 221
Трубкоцвіт 330, 505
„ Біберштейна **506**, 507
Турнефорція 329, 332
„ сибірська **332**
Фацелія 326
„ дзвоникovидна 327
„ пижмолиста **327**
Філірея 188, 211
„ вузьколиста **212**
„ широколиста **212**
Флокс 323, 325
„ волотистий 325, **326**
„ Друмонда **325**
Фонтанезія 188, 199
„ філіреїподібна **199**

Форзиція 188, 200
„ європейська 201
„ зелена **200**
„ плакуча 200, **201**
Хамедафне 31, 47
„ чашкова 47, 48
Хурма 181
„ американська 184
„ віргінська 182, **184**
„ кавказька 182, **185**
„ східна **182**
„ японська 182
Цикламен 72, 125
„ Кузнецова **126**, 127
„ європейський **126**
Цианхум 270, 286
„ гострий **286**
Чередник 499
Чорниця 59, **60**, 61
Чорнокорінь 331, 508
„ гірський **509**
„ лікарський 509, **510**
„ мальований . . 509, **511**, 512
Шверція 221, 256
Шверція альпійська 257, **259**
„ багаторічна **257**, 258
„ крапчаста 257, **259**
ШОРСТКОЛИСТІ 328
Ясен 188
„ американський 189, **190**
„ білоцвітий **189**
„ Бунге 197
„ вузьколистий 189, **196**
„ глибокий 198
„ гостроплодий 189, 196
„ дзьоболистий 198
„ звичайний 189, **192**
„ каролінський **197**
„ круглолистий 198
„ ланцетний 189, **191**
„ оксамитний 198
„ орегонський 197
„ Палліса 189, **194**, 195
„ пенсильванський 189, **191**
„ согдіанський 198
„ сумахолистий 189, **193**
„ чорний 197

ПОКАЖЧИК
ЛАТИНСЬКИХ НАЗВ І СИНОНІМІВ ДО VIII ТОМА «ФЛОРИ УРСР» [1]

Acaules Fed. **75**
Actinocyclus secundus Klotzsch. . . 6
Aleuritia longiflora Opiz 88
Alkanna Tausch 329
„ cordifolia C. Koch 329
„ orientalis (L.) Boiss. . . . 329
„ tinctoria Tausch. 329
Alpestris M. Pop. 471
Alutacea Klok. . . . 153, 161, 163, 166
Amelia media Alef. 20
„ *minor* Alef. 17
Anagallideae Reichenb. 120
Anagallis L. 73, 120
„ arvensis L. **121**
„ „ var. *coerulea* Ledeb. 122
„ „ *subsp. coerulea* (Schreb.) Schinz. et Kell. 123
„ „ var. *phoenicea* Ledeb. 121
„ coerulea Schreb. . . 121, **122**
„ *latifolia* C. A. M. 122
„ „ L. 121
„ *Monelli* M. B. 123
„ *phoenicea* Scop. 121
„ „ β. *carnea* Ledeb. 121
„ „ var. *carnea* C. Koch . . . 121
„ *tenella* L. 123
Anchusa L. 329, 331, 403, 411
„ *arvensis* M. B. 426
„ „ ssp. *orientalis* O. Ktze 427
„ *azurea* Mill. 418
„ Barrelieri (All.) Vitm. 404, **423**
„ *canescens* Stev. 407
„ Gmelini Ledeb. 404, **408**, 409, 415
„ *Gmelini* × *A. ochroleuca* M. B. 409
„ incana Ledeb. 405
„ italica Retz. 404, **418**
„ leptophylla Roem. et Schult. . . . 404, **405**, 406, 415
„ *lutea* M. B. 436
„ ochroleuca Шмальг. p.p. . . 408
„ ochroleuca M. B. . 404, **410**, 411
„ ochroleuca var. *legitima* Schur. . . 413
„ *officinalis* Ledeb. . . 407, 416
„ officinalis L. . 329, 404, 409, **413**, 415, 417
„ *officinalis* × *A. Gmelini* Ledeb. 415
„ *officinalis* × *A. procera* Bess. 415
„ *orientalis* Reichenb. . . . 428
Anchusa *paniculata* Ait. 418
„ procera Bess. . . . 404, **415**, 417
„ *procera* „ × *A. Gmelini* Ledeb. . 417
„ „ „ × *A. officinalis* L. . . 417
„ „ „ × *A. pseudo-ochroleuca* D.-Sh. . . 417
„ pseudoochroleuca D.-Sh. 404, **411**, 412
„ *pulla* M. B. . . . 431, 432, 434
„ pusilla Gusul. . . . 404, **421**
„ stylosa M. B. 404, **422**
„ „ var. *major* Kusn. . 421
„ tessala Boiss. et Sprun. 404, **420**
„ *ventricosa* Sibth. et Sm. . 437
Andraspis (Duby) C. Koch . . . 93
Andromeda L. 30, 44
„ *calyculata* L. 47
„ grandiflora Hort. . . . 44
„ polifolia L. **44**, 45
„ *rosmarinifolia* Gilib. . . 44
Andromededoideae (Drude) L. Busch. 44
Androsace L. 73, **89**
„ elongata L. 90, **93**
„ Koso-Poljanskii Ovcz. . . 90, **92**, 93
„ *maxima* Ledeb. 96
„ *maxima* L. var. *austriaca* Kusn. 97
„ *primuloides* Moench . . 98
„ septentrionalis L. . . 90, **94**
„ taurica Ovcz. . . . **90**, 91
„ Turczaninovii Freyn. **90**, **95**
„ *villosa* M. B. 91
„ *villosa* Ldb. 92
Anthodendron ponticus Reichenb. . . 36
Antitoxicum cretaceum Pobed. . . . 285
„ *jailicola* Pobed. 285
„ *Juzepczukii* Pobed. . . . 280
„ *laxum* Pobed. 283
„ *minus* Pobed. 279
„ *officinale* Pobed. . . . 281
„ *rossicum* Pobed. 280
„ *scandens* Pobed. 275
„ *Schmalhauseni* Pobed. . 278
„ *stepposum* Pobed. . 281, 283
„ *tauricum* Pobed. 283
Apennini M. Pop. 506
APOCYNACEAE Lindl. 260
Apocynum L. 260, 266
„ *Russanovii* Pobed. . 267, 268
„ sarmatiensis (Woods.) Wissjul. . . . **266**, 268
„ *sibiricum* Pall. . . . 267, 268

[1] Склала О. І. Романова.

Apocynum *syriacum* Gmel. 267
„ *tauricum* Pobed. 267
„ *venetum* L. 267, 268
„ „ var. *wolgense* Fisch. . . . 267
Aponosma DC. 353
Aptera Kuzn. 245
Apula M. Pop. 345
Arbutoideae (Drude) E. Busch. . . 49
Arbutus L. 30, 49
„ *acerbus* Gilib. 54
„ andrachne L. **49**, 50, 53
„ andrachne L. var. serratifolia (O. Ktze.) Kusn. . . . 51
„ *andrachne* × *A. unedo* L. . . 53
„ *andrachoides* Link. 53
„ *hybrida* Ker. 53
„ *serratifolia* Salisb. 53
„ unedo L. 49, **51**, 52
„ „ var. rubra Ait. . . . 53
„ *uva-ursi* L. 54
Arctostaphylos Adans. . . 30, 53, 54
„ *officinalis* Wimm. et Gr. 54
„ uva-ursi (L.) Spreng. . . **54**, 55
Arctotertiariae M. Pop. 502
Arenaria Klok. 362
Armeria Willd. 129, 149
„ elongata (Hoffm.) C. Koch 149
„ *elongata* (Hoffm.) Koch. . 150
„ *purpurea* Koch 150
„ *vulgaris* Willd. 150
Arvenses M. Pop. 477
Arvensia M. Pop. 346
ASCLEPIADACEAE Lindl. 270
Asclepias L. 270, 273
„ *cornuti* Decsn. 273
„ syriaca L. **273**
„ *syriacum* Clus. 273
„ *vincetoxicum* L. 281
Asperae Kern. 439
Asperugo L. 330, 496
„ procumbens L. **496**
Asterolinon Hoffmsg. et Link. 73, 117
„ linum-stellatum (L.) Hoffmsg. et Link. . **118**
Asterotricha Boiss. 372
Auriculastrum Schott 88
Azalea flava Hoffmsg. 36
„ *pontica* L. 36, 38
„ „ var. *autumnalis* C. Koch 36
„ *procumbens* L. 42
Baccatae Mansf. 209
Besseriana Klok. 133
Blackstonia Huds. 221, 226
„ perfoliata (L.) Huds. **226**, 227
BORAGINACEAE Lindl. 328
Borago L. 330, 401
„ *aspera* Gilib. 402
„ officinalis L. 329, **402**
Buddleja L. 219
„ *albiflora* Hemsl. 220
„ *curviflora* Andre 220
„ Davidi Franch 219
Buddleja Davidi var. magnifica (Wils.) Rehd. et Wils. 220
„ *Hemsleyana* Koehne . . . 220
„ *japonica* Hemsl. 220
„ Lindleyana Fort 220
„ *variabilis* Hemsl 220
„ „ var. *magnifica* Wils. 220
Buglossellum Gusul. 419
Buglossum (Gaertn.) Reichenb. . 417
„ *Barrelieri* All. 424
Calluna Salisb. 30, 57
„ *erica* DC. 57
„ vulgaris (L.) Hill. . . 30, **57**
Calycina Klok. 359
Calystegia R. Br. 287, 288
„ sepium (L.) R. Br. 289, **290**, 291
„ „ f. colorata (Lge.) Dörfler . . . 292
„ silvestris (Willd.) Roem. et Schult. . . 289, **292**, 293
„ soldanella (L.) R. Br. . . **289**
„ sylvatica Choisy 292
Caspia Klok. 176
Cassandra calyculata D. Don. . . . 47
Centaurium Hill. 221, 228
„ Meyeri (Bnge) Druce 228, **231**
„ minus Moench. . 228, **233**
„ pulchellum (Swarts) Druce 229, **230**
„ spicatum (L.) Fritsch. . . . 228, **229**
„ tenuiflorum (Hoffmsg. et Link.) Fritsch. . . . 229, **232**
„ uliginosum (W. et K.) Beck. 228, **235**
„ *umbellatum* Gilib. . . . 233
„ vulgare Raf. . . . 228, **234**
Centunculus L. 73, 124
„ minimus L. **124**
Cerinthe L. 329, 377
„ minor L. **377**
„ *quinquemaculata* Wahlb. . . **379**
Chamaecallis Schott 88
Chamaecistus procumbens Kuntze . . 42
Chamaedaphne Moench. . . . 31, 47
„ calyculata (L.) Moench . . . **47**, 48
Chamaejasme C. Koch 90
Chamaeledon procumbens Link . . . 42
Chimaphila Pursh. 5, 10
„ japonica Miq. 10
„ umbellata (L.) Nutt **10**, 11
Chionanthus L. 188, 213
„ virginica L. **213**
Chironia uliginosa W. et K. **235**
Chlora perfoliata Willd 228
Chondrophylla Bunge 246
Clistogrammica Engelm. 316
Coelanthe DC. 237
Coerulescentia M. Pop. 511
CONVOLVULACEAE Juss. 287

Convolvuloideae Choisy 288
Convolvulus L. 287
„ *arvensis* Bess. 306
„ „ L. . . . 294, **306**
„ „ „ f. erectus Ledeb. . . 306
„ „ „ α. major Czern. . . 306
„ „ „ f. multiflorus Ledeb. . . 306
„ „ „ f. sagitatus Ledeb. . . 306
„ *Besseri* Spr. 300
„ *bracteosus* Juz. 298
„ *Calverti* β. *elongata* Kusn. 298
„ *Calverti* β. *tauricus* Bornm. 297
„ cantabrica L. **294**, 295
„ hirsutus Stev. . 294, **302**, 303
„ holosericeus M. B. 294, **298**, 299
„ *lanuginosus* Ledeb. . . . 298
„ lineatus L. . . 294, **300**, 301
„ *purpureus* L. 288
„ *sagittifolius* Fisch. . . . 306
„ scammonia L. . 294, **304**, 305
„ *sepium* L. 289
„ „ β. coloratum Lange . . . 292
„ *sericocephalum* Juz. . . . 298
„ *silvestris* Willd. 292
„ *soldanella* L. 290
„ *sylvaticus* W. et K. . . 292
„ tauricus (Bornm.) Juz. . . 294, **296**, 297, 298
„ tauricus var. bracteosus (Juz.) Wissjul. . . 298
„ „ „ sericocephalus (Juz.) Wissjul. 298
„ *triqueter* V. Petr. . . . 298
Cortusa L. 73, 97
„ Matthioli L. **97**
„ „ var. *sibirica* Sagorsky et Schneid 98
„ *sibirica* Andrz. 98
Crossopetalum Froel. 251
Cryptanthera DC. 430
Cuscuta Engelm 309
„ L. 287, 307
„ alba Presl. 308, **309**
„ *arvensis* Malz. 317
„ „ „ var. *calycina* Engelm. . 317
„ australis R. Br. 308, 316
„ bassarabica Buja . . . 308, **318**
„ *breviflora* Vis. 316
„ campestris Vuncker . 308, **317**
„ cupulara Engelm . . . 308, **311**
„ epithymum Murr. . . . 308, **309**
„ „ „ var. *alba* Engelm. 309
„ „ „ β. *trifolii* Babingt. . 311
Cuscuta epithymum Murr. var. *vulgaris* Engelm. . . 311
„ epilinum Weiche . 309, **315**, 316
„ europaea L. 309, **312**
„ „ subsp. *viciae* Engelm. . 314
„ „ „ Ganetsch. 314
„ Gronovii Willd. . . . 308, 319
„ lupuliformis Krocker . 308, **321**
„ monogyna Vahl . 308, **319**, 320
„ *obtusiflora* Humb. var. *breviflora* Engelm. 316
„ *planiflora* Шмальг. 312
„ *planifolia* Ten. var. *approximata* Engelm. 312
„ racemosa Malz. 318
„ *Rogowicziana* Trautv. . . . 316
„ suaveolens Ser. 308, **318**
„ trifolii Rabingt. . . . 309, **311**
„ viciae Koch 309, 314
Cyanea Kusn. 396
Cyclamen L. 72, 125
„ *adscharicum* Pobed. . . . 128
„ *coum* L. 128
„ *coum* Mill. 128
„ *coum* M. B. 127
„ europaeum L. 125, **126**
„ Kusnetzovii Kotov et Czernova **126**, 127, 128, 521
„ persicum Mill 125
Cyclamineae (Reichenb.) Pax. . . 125
Cyclostigma Griseb. 249
Cynanchoideae K. Schum. 273
Cynanchum L. 270, 286
„ acutum L. **286**
„ *intermedium* Kleop. . . . 279
„ *laxum* auct. 285
„ „ Bartl. 283
„ *maeoticum* Kleop. . . . 278
„ *minus* auct. 279
„ „ C. Koch 279
„ *nigrum* C. A. M. 275
„ *scandens* Kusn. 275
„ *Schmalhausenii* Kusn. . . 278
„ *vincetoxicum* Pers. . . . 281
Cynoglossum L. 331, 508
„ *creticum* Mill. 513
„ divaricatum Steph. . . 510
„ *germanicum* Jacq. . . 509
„ holosericeum Stev. . . 510
„ *laevigatum* L. f. 500
„ *linifolium* L. 503
„ montanum L. **509**
„ nebrodense Guss. . . . 509
„ officinale L. 329, 509, **510**, 514
„ pictum Ait. . 509, **511**, 512
„ *Rindera* Pall. 500
„ *scorpioides* Haenke . . 504
„ *stamineum* M. B. . . . 508
„ tianschanicum M. Pop. . 511
„ *umbellatum* W. K. . . . 500
Cynoglottis Gusul. 423
Cyrtocaryum DC. 437
Daphnidostaphylis Fendleriana Klotzch. 47

Diospyros L. 181
„ Kaki L. f. 182
„ „ „ var. *glabra* DC. . . **186**
„ lotus L. 181, **185**
„ virginiana L. 182, 184
EBENACEAE Vent. 181
EBENALES Eugl. 180
Echinatae M. Pop. 488
Echinospermum barbatum Lehm. . . 492
„ *consanguineum* F. et M. 489
„ *deflexum* Lehm. . . . 494
„ *heteracanthum* Ledeb. 486
„ *lappula* Lehm. . . . 490
„ *patulum* Lehm. . . . 487
„ *saxatile* Wettst. . . . 492
„ *semicinctum* Stev. . . 486
Echitoideae Schum. 266
Echium L. 329, 379
„ *altissimum* Jacq. 387
„ *asperrinum* Lam. 387
„ italicum L. 380, **386**
„ *pyramidatum* DC. 387
„ plantagineum L. . . . 380, **385**, 386
„ rubrum Jacq. **380**, 381
„ *violaceum* Ledeb. 386
„ vulgare L. 380, **384**
Endotricha Froel 251
Ephemerum (Reichenb.) Endl. . . 114
Erica *glabra* Gilib. 57
„ tetralix L. 30
„ *vulgaris* L. 57
ERICACEAE DC. 29
Ericales Lindl. 5
Ericoideae Drude 56
Eritrichium Schrad. 331, **494**
„ nanum (Vill.) Schrad. **495**
Erythraea centaurium Pers. 233
„ *linarifolia* Neil. 235
„ *linariaefolia* Pers. 234
„ *Meyeri* Bnge **231**
„ *pulchella* Horn. 230
„ „ „ β. *albiflora* Ledeb. . 231
„ *ramosissima* Pers. 230
„ „ „ var. *Meyeri* Kuzn. . . . 231
„ „ Pers. var. *pulchella* (Fr.) Griseb. . 230
„ *spicata* Pers. 229
„ *tenuiflora* Hoffmsg. . . . 231
„ *turcica* Vel. **233**
„ uliginosa Host. 235
Euanchusa Griseb. 405
Euborago DC. 401
Eucuscuta Engelm. 309
Euerythraea Griseb. 230
Eugentiana Kusn. 237, 239
Eulappula Gürke 484
Eulimonia Klok 163, 166
Eulimonium Pax. 153
Eulithospermum DC. 344
Eumyosotis DC. 453
Euolea DC. 214
Euonosma DC. 351, 359
Eupolemonium Peter. 324
Euprimula Schott 75
Eusilvaticae M. Pop. 466
Eusymphytum Kusn. 389
Eusyringa C. Koch 202
Euswertia C. B. Clarke 257
Flavescentes M. Pop. 435
Fontanesia Labill. 188, 199
„ *Fortunei* Carr. 199
„ phillyreoides Labill. . . **199**
„ „ „ var. Fortunei (Carr.) Koehne 199
„ phillyreoides Labill. var. mediterranea Lingelsh. 199
„ phillyreoides Schm. . . . 199
Forsythia Vahl. 188, 200
„ europaea Deg. et Bald. . . 201
„ *Fortunei* Lindl. 201
„ *intermedia* Zabel. 201
„ suspensa (Thunb.) Vahl. 200, **201**
„ suspensa (Thunb.) Vahl. var. Fortunei (Lindl.) Rehder . . 201
„ viridissima Lindl. **200**
„ viridissima Lindl. × F. suspensa (Thunb.) Vahl. 201
Fraxinaster DC. 190
Fraxineae Endl. 188
Fraxinus L. 188, 197
„ americana L. **189**, **190**
„ „ subsp. pennsylvanica Waesmael . . 191
„ angustifolia Vahl. 189, **196**, 197
„ *aurea* Pers. 193
„ Bungeana DC. 197
„ Caroliniana Mill. 197
„ coriariifolia Scheele . 189, **193**
„ excelsior L. . . . 189, **192**, 194
„ „ „ f. aurea (Pers.) C. Koch . . 193
„ „ „ „ *coriariaefolia* Boiss. . . 194
„ „ „ „ monophylla Desf. . . 193
„ „ „ „ pendula Ait. . . . 193
„ „ L. f. *simplicifolia* Willd. . . 193
„ „ „ „ spectabilis C. Koch. . 193
„ *holotricha* Prodan 194
„ lanceolata Borkh. . . 189, **191**
„ nigra Marsch. 197
„ oregona Nutt. 197
„ ornus L. **189**
„ oxycarpa Willd. . . . 189, **196**
„ „ „ var. angustofolia (Vahl.) Lingesh. . . . 197
„ *oxyphylla* M.B. **196**
„ Pallisae Willm. . 189, **194**, 195
„ pennsylvanica Waesmael. 189, **191**

Fraxinus pennsylvanica var. lanceolata Sarg. . . 192
„ *Pojarkoviana* V. Vassil. . 197
„ *potamophila* Herd. 198
„ profunda Busch. 198
„ *pubescens* Lam. 191
„ Regelii Dippel 198
„ rotundifolia Mill. 198
„ rhynchophylla Hance . . . 198
„ sogdiana Bunge 198
„ velutina Torr. 198
„ viridis Michx 192
Frigida Kusn. 244
Gentiana L. 221, 236
„ *acaulis* L. subsp. *excisa* Kusn. 249
„ *albida* γ. *frigida* (Haenke) Kusn. 244
„ *amarella* L. p.p. 254
„ „ var. *axillaris* Ledeb. 256
„ „ ε. *obtusifolia* Ledeb. . . . 252
„ asclepiadea L. . . 237, **241**, 242
„ axillaris (F. M. Schmidt) Murb. 237, **255**
„ *bucoviensis* Herbich . . . 251
„ carpatica Wettst. 237, **252**, 253
„ *carpaticola* Borb. 253
„ *centaurium* L. 233
„ ciliata L. 236, **251**
„ cruciata L. 237, **245**
„ excisa Presl. . . 237, **247**, 248
„ frigida Haenke . . . 237, **244**
„ *Kochiana* Perr. et Song. . 249
„ laciniata Kit. . . 237, **246**, 247
„ lingulata C. *A.* Agardh. 237, **254**
„ lutea L. 236, **237**, 238
„ **nivalis** L. 236, **250**
„ ***perfoliata*** L. 228
„ pneumonanthe L. . . . 237, **243**
„ „ „ var. minor Brot. . 244
„ praecox A. et J. Kern 237, **252**
„ „ var. *carpatica* Hegi. . . . 253
„ *pratensis* Froel p.p. . . . 256
„ *pulchella* Swartz. . . . 230
„ punctata L. . . . 237, **239**, 240
„ *pyrenaica* α. var. *laciniata* Jav. 246
„ *spicata* L. 229
„ utriculosa L. 236, **250**
„ *Vagneriana* Janka 246
„ verna L. 237, **249**
GENTIANACEAE Dum. 221
Gentianoideae DC. 226
Genuina Boiss. 153
Glauceae Fed. 118
Glaux L. 73, 118
„ maritima L. **119**
Goniolimon Boiss. 129, 130
„ *Besserianum* Kusn. . . . 140
„ Besserianum (Schult.) Kusn. . 131, 143, **146**, 147
„ Besserianum var. *desertorum* Kusn. 142
„ caucasicum Klok. . . . 133, 140, 522
Goniolimon desertorum (Trautv.) Klok. . 132, **140**, 141, 143
„ elatum (Fisch.) Boiss. 130, 131
„ glaberrimum Klok. . **133**, 148
„ *graminifolia* var. α. *typica* Rgl. 145
„ graminifolium (Ait.) Boiss. . 131, **143**, 144, 146
„ *graminifolium* Линчевск. 142
„ orae-syvashice Klok. . . 131, 132, **133**, 134, 135
„ orae-syvashice f. grabrescens Klok 133
„ platypterum Klok. . . . 133, 137, 140, 522
„ rubellum (S. G. Gmel.) Klok. . 131, 133, 135, 143
„ rubellum Линчевск. . 135
„ tataricum (L.) Boiss. . 131, 132, **135**, 137, 140, **143**, **148**
„ tataricum β. *angustifolium* Boiss. . . . 148
„ „ var. δ. *Besserianum* Trautv. 148
„ „ subsp. *Besserianum* Nym. . 148
„ „ var. ε. desertorum Trautv. 142
„ „ f. eutataricum Klok. . 138, 139
„ „ γ. *laxiflorum* Boiss. . . . 142
„ „ f. pseudo-Besserianum Klok. 138
„ „ var. β. *puberulum* Trautv. . . 137
„ „ f. *pumila* Кузн. . 135, 140
„ „ f. *subcaucasicum* Klok. 137, 139, 140
„ „ f. subtauricum Klok. . 137, 140
„ „ var. typicum Trautv. . 137
„ tataricum Кузн. 140
„ tataricum Линчевск. . 135
„ tauricum Klok. . 132, 137, **138**, 139, 140, 148, **149**, 521
„ tauricum f. glabricalyx Klok. . . . 138
Graminifolia Klok. 133
Grammica Engelm. 316
Hackelia Opiz. 331, 493
„ deflexa (Wahlnb.) Opiz . **493**
Haplorhiza Ledeb. 93
Haplotricha Boiss. 353
Heliotropium L. 329, 333
„ *dolosum* Not. 337
„ *Eichwaldi* Steud. . . . 336
„ ellipticum Ledeb. . 334, **336**
„ „ var. *littorale* M. Поп. . . 337
„ *europaeum* L. . 335, 336, **338**
„ „ var. *micranthum* Ledeb. . . 335
„ „ var. *Stevenianum* Schmalh. . 335

Heliotropium *incanescens* Andrz. . . 337
„ *intermedium* Andrz. . . 340
„ littorale Stev. . . 334, 337
„ peruvianum L. **334**
„ Stevenianum Andrz. . **334**
„ suaveolens M. B. . . . 334, **338**, 339
„ *subcanescens* Andrz. . 335
Heterocanthae M. Pop. 485
Hippon axillare F. M. Schmidt. . . 256
Holostigma C. Koch 380
Holotrichae Boiss. 149
Homotrichae Gusul 413
Hottonia L. 72, 102
„ inflata Ell. 102
„ *millefolium* Gilib. 103
„ palustris L. **102**
Hottonieae (Reichenb.) Endl. . . 102
Hyalolepidea Boiss. 169
HYDROPHYLLACEAE Lindl. . . . 326
Hypopithis Adans. 26
„ glabra DC. 26
„ monotropa Crantz. . . . **26**
„ monotropa var. glabra Roth. . 29
„ „ „ hirsuta Roth. . 29
„ *multiflora* Scop. 26
„ „ „ var. *glabra* Ledeb. 26
„ „ „ „ *hirsuta* Ledeb. 26

Ipomoea L. 287, 288
„ *batatas* (L.) Lam. 288
„ purpurea (L.) Roth. **288**

Inermis Boiss. 294
Italica M. Pop. 386
Jasmineae R. Br. 215
Jasminoideae Knobl. 215
Jasminum L. 187
„ fruticans L. . . . 215, **216**, 217
„ nudiflorum Lindl. 218
„ officinale L. 215, **216**
„ *Sieboldianum* BC. 218
Lappula Gilib. 331, 483
„ anisacantha (Turcz.) Gürke 488
„ barbata (M. B.) Gürke . . 484, **491**
„ consanguinea (Fisch. et Mey.) Gürke. . . 484, **488**
„ *deflexa* Garcke 494
„ echinata Gilib. . . . 484, **489**
„ „ var. *anisacantha* Kusn. . . 489
„ „ „ *consanguinea* Brand. . 489
„ *heterocantha* (Led.) Gürke 486
„ heterocarpa Klok. et Artemcz. 486
„ kulikalonica Zak. 491
„ macrantha (Ledeb.) Gürke 487
„ microcarpa (Ledeb.) Gürke 491
„ *myosotis* Moench. . . . 490
Lappula patula (Lehm.) Aschers. 484, **487**
„ *saxatilis* Кузн. 492
„ semicinta Gilib. . . . 484, **485**
„ tadshicorum M. Pop. . . . 488
„ tianschanicum M. Pop. . . 488
Latifolia Klok. 173
Ledum L. 31
„ palustre L. 30, **31**, 32
Leptophylla Gusul. 405
Lerouxia (Merat) Endl. 108
Ligustrina (Rupr.) Maxim. 206
„ *amurensis* Rupr. 207
„ *japonica* Maxim. 207
„ *pekinensis* Rupr. 208
Ligustrum L. 188, 208
„ *eusitanicum* L. 209
„ lucidum Ait. **209**
„ vulgare L. 209, **210**
„ „ f. albo-variegatum Kirchn. . . . 211
„ „ f. aurea-variegatum Kirchn. . . . 211
„ „ f. pyramidale Dipp. 211
Limnanthemum nymphoides Link. . . 222
„ *peltatum* Gmel. 222
Limonium Mill. 129, 150
„ alutaceum (Stev.) Ktze. . . 152, **156**, 157, 166
„ *Besserianum* Ktze. 148
„ *Bungei* Линчевск. . . . 172
„ Bungei (Claus) Gamajun. . . . 169, 173
„ caspium (Willd.) Gams. . . . 151, **176**, 177
„ czurjukiense (Klok.) Lavr. . 152, 156, **163**, 166
„ danubiale Klok. . . 151, **177**, 178, 526
„ *desertorum* Ktze. 142
„ donetzicum Klok. 152, **154**, 158, 159, 175, 513
„ donetzicum f. longibracteatum Klok. . . . 154, 524
„ *Gmelinii* Линчевск. 161, 168
„ „ (Willd) Ktze. . 161, 169
„ *graminifolium* Ktze. . . . 145
„ hungaricum Klok. . . 161, 162
„ hypanicum Klok. 152, 158, **159**, 161, 524
„ latifolium (Sm.) Ktze. . . 152, **173**, 175
„ latifolium × L. membranaceum 175
„ Meyeri (Boiss.) Ktze. . . 152, **166**, 169, 177
„ membranaceum (Czern.) Klok. . . 153, **170**, 173, 175
„ *neoscoparium* Klok. . 169, 525
„ sareptanum (Becker) Gams. . 153, **169**, 173, 175
„ *scoparium* Klok. 169
„ sinuatum (L.) Moench. . . . 151, **153**
„ suffruticosum (L.) Kuntze . . 151, **179**, 180

Limonium tomentellum (Boiss.) Ktze. . . . 156, 163, 166
„ *tomentellum* Линчевск. . . . 154, 158
Lithospermum L. 330, 340
„ apulum (L.) Vahl. 341, 345
„ arvense L. 341, **347**
„ „ f. annuum Betner . . 348
„ *arvense* Шмальг. p.p. 347, 350
„ Czernjajevii Klok. . . 341, **348**, 349
„ erythrorhizon Sieb. et Zucc. 344
„ officinale L. . . . 341, **344**
„ purpureo-coerulea L. **341**, 342
„ *retortum* Pall. 498
„ Sibthorpianum Griseb. . . . 341, 346
„ *strigosum* M. B. 346
„ tenuiflorum L. f. . . . 346
„ *tenuiflorum* Czern. . . 350
„ tenuiflorum f. viscidula Czern. 350
Litorales M. Pop. 461
LOGANIACEAE Lindl. 218
Loiseleuria Desv. 31, 42
„ procumbens (L.) Desv. **42**, 43
Longiflorae Fed. 87
Lycopsis L. 330, 425, 427
„ arvensis L. **425**, 427
„ „ subsp. *occidentalis* Kusn. 426, 427
„ „ „ *orientalis* O. Ktze. . 428
„ *erecta* d'Urv. 428
„ *lutea* Desr. 436
„ *micrantha* Ledeb. . . . 428
„ orientalis L. 425, **427**
„ *pulla* L. 431
„ *taurica* Stev. 428
„ „ Ledeb. 434
Lyonia calyculata Rchb. 47
Lysimachia L. 73, 106
„ dubia Soland . . 107, **114**
„ *linum-stellatum* L. 118
„ nemorum L. . . 106, **108**, 109
„ nummularia L. . . . 106, **107**
„ punctata L. . . 107, **110**, 111
„ „ var. *verticillata* (M. B.) Boiss. . . 111
„ *punctata* Шмальг. . . . 111
„ tenella L. 123
„ *thyrsiflora* L. 115
„ verticillaris Spreng . . 107, **111**, 112
„ *verticillata* M. B. . . . 111
„ vulgaris L. 107, **113**
Lysimachieae Reichenb. 106
Lysimatrum Endl. 113
Macracanthae M. Pop. 487
Margarospermum Reichenb. 341
Maschalanthus DC. 504
Mattia umbellata Schult. 500
Megista Schlechtd. 95
Menyanthes L. 221, 224
„ *nymphoides* L. 222
„ trifoliata L. **224**
„ „ f. submersa Glück. . . . 226
Menyanthoideae Gilg. 222
Metachlamydeae Engl. 5
Molles Kern. 441
Moneses Salisb. 5, 13
„ *brevicaulis* Schur. 15
„ *grandiflora* Salisb. . . . 15
„ uniflora (L.) A. Gray . **13**, 14
„ „ Alef. 15
„ *verticillata* Schur. . . . 15
Monogyna Engelm. 319
Monotropa fragrans Gilib. 26
„ *glabra* Bernh. 26
„ *hirsuta* Hornem **26**
„ *hypophegea* Wallr. . . . 26
„ *hypopithys* L. **26**
„ „ var. *glabra* Roth. . . . 26
„ „ var. *hirsuta* Roth. . . . 26
„ *multiflora* (Scop.) Fritsch. **26**
MONOTROPACEAE (Nutt.) Lindl. 25
Myosotis L. 330, **450**
„ alpestris Schmidt. **452**, **471**, 472
„ „ var. *stenophylla* (Knaf.) Vestergr. . . . 473
„ *apula* L. 346
„ *arenaria* Schrad. . . . **480**
„ arvensis (L.) Hill. . . 453, **477**
„ „ var. *versicolor* Pers. 482
„ baltica Samuels 453
„ *barbata* M. B. 492
„ *Blockiana* Wol. . . . 470, 473
„ caespitosa Schulz. . 450, **460**
„ collina Hoffm. . . . **453**, **478**
„ *deflexa* Wahlenb. 494
„ heteropoda Trautv. . . . 477
„ *hispida* Schlecht 479
„ idaea Boiss. et Heldr. . . . 451, **461**, 463
„ *intermedia* Link. 477
„ *lappula* L. **490**
„ lazica M. Pop. 477
„ *lingulata* Lehm. **460**
„ lithospermifolia Hormen. . . 452, **474**, 475
„ lithuanica Bess. . 450, **455**, 456
„ litoralis Stev. 451, **461**, 462, 463
„ *lutea* (Cav.) Pers. var. *versicolor* (Pers.) Thell. 482
„ micrantha Pall. 453
„ „ Bess. 479
„ *montana* Bess. 473
„ „ M. B. 474
„ *nana* Vill. 495
„ nemorosa Bess. . 451, **456**, 457, 458, 459
„ *obtusa* Willd. et Koch . . 424
„ palustris Lam. . . 451, **453**, 456
„ „ „ β. *lithuanica* Шмальг. . 455

Myosotis palustris Lam. var. *memor* Kittel . . 454
„ „ „ c. nemorosa Шмальг. . 456
„ „ „ var. *strigulosa* M. et K. . 459
„ pineticola Klok. . 451, **465**, 466
„ Popovii Dobrocz. . 452, **468**, 469, 471, 527
„ refracta Boiss. . 452, **480**, 481
„ *saxatilis* Pall. 492
„ *scorpioides* L. β. *arvensis* L. . 477
„ *scorpioides* L. *subsp. caespitosa* (K. F. Schultz) Hermann. 460
„ *scorpioides* L. var. *lithospermifolia* Willd. . . . 474
„ *scorpioides* L. β. *palustris* L. . **454**
„ sicula Guss. 453
„ *silvatica* auct. p.p. 468
„ „ Hoffm. 452, **466**, 468
„ „ subsp. *frigida* Vestergr. . . 467
„ „ var. *lithospermifolia* Kusn. . . 474
„ *sparsiflora* Mikan. 483
„ stenophylla Knaf. . . 452, **472**
„ *stricta* Link. 480
„ „ β. *spenuncicola* Boiss. 481
„ *strigulosa* Reichenb. . . 451, 454, **458**
„ *suaveolens* M. Pop., p.p. 468, **473**, 476
„ ucrainica M. Pop. p.p. . . 466
„ ucranica Czern. . 451, **463**, 464, 466
„ versicolor (Pers.) Schmidt. 453, **481**
Myrtillus niger Gilib. 62
„ *uliginosus* Drej **63**
Naumburgia Moench 73, 115
„ *guttata* Moench 115
„ thyrsiflora (L.) Reichenb. **115**
Nerium L. 260, 269
„ oleander L. **269**
Nonea Medik. 330, 429
„ alpestris (Stev.) G. Don. . . 435
„ daghestanica Kusn. 430
„ deccurens (C.A.M.) G. Don. . . 430
„ flavescens (C. A. M.) F. et M. . 435
„ intermedia Ledeb. 430
„ lutea (Desr.) Reichenb. . . . 429, 435, **436**
„ pallens Petrovič . . . 430, 435
„ *pulchella* Pacz. 435
„ pulla (L.) DC. . 429, **430**, 431, 432
„ „ var. *rossica* (Stev.) M. Pop. . . . 432
„ „ „ *taurica* (Ledeb.) Kusn. 434
„ rossica Stev. . . . 429, 431, **432**
„ setosa (Lehm.) Roem. et Schult. 435
„ taurica Ledeb. . . . 429, 432, **433**
„ ventricosa Шмальг. 436
Nonea ventricosa (Sibth. et Sm.) Griseb. . 430, **437**
„ versicolor (Stev.) Sweet. . **435**
Nonostylos Maxim. 319
Nummularia (Gilib.) Klatt. . . . 107
„ *repens* Gilib. 107
„ *thyrsiflora* O. Ktze. . . . 115
Nymphaethe Griseb. 222
Nymphoides Hill. 221, 222
„ peltatum (S. G. Gmel.) O. Ktze. 222, 223
Ochroleuca Kusn. 389
Olea L. 188, 213
„ europaea L. 187, 213, **214**
„ „ var. *oleaster* DC. . . . 215
„ „ „ *sativa* DC 215
„ „ „ *silvestris* Rouy . 215
„ *oleaster* Hoffm. et Link. 214, 215
„ sativa Hoffm. 214, 215
OLEACEAE Lindl. 187
Oleineae Endl. 208
Oleoideae Knabl. 188
Omphalodes Moench. 331, 501
„ cappadocica (Willd.) DC. 503
„ linifolia (L.) Moench. . . . 501, 503
„ scorpioides (Haenke) Schrank. . . 501, 504
„ verna Moench 501, **502**, 503
Onosma L. **329**, 330, 351
„ *arenarium* W. K. . 364, 365, 366
„ „ M. Попов . . . 364
„ borysthenicum Klok. . . . 353, **362**, **363**, **364**, 365, 366
„ *calycinum* M. Попов . . . **361**
„ „ Stev. . . . 359, 362
„ *echioides* L. 359, 362
„ „ c. *tinctorium* Schmalh. . . 367
„ graniticola Klok. . . . 353, **365**
„ *iricolor* Klok. **372**
„ Lypskyi Klok. 352, **365**, 366, 367
„ macrochaetum Klok. et Dobrocz. . 353, **360**, 527
„ *mugodzaricum* Klok. 372
„ polychromum Klok. 352, 368, 369, **370**, 371, 372
„ polychromum Klok. f. Subiricolor Klok. 370
„ polyphyllum Ledeb. . . 352, **353**, 354, 356
„ pseudotinctorium Klok. 352, 366, 367, 368, **369**
„ rigidum Ledeb. 352, **373**, 374, 375
„ *samaricum* Klok. 372
„ *setosum* Ledeb. 366
„ sericeum Willd. 353
„ *simplicissimum* auct. 358
„ „ L. . 356, 358, 359
„ *stellulatum* Ledeb. . . 373, 376
„ „ W. K. β. *rigidum* Schmalh. . 373
„ subtinctorium Klok. 352, **367**, 369, 370
„ tanaiticum Klok. 352, **356**, 357, 358, 359

Onosma tauricum Pall. 352, **375**
„ tinctorium M. B. 352, **366**
„ „ β. M. B. 372
„ „ auct. p.p. . . 368, 369
„ Visiani Clem. . . 353, **359**, 362
„ „ Stev. 361
Orthocaryum DC. 435
Ornus (Neck.) DC. 189
Oxycoccus Adans. 59, 66
„ macrocarpus Pers. . . . 66
„ microcarpus Turcz. 66, **69**, 70
„ quadripetalus Gilib. . . **66**
„ *oxycoccus* (L.) Mac.-M. . 67
„ *palustris* Pers. 67
„ „ β. *pusillus* Dunal . . . 71
„ *pusillus* Nakai 71
Pallidae M. Pop. 435
Palustres M. Pop. 453
Periploca L. 270
„ graeca L. **271**, 272
Periplocoideae K. Schum. 270
Phacelia Juss. 326
„ campanularia A. Gr. . . . 327
„ tanacetifolia Benth. . . . **327**
Pharbitis purpurea (L.) Voigt. . . 288
Phlox L. 323, 325
„ *acuminata* Pursch. 326
„ Drummondii Hook. **325**
„ paniculata L. 325, **326**
Phillyrea L. 188, 211
„ angustifolia L. **212**
„ latifolia L. **212**
Phyllodoceoideae (Drude) E. Busch. 42
Pinnatifolia DC. 216
Plagiobasis Boiss. 149
Pleurotrichae Boiss. 149
Plumbageae Spach. 129
PLUMBAGINACEAE Lindl. . . 128, 175
Plumbaginoideae Kusn. 129
Plumbago L. 130
„ capensis Thunb. 130
„ europaea L. 130
Plumieroideae Schum. 261
Pneumonanthe Neck. 241
POLEMONIACEAE Vent. 323
Polemonium L. 323
„ coeruleum L. **324**
„ coeruleum f. angustofolium Opiz. . 325
„ „ f. latifolium Opiz. . . 325
Polifolia montana Nakai 44
Polychroma Klok. 368, 370, 372
Primula L. 73, 74, 79
„ acaulis Jacq. 75
„ „ (L.) Jacq. × P. officinalis (L.) Jacq. . 77
„ „ Pax var. Sibthorpii Pax. **78**
„ „ var. rubra Sibth. et Smith . . . 78
„ amoena L. var. Sibthorpii C. Koch. 78
„ auriculata L. 74
„ *carpatica* Попов 84
„ denticulatus Smith 74
Primula elatior (L.) Hill. . 75, **84**, 86
„ „ var. *carpatica* f. *poloninensis* Domin. . . **84**
„ „ „ *genuina* Pax. . . 87
„ floribunda Wall. 74
„ Halleri J. S. Gmel. . . 74, **87**
„ Komarovii A. Los. **79**
„ *longiflora* All. 88
„ macrocalyx Bunge . . 75, 77, **82**, 83
„ *Matthioli* Richter **98**
„ minima L. 74, **88**, **89**
„ obconica Hance 74
„ *officinalis* (L.) Hill. . . . 81
„ „ var. *macrocalyx* (Bunge) C. Koch . . 82
„ poloniensis (Domin) Fed. 75, **84**, 85
„ Sibthorpii Hoffmsg. . . 74, **77**, **79**
„ sinensis Lindl. 74
„ *variabilis* Goupil 77
„ veris L. . . 74, 77, **79**, **80**
„ „ M. B. **82**
„ „ var. *acaulis* L. . . . 76
„ „ „ *elatior* L. . . . **87**
„ „ „ *officinalis* L. . . . 81
„ „ subsp. *macrocalyx* (Bunge) Ludi . . 82
„ vulgaris Huds. . 74, **75**, 76, 77, 79
„ vulgaris var. rubra Станков-Талиев . . 78
„ vulgaris subsp. *Sibthorpii* (Hoffmsg.) W. W. Sm. et Forrest **78**
„ vulgaris × P. macrocalyx Bunge . . 77, 78
„ „ × P. Sibthorpii A. Los. 79
„ „ × P. veris L. . . . **76**
PRIMULACEAE Vent. 72
Primulales Lindl 71
Primuleae Reichenb. 75
Pseudoparacarym M. Pop. 503
Pteroclados Boiss. 153
Pullae M. Pop. 430
Pulmonaria L. 330, 438
„ angustifolia L. . 438, 440, **448**
„ *azurea* Bess. 448
„ *dacica* Simk. 446
„ Filarszkiana Jav. 439, **446**, 447
„ *mollis* Bess. 442
„ mollissima Kern. . 438, 442, 443, 444
„ obscura Dum. . . . 438, **439**
„ officinalis L. 438, **440**
„ „ var. γ 439
„ „ subsp. *obscura* Murb. . . . **439**
„ „ × P. angustifolia L. 449
„ rubra Schott . 439, **445**, 446
„ „ var. dacica Simk. **446**
„ *transsilvanica* Schur. . . 445
Purpurea M. Pop. 509

Pyrola L. 6, 16
„ *chlorantha* Swartz 21
„ *frutescens* Gilib. 10
„ media Swartz 17, **19**
„ minor L. 17
„ rotundifolia L. . . . 17, **22**, 23
„ *secunda* L. 6
„ *umbellata* L. 10
„ *uniflora* L. 15
„ virescens Schweigg. . 17, **20**
PYROLACEAE Lindl. 5
Ramischia Opiz 6
„ obtusata (Turcz.) Freyn. 6
„ secunda (L.) Garcke **6**, 7
„ *secundiflora* Opiz 6
Rhododendroideae Drude 31
Rhododendron L. 30, 31, 35
„ *alpinum* Lerchenf. . 41
„ *aureum* Georg. . . . 35
„ *caucasicum* Pall. . . 35
„ *dahuricum* L. 35
„ *flavum* G. Don. . 36, 38
„ **hirsutum** Baumg. . . 41
„ Kotschyi Simk. . 35, **39**, 40
„ luteum Sweet 35, **36**, 37
„ „ var. glaucum E. Wolf. . 38
„ *myrtifolium* Schott et Kotschy . . . 41
„ *ponticum* Schreb. . . 36
„ *procumbens* Wood. . . 42
Rhytispermum (Link.) DC. 345
Rindera Pall. 329, 499
„ *laevigata* Roem. et Schult. 500
„ tetraspis Pall. 499, **500**
„ umbellata (W. et K.) Bunge **499**
Rochelia L. 330, 497
„ disperma (L. f.) C. Koch . . 497
„ retorta (Pall.) Lipsky . . **497**
„ *saccharata* Reichenb. . . . 498
„ *stellulata* Reichenb. . . . 498
Rubra M. Pop. 510
Samoleae Reichenb. 103
Samolus L. 72, 104
„ Valerandi L. **104**, 105
Sarcophyllum (Boiss.) Lincz. . . 179
Sareptana Klok 169, 173
Scandenta Boiss. 304
Schizostigma C. Koch 383
Schweyckerta nymphoides K. Ch. Gmel. 222
Simplicissima Klok. et Dorbocz. . 356
Soldanella L. 73, 98
„ hungarica Simk. . **99**, 101
„ *major* Vierhapper . . 99
„ montana Mikan. . . **99**, 100
„ „ Smoljaninova 101
„ „ Willd. *subsp. eumontana* Ludi 99
„ „ Willd. *subsp. hungarica* Ludi 101
„ „ Mikan. × S. hungarica Simk. . 102
Soldanelleae (Pax) Fed. 98
Solenanthus Ledeb. 330, 505
„ Biebersteinii DC. . . **506**, 507
Solenanthus *dubius* Fisch. 508
Spathulata Klok. 176
Spicaria Griseb. 229
Spicatae Knuth. 114
Statice alutacea Stev. 158, 159
„ *armeria* L. 150
„ „ var. *elongata* Hegi . 150
„ *Besseriana* Schult. 148
„ *Bungei* auct. 172
„ *caspia* Willd. 177
„ *desertorum* Trautv. 142
„ *donetzica* Klok. 154, 523
„ *elongata* Hoffm. 150
„ *Gmelini* Boiss. 163
„ *Gmelini* Boiss. var. γ *laxiflora* Boiss. . 168
„ „ „ × *S. caspia* Kusn. . . 177
„ „ „ × *S. latifolia* Kusn. 170, 175
„ *graminifolia* Ait. 145
„ „ Bess. 148
„ „ var. β *desertorum* Rgl. . . 142
„ „ „ α *typica* Rgl. . . 145
„ *hypanica* Klok. 161
„ *intermedia* Czern. 170
„ *latifolia* Sm. 174
„ „ × *S. caspia* Boiss. . 175
„ *maeotica* Klok. 175
„ *membranacea* Czern. 172
„ *Meyeri* Boiss. 168
„ *oblongifolia* Kotov 159
„ *sareptana* Beck. . . . 170, 175
„ *scoparia* Willd. 169
„ „ auct. 169
„ *sinuata* L. 153
„ *suffruticosa* L. 180
„ „ var. *typica* Trautv. . . . 180
„ *tatarica* L. 137
„ „ var. β *Besseriana* Rgl. 148
„ „ „ α *typica* Trautv. 137
„ „ „ γ „ Rgl. . . 137
„ *tataricum* var. ε. *graminifolium* Trautv. 145
„ *tomentella* auct. . . . 154, 158
„ *tomentella* Boiss. 156
„ *tschurjukiensis* Klok. . . . 165
Staticoideae Kusn. 129
Staticeae Bartl. 129
Stellulatae Zak. 497
Stellulata (M. Pop.) Klok. et Dobrocz. . . . 372
Stenocalyx Lincz. 131
„ (Lincz.) Klok. 132
Strigosae Kern. 448
Strophiostoma Turcz. . . 331, 453, 482
„ sparsiflorum (Mikan.) Turcz. **482**
Subdrupaceae Mansf. 209
Suffruticosa (M. Pop.) Klok. et Dobrocz. . . 353
Swertia L. 221, 256
„ alpestris Baum. 257, **259**
„ perennis L. **257**, 258, 260

Swertia punctata Baumg. . 257, **259**, 260
Sylvaticae M. Pop. 466
Symphytum L. 330, 338
„ asperrimum Donn. . . . 398
„ asperum Lepech. . 389, **398**
„ caucasicum M. B. . . 389, **397**
„ cordatum M. K. **389**
„ *cordifolium* Baumg. . . . 390
„ Leonhardtianum Pugsley 389, **391**, 392, 393
„ officinale L. . . 329, 389, **399**
„ „ var. glabrescens Nickels . 401
„ orientale L. 389, **396**
„ *pannonicum* Pers. . . . 390
„ peregrinum Ledeb. . . . 396
„ tauricum Willd. . . . 389, **393**, 394
„ *tuberosum* L. 391, 393
Syringa L. 188, 202
„ amurensis Rupr. . . . 202, **207**
„ chinensis Willd. . . . 202, **206**
„ Emodi Wall. 202
„ Henryi Schn. 207
„ japonica Decne 207
„ Josikaea Jacq. . . 202, **203**, 204
„ *laciniata* Mill. 206
„ pekinensis Rupr. 208
„ persica L. 202, **205**, 206
„ „ var. laciniata (Mill.) Ait. 206
„ reflexa Schn. 208
„ *suspensa* Thung. 201
„ „ var. Fortuni (Lindb.) Rehder . . 201
„ velutina Kom. 208
„ villosa Vahl. 207
„ vulgaris L. . . . 202, **205**, 206
„ „ var. alba Ait. . . . 205
„ „ „ coerulea Ait. . 205
„ „ „ plena hort. . 205
„ „ „ rubra Lodd. . 205
„ Zweginzowii Roehne et Lingelsh. . . 208
Syringeae G. Don. 200
Tatarica Lincz. 133, 135
Thelaia chlorantha Alef. 21
„ *rotundifolia* Alef. 22
Thylacites Griseb. 247
Tinctoria Klok. 365, 368
Tomentella Klok. 163
Tournefortia L. 329, 332
„ *arguzia* Roem. et Schult. 332
„ sibirica L. **332**
Trachomitum Woods. 266
„ *Russanowii* Pobed. . . 267
„ *sarmatiense* Woods. 267, 268
„ *tauricum* Pobed. . . . 267
Tricuspidaria Lincz. 131
Trientalis L. 73, 116
„ *alsinaeflora* Gilib. 117
„ europaea L. **116**
Tubiflorae Agardh. 287
Unedo edulis Hoffmsg. 53
Unieuspidaria Lincz. 131
Uva-ursi procumbens Moench . . . 54
Vaccinium L. 59, 60
„ corymbosum L. 60
„ *microcarpum* Schmalh. . 71
„ myrtillus L. . . . 59, **60**, 61
„ *oxycoccos* L. β *microcarpa* Шмальг. . 71
„ „ var. *microcarpum* Федч. и Флер. 71
„ *oxycoccus* L. 67
„ pennsylvanicum Lam. . . . 60
„ uliginosum L. . . . 60, **63**
„ uliginosum L. var. Gilibertii Racib. 64
„ vitis-idaea L. . . 59, 60, **64**
VACCINIACEAE Lindl. 59
Valubiles Boiss. 302
Verbena L. 514
„ hybrida Hort. . . . 515, **518**
„ officinalis L. **515**
„ „ var. longiflora Wissjul. . . 516
„ supina L. 515, **516**, 517
VERBENACEAE Juss. 514
Veres Fed. 79
Vernales M. Pop. 502
Verticillatae K. Knuth. 110
Villosae Hand-Mazt. 90
Vinca L. 260, 261
„ herbacea W. K. . . . 261, **263**, 264
„ „ f. albiflora Kusn. . 265
„ „ f. erecta Wissjul. . 265
„ „ f. macrantha Bordz. 265
„ „ f. micrantha Bordz. 265
„ „ var. gracilis Gris. . 265
„ major L. 261, **262**
„ minor L. **261**
Vincetoxicum Moench 270, 274
„ cretaceum (Pobed.) Wissjul. . . . 274, **285**
„ jailicola Juz. 285
„ Juzepczukii (Pobed.) Priv. 274, **280**
„ intermedium Taliev. . 275, **279**
„ laxum (Bartl.) Gr. et Godr. . 274, **283**, 284
„ „ var. jailicola (Juz.) Wissjul. . . 285
„ maeoticum (Kleop.) Barbarisch . 275, **278**
„ minus C. Koch . 275, 278
„ *nigrum* Ledeb. p.p. . . 275
„ officinale Moench . . 274, **281**, 282
„ „ var. volubile Wissjul. . 281
„ rossicum Kleop. . 275, **280**
„ scandens Somm. et Lev. **275**, 276
„ Schmalhauseni (Kusn.) Stank. . . 275, **277**, 279
„ *vulgare* Jundz. . . . 281
Vitex L. 514, 518
„ agnus castus L. . . . **518**, 519, 520
Vulgaria M. Pop. 383
Waldschmidtia Wigg. 222

ЗМІСТ

Від редакції 3
Родина Грушанкові — Pyrolaceae Lindl. (опрацював А. І. Барбарич) . . 5
Родина Монотропові — Monotropaceae (Nutt.) Lindl. (опрацював А. І. Барбарич) 25
Родина Вересові — Ericaceae DC. (опрацював А. І. Барбарич) 29
Родина Брусничні — Vacciniaceae Lindl. (опрацював А. І. Барбарич) . . 59
Родина Первоцвітні — Primulaceae Vent. (опрацювали Є. Д. Карнаух і М. І. Котов) 72
Родина Кермекові — Plumbaginaceae Lindl. (опрацював М. В. Клоков) . . 128
Родина Ебенові — Ebenaceae Vent. (опрацював М. І. Котов) . . . . . 2[illegible]
Родина Маслинові — Oleaceae Lindl. (опрацювала О. Д. Вісюліна) . . . 187
Родина Логанійові — Loganiaceae Lindl. (опрацював А. І. Барбарич) . . 218
Родина Тирличеві — Gentianaceae Dumort. (опрацювала О. Д. Вісюліна) . 221
Родина Барвінкові — Apocynaceae Lindl. (опрацювала О. Д. Вісюліна) . 260
Родина Ластовневі — Asclepiadaceae Lindl. (опрацювала О. Д. Вісюліна). 270
Родина Березкові — Convolvulaceae Juss. (опрацювала О. Д. Вісюліна) . . 287
Родина Синюхові — Polemoniaceae Vent. (опрацювала О. Д. Вісюліна) . . 323
Родина Водолисті — Hydrophyllaceae Lindl. (опрацювала О. Д. Вісюліна) . 326
Родина Шорстколисті — Boraginaceae Lindl. (опрацювала Д. М. Доброчаєва) 328
Родина Вербенові — Verbenaceae Juss. (опрацювала О. Д. Вісюліна) . . 514
Додаток VI. Діагнозн нових видів рослин, описаних у VIII томі «Флори УРСР» (склав М. В. Клоков) 521
Покажчик українських назв до VIII тома «Флори УРСР» (склала О. І. Романова) 529
Покажчнк латинськнх назв і синонімів до VIII тома «Флори УРСР» (склала О. І. Романова) 533

ПОМИЛКИ

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
275	13 зв.	Barbarisch	Barbarycz
278	17 зв.	Barbarisch	Barbarycz
349	1 зн.	горішки	горішок
376	23 зн.	Атлами	Альми
409	5 зв.	Зіньківський	Козельшанськи
453	14 зв.	*Eunyosotis*	*Eumyosotis*
470	15 зв.	Стребеньова	Гребеньова

Флора УССР
(На украинском языке)

Редактор видавництва *А. І. Неруш*
Технічнній редактор *М. Т. Кормило* Коректор *Т. І. Матяшевська, Л. В. Туник*

БФ 01962. Зам. № 292. Вид. № 253. Тираж 2000. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друкарськ. аркушів 46,58. Обл.-видавн. аркушів 45. Паперовнх аркушів 17.
Підписано до друку 4.II 1958 р. Ціна 33 крб.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, вул. Стефаника, 11.